

Problémy
psychického
vývoje
a osobnosti

3379

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD

Psychologická laboratoř

Psychologická laboratoř ČSAV
Brno, Mendelovo náměstí 1

Problémy psychického vývoje a osobnosti

Univ. prof. PhDr. Vilému Chmelařovi, DrSc., členu korespondentu ČSAV,
k 85. narozeninám

Problémy psychického vývoje a osobnosti

ACADEMIA

Praha 1978

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD

Redakční rada: PhDr. Olga Kolaříková, CSc., prof. PhDr. Robert Konečný, CSc.,
PhDr. Josef Švancara, CSc., PhDr. Josef Viewegh, CSc.

Vědecký redaktor: prof. PhDr. Vilém Chmelař, člen korespondent ČSAV

Recenzoval: prof. PhDr. František Hyhlík, CSc.

Předmluva

Knihu Problémy psychického vývoje a osobnosti zpracovalo z podnětu prezidia Československé akademie věd 9 pracovníků (a jedna její spolupracovnice) Psychologické laboratoře Československé akademie věd v Brně, kteří se zabývají výzkumem základních problémů struktury a dynamiky osobnosti z hlediska vývojového, shod a rozdílů neporuchové a poruchové činnosti duševní a tvořivé činnosti.

Kniha má ve třech částech patnáct kapitol, z nichž sedm je teoretických. V osmi kapitolách jsou zpracovány výsledky výzkumu, prováděného v Psychologické laboratoři Československé akademie věd v Brně.

První část knihy tvoří soubor kapitol, v nichž jsou zpracovány některé výsledky dlouhodobého zkoumání psychického vývoje těchž brněnských dětí od narození do 18 let. (Výzkum započal v r. 1961.) Jsou zde naznačena základní teoretická východiska a metodologické otázky (J. Švancara), zvláštnosti citových vztahů šesti-letých dětí k členům rodiny se konfrontují s polskými výsledky v této tematice (A. Kolečková) a naznačuje se vztah k determinantám životního prostředí, zejména výchovných podmínek v rodině. Do tohoto rámce je včleněno také zkoumání sociální adaptace dětí (J. Mazálková), naznačující závislost sociálního chování na typu rodiny. Uvádějí se také výsledky vývoje zobrazovacích schopností dětí a faktory, které se uplatňují v aktuální genezi i ontogenezi kresebných výkonů (L. Švancarová). Na otázku o vývojové variabilitě schopností strategického myšlení se zaměřuje J. Švancara.

Ukazuje se, že dlouhodobé zkoumání vývoje těchže jedinců, které řeší Psychologická laboratoř Československé akademie věd v Brně jako jeden z úkolů státního plánu badatelského výzkumu, neztrácí na významu. Jeho význam naopak vzrůstá. Při přehodnocování teoretických východisek se v naší psychologické vědě klade důraz na účinnější prosazování dialektického pojetí strukturního charakteru vývoje osobnosti a na prosazování principů vývoje. Z tohoto hlediska lze říci, že dlouhodobé sledování psychického vývoje dětí a dospívajících je v zákonitém vztahu jak k novým koncepcím psychologie, tak k novým úkolům společenské praxe. Získání podkladů pro zjištění vývojové dynamiky psychických procesů v takové podobě, aby mohly sloužit pro posouzení přiměřenosti edukativního působení na jednotlivých věkových stupních, pro zpřesnění metod vývojové diagnostiky v poradenské a klinické praxi, pro optimální profesionální orientaci, nelze dosáhnout jinak než dlouhodobým sledováním vývoje a systémovým přístupem, v němž se hodnotí zákonitosti vývoje psychických funkcí v kontextu s konkrétními životními podmínkami. Autoři první části knihy si uvědomují, že jejich

studie, vycházející z těchto koncepcí, jsou průběžnými cíli rozsáhlého badatelského úkolu.

V druhé části knihy R. Konečný v kapitole o problémech normality a abnormality objasňuje základní pojmy normality a abnormality především z hlediska sémantického, vymezuje pojem normy a klade si otázku, co je norma a normalita z hlediska psychologického a psychopatologického. Předpokládá, že komparativní studium normální a poruchové činnosti duševní může poskytnout spolehlivý vhled do struktury a dynamiky osobnosti, kterou chápe jako biopsychosociální jednotu, jako organizovanou a organizující (tvořivou) celistvost, strukturu relativně stálých vlastností (rysů) dynamicky se vyvíjejících z vrozených dispozic individua v interakci s životním prostředím. Je přesvědčen o tom, že komparativní studie normální a poruchové činnosti duševní může poskytnout spolehlivý vhled do struktury a dynamiky osobnosti.

Ve spolupráci s L. Oseckou R. Konečný sledoval longitudinálně mentální úroveň tří- až osmiletých dětí a zjistil vysoce individuální variabilitu jejich mentální úrovně. L. Osecká pomocí faktorové analýzy našla tři faktory, jež podstatně korigují a doplňují výsledky faktorové analýzy jiných autorů.

Původní je R. Konečného teorie sebeusmrcení, již se zabývá v kapitole o mladistvých suicidantech. Podstatný význam mají výsledky experimentálního výzkumu osobnostních rysů mladistvých, pokusivších se o sebevraždu, provedeného spolu s J. Kocourkovou.

Konečným vypracovaných 35 parametrů, charakterizujících objektivně dětskou kresbu, použila H. Kysilková ve srovnávací studii kresby lidské postavy dětí normálních a epileptických.

Ve třetí části knihy O. Kolaříková řeší otázky, zda vlastnosti osobnosti se uplatňují jako obecné charakteristiky či zda se naopak uplatňují specificky podle diferencovanosti situací. Upozorňuje na možnost využít faktorových koncepcí osobnosti jako metodologického východiska experimentálního přístupu k této otázce a naznačuje některé konkrétní způsoby tohoto využití. V další kapitole věnuje pozornost afinitě mezi některými znaky pojmu temperament a některými psychopatologickými symptomy a syndromy; rozebírá také význam koncepce neuroticismu jako obecné osobnostní dimenze pro případnou reformulaci definice temperamentu. Experimentálně řeší otázku, zda při extraverci se vytváří obdobná struktura závislostí mezi zájmy a neuroticismem jako při introverzi a zda při nestabilitě se vytváří obdobná struktura závislostí mezi zájmy a extravercí jako při stabilitě. Shledala početnější vazby mezi zájmy a neuroticismem u introvertů než u extravertů a objasnila některé vzájemné vztahy mezi temperamentovou a motivační strukturou osobnosti.

Centrem výzkumného zájmu J. Viewegha je tematika osobnostních předpokladů tvůrčí činnosti a v širším smyslu otázky psychologie a psychopatologie umění. Systematicky se zaměřuje na vypracování metodologických základů a kategorizaci vědeckých poznatků doposud málo propracované interdisciplíny — psychologie umělecké literatury.

Za východisko studie vztahu „osobnost — dílo“ si zvolil výzkum možnosti komparační psychologické analýzy života a díla tvůrčí osobnosti; uvedený metodický

přístup mu umožňuje studovat prožitkové obsahy tvůrčí osobnosti v bezprostřední konkrétnosti a v transformované (objektivované) podobě v díle. V této souvislosti věnoval J. Viewegh pozornost metodologickému problému využití osobních dokumentů (deníků, dopisů a jiného autobiografického materiálu) v psychologii. Aplikace metodiky komparační analýzy na literární materiál konkrétní tvůrčí osobnosti se suicidálními tendencemi mu umožnila mimo jiné vypracovat psychologickou koncepci suicidálního vývoje a odvodit některé obecné zákonitosti tvůrčího procesu.

V současnosti věnuje J. Viewegh pozornost výzkumu psychologických aspektů hodnot a hodnocení (zejména v souvislosti s tvůrčím procesem), teoretickému i experimentálnímu výzkumu vztahu fantazie k vlastnostem osobnosti a analýze struktury uměleckého literárního díla.

Výsledky výzkumu autorů objasňují některé významné faktory ovlivňující jedince a lze je uplatnit v praxi při vytváření předpokladů pro optimalizaci podmínek pro formování nového, harmonicky všestranně se rozvíjejícího člověka v socialistické společnosti.

Vilém Chmelař

I

K PROBLÉMŮM PSYCHICKÉHO VÝVOJE

1. Teoretické a metodologické problémy dlouhodobého sledování psychického vývoje

JOSEF ŠVANCARA

Zvýšený zájem o dlouhodobé sledování vývoje těchto jedinců je nepochybně v zákonitém vztahu k novým úkolům současné společenské praxe i k novým koncepcím moderní vývojové psychologie. Víme, že většina dřívějších prací z oblasti naší vědní disciplíny se zaměřovala na zkoumání jednotlivých psychických procesů a pro řešení vytyčených cílů většinou také vystačila s průřezovými výzkumy. Přehodnocování teoretických východisek vedlo u nás ke stále účinnějšímu prosazování pojetí dialektického strukturního charakteru vývoje osobnosti, který nelze zachytit analýzou izolovaných funkcí a který nutno zkoumat v jednotě organismu a prostředí (srv. Rubinštejn, 1961). Tím je také podepřena koncepce našich současných longitudinálních výzkumů (srov. Švancara, 1975, 1976; Švancara, Smékal, 1966). Dlouhodobé sledování vývoje však zdaleka není omezeno na základní longitudinální výzkumy. Také v aplikační oblasti, zejména v klinické a poradenské psychologii, přibývá úkolů, vyžadujících zhodnocení trendu vývoje zdravých, narušených nebo nemocných jedinců. V těchto oborech se dokonce uplatňovalo dlouhodobé sledování vývoje těchto jedinců dávno předtím, než se konstitovaly komplexní longitudinální výzkumy pracující s vzorkem populace.

Od longitudinálních výzkumů se očekává velmi mnoho: od zpřesnění vývojových norem jednotlivých schopností až po řešení nejsložitějších souvislostí psychofyzického vývoje ve všech etapách životní dráhy. Tyto metody jsou však posledním článkem dlouhého vývoje a některé jejich zvláštnosti vystoupí výrazněji do popředí, všimneme-li si, jak se postupně zdokonalovaly.

Historie podélného zkoumání vývoje

Moderní longitudinální výzkumy jsou posledním článkem snah o zachycení somatického a psychického vývoje dítěte. V předvědeckém stadiu psychologie můžeme od nepaměti sledovat, jak se rodiče a příbuzní snažili vystihnout vývojové změny u vlastních dětí pomocí *kasuistických* pozorování. Psychologická hodnota těchto (často anekdotických) pozorování je ovšem skrovná. Obrazně můžeme říci, že je tomu analogicky, jako bychom při jízdě vlakem občas jen malým otvorem spatřili krajinu; naše představa o ní bude stejně kusá a nepřesná jako představa o vývoji dítěte z těchto náhodných pozorování. Anekdoticke záznamy mají však význam v tom, že přispěly k vytýčení některých problémů. Krokem vpřed jsou dlouhodobá pozorování vývoje. Philibert Gueneau de Montbeillard uveřejnil již r. 1777 ve své *Histoire naturelle* sérii měření a pozorování prováděných na vlastním synovi

od r. 1759 po dobu 18 let. Ze stejné doby jsou biografická pozorování Tiedemannova. O sto let později prováděli svá pozorování dítěte Darwin, Preyer aj. Z našich psychologických klasiků se věnoval dlouhodobému pozorování vlastního syna Kapras. Od konce minulého století takových pozorování vývoje dětí přibývalo. Jejich hodnota je omezena tím, že sledují obvykle vývoj jediného dítěte a pozornost není zaostřena na určité aspekty vývoje psychiky. Využívalo se rovněž záznamů *autobiografických*. Riziko omylu je tu však rovněž značné, neboť jde v podstatě o retrospektivní introspekci. Psychologická hodnota *deníkových* záznamů rodičů závisí značně na jejich inteligenci a nezaujatosti.

Dlouhodobému pozorování vlastních dětí se věnovali i mnozí odborníci, dětští lékaři a psychologové (manželé Sternovi, Bühlerovi, Menčinskaja aj.). Taková *systematická* pozorování jsou dosud opěrnými body pedopsychologických pojednání. Je však evidentní, že ani takové objektivní pozorování jednotlivého dítěte nedovoluje dospět k závěrům obecné platnosti. Pozoruhodné je, že již Claparède (1928) dospěl na základě starších vývojových studií (do r. 1909) k domněnce o vztahu tělesného a psychického vývoje. Ukazuje, že *minima a maxima křivek tělesného a psychického vývoje* jsou zejména v počátečním a konečném období dospívání v inverzním vztahu. Podotýká však, že k objasnění tohoto jevu „bylo by velmi užitečné, kdyby se podnikla přesnější šetření u těchž dětí, která by se pozorovala po několik let“.

Třicátá léta tohoto století přinášejí značný pokrok ve vývojových studiích. Z hlediska metodologického jsou cenná pozorování Gesellovy laboratoře u malých dětí, prováděná po celou dobu 24 hodin. Gesell rovněž vyšetřoval skupinu dětí měsíc co měsíc a vyvodil z toho „normy vývoje“ chování pro různé stupně věku od 0 do 16 let. Terman sledoval somatický, intelektuální a sociální vývoj 1000 hochů a děvčat od mateřské školy přes školu střední a u některých osob ještě, když se staly profesory. Z hlediska dialektického je zatím nedoceněna Gesellova snaha vystihnout vývojové fáze jednotlivých složek chování; Gesell tu dospívá k pojetí *spirálového vývoje*.

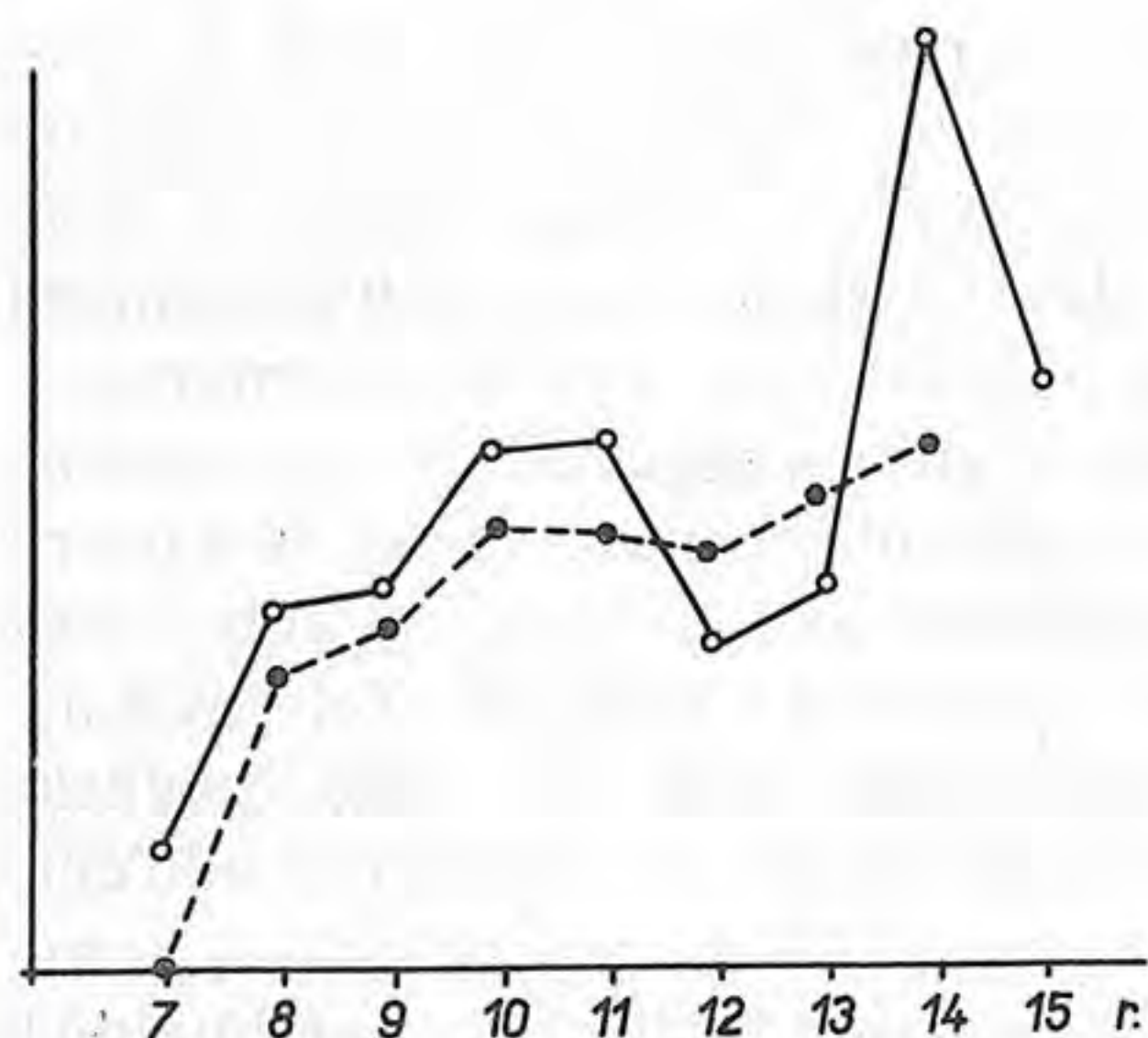
V Sovětském svazu mají ontogenetické výzkumy bohatou tradici (Bechtěrev, Blonskij, Ozereckij, Šcelovanov, Aksarinová, Kasatkin, Vygotskij, Leonťjev a další). V posledních letech zejména Elkonin, Ljublinskaja a Levitov upozorňují na přínos průřezových a podélných studií pro poznání vývoje. Světoznámé jsou však zejména výzkumy Luriji (1959, 1961) o vývoji řeči a o jejím vlivu na schopnost učení a vývoj osobnosti dětí a výzkumy Leonťjevovy o utváření schopností.

Více než dvacet let prováděl longitudinální psychologické výzkumy na *dvojčatech* Gottschaldt (1960). Ve Francii se stejnou problematikou zabývá Zazzo (1955, 1960). Dvojčata jsou zvláště vhodným modelem pro sledování vlivu konstitučních a exogenních faktorů. Tento problém si přímo vynucuje užití longitudinálního postupu.

Z jiného východiska dospěli k podélným studiím Spitz, Bowlby, Schaffer a autoři, kteří zkoumali vliv odloučení dítěte od matky v raném období a důsledky této *deprivace* na další psychický vývoj. Jiným východiskem je dlouhodobé sledování *vlivu systematického tréninku* u experimentální a kontrolní skupiny. Provádí se jak v klinických podmínkách, tak v pedagogické psychologii („vyučovací“ expe-

riment v sovětské psychologii, „matched group method“ severoamerických autorů). Rozsáhlý longitudinální výzkum v pravém slova smyslu byl proveden u 2000 západoněmeckých dětí ročníků 1944–1946. Z hlediska psychologického se kladl důraz na vývoj jednotlivých složek osobnosti (Thomae, 1959).

V naší domácí literatuře se poměrně málo prací zabývalo podélným sledováním vývoje dětí. Organizační základnou ontogenetických výzkumů byla v letech dvacátých a třicátých Společnost pro výzkum dítěte, inspirována Babákem. Práce, které tu vznikaly, používaly většinou průřezové analýzy (např. Rostoharův profil dítěte první třídy). Náznaky longitudinálního přístupu retrospektivního typu možno spatřovat v Chmelařově příspěvku „Puberta a volba povolání“. Významnou ontogenetickou prací z konce let třicátých je Jurovského „Utváranie osobnosti dieťaťa“. Dlouhodobá pozorování obsahují deníky Stržíňkové a Šandovy, na něž se odvolává Příhoda (1967) ve své obsáhlé učebnici vývojové psychologie, která však málo využívá poznatků z moderních longitudinálních výzkumů. Otázkami *periodizace* se u nás zabýval Vaněk (1959). V jedné z posledních prací srovnává také Chmelařovu křivku vývoje pozornosti a Kratinovu křivku vývoje eidetické vlohy se somatickým a fyziologickým vývojem (obr. č. 1). Z výsledků diferenciacních a generalizačních procesů u dětí usuzují na vývojové fáze Tříška (1960) a Linhart (1961). Ve všech těchto pracích jde o *pseudolongitudinální metody*. O vlastních původních výsledcích podélného sledování dětí raného věku referovali na smolenické konferenci v r. 1957 Langmeier a Matějček (1959). Od r. 1952 se provádějí *longitudinální* výzkumy somatického a psychického vývoje dětí v mezinárodním měřítku péčí organizace *Centre International de l'Enfance*. Mají mimo speciální problémy umožnit také sledování vlivů různých ekonomických, společenských podmínek a transkulturálních rozdílů na vyrůstající generaci. Evropskými středisky tohoto výzkumu jsou Paříž, Londýn, Zürich, Ženeva, Stockholm, Oslo, Brusel. Do tohoto výzkumu se v posledních letech zapojila také některá naše pracoviště (Praha, Brno, Košice). V Africe se výzkum soustřeďuje v Dakaru a Kampale (Uganda), v USA v Minneapolis, Los Angeles, Louisville a Berkeley aj. Pomocí jednotných metod se sledují hlediska pediatrická, antropologická, psychologická a sociální.

Obr. 1. Srovnání tělesného vývoje pražských hochů (—) na základě měření L. Lukášové z r. 1926 a aktivní optické pozornosti brněnských hochů (----) podle V. Chmelaře z r. 1937. Ze studie J. Vaňka, 1959.

Tento projekt je pokrokem především z hlediska organizačního. Dosah jeho výsledků bude však do značné míry záviset na úrovni hypotéz a teorií, o něž se bude interpretace opírat.

Aktuální potřeby společenské praxe

V současné době přibývá požadavků na řešení mezioborové problematiky vyplývající z úkolů nejvyšších stranických a vládních institucí, které se týkají všestranného psychického rozvoje mladé generace. Druhá rozsáhlá aplikační oblast psychologických poznatků souvisí s péčí o optimální adaptaci pracovníků různých věkových kategorií na měnící se pracovní a životní podmínky. Vzhledem k tomu, že přestavba společenských, technických a ekonomických podmínek života probíhá rychleji než změny fyziologických a psychických vlastností člověka, lze očekávat, že psychologům bude zadáváno stále více úkolů, souvisejících s péčí o harmonický rozvoj osobnosti socialistického člověka od raného věku až do stáří. Je potřeba konstatovat, že úloha psychologie je tu nezastupitelná. Zatímco *historický materialismus* zkoumá vývoj a přeměny člověka v kontextu společenských podmínek, tzn. nezávisle na jednotlivém člověku, *psychologie* se zaměřuje na vývojový proces v jedinci, v jeho psychických vlastnostech; zatímco subjektem společensko-historického procesu je *společnost jako celek*, subjektem procesu psychického vývoje je *člověk jako reálné individuum* (srov. Šorochova, 1969). Anaňjevova publikace (1968) je snad zatím nejúspěšnějším pokusem o zdůraznění specifity psychologie a může nám být oporou při důsledném prosazování antropologického zřetele při psychologickém zkoumání.

Požadavky na dlouhodobé sledování psychického vývoje však nejsou ničím novým v praxi klinické, poradenské. Spíše by se dalo říci, že takové longitudinální sledování typu $n = 1$ předcházelo rozpracování metodologie longitudinálního výzkumu. Např. v klinické praxi se žádá psychologické sledování efektu dlouhodobé terapie nebo rehabilitace, u nejrůznějších nosologických kategorií a bude přibývat případů, kdy bude pravidelná psychologická kontrola zařazena do rámce preventivních lékařských prohlídek. Zkoumání psychické deprivace, vedoucí k opatřením zajišťujícím vyrovnání psychologického deficitu, je rovněž oblast, kde se uplatní metody dlouhodobého sledování vývoje, které je možno plánovat, takže psychologická vyšetření probíhají ve stanovených intervalech. Posouzení řídičské způsobilosti v průběhu stárnutí je další velmi aktuální problém, v jehož rámci se může uplatnit pravidelné psychologické vyšetření vedoucí k závěru o změnách výkonnosti jednotlivých psychických funkcí, případně o změnách celé psychické struktury.

I když nelze zajistit, aby československá vývojová psychologie rovnoměrně pokryla svou výzkumnou činností všechny důležité oblasti, můžeme říci, že v longitudinálních výzkumech držíme krok se zahraničními týmy. Pražský výzkum, jehož první část byla publikována v knize Kapalína, Kotáskové a Prokopce Tělesný a duševní vývoj současné generace našich dětí (Praha 1969), trvá od r. 1956, brněnský projekt je o něco mladší, ale rozsáhlejší: jeho vzorek činí po 15 letech téměř 400 dětí. To jsou oba mezioborové výzkumy, na nichž pracují lékaři, psychologové, antropologové a sociální pracovníci. Máme však také několik kratších longitudinálních

výzkumů, řešících tematicky přesně vymezené problémy (v Ústavu experimentální psychologie SAV, ve Výzkumném ústavu dětské psychologie a patopsychologie v Bratislavě a další).

Jaké předpoklady má současná psychologická věda, aby mohla úspěšně řešit otázky psychického vývoje v návaznosti na potřeby naší společenské praxe? Z odpovědi na tuto otázku nám bude zřejmé, že tyto předpoklady nevyplývají pouze z rychlého narůstání vývojově psychologických poznatků v posledních desetiletích (ty se zdvojnásobují přibližně za 15 let ve všech vědních disciplínách), nýbrž že souvisí především se zásadními *změnami pojetí a metod vývojové psychologie*. Najde-li se ještě v r. 1977 někdo, kdo chápe vývojovou psychologii pouze jako psychologii dítěte a mechanicky vytváří společného jmenovatele třeba pro pedagogickou a vývojovou psychologii, pak je patrné, že mu unikl rozvoj této disciplíny za poslední čtvrtstoletí, během něhož se téměř na celém světě prosadilo zkoumání ontogeneze psychiky v rozsahu *celého života* od prenatálního období až do stáří, kdy se stále více pociťuje nezbytnost respektovat při interpretaci vývojových změn také fylogenetické poznatky a kdy se proces vrůstání jedince do společnosti zkoumá také se zřetelem k historickému vývoji psychiky v různých civilizacích. Tím jsme naznačili tři integrální oblasti současné vývojové psychologie; její značný rozsah vede k tomu, že se vytváří obecná psychologie vývoje, jak je to patrné ve stejnojmenné publikaci H. D. Schmidta z Humboldtovy university (1971), stejně jako ve zmíněné knize B. G. Anaņjeva (1968). Obě tyto publikace jsou tvořivým rozpracováním jednoho ze základních principů marxistické psychologie — principu vývoje. Rozvíjení tohoto principu není zajisté pouze úkolem vývojové psychologie, nýbrž má pronikat do všech oblastí psychologického výzkumu a neméně také do všech úseků praktické aplikace psychologických poznatků.

Koncepce dlouhodobého zkoumání vývoje

I když naše zkoumání nemohou ani v celostátním měřítku pokrýt zcela rovnoměrně všechny oblasti vývojové psychologie, lze poukázat na to, že se v naší psychologii již od třicátých let prosazují některé progresivní rysy v koncepci zkoumání vývoje. Kupříkladu řada prací z oblasti vývoje představ (Rostohar, Chmelař, Kolářiková aj.) mají řadu podstatných znaků moderního zkoumání aktuální geneze psychických procesů. Postoupíme-li o čtyři desetiletí dále, vidíme třeba na tematické pražské konferenci o lidském učení v r. 1973, že se záměrně spojuje analýza aktuální geneze psychických procesů se sledováním ontogenetických zvláštností v celé řadě příspěvků domácích autorů. Bratislavský ústav dětské psychologie a patopsychologie přispěl za deset let svého trvání v celé řadě výzkumných prací k obnažení, případně k řešení širokého okruhu otázek spjatých s aktuálními potřebami péče o vývoj mladé generace. Základnímu výzkumu vývoje socializace chování se věnuje Psychologický ústav ČSAV v Praze, vývoji vnímání, paměti a otázkám laterální preference dětí věnoval řadu prací Ústav experimentální psychologie SAV. Závěry, týkající se obecného vývoje, lze vyvodit z řady pozorování, studií a výzkumů prováděných v oblasti zdravotnictví a výchovného poradenství. Rozvíjí se fylogenetická psychologie, ať už se pojímá jako součást vývojové psychologie nebo samostatná disciplína

(psychologie zvířat, srovnávací psychologie). Jak jsme již uvedli, máme longitudinální výzkumy, které svým rozsahem a šíří sledovaných proměnných v ničem nezaostávají za zahraničními výzkumy s delší tradicí. Cítí se naléhavá potřeba řešit psychologické problémy tzv. třetího věku a psychologická témata zdomácněla na gerontologických konferencích.

Každá oblast vědy má ovšem své slepé uličky, z nichž nutno vycouvat a hledat novou orientaci na cestě bludištěm problémových souvislostí. Ve vývojové psychologii ústily do slepé uličky všechny pokusy o řešení determinace vývoje, pokud nevycházely z dialektického pojetí interakce biologických a sociálních podmínek vývoje.

Všeobecně se uznává, že longitudinální sledování vývoje umožňuje bezpečnější závěry o kauzálních souvislostech vývojových změn. Rozbor příčinných souvislostí je však tak spolehlivý, jak spolehlivá je *kondicionální* analýza. Zachycení podmínek života zkoumaných jedinců, údaje o jejich vzdělání, rodinném životě, pracovním začlenění, údaje o jejich somatotypu, zdravotním stavu atd., to vše tvoří články kondicionální analýzy, k níž mohou podstatně přispět rodiče, sociální pracovníci, učitelé, antropologové, lékaři a další informátoři. Zpracování těchto údajů nám umožňuje formulovat specifitější hypotézy o determinantách vývojových změn. Pouhým pozitivistickým konstatováním vývojové stability nebo lability určité psychické funkce nemohou být splněny požadavky kladené na moderní vývojově psychologické práce, tím méně na cílené sledování vývoje osob v klinické a poradenské praxi.

Statistiky nás informují např. o tom, že se stále snižuje věková hranice puberty (průměrný věk menarche je za každých deset let o 4 měsíce nižší). Tato sekulární akcelerace však může mít rozličné individuální průběhy, může probíhat synchronně, někdy však nastupují určité vývojové znaky s předstihem a jiné jsou opožděné, takže dochází k asynchronnímu vývoji. V mezioborové spolupráci se tedy mohou lékař, antropolog a psycholog vzájemně doplňovat v komplexní interpretaci vývojových změn celého organismu.

Změníme-li hledisko, můžeme si v návaznosti na otázku determinace vývoje povšimnout dynamiky jednotlivých psychických procesů, které zkoumáme různými experimentálními a diagnostickými metodami, a klást si otázku, jak se princip vývoje uplatňuje v psychologické metodologii. Zejména chceme poukázat na to, že v naší práci dosud tu a tam přetrvávají metody, které jsou jistým *anachronismem* při srovnání s principy, které jsme si vytýčili. Vezměme si například inteligenční testy, bez nichž se zatím v praxi neobejdeme (a vidíme, že jejich potřeba je citelná i v Sovětském svazu). Zatím však i ty nejlepší z nich jsou značně *statické* a vycházejí z koncepcí, které se prosazovaly v první polovině tohoto století: opírají se daleko více o princip maturace než o principy učení a formování schopností v procesu činnosti. Domníváme se, že tvořivé spojení Piagetovy teorie kognitivního vývoje s metodou postupného formování rozumových aktivit podle prof. Galperina by mohlo postavit také některé techniky vývojové diagnostiky na nové základy. V NDR využívá některých principů učení v psychologické diagnostice tvořivě Guthke. Konkrétně řečeno: každý psycholog může v oblasti psychologické diagnostiky zkvalitnit již nyní svou práci tím, že bude zkoumat, jak by jedinec určitého věku ře-

šil úkoly s pomocí nebo při možnosti procvičování základních operací příslušného okruhu, při experimentální zátěži různého druhu apod. Lze očekávat, že v těchto variantách se nám dostanou výkony zkoumaných osob do širších interpretačních souvislostí. Také tento postup je uplatněním principu vývoje — na úrovni aktuální geneze výkonů.

V různých oblastech praxe i ve výzkumu se leckdy setkáváme s *redukováním* principu vývoje na mechanismus diferenciací psychických vlastností. Víme sice, že kupříkladu vývoj určité kategorie poznávacích schopností neprobíhá jen na úrovni pokračující diferenciací, nicméně hodnotíme výsledky užitých metod pouze z tohoto hlediska a málo respektujeme, že se v průběhu vývoje psychické funkce integrují a že se mění regulační principy činnosti. Dialektické zpracování vztahu mezi principem činnosti a principem vývoje lze pokládat za jeden z nejzávažnějších úkolů, zajišťujících teoretický základ longitudinálních projektů.

Z metodologického hlediska je potřeba položit si především otázku, jak postupujeme při zpracovávání výsledků jednotlivých psychologických metod, chceme-li vyjádřit vliv dlouhodobého působení určitého faktoru. Většinou přitom srovnáváme výsledky s věkovými normami, které máme k dispozici. Tyto normy však byly získány na základě věkových průřezů. Provádíme tedy *longitudinální* sledování na podkladě *průřezových* metod, o jejichž nevýhodách a omezeních není nutné se znovu zmiňovat. Pokud nebudeme mít normy přihlížející k typovým rozdílům v průběhu vývoje v kterémkoli věku, je tu nebezpečí, že můžeme hodnotit individuální vývoj zkresleně. Neboť výsledek, který představuje u jednoho typu (vývojového trendu) hodnotu, která leží v mezích individuální variability, může být u jiného typu mezní hodnotou, naznačující deterioraci. Tím jsme se dotkli závažné vývojové tematiky, pro jejíž řešení je nutno hledat opěrné body jak v longitudinálních výzkumech celých skupin, tak ve studiích typu $n = 1$.¹

Při kritické analýze nedostatků longitudinálních projektů se často uvádí výhrada, že nelze užít stejných metod na všech věkových stupních. To může být pravda. Je však zajištěna dokonalá srovnatelnost výsledků, můžeme-li užít v průběhu životní dráhy třeba téhož inteligenčního souboru? Pouze po stránce psychometrické. Máme však na zřeteli, že 9 letý řeší týž úkol jinou myšlenkovou strategií než 15 letý a že 20 letý jedinec dospívá k témuž výsledku jiným postupem než třeba 60 letý jedinec. Tím se dostáváme opět k otázce vývoje regulace činnosti na různých věkových stupních a k věkově variabilní struktuře schopností. Suchodolskij a Baranova (1972) kriticky analyzují Wechslerovu škálu WAIS z r. 1955, v níž se pro každou z deseti věkových skupin (16—75 roků) skóre zkoumané osoby přiřazuje inteligenční kvocient. Ani z tabulek ani z Wechslerových prací však nelze získat informaci o tom, jakou analytickou formu má závislost hodnot škály a věku zkoumané osoby. Autoři si proto vytýčili úkol provést rekonstrukci závislosti hodnocení verbální, performační a celkové inteligence na sumě škálových hodnot a věku podle

¹ Pozoruhodnou ukázkou užití experimentálního postupu při dlouhodobém sledování v psychopatologii a současně jednou z nejslavnějších „blind analysis“ v psychologické literatuře je případ multiple personality (triple personality), vystupující pod jménem Eva Bílá, Eva Černá a Jane. Charles E. Osgood a Zella Luria (1954) zde užili metody sémantického diferenciálu, který byl pacientce předložen vždy dvakrát ve fázi každé z jejích tří osobností.

Wechslerových tabulek. Na základě amerických i sovětských výsledků s touto metodou dospívají k závěru, že srovnávací analýza věkových změn intelektu dovoluje předpokládat složitější funkci, než je prostá parabola.

Pro řadu psychologů psychometrického zaměření však navozuje představa věkové variability IQ kognitivní disonanci, neboť se opírají o koncepci inteligence, zahrnující její konstantnost. Mezi vývojovými psychology najdeme zastánců takového pojetí méně. V každém případě však i potvrzení hypotézy o konstantnosti IQ není bezpečně možné provést jinak než pomocí longitudinálního výzkumu. Víme, že takové výzkumy se již řadu let provádějí. K nejznámějším patří Thorndikeovo (1940) systematické zkoumání stability výkonů v inteligenčních testech, v němž uvádí vysoké korelace mezi testem a retestem u dětí školního věku. Bayleyová (1933 a 1949) naproti tomu nezjistila v dlouhodobém sledování vývoje inteligence od raného dětství do 18 let významné korelace v testových skóre inteligenčních škál. Ke stejnému závěru dospěli Honziková, Macfarlane a Allen (1948), respektive zjistili stabilitu IQ pouze v rámci školního věku. Anastasiová a Foley a později Clark a Clark shrnují výsledky řady longitudinálních sledování vývoje, z nichž přesvědčivě vyplývá růst IQ jako důsledek kladných vlivů prostředí a vzdělávání. To je důležité zejména proto, že zahrnují soubor proměnných, s nimiž je nutné při každém zkoumání stability inteligence počítat; nutno si vždy zajistit co nejspolehlivější evidenci o celém souboru vlivů prostředí, včetně emocionálního klimatu rodiny, než provedeme závěr o hodnotě zjištěných rozdílů IQ na dvou nebo více vývojových stupních.

Vývojové modely

Nesprávné pojetí konstantnosti inteligence brzdilo dlouhou dobu důsledné provozování principu vývoje a zkoumání vlivu životních podmínek. Prosazování systematického přístupu vytvářelo postupně podmínky pro chápání souvislostí proměnlivosti vývoje. Bertalanffy spatřuje ve variabilitě struktury a průběhu funkcí základní rys všeho živého. Analýza životních procesů nabývá na významu zejména v longitudinálních výzkumech a má dospět nejen k vymezení intraindividuální variability, ale také individuální variability a periodických průběhů. Teprve tak lze zjistit dynamický charakter dílčích psychických systémů.

Při srovnávací analýze vývojových průběhů dospívají badatelé ke dvěma základním modelům:

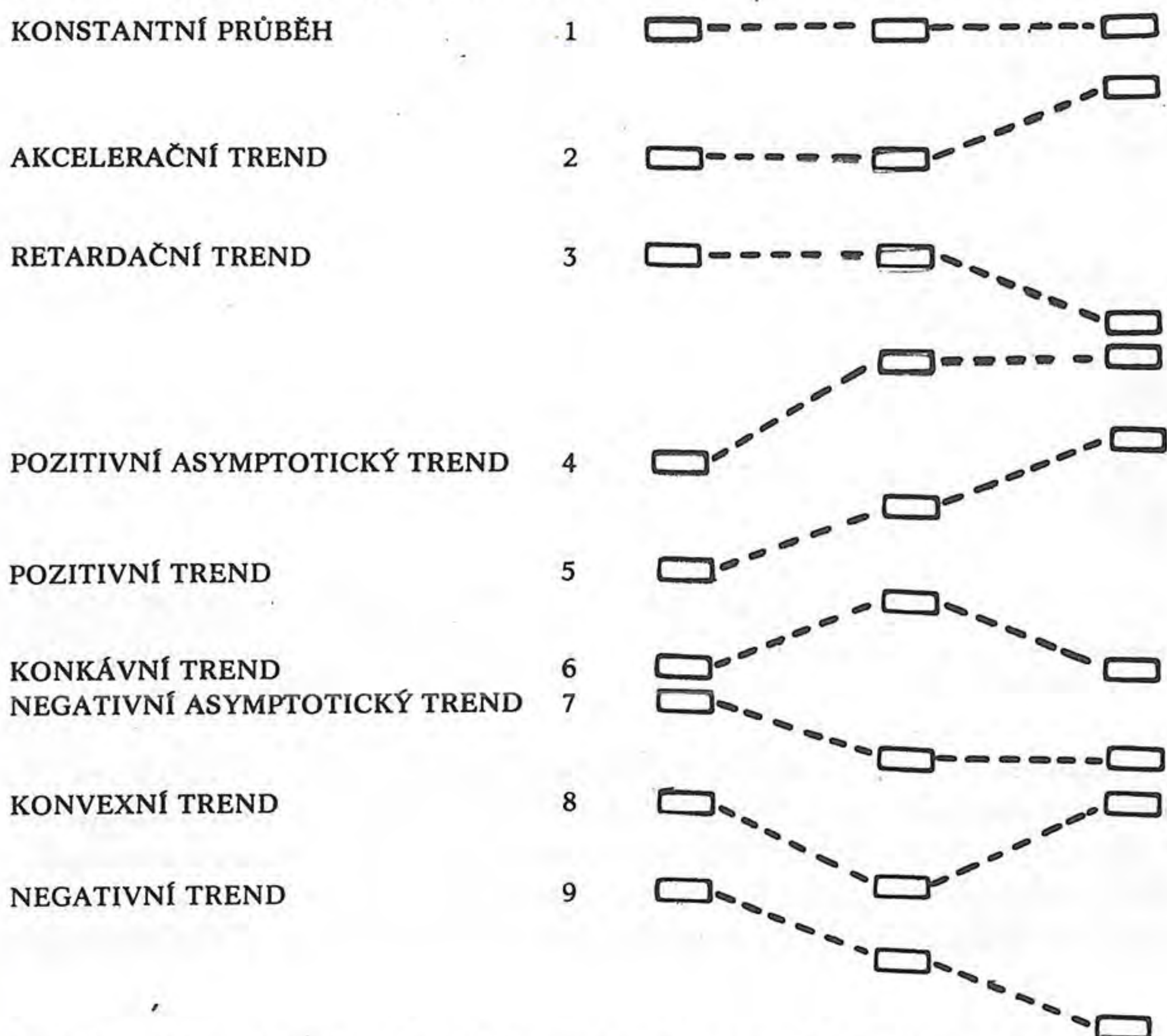
1. model zachycující vývoj jako sled vývojových etap, stadií, během nichž nedochází ke kvalitativním změnám, oddělených krátkými úseky přechodů, během nichž dochází k vývoji skokem;

2. model vývoje jako kontinuálního procesu.

Polemické diskuse stoupenců těchto modelů však se dosud málo opírají o longitudinální výsledky.

Jestliže při modelovém přístupu zredukujeme determinanty psychického vývoje a srovnáváme pouze kvantitativní údaje na dvou nebo více věkových stupních, můžeme dospět k vyjádření trendu vývoje sledované psychologické proměnné. Existuje řada metod pro vyjádření trendu vývoje. Vycházíme-li z třístupňových

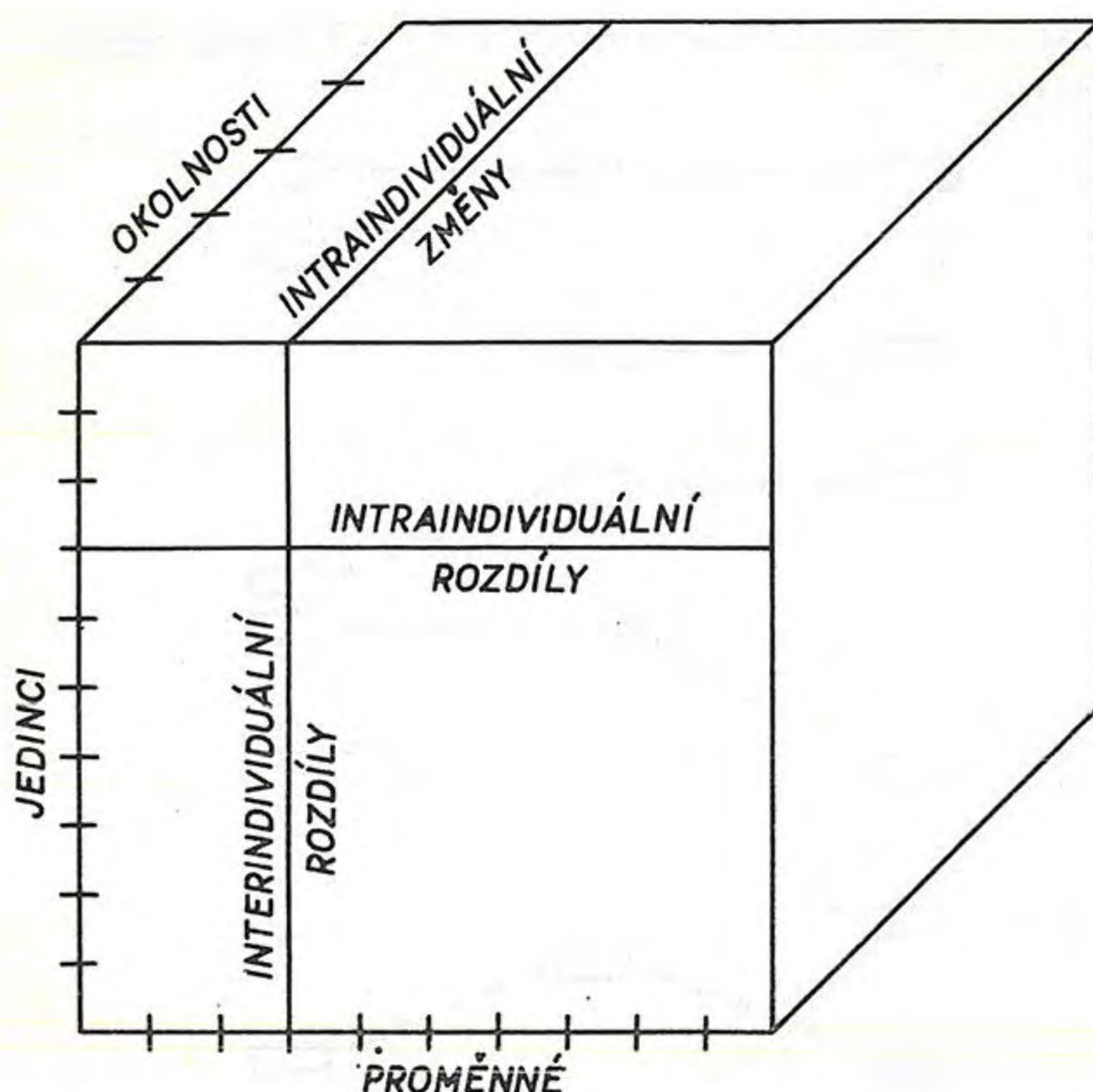
vývojových gradientů (tzn. srovnáváme-li vývoj dejme tomu v 5, 10 a 15 letech věku), můžeme rozlišit 9 vývojových modelů:

Všechny tyto průběhové modely jsme mohli identifikovat v našem longitudinálním výzkumu (srv. údaje o variabilitě intelektových a kresebných schopností v další kapitole). Jejich frekvence se ovšem značně liší. U většiny dětí, které žijí v relativně stálých životních podmínkách, předpokládáme *konstantní* průběh vývoje, nedojde-li k patologickým změnám, které by mohly být příčinou retardace v psychickém vývoji.

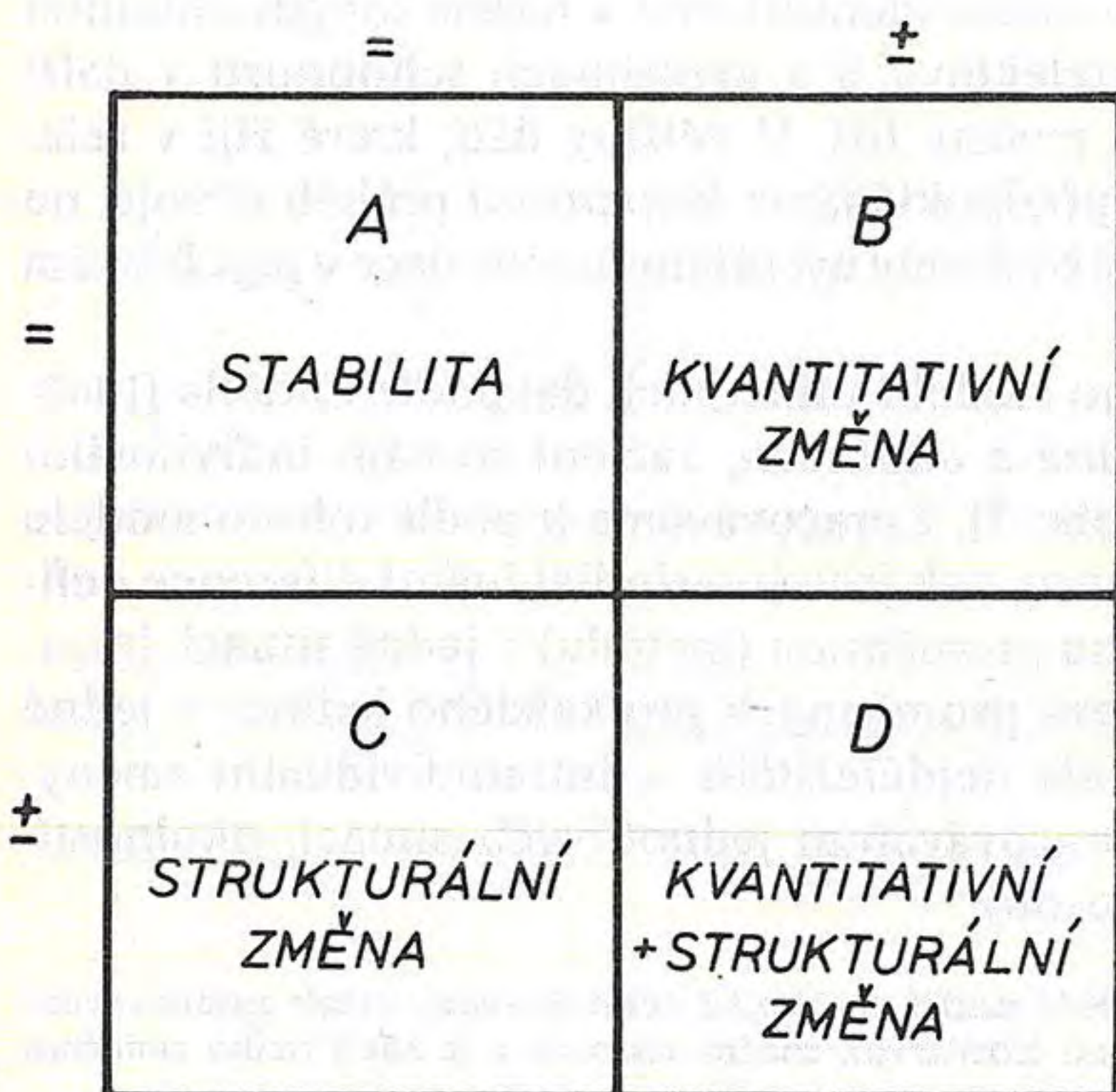
Vyjdeme-li z třídimenzionálního modelu základních dat podle Cattella (1946, 1952), který zahrnuje *osoby, proměnné a okolnosti*, začlenění se nám individuální rozdíly do kovariačních souvislostí (obr. 3). Zpracováváme-li podle tohoto modelu individuální skóre zkoumaného souboru, pak jsou interindividuální difference definovány průřezem individuí pro každou proměnnou (metodu) v jedné situaci, intra-individuální rozdíly vyplynou z průřezu proměnných pro každého jedince v jedné situaci a konečně, což je pro náš záměr nejdůležitější — intraindividuální změny budou specifikovány průřezovým zpracováváním jednotlivých situací, okolností pro každou proměnnou u jednotlivé osoby.²

² Je známo, že Cattell vypracoval později (1966) matici obsahující deset dimenzí; avšak zpracovávání vývojových skóre podle tohoto modelu je velmi extenzivní, značně náročné a je zde i riziko zamlžení základního problému.

Obr. 3. Trojdimenzionální model interindividuálních a intraindividuálních rozdílů a intraindividuálních změn podle Cattella.

Tento třídímenzionální model je však vhodný pro zpracování kvantitativních změn. Baltes a Nesselroade (1970), Nesselroade a Reese (1973) upozornili na metodologické problémy vyplývající z rozdílů při zpracovávání multivariačních kvantitativních a strukturálních změn v průběhu vývoje. Vývoj faktorově analytických technik pro zpracování longitudinálních dat umožňuje nyní zpracování dat z hlediska vlast-

Obr. 4. Klasifikace vývojových změn (podle Busse, 1974).

ností změn, jež mohou být kvantitativní, strukturální nebo obojí současně, případně z hlediska chybění změny čili stability. Tyto čtyři možnosti zachycuje obr. 4.

Užití těchto modelů však může být piodné pro vývojovou psychologii pouze tehdy, jestliže bude pečlivě sledována heuristická hodnota výchozích dat. Správně poznamenává Baltes a Goulet (1970) v práci o manipulaci a simulaci věkových změn, že experimentálně orientovaný badatel nebude chápat věkové normy výkonů jako konečné a pevné, a také se nespokojí s interpretací, že věk působí určitou změnu výkonu nebo chování. Je tedy stále podstatné hledat spolehlivé parametry vývoje.

Organizace dlouhodobého zkoumání psychického vývoje

Jak vytyčení zkoumaných problémů, tak organizace longitudinálních výzkumů jsou v souladu s uplatňováním systémového přístupu ke zkoumání psychických změn v průběhu vývoje. V těchto projektech se většinou počítá s mezioborovou spoluprací a s možností srovnávat výsledky v mezinárodním měřítku. Také náš brněnský longitudinální výzkum, o jehož zkušenosti se především opírám, je svou povahou interdisciplinární; lékařský a sociologický tým zajišťuje katedra sociálního lékařství LF UJEP a Výzkumný ústav pediatrický v Brně (odpovědnou řešitelkou této dílčí problematiky je as. MUDr. M. Bouchalová, CSc.). Vzorek brněnské populace, přesahující na začátku výzkumu počet 500, byl zařazován ve třech „vlnách“; každý

ROČNÍK 19-

VĚK	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79
15																1	2	3	4
14															1	2	3	4	
13;6														1	2	3	4		
13														1	2	3	4		
12;6													1	2	3	4			
12													1	2	3	4			
11												1	2	3	4				
10											1	2	3	4					
9										1	2	3	4						
8									1	2	3	4							
7								1	2	3	4								
6							1	2	3	4									
5						1	2	3	4										
4					1	2	3	4											
3				1	2	3	4												
2;6			1	2	3	4													
2			1	2	3	4													
1;6		1	2	3	4														
1		1	2	3	4														
0;9	1	2	3	4															
0;6	1	2	3	4															
0;3	1	2	3	4															

Obr. 5. Plán dlouhodobého longitudinálního výzkumu.

věkový interval je zastoupen dětmi ročníku 1961/62, 1962/63, 1963/64. Psychologická vyšetření těchto dětí probíhala podle plánu, zachyceného na obr. 5 (případně s menšími odchylkami).

V našem brněnském longitudinálním projektu jsme se záměrně odchýlili od programu vypracovaného v *Centre International de l'Enfance*, neboť zahrnuje téměř výlučně standardní testy inteligence a dotazníkové metody. Pokud zpracováváme výsledky inteligenčních zkoušek, zajímáme se primárně o jejich profil a nikoli o inteligenční kvocienty; ty počítáme hlavně pro srovnání s jinými výzkumy. V souboru zařazených psychologických metod³ jsou jednak standardizované psychologické testy, dále standardní metody odlišně hodnocené, dále experimentální metody a dotazníky vytvořené pro tento výzkum:

Věk: Metoda:

0;3	a) Posuzovací škála I (CIE) — dále PŠ I
b) Vývojová škála O. Brunetové — I. Lézineové — dále B—L
0;6	a) PŠ I
b) B—L
0;9	a) PŠ I
b) B—L
1;0	a) PŠ I
b) B—L
1;6	a) PŠ I
b) B—L
2;0	a) PŠ I
b) B—L
2;6	a) PŠ I
b) B—L
3;0	a) PŠ I
b) Inteligenční škála Termana-Merillové
4;0	a) PŠ I
b) Kresba lidské postavy podle Goodenoughové
c) Doll-play
5;0	a) Terman-Merillová
b) Kresba rodiny
c) Bestiaire podle René Zazza
d) Test tří přání
6;0	a) Kresba postavy podle Goodenoughové—Harrise
b) Test citových vztahů dětí podle Beneové a Anthonyho
c) Volní brzdění
7;0	a) Terman-Merillová
b) Ravenův test barevných progresivních matic
c) Bludišťový test podle A. Elithorna
8;0	a) Wechslerův inteligenční test, dětská verze
b) Kresba postavy podle Goodenoughové—Harrise (G—H)
c) Doplnění vět
d) Test zlatého věku
9;0	a) Slovníkový test
b) Ravenův test CPM
c) Komplexní figura
d) Frustrační test (S. Rosenzweig, dětská verze)

³ Za organizaci výzkumu zařazeného do státního programu základního výzkumu, odpovídal do věku 6;0 let R. Konečný, v dalším průběhu J. Švančara.

- 10;0 a) Terman-Merrilová
b) Kresba postavy podle G—H; kresba stromu
c) Test apercepce slov
d) Inventář výkonové aspirace
e) Bludišřový test podle Elithorna
f) Dotazník matce
h) PŠ I (stejně jako v každém předcházejícím roce)
- 11;0 a) Posuzovací škála II (CIE)
b) Sémantický diferenciál
c) Mravní usuzování
d) Tečkování
e) Test diskriminace tvarů
- 12;0 a) PŠ II
b) WISC
c) Kresba postavy podle G—H; kresba stromu
d) Sociální percepce
e) Pamětní zkouška
- 13;0 a) PŠ II
b) Interview
c) Zkouška laterální preference (D. Kováč)
e) Zájmový dotazník ZIKO
- 14;0 a) PŠ II
b) Analytický test inteligence (R. Meili)
c) Sebehodnocení (Coopersmith)
d) Kresba stromu
e) Zkouška manuálně technických schopností podle Stenquista
- 15;0⁴ a) Analytický test inteligence (R. Amthauer)
b) Interview

Data, která získáváme při longitudinálním sledování, můžeme zpracovat trojím způsobem:

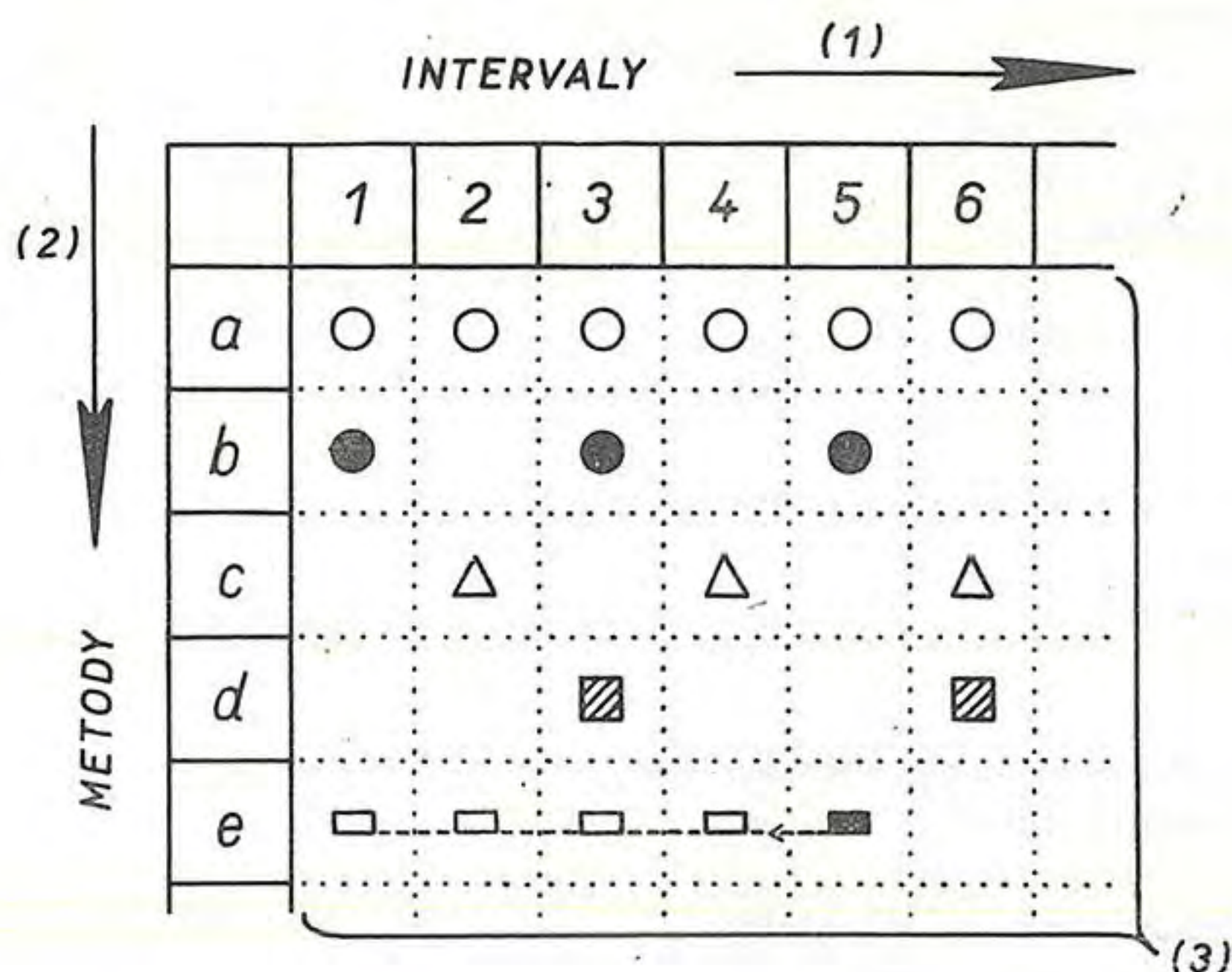
1. podélně sledovat výsledky jednotlivé metody v každém věkovém intervalu; tak můžeme vyjádřit *vývojové trendy* každé sledované proměnné;

2. samostatně zpracovat data určitého věkového intervalu, případně všech intervalů průřezovým způsobem. Máme-li dosti široký soubor metod, získáme tak *profily* pro každý věkový stupeň. Tímto způsobem zpracování dat se však ochuzujeme o výhody longitudinálního výzkumu;

3. spojit oba způsoby předchozího zpracování, čímž získáme obraz o *vývojové variabilitě všech sledovaných dílčích složek* osobnosti. Tyto základní způsoby zpracování dat komplexního dlouhodobého sledování vývoje naznačuje obr. 6. Intervaly 1, 2, 3 atd. a metody a, b, c... jsou proměnné, které mohou mít různou konkrétní podobu podle povahy longitudinálního zkoumání. Již grafické znázornění zjištěných hodnot nám může poskytnout první cennou orientaci o průběhu vývoje. Při statistickém zpracování dat vyjadřujeme především rozdíly mezi věkovými intervaly a testujeme jejich průkaznost, dále počítáme korelace mezi věkovými hodnotami každé jednotlivé metody i mezi výsledky různých metod. Sledujeme-li komplexní zpracování všech údajů (3), můžeme provést obecnou faktorovou analýzu. V longitudinálním zkoumání, které sleduje převážně teoretické zřetele, si dále

4 Podle plánu se bude v longitudinálním sledování vývoje vzorku brněnské populace pokračovat do 18 let.

můžeme klást otázku, jak se vyvíjeli jedinci, kteří dosáhli krajních hodnot na konci sledovaného vývoje (metoda rekonstrukce vývojových trendů *kontrastních skupin*).

Obr. 6. Schématické znázornění tří směrů při zpracování dat longitudinálního výzkumu.

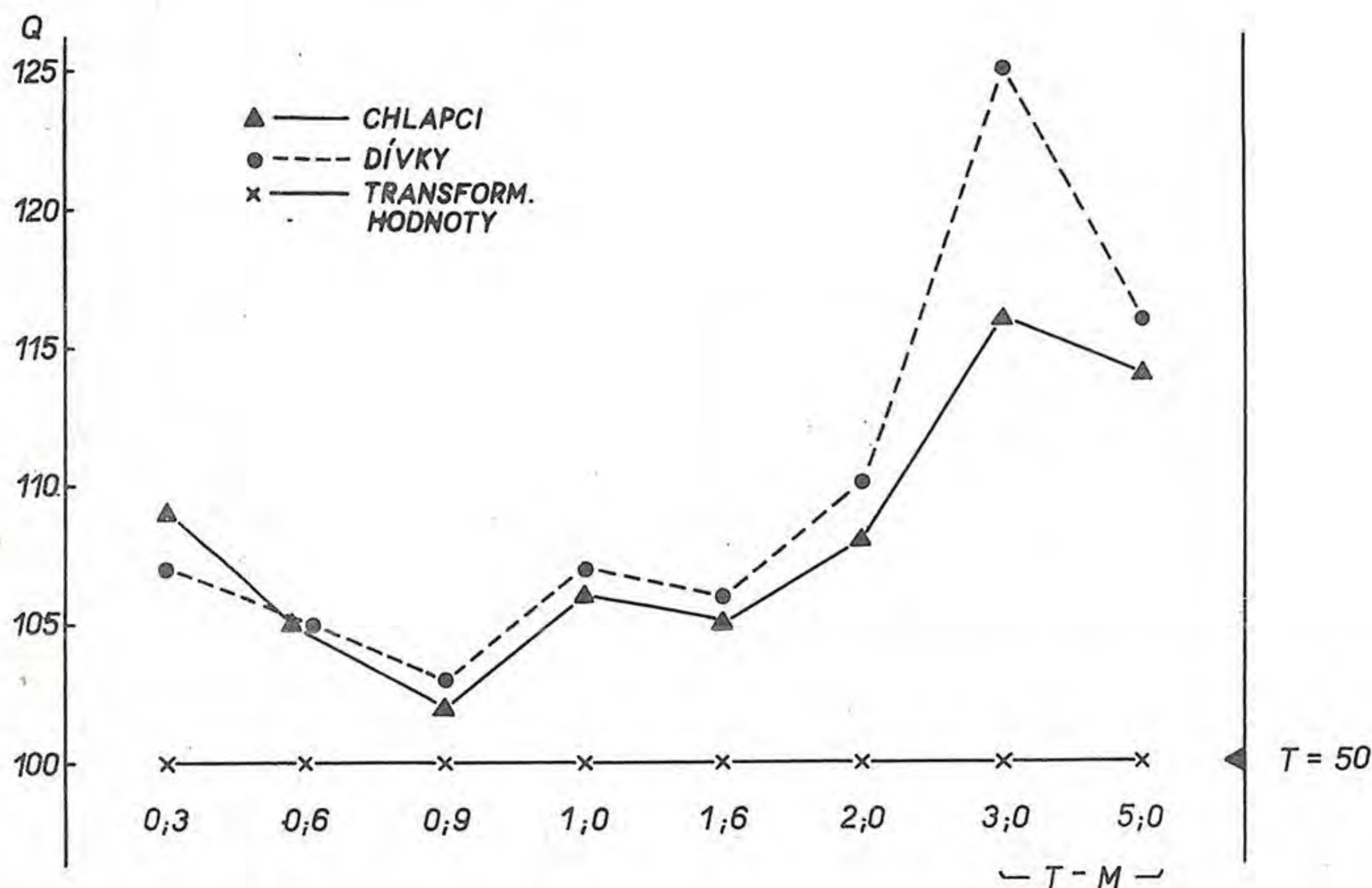
Dílčí výsledky brněnského longitudinálního výzkumu

I když bylo nezbytné zaměřit pracovní kapacitu oddělení vývojové psychologie PSL ČSAV především na zajištění plynulého běhu psychologického vyšetřování dětí v návaznosti na organizaci pediatrického, antropometrického a sociálního vyšetření a na přípravu metod, byly podle plánu zpracovány a publikovány některé dílčí výsledky.

Shodně s údaji v literatuře jsme zjistili (s výjimkou jednoho intervalu) mírnou, ale v průběhu předškolního věku konstantní převahu dívek ve skóre většiny výkonových zkoušek. Mezi 5–7 rokem se však křivky průměrných skóre kříží a dále můžeme sledovat vyšší průměr chlapců ve většině inteligenčních zkoušek. V 7 a 10 letech byla zvláště patrná převaha hochů ve skóre strategického myšlení (percepční bludišťový test); podrobné výsledky přinášíme v jedné z dalších kapitol. Vyšší průměrná skóre dívek jsme ve školním věku zaznamenali v kresebných testech, v sociální percepci a v mravním hodnocení.

Pro posouzení změn rozumových schopností v průběhu dlouhodobého vývoje máme zatím k dispozici povětšinou tzv. *omnibusové testy*, jejichž skóre je součtem rozdílných subtestů resp. položek. I tyto výsledky nám však mohou pomoci při řešení specifických hypotéz, jestliže si uvědomujeme omezení která vyvstávají při interpretaci vývojových změn. Naše výsledky u 300–400 dětí umožňují zaujmout stanovisko také ke standardizaci zahraničních inteligenčních testů. Tak nedostatky standardizace vývojové škály Brunetové-Lézineové a Termana-Merrillové jsou

zřetelně patrné v následujícím grafu (obr. 7), kde jsou zaznačeny průměry kvocientů v jednotlivých věkových intervalech, zvláště pro dívky a pro chlapce. Kdyby však někdo vyvozoval závěry z těchto rozkolísaných křivek, bylo by to pochybné; ve skutečnosti všechna tato skóre odpovídají transformované hodnotě $T = 50$.⁵

Obr. 7. Standardní a transformované hodnoty vývojové škály B—L a inteligenčního souboru T—M (na základě výsledků brněnského longitudinálního výzkumu).

Konkrétně řečeno: chlapec nebo dívka, vykazující hodnoty vývojových a inteligenčních kvocientů, které jsou vyznačené na tomto grafu, by tedy odpovídali přesně pásmu konstantního vývoje průměrné úrovně rozumových schopností.

Normy vyjádřené v T-hodnotách pro všechny sledované intervaly zahrnuje tab. 1 a 2. Pomocí *transformovaných hodnot* můžeme vzájemně srovnávat výsledky různých metod, vyjádřených jakýmkoli skóre. Na dalším obr. 8 vidíme distribuci T-hodnot u tří věkových skupin předškolního věku, z nichž každá čítá kolem 400 dětí; všimněme si zde rozdílu mezi chlapci a dívkami.

Při srovnání *raného psychomotorického vývoje* brněnských dětí se švýcarskými normami Brunetové a Lézineové byl zjištěn předstih našich dětí zejména v oblasti motorických schopností (A. Kolečková, 1975); užití *korelačních plejád* podle Těrentjeva a *elementární článkové analýzy* McGuittyho naznačuje souvislosti vývoje jednotlivých dimenzí, kvantifikovaných uvedenou metodou B—L: ve věku 6—12 měsíců spolu nejtěsněji souvisí motorika a adaptivní chování, jejichž úroveň

⁵ $T = 10 Z + 50$; $z = (x - \bar{x})/\delta$

Tab. 1. T-hodnoty vývojových kvocientů dívek

T	BL 3	BL 6	BL 6	BL 12	BL 18	BL 24	TM 3	TM 5
75	144	127	116	130	123	129	157	141
70	137	123	113	126	120	125	150	136
65	130	118	111	121	116	121	116	131
60	122	114	108	116	113	118	138	126
55	115	110	106	111	110	114	131	121
50	107	105	103	107	106	110	125	116
45	100	101	100	102	103	107	119	111
40	93	97	98	97	100	103	112	106
35	86	92	95	92	96	99	106	101
30	78	88	93	88	93	96	100	96
25	71	84	90	83	90	92	94	92
20	64	80	87	78	86	88	87	87

Tab. 2. T-hodnoty vývojových kvocientů hochů

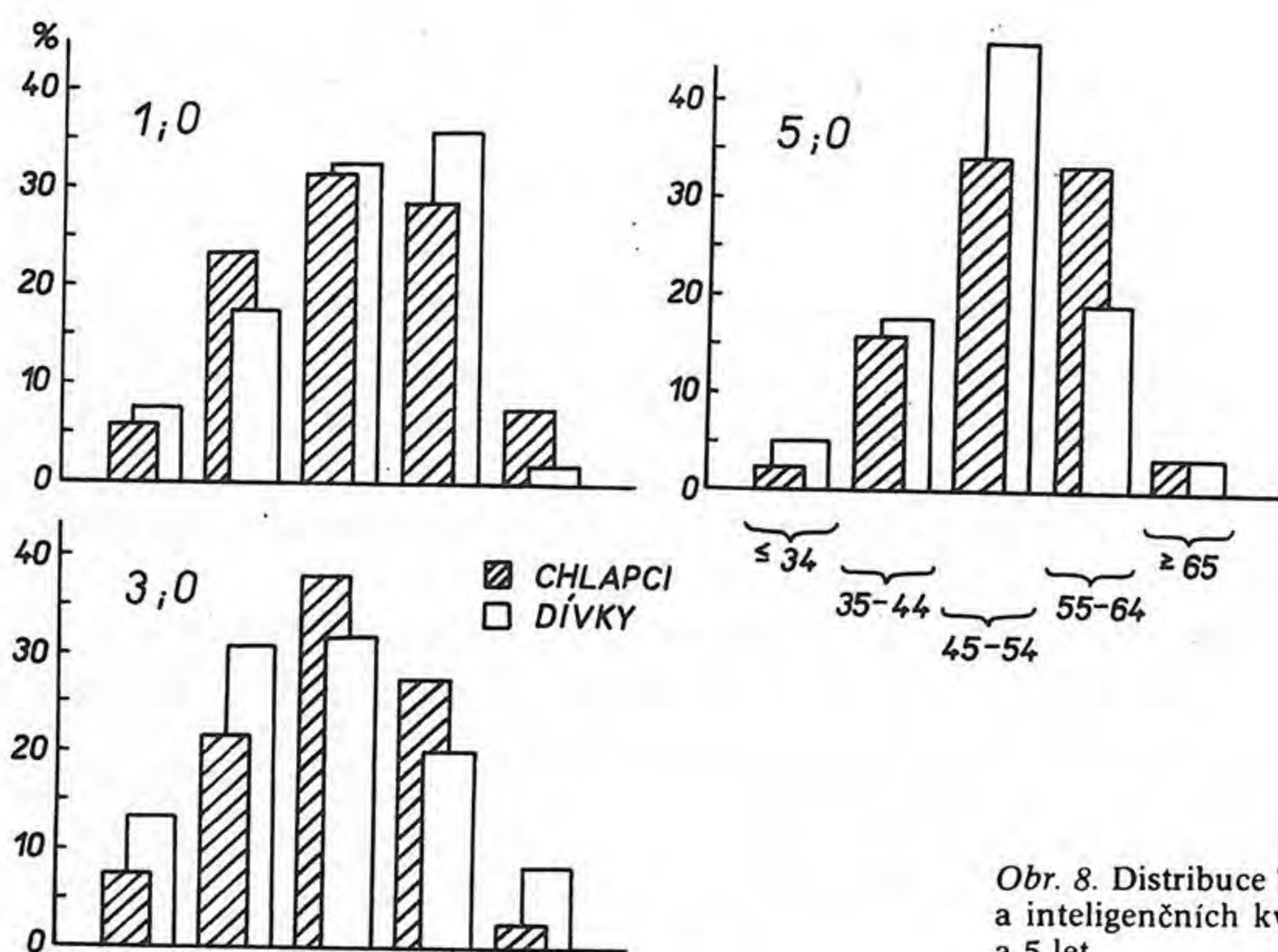
T	BL 3	BL 6	BL 9	BL 12	BL 18	BL 24	TM 3	TM 5
75	145	127	117	130	123	129	151	143
70	137	122	114	125	120	125	144	137
65	130	118	111	120	116	121	137	131
60	123	113	108	116	112	117	130	126
55	116	109	105	111	109	113	123	120
50	109	105	102	106	105	108	116	114
45	102	100	100	111	102	104	109	109
40	94	96	97	96	98	100	102	103
35	87	91	94	91	95	96	95	97
30	80	87	91	86	91	92	88	92
25	73	83	88	81	88	88	81	86
20	66	78	86	76	84	84	74	80

ovlivňuje vývoj řeči a sociální chování, v 18 a 24 měsících se stává dominantou vývoje motoricko-řečová složka. Při analýze podílu různých faktorů ve vývoji 169 hochů a 164 dívek prokázala autorka významný vliv věku matky a pořadí narození v kojeneckém věku, zatímco faktor vzdělání matky⁶ se významně uplatňoval

6 Přes všechny oprávněné výhrady k užití *faktorové analýzy* při zpracovávání vývojově psychologických dat se domníváme, že teprve faktorová analýza dat nám umožní vyjádřit váhu faktoru „sociální úroveň rodiny“, „vzdělání rodičů“ a další. Zatím se nevyhneme tomu, že leckdy musíme pracovat s těmito faktory jakoby byly nezávislé, i když předpokládáme, že zejména vzdělání matky připadá

až po 1. roce života. Komplexnost longitudinálního výzkumu umožňuje zkoumat v daleko širším měřítku vliv životních podmínek našich rodin na vývoj dětí. Nepříznivý vliv disharmonického rodinného prostředí na všeobecnou *sociální adaptaci* dětí prokazuje ve své kapitole J. Mazálková (srv. kap. I/2). A. Kolečková v kap. I/3 dokládá vliv různých činitelů na citové vztahy dětí v rodině. Pokud jde o vývoj rozumových schopností, můžeme na základě údajů, které nám poskytla sociologická část týmu, konstatovat, že sociální situace rodiny (výše příjmu, bydlení) má tím větší vliv na vývojový kvocient dítěte, čím je dítě starší. Zatímco u dětí v 1. roce života byl rozdíl průměrné hodnoty psychomotorického vývoje mezi nejlepší a nejslabší sociální skupinou nepatrný, ve věku 7 let činil 15 jednotek T. Při zkoumání determinant *mravního hodnocení* dětí ve věku 11 let (Švancarová, Švancara, 1974) nebyly prokázány významné korelace s úrovní inteligence dětí ani vztah k úrovni vzdělání rodičů; naznačené vztahy ke konstelaci dětí v rodině vyžadují dalšího zkoumání. Ukázalo se, že věk 11 let je v kritickém období přechodu z egocentrického k allocentrickému stadiu vývoje socializace chování a zasluhuje zvýšené pozornosti, a to pokud jde o výchovné působení jak rodiny, tak i školy (srov. Švancara, 1977).

Z okruhu srovnávací analýzy souběžného vývoje různých psychických funkcí můžeme doložit výsledky týkající se *rozumových a zobrazovacích schopností* v inter-

Obr. 8. Distribuce T-hodnot vývojových a inteligenčních kvocientů ve věku 1, 3 a 5 let.

dokončení pozn. 6

mnohem větší váha v souhře peristatických činitelů než současné sociální úrovni rodiny. Je jistě výhodné (a pokoušejí se o to v pražském longitudinálním výzkumu) zajistit si také psychologické vyšetření rodičů; rozšiřují se tím možnosti kondicionální analýzy.

valu 4—8 let (Švancarová, Švancara, 1972); v tomto věkovém období byla prokázána mnohem vyšší variabilita v kresebných výkonech než ve skóre rozumových výkonů. V následující tab. 3 je uvedena četnost vývojových trendů kresby (G—H) a skóre intelektových výkonů v metodě Termana-Merrillové. Konstatování rozdílné vývojové variability různých psychických funkcí je pro nás výchozím bodem pro další geneticko-strukturní analýzu.

Tabulka 3. Vývojové trendy na základě 3 věkových gradientů: 4—6—8 let pro skóre kresebného testu (G—H) a 3—5—7 let pro skóre inteligenčního testu (T—M). N = 51, údaje v procentech.

Model	G—H	T—M
1 Konstantní průběh	39	72
2 Akcelerační trend	8	4
3 Retardační trend	8	0
4 Pozitivní asymptotický trend	15	8
5 Pozitivní trend	2	0
6 Konkávní trend	6	0
7 Negativní asymptotický trend	14	12
8 Konvexní trend	6	4
9 Negativní trend	2	0

Diskuse a závěry

Zrychlený vývoj současné generace zanechává řadu nedorozumění otázek, týkajících se kritérií učebního a pracovního zatížení, výchovných postupů i právních norem se zřetelem k potřebám optimálního rozvoje dětí, dospívajících a adolescentů. Aniž bychom podceňovali význam psychometrie, musíme zdůrazňovat, že vývoj nemůžeme psychologickými metodami přímo měřit, nýbrž že na něj s větší nebo menší přesností usuzujeme. Tato přesnost však je jistě větší všude tam, kde se — ať ve výzkumu nebo v psychologické praxi — můžeme opírat o data dlouhodobého sledování těchto jedinců. Čím větší hustoty vývojových gradientů docílíme, tím spolehlivější budou naše závěry o vývojových trendech. (Jde ovšem o to, abychom vytvářeli takové psychologické metody, které by dovolovaly opakování v krátkých intervalech bez rizika zkreslení). Čím více se přiblížíme zásadám systémového přístupu, tím diferencovanější budou naše závěry o determinantách dlouhodobě zkoumaného psychologického vývoje.

V řadě studií (Baltes a Nesselroade, 1970, Hindley, 1962, Kapalín, Kotásková, Prokopec, 1969, Mönks et al., 1972, Sontag, 1971, Švancara, Smékal, 1966, Švancara, 1974, 1975) můžeme v průběhu posledního desetiletí sledovat krystalizaci názorů na hodnotu longitudinálních přístupů ke zkoumání vývojových změn. Byly přesně charakterizovány jejich přednosti a omezení. Daleko méně pozornosti bylo podle našeho názoru věnováno rozpracování pozitivních výsledků longitudinálních

zkoumání pro praxi. Psychologická péče o jedince různého věku v procesu vzdělávání, práce a zajištění zdravého vývoje by mohla vytěžit z těchto zkoumání všude tam, kde je na místě zajištění vývojově správného přístupu.

Zodpovědné posouzení otázky, zda dejme tomu v případě žáka určitého věku, který byl odeslán k vyšetření pro zhoršení prospěchu, jde o důsledek choroby nebo o vlivy prostředí, či disharmonicky, asynchronně probíhající vývoj, je velmi obtížné, pokud se psycholog nemůže opřít o srovnatelná data předchozího psychologického vyšetření. Nejsou-li k dispozici, může mu informovaný učitel velmi pomoci při rekonstrukci dosavadního psychického vývoje žáka. Jde však o to, abychom tento důležitý aspekt prosadili v co nejširším měřítku. Zatím se podařilo prosadit do učebně vzdělávací činnosti učitelů „individuální přístup“, který zajišťuje optimální interakci žáka s učitelem, nejvýhodnější motivaci žáka při učení. Všeobecně se uznává, že práce ve třídě zahrnuje dialektický vztah zřetele ke kolektivu i k individu. Říká-li Rubinštejn lapidárně, že vnější vlivy se lomí podmínkami vnitřního prostředí, vyjadřuje nejlépe argument podporující individuální přístup k žákům a pracovníkům v jakémkoli kolektivu. Tento individuální přístup by však bylo potřeba doplnit zřetelem k životní historii každého jedince, tedy vývojově správným přístupem. Zde jsou dosud značné rezervy jak v práci psychologů, tak i v práci učitelů. Toto je jedna z mnohých možností praktické aplikace přínosu dlouhodobého sledování vývoje.

Některým pracovníkům se může zdát, že už je na čase, abychom vytvořili nové, efektivnější metody. I když nám jistě jde o stálé zdokonalování metod vývojové psychologie, domníváme se, že průběžné sledování vývoje těchto jedinců je strategií, která si podrží svůj primát v naší disciplíně i v budoucnosti, neboť je nejdůslednějším uplatněním principu vývoje při zkoumání složitých životních dějů. Chceme-li se opřít o kritérium praxe, stačí připomenout, že při diskusi na mezinárodním sympoziu vývojové psychologie v r. 1971 v Nijmegen (srv. Mönks a spol., 1972) připustili i zásadní kritici longitudinálních výzkumů, že sami těchto metod rovněž používají.

Snad bychom se mohli pokusit vyjádřit lapidárně motto longitudinálního přístupu takto: *Nedívat se na jedince v tachistoskopických expozicích, ale spojovat dílčí věkové nálezy v souvislost životní dráhy člověka; z tohoto pojetí také zřetelněji vystoupí perspektivy dalšího vývoje, jeho rizika, ale také jeho maxima!*

Závěrem této kapitoly, která je teoretickým úvodem k problematice I. části, můžeme říci, že longitudinální výzkumy patří k metodologicky nejnáročnějším projektům v současné vývojové psychologii. Dnes již můžeme bezpečně přehlédnout jejich přednosti i omezení a zhodnotit jejich přínos pro řešení úkolů společenské praxe. Lze konstatovat, že přibývá požadavků na srovnatelné, komplexní, dlouhodobé sledování vývoje jedince jak na úseku léčebné a preventivní péče, tak v oblasti výchovného poradenství. Z druhé strany je to zejména otázka variability jednotlivých psychických funkcí v ontogenezi, úloha senzibilních období a podmínky změny struktury regulačních procesů, jež patří v současné době k závažným teoretickým úkolům psychologie, které nelze řešit bez longitudinálních zkoumání. Je žádoucí sledovat z tohoto hlediska nejen vývoj schopností, ale také postojů, zájmů a mravních vlastností; tyto stránky vývoje osobnosti se nyní chápou v systémových souvislostech z aspektu vývoje socializace chování.

2. Vývoj sociální adaptace 6—10 letých hochů a děvčat v závislosti na typu rodiny

JANA MAZÁLKOVÁ

Zkoumání vlivu rodiny na vývoj dítěte se stává stále aktuálnější a rozsáhlejší. Dnes je všeobecně uznáváno, že rodina má zásadní význam v sociálním a citovém vývoji dítěte. Problematikou výzkumu rodiny se u nás zabývá mnoho odborníků z různých hledisek. Jsou to psychologové (Matějček, Langmeier — Langmeierová, Konečný, Kubička, Vančurová, Schüller, Kotásková, Koch a jiní), lékaři (Dytrych, Dunovský, Trnka, Bartko, Fischer, Skála, Černý), právníci, sociologové a pedagogové (Pávek, Brablcová, Máchová, Bánhegyi a Sovák).

Také v Sovětském svazu roste zájem o výzkum rodiny — Mogilevskaja (1973), Charčev (1963). Charčev (1963) pokládá rodinu za nezaměnitelnou ve formování osobnosti a výchově člověka. Na rodinné mikroklima nemají vliv jen „vnitřní vztahy“, ale i „vztahy vnější“, tzn. celá společnost. Sovětská společnost má zájem o harmonický rozvoj osobnosti a proto tento úkol nemůže být řešen bez sledování vlivu rodiny na vývoj dítěte.

Sledovat vliv rodinného prostředí na vývoj dítěte je problém nesmírně náročný. Rozmanitost problémů můžeme dokumentovat závěry: tak např. G. Wickes (1970) uzavírá, že dítě, které se identifikuje s otcem a matkou získává jistotu ve styku s vnějším světem. Coopersmith (1967) upozorňuje na vztah mezi sebevědomím dítěte a rodinnou atmosférou. U nás (již citovaní) Langmeier a Langmeierová sledují vliv rodinného klimatu na úroveň spontánní aktivity a afektivní kontroly dítěte, jeho způsob obrázení reality a základní směr sociability, jeho důvěru v mezilidské vztahy a jeho sebedůvěru a nezávislost. Konečný uvádí, že asi 32 % dětských neuróz vzniká na základě „parentogenie“. Trnka sleduje problematiku dětí z neúplných rodin z hlediska dětského lékaře. Zajímavá studie autorů Wagnera, Wiggera, Heberleina a Brestriche (1974) o zátěžových faktorech u batolat různé vývojové úrovně rozlišuje 50 akcelerovaných, 50 retardovaných a 50 průměrně rozvinutých batolat. Byly u nich zjišťovány organické a sociální zátěžové faktory. Etiologicky významnější byly sociální zátěžové faktory než organické. U retardovaných dětí byly zjištěny signifikantní rozdíly ve struktuře rodiny, výchovných postojích i osobnosti rodičů. Kubička (1966) a mnoho jiných autorů se domnívá, že nejvíce problémů s dětmi vzniká právě v důsledku toho, že dítě si není jisto láskou svých rodičů. Tyto děti jsou častěji nejisté, úzkostné, neochotné a vzdorovité. Většina výzkumů zjišťuje, že nepřítomnost otce má nepříznivý vliv zejména na duševní vývoj chlapců — jsou častěji neukázněni. Neurózy a poruchy chování se objevují častěji tam, kde nacházíme poruchy v rodinném prostředí. Langmeier, Matějček (1968) zdůrazňují, že děti bez otce trpí nedostatkem autority, kázně a pořádku, v pozdějším věku ne-

dostatkem jistoty a stability sociálního chování. Michaux (1955) uzavírá, že dítě, kterému chybí otec, bývá neukázněné, nesociabilní, agresivní.

Destunis (Langmeier, Matějček, 1968) zdůrazňuje vliv neúplné rodiny na vznik poruch chování, zejména typu „nevázanosti“. Eva Borzová (1968) zjistila, že u dětí z alkoholických rodin se vyskytují neurotické poruchy pětikrát častěji než v běžné dětské populaci. Holub, Švancara (1957) dospívají při zkoumání etiologických činitelů neurotických projevů v dětském věku k závěru, že disociovaná rodina má relativně největší vliv v souboru faktorů hysterie a psychomotorické instability. Kapalín, Kotásková, Prokopec (1969) zdůrazňují vliv vzdělání rodičů a pořadí narození dítěte na celkovou úroveň vývoje dítěte. Sutton-Smith B., Roberts J. M. (1964) se zabývají problémem konstelace rodiny (vyšší maskulinita se nachází u chlapců s mužskými sourozenci).

Významem výchovy dětí v nejranějším věku se zabývá Koch (1973): „Rané dětství je období velmi citlivé na vnější stimulaci. Výsledky naznačují, že v našich kojencích jsou ještě bohaté vývojové rezervy, které lze zlepšením výchovy nejranějšího věku lépe využít“.

Práce J. Kotáskové (1971) podporuje Bellovu (1968) hypotézu o vrozeném „zaměření na osoby“ u děvčat a „zaměření na předměty“ u chlapců, které primárně determinují sociální kontakt, ovlivnitelnost sociálním modelem, vývoj vztahů a postojů.

V naší studii sledujeme adaptaci — chování 6 až 10 letých dětí (brněnského longitudinálního výzkumu dětského vývoje) v závislosti na typu rodiny, z které pocházejí a na pohlaví. Sledujeme lékařsky, sociálně a psychologicky tytéž děti z jednoho brněnského obvodu od narození do 15 let. Jejich výzkum byl zahájen v červenci 1961 a do července 1964 byl počet dětí doplněn na 503. Výběr byl prováděn tak, aby sledovaný vzorek odpovídal brněnské populaci. V roce 1975 dosáhly vyšetřované děti 11, 12 a 13 let. Komplexní vyšetření se provádí od věku tří let každoročně.

Z celého souboru (503 dětí) za 14 let odpadlo více než 100 dětí (stěhování, nezám, úmrtí). Pro naše zpracování měli jsme k dispozici údaje 340 dětí.

Chování dětí psychologové hodnotí každoročně posuzovací stupnicí (uvedenou níže) hned po skončeném psychologickém vyšetření. Posuzovací stupnice obsahuje 35 škál. Každá škála posuzovací stupnice je pětistupňová s verbálními definicemi, které vyjadřují vzrůstající intenzitu sledovaného chování. Psycholog hodnotí chování dítěte nezávisle na rodinném prostředí dítěte.

Posuzovací stupnice

Na základě dlouhodobé znalosti dětí a jejich rodičů, pohovorů, anamnézy a vyšetření sociálních poměrů rodičů jsme děti celého souboru rozdělili do 5 skupin: (Problematika určení rodinných typů viz níže.)

1. Děti, které do 10 let vyrůstaly v rodině harmonické ($N = 117$). Harmonická rodina uspokojovala všechny potřeby dítěte, rodiče poskytovaly dětem výbornou (dobrou) péči a měli o ně velký zájem.

2. Děti, které vyrůstaly v rodině normální ($N = 140$). Tato rodina uspokojovala základní potřeby dítěte. Nedocházelo zde k vážným neshodám, ani k vážnějším poruchám ve výchově dítěte.

3. Děti, které vyrůstaly v rodině disharmonické ($N = 34$). V disharmonické rodině se vyskytoval alkoholismus, nezáměr o dítě, povahové rozdíly, které vedly k stálým neshodám, hrubé zacházení a v menším počtu případů těžké onemocnění.

4. Děti, které vyrůstaly v rodině neúplné ($N = 35$). V neúplné rodině chyběl jeden z rodičů, většinou otec (šlo o případy rozvedených rodičů, svobodných matek a o případy úmrtí jednoho z partnerů).

5. Děti, které jsme zařadili do rodiny doplněné ($N = 15$). Rodinu doplněnou tvoří děti s nevlastním rodičem, převážně otcem. V těchto rodinách došlo brzy po rozvodu k uzavření nového úspěšného sňatku. Převážně zde bylo rodinné prostředí charakterizováno jako uspokojivé. Tam, kde došlo k uzavření nového sňatku, ale rodinné poměry nebyly dobré, zařadili jsme tyto děti do skupiny dětí z rodiny disharmonické.

Určení typu rodinného prostředí dítěte nebývá snadné. Avšak longitudinální zkoumání, charakterizované opakovanými každoročními setkáními s dětmi a s jejich rodinami, umožnilo mezi rodiči a námi vytvoření důvěry, která je potřebná k sdělování okolností týkajících se rodinných vztahů i situací. To umožnilo rozřídění rodin podle výše uvedených hledisek. Hodnocení rodinného prostředí prováděla sociální pracovnice E. Horáčková. Z původního souboru 503 rodin došlo k narušení rodinného prostředí (rozvod, úmrtí, nemanželské dítě, rozvrat bez rozchodu, těžké onemocnění) ve 125 případech, tj. ve 24,8 %. Z těchto údajů vyplývá, že každé čtvrté dítě našeho souboru nežije v normální rodině.

Horáčková zjišťovala do jaké míry jsou rozdílné socio-ekonomické poměry skupiny „narušených“ rodin od poměrů celého souboru. Socioekonomické poměry byly zjišťovány podle tří ukazatelů — měsíční příjem na osobu, vzdělání rodičů a bydlení. Podle příjmu se poměry v narušených rodinách lišily od celku jen nepatrně. Mnohem výrazněji byl zaznamenán posun podle úrovně vzdělání, neboť v kategorii s průměrnou a vyšší než průměrnou úrovní vzdělání byla skupina zastoupena slaběji než celek a nadbytek se nacházel v kategorii vzdělání jen základního. (Odpovídá závěrům Bánhegyiho, Máchové, Kotáskové.) K obdobnému závěru vedlo i srovnání bytových poměrů. Stanovili jsme si otázky:

1. Jak se v průběhu vývoje od 6 do 10 let mění sociální adaptace při psychologickém vyšetření ve vztahu k rozdílnému rodinnému prostředí a péči o dítě.

2. Jak se na rozdílech v chování dětí při psychologickém vyšetření podílí vlivy rodinného prostředí a péče o dítě.

3. Jaké jsou rozdíly v chování mezi chlapci a děvčaty.

Předpokládané rozdíly v chování dětí nelze jednoznačně objasnit jako účinek shora uvedených charakteristik rodiny, věku a pohlaví. Na difference v chování mohou mít vliv i takové okolnosti (kromě dědičných a vrozených předpokladů), jakými jsou pořadí dítěte mezi sourozenci, typ výchovy, společné bydlení s prarodiči apod. V chování dětí z různých rodinných typů jsme předpokládali statisticky významné rozdíly. Nulové hypotézy jsme statisticky testovali na samočinném počítači pomocí t-testu pro nezávislé výběry. Statistický program sestavil P. Osecký.

Výsledky

1. Charakteristika průměrných hodnot

Ze souborů grafů (viz graf 1) je zřejmé, že nejpříznivější ohodnocení chování dětí mají děti z harmonických rodin. Průměrné hodnoty v položkách: počáteční adaptace, pozitivní citové projevy, aktivita, konformnost, zájem o vyšetření, sebekritičnost, sebedůvěra, fantazie, uvolněnost a koordinovanost pohybů, výslovnost, vyspělost řeči, průběh adaptace, jakost pracovního výkonu, iniciativa a pracovní tempo v průběhu čtyř let sledování stoupají. Děti se lépe adaptují, přibývá pozitivních citových a sociálních projevů, zvyšuje se aktivita a zájem o vyšetření, sebekritika a sebejistota, pohyby jsou uvolněnější a koordinovanější, výslovnost, vyspělost řeči a porozumění řeči vyzrálejší, jakost pracovního výkonu, iniciativa a pracovní tempo rostou.

V některých položkách chování hodnoty klesají — nervozita, negativní citové a sociální projevy, agresivita a sebepozorování. Během čtyř let sledování se u těchto dětí snižuje napětí během vyšetření, ubývá negativních citových i sociálních projevů, klesá agresivita i sebeprosazování. Z grafu je zřejmé, že změny chování nezávisí pouze na věku, ale též na typu rodiny. V harmonické rodině je patrný akcelerační trend oproti trendu pozitivnímu v rodině normální apod.

A. Analýza způsobů chování dětí vzhledem k rozdílnému typu rodinného prostředí

Nejprve se pokusíme o stručný rozbor jednotlivých položek chování, jak se mění chování - adaptace za čtyři léta sledování a v závislosti na zařazení dětí do rozdílných rodinných typů.

Počáteční adaptace

Z grafu je zřejmé, že bodové ohodnocení u dětí od 6 do 10 let stoupá, hodnoty kolísají kolem bodu 4, to znamená, že děti se adaptují na psychologické vyšetření normálně. Děti z harmonických a normálních rodin získávají průměrně vyšší ohodnocení = lépe se adaptují.

Závislost

Většina našich dětí je v rámci vyšetření nezávislá, občas vyhledává oporu u vyšetřujícího psychologa, průkazné hodnoty nacházíme pouze v 9 a 10 letech u porovnání chování dětí z harmonické a neúplné rodiny.

Nervozita

Tento způsob chování je velmi citlivý vzhledem k rozdílnému chování u dětí z různých typů rodinného prostředí. Nejvíce průkazných hodnot nacházíme v porovnání rodiny harmonické a normální s rodinou disharmonickou a neúplnou. Děti z disharmonických a neúplných rodin jsou významně napjatější, nervóznější, než děti z ostatních skupin.

Pozitivní citové projevy

Během čtyřletého vývoje kladné citové projevy dětí mírně stoupají (děti jsou

přiměřeně veselé). Významné hodnoty nacházíme v porovnání chování dětí z harmonické rodiny a dětí z rodiny disharmonické v 7, 8 a 9 letech; a harmonické a neúplné v 8 a 9 letech.

Negativní citové projevy

Za čtyři léta sledování klesají až k hodnotě 1, to znamená, že děti během psychologického vyšetření neprojevují významnější nespokojenost. Průkazné rozdíly nacházíme v porovnání chování dětí z harmonických, normálních a neúplných rodin. Především děti z neúplných rodin projevují během vyšetření nespokojenost, nelibost oproti ostatním dětem.

Pozitivní sociální reakce – frekvence

Z grafu je zřejmé, že děti projevují vzhledem k vyšetřujícímu psychologovi kladné sociální reakce. Nenacházíme průkazné rozdíly pouze v porovnání harmonické s normální rodinou v 10 letech.

Pozitivní sociální reakce – intenzita

Zde opět kladné sociální reakce k vyšetřujícímu během čtyř let sledování mírně stoupají, u dětí z harmonických rodin nacházíme mírnou akceleraci kladných sociálních projevů k vyšetřujícímu oproti dětem ostatním.

Negativní sociální reakce – frekvence

U této položky chování hodnoty klesají až k bodu 1, to znamená, že naše dlouhodobě sledované děti neprojevují negativní reakce k vyšetřujícímu.

Negativní sociální reakce – intenzita

I u této položky děti neprojevují nepřátelství ani odstup od vyšetřujícího psychologa. Nenacházíme průkazné hodnoty (pouze u porovnání chování dětí z harmonické a normální rodiny v 10 letech).

Obecná reakční pohotovost

Naše 6 až 10 leté děti se ovládají prostředně, děti z neúplné rodiny mají spíše tendenci k snadnému rozrušení (výrazný rozdíl pouze v 7 a 10 letech oproti normální rodině).

Slovní komunikace

V této položce získávají naše děti většinou ohodnocení -3, tzn. přiměřený řečový projev.

Graf. 1. Průměrné hodnoty chování a srovnání 6, 7, 8, 9, 10 letých dětí z rodin harmonických, normálních, disharmonických a neúplných Studentovým t-testem

Na ose X je věk, na ose Y jsou uvedeny průměrné hodnoty chování, pod osou X jsou vyznačeny statisticky průkazné rozdíly mezi porovnávanými skupinami. Na 5 procentní hladině významnosti je tenčí čára, na 1 procentní hladině je čára silnější.

AB značí porovnání rodin harmonických a normálních

AC značí porovnání rodin harmonických a disharmonických

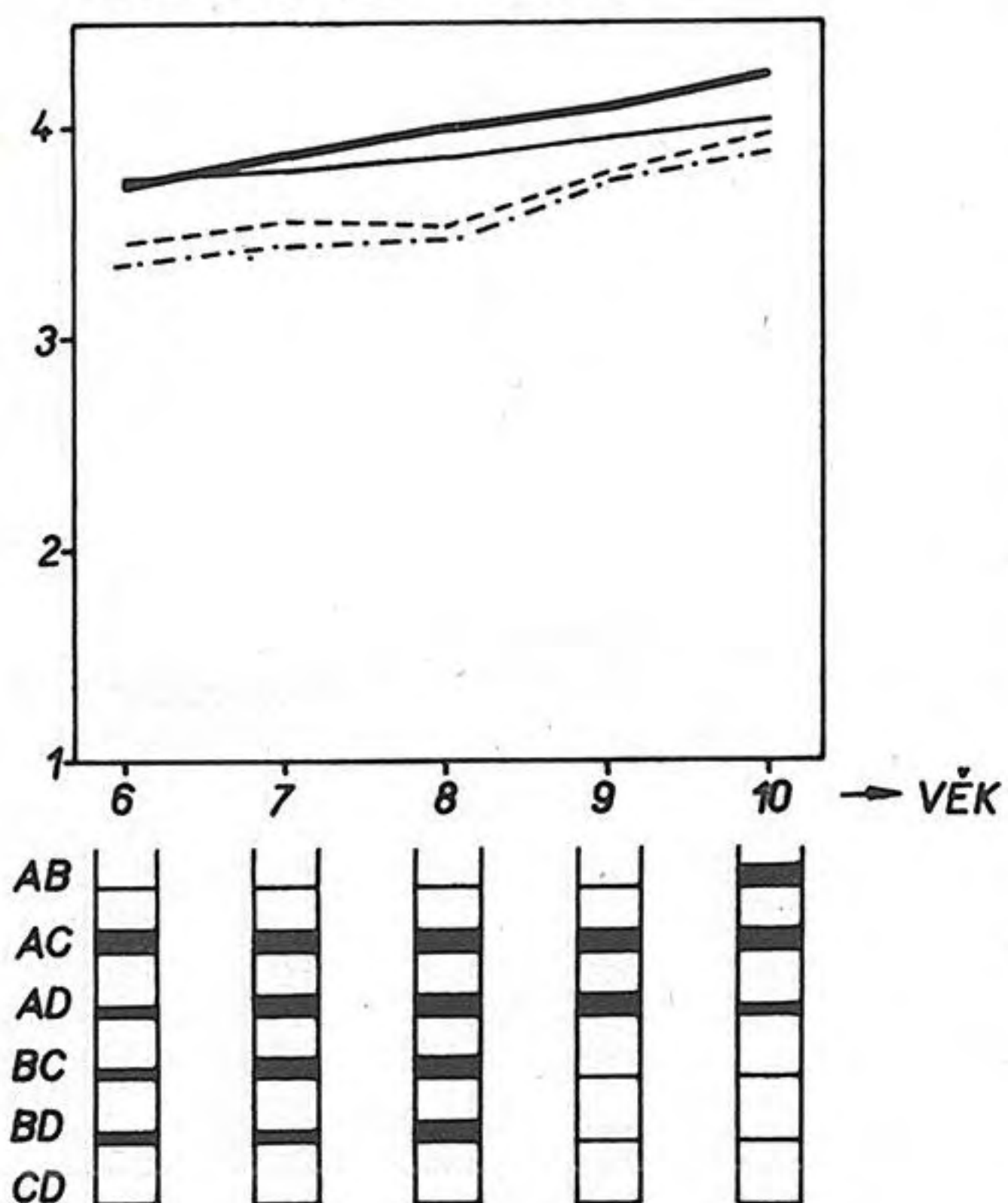
AD značí porovnání rodin harmonických a neúplných

BC značí porovnání rodin normálních a disharmonických

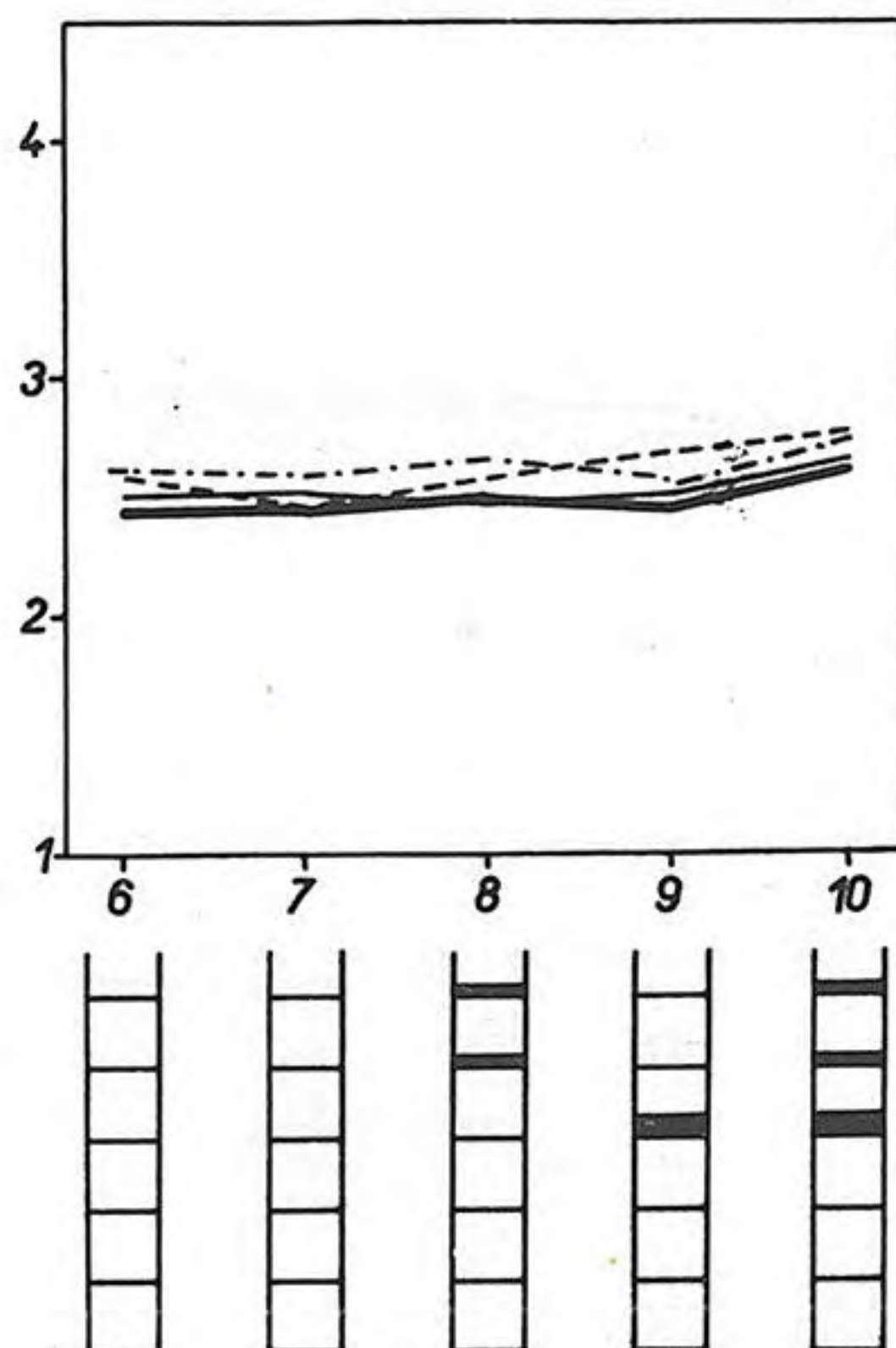
BD značí porovnání rodin normálních a neúplných

CD značí porovnání rodin disharmonických a neúplných

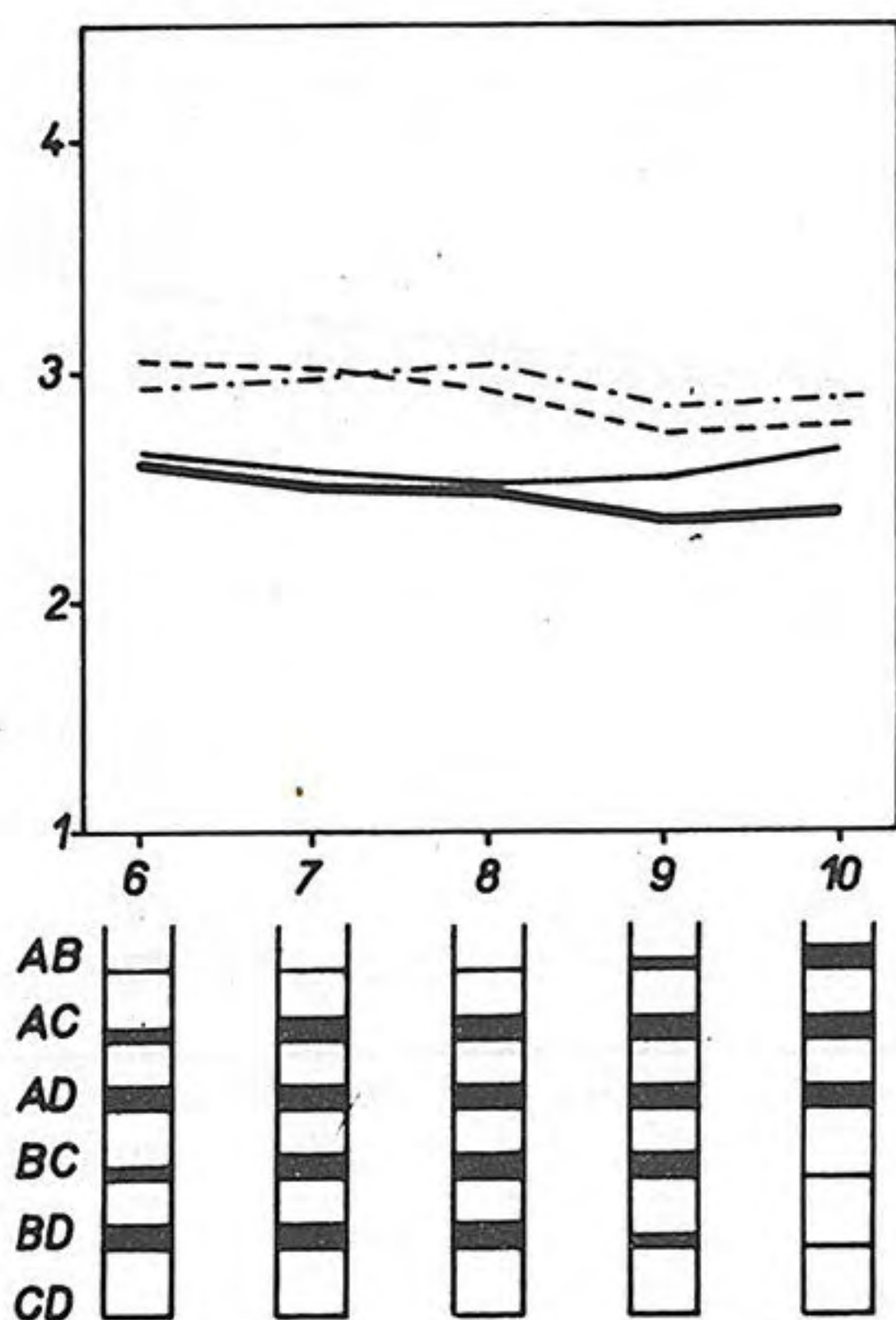
POČÁTEČNÍ ADAPTACE

ZÁVISLOST

NERVOZITA

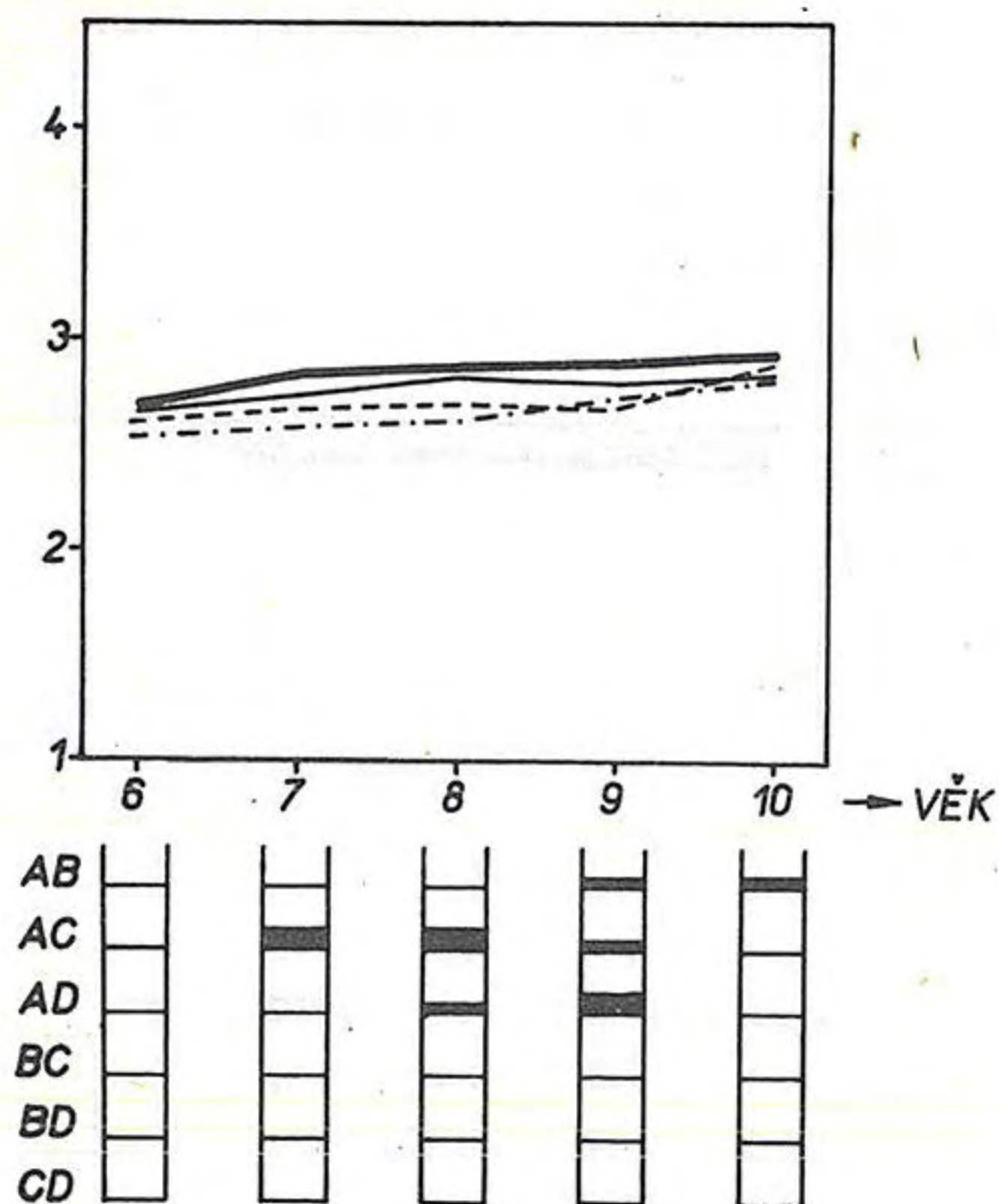

RODINA :

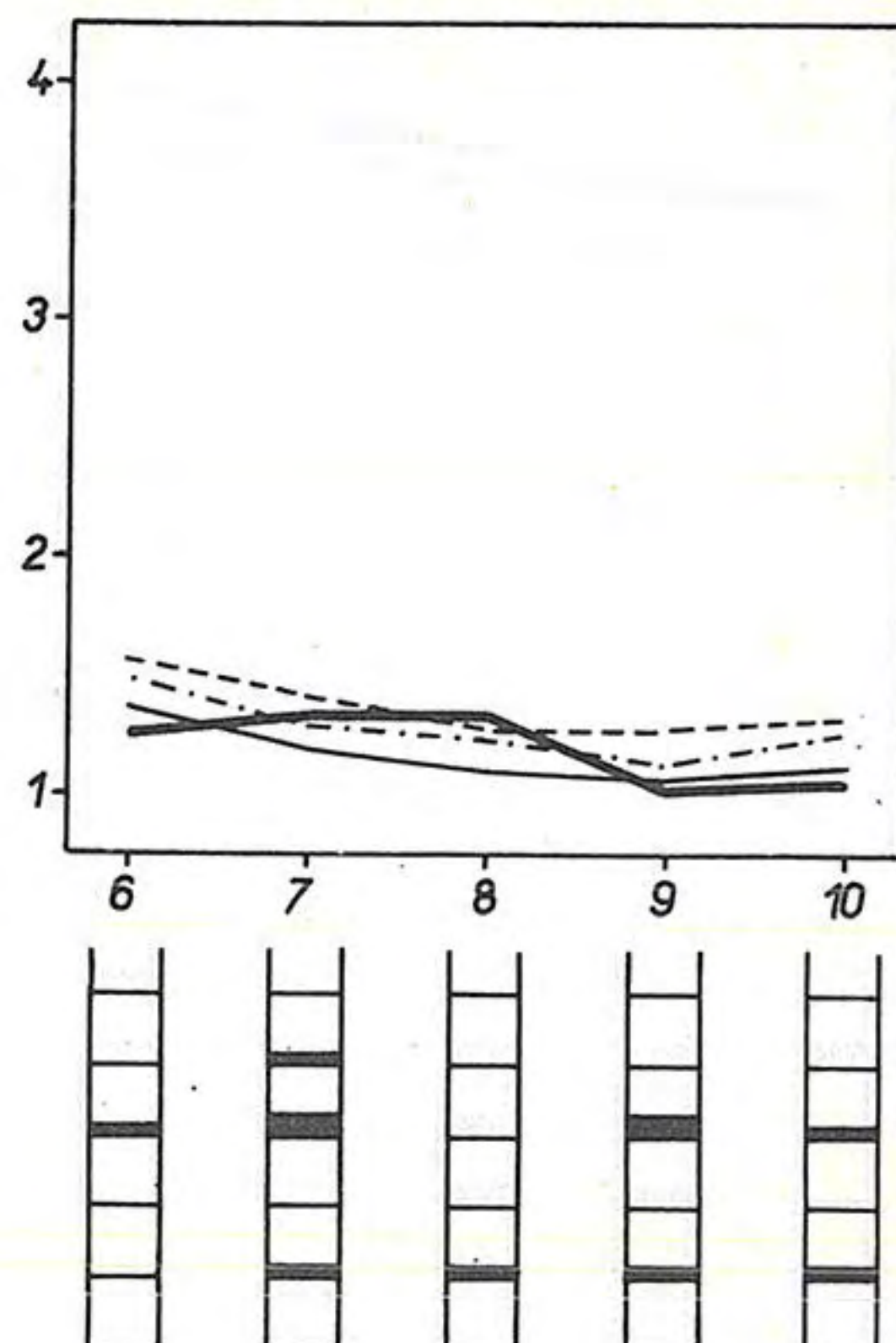
- A ——— HARMONICKÁ
- B ——— NORMÁLNÍ
- C - - - - - DISHARMONICKÁ
- D - - - - - NEÚPLNÁ

Graf 1.

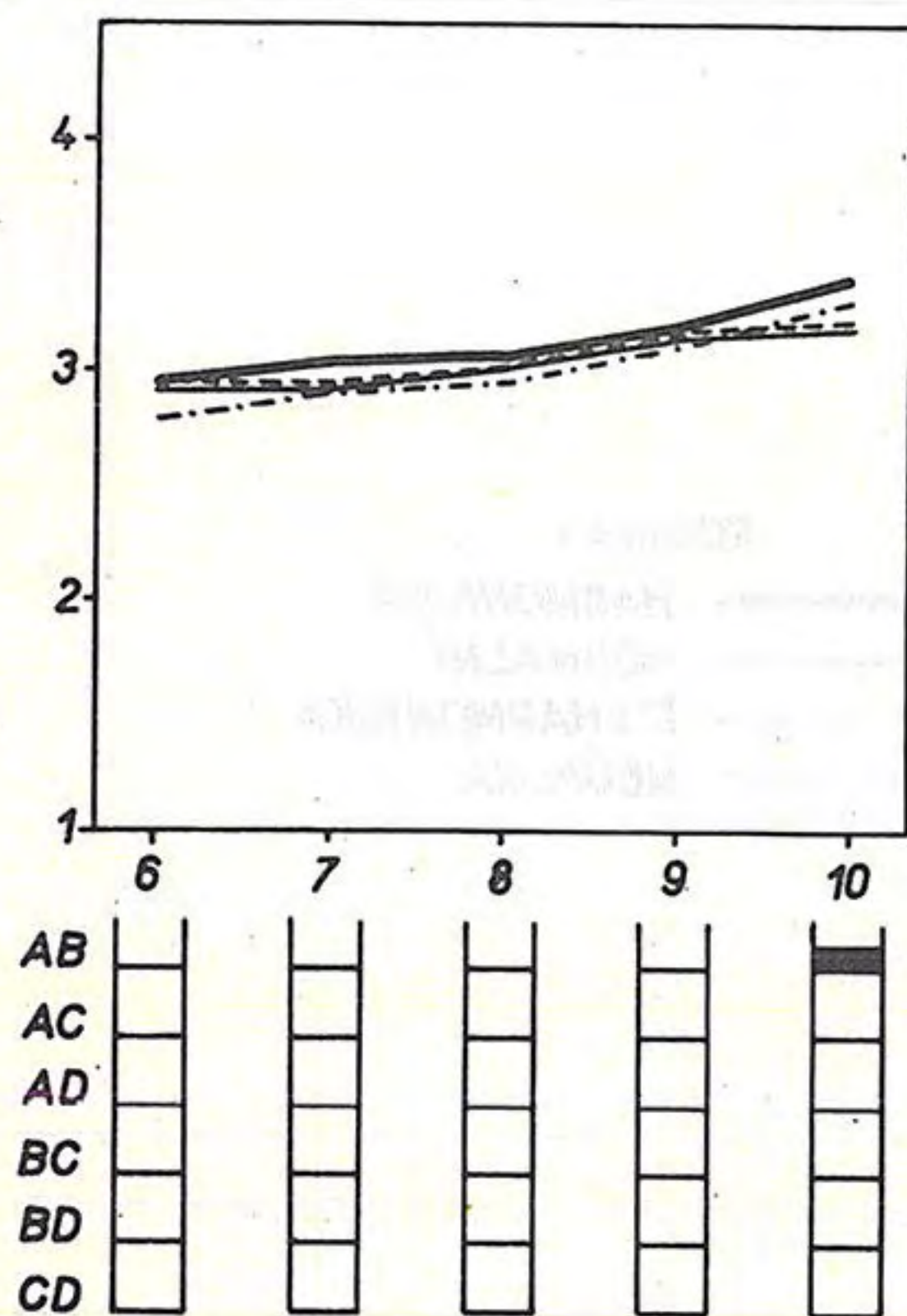
POZITIVNÍ CITOVÉ PROJEVY

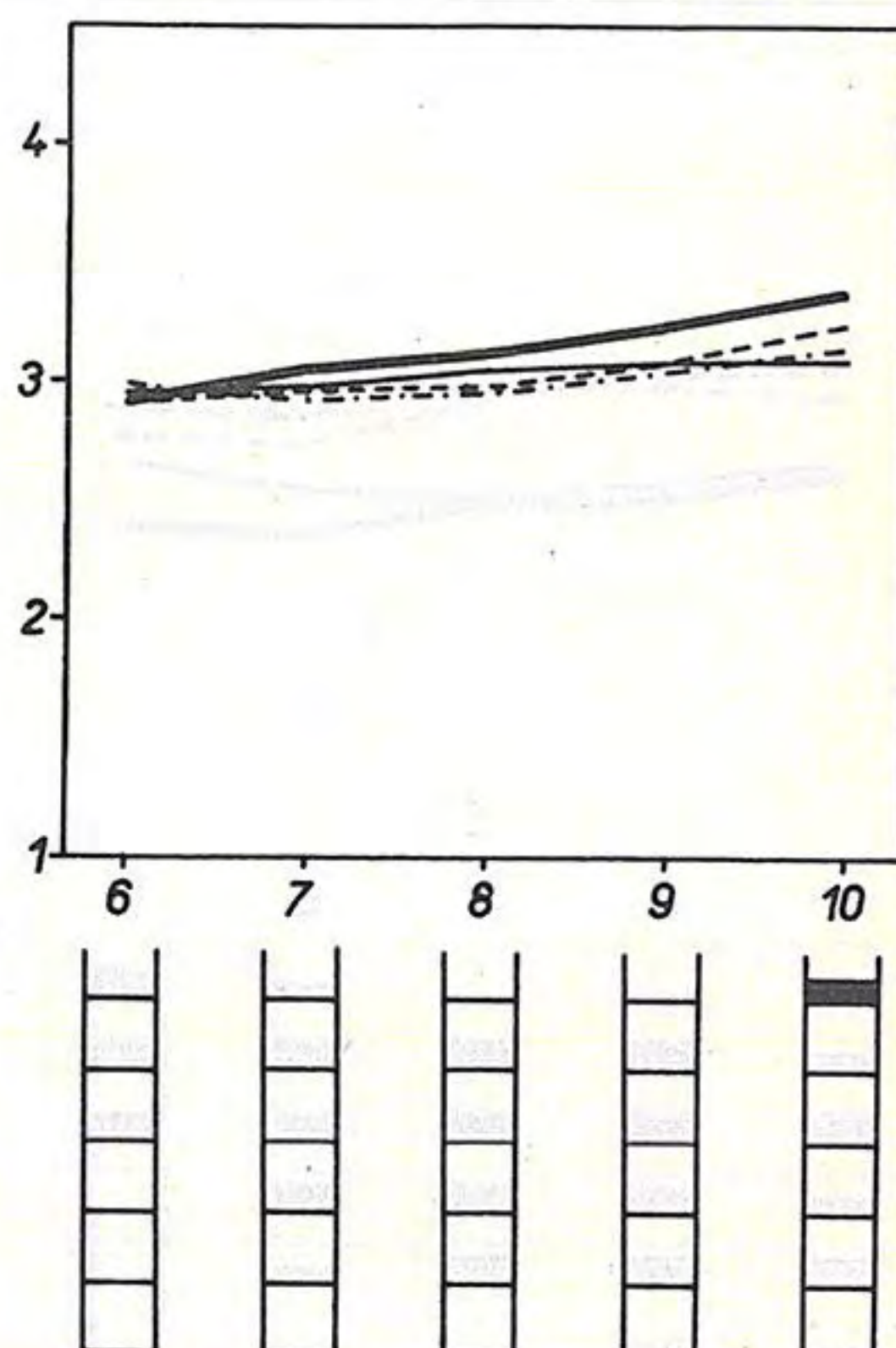
NEGATIVNÍ CITOVÉ PROJEVY

P. SOCIÁL. REAKCE - FREKVENCE

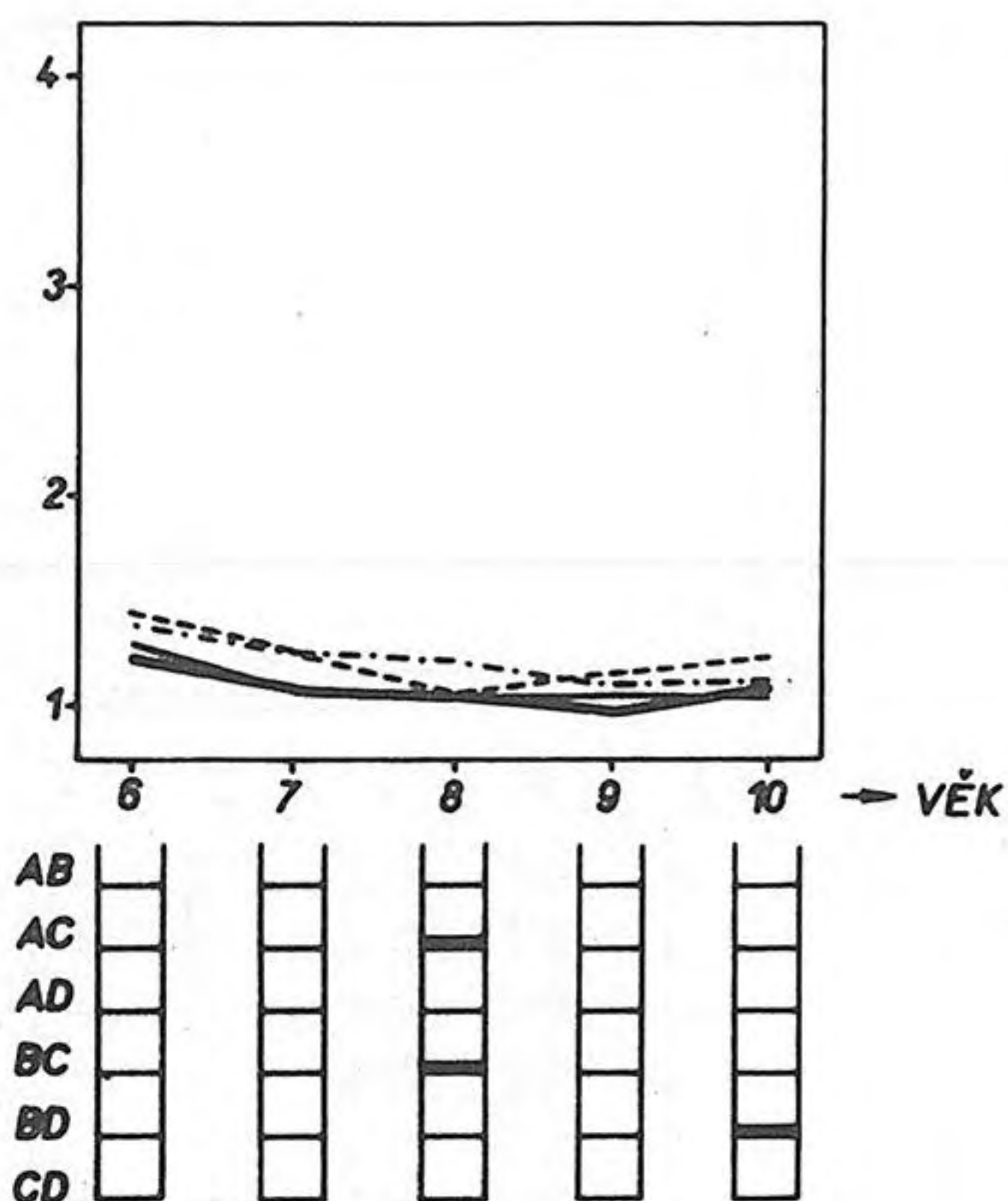

P. SOCIÁL. REAKCE - INTENZITA

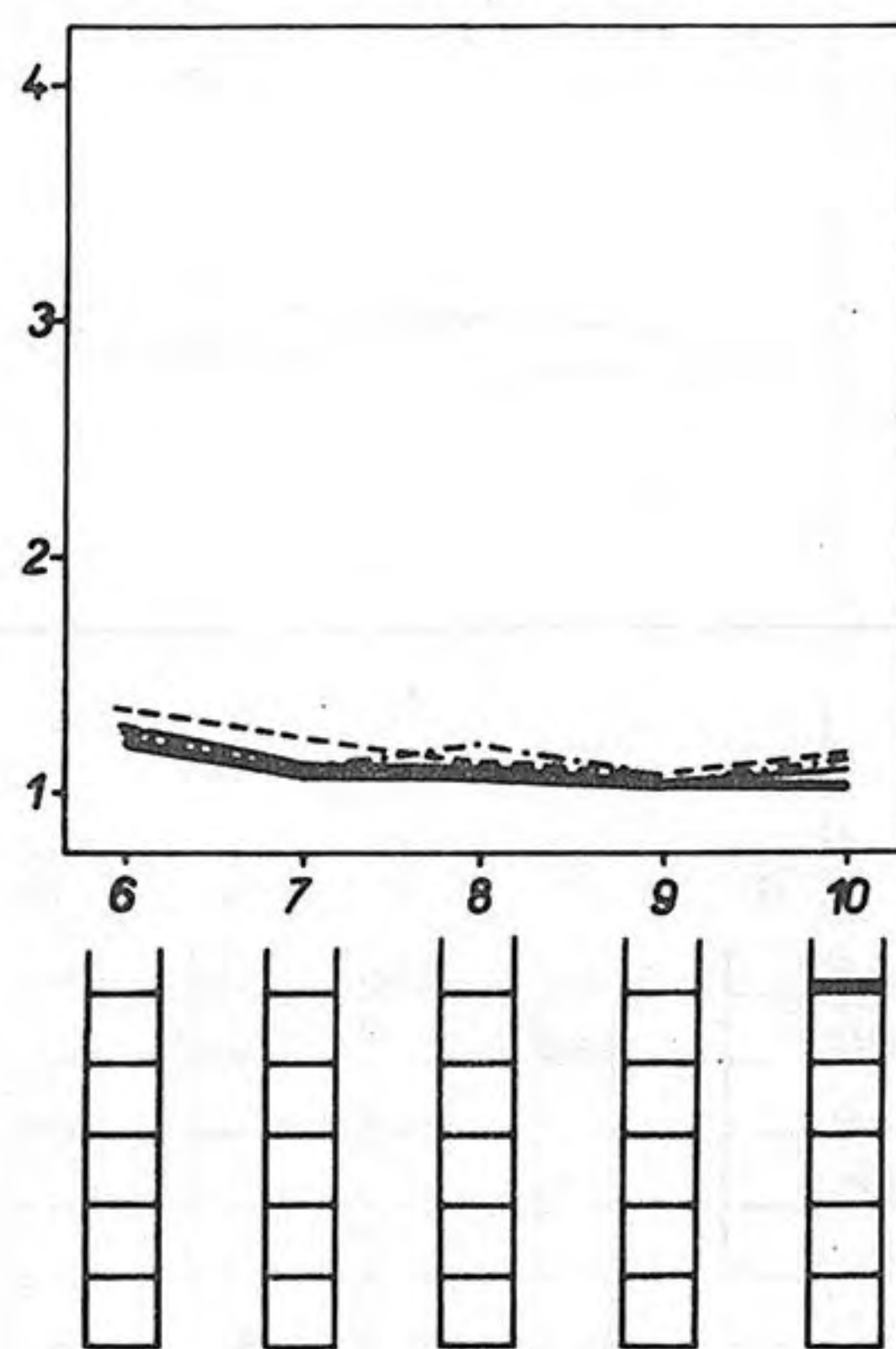

Graf 1.

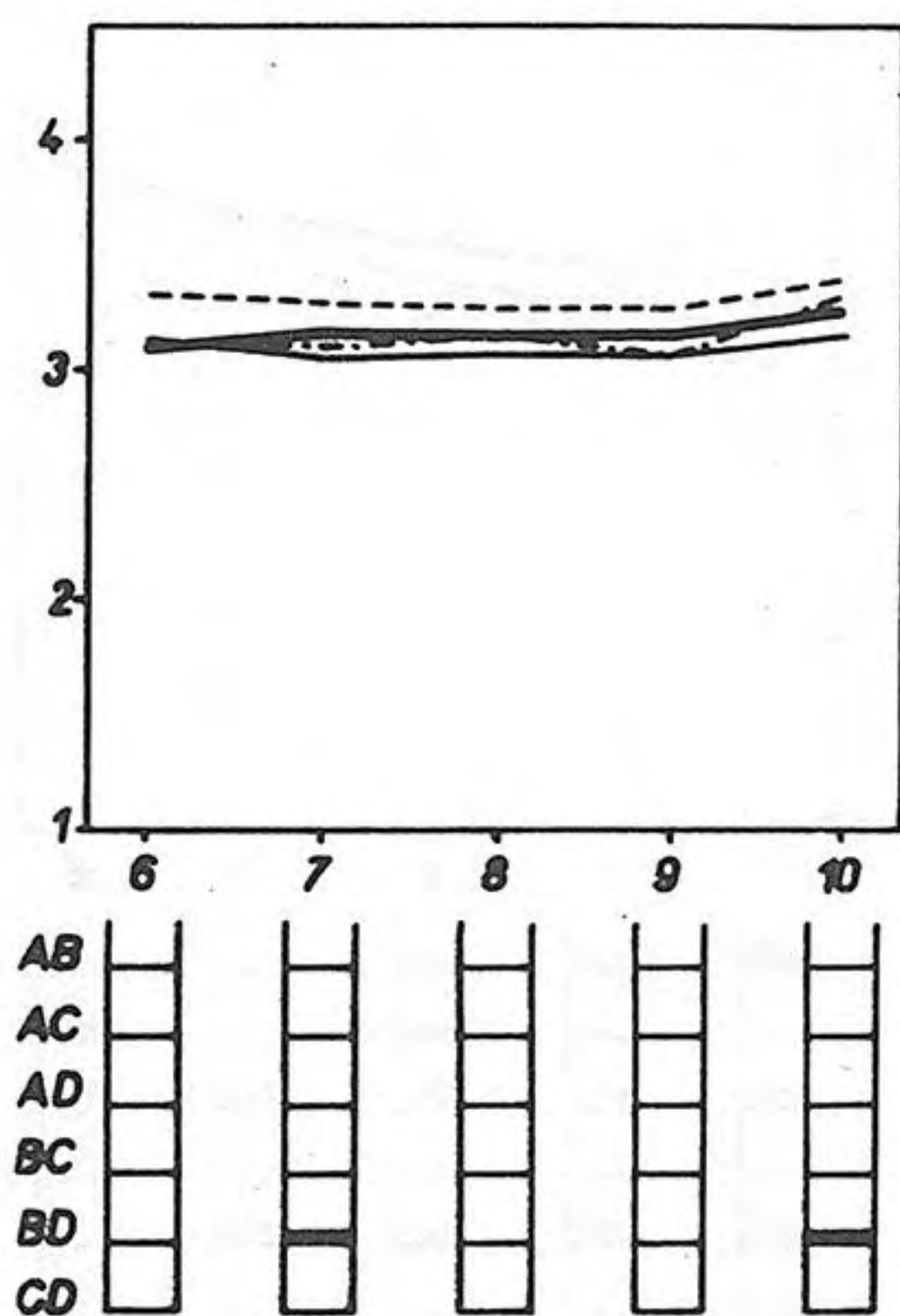
N. SOC. REAKCE - FREKVENCE

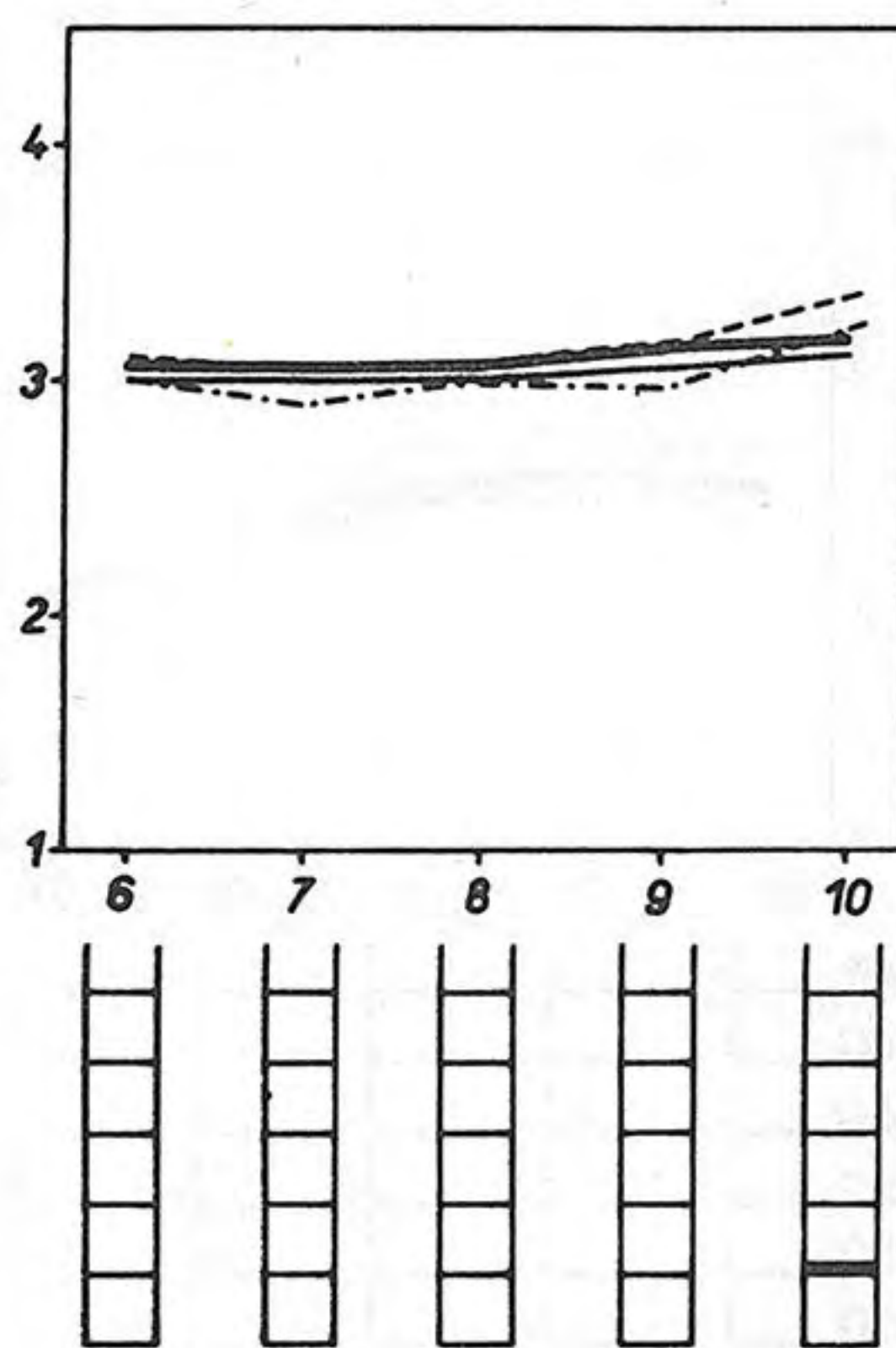
N. SOC. REAKCE - INTENZITA

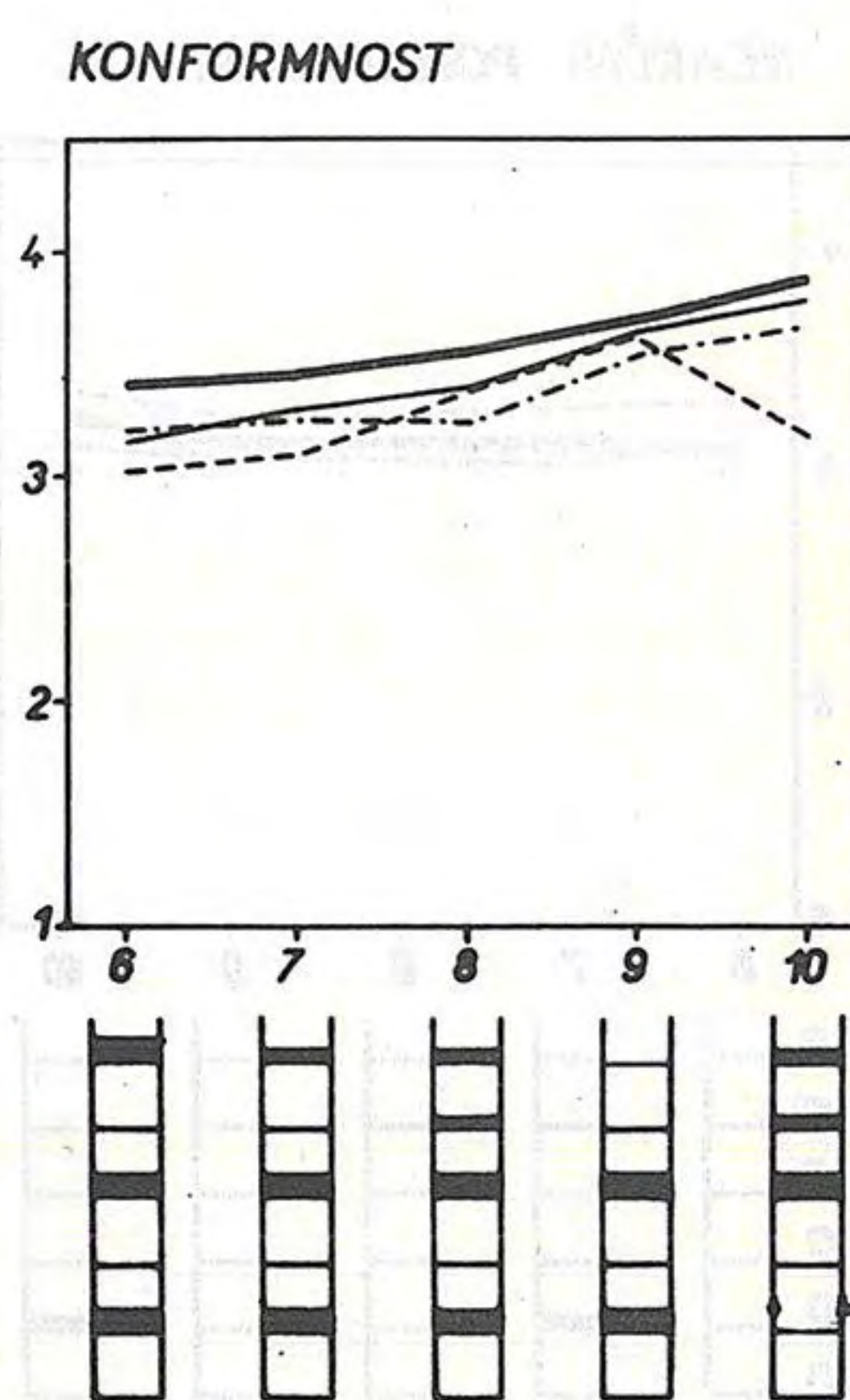
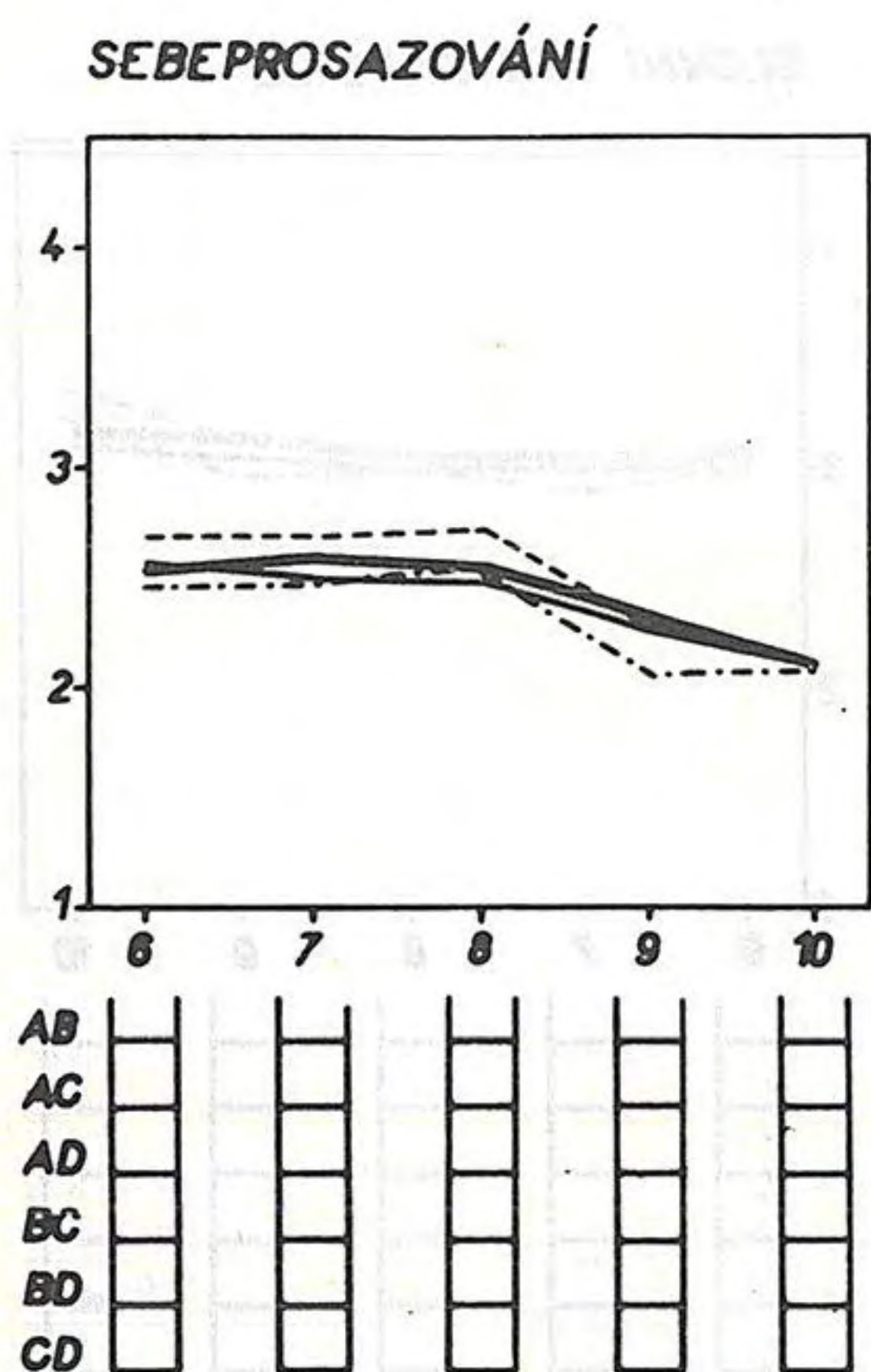
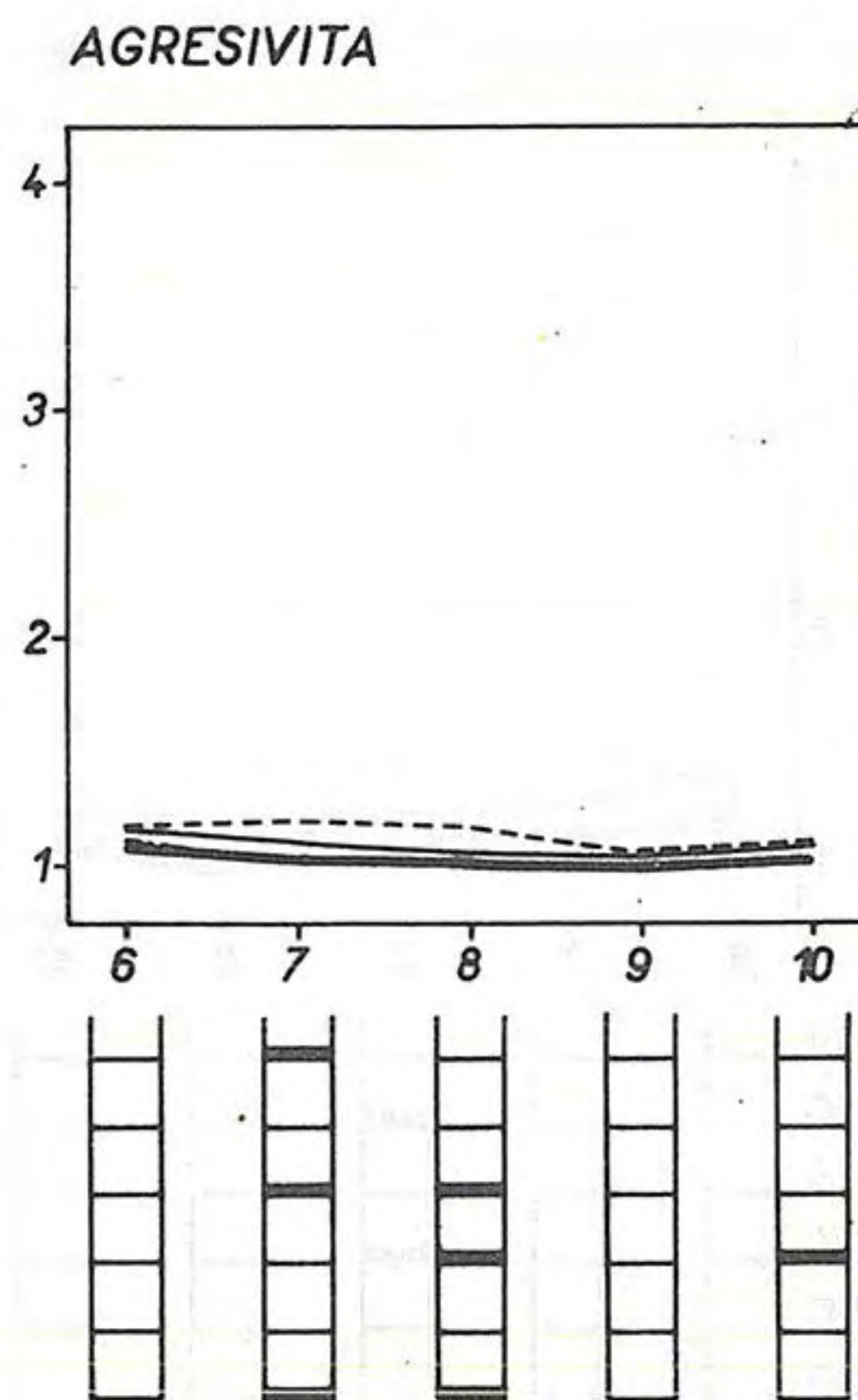
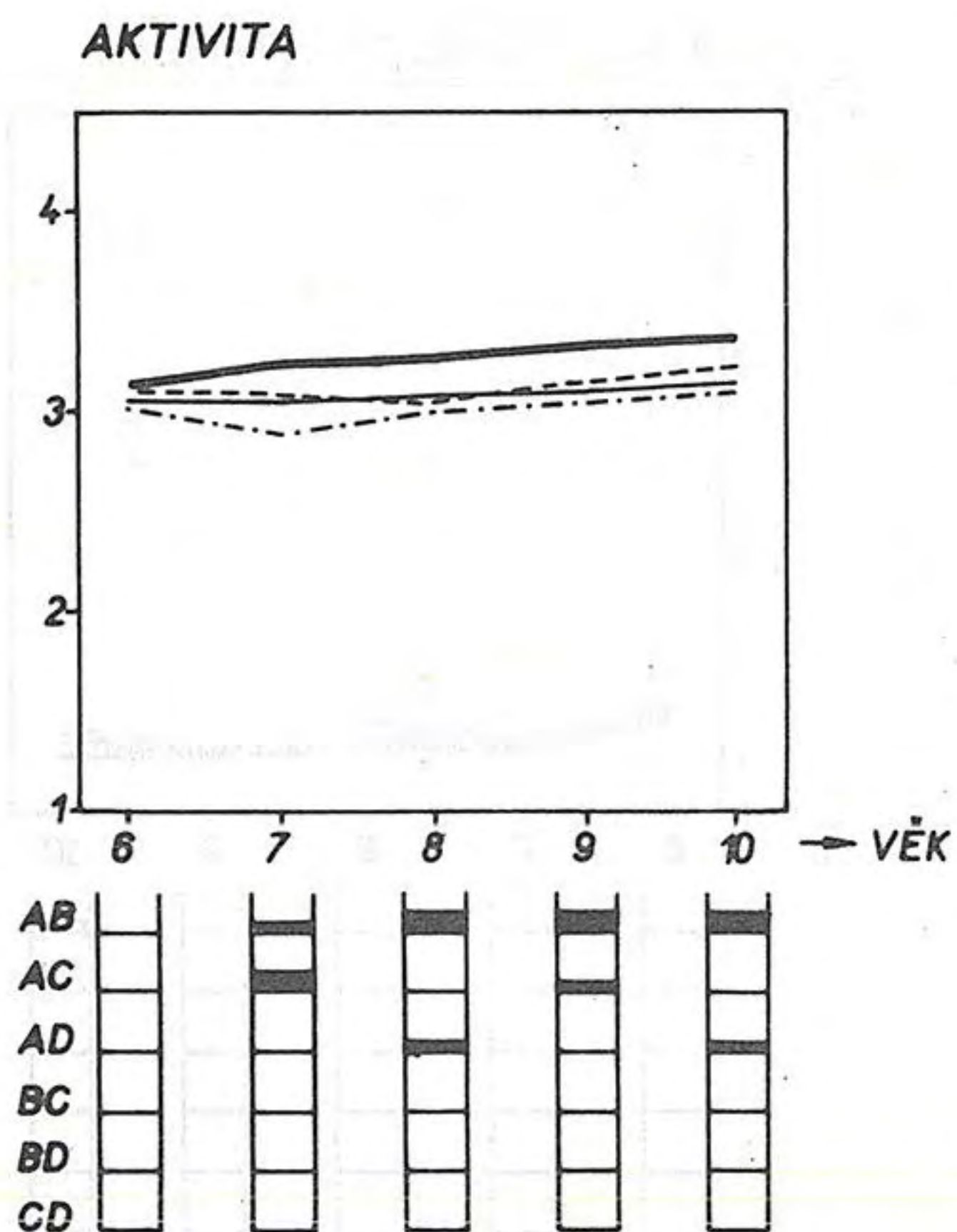
REAKČNÍ POHOTOVOST

SLOVNÍ KOMUNIKACE

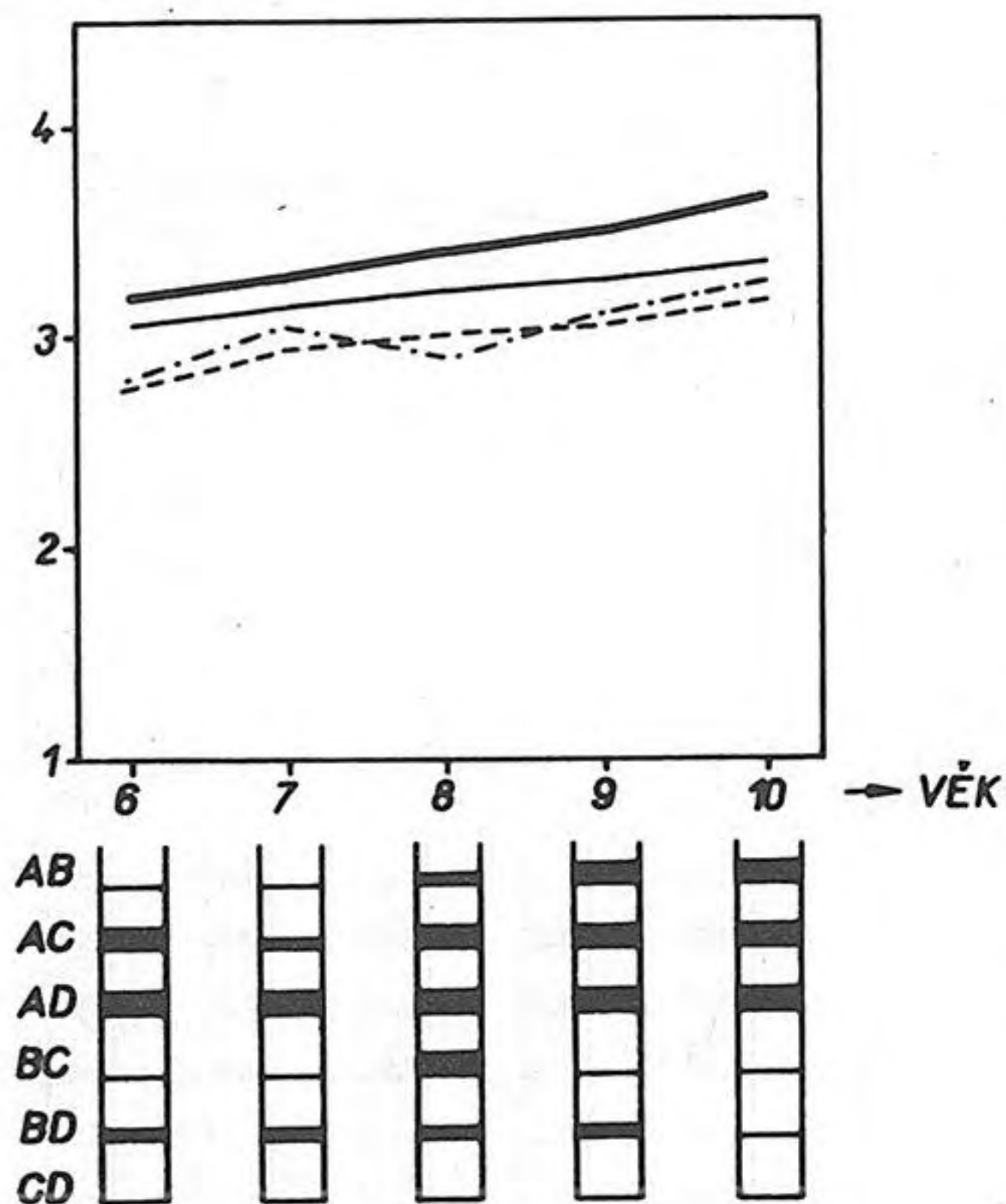

Graf 1.

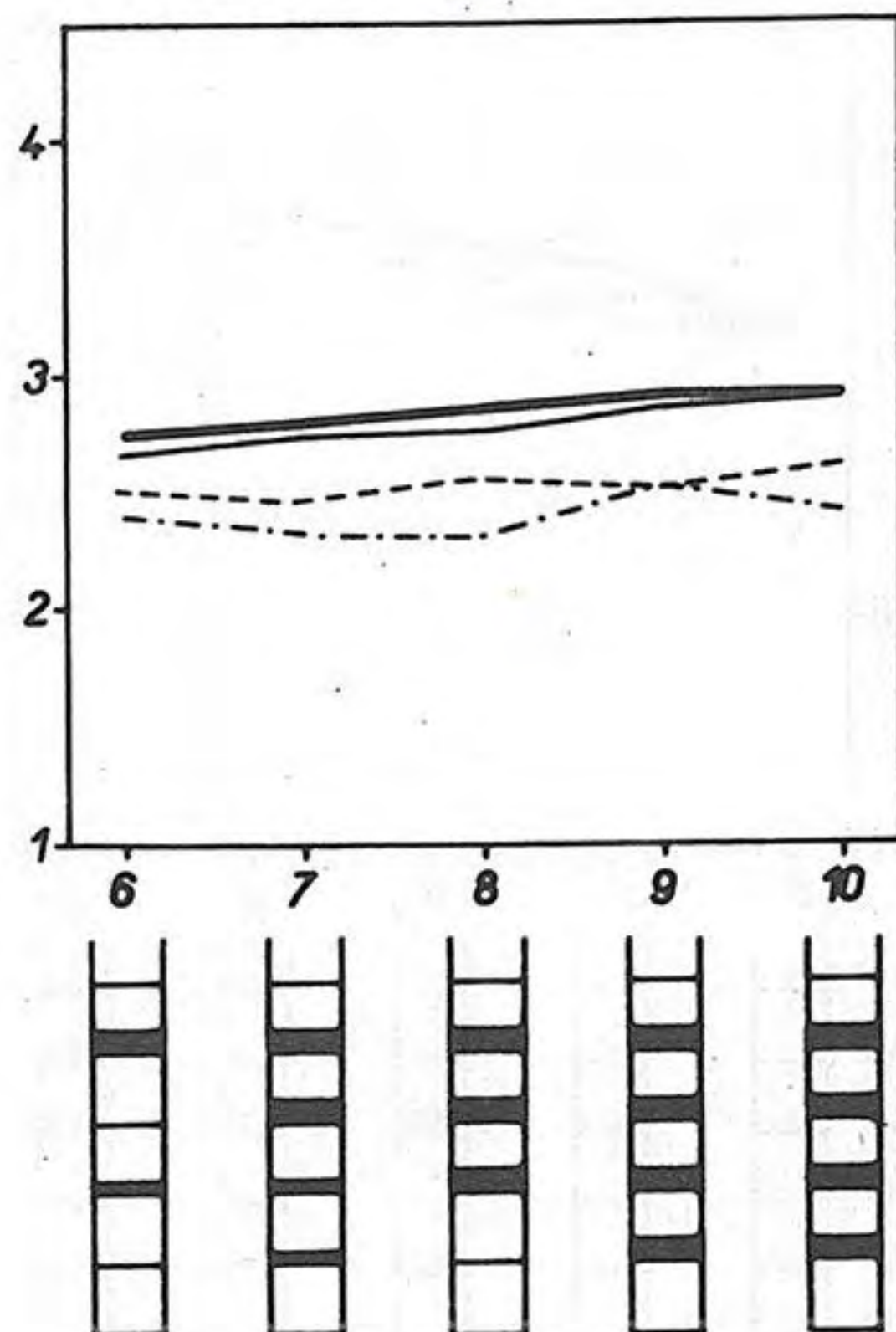

Graf 1.

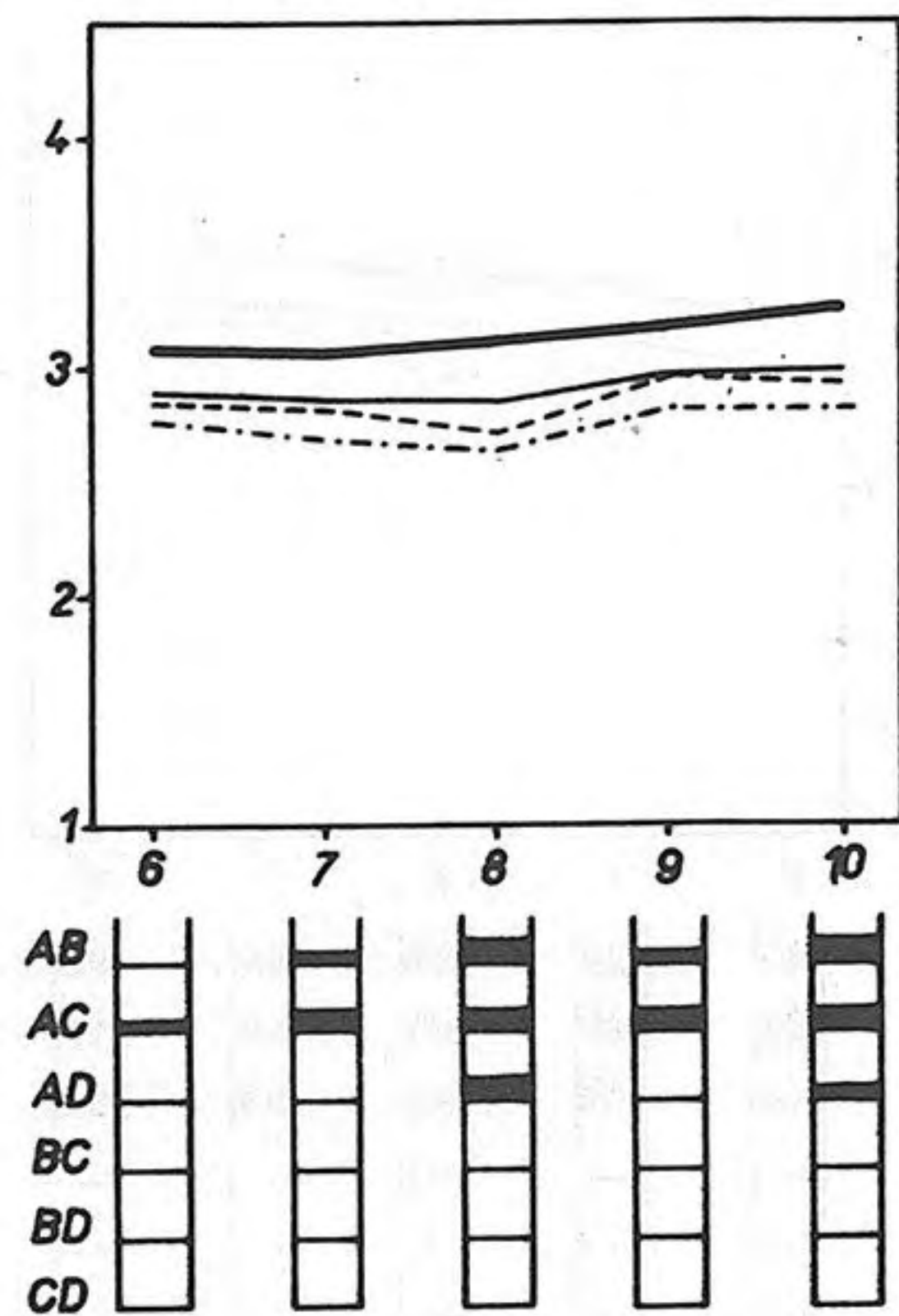
ZÁJEM O VYŠETŘENÍ

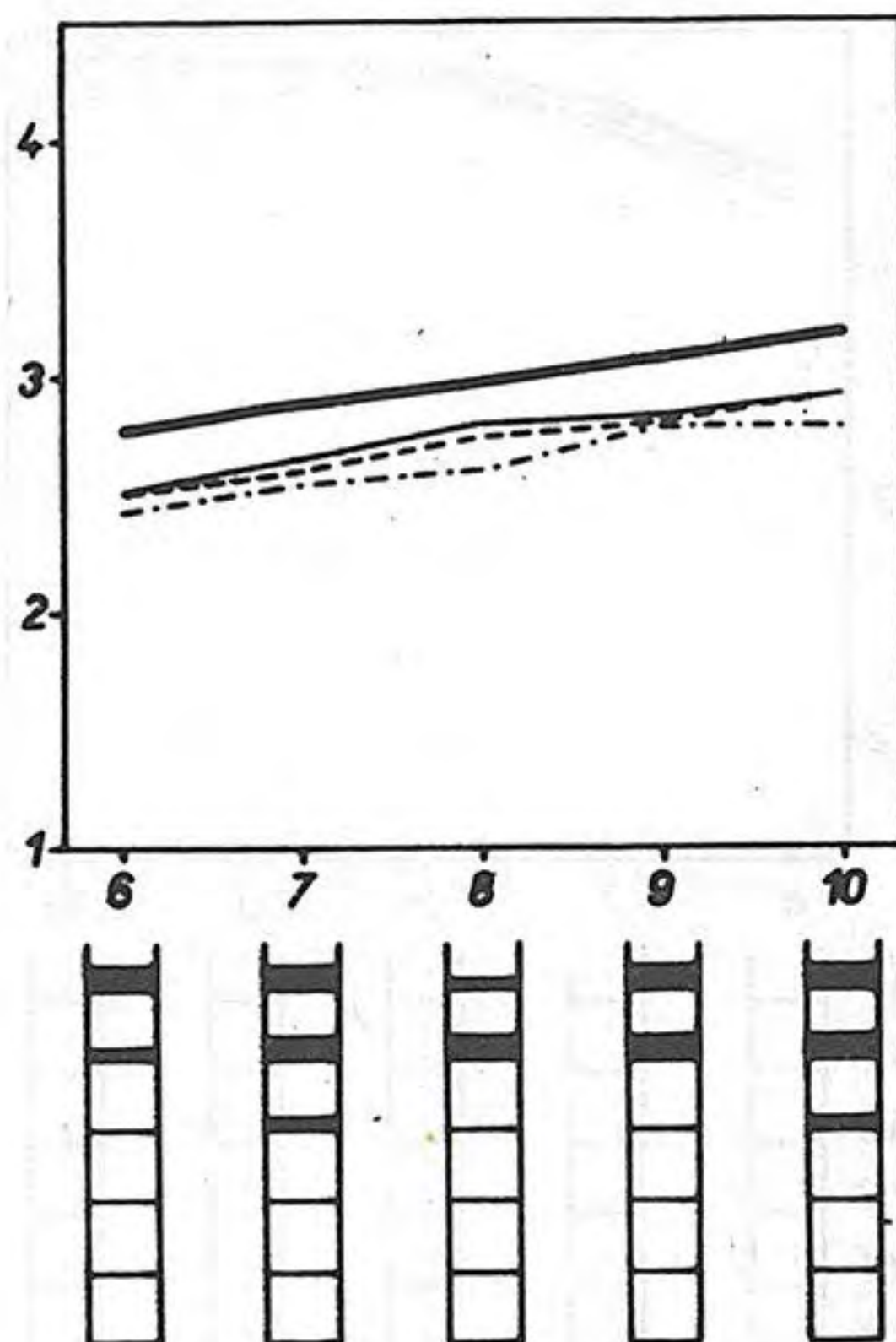
SEBEKRITICHNOST

SEBEDŮVĚRA

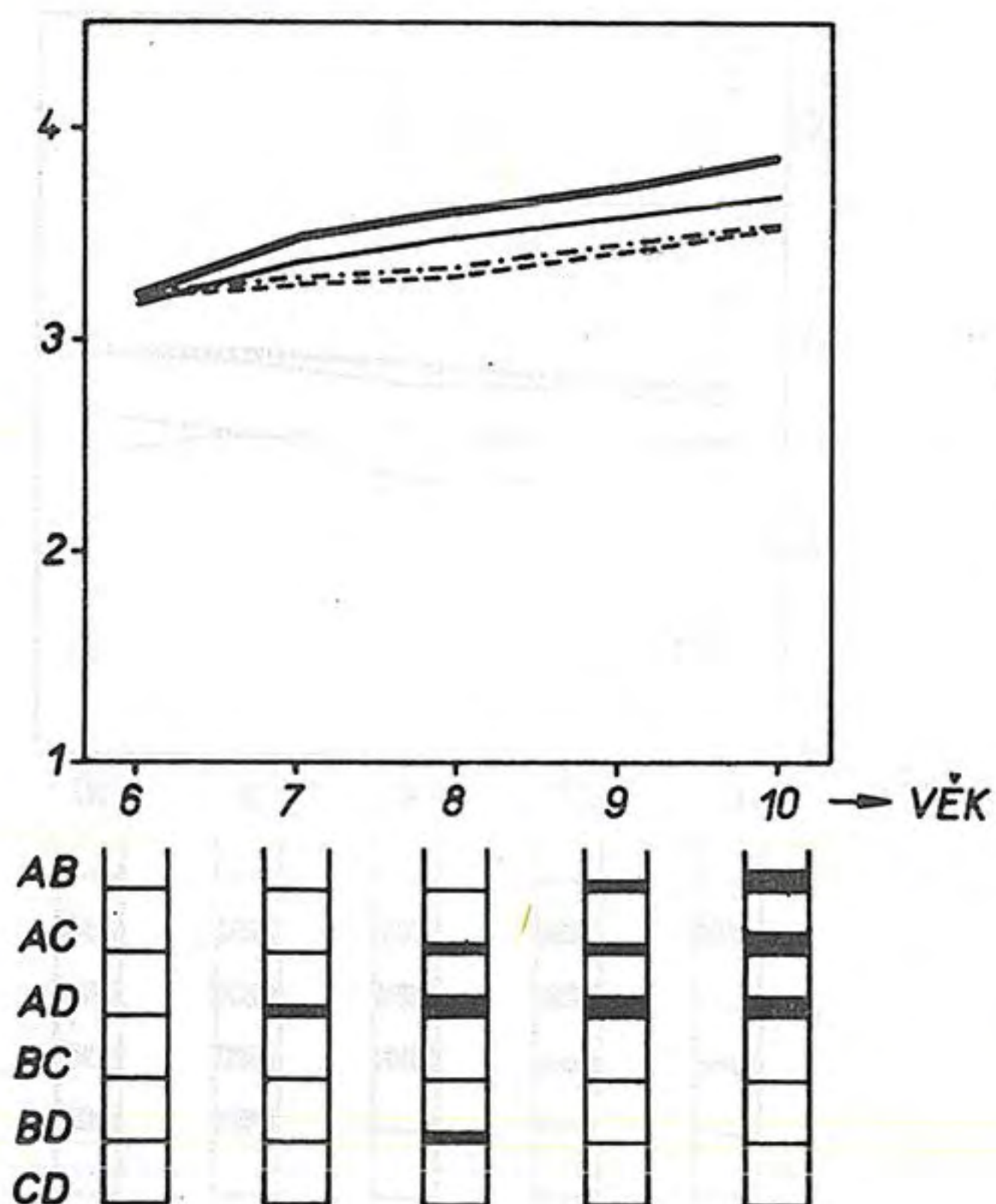

FANTAZIE

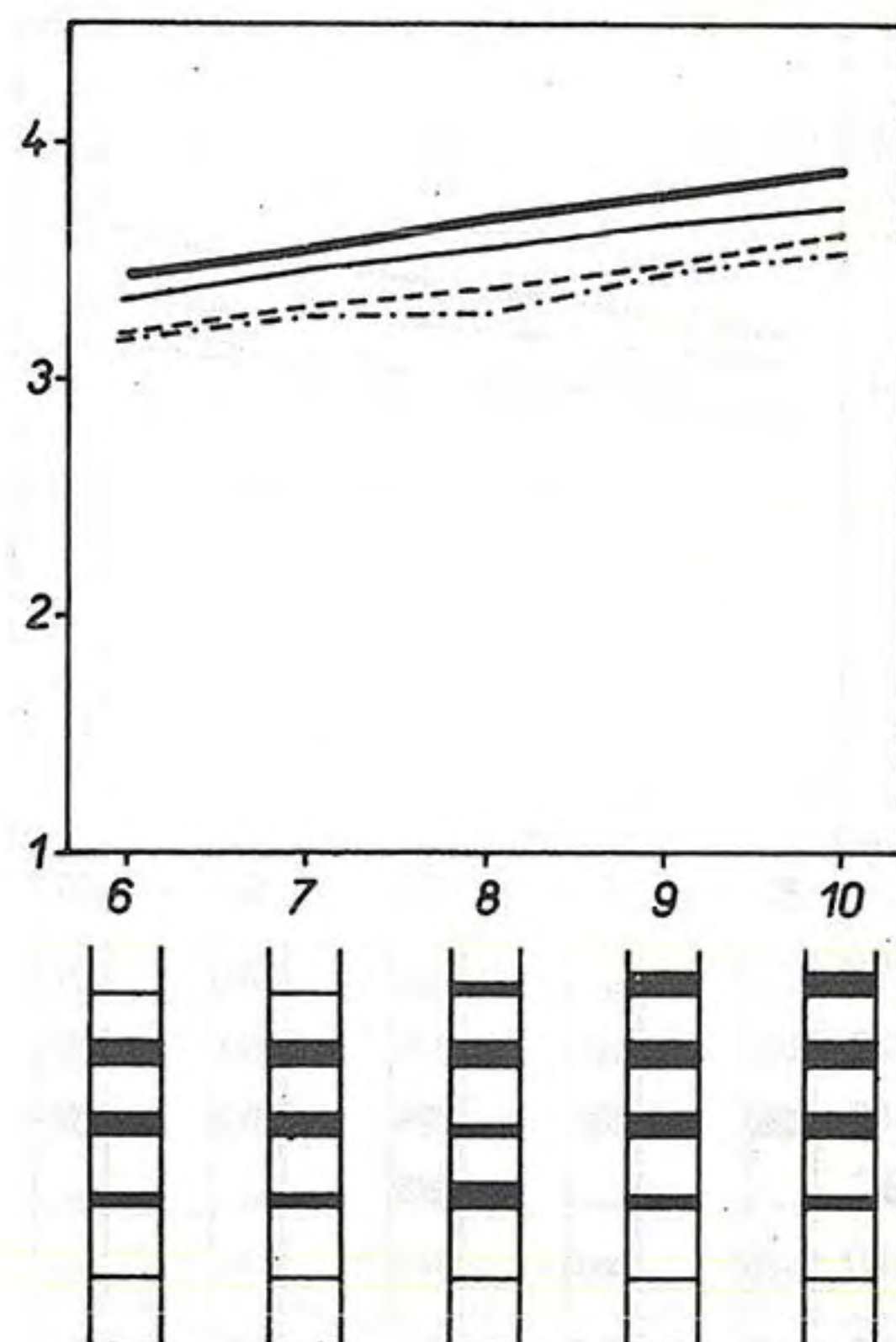

Graf 1.

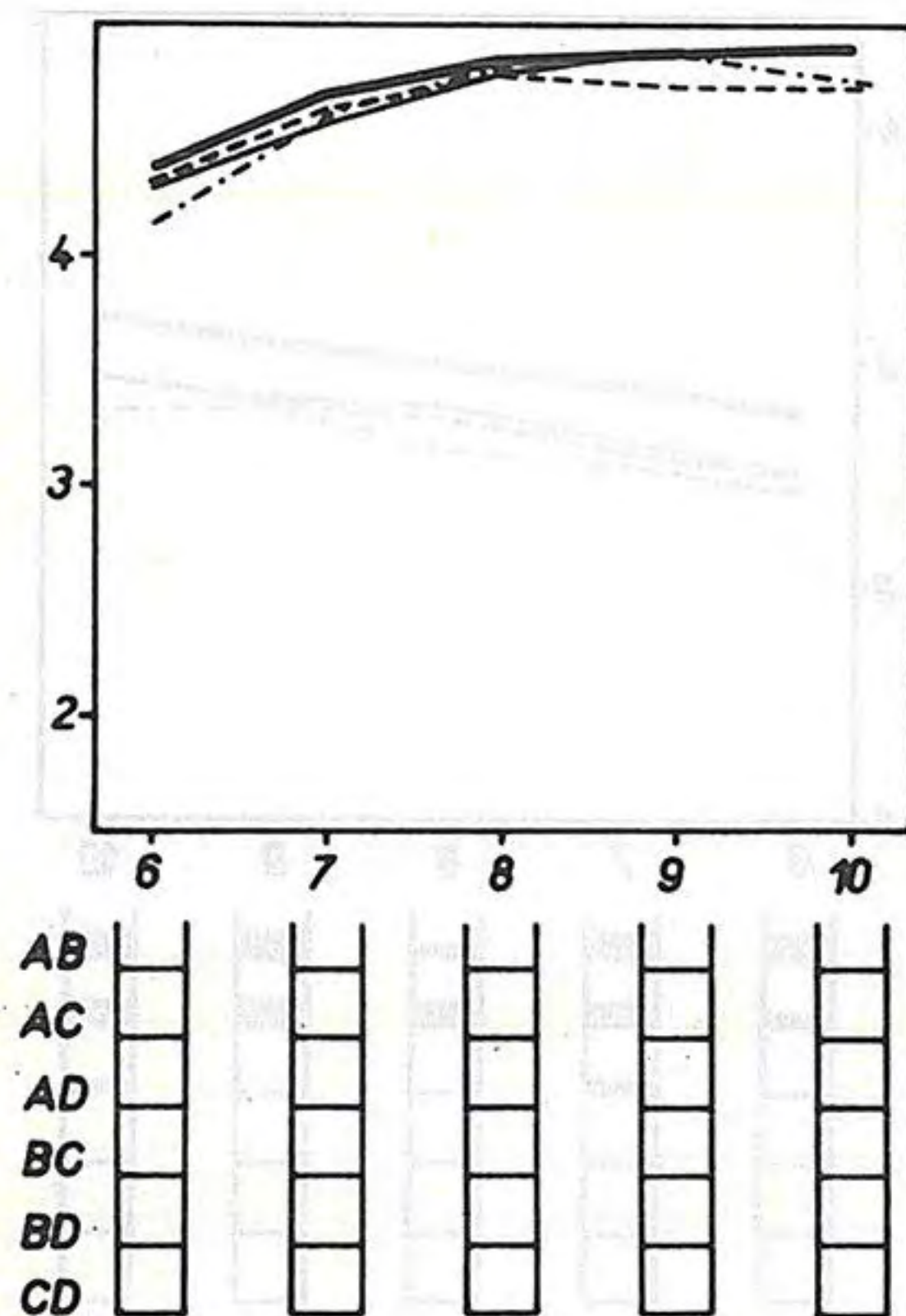
UVOLNĚNOST POHYBŮ

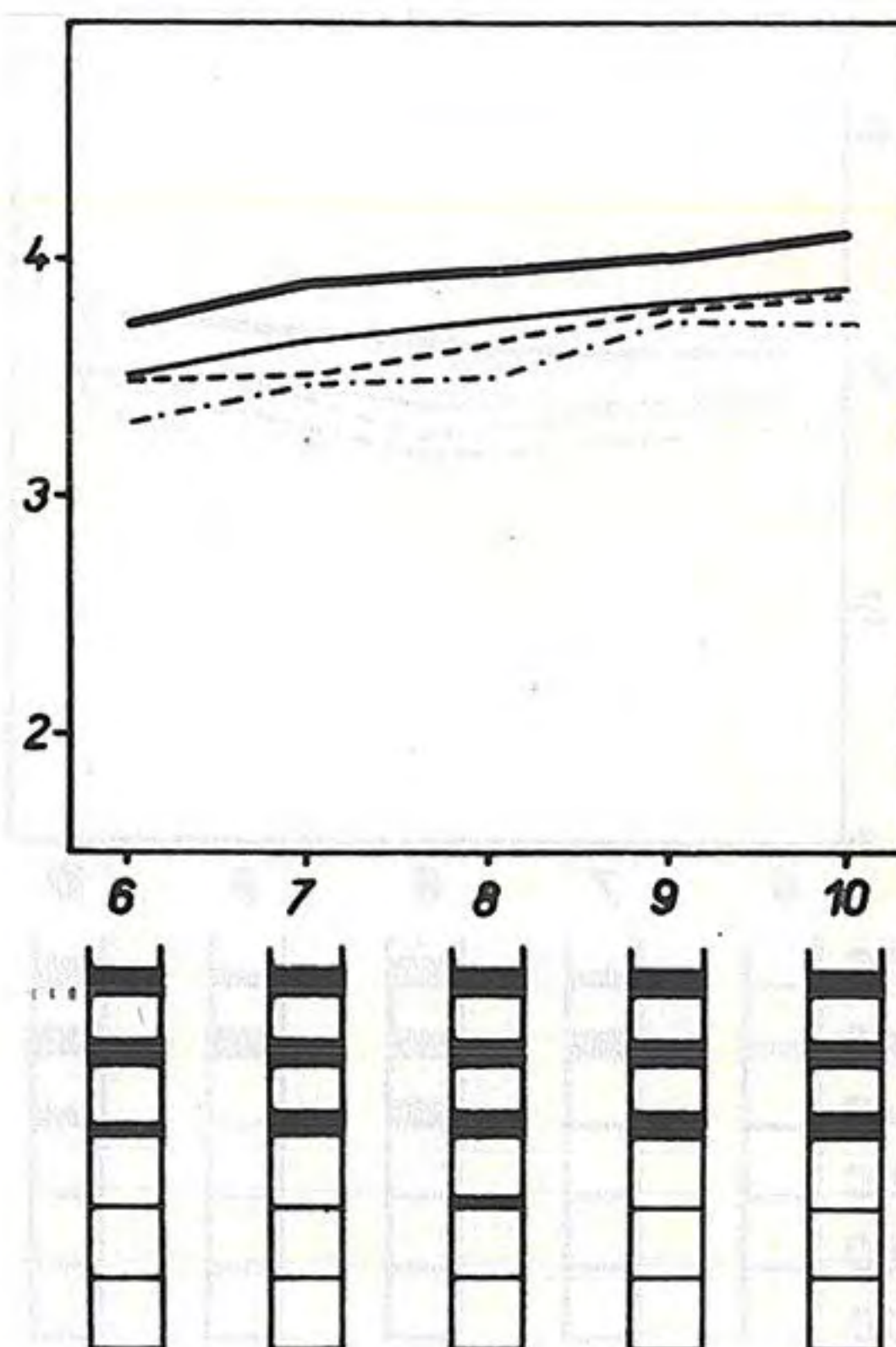
KOORDINOVANOST POHYBŮ

VÝSLOVNOST

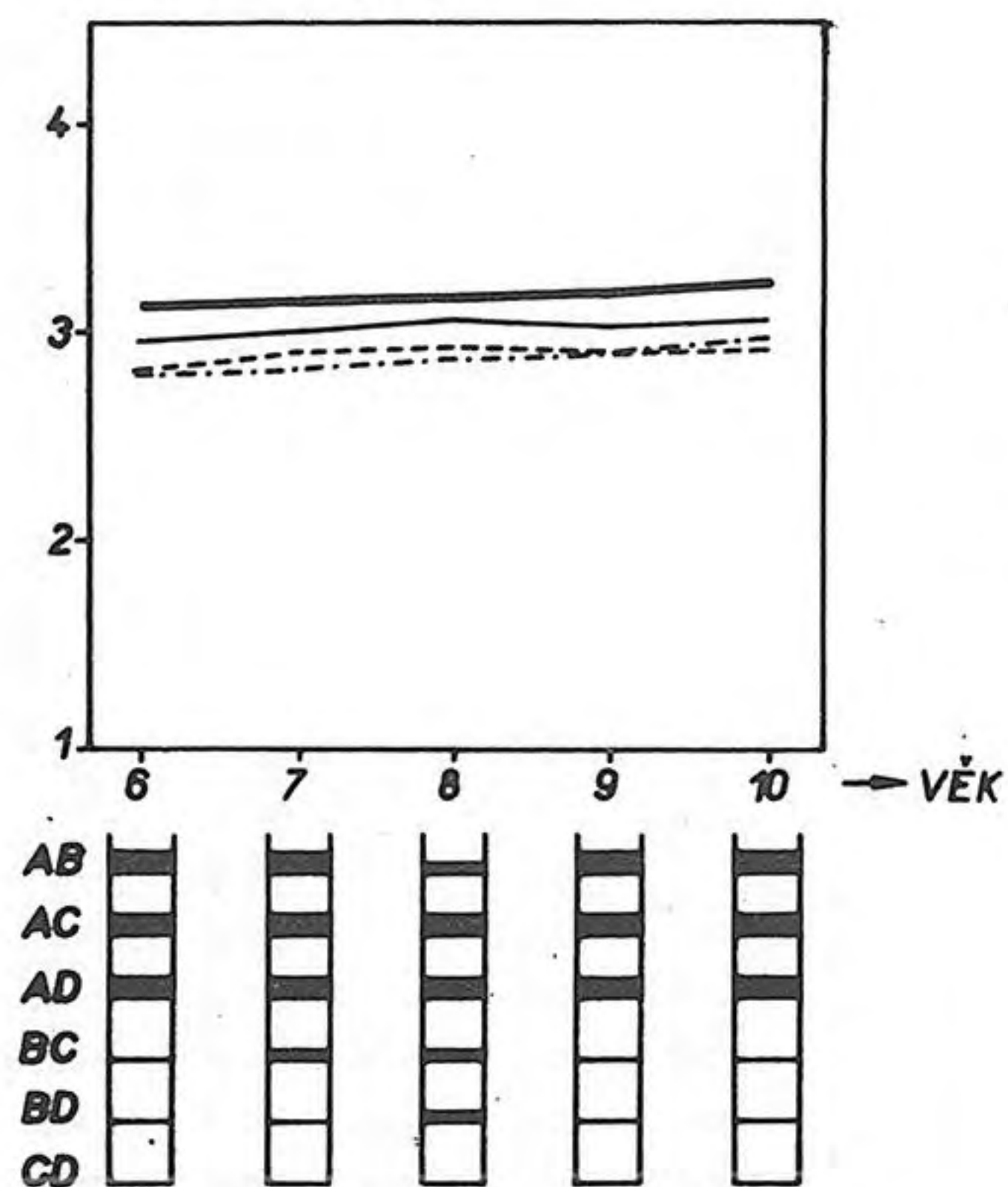

VYSPĚLOST ŘEČI

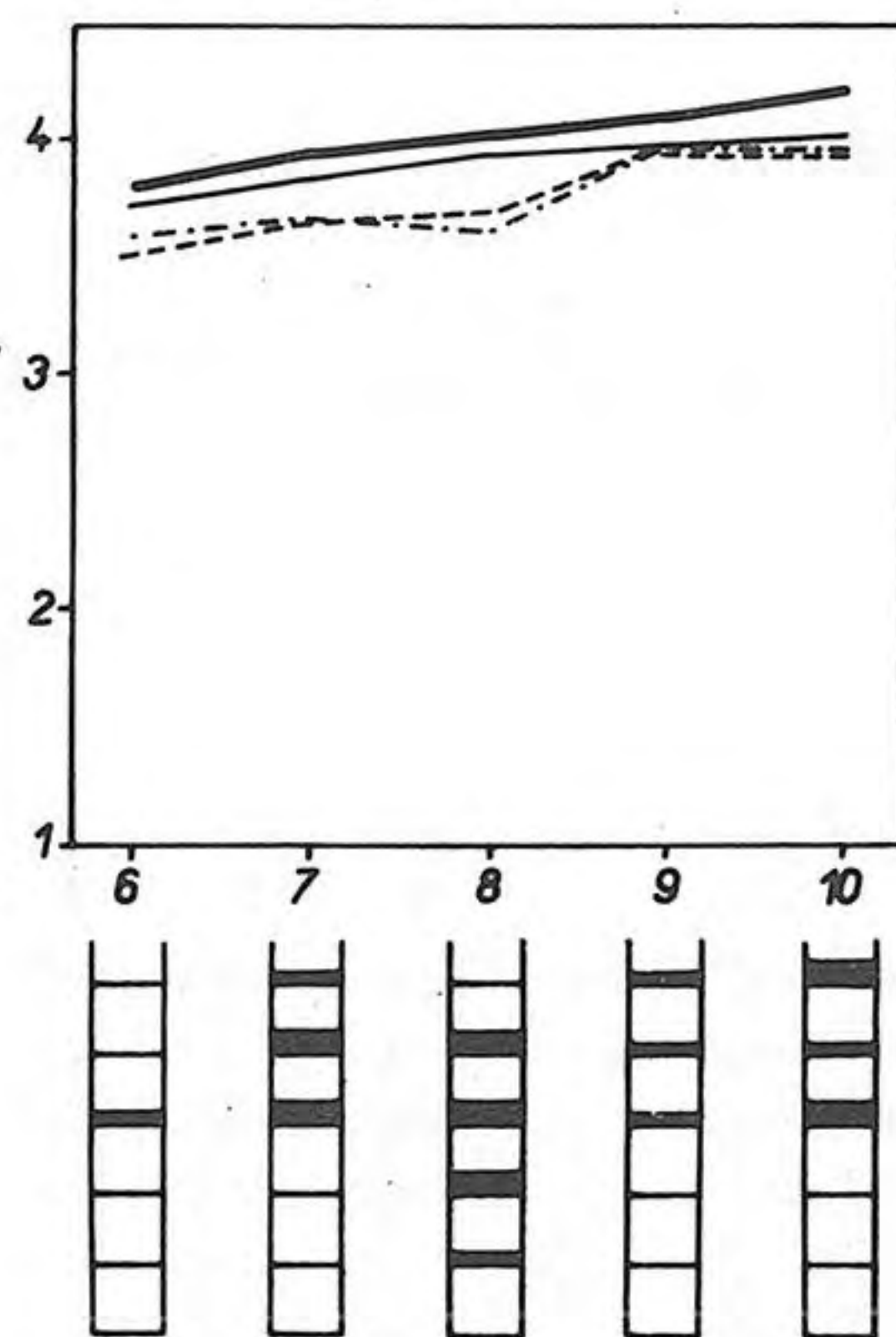

Graf 1.

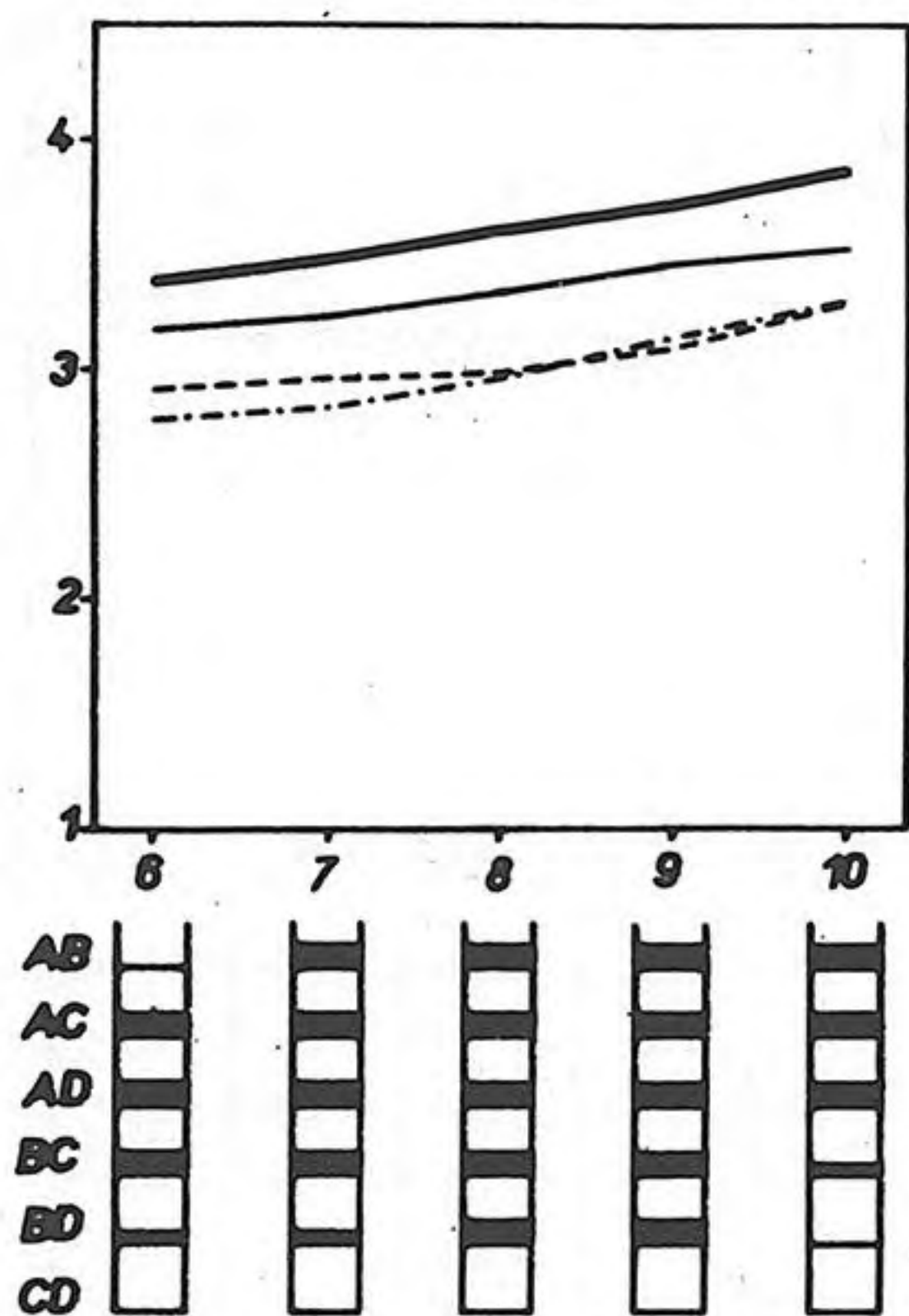
POROZUMĚNÍ ŘEČI

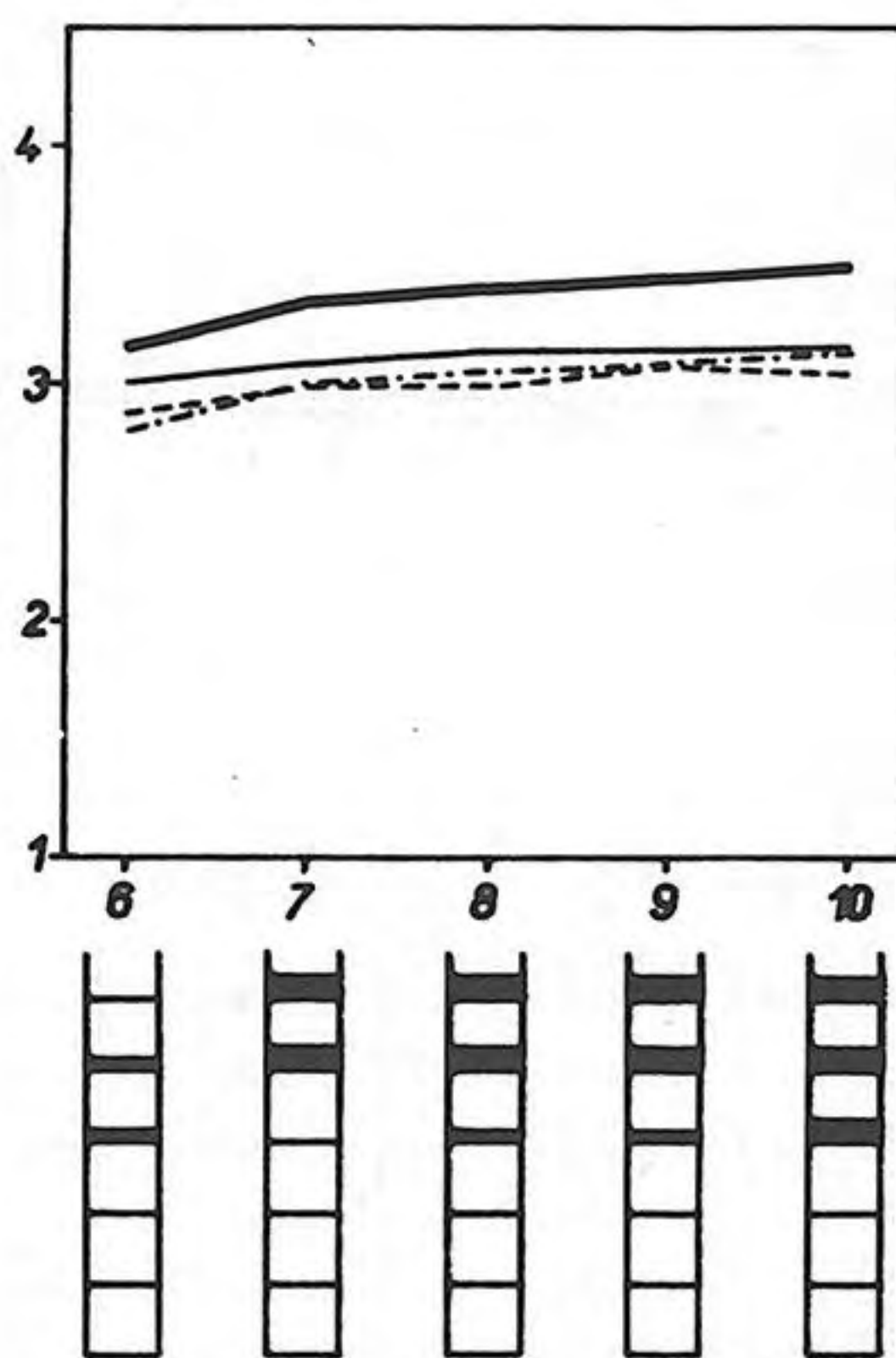
PRŮBĚH ADAPTACE

JAKOST PRACOVNÍHO VÝKONU

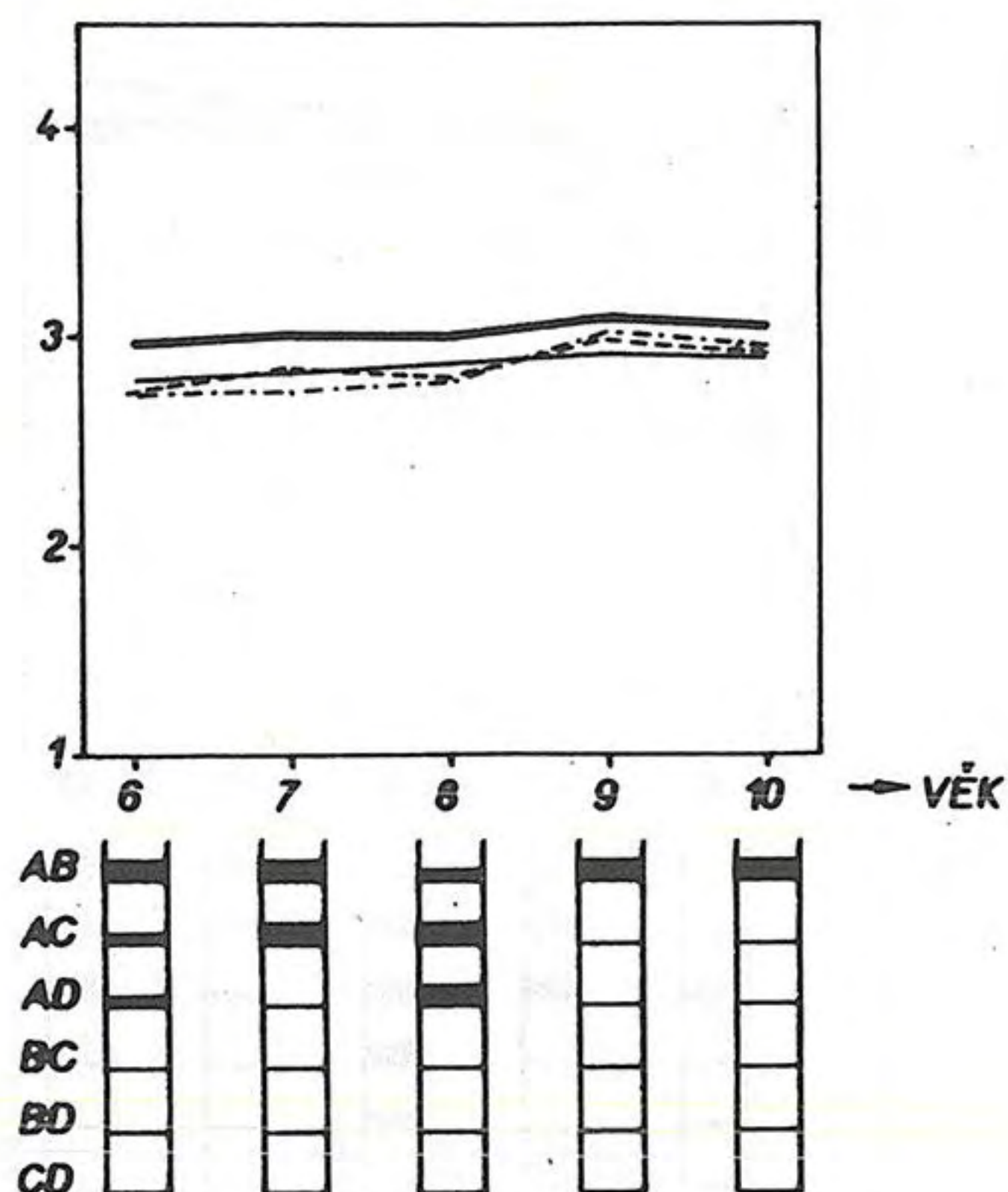

INICIATIVA

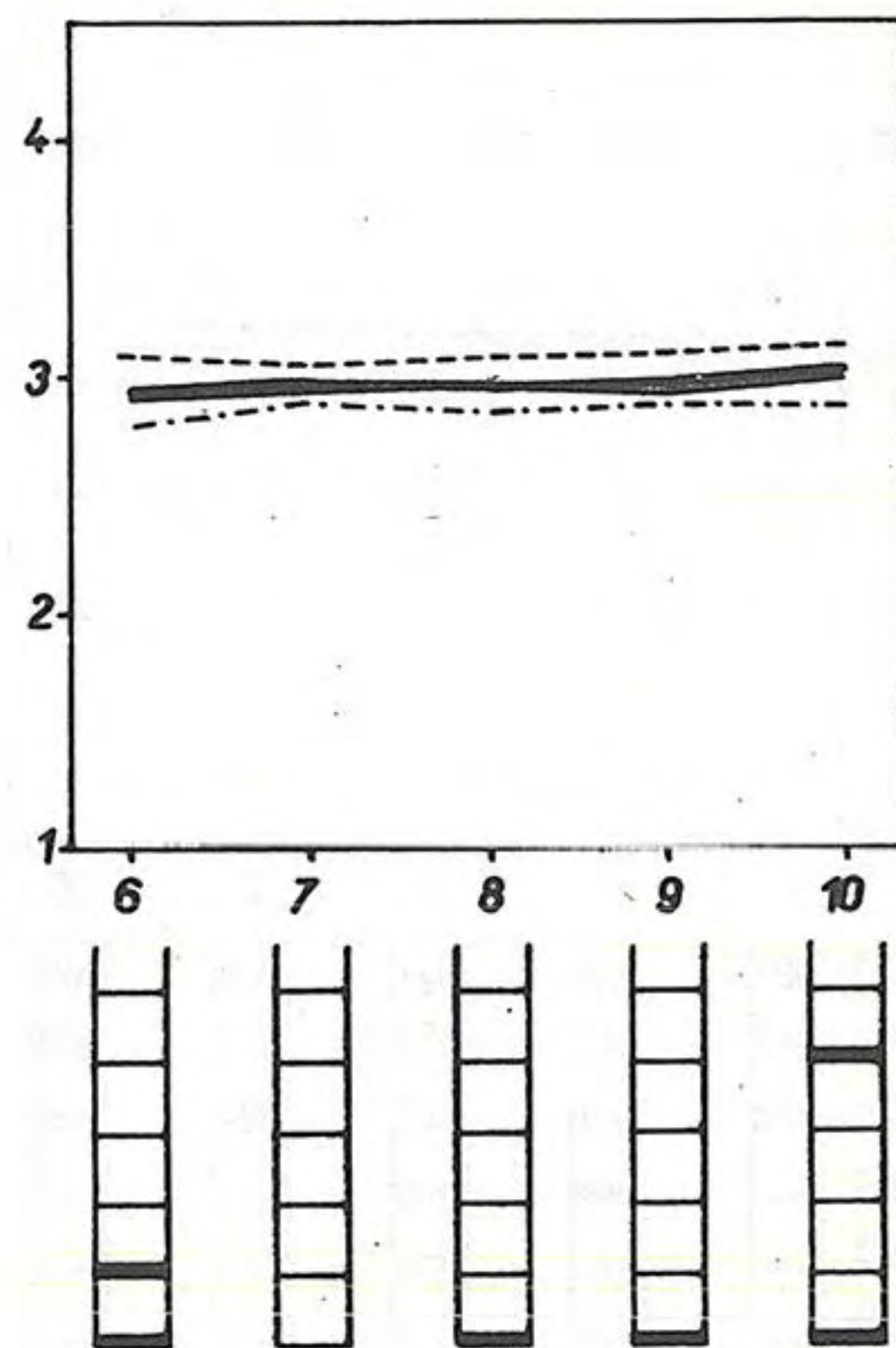

Graf 1.

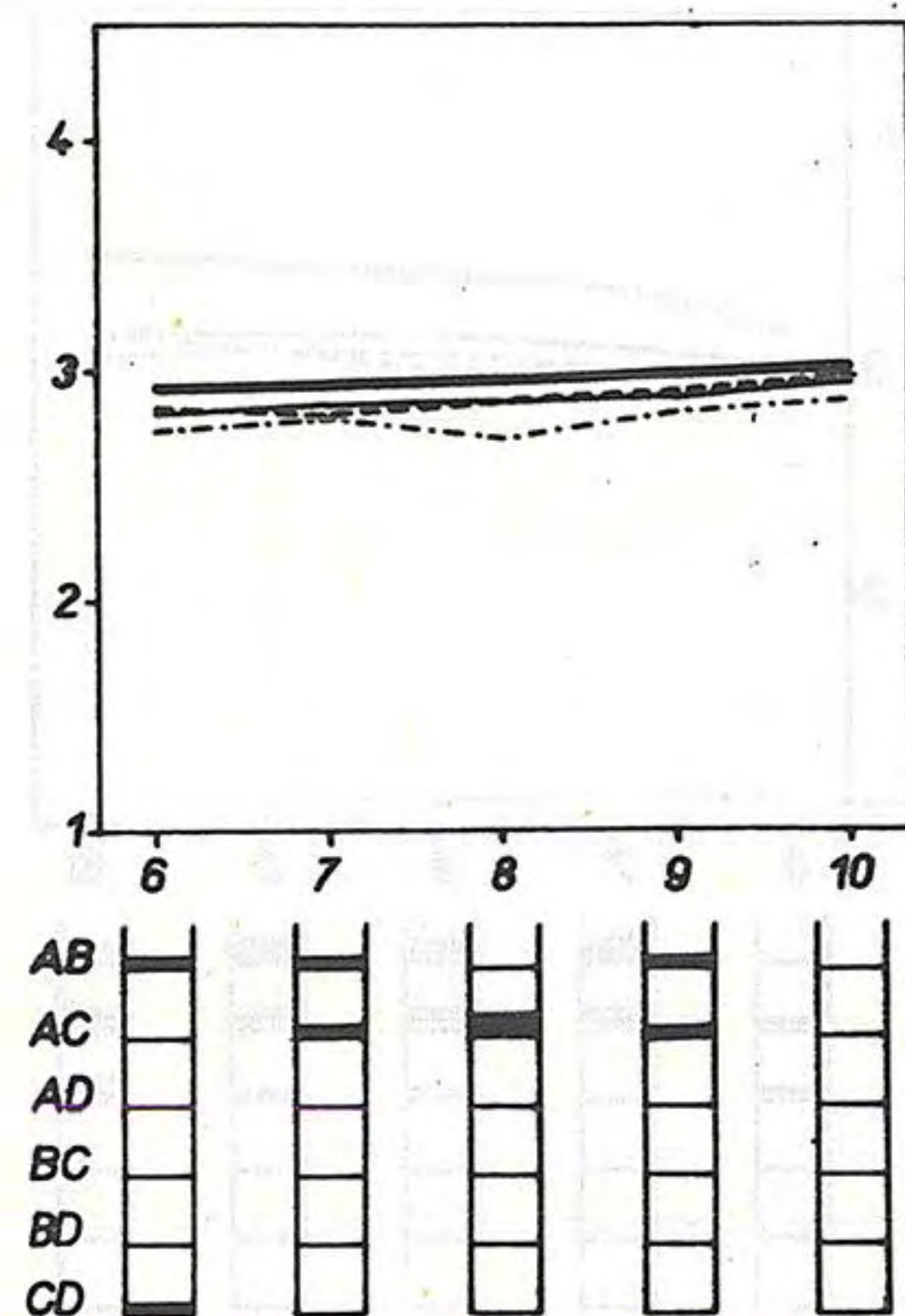
PRACOVNÍ TEMPO

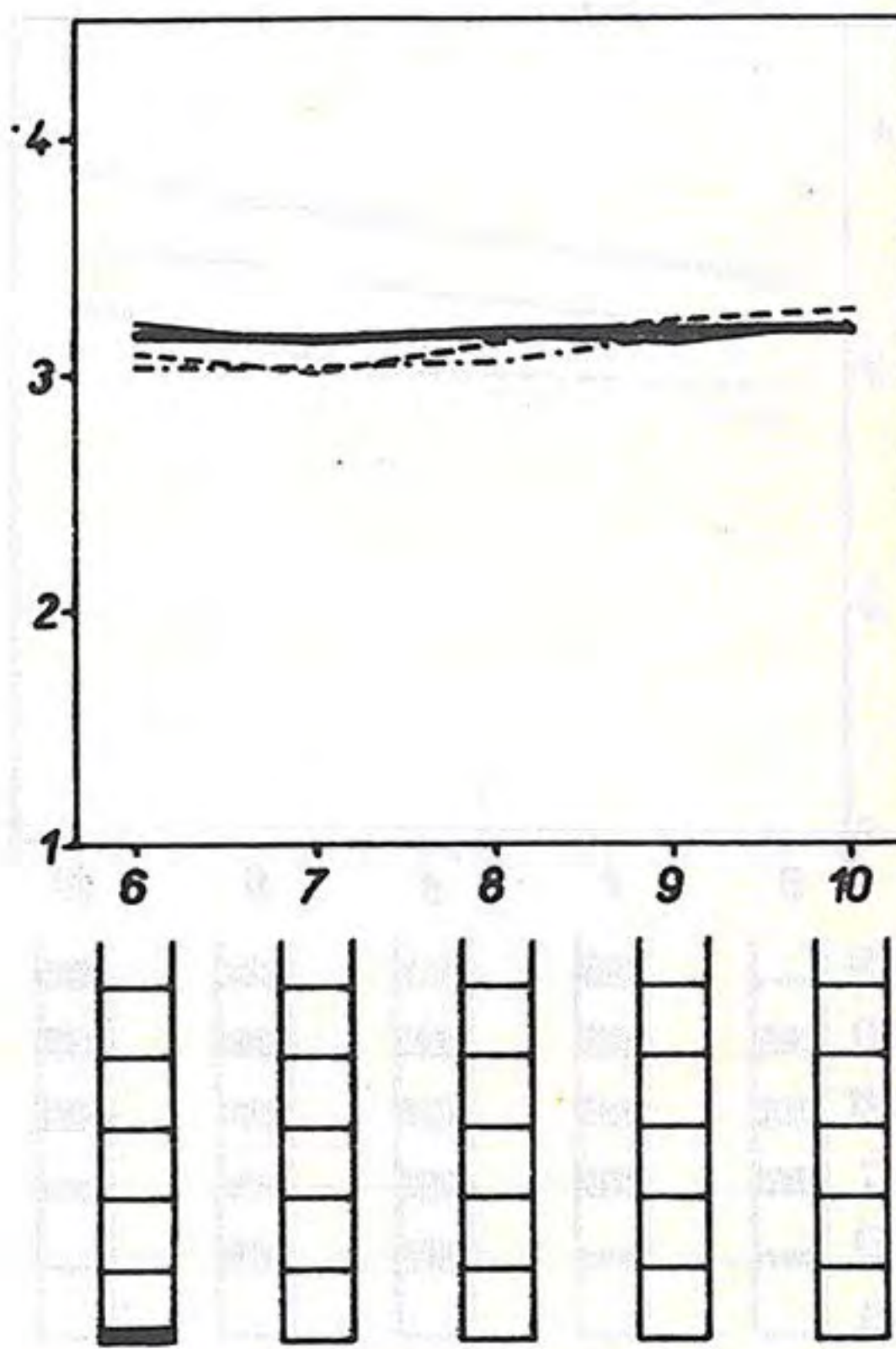
ZAMĚŘENÍ NA VĚCI

ZAMĚŘENÍ NA OSOBY

ZAMĚŘENÍ NA SEBE

Graf 1.

Aktivita

Z grafu je zřejmé, že děti z harmonických rodin získávají výrazně vyšší průměrné hodnoty oproti ostatním dětem, to znamená, že jsou výrazněji aktivnější, zaujaté manipulací při psychologickém vyšetření.

Agresivita vůči předmětům

Naše děti jsou většinou bez agresivních projevů (graf kolísá kolem hodnoty 1). Pouze děti z neúplné rodiny (v 7 a 8 letech) jsou výrazně agresivnější.

Sebeprosazování, shoda s osobami

Tato položka od 6 do 10 let klesá, to znamená, že děti se většinou shodnou dobře, jsou bez opozice. Mezi dětmi z různých typů rodinného prostředí nenacházíme výrazné rozdíly.

Konformnost, tendence k přizpůsobení

Zde nacházíme mnoho průkazných rozdílů. Děti z rodiny harmonické dosahují průkazně vyšších hodnot oproti ostatním dětem. Děti z neúplné rodiny získávají nejnižší hodnoty; tyto děti poslechnou se zpožděním, nebo méně často jako ostatní děti.

Zájem o vyšetření

Tato položka chování silně diferencuje mezi chováním dětí z různých rodinných typů. Průkazně akcelerační je křivka dětí z harmonických rodin — stoupá k průměrnému zájmu o vyšetření až po vytrvalý (mezi body 3 a 4) viz graf. Děti z rodin disharmonických a neúplných vykazují průměrně nižší nebo krátce trvající zájem o psychologické vyšetření.

Sebekritičnost

Zde opět nacházíme výraznou akceleraci u dětí z harmonických i normálních rodin oproti dětem z rodin neúplných a disharmonických, kde převládají tendence k lehkým známkám sebekritičnosti oproti průměrné sebekritičnosti ostatních dětí.

Sebedůvěra, jistota v přístupu k úkolům

Děti z harmonických rodin získávají opět průkazně vyšší průměrné hodnoty oproti ostatním dětem. Tyto děti jsou jisté v přístupu k většině situací při psychologickém vyšetření. Děti z rodiny disharmonické mají sklon nedůvěřovat ve své schopnosti, jsou váhavější v přístupu k úkolům.

Fantazie

Zde opět nacházíme výraznou akceleraci u dětí z rodin harmonických oproti ostatním dětem.

Uvolněnost pohybů

U této položky stoupá počet průkazných hodnot v 8, 9 a 10 letech. Děti z rodin harmonických a normálních získávají průkazně vyšší průměrné hodnoty než děti z disharmonických a neúplných rodin. Děti z disharmonických rodin získávají hodnoty nejnižší.

Výslovnost

Výslovnost našich dětí se výrazně zlepšuje do 8 let, to znamená, že od 8 let většinou správně a jasně vyslovují. (V 6, 7 letech se u některých dětí ještě objevují 1–2 dětské chyby, polykání souhlásek).

Vyspělost v užívání řeči

Zde nacházíme výraznou akceleraci (průkazně vyšší průměrné hodnoty) u dětí z harmonických rodin oproti ostatním dětem.

Porozumění řeči

Také u této položky výrazně vyšší hodnoty získává rodina harmonická (oproti ostatním dětem).

Průběh adaptace

V této položce nacházíme hodně průkazných hodnot. Děti z harmonické a normální rodiny opět získávají průkazně nejvyšší hodnoty — jejich adaptace na psychologické vyšetření je velmi dobrá od začátku až do konce. Děti z rodin neúplných a disharmonických se průkazně hůře adaptují po celou dobu vyšetření.

Jakost pracovního výkonu

Zde nacházíme průkazné hodnoty ve všech porovnáních, mimo porovnání dětí z neúplných a disharmonických rodin. Děti z harmonických rodin se průkazně více snaží o dobrý výsledek než děti z normálních rodin, děti z normálních rodin jsou ale průkazně snaživější než děti z disharmonických a neúplných rodin, které pracují v normě — prostě vyhoví.

Iniciativa

Děti z harmonické rodiny získávají opět nejvyšší průměrné hodnoty, projevují větší iniciativu než děti z rodin ostatních.

Pracovní tempo

Děti z harmonických rodin jsou průkazně rychlejší než ostatní děti.

Zaměření na věci, osoby a na sebe

Zde nenacházíme mnoho průkazných t-hodnot. Bodové hodnoty kolísají kolem bodu 3; tzn., že děti během psychologického vyšetření střídají zájem o osoby, věci i o sebe. U dětí z rodin neúplných převládá více zaměření na věci.

B. Srovnání chování dětí z různých rodinných typů

Srovnání dětí z harmonických rodin a chování dětí z rodin ostatních.

Pro větší přehlednost neanalyzujeme jednotlivá statistická srovnání mezi skupinami dětí. Pokusíme se však interpretovat, jak se jeví chování dětí při individuálním psychologickém vyšetření u každého rodinného typu, oproti jiným rodinným typům.

Skupinu dětí z harmonických rodin tvoří 48 chlapců a 69 dívek — celkem 117 dětí. Z grafů je zřejmé, že mezi harmonickou rodinou a ostatními rodinami je

v mnoha dimenzích chování statisticky významný rozdíl. Děti z harmonické rodiny se statisticky významně diferencují od ostatních skupin především v těchto způsobech chování: počáteční adaptace, nervozita, pozitivní citové projevy, konformnost, aktivita, zájem o vyšetření, sebedůvěra, vyspělost a porozumění řeči, jakost pracovního výkonu, průběh adaptace, iniciativa a fantazie, koordinovanost pohybů, sebekritičnost a pracovní tempo. (Viz tab. 1a a 1b.) Vzhledem k průměrným hodnotám můžeme tedy tyto děti charakterizovat jako nezávislé na dospělé osobě, bez neurotických příznaků, veselé a spokojené, aktivní až zaujaté manipulací při psychologickém vyšetření, poslušné, s vytrvalým zájmem o vyšetření, sebevědomé a přiměřeně sebekritické, pohyby jsou uvolněné a koordinované, řeč je vyspělá, jsou iniciativní a rychlého pracovního tempa, snaží se podat co nejlepší pracovní výkon.

Ve shodě s názory v odborné literatuře se tyto „stimulované“ děti z harmonického rodinného prostředí jeví jako akcelerované v řadě způsobů chování: aktivita, zájem o vyšetření, sebedůvěra, vyspělost a porozumění řeči, koordinovanost a uvolněnost pohybů, jakost pracovního výkonu a iniciativa. Převládá u nich průkazně vyšší zájem o osoby oproti zájmu o věci a zaměření na sebe.

Srovnání chování dětí z disharmonických rodin a chování dětí z rodin ostatních.

Rodinu disharmonickou tvoří 34 dětí, 22 chlapců a 12 dívek. Nacházíme zde nápadnou převahu chlapců. Oproti dětem z harmonických rodin se děti z disharmonické rodiny statisticky průkazně liší v položkách: počáteční adaptace, závislost, nervozita, pozitivní citové projevy, aktivita, konformnost, zájem o vyšetření, sebekritika, sebedůvěra, fantazie, uvolněnost a koordinovanost pohybů, vyspělost a porozumění řeči, průběh adaptace, iniciativa a pracovní tempo. Tyto děti se hůře přizpůsobují již na počátku vyšetření, jsou závislejší na dospělé osobě, napjatější, méně veselé, méně aktivní, neprojevují vytrvalý zájem o vyšetření, poslechnou psychologa méně často nebo se zpožděním, nejsou přiměřeně sebekritické, s nižší sebedůvěrou, fantazií, slabší motorická kontrola, pohyby jsou neuvolněné, nižší vyspělost a porozumění řeči, průběh adaptace, iniciativa a pracovní tempo.

Ve srovnání chování dětí z disharmonických rodin s dětmi z normální rodiny jsou významné rozdíly v položkách: počáteční adaptace, nervozita, negativní sociální reakce, agresivita, zájem o vyšetření, sebekritičnost, koordinovanost pohybů a jakost pracovního výkonu (viz tab. 2a a 2b). Oproti dětem z normální rodiny jsou hůře adaptované na počátek vyšetření, nervóznější, negativnější v sociálních projevech, agresivnější, s nižším zájmem o vyšetření, méně sebekritické, se slabší motorickou kontrolou a jakostí pracovního výkonu.

Ve sloupci srovnání dětí z neúplných rodin a disharmonických rodin je významný rozdíl pouze v položkách agresivita a zaměření na věci. Děti z rodin disharmonických jsou méně agresivní, než děti z neúplné rodiny, projevují též průkazně nižší „zájem o věci“.

Oproti doplněné rodině jsou děti z disharmonických rodin hůře adaptované na počátku vyšetření, častěji se projevují negativní citové a sociální reakce, jsou méně sebekritické, se slabší motorickou kontrolou, porozumění řeči je nižší vzhledem k věku.

Tabulka č. 1a. Srovnání chování dětí z rodin harmonických, normálních, disharmonických, neúplných a doplněných t-testem

	harmonická rodina normální rodina						harmonická rodina disharmonická rodina						harmonická rodina neúplná rodina						harmonická rodina doplněná rodina					
	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s
počáteční adaptace					1 %		1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	5 %	1 %	1 %	1 %	5 %	1 %						
závislost			5 %		5 %				5 %		5 %	5 %				1 %	1 %	5 %						
nervozita				5 %	1 %		5 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %						
pozit. cit. projevy				5 %	5 %			1 %	1 %	5 %		5 %			5 %	1 %								
negat. cit. projevy								5 %				1 %	5 %	1 %		1 %	5 %	1 %						
pozit. soc. reakce — frekvence					1 %																			
pozit. soc. reakce — intenzita					1 %																			
negat. soc. reakce — frekvence									5 %			5 %											+5 %	
negat. soc. reakce — intenzita					5 %													5 %						
reakční pohotovost																								
slovní komunikace																								
aktivita		5 %	1 %	1 %	1 %	1 %		1 %		5 %		5 %			5 %		5 %							
agresivita		5 %				5 %								5 %	5 %			5 %						
sebeprosazování																								
konformnost	1 %	5 %	5 %		5 %	1 %			5 %		5 %	5 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %						
zájem o vyšetření			5 %	1 %	1 %	1 %	1 %	5 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %						

5 % — t-test je významný na 5 % hladině

1 % — t-test je významný na 1 % hladině

Tabulka 1b. Srovnání chování dětí z rodin harmonických, normálních, disharmonických, neúplných a doplněných t-testem

	harmonická rodina normální rodina						harmonická rodina disharmonická rodina						harmonická rodina neúplná rodina						harmonická rodina doplněná rodina					
	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s
sebekritičnost							1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %		1 %	1 %	1 %	1 %	1 %			5 %	5 %		
sebedůvěra		5 %	1 %	1 %	1 %	1 %	5 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %			1 %		5 %	5 %			5 %	5 %	1 %	
fantazie	1 %	1 %	5 %	1 %	1 %	1 %	5 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %		5 %			5 %	5 %						
koordinovanost				5 %	1 %	5 %			5 %	5 %	1 %	5 %		5 %	1 %	1 %	1 %	1 %						
pohybů			5 %	1 %	1 %	5 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	5 %	1 %	1 %	1 %	1 %				
výslovnost																								
vyspělost řeči	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	5 %				
porozumění řeči	1 %	1 %	5 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %				1 %	
průběh adaptace		5 %		5 %	1 %	1 %		1 %	1 %	5 %	5 %	1 %	5 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %					5 %	
jakost pracovních																								
výkonů		1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %				5 %	5 %	5 %
iniciativa		1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	5 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	5 %		5 %	5 %	1 %	1 %						
pracovní tempo	1 %	1 %	5 %	1 %	1 %	1 %	5 %	1 %	1 %				1 %	5 %		1 %								
zaměření na věci											5 %													
zaměření na osoby	5 %	5 %		5 %		1 %		5 %	1 %	5 %		1 %												
zaměření na sebe																								5 %

5 % – t-test je významný na 5 % hladině

1 % – t-test je významný na 1 % hladině

Tabulka 2a. Srovnání chování dětí z rodin normálních, disharmonických, neúplných a doplněných t-testem.

	normální rodina a disharmonická rodina						normální rodina a neúplná rodina						normální rodina a dplněná rodina					
	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s
počáteční adaptace závislost	5 %	1 %	1 %			1 %	5 %	5 %	1 %			5 %						
nervozita	5 %	1 %	1 %	1 %		1 %	1 %	1 %	1 %	5 %		1 %						
pozit. cit. projevy			5 %															
negat. cit. projevy						5 %		5 %	5 %	5 %	5 %	1 %						
pozit. soc. reakce — frekvence																		
pozit. soc. reakce — intenzita																		
negat. soc. reakce — frekvence			5 %			5 %					5 %							
negat. soc. reakce — intenzita																		+1 %
reakční pohotovost							5 %				5 %							
slovní komunikace										5 %								
aktivita																		
agresivita			+5 %		+1 %	1 %												
sebeprosazování																		
konformnost							1 %	1 %	1 %	1 %		1 %						
zájem o vyšetření			1 %			5 %	5 %	5 %	5 %	5 %		5 %						

5 % — t-test je významný na 5 % hladině

1 % — t-test je významný na 1 % hladině

Celkově můžeme tedy děti z disharmonické rodiny oproti dětem z rodiny harmonické, normální a doplněné charakterizovat: adaptují se hůře na počátek vyšetření, jsou napjatější, nervóznější během psychologického vyšetření, negativnější v citových projevech, méně sebekritické, s nižší sebedůvěrou a fantazií, je zřejmá slabší motorická kontrola a koordinovanost, vyspělost a porozumění řeči jsou méně vyzrálé, jsou průkazně hůře adaptované během vyšetření, nesnaží se o dobrý pracovní výsledek.

Srovnání chování dětí z neúplných rodin a chování dětí z rodin ostatních

Rodinu neúplnou tvoří 35 osob, 26 chlapců, 9 dívek (opět převládá zastoupení chlapců).

Ve sloupci srovnání chování dětí z harmonických a neúplných rodin jsou významné rozdíly v položkách: počáteční adaptace, závislost, nervozita, pozitivní citové projevy, negativní citové projevy, agresivita, konformnost, zájem o vyšetření, sebekritičnost, uvolnění pohybů, koordinovanost pohybů, vyspělost a porozumění řeči, průběh adaptace, jakost pracovního výkonu a iniciativa. To znamená, že se hůře adaptují na počátek vyšetření, jsou závislejší na dospělé osobě, napjatější, méně veselé, méně spokojené, agresivnější, neposlušnější, s nižším zájmem o vy-

Tabulka 2a.
(pokračování)

disharmonická rodina a neúplná rodina						rodina doplněná a disharmonická rodina						rodina doplněná a neúplná rodina						
6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	
						1 %	5 %	1 %	5 %		1 %	1 %		1 %		5 %		počáteční adaptace
														5 %	5 %			závislost
								1 %						5 %				nervozita
																5 %	5 %	pozit. cit. projevy
																		negat. cit. projevy
																		pozit. soc. reakce — frekvence
						5 %				5 %	5 %	5 %				5 %	5 %	pozit. soc. reakce — intenzita
																5 %		negat. soc. reakce — frekvence
																		negat. soc. reakce — intenzita
																		reakční pohotovost
																		slovní komunikace
																		aktivita
5 %	5 %				5 %									5 %	5 %	5 %	5 %	agresivita
																		sebeprosazování
																		konformnost
																		zájem o vyšetření

5 % t-test je významný na 5 % hladině

1 % t-test je významný na 1 % hladině

šetření, méně sebekritické, méně uvolněné a spontánní v pohybech, se slabší motorickou kontrolou, s méně vyspělým porozuměním, s horším průběhem adaptace po celou dobu vyšetření, jsou neklidnější, nesnaží se podat co nejlepší výkon, s nižší iniciativou — drží se jen úkolu.

Oproti dětem z disharmonické rodiny jsou agresivnější, ale mají větší zájem o věci během vyšetření (než děti z disharmonické rodiny).

Oproti dětem z normální rodiny jsou hůře adaptované, nervóznější, nespokojenější, neposlušnější, se slabším zájmem o vyšetření, jsou méně sebekritické, s nižší jakostí pracovního výkonu.

Celkově můžeme naše děti z neúplných rodin charakterizovat jako významně napjatější, hůře se adaptující na počátek vyšetření, převládá u nich větší nespokojenost, jsou méně poslušné, agresivnější, s nižším zájmem o psychologické vyšetření, méně sebekritické, méně uvolněné v pohybech, se slabším porozuměním řeči, s častějšími poruchami adaptace během vyšetření, s nižší jakostí pracovního výkonu oproti dětem z harmonických, normálních a doplněných rodin.

Tabulka 2b. Srovnání chování dětí z rodin normálních, disharmonických, neúplných a doplněných t-testem

	normální rodina disharmonická rodina						normální rodina neúplná rodina						normální rodina doplněná rodina					
	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s
sebekritičnost	5 %	1 %	1 %	1 %	1 %	1 %	5 %			1 %	1 %	1 %						
sebedůvěra																		
fantazie																		
uvolněnost pohybů									5 %									
koordinovanost pohybů	5 %	5 %	1 %	5 %	5 %	5 %												
výslovnost																		
vyspělost řeči			5 %															
porozumění řeči		5 %	5 %						5 %			5 %						
průběh adaptace			1 %						5 %									
jakost prac. výkonu	1 %	1 %	1 %	1 %	5 %	1 %	5 %	5 %	1 %	1 %		1 %						
iniciativa																		
pracovní tempo																		
zaměření na věci							5 %					5 %						
zaměření na osoby																		5 %
zaměření na sebe													5 %					5 %

5 % — t-test je významný na 5 % hladině

1 % — t-test je významný na 1 % hladině

Srovnání chování dětí z doplněných rodin a chování dětí z rodin ostatních

Tato skupina dětí převážně s nevlastním otcem je početně velmi malá, tvoří ji 6 chlapců a 9 dívek. Proto jsme ji neuvedli v grafech, ale pro zajímavost uvádíme některé interpretace významných rozdílů v průměrných hodnotách chování, i když jsou naše interpretace spíše orientační. Nenacházíme statisticky významné rozdíly v porovnání chování dětí z harmonických, normálních a doplněných rodin.

Ve srovnání s neúplnou a disharmonickou rodinou statisticky významné hodnoty nacházíme v položkách: počáteční adaptace, negativní sociální reakce a konformnost, vyspělost řeči, porozumění řeči a průběh adaptace.

Oproti dětem z neúplných a disharmonických rodin se tyto děti lépe adaptují na počátek vyšetření, jsou spokojenější, bez negativních projevů k psychologovi, vytvářejí vyspělejší věty, lépe se adaptují během celého vyšetření.

Je třeba si uvědomit, že do této skupiny byly vybrány děti, kde došlo k novému sňatku po rozvodu, ale nová rodina byla charakterizována jako uspokojující, s příznivou atmosférou.

C. Analýza statistického srovnání chování chlapců a dívek vzhledem k různému rodinnému prostředí a věku

Nejvíce statisticky průkazných t-hodnot nacházíme v porovnání chování „hoši z nor-

Tabulka 2b.
(pokračování)

disharmonická rodina a neúplná rodina						doplněná rodina a disharmonická rodina						doplněná rodina a neúplná rodina						
6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	6 r	7 r	8 r	9 r	10 r	s	
						5 %				5 %								sebekritičnost
																		sebedůvěra
									5 %						5 %	5 %	5 %	fantazie
						5 %		5 %			5 %							uvolněnost pohybů
																		koordinovanost pohybů
										5 %								výslovnost
						5 %	5 %	5 %	5 %			1 %		5 %	5 %		5 %	vyspělost řeči
							1 %	1 %			5 %		5 %	5 %			5 %	porozumění řeči
								5 %			5 %			5 %				průběh adaptace
																		jakost prac. výkonu
																		iniciativa
																		pracovní tempo
5 %	5 %	5 %	5 %	5 %				5 %	1 %	5 %	1 %							zaměření na věci
																		zaměření na osoby
																		zaměření na sebe

5 % – t-test je významný na 5 % hladině

1 % – t-test je významný na 1 % hladině

málních rodin a dívky z normálních rodin“, a to v položkách: počáteční adaptace, závislost, nervozita, pozitivní sociální reakce - frekvence, uvolněnost a koordinovanost pohybů, vyspělost řeči a průběh adaptace.

Ve sloupci porovnání chování dívek a chlapců z harmonické rodiny nacházíme významné rozdíly především v položkách: obecná reakční pohotovost, konformnost, sebekritičnost, uvolněnost a koordinovanost pohybů a v síle zaměření na věci. Kromě položky obecná reakční pohotovost, všechny významné rozdíly svědčí ve prospěch vyzrálejšího, vhodnějšího chování u dívek. V těchto porovnáních (která uvádíme jenom pro orientaci), je nutné si uvědomit, že počet významných rozdílů klesá v závislosti na velikosti skupin.

Normální rodinu tvoří 74 chlapců a 66 dívek – 140 dětí, harmonickou rodinu tvoří 69 dívek a 48 chlapců – 117 dětí, neúplnou rodinu tvoří 26 chlapců a 9 dívek – 35 dětí, disharmonickou rodinu tvoří 22 chlapců a 12 dívek – 34 dětí a doplněnou rodinu 6 chlapců a 9 dívek – 15 dětí, dohromady 175 chlapců a 165 dívek – 340 dětí.

V ostatních porovnáních – chlapci a dívky z disharmonické rodiny, chlapci a dívky z neúplné rodiny a chlapci a dívky z doplněné rodiny, nacházíme významné rozdíly jen ojediněle, proto je neinterpretujeme.

V porovnání chování chlapců a dívek při psychologickém vyšetření nezávisle na rodinném prostředí (viz graf 2) nacházíme mnoho průkazných rozdílů, a to vesměs v neprospěch chlapců, v položkách: počáteční adaptace, nervozita, negativní citové

projevy, koordinovanost pohybů a průběh adaptace na všech věkových úrovních (6–10 let) v neprospěch chlapců. Pět významných hodnot (na všech věkových úrovních — 1) nacházíme v položkách: závislost, konformnost, uvolněnost pohybů, vyspělost řeči. Tři významné hodnoty nacházíme u položek: pozitivní sociální reakce - frekvence, negativní sociální reakce - frekvence, negativní sociální reakce - intenzita, sebekritičnost a jakost pracovního výkonu.

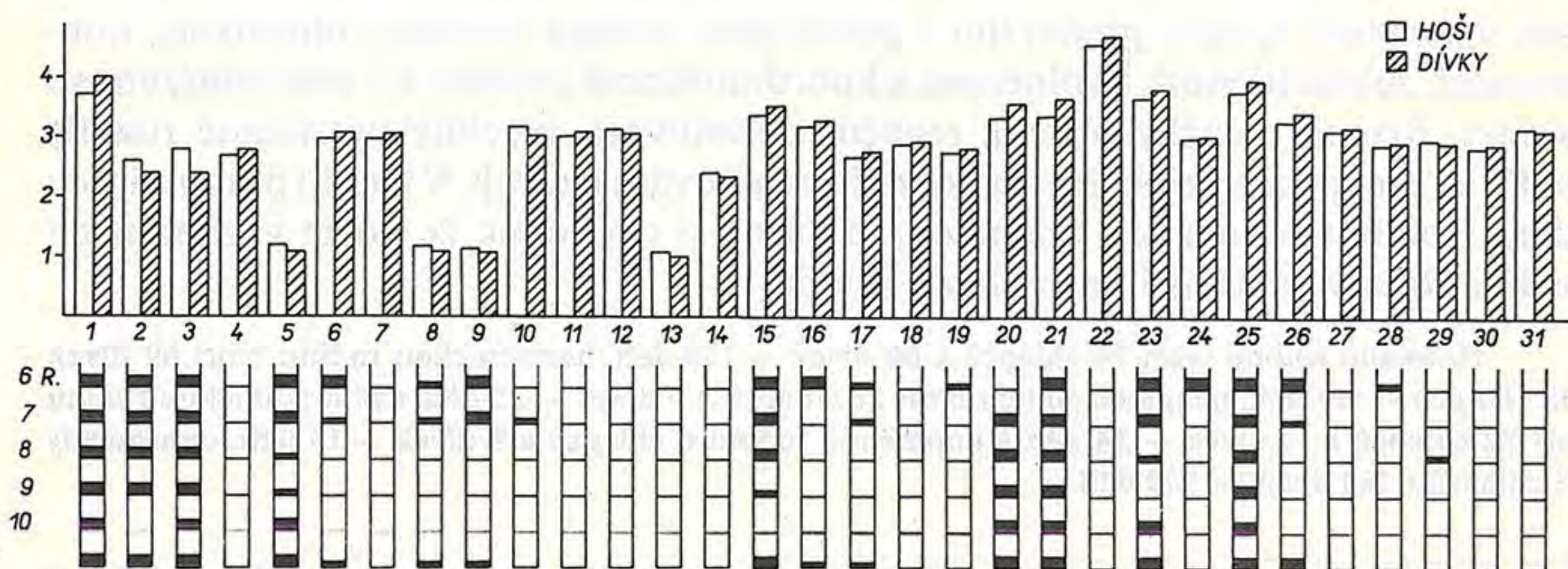
Celkově tedy naše 6 až 10 letá děvčata se při psychologickém vyšetření chovají vyzráleji a vhodněji než stejně staří chlapci, lépe se adaptují hned na počátek vyšetření, jsou méně závislá na vyšetřujícím psychologovi, méně nervózní, jsou kladněji citově laděné, v sociálních projevech vykazují více přátelských reakcí, jsou poslušnější, konformnější než chlapci, sebekritičtější, uvolněnější a koordinovanější v pohybech, vytvářejí vyspělejší věty a mají bohatší slovník než hoši, lépe se adaptují po celou dobu vyšetření a snaží se o dobrý výsledek své práce, jsou snaživější.

Diskuse a závěry

Zkoumali jsme typ rodinného prostředí (pohlaví a věk dítěte) jako determinantu chování našich dětí při psychologickém vyšetření. Výsledky jsou spíše orientační povahy.

A. Účelem rozboru položek chování bylo stručně informovat, jak psycholog hodnotil chování 6 až 10 letých brněnských dětí longitudinálního výzkumu, během opakujícího se, cyklicky probíhajícího psychologického vyšetření.

Z rozboru položek chování je zřejmé, že v některých způsobech chování se objevuje výrazně akcelerační vývojový trend u dětí z harmonických rodin (aktivita, zájem o vyšetření, fantazie, sebedůvěra, iniciativa, jakost pracovního výkonu a vyspě-

Graf 2. Průměrné hodnoty chování a srovnání chlapců a dívek Studentovým t-testem

Na ose x je 31 položek chování (počáteční adaptace — 1, závislost — 2, nervozita — 3, ... zaměření na sebe — 31). Na ose y jsou průměrné hodnoty chování: pod osou x jsou vyznačeny statisticky průkazné rozdíly (mezi chlapci a děvčaty) v 6, 7, 8, 9 a 10 letech.

Na pětiprocentní hladině významnosti je tenčí čára, na jednoprocenní hladině je čára silnější.

lost a porozumění řeči). V některých položkách chování získávají průkazně horší výsledky děti z neúplných a disharmonických rodin oproti dětem z jiných typů rodin (počáteční adaptace, nervozita, konformnost, sebekritičnost, koordinovanost pohybů, průběh adaptace a jakost pracovního výkonu).

Některé položky tedy silně diferencují mezi chováním dětí z různých rodinných typů, u některých položek nenacházíme statisticky významné hodnoty. Tyto výsledky mohou být ovlivněny také tím, že naše děti jsou vesměs přivyklé na psychologické vyšetření každoročním opakováním (neobjevují se již výraznější příznaky agresivity, nesouhlasu a protestu s psychologickým vyšetřením). Výsledky navazují na mnoho podnětných studií v oblasti výzkumu rodinného prostředí a stimulace dětí v předškolním věku (Koch, 1973, Kotásková, 1969). Získané příznivé ohodnocení dětí z harmonických rodin v položkách: iniciativa, jakost pracovního výkonu, vyspělost řeči atd., vytváří dobrý předpoklad pro akceleraci intelektového vývoje. (Teprve studie, která bude zahrnovat data o skutečném intelektovém vývoji, pomůže ukázat míry očekávané závislosti.) Je též samozřejmé, že pouze rodinné prostředí a „stimulace“ nejsou jedinými činiteli ve vývoji dítěte. Naše výsledky též potvrzují, že situace je mnohem složitější. Např. naše zjištění, že u narušených rodin nacházíme častější zastoupení rodičů se základním vzděláním, odpovídá výsledkům Bánhegyiho (výzkum bratislavské rodiny) a Kotáskové (vývojová úroveň dítěte je závislá na vzdělání rodičů a pořadí dítěte). Také je nutné nepřehlédnout ten fakt, že v narušených rodinách je více chlapců. Jejich významnější zastoupení může ovlivňovat statistickou významnost rozdílů. Ve srovnání chování 6 až 10 letých chlapců a dívek jsme došli k závěru, že se celkově hoši významně liší od dívek méně vyzrálým chováním.

B. Kvantitativní a kvalitativní analýza získaných dat naznačuje, že děti s velmi dobrou péčí a z harmonického rodinného prostředí se velmi snadno adaptují na vyšetření, jsou aktivnější, s vytrvalým zájmem o vyšetření, sebevědomější, uvolněnější a s lepší motorickou koordinací, porozumění a vyspělost řeči jsou vyzrálější, děti se lépe adaptují v průběhu celého vyšetření, mají tendenci podávat co nejlepší výkony, jsou iniciativnější než ostatní děti. Toto zjištění nám dovoluje předpokládat, že naše děti z harmonických rodin se budou dobře adaptovat (a uplatňovat) i v jiných situacích — např. ve škole, v dětském kolektivu apod.

Nejméně příznivé ohodnocení chování získaly děti z neúplných a disharmonických rodin. Děti z neúplných rodin jsou oproti ostatním dětem spíše agresivnější, neposlušnější, nespokojenější, méně sebekritické, nesnaží se podat co nejlepší výkon, jsou neklidné. Tato zjištění v podstatě odpovídají i údajům uvedeným v literatuře, kde se konstatuje, že děti, kterým chybí otcova autorita, jsou častěji neukázněné (Langmeier, Matějček, 1968; Kubička, 1966 aj.). U starších 6 až 10 letých dětí nepřítomnost otce působí výrazněji v negativním směru než u dětí 4 až 6 letých. V Československé psychologii 1972 (373—383), 1974 (308—326) jsou uvedeny výsledky chování 4 až 6 letých dětí našeho výzkumu v závislosti na typu rodiny a pohlaví.

Děti z rodin disharmonických můžeme oproti ostatním dětem charakterizovat jako hůře adaptované na počátek vyšetření, jsou napjatější, nervóznější během psychologického vyšetření, negativnější v citových a sociálních projevech, méně sebekritické, nacházíme u nich méně vyspělou motorickou kontrolu.

Přesto, že rodinu doplněnou tvořil malý počet osob ($N = 15$), získaly tyto děti statisticky významně příznivější ohodnocení v některých dimenzích chování (počáteční adaptace, negativní sociální projevy, konformnost, vyspělost a porozumění řeči a průběh adaptace), než děti z rodin neúplných a disharmonických. Na základě výsledků statistického srovnání docházíme k závěru, že úspěšné nové manželství, sice s nevlastním otcem, má pro vývoj chování dítěte příznivější vliv než disharmonické nebo neúplné rodinné prostředí.

Na základě statistické analýzy můžeme považovat typ rodinného prostředí, ve kterém dítě vyrůstá, za jednu z významných determinant takových způsobů chování při psychologickém vyšetření, jako je počáteční adaptace na vyšetření, nervozita, zájem o vyšetření, citové projevy, sociální chování, konformnost, aktivita při vyšetření, sebekritičnost, sebedůvěra, vyspělost a porozumění řeči, jakost pracovního výkonu a iniciativa. Lze se domnívat, že uvedené způsoby chování se mohou projevit nejen při psychologickém vyšetření, ale i v jiných situacích, a to v dětském kolektivu, v rodině a ve škole.

Posuzovací stupnice

Počáteční adaptace:

1. Neschopné přizpůsobit se
2. Značně pozdní nebo nesnadné přizpůsobení
3. Přizpůsobení se až po několika minutách
4. Téměř hned od začátku se dobře přizpůsobí
5. Přizpůsobí se ihned

Citová závislost:

1. Ignoruje dospělého od začátku do konce
2. Nezávislé
3. Čas od času hledá oporu v dospělém
4. Neustále hledá oporu, vyžaduje pochvalu i souhlas
5. Nepustí se dospělého

Nervozita:

1. Cítí se jako doma od začátku do konce
2. Je s ním snadné pořízení
3. lehké napětí ve společnosti nebo prchavé chvílky
4. Známký jasného napětí, ale pomíjející
5. Velmi vzrušené, nervózní nebo zakřiknuté

Kladné citové projevy (stupeň radostných projevů):

1. Neprojevuje žádné známky radosti
2. Slabé známky radosti
3. Přiměřeně radostné
4. Velmi veselé
5. Stálé a hlučné projevy radosti

Negativní citové projevy:

1. Neukazuje známky nespokojenosti
2. Trochu nespokojené, rychle mizející nespokojenost
3. Dost nespokojené nebo dosti dlouho pláče
4. Jasně nespokojené a skoro celou dobu pláče
5. Velmi nešťastné

Pozitivní sociální reakce k vyšetřujícímu (frekvence):

1. Žádné pozitivní reakce
2. Jeden nebo dva pokusy
3. Více reakcí
4. Hodně reakcí
5. Vyžaduje si neustále sociální styk

Pozitivní sociální reakce k vyšetřujícímu (intenzita):

1. Stěží pozorovatelné nebo žádné
2. Bázlivé nebo vázané odpovědi na dotazy
3. Reakce umírněné, čeká na popudy
4. Spontánní přátelské navazování kontaktu
5. Mimořádné přátelské a spontánní

Negativní sociální reakce k vyšetřujícímu (frekvence):

1. Bez negativní reakce
2. Jeden nebo dva negativní projevy
3. Několik negativních projevů
4. Mnoho negativních projevů
5. Odmítá kontakt s vyšetřujícím

Negativní sociální reakce k vyšetřujícímu (intenzita):

1. Stěží vyznačeny nebo nejsou
2. Lehký odstup
3. Jasně vyjádřené nepřátelství
4. Výrazné podráždění nebo nepřátelství
5. Aktivní odpor nebo strach z vyšetření

Obecná reakční pohotovost

1. Netečné, uzavřené
2. Nesnadno se vzrušuje
3. Ovládá se prostředně
4. Tendence k snadnému rozrušení
5. Výbušné hyperexcitabilní

Slovní komunikace:

1. Žádný řečový projev
2. Málo řečových projevů
3. Přiměřený řečový projev
4. Hodně řečových projevů
5. Mluví stále

Aktivita:

1. Pasivní a inertní
2. Velmi málo aktivní
3. Středně aktivní
4. Zaujaté manipulací
5. Velmi aktivní, až přehnaně

Agresivita vůči předmětům:

1. Bez agresivních projevů
2. Lehce agresivní
3. Středně agresivní
4. Trochu hrubé, rádo jimi tluče
5. Divoce agresivní

Shoda s osobami (sebeprosazování):

1. Bez aktivní opozice
2. Lehce protestuje, jinak se shodne dobře
3. Nechá se přesvědčit bez násilí
4. Energicky protestuje, přesvědčováno jen násilím
5. Brutální agresivita

Tendence k přizpůsobení (konformnost):

1. Neposlouchá, ignoruje
2. Poslechne zřídka
3. Poslechne se zpožděním
4. Poslechne vcelku dost dobře
5. Vždy poslechne se zaujetím

Zájem o vyšetření:

1. Malý zájem nebo žádný
2. Lehký nebo krátce trvající zájem
3. Přiměřený zájem
4. Vytrvalý zájem
5. Neustálý soustředěný zájem

Sebekritičnost:

1. Žádná známka sebekritičnosti
2. Lehké známky sebekritičnosti
3. Přiměřené odhadnutí sebe a své práce
4. Tendence k přísnému posouzení sebe
5. Vyjímečně sebekritický

Jistota v přístupu k úkolům:

1. Velmi nedůvěřivý k sobě, nerozhodný
2. Sklon nedůvěřovat ve své schopnosti, váhavý
3. Skromný a proměnlivý v přístupu k úkolům
4. Jistý přístup k většině situací
5. Nanejvýš jistý (zbrklý, vychloubačný, neuměřený)

Fantazie:

1. Velmi malý nebo žádný projev fantazie
2. Projevení 1–2 jednoduchých fantazií
3. 1 či 2 rozvinuté projevy nebo více průměrných
4. Více dobře rozvinutých projevů fantazie
5. Svět tvůrčí fantazie

Uvolněnost a spontánnost úkonů:

1. Všechny pohyby křečovité a omezené
2. Tendence k omezování; redukované pohyby
3. Částečně omezený a částečně uvolněný v pohybech
4. Celkově uvolněný, s občasným omezením
5. Uvolněný a spontánní ve všech úkonech

Koordinovanost pohybů:

1. Extrémně neohrabaný a nemotorný
2. Neohrabané a nemotorné pohyby převažují
3. Ani moc neohrabaný ani dobře řízený
4. Lepší motorická kontrola
5. Pokročilá koordinace a kontrola všech pohybů

Výslovnost:

1. Zcela nesrozumitelná
2. Obtíže porozumět dítěti — chybné zvuky, patlání
3. Mnohá slova nejasně řečená, dětské chyby výslovnosti
4. Všeobecně jasná 1—2 dětské chyby, polykání souhlásek
5. Stále jasná, správná výslovnost

Vyspělost v užívání řeči:

1. Jen jednotlivá slova
2. Elementární věty zřídka více než 3 slovné
3. Věty 6—7 slovné
4. Jednoduché věty, přiměřené, omezený slovník
5. Vyspělé, správné vytváření věty, nadprůměrný slovník

Porozumění řeči:

1. Žádné zjevné porozumění
2. Podprůměrné porozumění vzhledem k věku
3. Průměrné porozumění vzhledem k věku
4. Nadprůměrné porozumění vzhledem k věku
5. Vyspělé inteligentní porozumění

Průběh adaptace:

1. Nepřizpůsobuje se od začátku do konce vyšetření
2. Přizpůsobivost descendentní (zhoršuje se po dobrém začátku)
3. Adaptace ascendentní (zlepšuje se)
4. Adaptace normální
5. Adaptace mimořádně dobrá a stálá od začátku do konce

Jakost pracovního výkonu:

1. Pracuje velmi povrchně, odbývá úkol, spěchá, aby byl hotov, neklidný
2. Jen nepatrné, sotva postižitelné známky snahy o dobrý výkon
3. Pracuje v normě, prostě vyhoví
4. Snaží se o dobrý výsledek, záleží mu na něm
5. Mimořádně svědomitý, pečlivý až úzkostlivý, se snahou o výborný výsledek

Iniciativa:

1. V chování a v úkolových situacích mimořádně pasivní, musí se pobízet, vést
2. Chová se naprosto pasivně, ale není třeba pobízet
3. Pracuje s rozvahou, ale drží se úkolu
4. Některé projevy iniciativy (občasné) — zamýšlí se nad alternativou (např. „Nedalo by se to udělat třeba takhle?“)
5. Velmi iniciativní, pracuje osobitým tvořivým způsobem

Tempo:

1. Mimořádně pomalé (až útlumové, bradypsychické)
2. Značně pomalé
3. Tempo střední (v normě), obvyklé věku
4. Poměrně rychlé (nad vývojovou normu)
5. Neobvykle rychlé

Zaměření na věci:

1. Neprojevuje vůbec zájem o věci mimo úkol
2. Jen mizivě nepatrný zájem o věci
3. Střídá zájem o věci, osoby, ev. o sebe
4. Zájem o věci poměrně převažuje nad zájmem o osoby
5. Zajímá se skoro výlučně o věci, o osoby nejeví zájem

Zaměření na osoby:

1. Neprojevuje vůbec zájem o osoby během vyšetření, leč nutný
2. Neprojevuje vůbec zájem, jen mizivý, nepatrný
3. Normálně střídá zájem o osoby i věci
4. Zájem o osoby převažuje nad zájmem o věci
5. Velmi se zaměřuje na osoby, vyšetřujícího apod.

Zaměření na sebe:

1. Neprojevuje pozorovatelný zájem o sebe, ani o zevnějšek, ani o city, bázeň apod.
2. Nepatrný zájem
3. Normální v rámci vyšetření
4. Převažuje zájem o sebe
5. Výrazné zaměření na sebe (pořád na sebe nějak upozorňuje, dožaduje se pozornosti)

2. K otázce citových vztahů šestiletých dětí v rodině

ALŽBĚTA KOLEJKOVÁ

Úvod

Základy osobnosti, v jejímž vytváření hrají důležitou úlohu i citové vztahy, se formují od raného dětství; základním prostředím, ve kterém se vytváří rysy osobnosti, je tedy rodina. Proto je pochopitelné, že problematice rodiny, výchově k rodičovství a výchově dětí věnují v posledním desetiletí zvýšenou pozornost vedle pedagogů, psychologů i sociologové, pediatři a právníci — a že zejména v socialistických zemích věnují těmto problémům mimořádnou pozornost nejvyšší vládní i stranické orgány.

Rozmach studia uvedených vědních disciplín v SSSR, u nás a jinde v socialistických zemích dovoluje nám kriticky navazovat na starší závěry domácí nebo i soudobé zahraniční literatury o rodině, o vlivu rodinného prostředí na formování osobnosti dítěte, vývoje jeho citové struktury — a umožňuje využít některých starších zkušeností z metod a technik výzkumu rozvoje osobnosti dítěte včetně jeho citové složky. Z této starší literatury můžeme např. převzít i toto konstatování: Citová zralost — totiž úroveň citových projevů, odpovídající věku a mentální úrovni daného jedince — patří k závažným kritériím harmonicky vyvinuté osobnosti. City a intelligence se navzájem ovlivňují, defektní intelligence má vliv na retardaci citového zrání a také citové poruchy mohou ovlivnit mentální vývoj (Eisenberg, 1958). Na druhé straně byly shledány pozitivní korelace mezi inteligencí a tendencí ke kladným emociálním reakcím u dětí (Justin, 1932).

Úkolem této studie je — jak to vyjadřuje název — zjišťovat intenzitu a převažující zaměření citových vztahů šestiletých dětí k členům rodiny. V první kapitole se pokusíme shrnout základní poznatky o vývoji citů a o jejich klasifikaci i v období před dosaženým šestým rokem. V druhé kapitole věnujeme pozornost — jak to rovněž vyplývá z titulu studie — rodině a jednotlivým faktorům rodinného prostředí, které mohou ovlivnit intenzitu a rozdělování citových vztahů zkoumaných dětí k členům rodiny. V dalších kapitolách vysvětlíme metodu výzkumu a provedeme analýzu dosažených výsledků.

Nejdříve však musíme vysvětlit pojem citový vztah, se kterým v celé další práci operujeme. V psychologické literatuře byla provedena řada pokusů o klasifikaci emocionálních zážitků (citů), jejichž srovnání a analýza by zabraly příliš mnoho místa v naší studii. Proto uvádíme co nejstručnější rozlišení: emoce — silné porušení rovnováhy doprovázené fyziologickými změnami; prosté city — vážící se na tělesný stav; náhlá hnutí — afekty; citové vztahy čili sentimenty jako složené city připínající se k osobním hodnotám. Vzhledem k tomu, že termín „sentiment“ bývá

zejména v sociální psychologii chápán i zčásti odlišně, budeme nadále užívat termínu citový vztah.

Problematika citového vývoje dítěte je součástí studia osobnosti dítěte a jeho socializace — jeho schopnosti poznávat a aktivně navazovat postupně stále více složité interpersonální vztahy. Tento širší rámec našeho studia umožňuje čerpat velmi četné závěry z rozsáhlé literatury psychologické, sociologické a pedagogické, zaměřené obecně teoreticky. Jsou již dostupné práce týkající se přímo vývoje citových vztahů u dětí. Bude snad vhodné v úvodním slovu připomenout z jedné sovětské studie tento závěr, který vyjadřuje jakési moto i naší práce: Současné výzkumy upozorňují na progresivní rozvoj emočních projevů a na jejich význam v období dětství i v pozdějším věku, kdy se mění jejich obsah i struktura pod vlivem sociálních podmínek života a charakteru dětské aktivity. Po ukončení svého vývoje stávají se city — emoce významným činitelem regulace, zaměření, korekce a dynamiky chování a formují motivaci i hodnotovou orientaci dítěte (Zaporožec, 1974).

Předložená studie jednak navazuje na některé již publikované závěry z výzkumu citových vztahů šestiletých dětí k rodičům v závislosti na úrovni vzdělání rodičů, socioekonomické úrovni rodiny, věku rodičů a počtu sourozenců (Kolejková, 1972), resp. z hlediska kompaktnosti či narušenosti rodiny (Kolejková, 1973) — a jednak rozšiřuje výzkum těchto citových vztahů na další členy rodiny (sourozence, prarodiče) opět v závislosti na počtu dětí v rodině, věku rodičů a pořadí narození dítěte.

I. Charakteristika citového vývoje v prvním pětiletí života

a) Rozvoj citových reakcí po narození

Prvních pět let života dítěte je dramatickým a tvořivým obdobím emocionálního vývoje. Prostými organickými city disponuje dítě již v okamžiku narození, nejranější jsou negativní city projevující se křikem a pláčem. Spitz (1949) sledoval emocionální vývoj dítěte od stádia difuzních reakcí přítomných od narození až do změn v prvním roce. Podle jeho názoru dítě po narození nemá pocity radosti, ale pouze klidu anebo nečinnosti. V období prvních měsíců pozitivní a negativní reakce vznikají jako odpověď na tělesnou stimulaci. V třetím měsíci je radost vyvolána sociální stimulací — úsměv dítěte je odpovědí na lidskou tvář. V dalších měsících libé nebo nelibé pocity jsou závislé jak na sociálních, tak fyzických stimulech nebo reakci na opuštěnost dítěte. V šestém měsíci negativní pocity mají vedoucí roli, první je hněv, o dva měsíce později se objevují přivlastňující reakce vůči hračkám. Mezi devátým a desátým měsícem může být vyvolaná žárlivost a mezi desátým a dvanáctým měsícem hněv, láska, sympatie, přátelství. Podle výzkumu E. G. Bibanovové (in Ljublinskaja, A. A., 1972) se vytváří 72 % všech citových projevů dítěte v prvním roce ve spolupráci s dospělým, z nich je 80 % kladných citů. Hurlocková (1956) sděluje, že nemá-li dítě v období konce prvního roku možnost vyjádřit citové prožitky, může to u něho vyvolat stav rovnající se depresi dospělého. Projevy nepříjemných citů se zesilují a dítě se dostává do stavu blížícího se panice. Ale jakmile je dítěti dána možnost kladných citových prožitků, jeho rozvoj se dostane brzy do normálních kolejí.

Pokus o klasifikaci emočního vývoje provedl Moustakas (1955):

1. Vznikají nerozlišené a špatně určovatelné pozitivní city, převládají negativní city.

2. Objevují se soustředěné kladné i záporné city jako reakce na rodiče a lidi z nejbližšího okolí.

3. Ambivalentní city jsou zřetelné.

4. Negativní city jsou v primárním ohnisku a jsou někdy specifické.

5. Ambivalentní, negativní a pozitivní city se střídají.

6. Kladné city převládají a jeví se jako organizované postoje. Vyskytují se také negativní city; pozitivní i negativní city jsou rozlišené a obvykle odpovídají skutečnosti.

Podle výzkumů sociální psychologie podléhají socializaci (sociálnímu učení) v první řadě city. Socializace citů u dítěte probíhá v podstatě dvojí cestou:

1. Cestou diferenciací, tzn. od málo diferenciovaného emotivního reagování k rozvoji diferencovaných emočních schémat.

2. Cestou integrace.

Podle Moustakase jsou pro batole — zhruba ve druhém roce — typické ambivalentní city. Batole už nemá plnou a bezvýhradnou podporu rodičů a v mnoha situacích začíná mít pocity nejistoty. V třetím a čtvrtém roce je pro citový vývoj dítěte typický negativismus. Negativní pocity se vyjadřují nediferencovaně: dítě má negativní postoj téměř ke všem vývojovým úlohám. Tyto negativní pocity se později usměrňují a koncem čtvrtého roku nabývají na důležitosti pozitivní city, kterých stále přibývá. Dítě v této době kolísá mezi negativními a pozitivními city.

K této přehledné orientaci citového vývoje dítěte a ke zjištění, že citové reakce dětí se začínají podobat citovým vztahům dospělých již koncem prvního roku, je nutno dodat, že mezi citovými projevy dětí a dospělých zůstávají nadále kvalitativní rozdíly:

1. v trvání (dětské city jsou krátkodobé a teprve až ve čtyřech letech projevuje dítě trvalejší náladu);

2. v intenzitě a hlavně v proměnlivosti a rozmanitosti (dětské city jsou velmi přechodné a teprve až starší dítě má schopnost se lépe přizpůsobovat situacím, je zdrženlivější apod.);

3. v symptomech chování (děti nedovedou city skrývat a lze u nich pozorovat napětí, neklid apod.). (Podle Hurlockové, 1956.)

b) Citová úroveň šestiletého dítěte

Úrovni celkové zralosti šestiletého dítěte je v odborné literatuře věnováno dosti pozornosti. Vždyť tento věk je důležitým mezníkem v životě dítěte: dítě vstupuje do školy a začíná tak novou etapu svého života. V období šesti let umožňuje dozrávání nervové soustavy již vysokou míru ovládnutí citových projevů. Rovněž studium dětské řeči ukázalo, že dítě disponuje v šesti letech více než 3000 slovy, takže umí vyjádřit již všechno, co má na mysli. Citová kultura je v tomto věku značně pokročilá. Citové projevy jsou však stále ještě namnoze ambivalentní. Dítě prožívá současně pocity strachu i odvahy, miluje i žárlí. Má pocit nejistoty, kterou mu pomáhá zmen-

šovat naprostá důvěra v rodiče. Citová labilita má v tomto období svou pozitivní biologickou hodnotu: dítě se ze svých starostí rychle zotaví, takže u něho nedochází k depresím vážnějšího rázu (Příhoda, 1967).

Podle Murphyho (1947) a Hestona (1949) jsou city a postoje dětí úplně vyvinuty v pátém a šestém roce, jsou diferencované a jasné. Rovněž Ljublinskaja (1972) uvádí, že pěti- až šestileté dítě dovede diferencovat ve svých projevech jako dospělý, ale city v tomto věku dosahují stupně afektu, a nejsou-li výchovou tlumené, může tento charakter dlouho přetrvávat.

Poznatky z citovaných a dalších prací, které pojednávají o globální úrovni psychického vývoje a o úrovni citové zralosti šestiletého dítěte, lze stručně shrnout takto:

V období mezi pátým a šestým rokem jsou základní citové kategorie v podstatě vyvinuty. U normálně přizpůsobeného dítěte jsou citové projevy převážně pozitivní, ale objevují se i negativní city. City jsou soustředěny na osoby, události i činnosti. Mezi pátým a šestým rokem dítě již ví, co mu přináší štěstí a bezpečnost, jaké typy vztahů (k rodičům, členům rodiny a dalšímu nejbližšímu okolí) jsou kladné a uspokojivé, a dovede i předvídat, co budí zlost a strach u rodičů i jiných lidí. V tomto období jsou děti zvlášť citlivé na rodiče a sourozence. Jestliže se tyto typy vztahů vyvinuly z normálních citových procesů, ve zdravém rodinném prostředí, dávají dítěti pocit vyrovnanosti a přiměřenosti (Moustakas, 1955).

c) Druhy citových projevů u dětí

Ze základních druhů citových projevů dětí jsou pro naši práci vzhledem k použité metodě důležité zejména hněv, zlost, nenávisť — sympatie, láska.

Negativní city: podněty vyvolávající negativní city, jako zlost a hněv, jsou především situace omezující dítě v jeho činnosti. Vrchol spontaneity zlosti je dosahován podle okolností mezi druhým a čtvrtým rokem. Ve čtyřech letech užívá dítě při zlosti nových slovních projevů a vyhrožuje (Hurlocková, 1956) dokonce i „zabitím“. Dítě je schopné již v období mezi čtvrtým a šestým rokem citu tak velmi negativního, jako je nenávisť. Vančurová (1962), která sledovala subjektivní hodnocení pětiletých až šestiletých dětí a jejich postoje k rodině, byla traumatizována zjištěním, jak přesně vidí děti realitu.

Pozitivní citové reakce jsou sympatie (ve smyslu obliba) — láska. Sympatie vzniká jako důsledek zkušenosti o příjemnosti a spokojenosti (Jersild, 1942). Projevy sympatie vznikají někdy v šestém měsíci nejdříve vůči nejbližším osobám, později i vůči věcem. Množství sympatií dítěte k určité osobě závisí na sympatiích osoby k dítěti. Láska je „vzájemným citem“ (Garrison, 1952). V prvních dvou letech věnuje dítě pozitivní city rodičům nebo vychovatelům (náhradní osobě, která se o dítě stará), od třetího roku i jiným dětem. Vcelku koncentruje předškolní dítě své sympatie na všechny členy rodiny, ale uvnitř rodiny již rozděluje míru (intenzitu) svých sympatií.

II. Význam rodinného prostředí pro citový vývoj dítěte

K základním determinantám, které v hrubých rysech podněcují anebo ohraničují prožívání a směr citového vývoje dítěte, patří kromě celkového stavu organismu dítěte a jeho rozumového vývoje zejména hospodářská situace, výživa, sociální struktura, kulturní úroveň prostředí a výchovné vlivy (Švancara, 1974). Všeobecně se přikládá větší význam sociálním faktorům než biologickým pro zdárný vývoj osobnosti dítěte. Také maďarský pediatr a psycholog Gegesi Kiss (1969) zdůrazňuje vliv sociálních činitelů: „Protože vývoj připadající na kojenecký a dětský věk je v poměru k dalšímu životu nejdelší, hrají vnější vlivy (sociální prostředí) v tomto období daleko větší roli než v dalším životě.“

Výsledky dosavadních teoretických i experimentálních prací, které se týkají naší problematiky, můžeme shrnout takto: rysy formující osobnost dítěte jsou v pozitivní závislosti na rodinném klimatu. Předpokládá se, že nezáleží na výchovných procedurách, ale že působí celková atmosféra v rodině, přičemž jsou nejdůležitější postoje a chování matky. Základním činitelem, který působí na rozvoj osobnosti včetně citové zralosti, jsou kvalitní interpersonální vztahy v rodině, osobní interakce všech členů rodiny. Rodina je základním socializačním činitelem, v níž dítě získává fakta o sociálním okolí, nabývá množství různých vědomostí, vytváří si postoje a hodnoty vztahující se k morálním standardům a druhým lidem (Homola, 1974). „A poněvadž dnešní rodina více než kdy jindy stojí a padá s citovými vztahy, na nichž byla založena — na onom vzácném, jemném, ale křehkém poutu — nabyly mimořádného významu všechny odchylky v citovém a sociálním vývoji mladého člověka“ (Matějček, Dytrych, Schüller, 1975).

Vztah rodičů k dětem — role matky a otce

Rodina není jedním interakčním systémem, ale pluralitou těchto vztahů, z nichž pochopitelně nejdůležitější úlohu hraje vztah rodičů k dětem, přičemž jinou specifickou úlohu má matka a jinou otec. Tento vztah je pak podmíněn nebo víceméně ovlivněn mnoha činiteli, o nichž pojednáváme v druhé části této kapitoly. Obecně můžeme konstatovat, že rodiče působí na rozvoj osobnosti svých dětí uplatňováním vlastních postojů, svým chováním a osobností. Citově a sociálně lépe jsou připraveny děti z rodin, kde je soulad mezi rodiči samými a pak mezi rodiči a dětmi. V novějších sovětských i západních pracích se zdůrazňuje význam intenzivního citového vztahu rodičů k dětem, který podmiňuje jejich další zdárný psychický vývoj. Jak zdůrazňuje Mogilevskaja (1973), jsou nejdůležitější „rodičovskou proměnnou“ morální kvality rodičů. Postoje a chování rodičů jako další „hlavní rodičovské proměnné“ mají následující formy: přehnaná péče, nadměrná shovívavost rodičů, zanedbávání dítěte, akceptování dítěte, ovládání dítěte, podléhání dítěti (Roe-Siegelman, 1963).

Protože v naší práci nebudeme zkoumat vztah mezi těmito šesti typy rodičovských postojů a citovými vztahy dětí, odkazujeme na další model rodičovských postojů, jak jej navrhl E. Schaefer (1962) a který pro svůj výzkum upravila polská autorka Ziemska (1969). Zatímco o vztahu rodičů k dětem získáváme základní informace od rodičů na relativně spolehlivé úrovni, nejsou děti při zjišťování

opačného vztahu dětí k rodičům dlouho dost spolehlivým informátorem, abychom mohli zobecnit normy těchto vztahů v raných věkových obdobích. Tyto informace nejsou tedy na takové úrovni, abychom mohli jednoznačně podepřít všeobecný názor, že děti preferují více matku, kdežto v otci vidí více zdroj trestání (Emerich, 1959). Hoši jsou snad celkově kritičtější než dívky, zejména ve vztahu k otci. Předpokládá se, že dítě se začíná identifikovat s rodiči ve dvou až třech letech, ale identifikace podle pohlaví začíná až na konci předškolního věku. Porot (1967) aj. se domnívají, že role otce se vyrovnává roli matky v sedmém roce života: až do období úplné autonomie dítěte bude role otce zesilovat, role matky zeslabovat. Výzkumy Rembowského (1972) však vyvracejí tento závěr: ještě v sedmi letech byly citové vztahy polských dětí k matce skoro dvakrát intenzivnější (přesně o 75 % více). Na výraznou preferenci matky před otcem upozornil již dříve např. Mott (1937), který se tázal 67 hochů a 57 dívek ve věku 6 let, koho z rodičů mají raději. Chlapci i děvčata uváděli dvakrát častěji matku než otce.

a) Role matky

Větší a rozhodující role v celkovém vývoji dítěte je všeobecně připisována matce. Chybí-li matka v útlém věku dítěte, může vzniknout pro jeho další vývoj opravdu velké nebezpečí (Langmeier, Matějček, 1968). Matka se stává nutnou podmínkou harmonického vývoje dítěte. Teprve později musí být toto pouto částečně uvolněno v zájmu samého dítěte. Tam, kde existuje mezi dítětem a matkou teplý, intimní vztah, jsou minimalizovány city úzkosti a viny, které jinak — nabudou-li většího rozsahu — ohrožují duševní zdraví dítěte (Bowlby, 1951). Matka je pro dítě nejdůležitější osobou nejen do 5, ale i v 10 letech (Toman, 1962). Pevnost, a tím i význam úlohy svazku matky s dítětem potvrdily závěry ze studia přirozené i experimentálně vyvolané rozluky dítěte od matky (Bowlby, 1951 a 1955; Spitz, 1955; Langmeier, Matějček, 1968).

Z uvedeného jsou pochopitelné i závěry o silnějších citových vazbách dětí na matku než na otce ještě v 5 a 6 letech. Podle některých autorů je vědomí, že matka je v rodině „hlavní“, výraznější u chlapců než u děvčat (Kent, 1949).

b) Role otce

Z názorů vyplývajících z literatury o méně intenzivních citových vztazích dětí k otci nelze uzavřít, že role otce v citovém vývoji dítěte je méně hodnotná. Někteří západní autoři došli k názoru, že otec nejen nepatří dítěti tolik jako matka, ale že je dokonce jakoby dítěti „vnucen“ (podle Porota, 1967). Jisté je, že úloha otce je v období kojeneckém minimální, ale postupně stále více vzrůstá. Všeobecně se soudí (zejména v západní literatuře), že otec je nejpřirozenějším zdrojem znalostí dítěte o světě, práci, technice a že vytváří jejich představy o budoucím povolání atd. Zdá se, že v našich poměrech bude nebo už je situace odlišná: žena je rovnocennou partnerkou muže i co do informačního zdroje dítěte o vnějším světě, o jeho budoucí orientaci. Dále se soudí, že otec reprezentuje vzor pro vytváření představ o světě především u synů. Tento názor se nezdá správný. Jako je matka synovi vzorem ženy, tak je otec vzorem muže pro svou dceru. Pro vývoj dítěte je ovšem velmi důležitá

vlastní autorita otce v rodině. Otec je tedy identifikačním vzorem pro syny a modelem chování mužů pro dcery, ale zároveň je pro děti obojího pohlaví modelem emočního a sociálního chování spojeného s maskulinitou (Homola, 1974).

Z prací L. Stolze (1954), G. Bacha (1946), P. Tiller (1958) i jiných vyplynulo, že i nepřítomnost otce v rodině působila nepříznivě na schopnost navazování kontaktu těchto dětí se svými vrstevníky a vyvolávala projevy neklidu, nedisciplinovanosti, agresivity, pocitu křivdy a méněcennosti.

K rozdílu mezi rolí matky a otce anebo k předběžnému závěru o intenzivnější vazbě dětí k matce než k otci lze dodat ještě jeden postřeh o vyšší připravenosti k rodičovství u matek než u otců. Ze sociologických výzkumů na Slovensku z r. 1967 vyplývá, že matky kladou úkoly citové výchovy na třetí místo v pořadí svých úkolů matky, kdežto otcové až na 6. nebo 7. místo: otcové chtěli nejdříve vychovávat rozumovou bystrost, zručnost atd. (Bánhegyi, 1967).

III. Vliv jednotlivých faktorů rodinného prostředí na intenzitu a zaměření citových vztahů dětí k rodičům a členům rodiny

V úvodu jsme již uvedli, které jednotlivé faktory rodinné struktury zkoumáme v této studii. Jejich výčet nevyčerpává všechny vlivy ani neudává pořadí vlivu na vytváření intenzity citových vztahů dětí. Především je nutno si uvědomit, že všechny již jmenované a některé další faktory nepůsobí přímo, nýbrž prostřednictvím postojů a chování rodičů (i prarodičů nebo starších sourozenců) vůči dětem. Tyto postoje se zjišťují především u matky (test PARI): tento výzkum jsme neprováděli.

Uvedené upozornění neplatí pro počet dětí v rodině nebo vůbec pro počet členů, který působí na intenzitu a hlavně na rozdělení citových vztahů dítěte ke členům rodiny bezprostředně v tom smyslu, že dítě má nebo nemá příležitost rozdělovat své city k členům rodiny mezi více nebo méně účastníků.

Nejdříve vysvětlíme, proč jsme do této studie nezařadili již dříve zkoumané faktory: socioekonomickou úroveň rodiny a vzdělání rodičů. Stručně lze říci, že v podmínkách naší socialistické společnosti neplatí ty závěry starší západoevropské a hlavně americké literatury, která zjišťovala příznivou „demokratickou atmosféru“ v rodinách „středních vrstev“, zatímco děti z „chudobnějších rodin“ nedostávaly potřebnou míru citových impulsů. U nás jsme použili rozdělení rodin podle výše příjmů v rodině na osobu (objektivita byla poněkud zkreslená tím, že byly udávány jen čisté, pevné příjmy). V našem vzorku populace nezpůsobil tento sledovaný faktor socioekonomické úrovně rodiny téměř žádný (statisticky průkazný) rozdíl v citové intenzitě dětí k matce či otci. Totéž platí i o vzdělání rodičů. Zmíněné faktory byly studovány z hlediska citových vztahů dětí jen k otci a matce: předběžné sondy výzkumu ve vztahu k dalším členům rodiny rovněž neposkytly žádné statisticky průkazné rozdíly. Stejně tak nebylo již důsledně zkoumáno pohlaví dětí; tento faktor sledovala na tomtéž vzorku populace Ryšková (1974) ve vztahu k rodičům a mezi sourozenci.

1. Počet dětí v rodině

Výsledky našeho vlastního dřívějšího výzkumu — stejně jako výsledky Ryškové (1974) — získané z předběžného zpracování 240 dětí naznačují, že čím větší je počet členů rodiny, tím slabší je intenzita citových vztahů zkoumaných dětí k matce a otci. S podobnými výsledky se setkáváme i u Rembowského (1972) v jeho výzkumu městské populace v Gdaňsku. Tyto předběžné závěry není nutné psychologicky vysvětlovat: většinou jde o možnost nebo omezení možnosti rovnoměrné koncentrace citových vztahů na jednu a více osob. Předchozím závěrům zdánlivě odporují výsledky naší dřívější studie, v níž děti se dvěma a více sourozenci sice daly o něco nižší počet bodů matce, ale zato hodně snížily svou přízeň k otci, takže relativní rozdíl v hodnotách citových vztahů k matce a otci je dokonce o něco vyšší právě u dětí se sourozenci. Zdá se, že tento relativní rozdíl byl způsoben odlišným bodováním — silné city jsme hodnotili dvěma body, slabé jedním bodem. Matka dostávala častěji než otec nebo jiní členové rodiny „silné citové vztahy“. Výsledky Rembowského (1972) však potvrzují naše závěry. Děti se dvěma a více sourozenci nedávaly otci ani polovinu citových vztahů, které dostávala matka.

2. Věk rodičů

Při analýze výsledků dřívějšího výzkumu (Kolejková, 1972, 1973) jsme rovněž sledovali věk otce a věk matky u 240 dětí a zjistili jsme velmi časté statisticky průkazné rozdíly v intenzitě citových vztahů dětí k rodičům zejména v závislosti na věku matky a také v závislosti na věku otce, a to především u dětí mladších rodičů. V literatuře ovšem není doposud shoda o tom, dokdy je možno považovat rodiče za „mladé“ a odkdy za „starší“. Protože naše zkoumané děti se narodily v letech 1961 až 1964, určili jsme v souladu s „normami“ této doby hranici „mladých“ matek do 23 let a u otců do 25 let. Podobné zařazení provedl i Rembowski (1972), který však dělil rodiče podle věku do 5 věkových skupin vždy po pěti letech. V americké literatuře se kdysi prosazovala teze, že starší rodiče mají děti inteligentnější než rodiče mladší, o nichž se soudilo, že plní rodičovské povinnosti lehkomyšlněji: soudilo se však i o starších rodičích, že jsou více nervózní a že se starají o děti s přehnanou péčí. Naše předchozí výsledky u prvního výzkumu (Kolejková, 1972), při kterém jsme bodovali silné city dvojnásobně, vedly k závěru, že děti mladších rodičů jsou citově vlažnější k rodičům, kdežto děti starších rodičů citově intenzivnější a zároveň i rovnoměrněji rozdělují citové vztahy k matce i k otci.

V této studii jsme rovněž rozdělili rodiče podle věku matky a otce zvlášť, ale také jsme si všímali věku obou partnerů společně. Počet dětí z manželství věkově homogenních, které dělíme do tří skupin (mladší, středního věku a starší) tvoří polovinu všech zkoumaných dětí. Ostatní děti jsou z manželství věkově nehomogenních. Ve faktoru „věk rodičů“ hrají dále svou specifickou roli námi nezkoumané proměnné, jako jsou: délka trvání manželství, rozdíly věku mezi rodiči, rozdílné výchovné postoje rodičů aj. Jsme si dále vědomi toho, že kategorizace věku dnes již neodpovídá minulé skutečnosti: průměrný věk prvního rodičovství matek a částečně i otců dnes podstatně klesl ve srovnání se skutečnostmi oproti letům 1961–1964.

3. Pořadí narození dětí

Vliv pořadí narození na vývoj jedince je v psychologické literatuře zpracován z různých hledisek; bývá sledován a korelován s jinými ukazateli ve všech longitudinálních studiích. Byly vysloveny názory, že prvorozené děti jsou (pokud vyrůstaly bez sourozence delší dobu) lépe vyvinuty somaticky i intelektuálně. Očekává se od nich, že budou vzorem dalším sourozencům: vskutku jsou často středem pozornosti mezi svými sourozenci. Ale při narození dalšího sourozence prožívají prvorozené děti krizi, která může vést k neurotickým projevům žárlivosti atd. Podobně jako prvorozeným je v literatuře věnována velká pozornost i nejmladším, kterým bývá a někdy i nadále je připisována role „mazlíčka“. Zároveň se upozorňuje na skutečnost, že nejmladší děti mají rodiče většinou starší, kteří jsou ve výchově zkušenější, mírnější nebo laskavější. Mohou ovšem nastat opačné okolnosti, spíše snad ojedinělé nebo méně časté, kdy je nejmladší spíše vzat na milost, nebo dokonce zanedbáván. Věkový rozdíl od ostatních sourozenců může vytvářet situace od sebe hodně, ne-li naprosto rozdílné. Dalton (1961) uvedl 6 skutečností, jež vysvětlují, proč sourozenci vyrůstající v téže rodině mají odlišné prostředí a proč pořadí narození dítěte ovlivňuje postoje dětí k členům rodiny; děti se dostávají do různých sociálních pozic v důsledku zvětšení počtu členů rodiny, v důsledku změny socioekonomického statutu rodiny, v důsledku změny rodičovské péče o děti v závislosti na věku, zkušenosti, fyzických i psychických změn aj. (podle Homoly, 1974). Zjištěné rozdíly citových vztahů nejmladších dětí k rodičům ve srovnání s prvorozenými a prostředními, k nimž došla Ryšková (1974), jsou vyjádřeny nikoli výší jednotlivých citových kategorií (průměrem počtu bodů matce, otci, sourozencům), nýbrž procentuálním podílem převážně kladných, negativních či ambivalentních citů vůči jednotlivým členům rodiny.

4. Přítomnost prarodičů v rodině a jejich podíl na citových vztazích dětí k členům rodiny

Soužití s prarodiči v rodině je jednak součástí faktoru „počtu osob“, jednak součástí faktorů výchovy. V prvním případě je jasné, že přítomnost prarodičů v rodině působí bezprostředně na snížení podílu citových vztahů dětí k rodičům nebo k sourozencům. Podle Rembowského (1972) daly děti z rodin, kde byli přítomni prarodiče, babičce až 14 % a dědečkovi zhruba 12 % citových vztahů; pokud byli přítomni oba prarodiče, byla společná hodnota citových vztahů k oběma prarodičům nižší. Dosavadní literatura však věnovala vlivu prarodičů na výchovu vnoučat málo pozornosti. Hurlocková (1956) shrnuje starší poznatky o „třígenerační“ domácnosti konstatováním o značném vlivu babičky v domácnosti. Babička využívá svého postavení a pokouší se uplatnit své názory na výchovu dětí. Tendence preferovat vnuky vyvolává často nesouhlas rodičů, což nezlepšuje rodinnou harmonii (Borden, 1946; Bossard, 1959). Narušující vliv babičky prý nevychází z jejího věku, ale z jejích rigidních idejí o výchově dětí. Z prarodičů je rozhodně dominantní babička, kdežto dědeček přichází do kontaktu s vnuky méně (Vollmer, 1937). Prarodiče a konkrétně babička má v mnoha případech svou pozitivní roli při výchově vnuků. Babička uspokojuje potřebu sociálního kontaktu dětí, je někdy jediná, která má čas vyprávět vnukům pohádky atd. (Ljublinskaja, 1972).

IV. Popis metody

V naší práci, která má zajišťovat citové vztahy dětí k rodičům a jiným členům rodiny, jsme použili metody J. Anthonyho a E. Beneové. Tato metoda byla zveřejněna v roce 1957 v Londýně. U nás ji uvedla ve známost Z. Válková v r. 1959. Patří k metodám zkoumajícím interpersonální vztahy mezi dítětem a členy rodiny a dítětem percipovaný vztah členů rodiny k němu. Většina autorů ji řadí mezi projektivní metody, ale analýza obsahu položek nás vede k přesvědčení, že jde spíše o metodu inventáře citových kvalit a vztahů, konstruovanou na stejném principu, na kterém L. I. Božovičová (1960) vytvořila svou metodu k zjišťování morálního sebehodnocení dítěte. Proti projektivnímu charakteru metodiky svědčí především explicitní formulace (strukturovanost položek). V krajním případě bychom mohli považovat metodiku za evokativní v podobném smyslu, jako jsou katalogové testy Baumgartenové a Tramera (Stern, 1954).

Metoda byla aplikována zejména v oblasti klinické psychologie a autoři se s její pomocí snažili odhalit anomálie citových vztahů uvnitř rodiny. Autoři uvedené metody soudí, že jejich test je užitečný v tom, že dovede odhalit extrémní a neočekávané citové zaměření dítěte a že tak pomáhá vysvětlit jeho chování nebo symptomy nějakého psychického onemocnění.

Uvedená metoda byla zařazena v r. 1967 také do výzkumu longitudinálního studia růstu dítěte a vývoje jeho zdravotního stavu v městském prostředí. Některé výsledky získané touto metodou uveřejnil i Matějček, Dytrych, Schüller (1975). S metodou pracovali i někteří pediatři.

Technika metody: Při sestavování testu se snažili autoři přiblížit se světu dítěte vytvořením jakési miniaturní rodiny, v které dítě reprodukuje situaci, v níž doma žije. Metoda respektuje intelektuální úroveň dítěte, jeho smysl pro konkrétnost situace a jeho spontaneitu projevu ve hře. Dítě má v testu produkovat své vlastní idiosynkratické pojetí citové atmosféry, ve které s rodinou žije.

Materiál se skládá z 21 kreslených obrázků lidí různého stáří, které mohou představovat členy rodiny. Figurky jsou neurčité, bez bližšího vyznačení tváře, aby je dítě mohlo akceptovat jako vlastní rodinné příslušníky. Jedna z figurek představuje neidentifikovatelnou osobu, která má sloužit k přijímání položek nehodících se k žádnému členu rodiny (pan Nikdo). Figurky, které si dítě vybere, se připojí ke krabičce, do které umísťuje všechny položky (psaníčka). Celkový počet položek je 86 a jsou napsána na jednotlivých kartičkách. Z celkového počtu 86 je určeno 36 položek pro vyjádření kladného a záporného, mírného i silného citového vztahu dítěte k členům rodiny, 32 položek je určeno pro vyjádření očekávaných (percipovaných) citových vztahů (rovněž kladných i záporných) od rodičů a jiných členů rodiny a v 18 heslech může dítě interpretovat nadměrnou protekci ze strany rodičů.

Autoři zjišťovali spolehlivost testu tak, že korelovali sudé a liché položky a rovněž srovnávali testové výsledky s dotazníkovým materiálem a anamnézou případů. Koeficienty spolehlivosti v obou případech se pohybovaly kolem 0,80.

Vzhledem k tomu, že test byl vytvořen pro zjištění citové atmosféry dětí s neurotickými nebo jinými poruchami chování, a vzhledem k tomu, že autoři zdůrazňují, že pro zjištění etiologie těchto symptomů je pravděpodobně nejdůležitější okolností ta, jak dítě percipuje rodinný život, musíme mít na zřeteli i problémy tohoto aspektu.

I mezi našimi zkoumanými dětmi se vyskytly případy, kdy dítě v testu vyjadřovalo pouze své přání: několik dětí jedináček si vybralo domnělé sourozence, nebo dítě popřelo tu skutečnost, že otec v rodině nežije; ačkoliv se otec s rodinou nestýkal, umísťovalo do jeho „krabičky“ mnoho pozitivních položek (citů). Dále bylo dost případů, kdy děti v testové situaci vyjadřovaly svůj okamžitý negativní vztah k některému z rodičů, vyplývající z aktuální konfliktové situace. Přes tyto výhrady se můžeme domnívat, že použití metody J. Anthonyho a E. Beneové u našeho vzorku 6 letých dětí přináší určitou validní informaci o jejich citových vztazích v rámci rodinného prostředí. Při velikosti našeho vzorku se dá předpokládat, že uvedené příklady ryze situačních reakcí na položky testu nastávají, pokud se vyskytují, nejen ve směru negativním, ale i ve směru pozitivním, takže se jejich vlivy často navzájem ruší.

1. Postup zpracování výsledků

Intenzitu citových vztahů dětí k členům rodiny jsme měřili tak, že jsme sečítali položky, jež dítě odevzdává obrázkům znázorňujícím matku, otce a jiné členy rodiny. Dítě odevzdává položky vždy ke čtyřem kategoriím citových vztahů (vycházející kladné a záporné a přicházející kladné a záporné). V okruhu otázek, jimiž má dítě zjišťovat tyto 4 druhy citových vztahů, jsou položky dále rozdělené na mírné a silné citové vztahy, jak kladné, tak záporné. Dělení položek tak, aby zjišťovaly mírné a silné citové projevy dětí k členům rodiny, je uplatněno také pro přicházející kladné a záporné city. V našich dřívějších již citovaných studiích (Kolejková, 1972 a 1973) jsme násobili silné citové vztahy dvakrát, protože jsme se domnívali, že účinek citových vztahů v druhé kategorii položek je daleko intenzivnější než v kategorii první a protože interakci mezi dítětem a členy rodiny více ovlivňují silné city. (Téhož způsobu bodování použil ve své práci i Matějček, Dytrych a Schüller, 1975.)

Problematikou citových vztahů dětí v rodině se zabýval v Polsku J. Rembowski (1972), který rovněž použil metody J. Anthonyho a E. Beneové ke zjištění citových vztahů mezi dětmi a členy rodiny na gdaňském vzorku populace 370 dětí ve věku 7–8 roků. Jelikož gdaňský soubor byl tak početný jako brněnský a odpovídal přibližně i věkem dětí, rozhodli jsme se pro vzájemné srovnání těchto dvou vzorků — i když se dají předpokládat rozdílné kulturní a sociálně ekonomické faktory, které mohou rozdílně působit na citovou strukturu dětí (Gdaňsk — přístavní město, otcové častěji mimo domov — námořníci, matky pravděpodobněji častěji v domácnosti než u nás atd.). Vzhledem k tomu, že Rembowski použil jednotného bodového systému (bez dvojnásobného hodnocení silných „citů“), přepracovali jsme analogicky k jeho výzkumu i naše výsledky u celého souboru brněnských longitudinálně sledovaných 6 letých dětí: 375, z toho 191 dívek a 184 hochů.

V této práci používáme místo zmíněného bodového hodnocení zkoumaných citových vztahů přepočtu na procenta: vždy 18 bodů ve vycházejících nebo 16 položek — (bodů) v přicházejících citových vztazích kladných i záporných představuje 100 %. Dává-li tedy dítě ve vycházejících kladných citových vztazích matce 6 položek a otci 3 položky, pak to znamená, že hodnota pro matku činí 33,3 % a pro otce 16,7 %. Stejný počet položek pro přicházející citové vztahy znamená, že hodnota pro matku činí 37,5 % a pro otce 18,7 %.

- Získané údaje byly tříděny vzhledem k těmto základním citovým vztahům:
1. vycházející kladné city matce (dítě odevzdává city) — MVK
 2. vycházející záporné city matce — MVZ
 3. vycházející kladné city otci — OVK
 4. vycházející záporné city otci — OVZ
 5. kladné city přicházející od matky — MPK (dítětem percipovaný citový vztah)
 6. záporné city přicházející od matky — MPZ
 7. kladné city přicházející od otce — OPK
 8. záporné city přicházející od otce — OPZ
 9. vycházející kladné city k sourozencům — SVK
 10. vycházející záporné city k sourozencům — SVZ
 11. kladné city přicházející od sourozenců — SPK
 12. záporné city přicházející od sourozenců — SPZ

Podobně jsme třídili kategorie citových vztahů k babičce, dědečkovi, „níkomu“ a subjektu a dostali jsme 28 kategorií citových vztahů (BVK, DVK, NVK, SuVK — subjekt vycházející kladné).

2. Charakteristika zkoumaných skupin

Soubor 375 dětí (z toho 184 hochů a 191 dívek) členíme do skupin podle úrovně jednotlivých faktorů rodinné struktury. Statistická průkaznost rozdílů mezi skupinami byla zjišťována pomocí Studentova t-testu a vypočítána na počítači ZPA.

	děti
I. Rozdělení podle pohlaví	
a) hoši	184
b) dívky	191
c) všichni	375
II. Rozdělení podle počtu osob v rodině	
a) děti s oběma prarodiči	63
b) děti bez prarodičů	129
III. Rozdělení podle počtu dětí v rodině	
a) děti jedináčci (dále D1)	125
b) děti s jedním sourozencem (D2)	181
c) děti se dvěma a více sourozenci (D3)	69
IV. Rozdělení podle věku matky	
a) od 17 do 23 let (M1)	137
b) od 24 do 30 let (M2)	156
c) od 31 let (M3)	82
V. Rozdělení podle věku otce	
a) do 25 let (O1)	97
b) od 26 do 34 let (O2)	181
c) od 35 let (O3)	97
VI. Rozdělení podle věku rodičů	
a) oba rodiče mladí (M1 + O1)	76
b) oba rodiče středního věku (M2 + O2)	108
c) oba rodiče starší (M3 + O3)	60

VII. Rozdělení podle pořadí narození (bez jedináčků)	89
a) prvorození (P1)	114
b) druhorození (P2)	46
c) třetí a další v pořadí (P3)	249

V. Analýza výsledků

1. Rozložení četnosti skóre jednotlivých kategorií citových vztahů

Přehled záznamových archů jednotlivých dětí naznačuje výraznou individuální variabilitu citových vztahů dětí k členům rodiny. Snad jen náhodou byly výsledky některých testových záznamů shodné. Pro názornost uvádíme výsledky testových záznamů u dvou párů dvojčat. (Viz obr. 1, 2.)

Pro nedostatek místa nemůžeme uvést grafické znázornění citových vztahů charakterizující všechny sledované děti, pokusíme se proto na obr. 3–5 schématicky zobrazit rozptyl základních citových vztahů dětí k rodičům.

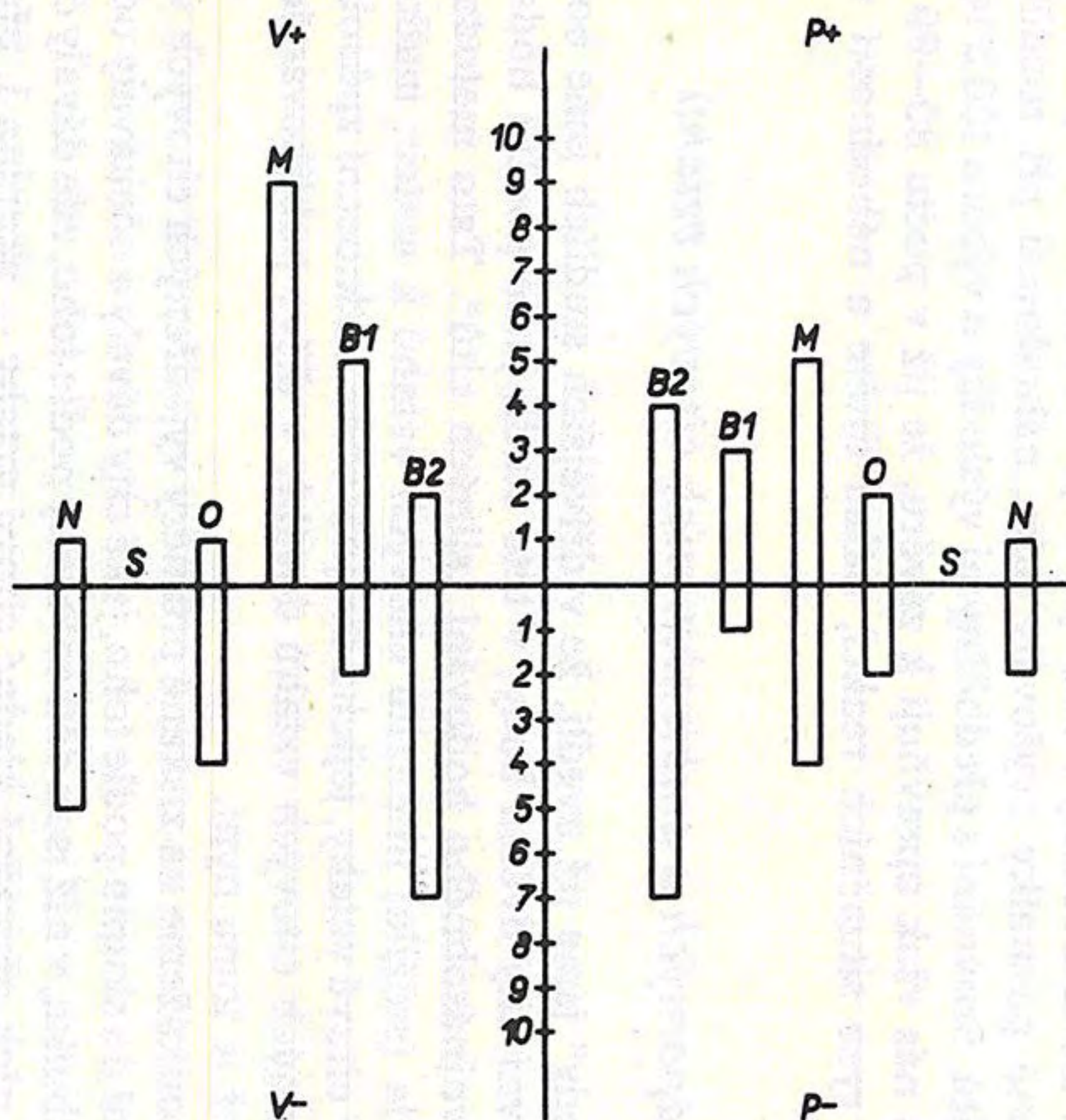
Je patrné, že ve skupinách dostatečně velkých a s některými homogenními faktory (oba rodiče stejného věku, stejný počet sourozenců) nebude rozptyl položek tak nápadný, jaký je v uvedených kategoriích citových vztahů za celý soubor. Přesto i v homogenní skupině nacházíme individuální variabilitu ve skóre jednotlivých citových vztahů. To lze vysvětlit již uvedenými poznatky o dosti výrazné ambivalenci citových vztahů dětí předškolního věku, jejich nestejně citové intenzitě k jednotlivým členům rodiny, ale to může vyplývat také z ryze situačních negativních nebo pozitivních reakcí dětí k členům rodiny v době před vyšetřením nebo v průběhu vyšetření: všechny uvedené poznatky zvyšovaly míru náhodnosti při rozdělování kladných i záporných citů. Srovnání s předběžnými výsledky u výběru 100 a 140 dětí (Kolejková, 1972, 1973) nás však opravňují k závěru, že již v počtu 80–90 zkoumaných osob se vlivy ryze situačních reakcí, nálad dítěte a náhodností vcelku vyrovnávají.

2. Podíl kladných, záporných a ambivalentních citových vztahů

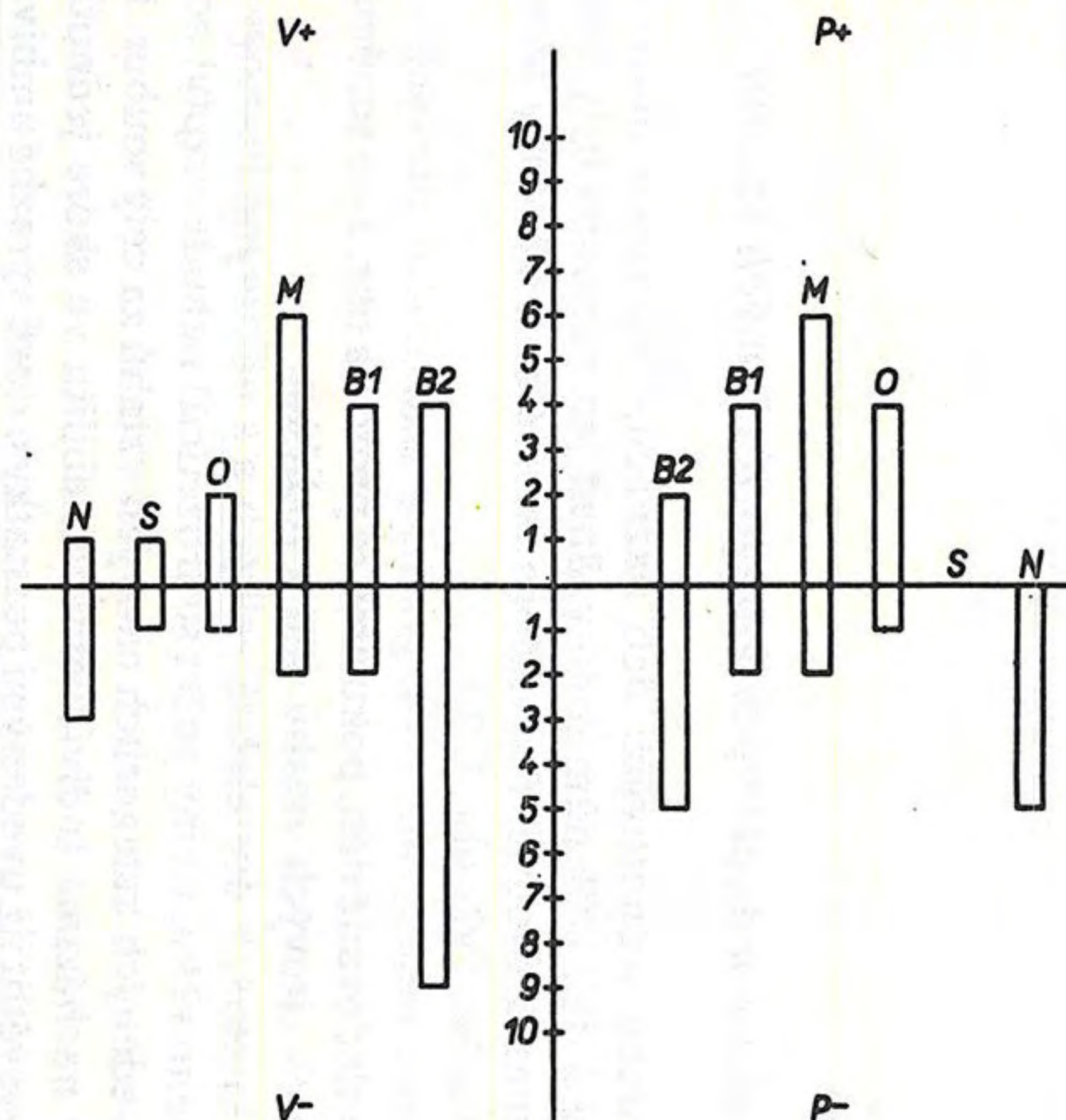
V kapitole „Popis metody“ jsme již uvedli, že v dřívějších studiích jsme bodovali silné pozitivní i negativní city dvěma body; v této studii jsme použili hodnocení citových vztahů bez dvojnásobného bodování „silných citů“. Tato metoda zpracování poněkud změnila (snížila) intenzitu citových vztahů k matce; matka totiž dostávala častěji „silné“ citové vztahy, jejichž dvojnásobné hodnocení způsobilo, že průměrné hodnoty kladných citových vztahů dosáhly v dříve publikovaných studiích vyšší intenzity, než je tomu nyní.

Ještě dříve, než poukážeme na získané průměry vyjádřených citových vztahů, pokusíme se rozdělit děti do skupin podle toho, jaké city dávaly a očekávaly od členů rodiny. Sestavili jsme tabulku, v níž jsou děti zařazeny podle toho, zda dávaly členům rodiny a očekávaly od nich převážně kladné citové vztahy — skupina I, převážně ambivalentní — skupina II nebo převážně záporné citové vztahy — skupina III.

1. DVOJČE

2. DVOJČE

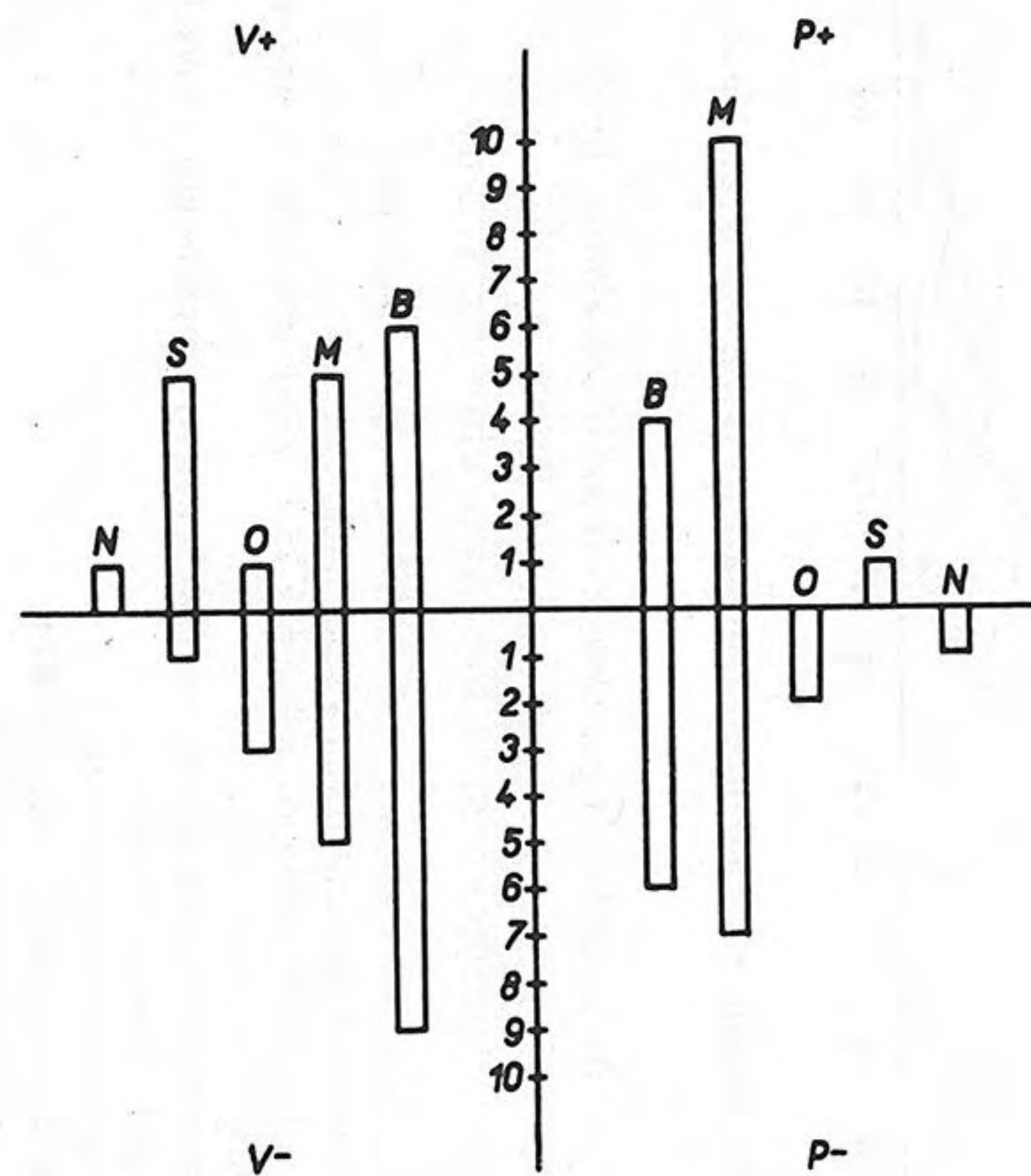
N = "NIKDO"
S = SUBJEKT
O = OTEC

M = MATKA
B1 = BRATR-DVOJČE
B2 = STARŠÍ BRATR

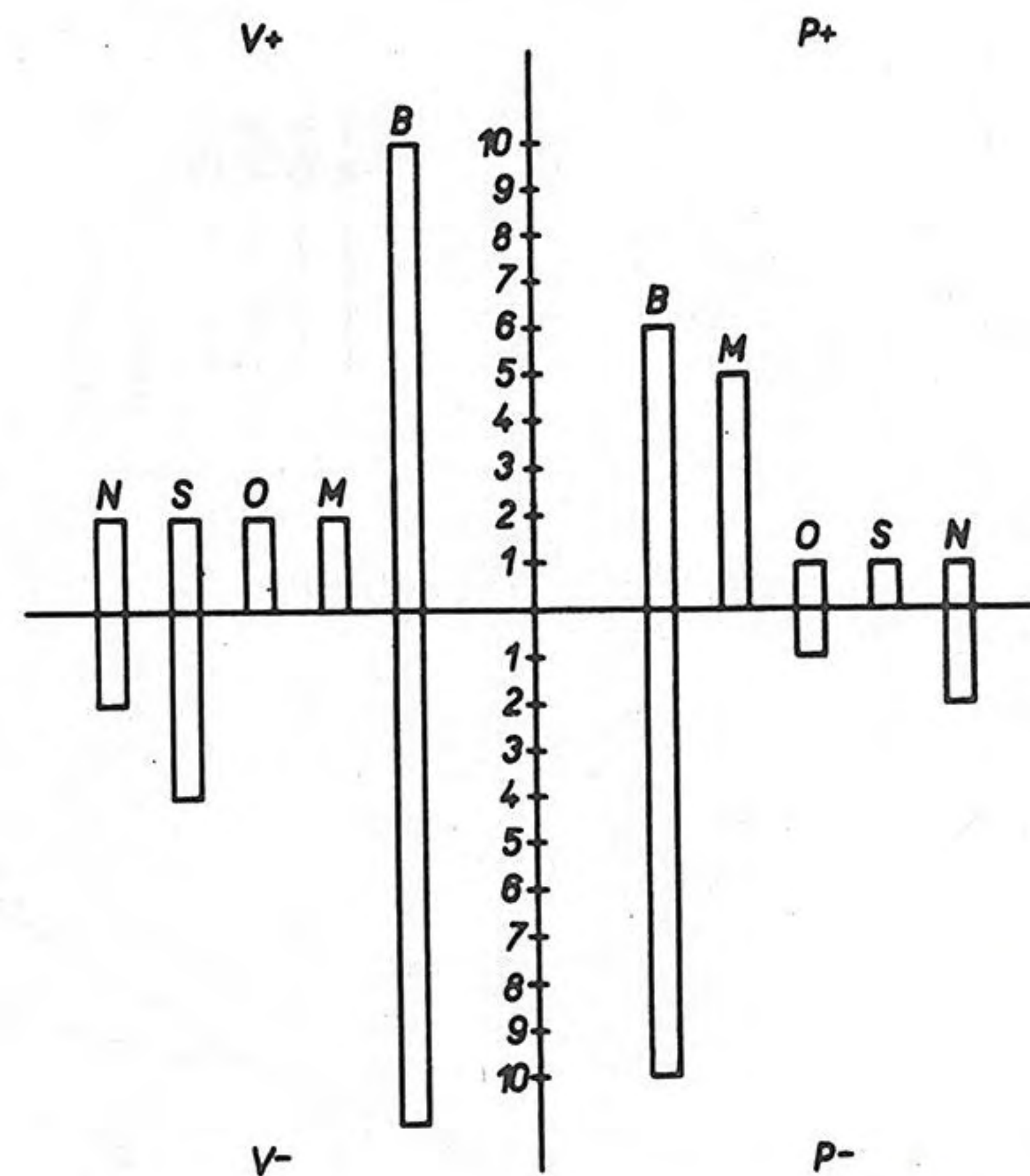
Graf 1. Rozdíly v intenzitě citových vztahů v rodině u prvního páru dvojčat.

V+ – vycházející kladné citové vztahy
V- – vycházející záporné citové vztahy
P+ – přicházející kladné citové vztahy
P- – přicházející záporné citové vztahy

1. DVOJČE

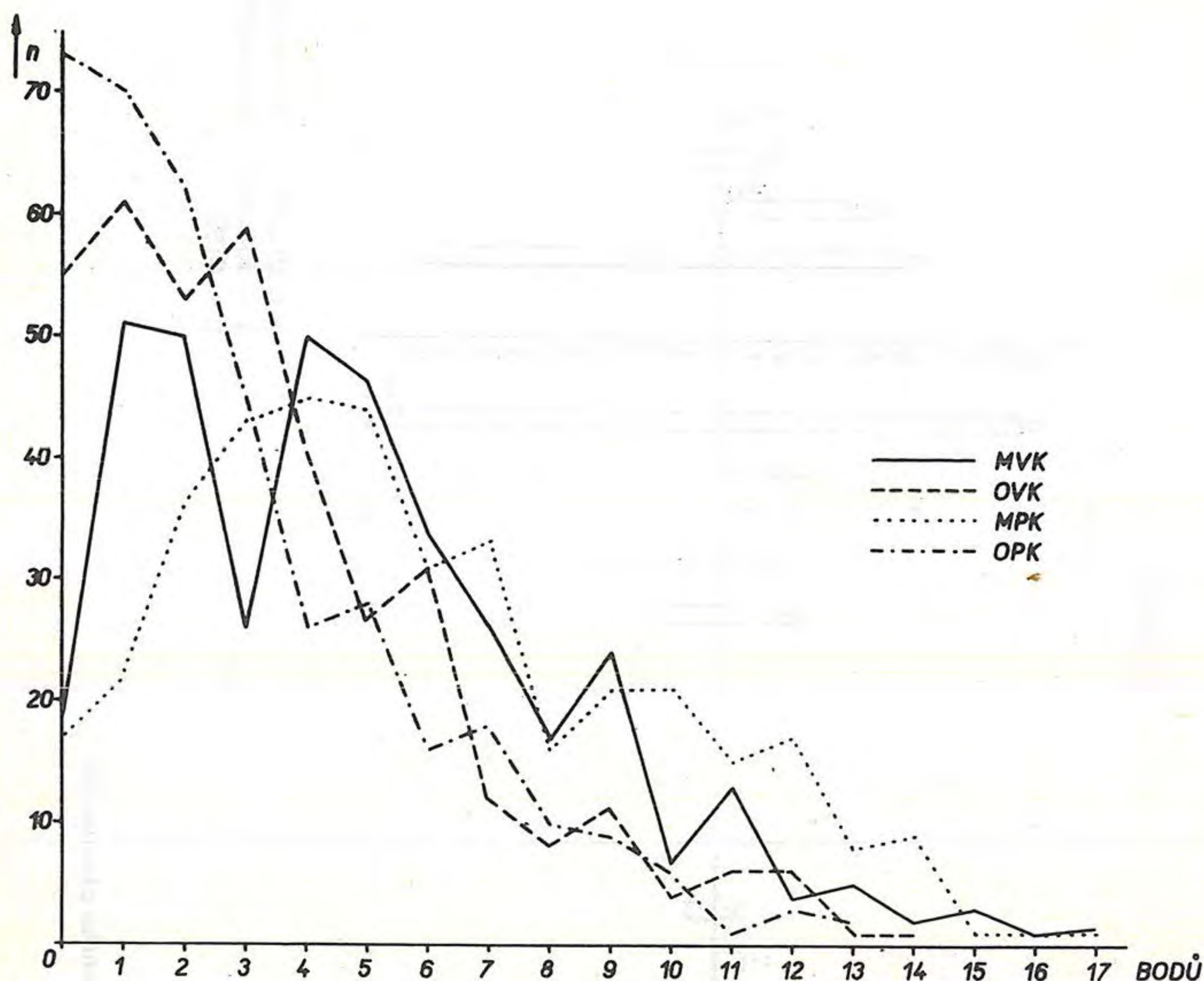
2. DVOJČE

N = "NIKDO" M = MATKA
S = SUBJEKT B = BRATR
O = OTEC

Graf 2. Rozdíly v intenzitě citových vztahů v rodině u druhého páru dvojčat.

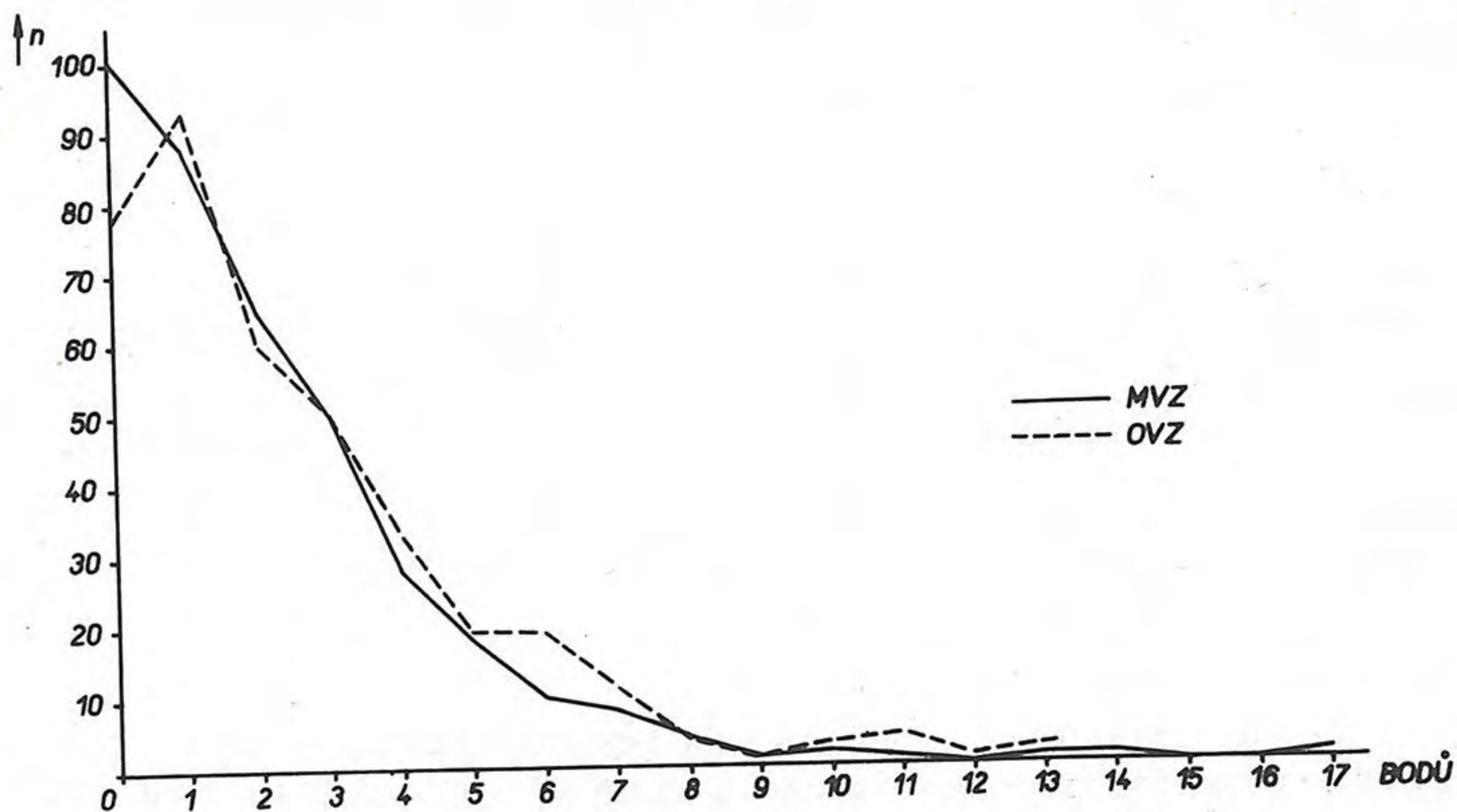
V+ = vycházející kladné citové vztahy
V- = vycházející záporné citové vztahy
P+ = přicházející kladné citové vztahy
P- = přicházející záporné citové vztahy

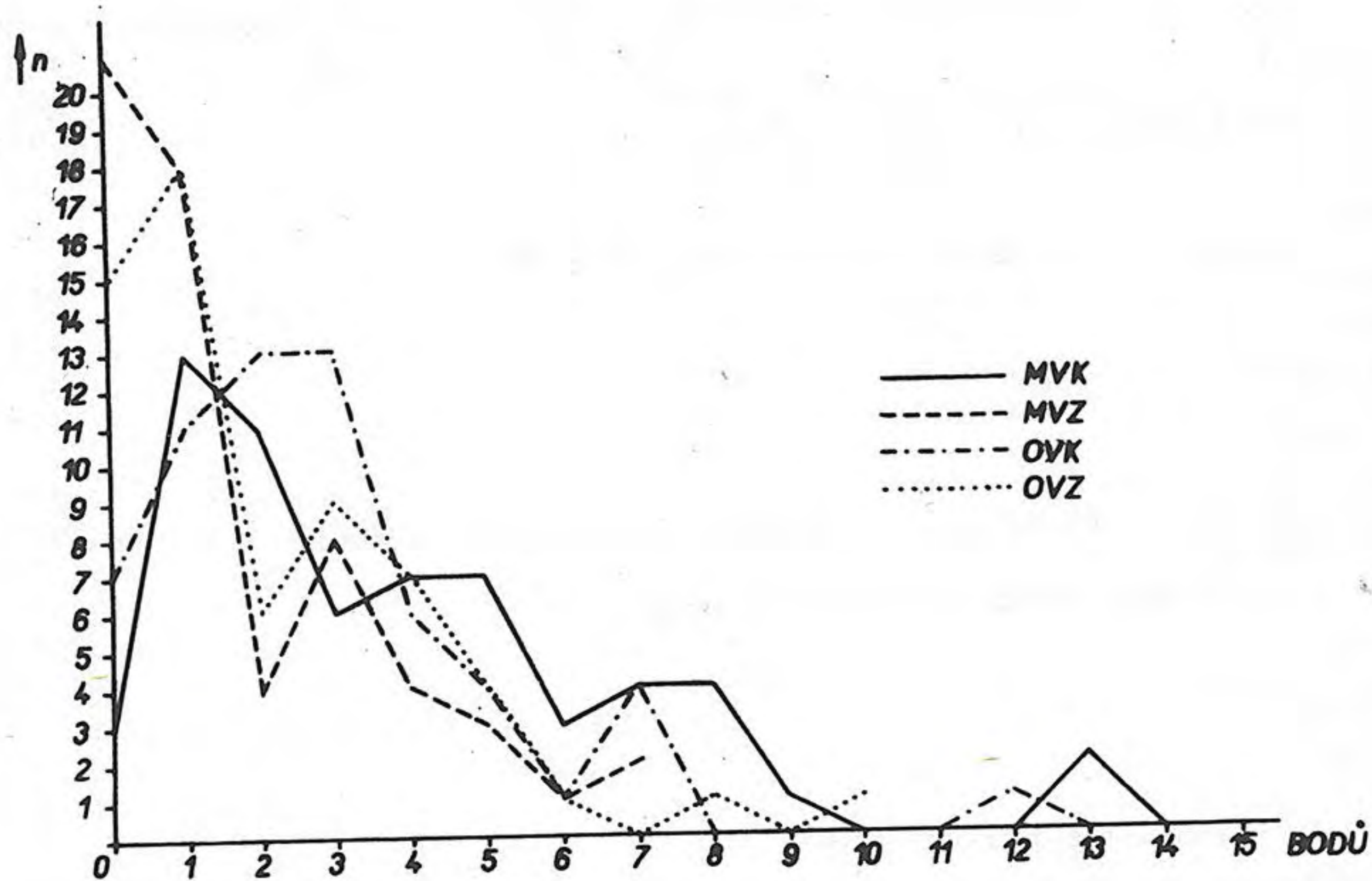
Graf 3. Rozložení četnosti skóre kladných vycházejících a přicházejících citových vztahů k matce a k otci.

Tyto skupiny jsme rozdělili na podskupiny s větší a menší intenzitou citových vztahů. Skupinu dětí s ambivalentními citovými vztahy jsme dále rozdělili na podskupinu s mírně kladnými, mírně zápornými a zcela shodnými citovými vztahy.

- I. A Nadměrně kladné: více než 70 % kladných citů, méně než 20 % záporných a více než 66 % záporných „nikomu“ anebo poměr kladných a záporných 3 : 1
- I. B Převážně kladné: více než 50 % kladných, méně než 25 % záporných a 50 % záporných „nikomu“ — poměr kladných a záporných 2 : 1
- II. A Ambivalentní intenzivnější citové vztahy — více než 50 % kladných i záporných citových vztahů.
 - a) s převahou kladných (poměr přibližně 4 : 3 až 3 : 2)
 - b) shoda kladných i záporných citových vztahů
 - c) převážně negativní citové vztahy (poměr přibližně 4 : 3 až 3 : 2)
- II. B Ambivalentní méně intenzivní (méně než 50 %)
 - a) s převahou kladných 4 : 3 až 3 : 2
 - b) shoda
 - c) s převahou záporných 3 : 4 až 2 : 3
- III. A Silné záporné: 70 % negativních, méně než 20 % kladných a 66 % kladných „nikomu“ — poměr 3 : 1
- III. B Převážně záporné: více než 50 % záporných, méně než 25 % kladných a 50 % kladných „nikomu“ — poměr 2 : 1

Graf 4. Rozložení četnosti skóre vycházejících záporných citových vztahů k matce a k otci.

Graf 5. Rozložení četnosti skóre vycházejících kladných a záporných citových vztahů v rodině typu: rodiče, prarodiče, dvě děti.

Tabulka 1.

	I.			II.						III.		
	A	B		A		B				A	B	
		54		97		33				4		
				a	b	c	a	b	c			
Hoši	20	34		24	66	7	6	23	4	1	3	
		54		97		36				4		
Dívky	15	39		26	63	10	8	27	1	—	4	
		108		194		69				8		
Celkem	35	73		50	129	17	14	50	5	1	7	

Nejvíce dětí patřilo do skupiny s ambivalentními citovými vztahy $n = 263$; s kladnými citovými vztahy $n = 108$ a se zápornými citovými vztahy $n = 8$. To znamená, že vcelku projevily brněnské děti určitou převahu kladných citů nad negativními. Tato převaha kladných citových vztahů nad negativními je výrazná především ve vztahu k rodičům a zejména k matce.

1. Celkem 75,2 % všech kladných vycházejících citových vztahů bylo přiděleno členům rodiny: rodičům 47,4 %
sourozencům (kteří představují 0,873 osoby v rodině) 18,1 %
prarodičům (0,63 babičky a 0,39 dědečka v rodině) 9,7 %
„nikomu“ 12,9 %
subjektu 11,8 %

2. Přicházejících kladných citových vztahů očekávalo dítě:
od členů rodiny 87,7 %
od rodičů 57,6 %
od sourozenců 18,7 %
od prarodičů 11,4 %
od „nikoho“ 11,3 %
subjektu 1 %
(Skutečnost, že děti očekávaly kladné citové vztahy od sebe, může vyplývat z nepochopení instrukcí, nepozornosti atd.).

3. Negativních vycházejících citů bylo přiděleno:
rodičům 26,1 %
sourozencům 24,6 %
prarodičům 7,4 %
„nikomu“ 34,7 %
subjektu 6,9 %

4. Přicházející negativní citové vztahy:
od rodičů 37,8 %
od sourozenců 24,2 %
od prarodičů 7,1 %
od „nikoho“ 31,8 %
od subjektu 1,6 %

5. Poměr kladných (průměr součtu vycházejících a přicházejících) k negativním (průměr součtu vycházejících a přicházejících) citových vztahů byl tento:

rodiče dostali nebo se od nich očekávalo 52,3 % kladných a 31,5 % všech záporných citových vztahů — poměr	1,66 : 1
sourozenci 18,4 % kladných a 24,6 % záporných	1 : 1,35
prarodiče 10,6 % kladných a 7,3 % záporných	1,45 : 1
„nikdo“ 12,1 % kladných a 33,2 % záporných	2,75 : 1
subjekt 6,4 % kladných a 3,9 % záporných	1,64 : 1

3. Charakteristika průměrných hodnot citových vztahů dětí k členům rodiny, subjektu a „nikomu“

Tabulky 2–5 znázorňují intenzitu jednotlivých kategorií citových vztahů vypočítanou jako procentuální podíl obdržенých položek ze stupnice 18 resp. 16 položek pro vycházející citové vztahy. Hodnoty citových vztahů k otci jsou poněkud zkreslené, protože otec chyběl v rodině celkem 8 krát, dále se snižuje úroveň citových vztahů k sourozencům a hlavně k prarodičům. Kdybychom vypočítali hodnoty citových vztahů k sourozencům, babičce a dědečkovi podle jejich skutečného počtu v rodinách, dostali bychom hodnoty značně vyšší: u sourozenců 1,127 krát, u babičky 1,37 krát, u dědečka 1,61 krát. Hodnoty pro sourozence a prarodiče jsou lépe vyjádřeny v sedmém řádku tabulek pro charakteristiku souborů „rodiče, prarodiče, dvě děti v rodině“ a v grafu č. 6.

Ve skupině dětí s prarodiči jsou průměrné hodnoty v kategorii citových vztahů k prarodičům vyjádřeny již v přepočtu jako podíl z počtu vyskytujících se babiček a dědečků.

Pro názornost uvádíme na grafu č. 7 průměrné hodnoty vycházejících i přicházejících kladných i záporných citových vztahů dětí celého souboru ke všem členům rodiny, subjektu a „nikomu“.

Tabulka 2. Průměry a směrodatné odchylky vycházejících kladných citových vztahů k matce, otci, sourozencům, babičce, dědečkovi, subjektu a „nikomu“

	MVK		OVK		SVK		BVK		DVK		NVK		SuVK	
	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s
Všichni	26,8	3,43	18,8	3,39	17,5	3,25	6,8	2,20	2,6	1,56	12,4	2,38	11,4	1,66
Hoši	25,8	3,59	19,2	3,20	11,1	3,36	—	—	—	—	14,2	2,61	10,3	1,50
Dívky	27,6	3,24	18,3	2,72	18,0	3,16	—	—	—	—	10,5	2,10	12,2	1,79
S prarodiči	21,2	3,06	17,8	2,91	20,6	2,29	14,3	1,73	9,9	0,97	10,0	1,83	8,9	1,32
Bez prarodičů	30,3	3,48	20,2	3,01	31,3	3,46	—	—	—	—	11,0	2,50	12,3	1,96
M + O + D ₁	46,5		25,5		—		—		—		10,8		14,5	
R + Pr. + D ₂	21,0		15,3		19,3		10,8		6,6		13,7		9,3	

Tabulka 3. Průměry a směrodatné odchylky přicházejících kladných citových vztahů k matce, otci, sourozencům, babičce, dědečkovi, subjektu a „nikomu“

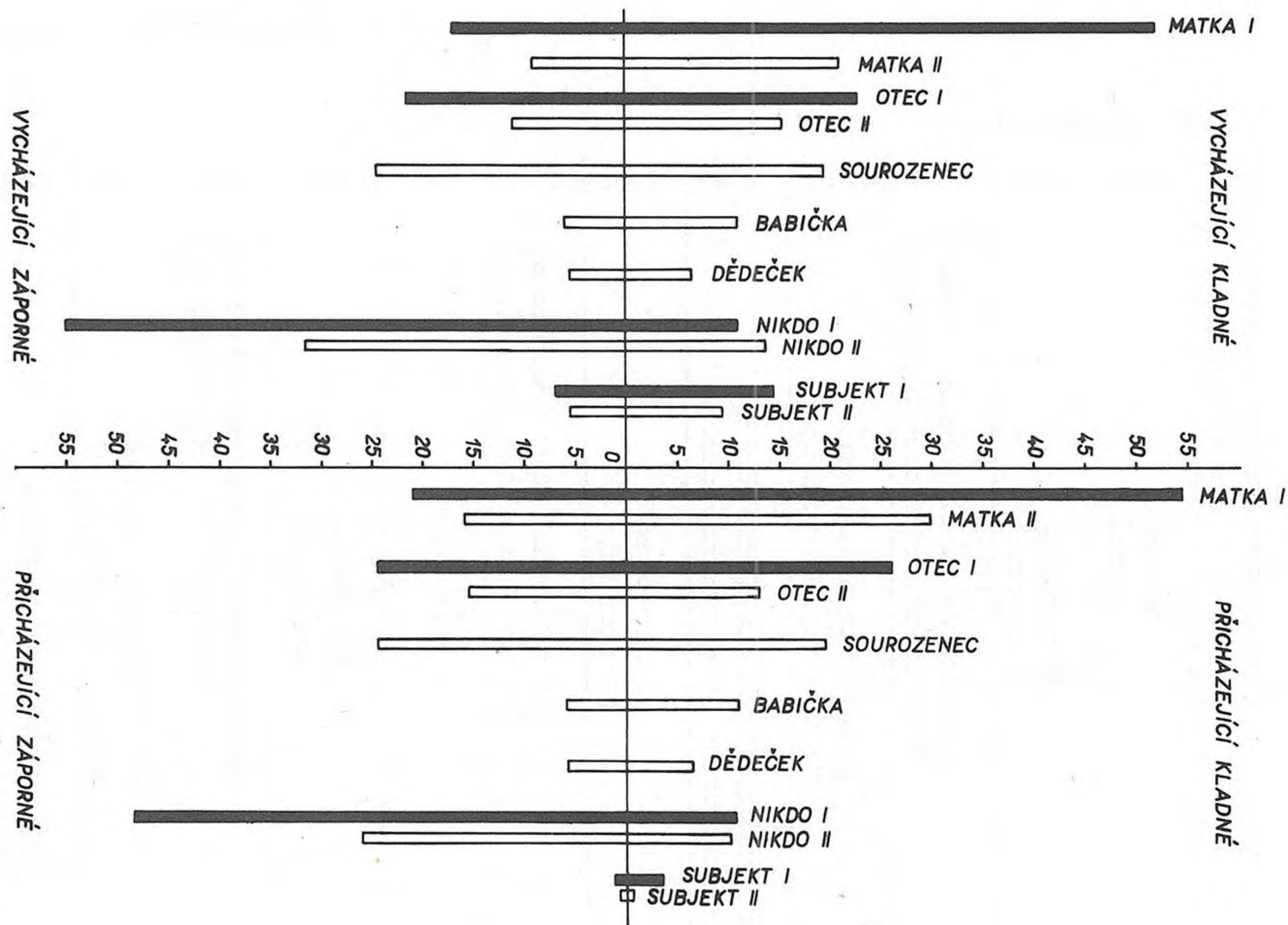
	MPK		OPK		SPK		BPK		DPK		NPK		SuPK	
	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s
Všichni	36,0	3,61	18,6	2,79	17,7	3,16	8,2	2,35	2,6	1,70	10,7	2,03	0,9	0,14
Hoši	36,0	3,78	18,6	2,93	17,6	3,21	—	—	—	—	12,5	2,28	0,6	0,41
Dívky	35,9	3,42	18,6	2,66	17,9	3,12	—	—	—	—	8,8	1,71	1,1	0,99
S prarodiči	28,9	3,19	16,0	2,25	20,8	2,58	17,7	2,32	8,2	1,37	8,5	1,71	0,8	0,50
Bez prarodičů	40,4	3,73	21,1	3,06	31,3	3,40	—	—	—	—	9,4	2,0	1,4	1,21
M + O + D ₁	54,5		26,0		—		—		—		10,6		—	
R + Pr. + D ₂	29,8		13,1		19,3		13,0		8,6		10,1		1,1	

Tabulka 4. Průměry a směrodatné odchylky vycházejících záporných citových vztahů k matce, otci, sourozencům, babičce, dědečkovi, subjektu a „nikomu“

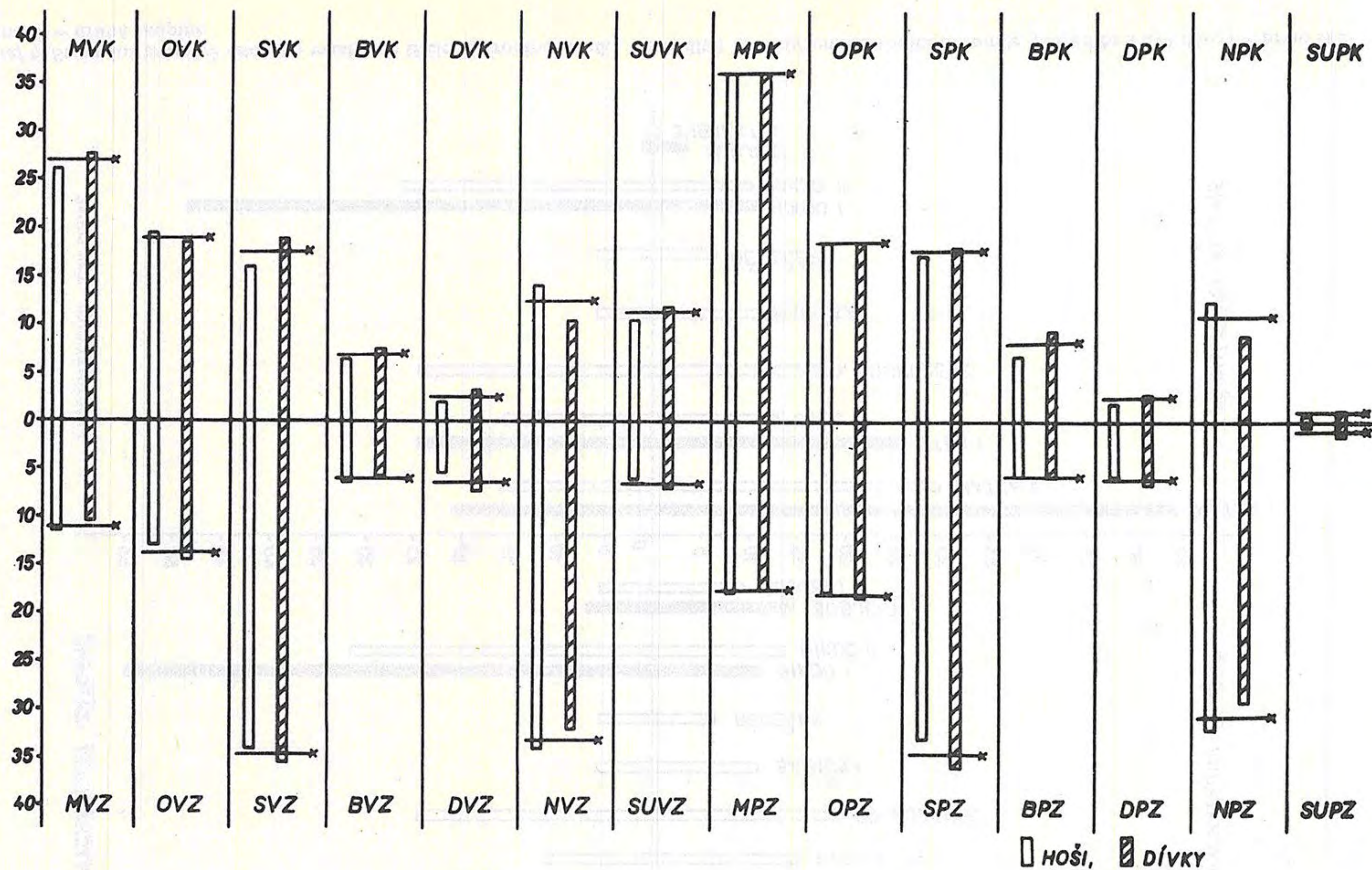
	MVZ		OVZ		SVZ		BVZ		DVZ		NVZ		SuVZ	
	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s
Všichni	10,9	2,03	13,8	2,47	23,3	4,08	4,4	1,78	2,7	1,62	32,9	4,37	6,6	1,50
Hoši	11,3	2,22	13,1	2,51	22,8	4,18	—	—	—	—	34,0	4,48	6,3	1,44
Dívky	10,6	1,84	14,4	2,43	23,8	4,0	—	—	—	—	32,0	4,26	6,9	1,56
S prarodiči	11,4	1,84	11,5	1,90	25,8	3,91	6,6	1,71	8,9	1,87	31,7	3,91	6,8	1,38
Bez prarodičů	13,2	2,11	15,5	2,61	41,5	4,06	—	—	—	—	28,6	4,22	6,7	1,52
M + O + D ₁	16,7		20,7		—		—		—		49,5		4	7,0
R + Pr. + D ₂	9,2		10,8		24,6		6,1		5,7		31,0		5,4	

Tabulka 5. Průměry a směrodatné odchylky přicházejících záporných citových vztahů

	MPZ		OPZ		SPZ		BPZ		DPZ		NPZ		SuPZ	
	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s
Všichni	17,5	2,44	17,8	2,55	23,1	3,75	4,3	1,21	2,5	1,32	30,4	3,38	1,0	0,15
Hoši	17,7	2,48	17,6	2,46	22,2	3,82	—	—	—	—	31,0	3,88	0,6	0,43
Dívky	17,2	2,41	18,1	2,65	24,0	3,69	—	—	—	—	29,1	3,84	1,3	0,64
S prarodiči	20,9	2,60	14,8	2,24	25,4	3,68	6,1	1,17	8,2	1,39	28,4	3,29	0,9	0,48
Bez prarodičů	18,2	2,58	19,1	2,40	41,2	3,58	—	—	—	—	26,4	3,80	1,1	0,53
M + O + D ₁	20,7		24,7		—		—		—		48,3		1,2	
R + Pr. + D ₂	15,9		15,2		24,3		6,3		6,0		26,0		0,6	

Graf 6. Srovnání průměrů citových vztahů ve tříčlenné rodině (matka, otec, dítě) se šestičlennou rodinou: rodiče, prarodiče a dvě děti; I – první skupina, II – druhá skupina.

Graf 7. Průměrné hodnoty citových vztahů v rodině u celého souboru.

4. Determinanty pohlaví a rodinné struktury v citových vztazích

Tabulka 7a, 7b prezentuje rozdíly průměrů získaných na základě t-testu mezi skupinami vytvořenými podle zkoumaných faktorů rodinné struktury.

a) Rozdíly podle pohlaví

Výsledky průměrných hodnot citových vztahů k rodičům u dětí celého souboru ukazují jen nepatrné rozdíly mezi dívkami a chlapci. Rovněž v již uvedeném rozdělení dětí do skupin podle převahy kladných, ambivalentních a záporných citových vztahů jsme zjistili v počtu dívek a chlapců téměř úplnou shodu. Statisticky významnější rozdíly zjištěné u vycházejících i přicházejících kladných

Tabulka 7a.

Porovnání souboru	MPK	OVK	SVK	BVK	DVK	NVK	SuVK	MVZ	OVZ	SVZ	BVZ	DVZ	NVZ	SuVZ
D + H						*	** -0,67 0,36							
D ₁ : D ₂	*												*	
D ₁ : D ₃	1,47												2,60	
D ₂ : D ₃	*	*		**				*	*		**		*	
M ₁ : M ₂	1,38	1,37		0,63				0,73	1,04		0,92		3,68	
M ₁ : M ₃	**	**						*	*	**			*	
M ₂ : M ₃	0,82	-2,08						0,76	-3,40				1,08	
O ₁ : O ₂	jen tendence k průkaznosti													
O ₁ : O ₃	**									*				
O ₂ : O ₃	-0,90							**	-1,91					
M ₁ + O ₁								**	*					
M ₂ + O ₂								0,69	-2,70					
M ₃ + O ₃						**		**						
P ₁ : P ₂					0,61			0,65						
P ₁ : P ₃	**								*					
P ₂ : P ₃	-1,03								-2,04					
Děti bez prarodičů										*				
Děti s prarodiči										-2,17				
										*	*			
										0,96	-2,51			
		**	**						**	**	**			
		0,96	-1,32						1,22	-4,32				
		**	*						*	*				
		0,97	-1,69							-1,80				
	*						**	**						
	1,65						0,60	0,72						

Tabulka 7b.

Porovnání souboru	MPK	UPK	SPK	BPK	DPK	NPK	SuPK	MPZ	OPZ	SPZ	BPZ	DPZ	NPZ	SuPZ
D + H						*	-0,59							
D ₁ : D ₂	*	1,44						*					*	2,18
D ₁ : D ₃	*	1,46				*	0,61	*	*				*	3,12
D ₂ : D ₃			**	-1,39				*	*	**				
M ₁ : M ₂	jen tendence k průkaznosti													
M ₁ : M ₃								*						**
M ₂ : M ₃								**						0,11
O ₁ : O ₂	**	*		**		**	0,50			*				
O ₁ : O ₃	**	*		*					*	*	**			**
O ₂ : O ₃								**	**	*				**
M ₁ + O ₁								0,73	0,65	-1,80				0,12
M ₂ + O ₂	**	**		**						*				
M ₁ + O ₁										-2,38				
M ₃ + O ₃	**			*				*	*	*				
M ₂ + O ₂								1,90	1,14	-3,52				
M ₃ + O ₃								*						
P ₁ : P ₂									*	*				
P ₁ : P ₃								**	**	**				
P ₂ : P ₃								1,37	1,28	-4,82				
Děti bez prarodičů	*	**						0,95		-2,15				
Děti s prarodiči														

citových vztahů k „nikomu“ ve prospěch chlapců lze interpretovat jako nižší schopnost diferencovat citové prožívání u chlapců než u dívek a naopak skutečnost, že děvčata si statisticky průkazně více dávala kladné citové vztahy sama sobě, potvrzuje teorii, že dívky mají spíše tendenci přejímat do emocionálního sebehodnocení pozitivní hodnotící soudy o sobě ze strany rodičů (Ausubel, Balthazar, Rosenthal, 1954).

Uvedená shoda v průměrných hodnotách citových vztahů mezi dívkami a chlapci k rodičům a členům rodiny v celém souboru nemusí být ještě dokladem, že ve skupinách vytvořených podle jednotlivých faktorů nemohou vzniknout statisticky průkazné rozdíly podle pohlaví. Jelikož jsme uvnitř jednotlivých faktorů nesledovali již rozdíly mezi chlapci a dívkami, uvádíme pro ilustraci v tabulce 8 průměry chlapců a dívek v rámci skupiny dětí jedináčků a dětí s jedním sourozencem.

Tabulka 8.

Děti 1	MVK	OVK	NVK	SuVK	MPK	OPK	NPK	SuPK	
chlapci – 70	32,8	21,3	15,1	11,6	45,9	18,2	14,8	0,0	
dívky – 56	31,4	22,3	10,5	13,0	36,5	16,2	8,5	1,6	
	MVZ	OVZ	NVZ	SuVZ	MPZ	OPZ	NPZ	SuPZ	
chlapci	13,5	15,8	42,6	5,9	21,4	20,5	38,9	0,1	
dívky	11,6	15,4	44,5	7,5	22,6	18,8	42,2	1,9	
Děti 2	MVK	OVK	SVK	NVK	SuVK	MPK	OPK	SPK	NPK
chlapci n – 83	21,0	19,8	22,6	14,4	10,2	29,9	20,0	24,7	11,6
dívky n – 98	26,3	16,9	24,0	10,4	12,0	35,3	16,7	24,7	9,1
	MVZ	OVZ	SVZ	NVZ	SuVZ	MPZ	OPZ	SPZ	NPZ
chlapci	12,3	15,0	29,0	28,9	7,2	17,3	18,4	28,1	26,9
dívky	10,4	11,3	29,5	29,6	7,1	16,3	18,9	28,1	25,6

b) Rozdíly podle velikosti rodiny a počtu dětí

Srovnání 26 členné skupiny dětí typu matka – otec – dítě a 61 členné skupiny typu rodiče – oba prarodiče – dvě děti v rodině potvrzuje názor, že počet členů v rodině podstatně ovlivňuje intenzitu citových vztahů dětí k členům rodiny: zatímco jedináčci nemají možnost přidělovat kladné nebo záporné citové vztahy nikomu jinému než rodičům (popř. i „nikomu“ a sobě), děti z početnější rodiny rozdělují citové vztahy i k prarodičům a sourozencům. Je také pochopitelné, že jedináčci dali „nikomu“ skoro polovinu všech negativních citových vztahů, kdežto děti ze šestičlenné rodiny jen 31 %, resp. 26 %.

Statisticky průkazné rozdíly zjištěné u dětí z rodin s prarodiči a bez prarodičů jsou dalším dokladem skutečnosti, že při větším počtu osob v rodině se intenzita kladných i záporných citových vztahů k matce a otci snižuje. Zjištění, že děti bez prarodičů dávaly otci více záporných citových vztahů než děti s prarodiči (5 % hladina průkaznosti), může potvrzovat naše dřívější výsledky (Kolejková, 1972, 1973), že záporné citové vztahy k otci jsou intenzivnější než k matce.

Pokud jde o srovnání skupin vytvořených podle počtu dětí v rodině, je třeba nejdříve upozornit, že v rodinách s jedním dítětem je celkem 98 babiček a 68 dědečků, tj. 42 % prarodičů za celý soubor, takže je celkem přítomno 4,3 osoby v rodině, ve skupině dvě děti v rodině je přítomno přesně 5 osob a ve skupině tři a více dětí v rodině je přítomno 5,6 osob. Z uvedených skutečností o celkovém počtu členů v rodině vyplývá, že nejvíce rozdílů v intenzitě citových vztahů ke členům rodiny bude mezi skupinami jedináčků a dětmi se dvěma a více sourozenci. Zároveň upo-

zorňujeme, že průměrné hodnoty citových vztahů skupiny dětí se dvěma a více sourozenci byly zřejmě ovlivněny příslušností ke skupině dětí narozených v třetím pořadí, které byly ve většině případů zároveň nejmladší. Při srovnání jedináčků se skupinou dětí se dvěma a více sourozenci se objevily statisticky průkazné rozdíly vesměs na jednoprocentní hladině spolehlivosti v kladných i záporných citových vztazích k matce i k otci a k „nikomu“ ve prospěch dětí jedináčků. Toto zjištění jsme již zdůvodnili výskytem většího počtu osob v rodině dětí s více sourozenci a možnosti u těchto dětí rozdělovat citové vztahy také k sourozencům. Při srovnávání skupiny dětí s jedním a se dvěma a více sourozenci se vyskytly statisticky průkazné rozdíly v tom smyslu, že děti druhé skupiny (D_2) dávaly více záporných citových vztahů svým sourozencům. Rozdíl mezi kladnými a zápornými citovými vztahy k sourozencům ve skupině dětí se dvěma sourozenci je 1 : 1,28; u skupiny dětí se dvěma a více sourozenci je 1 : 1,41.

Nepřekvapuje nás, že se ve vztahu mezi sourozenci objevuje dosti negativních citů. Tuto skutečnost lze považovat za závažný jev pro rozvoj citových vztahů dítěte, protože z hlediska duševního zdraví dítěte je důležité dát volný průběh intenzívním citovým vztahům, často i záporným. Lze pouze dodat, že sourozenci mají pro citový rozvoj dítěte značný význam, protože poskytují větší možnost citové diferenciaci a bezprostřední emociální komunikace.

c) Rozdíly podle věku rodičů

Na rozdíl od dříve publikovaných studií (Kolejková, 1972, 1973), kde se vyskytlo několik statisticky průkazných rozdílů ve skupinách dětí rozdělených podle věku matky, v tomto souboru jsme zjistili jenom dva statisticky průkazné rozdíly, a to v záporných přicházejících citových vztazích od matky, při srovnání matek nejmladších a nejstarších v důsledku vyšších hodnot dětí nejmladších matek na jednoprocentní hladině průkaznosti; analogický rozdíl, ale na 5 procentní hladině průkaznosti, vznikl při srovnání matek středního a staršího věku ve prospěch dětí matek středního věku.

Významnější vliv na intenzitu a rozdělení citových vztahů dětí k rodičům se ukázal při srovnání skupin dětí rozdělených podle věku otců. V důsledku nižších hodnot kladných a vyšších hodnot záporných citových vztahů k matce a otci u skupin dětí nejmladších otců se projevíly statisticky průkazné rozdíly ve všech skupinách dětí rozdělených podle věku otců. Tato tendence se projevila i při srovnání skupin dětí rozdělených podle věků obou rodičů. Pouze u skupiny rodičů sobě věkově bližších (středního a staršího věku) se projevil jenom jeden statisticky průkazný rozdíl u přicházejících záporných citových vztahů od matky ve prospěch rodičů středního věku. O vysvětlení tohoto zjištění jsme se pokusili již v předchozích pracích (Kolejková, 1972, 1973) a domníváme se, že může souviset s malou citovou zralostí mladých rodičů, resp. s neadekvátními citovými vztahy mladých rodičů k dětem.

Zatímco intenzita kladných citových vztahů dětí nejmladších matek, otců a rodičů byla nižší a u záporných citových vztahů vyšší, než je průměr v celém souboru, jsou průměrné hodnoty citových vztahů dětí matek, otců a rodičů středního

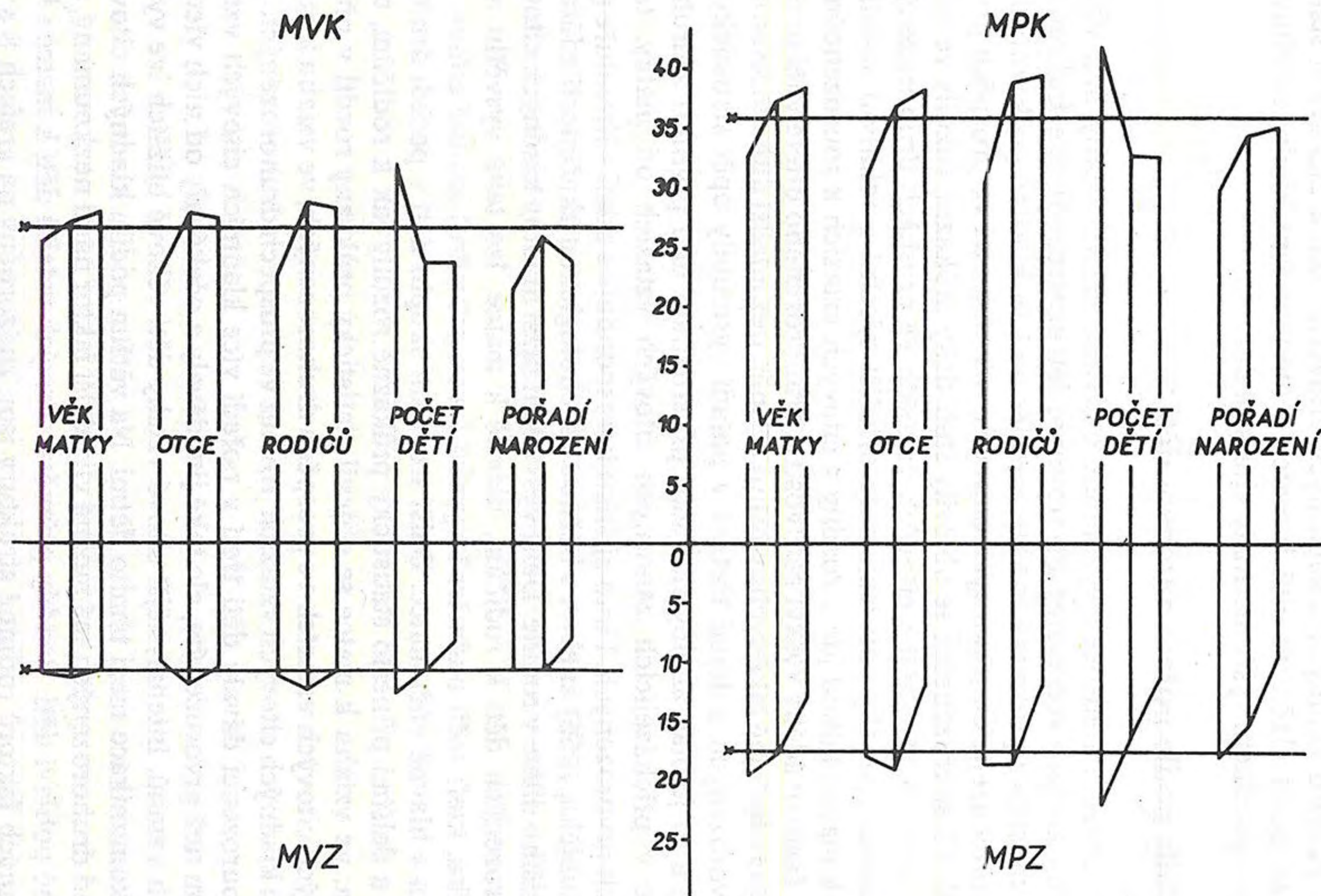
věku ve shodě s průměrem citových vztahů celého souboru. Vyšší hladina kladných citových vztahů k matce a otci v rámci skupiny nejstarších matek, otců a rodičů nebyla statisticky průkazná. Ale zatímco u mladších rodičů je poměr záporných a kladných citových vztahů jen 1 : 1,27, u starších rodičů už 1 : 2,18. I při tomto zvýšení poměru kladných a záporných citových vztahů zůstává u starších rodičů zachován podíl kladných citů k matce a otci: zvýšení kladných citových vztahů není jen výsledkem vyšší intenzity citů k matce.

d) Rozdíly podle pořadí narození dětí

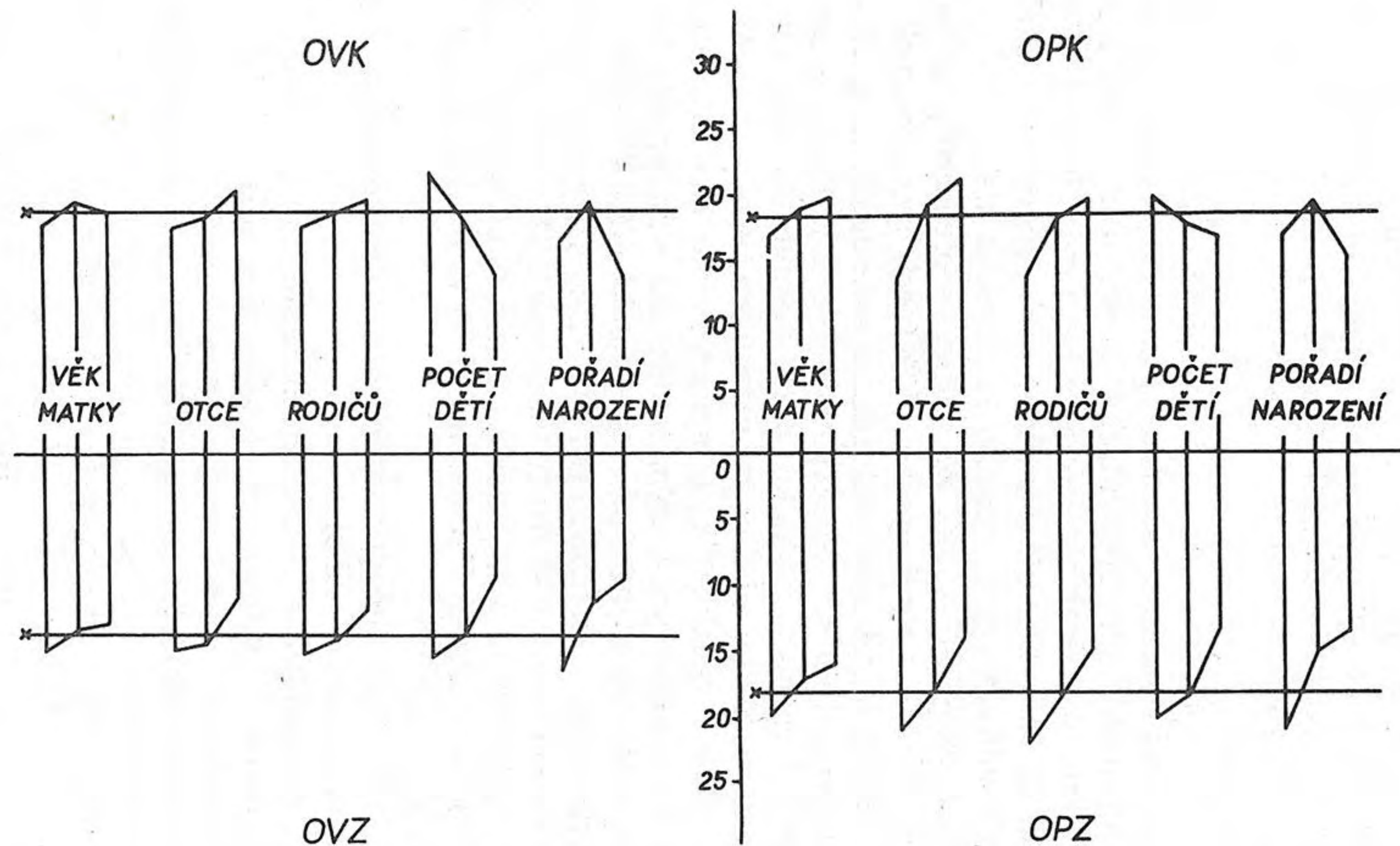
Pořadí narození statisticky významně ovlivnilo citové vztahy dětí vůči otci, sourozencům, ale také vůči matce. Při srovnání dětí prvorozených a druhorozených jsme zjistili statisticky průkazné rozdíly, vesměs na 1 % hladině průkaznosti u vycházejících i přicházejících záporných citových vztahů k otci ve prospěch prvorozených. Ve vztahu k sourozencům se objevily statisticky průkazné rozdíly ve vycházejících i přicházejících záporných citových vztazích ve prospěch druhorozených. Zdá se, že současné výsledky potvrzují naše dřívější zjištění o relativní stabilitě citových vztahů k matce. Pokud jde o rozdíly v citových vztazích k sourozencům, je zde naznačen často uváděný výskyt žárlivosti u druhorozeného dítěte vůči prvorozenému, které bývá obvykle také vychováváno přísněji než mladší dítě. Při srovnání skupiny dětí prvorozených s dětmi třetími v pořadí vystoupily opět statisticky významné rozdíly, a to jednak analogické jako při srovnání dětí prvního a druhého pořadí a navíc v přicházejících záporných citových vztazích od matky, tentokrát ve prospěch prvorozených. I toto zjištění koresponduje s údaji v literatuře (Vančurová, 1966; Kubička, 1966) anebo i s běžnou psychologickou zkušeností zdůrazňující roli nejmladšího dítěte v rodině. Další vysvětlení nižší hladiny kladných citových vztahů u prvorozených dětí k rodičům, hlavně k matce, lze také vysvětlit absencí dětí jedináčků, kteří měli nadměrně vysoké (proti průměru) kladné citové vztahy vůči rodičům a hlavně vůči matce. Další srovnání skupin dětí v pořadí druhých s dětmi třetími a dalšími přineslo statisticky průkazné rozdíly jak k rodičům, tak k sourozencům: ve vztahu k matce se objevil statisticky průkazný rozdíl v přicházejících záporných citových vztazích ve prospěch druhorozených, ve vztahu k otci ve vycházejících kladných citových vztazích rovněž ve prospěch druhorozených. Ve vztazích mezi sourozenci dávaly děti třetí v pořadí více kladných citových vztahů druhorozeným než prvorozeným, ale také jim dávaly a očekávaly od nich více záporných citových vztahů. Intenzivnější citové vztahy dětí věkově bližších lze vysvětlit vyšší mírou komunikace mezi těmito dětmi. Na větším podílu kladných citových vztahů k otci od druhorozených má možná vliv další faktor námi nezkoumaný, a to pravděpodobně pohlaví dětí. Rozdíly průměrů citových vztahů dětí k matce i k otci podle sledovaných faktorů rodinné struktury jsou znázorněny na grafech 8 a 9.

VI. Diskuse

Naše zkoumání má nejblíže k práci již citovaného autora Rembowského (1972), který zpracoval výsledky výzkumu 370 dětí z Gdaňska ve věku od 7–8 roků.

Graf 8. Rozdíly průměrů citových vztahů kladných i záporných, vycházejících i přicházejících k matce, podle sledovaných faktorů rodinné struktury. (Pořadí narození nezahrnuje jedináčky.)

Graf 9. Rozdíly průměrů citových vztahů kladných i záporných, vycházejících a přicházejících k otci, podle sledovaných faktorů rodinné struktury.

Výzkum dětí z první třídy základních škol v Gdaňsku probíhal v květnu až červnu r. 1968. Protože polské děti začínají chodit do školy až od 7 roků, měly zkoumané děti zhruba 7;2—7;10 roků. Z celkového počtu 370 dětí bylo 191 děvčat a 179 chlapců: 349 dětí mělo oba rodiče, 21 dětí jen matku. Podle počtu dětí v rodině bylo zkoumáno 95 jedináčků, 173 dětí s jedním sourozencem a 102 dětí s dvěma a více sourozenci. Podle vzdělání mělo 143 matek vzdělání základní, 167 středoškolské a 60 vyšší. Podle věku bylo ve výzkumu zastoupeno 74 matek ve věku od 25—30 roků (s přihlédnutím k datu narození zkoumaného dítěte 17—23 roků), 148 matek bylo ve věku 31—35 let, 93 matek od 36—40 let, 40 matek od 41—45 roků a 15 matek mělo 46 a více roků.

Vzájemné srovnání výsledků citové intenzity a rozdělování citových vztahů členům rodiny dětí z Gdaňska a Brna dovoluje přesnější hodnocení některých zjištěných jevů. Nejdříve můžeme konstatovat, že také u gdaňských dětí bylo rozdělení citových vztahů k členům rodiny vysoce individuálně variabilní. Rembowski zařadil do skupiny s převážně kladnými „srdečnými“ citovými vztahy ty děti, které dávaly rodičům a sourozencům 75 % všech kladných a „nikomu“ 75 % všech záporných citových vztahů; do skupiny s převážně negativními pak ty děti, které dávaly rodičům a sourozencům 75 % všech negativních citových vztahů a přibližně tolik kladných „nikomu“. Vzhledem k tomu bylo pak v gdaňském souboru 23,5 % dětí s kladnými, 48,9 % s ambivalentními a 27,6 % s nadměrně zápornými citovými vztahy. Z rozboru výsledků, které Rembowski uveřejnil, však vyplývá, že děti s nadměrně kladnými citovými vztahy pro členy rodiny (75 %) a se 75 % zápornými pro „nikoho“ a opačně bylo poměrně málo a že do zmíněných skupin byly zařazeny děti s méně významnými hodnotami. V brněnském souboru bylo dětí s jednoznačně zápornými citovými vztahy daleko méně (převážně záporných bylo jen 8 % a jednoznačně negativních jen 1 %). Děti s převážně kladnými citovými vztahy je v brněnském vzorku skoro 30 %, k tomu dalších 17 % je s tendencí k více kladným než negativním citovým vztahům. Děti s ambivalentními citovými vztahy bylo v našem souboru celkem 67 %, z nichž 50 % dávalo kladné a záporné citové vztahy ve stejném množství.

Rozdělení citových vztahů dětí k členům rodiny v gdaňském a brněnském souboru je patrné v tabulce 9 a 10.

K průměrným hodnotám kategorií citových vztahů gdaňského souboru je třeba dodat, že sourozenci představují v polském souboru 1,13 osoby v rodině (o 0,25 více než u nás), kdežto prarodiče 0,23 osob v rodině — tedy jen 1/4 počtu brněnských babiček a dědečků. Hodnoty kladných vycházejících i přicházejících citových vztahů jsou pro otce, sourozence a prarodiče téměř shodné, ale matka dostává a dítě od ní očekává podstatně více kladných citových vztahů než matka v Brně. Menší počet prarodičů v polských rodinách a hlavně méně položek, které dávaly polské děti sobě, způsobily u nich daleko vyšší hodnoty kladných citových vztahů k matce. Lze tedy předběžně uzavřít, že gdaňské děti jsou více citově vázány na matku, že jsou citově vyvrážděnější, lépe citově diferencují (nedávají tolik kladných citových vztahů sobě a „nikomu“, jak to dělaly mladší brněnské děti). Ty zase měly častěji příležitost dát více pozitivních citových vztahů prarodičům a jiným osobám (většinou kamarádům, tetičkám atd.).

Tabulka 9.

Vycházející kladné citové vztahy

	MVK	OVK	SVK	Pr.VK	NVK	SuVK	Jiní
Brno	26,8	18,8	17,5	9,4	12,4	11,4	3,7
Gdaňsk	35,5	19,8	24,1	3,2	9,8	5,7	1,0

Vycházející záporné citové vztahy

	MVZ	OVZ	SVZ	Pr.VZ	NVZ	SuVZ	Jiní
Brno	10,9	13,8	23,3	7,1	32,9	6,6	5,4
Gdaňsk	8,1	10,0	24,3	1,8	49,7	1,9	1,7

Hodnoty jsou uvedeny v %.

Pr = prarodiče; Su = subjekt.

Tabulka 10.

Přicházející kladné citové vztahy

	MPK	OPK	SPK	Pr.PK	NPK	SuPK	Jiní
Brno	36,0	18,6	17,7	10,8	10,7	0,9	5,2
Gdaňsk	42,7	19,4	20,4	3,8	9,8	1,6	1,1

Přicházející záporné citové vztahy

	MPZ	OPZ	SPZ	Pr.PZ	NPZ	SuPZ	Jiní
Brno	17,5	17,8	23,1	6,8	30,4	1,0	3,2
Gdaňsk	9,3	11,9	25,9	1,6	47,6	1,9	1,3

Třebaže jsou patrné rozdíly v intenzitě některých citových vztahů dětí k rodičům mezi gdaňským a brněnským souborem, přece jen je zároveň zřetelný společný trend v rozdělování kladných vycházejících i přicházejících citových vztahů. Shodu v tendenci dětí rozdělovat své city k členům rodiny a percipovat je od nich zdůvodňuje Rembowski „působením nějakého mechanismu vnitřního rozpočítávání citů“. Výsledky brněnského souboru korespondují s Rembowského zdůvodněním v tom smyslu, že naše 6 leté děti mají již vědomí oboustranného citového kontaktu. Rembowského výsledky by zároveň souhlasily s naším poznatkem z dřívějších studií (Kolejková 1972), že děti v 6 letech očekávají od matky více kladných citů, než samy matce odevzdávají.

Určité rozdíly mezi brněnským a gdaňským souborem jsou v intenzitě negativních citových vztahů. Gdaňské děti dávaly skoro polovinu negativních citových vztahů „nikomu“, rodičům pak 18,1 % (vycházejících), resp. 21,2 % (přicházejících), kdežto brněnské děti daly rodičům 24,7 %, resp. 36,3 % všech negativních citových vztahů. Zatímco v gdaňském souboru je poměr kladných a negativních citových vztahů dětí k rodičům skoro 3 : 1, v brněnském souboru jen 1,66 : 1. Vysoký podíl „nikoho“ na záporných citech a nižší úroveň vycházejících kladných i záporných citů k sobě svědčí o vyspělejší citové zralosti gdaňských dětí. Výrazný rozdíl v intenzitě kladných citových vztahů gdaňských dětí k matce a otci (v Gdaňsku je poměr přesně 2 : 1, v Brně 1,68 : 1) se může jevit překvapující; vždyť od starších dětí se očekává, že jejich citové vztahy k rodičům se vyrovnávají, že v tomto období začíná zesilovat orientace na otce. Rembowského závěry by potvrzovaly starší výzkumy Brodbecka (1954, podle Hurlockové, 1956), který vypočítal poměr přízně dětí k matce a otci v 6 letech jako 2,6 : 1; kdežto naše výsledky naznačují tendenci k vyrovnanosti citových vztahů 6 letých dětí k rodičům. Tyto rozdíly procentuálních podílů skóre jednotlivých kategorií citových vztahů v Gdaňsku a v Brně mohou být ovlivněny i jinými objektivními skutečnostmi: věkem zkoumaných dětí, o něco větším počtem členů rodiny v Brně (v Brně 5,9 — a navíc 4,1 % „jiných“, kdežto v Gdaňsku 5,36 — a navíc 1,3 % jiných), kulturně i ekonomicky podmíněnými rozdíly ve výchově dětí v rodině. Předpokládáme také, že u polských 7–8 letých dětí (ve srovnání s našimi předškolními) se mohou v projevech citů odrážet první výsledky školní výchovy.

V obou výzkumech bylo zjištěno, že k sourozenci se váže stejně nebo i více kladných citových vztahů jako k otci. To je zřejmé již z rozdělení citových vztahů v celém souboru, v němž „sourozenec“ v brněnském vzorku představuje 0,873 osoby a v gdaňském vzorku 1,13 osoby v rodině. Názorné je to pak v rodinách se dvěma dětmi, v nichž hodnoty vycházejících i přicházejících kladných citových vztahů činí v Brně 23,2 % a 24,5 %, v Gdaňsku 25,8 % a 25,7 %. Podíl kladných a záporných citů k prarodičům byl v obou souborech příznivý. Ideálně (součet položek děleno počtem přítomných babiček a dědečků) dostávali prarodiče: v Gdaňsku babička 14,5 %, resp. 18,4 %, a dědeček 7,2 % a 9,9 %. V Brně babička 11,0 % a 13,8 %, dědeček 6,7 % a 7,2 %. V záporných citech byl poměr: v Brně 4,4 % a 4,3 % u babičky, kdežto dědeček 2,7 % a 2,5 %; v Gdaňsku babička 6,0 % a 7,3 %, dědeček 9,9 % a 5,6 %. Zdá se, že babička je tedy pro děti až do 8 let v rodině významnější osoba než dědeček.

Výsledky z gdaňského výzkumu, především intenzita kladných citových vztahů k matce, vedou Rembowského k závěru, že preference matky před otcem může být výsledkem mechanismu identifikace. I pro 7–8 leté děti z Gdaňska byla hlavním modelem identifikace matka. Autor při této příležitosti upozorňuje na závěry Cole a Halla (1964) nebo De Luciové (1963) o tom, že v 8–9 letech, nejpozději ve třetí třídě základní školy (u nás by to byla až 4. třída) nastupuje změna modelu identifikace, a to ve směru vlastního pohlaví. Výsledky brněnského výzkumu naznačují, že závislost 6 letých dětí na matce a preference matky před otcem není tak výrazná.

Pokud jde o rozdíly mezi pohlavím, nezjistil ani Rembowski statisticky vý-

znamné rozdíly mezi citovými vztahy dívek a chlapců k matce za celý soubor. Ve vztahu k otci se však objevil v gdaňském souboru významnější rozdíl v tom smyslu, že gdaňští chlapci dali otcům více kladných citových vztahů než děvčata (22,4 % hoši a 17,2 % dívky). Na rozdíl od našich sledovaných dětí se u gdaňských chlapců a dívek nevyskytl statisticky průkazný rozdíl ve vztahu k sobě. Ve vztahu k „nikomu“ byl zjištěn podobný rozdíl jako mezi našimi dívkami a chlapci.

City k sourozencům analyzoval Rembowski z hlediska vztahů ke starším a mladším sestrám a bratrům, kdežto v našem souboru jsme vytvořili společnou skupinu sourozenců podle pořadí narození. V Gdaňsku dávaly dívky svým sourozencům 21,8 % vycházejících a 21,4 % přicházejících kladných citových vztahů, chlapci 21,8 % a 19,7 % citových vztahů. Tento poměr odpovídá zhruba rozdělení u našich chlapců a dívek: naše dívky dávaly sourozencům 18,0 % a 17,9 %, hoši 17,1 % a 17,7 % citových vztahů. Mezi citovými vztahy chlapců a dívek — jedináčků k členům rodiny nebyly nalezeny statisticky průkazné rozdíly, u dívek a chlapců z početnějších rodin již byla patrná preference rodiče vlastního pohlaví. Tato tendence byla zaznamenána i u našeho vzorku.

Srovnání průměrných hodnot citových vztahů podle rozdílného počtu dětí potvrdilo zjištění o tom, že počet dětí je významným faktorem rodinného prostředí, ovlivňující intenzitu citových vztahů dětí v rodině. Průměry ve vycházejících a přicházejících kladných citových vztazích u jedináčků k matce v gdaňském souboru dosahují hodnot 47,7 % a 52,0 %; tytéž citové vztahy k otci 25,8 % a 26,7 %, kdežto v brněnském souboru 32,0 % a 41,2 % k matce a 21,7 % a 20,1 % k otci. V rodinách se dvěma dětmi klesl v gdaňském vzorku podíl vycházejících i přicházejících kladných citových vztahů k matce na 31,7 % a 40,0 %; tytéž citové vztahy k otci na 19,9 % a 17,9 %. Ukazuje se, že oproti průměrným hodnotám citových vztahů skupiny dětí — jedináčků, které chápeme jako 100 %, klesl podíl kladných citových vztahů k matce u dětí s jedním sourozencem na 65 % a k otci na 77 %. Také u nás se u skupiny dětí s jedním sourozencem podstatně snížila hodnota kladných citových vztahů k matce i k otci, ale pokles těchto hodnot je v brněnském souboru méně intenzivní: u matky na 74 % a u otce 85 %.

Rozdíl mezi vycházejícími a přicházejícími kladnými citovými vztahy k matce je shodný v obou popisovaných souborech, rovněž je ve shodě i poměr negativních citových vztahů přicházejících a vycházejících pro matku a k otci (otec dostává více negativních citů než matka), ale v brněnském souboru děti očekávají od otce méně negativních citových vztahů.

Pokud jde o vztahy k sourozencům, gdaňské děti s jedním sourozencem dávaly a očekávaly od svých sourozenců 25,8 % a 23,7 % kladných citových vztahů, v Brně 23,2 % a 24,5 %. Podobně jako v brněnském souboru dávaly i gdaňské děti této skupiny svým sourozencům více negativních než pozitivních citových vztahů (26,1 % a 24,1 %), ale rozdíl mezi intenzitou kladných a záporných citů ve prospěch negativních je nápadnější u brněnských dětí (29,9 a 29,5 %).

Ze srovnání výsledků citových vztahů dětí z rodin s více sourozenci (se dvěma a více) gdaňského a našeho souboru vyplynuly tyto rozdíly. Ve vztahu k matce se u gdaňské skupiny dětí intenzita kladných citových vztahů snížila jen nepatrně, ale výrazně poklesly hodnoty kladných citových vztahů k otci (na 13,8 a 15 %). V brněn-

ském vzorku měla skupina dětí s více sourozenci stejnou nebo dokonce nepatrně vyšší hodnotu kladných citových vztahů k matce, než tomu bylo u dětí s jedním sourozencem, ale kladné citové vztahy k otci rovněž — podobně jako v Gdaňsku — poklesly výrazně (na 14 a 15,5 %). Průměrné hodnoty negativních citových vztahů k rodičům jsou celkově vyšší v Brně (v Gdaňsku 21,7 a 25,5 %, v Brně 25,3 a 35,5 %). Děti se dvěma a více sourozenci dávaly rodičům v Gdaňsku 15,4 a 18,4 %, v Brně 17,7 a 24,5 %. Tato určitá převaha záporných citů brněnských dětí je zachována i ve vztahu k sourozencům. V uvedené skupině (děti se dvěma a více sourozenci) dávaly gdaňské děti sourozencům 45,2 a 46,9 % negativních citů, brněnské děti, ačkoli měly méně sourozenců, daly jim 48,8 a 48,7 %. Zatímco gdaňské děti dávaly v této skupině téměř tolik kladných co negativních citových vztahů, brněnské děti daly sourozencům jen 34,7 a 33,3 % kladných citů. K tomuto výsledku je třeba dodat, že jednotlivý sourozenec dostával v Gdaňsku i v Brně ve skupině dětí s dvěma sourozenci o něco více kladných citů než otec.

Skutečnost, že v rodinách s více sourozenci dostávaly mladší děti od starších více negativních citů než opačně, považuje Rembowski za důkaz „nedobrých vztahů“ mezi sourozenci. S tímto tvrzením nesouhlasíme a domníváme se, že tento výsledek souvisí často s rolí nejmladšího dítěte v rodině: mladší dítě bývá od rodičů častěji preferováno.

Závěry

Na podkladě údajů získaných metodou Anthonyho a Beneové jsme zjišťovali intenzitu a převažující zaměření citových vztahů 375 šestiletých dětí k členům rodiny (rodičům, sourozencům a prarodičům). Dále jsme sledovali vliv některých faktorů rodinné struktury na intenzitu a zaměření těchto citových vztahů, a to počet osob a zejména počet dětí v rodině, věk otce a matky (resp. obou rodičů) a pořadí narození; v některých případech jsme přihlédli i k pohlaví zkoumaných dětí.

Ze srovnání našich výsledků s výsledky podobného výzkumu konaného v roce 1968 v Gdaňsku se 7—8 letými dětmi vyšetřovanými rovněž metodou Anthonyho a Beneové vyplývají tyto skutečnosti:

1. Šestí- až osmileté brněnské i gdaňské děti prokázaly velkou individuální variabilitu v citových vztazích k členům rodiny.

2. Potvrdil se předpoklad o výraznější ambivalenci citových vztahů dětí předškolního věku: v brněnském souboru mladších dětí bylo celkem 67 % dětí s ambivalentními citovými vztahy, v gdaňském souboru starších dětí 48,9 %.

3. Vcelku daly jak starší gdaňské, tak i mladší brněnské děti členům rodiny (rodičům, sourozencům i prarodičům) více kladných (v Brně 81,5 % vycházejících i přicházejících, v Gdaňsku 85,5 %) citů než záporných (v Brně 60,3 %, v Gdaňsku 48,1 %).

4. Nejintenzivnější kladný citový vztah mají 6—8 leté děti k matce. Převaha citových vztahů k matce je výraznější u gdaňských dětí. Matka dostává 1,7 krát více kladných citových vztahů u brněnských dětí a 2 krát více u gdaňských dětí než otec.

5. V obou souborech dostal sourozenec o něco více kladných citů než otec.

Při větším počtu sourozenců se intenzita kladných i záporných citových vztahů k jednotlivým sourozencům snižuje.

6. Šesti- až osmileté děti očekávaly intenzivnější citové vztahy k sobě, a to především od matky, než samy matce a jiným členům rodiny dávaly; gdaňské děti očekávaly i od sourozenců intenzivnější citové vztahy, než jim samy dávaly.

7. Šestileté děti přidělily poměrně velké množství kladných citů (12,4 % vycházejících a 0,9 % přicházejících) „nikomu“ a 11,4 % vycházejících a 0,9 % přicházejících sobě. Starší gdaňské děti dávaly nebo očekávaly od „nikoho“ 9,8 % vycházejících a 9,8 % přicházejících kladných citů, sobě dávaly jen 5,7 % a očekávaly 1,6 % citů.

8. Brněnské děti přidělily členům rodiny celkem 60 % negativních citů, gdaňské děti 48,1 %, přičemž i v tomto případě převažovaly přicházející citové vztahy nad vycházejícími.

9. Nejvíce negativních citových vztahů dostával sourozenec, pak otec, matka a nakonec prarodiče. Sourozenec dostával 2,7 krát více negativních citů v Gdaňsku a 2,2 krát více v Brně než matka.

10. Gdaňské děti dávaly „nikomu“ 49,7 % vycházejících a 47,6 % přicházejících negativních citů a sobě jen 1,9 % a 1,9 %, kdežto mladší brněnské děti dávaly „nikomu“ 32,9 % a 30,4 %, sobě pak 6,6 % a 1,0 %.

Materiál brněnského longitudinálního výzkumu přinesl řadu výsledků, pokud jde o zjišťování vlivu některých faktorů rodinné struktury na intenzitu a převažující zaměření citových vztahů dětí k rodičům a jiným členům rodiny:

1. Nebyly nalezeny statisticky průkazné rozdíly v citových vztazích dětí k členům rodiny podle pohlaví. Ze statisticky průkazných rozdílů skupiny dívek a chlapců k „nikomu“ a k sobě usuzujeme, že šestiletí chlapci mají nižší schopnost diferencovat citové prožívání a šestileté dívky mají tendenci přejímat do emocionálního sebehodnocení pozitivní „hodnotící“ soudy o sobě ze strany rodičů.

2. Nejvíce statisticky průkazných rozdílů bylo zjištěno při srovnání skupin dětí rozdělených podle velikosti rodiny a počtu dětí. Jedináčci např. dávali „nikomu“ skoro polovinu všech negativních citových vztahů, kdežto děti z početnějších rodin jen 31 % vycházejících a 26 % přicházejících citových vztahů. Děti s jedním i s více sourozenci dávaly rodičům statisticky průkazně méně citových vztahů než jedináčci, kteří neměli možnost rovnoměrněji rozdělovat city mezi více členů rodiny. Dále dávaly děti s jedním sourozencem statisticky průkazně méně negativních citových vztahů sourozenci než děti z rodin se dvěma a více sourozenci.

3. Při srovnání skupin dětí rozdělených podle věku matky se objevily jenom dva statisticky průkazné rozdíly, a to v záporných citových vztazích přicházejících od matky mezi skupinou dětí matek nejmladších a nejstarších v důsledku vyšších hodnot dětí nejmladších matek. Analogický rozdíl vznikl i při srovnání skupin matek středního a staršího věku, a to ve prospěch dětí matek středního věku.

4. Děti nejmladších otců dávaly statisticky průkazně méně kladných citových vztahů a také statisticky průkazně více záporných citů matce i otci než děti otců středního a staršího věku. Tato tendence se projevila i při srovnání skupin dětí rozdělených podle věku obou rodičů: u skupiny mladších rodičů je poměr záporných a kladných citových vztahů 1 : 1,27; u starších už 1 : 2,18. Domníváme se, že toto

zjištění může souviset s malou citovou zralostí mladých rodičů, respektive s neadekvátními citovými vztahy mladých rodičů k dětem.

5. Mezi prvorozenými a druhorozenými dětmi jsme zjistili statisticky průkazné rozdíly v záporných citových vztazích k otci ve prospěch prvorozených. Druhorození dávali statisticky průkazně více negativních citových vztahů svým sourozencům než prvorození. Při srovnání dětí prvorozených s dětmi třetími v pořadí vystoupily opět statisticky významné rozdíly, a to jednak analogické jako při srovnání dětí prvního a druhého pořadí a navíc v přicházejících záporných citových vztazích od matky, tentokrát ve prospěch prvorozených. Děti narozené jako třetí v pořadí dávaly více kladných citových vztahů druhorozeným než prvorozeným, ale také od nich očekávaly více záporných citových vztahů. Intenzívnější citové vztahy dětí věkově bližších lze vysvětlit vyšší mírou komunikace mezi těmito dětmi.

Naše výsledky dokumentují současný stav citových vztahů dětí v rodině na vzorcích ze dvou socialistických zemí a umožňují srovnání s analogickými pracemi jiných autorů. Dále odhalují závislost citových vztahů na řadě determinant sociálního prostředí a umožňují širší orientaci psychologům pracujícím zejména v oblasti výchovného poradenství.

4. Longitudinální sledování vývoje kresebných schopností v předškolním a školním věku

L. ŠVANCAROVÁ

Dětská kresba jako výsledek činnosti a jako trvalý záznam o průběhu vývoje je stále v ohnisku zájmů jak psychologů (Meiliová-Dworetzká, 1957; Ignatjev, 1959; Harris, 1963; Sehringer, 1963; Munsterbergová-Koppitzová, 1968; Kelloggová, 1969; Piaget, 1966, 1969; Piaget a Inhelderová, 1970; Arnheim, 1974; Venger, 1975), tak pedagogů a výtvarných teoretiků (Britsch, 1926; Flerinová, 1950; Read, 1967; Kováč, 1972; Uždil, 1974; Karlavaris, 1975; Pavlovič, 1975; Wojnarová, 1970 aj.) a nezřídka nachází své interprety i v řadách výtvarných umělců (Kandinskij, Klee, Toufar aj.). V současné psychologické literatuře se stále častěji setkáváme s pracemi, které přistupují ke zkoumání dětské kresby z hlediska genetického, a to jak v rozsahu ontogeneze, tak aktuální geneze a nechybějí ani srovnávací studie z hlediska fylogenetického. Zároveň můžeme sledovat odklon od jednostranně analytického přístupu, který atomizoval dětský výtvarný projev na řadu základních izolovaných prvků, pomocí nichž se dospívalo k hodnocení prvních zobrazení. Dětská kresba se také osvobodila ze zajetí různých „zákonů“, které nepřinášely nové poznatky o kresebném vývoji, ale byly do značné míry odrazem různých, často módních klasifikačních tendencí jak v psychologii, tak pedagogice nebo v oblasti umění. Ke skutečným zákonitostem směřují srovnávací studie, v nichž se sledují vztahy mezi vývojem řeči, vývojem představy, myšlení a zobrazovacího procesu (Bühler, 1939; Vygotskij, 1971; Chmelař, 1947; Werner, 1970; Piaget, 1969; Zinčenko a Vergiles, 1975). V současné době se stále více zdůrazňuje zkoumání zobrazovacího procesu v kontextu vývoje celé osobnosti, což vede nezřídka k důrazu na projektivní interpretaci kresby (Machoverová, 1949; Roback, 1968; Konečný, 1967 aj.).

Také výsledky výzkumu jiných vědních oborů vnášejí nové aspekty do zkoumání dětského výtvarného projevu. Poznatky z teorie informací aplikované na proces vnímání nabízejí možnost nové interpretace vývoje dětské kresby pomocí tvorby „superznaků“ (Wiener, 1963; Stríženec, 1966; Uždil, 1974), přičemž superznaky se chápou nejen jako sumace dílčích informací nebo vyčlenění redundantních prvků, nejsou také vázány pouze na percepční úkony, ale jsou ve vzájemném vztahu s emočním prožíváním, oblastí zájmů, motivace, hodnotového zaměření ap.; mají velmi složitou strukturu, mají funkci řídicí, ale zároveň jsou i řízené, nelze je vysvětlit ani pouze na základě teorie informací nebo za pomoci kybernetiky, je třeba přistupovat k jejich interpretaci z hlediska systémového přístupu. Některé styčné body nacházíme rovněž v kyberneticky pojaté teorii učení, nové přístupy otevírá např. holografická metoda,¹ zpětná reprodukce holografického záznamu a ana-

¹ Holografie je nový způsob vědecké fotografie, při které se zachovává trojrozměrnost předmětů.

logie mezi aktuální genezí grafického výtvoru z představy (Pribram, in: Lorenz, 1974).

Mnohé z těchto přístupů jsou však do značné míry pouze rozvinutím myšlenek, které v náznacích zachytili ve svých pracích již někteří průkopníci v této oblasti zkoumání. Mohli bychom říci, že se s nimi setkáváme znovu, ale na vyšší úrovni spirály vývoje. J. Sully (1896), stoupenec Darwinovy teorie a zastánce rekapitulační teorie, sleduje např. vývoj dětské kresby jak z hlediska ontogenetického, tak z hlediska fylogenetického. Je pozoruhodné, že G. H. Luquet dospěl již v roce 1927 k tzv. „modele interne“ — vnitřnímu modelu —, který je podle něho odrazem objektu vznikajícím prostřednictvím „ducha dítěte“ a je zvláštním druhem představ. V pojetí o grafickém typu, který se vyvíjí postupně a dlouho přetrvává, navazuje na Luqueta také sovětská autorka E. A. Flerinová. Luquet dále hovoří o konzervaci grafických typů, řídící se principem ekonomie. Jeho teorie vnitřního modelu vzniká zhruba ve stejné době, kdy Vygotskij (srv. český překlad 1971) rozpracoval svou teorii „vnitřní řeči“. Piaget (1937, 1969) oceňuje práci Luquetovu a srovnává vývoj „vnitřního modelu“ s vývojem nápodoby percepční činnosti; všímá si synkretického, globálního způsobu obou procesů, vzájemného prolínání mechanismů akomodace a asimilace a jejich tendence k rovnovážnému stavu. Piagetovo pojetí kognitivního vývoje se přímo nabízí k pokusu aplikovat model vývoje myšlení na vývoj zobrazovacího procesu. Sovětští autoři (Venger, 1975; Zaporožec, 1967; Zinčenko, 1975) oceňují Piagetův přínos, ale obdobně jako Wallon, Lurçat (1958) mu vytýkají nedostatečné respektování úlohy sociálních činitelů ve vývoji.

Pro zaměření našeho zkoumání je relevantní hypotéza A. N. Leonťeva (1966) o asimilaci dynamiky procesů v recipujícím systému k vlastnostem vnějšího podnětu; objekt je tedy předmětem, který je nutno překódovat do vnitřního systému. Leonťev v této souvislosti hovoří o procesu komparativní analýzy jako prostředku interiorizace. Pojem interiorizace v pojetí L. S. Vygotského (1971) zahrnuje možnost přeměny nepsychického v psychické, předpokládá se nejen přechod „zvenčí dovnitř“, ale také přeměna „interpsychologického“, sociálního, v „intrap psychologické“. Syntézou těchto dvou hledisek je vlastně hypotéza A. V. Zaporožce (1963, 1966, 1967) o „senzorických etalonech“. Podle této hypotézy společnost vyčleňuje v procesu výrobní, vědecké a umělecké činnosti systémy smyslových kvalit předmětů, které jsou jednak určitým způsobem rozčleněny, jednak spolu vzájemně souvisí. Patří sem systémy hudebních tónů, „mřížka“ fonémat, systém geometrických tvarů, systém barev spektra atd. Dítě v průběhu vývoje si tyto systémy etalonů osvojuje a užívá jich při analýze okolí a při uspořádávání své zkušenosti.

Naši vlastní práci jsou nejbližší výsledky experimentálního zkoumání Vengera (1975), Vengerové (1968), Sakulinové (1963), Boguslavské (1966) a Ruzské (1966), kteří chápou etalony nikoli jako „percepční zobecnění“, ale jako odraz „uzlových“ charakteristik vlastností, které tvoří základ systematizace těchto vlastností. Hovoří-li tyto autoři o jednoduchých etalonech, nemají na mysli obrazy „jednoduchých“, tj. elementárních vlastností. Jednoduchost podle Vengera spočívá v globálnosti představ, v tom, že nemají vnitřní členění. Uvedení autoři dále zjistili, že děti raného a předškolního věku využívají při percepčních úkonech jen jednotlivé znaky obrazce; teprve potom nastupuje globální obraz jeho obrysu, přesněji konfigurace

prostoru, kterou zaplňuje. Až později děti dospívají k „analytickému vnímání“, které umožňuje operovat s rozčleněnými obrazy. V souvislosti se zvládnutím produktivní činnosti a zdokonalením prostředků realizace percepčních úkonů se mění i charakter percepčních operací. Produktivní činnost vlastně modeluje vlastnosti předmětů, dochází k vytvoření obrazu předmětu, který se mění ve vytváření jeho etalonového modelu. Pomocí etalonových modelů dochází k vytvoření percepčních plánů, které ústí ve vytvoření „simultánních“ a „sukcesivních“ percepčních systémů.

Vycházíme-li z marxistické téze o prvenství materiální, praktické činnosti a její sociálně historické podmíněnosti, které podstatně ovlivňují směr a charakter psychického vývoje, můžeme ve shodě s Vengrem (1975) vytyčit čtyři základní linie psychologického zkoumání vývoje zobrazovacích schopností takto:

1) studium reflexních základů kresebné činnosti, 2) psychologické studium struktury činnosti, 3) výzkum interiorizace vnějších forem činnosti a jejich přeměny ve vnitřní, 4) vývoj zobrazovacích schopností z hlediska přisvojování určitých forem společenské zkušenosti.

Každý kresebný výtvar chápeme jako výslednici organizace schopností jedince, v níž lze identifikovat složky řízené a řídící. Z hlediska systémového pojetí je kresebný výtvar, v našem případě zobrazení lidské postavy, organizovaným procesem, v němž se uskutečňuje dialektická jednota kognitivních a motorických složek, imitace a spontaneity, učení a tvořivosti, poznávání a činnosti (srv. Linhart, 1976). Lidská postava, kterou dítě zobrazuje, je výsledkem interiorizace, kterou nutno zkoumat z hlediska geneze. Přistupovat ke kresbě pouze jako k hotovému výtvaru a analyzovat jej výčtem jednotlivých prvků, je statický postup. Teprve vznikání kresebného výtvaru dává nahlédnout do strategie řešení, kterou má kresba stejně jako kterákoli jiná dětská činnost. Jsme přesvědčeni, že k poznání této strategie lze dospět spíše z hlediska celkové struktury kresebného výtvaru než jeho atomizováním na jednotlivé prvky. Dále pak předpokládáme, že od okamžiku, kdy dítě ukončilo první zobrazení člověka nebo předmětu, pracuje nadále podle zobrazovacích schémat, jež jsou dynamickými, ale relativně stabilními vnitřními modely jeho kresebné činnosti, analogicky jako lze prokázat určité vnitřní modely řečových projevů.

Vývoj kresebného procesu se nepochybně řídí týmiž základními vývojovými principy, totiž principem diferenciaci a integraci. Dialektické propojení těchto dvou složek ostatně postřehнул již E. Brown (1897, cit. Meiliová-Dworetzká, 1957), který konstatoval, že rozvoj diferenciaci v raných kresbách neprobíhá bez újmy v integraci a dokonalejší integraci znamená zase újmu již osvojené diferenciaci.

Problém

V našem zkoumání se zaměřujeme na sledování vývoje zobrazovacích schopností na základě kresby lidské postavy u těchže dětí na třech věkových gradientech: 4, 6 a 8 roků.

Kladli jsme si otázky:

1. Jak probíhá vývoj zobrazovacího procesu v jednotlivých věkových kategoriích?

2. Kterými charakteristikami se liší kresby lidské postavy na sledovaných třech věkových úrovních?

3. Jaké jsou rozdíly ve vývoji zobrazování lidské postavy mezi hochy a dívkami?

4. Jak lze charakterizovat tyto individuální a věkové zvláštnosti zobrazovacího procesu?

5. Lze pomocí komparativní analýzy kreseb lidské postavy dospět k vyčlenění základních zobrazovacích schémat?

Jestliže ano, klademe si otázku:

a) Jak lze charakterizovat zobrazovací schémata jednotlivých věkových kategorií?

b) Jsou kvalitativní rozdíly mezi jednotlivými schématy?

c) Lze provést vzestupné seskupení schémat podle základních principů vývoje, podle principu diferenciacce a integrace?

d) Jaká je návaznost zobrazovacích schémat ve sledovaných věkových kategoriích?

e) Jaká je stabilita, případně variabilita zobrazovacích schémat?

f) Do jaké míry umožňují zobrazovací schémata sledovat strategii zobrazovacího procesu a jaké jsou rozdíly ve strategii hochů a dívek?

g) Jaký je vztah mezi zobrazovacími schématy a skórem kresebného testu a inteligenčního testu?

h) Existuje závislost mezi zobrazovacím schématem a somatotypem dítěte?

ch) Je možné vytvořit model vývoje zobrazovacích schopností analogický modelu vývoje myšlení?

Metoda zkoumání vývoje dětské kresby

Pro možnost co nejširšího srovnání výsledků vycházíme v našem zkoumání ze standardizovaného kresebného testu lidské postavy. Děti kreslily, vždy individuálně, přesně ke dni svého narození (s tolerovanou odchylkou ± 14 dní), tužkou č. 2 na formát A5, bez časového limitu. Ve věku 4 let kreslily jednu postavu, a to muže, v 6 a 8 letech kreslily postavu muže a ženy. V této práci se zaměřujeme pouze na kresbu postavy muže, a to vzhledem k tomu, abychom mohli provést srovnání na všech třech věkových úrovních.

Každá kresba byla nejprve vyhodnocena podle skórovací škály Goodenoughové - Harrise, která obsahuje 73 položek pro postavu muže. Pracovali jsme pouze s hrubými skóre, aby zůstal zachován rozdíl mezi pohlavími (standardizovaná škála G—H vyvažuje relativně lepší kreslířský výkon dívek) a dále vzhledem k tomu, že některé normy jsou nadhodnocené, neboť výběr dětí nižšího věku nebyl zcela reprezentativním vzorkem.

Jak jsme uvedli již ve své dřívější práci (Švancarová, Švancara, 1972; Švancarová 1975), neumožňuje škála G—H vystihnout některé kvalitativní změny kresebného projevu, které jsou významné z hlediska vývojového. Jedním bodem se hodnotí jak vývojově významné změny, např. dvoudimenzionální znázorňování, tak i znázornění nepodstatných detailů jako linie čelisti, výběžku brady ap. Z tohoto důvodu jsme zvolili vlastní postup, spočívající ve srovnávací analýze strukturálního schématu nakreslené postavy. Touto metodou jsme dospěli k vymezení základních

zobrazovacích schémat pro věk 4, 6 a 8 let. (Nebyla tedy apriorně stanovena určitá zobrazovací schémata.) Zobrazovací schémata byla seřazena vzestupně podle kritéria diferenciací a integrace prvků kresby a srovnána s hrubými skóre škály G—H a s výsledky inteligenčního testu WISC. Nakonec bylo srovnáno zobrazovací schéma kresby se somatotypem dítěte.

Náš výběr zahrnuje 256 hochů a dívek z longitudinálního výzkumu brněnských dětí. Jedná se o děti náborových ročníků 1961, 1962, 1963. Paralelně s psychologickým vyšetřením (zajišťovaným Psychologickou laboratoří ČSAV) proběhlo u nich také vyšetření pediatrické s antropologickým měřením a zjištění sociálních poměrů; oboje zajišťuje pracovní tým katedry sociálního lékařství UJEP a Výzkumný ústav pediatrický v Brně.

Výsledky

Vyhodnocení kreseb podle škály G—H nám umožňuje sledovat frekvenci 73 položek na jednotlivých věkových úrovních. Tab. 1 zachycuje vývoj charakteristik kresby hochů a dívek ve věku 4, 6 a 8 let. Vidíme, že ve 4 letech jsou všechny charakteristiky početněji zastoupeny u dívek. Nejčastěji kreslí děti v tomto věku hlavu, nohy a trup; paže kreslí 52 % dívek, 40 % chlapců. Detaily jako oči, nos, ústa, chodidla vyznačují častěji dívky, které také častěji získávají bod za motorickou koordinaci.

V 6 letech kreslí 90—100 % hochů a dívek tyto charakteristiky: hlava, oči, nos, ústa, paže, nohy, trup. Připojení paží i nohou k trupu je provedeno v 89 až 95 % kreseb. Dívky častěji splňují položku: vlasy, oblečení, dvoudimenzionální znázornění končetin a motorická koordinace. Hoši lépe vystihují proporce hlavy a trupu.

V 8 letech přibývá k položkám zastoupeným 90—100 % pouze položka za znázornění chodidel. Podstatně se však zvyšuje procento položek, které se vztahují k formálním charakteristikám. V tomto věku dospělo 94—98 % dětí k dvoudimenzionálnímu znázornění trupu a končetin, které jsou správně připojeny k trupu. V 8 letech znázorňuje vlasy 94 % dívek, ale jen 71 % hochů. Za znázornění vlasů formou účesu získává další bod 60 % dívek, ale pouze 26 hochů. Prsty na ruku kreslí téměř stejně často hoši a dívky, liší se však procento kreseb se správným počtem prstů, hoši 56 %, dívky 40 %. Hoši správněji vystihují proporce. V položce motorické koordinace naopak předčí dívky hochy.

V dalším zpracování výsledků vycházíme z hrubých skóre škály G—H. Tab. 2 podává přehled průměrů hrubých skóre těchto hochů a dívek na třech věkových úrovních. Vidíme zde lineární vzestup skóre s věkem, shodný u hochů a dívek. Vyšší průměrná skóre u dívek potvrzují relativně lepší kreslířský výkon dívek v tomto věkovém rozmezí; rozdíly jsou vesměs statisticky velmi významné. V kresebném testu si dívky udržují předstih i ve věku 8 let, zatímco v inteligenčním testu WISC je poměr opačný; jak ve verbální, tak v performační části mají průkazně vyšší výkony hoši.

Obr. 1 znázorňuje korelace mezi skóre kresebného testu ve věku 4, 6 a 8 let. Korelační koeficienty jsou přibližně stejně vysoké u hochů a dívek. Podle očekávání vyšší mezi věkovým intervalem 6 a 8 let. Dále jsme korelovali výsledky kresebného

Tabulka 1. Frekvence položek kresebného testu G—H na třech věkových stupních longitudinálně sledovaných hochů (n = 125) a dívek (n = 131). Údaje v procentech

Č. Postava muže Položka	Hoši			Dívky		
	4;0	6;0	8;0	4;0	6;0	8;0
1. Hlava	93,0	99,5	100,0	97,3	100,0	100,0
2. Krk	16,0	75,5	84,6	16,9	74,4	91,3
3. Krk ve dvou dimenzích	0,5	14,9	51,5	—	14,6	56,2
4. Oči	78,0	98,9	99,3	91,3	100,0	100,0
5. Detail oka: obočí nebo řasy	1,6	17,6	32,4	7,1	28,6	52,2
6. Detail oka: zornice	2,2	8,5	32,4	4,9	19,1	48,6
7. Detail oka: proporce	—	2,7	11,8	0,5	7,0	32,6
8. Detail oka: pohled	—	1,1	1,5	—	0,5	3,6
9. Nos	41,7	88,8	91,9	63,4	88,9	89,1
10. Nos ve dvou dimenzích	0,5	23,4	45,6	2,2	23,6	47,8
11. Ústa	45,6	92,6	95,6	67,2	99,0	97,8
12. Rty ve dvou dimenzích	—	0,5	5,2	—	3,0	5,8
13. Nos i rty dvojdimenzionálně	—	0,5	5,9	—	2,5	5,8
14. Brada a čelo vyznačeny	6,0	46,8	80,2	12,6	49,8	83,3
15. Výběžek brady zřetelný	—	1,6	2,9	—	1,0	2,2
16. Linie čelisti vyznačena	—	—	0,7	—	—	4,4
17. Hřbet nosu	—	5,3	12,5	—	4,0	15,2
18. Vlasy I.	20,9	58,5	70,6	27,3	77,4	94,2
19. Vlasy II.	—	5,9	26,5	1,1	15,1	60,1
20. Vlasy III.	—	—	3,7	—	1,0	8,0
21. Vlasy IV.	—	—	—	—	—	—
22. Uši	6,0	26,6	33,8	7,7	15,1	29,0
23. Uši: proporce a poloha	—	1,1	12,5	—	—	17,4
24. Prsty	12,1	70,7	83,1	19,7	67,8	87,0
25. Správný počet prstů	1,1	18,1	55,9	1,6	19,1	39,9
26. Detail prstů správně	—	3,7	23,5	—	2,5	20,3
27. Opozice palce vyznačena	—	—	7,4	—	—	8,0
28. Ruce	—	6,4	27,9	—	9,1	40,6
29. Zápěstí nebo kotník vyznačeny	—	—	6,6	—	—	9,4
30. Paže	40,1	91,5	98,5	51,9	96,5	100,0
31. Ramena I.	—	8,0	31,6	—	9,5	50,7
32. Ramena II.	—	—	2,2	—	1,0	9,4
33. Paže po boku nebo v činnosti	—	16,0	52,2	—	25,1	70,3
34. Loketní kloub vyznačen	—	1,1	7,4	—	—	2,9
35. Nohy	81,8	98,9	100,0	89,6	99,5	100,0
36. Boky I.	0,5	23,9	65,4	—	36,2	77,5
37. Boky II.	—	—	1,5	—	—	—
38. Kolenní kloub vyznačen	—	1,1	3,7	—	0,5	2,2
39. Chodidla I.	28,6	86,2	96,3	40,4	85,9	96,4
40. Chodidla II.	—	4,8	36,0	—	8,5	45,7
41. Chodidla III.	—	7,5	17,7	0,5	7,0	23,9
42. Chodidla IV.	—	—	0,7	—	1,0	1,6
43. Chodidla V.	—	1,1	5,2	—	3,5	8,7
44. Připojení paží a nohou I.	25,8	88,8	97,8	34,4	94,5	100,0
45. Připojení paží a nohou II.	2,8	37,8	70,6	3,3	51,3	87,8
46. Trup	67,0	100,0	100,0	72,7	99,0	99,3
47. Trup proporcionálně ve dvou dim.	42,3	78,7	95,6	45,9	75,8	97,8

Tabulka 1.
(pokračování)

Č. Postava muže Položka	Hoši			Dívky		
	4;0	6;0	8;0	4;0	6;0	8;0
48. Proporce: hlava I.	4,4	44,7	59,6	6,0	39,2	45,7
49. Proporce: hlava II.	—	1,6	16,9	—	3,5	12,3
50. Proporce: obličej	1,6	18,6	29,4	0,5	10,1	28,3
51. Proporce: paže I.	1,1	27,1	53,7	1,1	29,7	56,5
52. Proporce: paže II.	—	1,1	7,4	—	1,5	21,7
53. Proporce: nohy	2,8	38,3	65,4	3,8	41,2	63,8
54. Proporce: údy ve dvou dimenzích	1,1	58,7	94,9	2,7	75,9	98,6
55. Oblečení I.	10,4	62,8	78,7	13,1	80,9	96,4
56. Oblečení II.	—	12,8	33,8	0,5	18,6	50,0
57. Oblečení III.	—	0,5	7,4	—	0,5	9,4
58. Oblečení IV.	—	—	—	—	—	0,7
59. Oblečení V.	—	0,5	0,7	—	—	1,5
60. Profil I.	—	1,1	4,4	—	0,5	—
61. Profil II.	—	—	—	—	—	—
62. Enface	—	—	0,7	—	0,5	—
63. Motorická koordinace: čáry	7,7	14,4	42,7	19,7	26,6	62,3
64. Motorická koordinace: spoje	2,8	4,8	41,2	5,5	12,6	53,6
65. Vysoká motorická koordinace	—	—	—	1,1	0,5	—
66. Linie a forma vystihující: obrys hlavy	—	0,5	2,9	—	0,5	2,2
67. Linie a forma vystihující: obrys trupu	—	1,1	8,8	—	1,5	13,0
68. Linie a forma vystihující: paže a nohy	—	0,5	—	—	0,5	0,7
69. Linie a forma vystihující: rysy obličeje	—	—	2,9	—	—	—
70. Črtací technika	—	—	5,2	—	—	2,2
71. Stínování	—	—	0,7	—	—	1,5
72. Paže v pohybu	—	—	1,5	—	—	1,5
73. Noha v pohybu	—	—	—	—	—	0,8

Tabulka 2. Hrubé skóre kresebného testu G—H na třech věkových úrovních

Test	Věk	Hoši (n = 125)		Dívky (n = 131)		t-test
		$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	
G—H	4;0	6,68	3,56	8,48	3,90	3,86**
	6;0	16,81	4,61	18,50	5,17	2,76**
	8;0	25,35	6,85	28,70	6,11	4,14**
WISC verb. perf.	8;0	55,05	7,24	52,72	6,23	2,77**
		57,40	8,51	55,39	7,98	2,07*

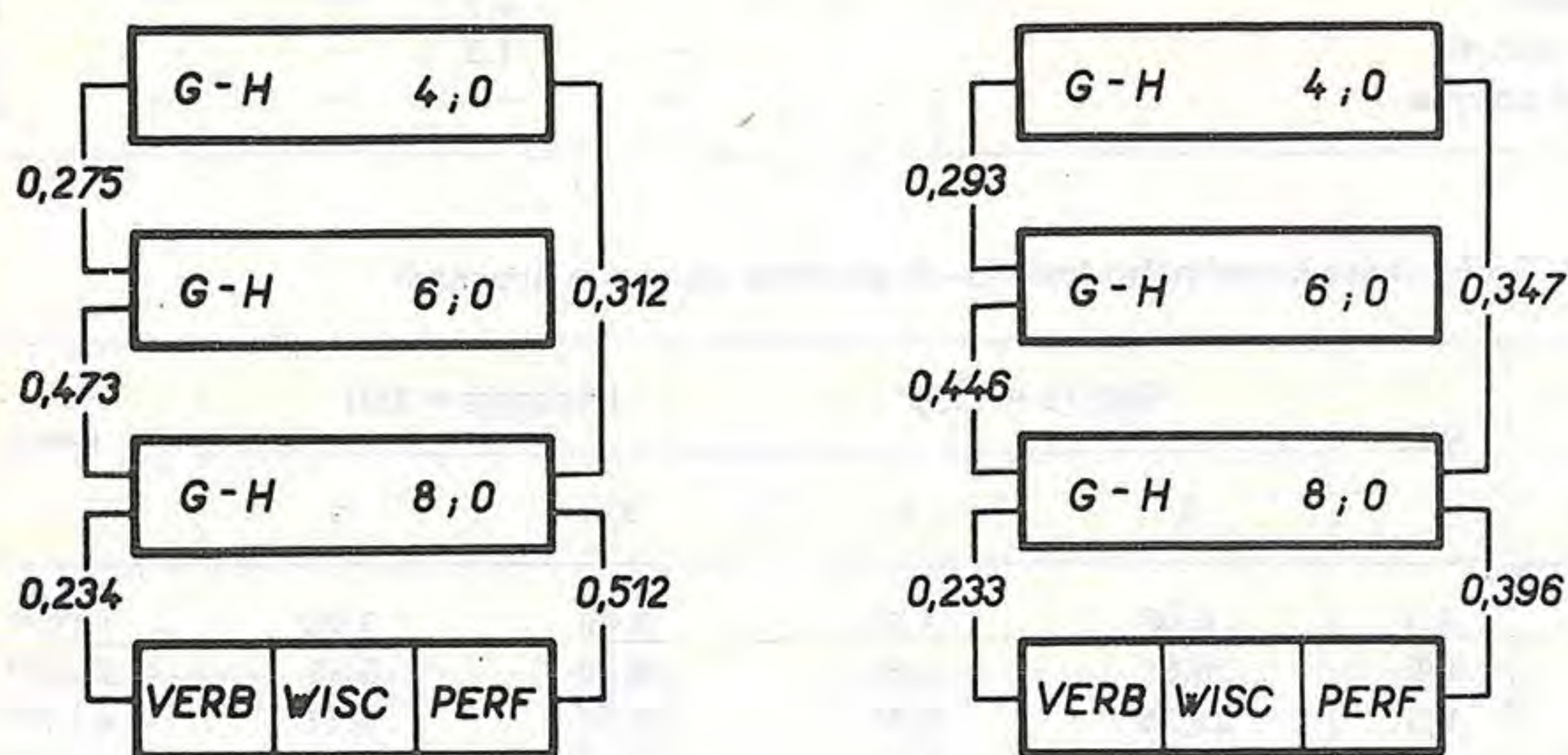
a inteligenčního testu. Podle očekávání je výrazně vyšší korelační koeficient mezi performační částí uvedeného testu a kresbou v 8 letech, a to zejména u hochů ($r = .512$).

V návaznosti na způsob našeho vlastního hodnocení vývojových změn kresby lidské postavy, popsany v metodologické části, budeme nyní pokračovat ve sledování výsledků kategorizace kreseb z hlediska základního zobrazovacího schématu. Na obr. 2 jsou zachyceny prototypy zobrazovacích schémat člověka, jak jsme je získali při srovnávací analýze všech kreseb čtyřletých dětí.

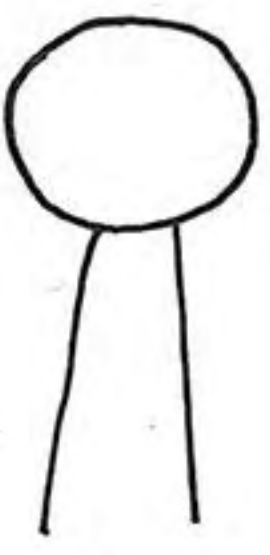
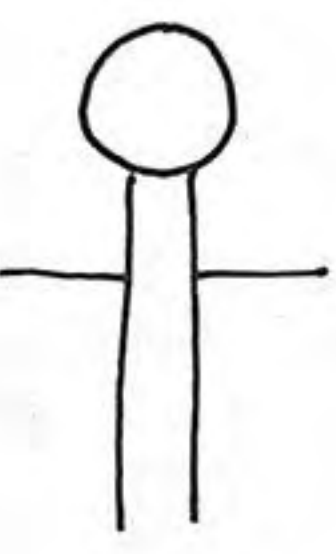
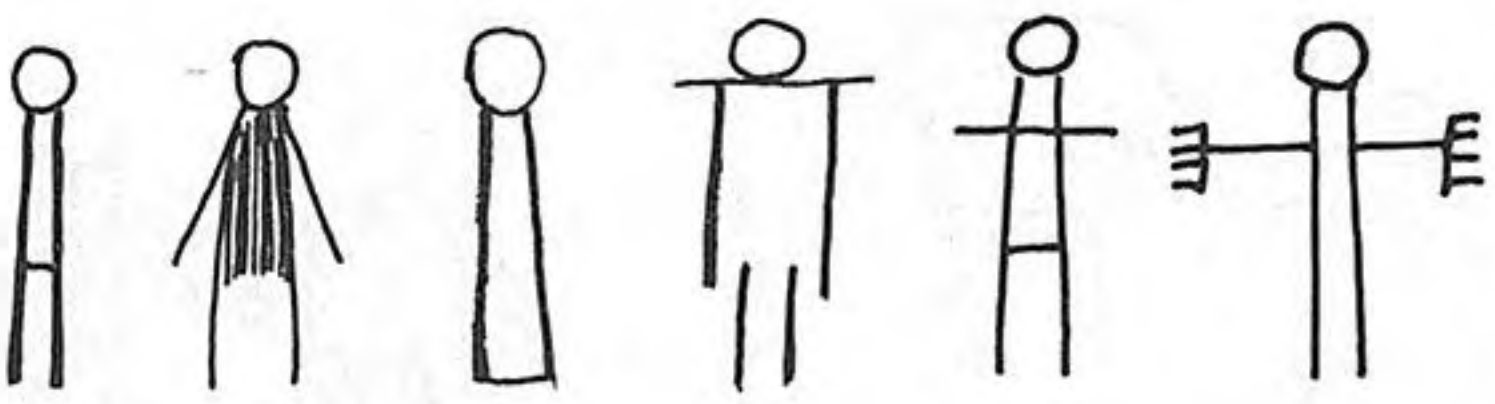
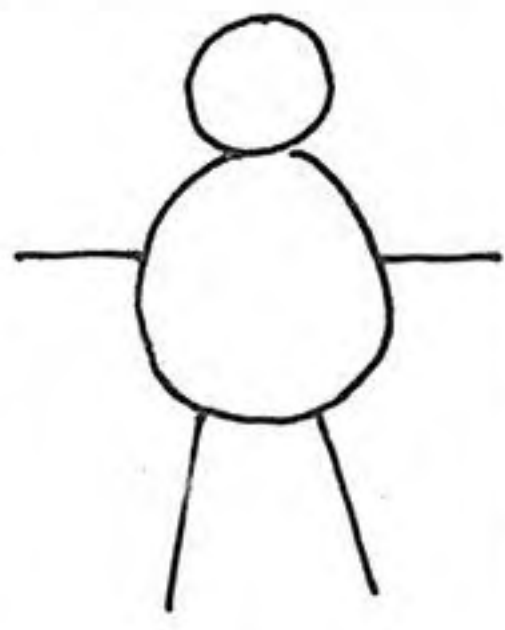
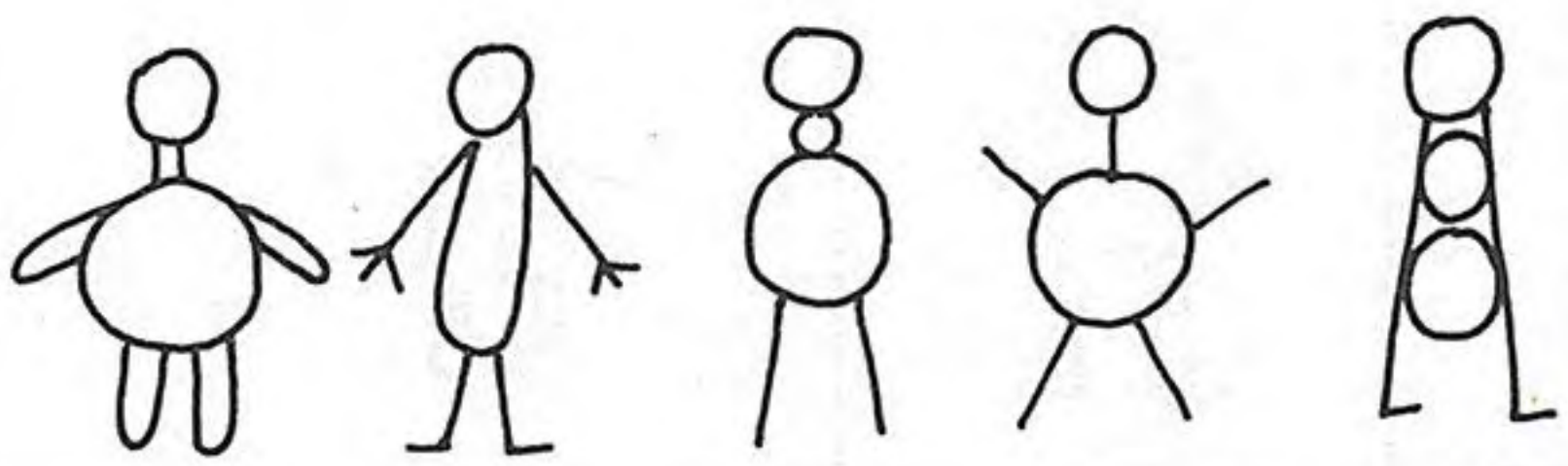
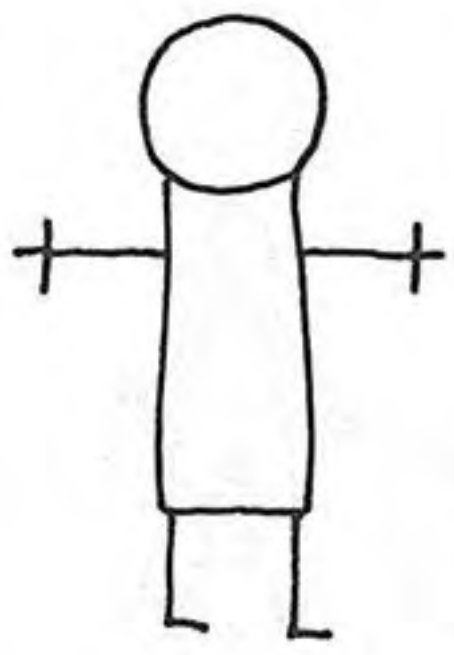
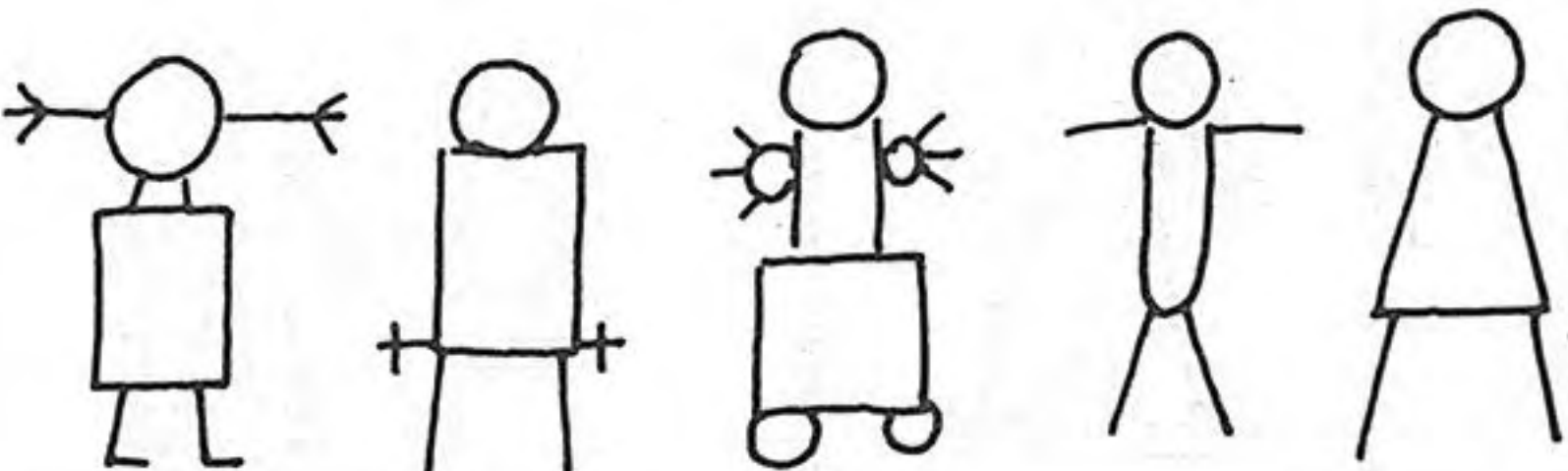
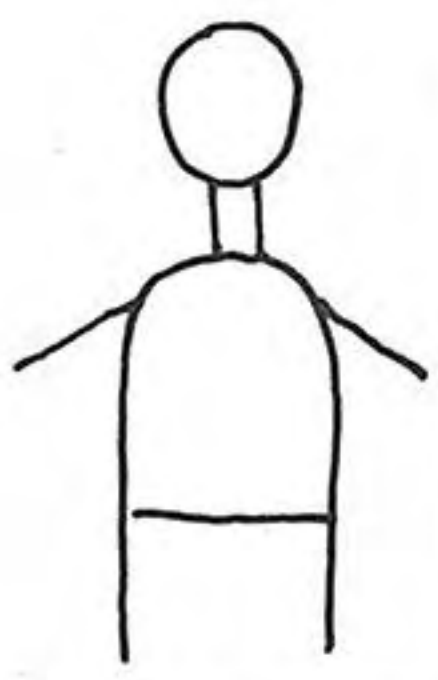
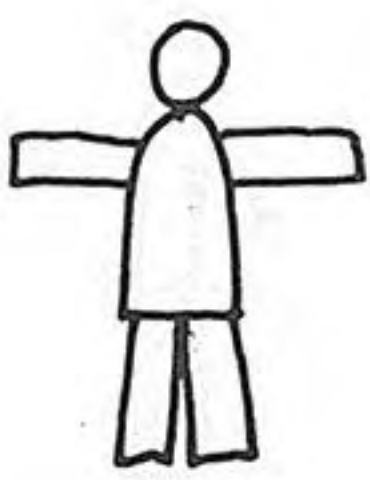
Schéma č. 1 má poměrně nediferencovanou strukturu, dominantní je kruhovitý útvar, k němuž jsou připojeny dvě vertikální linie nebo několik paprskovitých čar. Ve schématu č. 2 se zmenšuje podíl kruhovitého útvaru a zvyšuje se podíl délkového rozměru, pročleněného horizontální linií. V dalším schématu můžeme sledovat rozčlenění struktury na dva kruhové útvary, k nimž jsou připojeny lineárně znázorněné končetiny. Schéma č. 4 se vyznačuje připojením hranatého útvaru, čtverce, obdélníku, trojúhelníku ke kruhovitému útvaru. V dalším schématu má trup podobu invertovaného U.

Stejně jsme postupovali při kategorizaci kreseb těchto dětí ve věku 6 let; příslušné prototypy zachycuje obr. 3. První tři zobrazovací schémata na této věkové úrovni mají obdobu ve schématech č. 3, 4 a 5 dětí čtyřletých. Liší se však dvou-dimenzionálním znázorněním končetin a u 3/4 kreseb již nacházíme také krk. Schéma č. 4 je zřetelně lépe integrované. Postava je však kreslena po částech, které jsou k sobě připojovány, patří tedy ještě k typu kreseb, které jsme ve své dřívější práci (Švancarová, Švancara, 1972) nazvali kresbami „montovanými“, na rozdíl od kreseb, které pracují pomocí navazující linie, vystihující obrys hlavy, krku, ramen, paží, někdy i celého trupu. Tento způsob kresby jsme nazvali typem „tvarovaných linií“. Setkáváme se s ním u schématu č. 4, které je nejvyspělejší formou znázornění postavy ve věku 6 let.

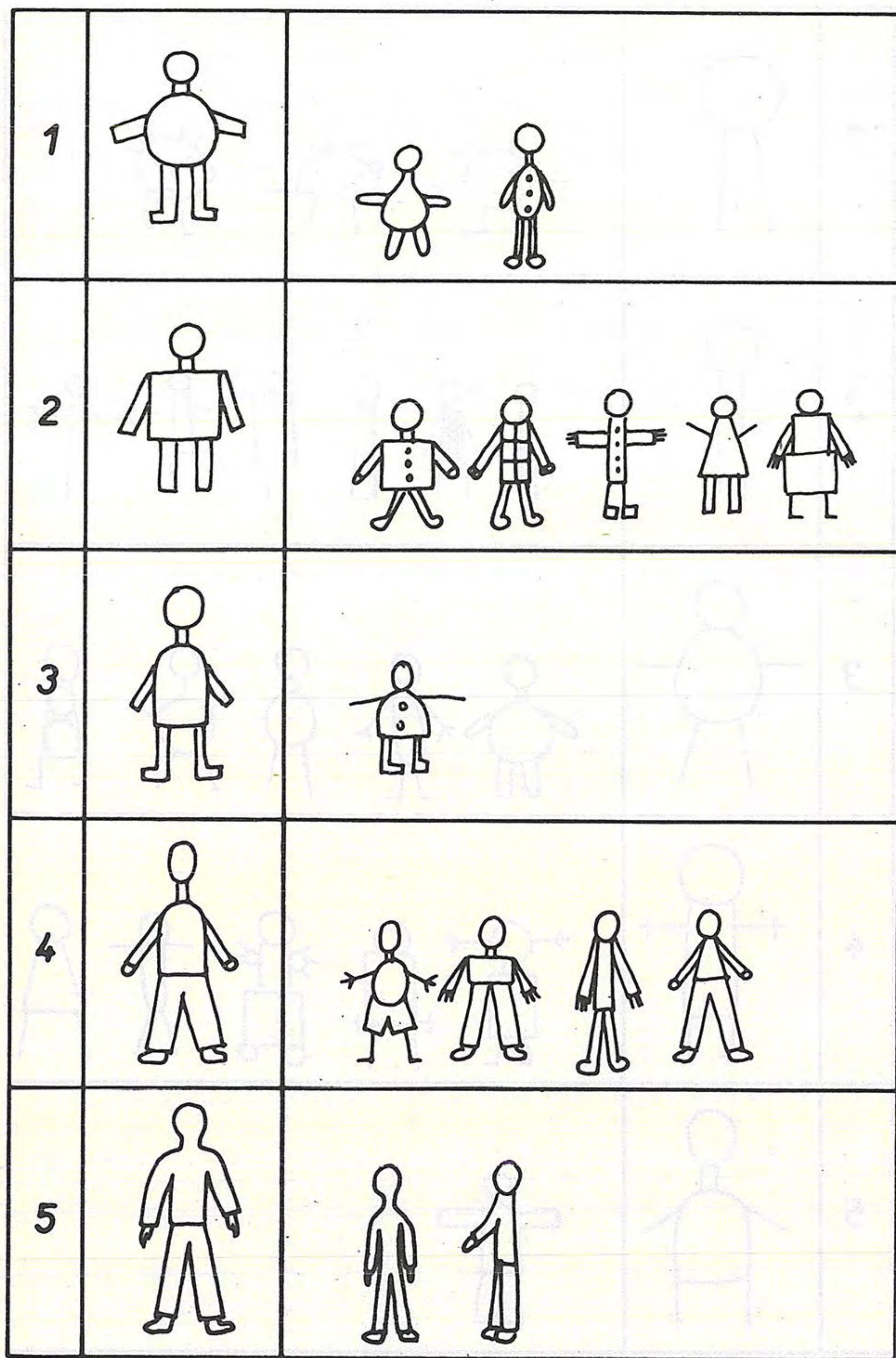
Z analýzy kreseb zkoumaných dětí ve věku 8 let vyplynula zobrazovací schémata, která ilustruje obr. 4. První čtyři schémata se základní strukturou neliší

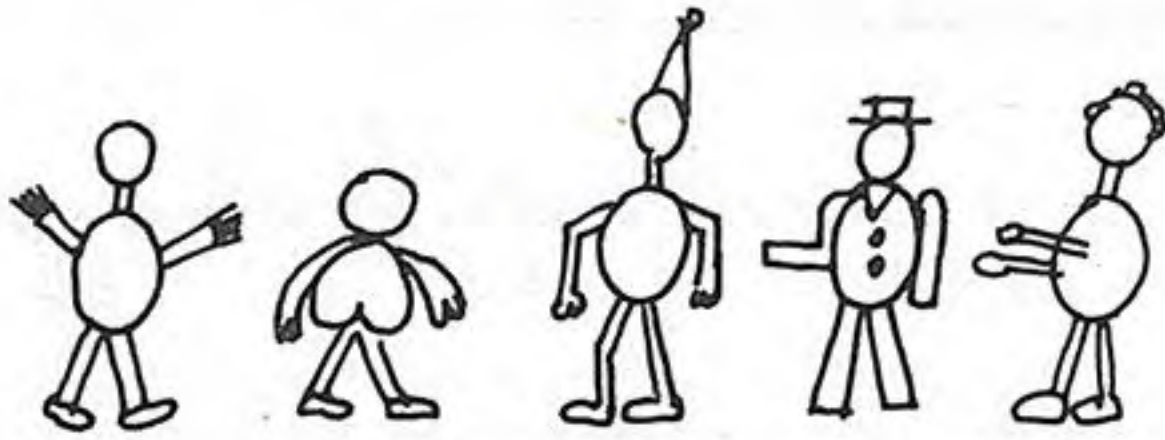
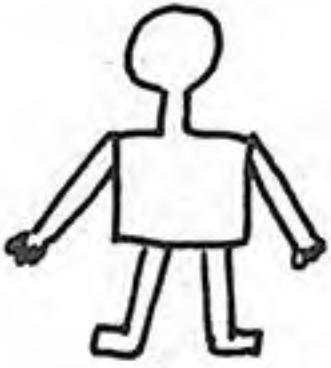
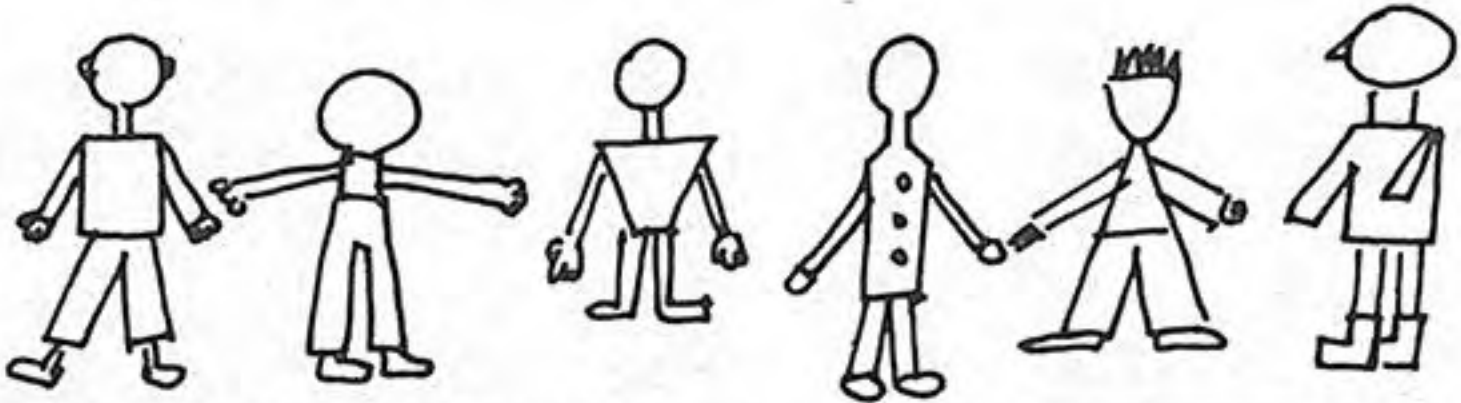
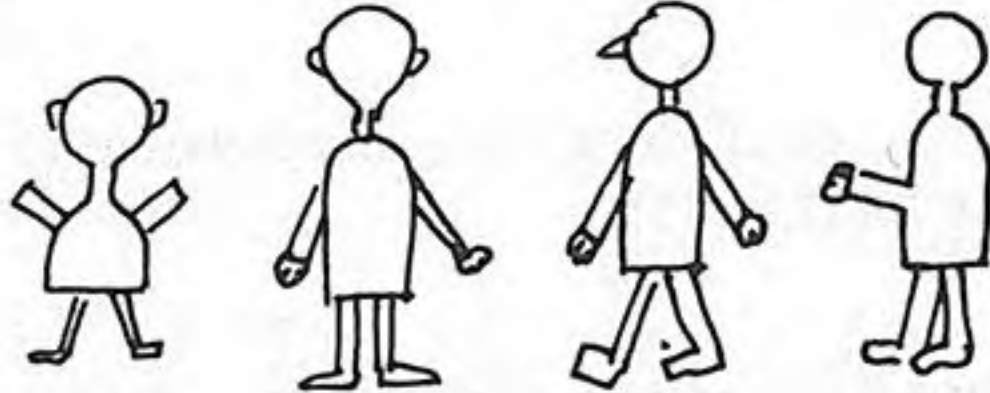
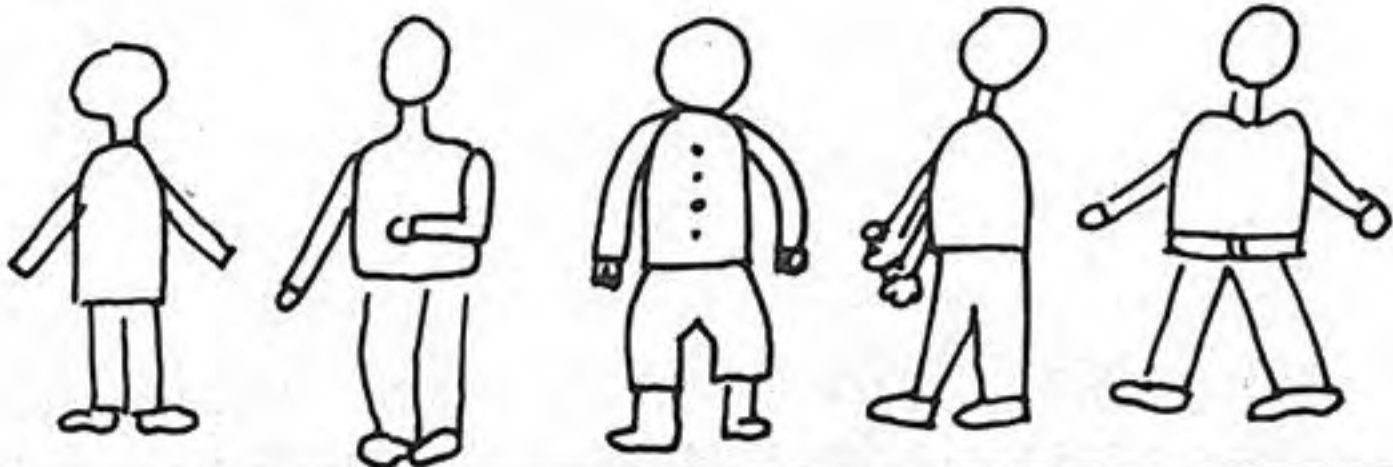
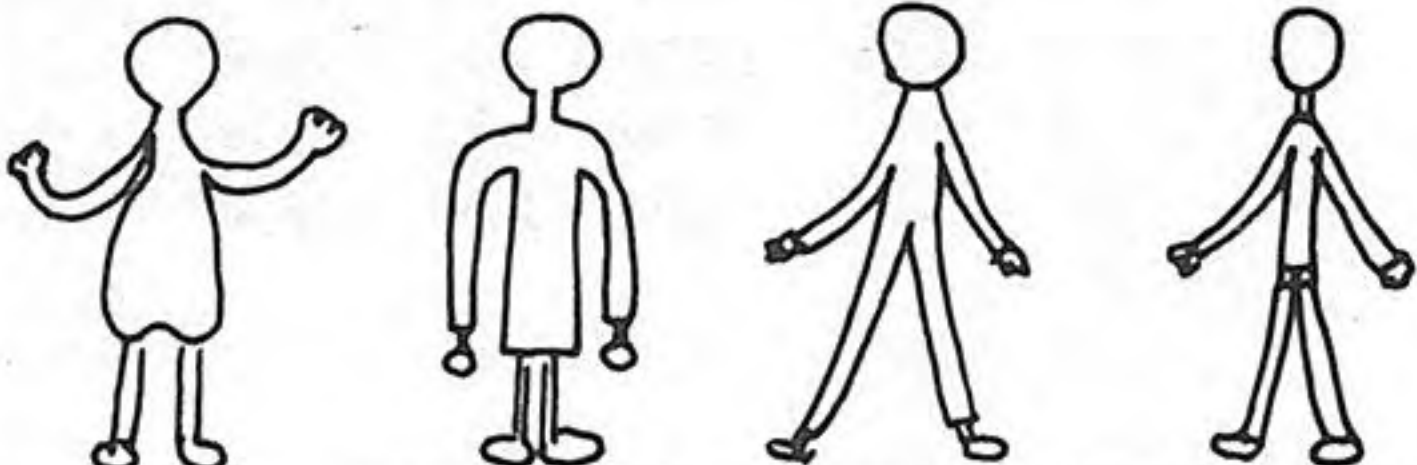
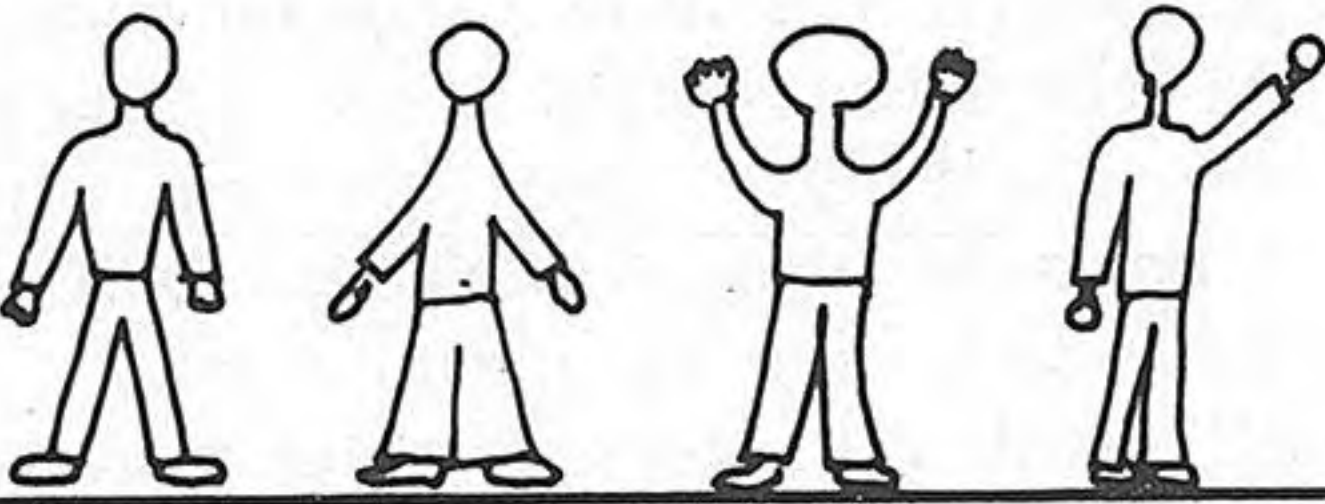
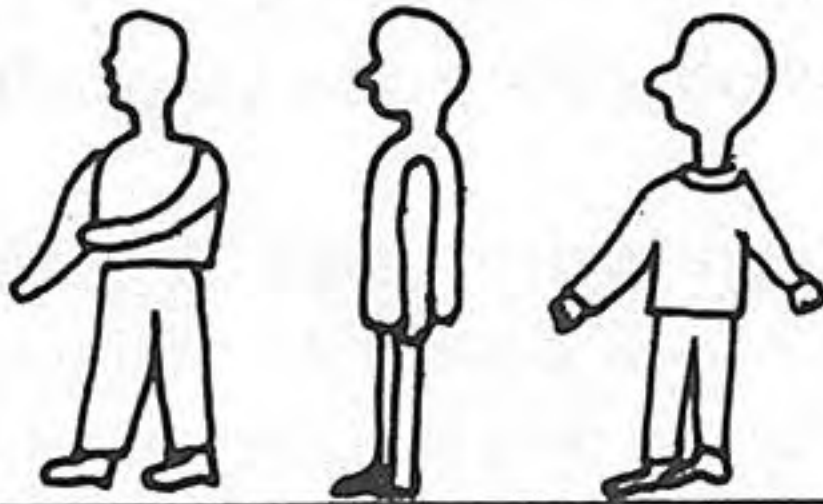
Obr. 1. Korelace mezi výsledky kresebného a inteligenčního testu u hochů a dívek

1		
2		
3		
4		
5		

Obr. 2. Zobrazovací schémata postavy muže u 4 letých dětí

Obr. 3. Zobrazovací schémata postavy muže u 6 letých dětí

1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		

Obr. 4. Zobrazovací schémata postavy muže u 8 letých dětí

Tabulka 3a. Srovnání hodnot kresebného testu a inteligenčního testu z hlediska schématu kresby lidské postavy ve věku 4 let u hochů (n = 125)

Schéma ve 4 letech	n	%	Hrubé skóre kresebného testu G—H						Hrubé skóre WISC			
			4;0		6;0		8;0		8;0 verbální		8;0 performační	
č.			$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ
1	26	21	4,85	1,95	15,62	5,62	24,54	8,02	52,23	5,50	54,42	7,69
2	19	15	6,95	2,15	17,74	3,31	26,63	6,64	56,42	7,36	58,37	7,09
3	35	28	8,37	2,76	17,49	3,96	26,06	5,38	56,60	6,77	59,57	6,28
4	27	22	7,96	3,49	17,52	4,91	26,30	7,62	56,19	6,87	58,96	8,29
5	4	3	12,50	3,32	18,50	0,58	27,75	3,77	62,50	3,32	66,75	7,46
6	14	11	1,39	1,36	14,21	5,34	20,86	6,09	50,21	8,96	50,50	11,78

Tabulka 3b. Srovnání hodnot kresebného testu a inteligenčního testu z hlediska schématu kresby lidské postavy u dívek ve věku 4 let (n = 131)

Schéma ve 4 letech	n	%	Hrubé skóre kresebného testu G—H						Hrubé skóre WISC			
			4;0		6;0		8;0		8;0 verbální		8;0 performační	
č.			$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ
1	26	20	5,77	2,07	17,12	4,42	28,08	7,32	52,31	7,69	53,19	6,12
2	21	16	7,33	1,85	18,38	5,14	27,67	5,15	53,19	6,12	54,05	7,60
3	42	32	9,50	2,99	19,60	6,39	28,76	5,50	53,38	5,62	56,14	9,01
4	35	26	10,20	3,54	18,69	4,21	29,40	5,87	51,74	5,76	56,69	7,52
5	2	2	22,00	0	17,50	2,12	40,00	9,90	59,00	5,66	60,00	9,90
6	5	4	1,26	2,13	16,00	2,00	26,40	6,02	47,40	3,36	49,80	5,12

od schémat dětí šestiletých. Rozdíl je v dokonalejším propracování jednotlivých prvků. U všech čtyř schémat se setkáváme s variantou profilu, který je ovšem ještě neúplný (např. pouze hlava nebo nohy). Schéma č. 5 tvoří přechod mezi kresbami „montovanými“ a kresbami typu „tvarovaných linií“. Integrace postavy pomocí tvarované obrysové linie vede k zanedbání detailů. Schéma č. 6 má obdobu ve schématu č. 5 u dětí šestiletých. Liší se kvalitou tvarovaných linií a zdokonalením proporcí. Nejvyspělejším znázorněním lidské postavy v 8 letech je schéma č. 7; postava je kreslena z profilu, rysy obličeje jsou znázorněny tvarovanou linií, nikoli připojováním částí.

Dále jsme si kladli otázku, jaká je distribuce zobrazovacích schémat na jednotlivých věkových úrovních a zda se liší distribuce schémat hochů a dívek. Přehled podávají tab. 2, 3 a 4. Ve věku 4 let se nejčastěji vyskytuje schéma č. 3 jak u hochů (28 %), tak u dívek (32 %). Schéma č. 5 je početněji nejslaběji zastoupeno; je to

Tabulka 4a. Srovnání hodnot kresebného testu a inteligenčního testu z hlediska schématu kresby lidské postavy u hochů ve věku 6 let (n = 125)

Schéma v 6 le- tech	n	%	Hrubé skóre kresebného testu G—H						Hrubé skóre WISC			
			4;0		6;0		8;0		8;0 verbální		8;0 performační	
č.			$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ
1	57	46	6,43	3,42	15,91	4,05	23,67	5,79	54,96	6,18	57,49	8,07
2	27	22	5,26	3,26	15,07	4,69	25,26	7,35	52,33	9,00	53,78	10,36
3	13	10	7,15	3,05	17,46	4,48	25,69	5,74	55,85	7,31	58,92	6,44
4	24	19	7,63	3,33	19,75	4,53	27,88	7,39	56,67	6,59	59,13	7,11
5	4	3	12,75	3,77	21,50	1,29	33,75	9,81	62,25	6,95	65,25	7,54

Tabulka 4b. Srovnání hodnot kresebného testu a inteligenčního testu z hlediska schématu kresby lidské postavy u dívek ve věku 6 let (n = 131)

Schéma v 6 le- tech	n	%	Hrubé skóre kresebného testu G—H						Hrubé skóre WISC			
			4;0		6;0		8;0		8;0 verbální		8;0 performační	
č.			$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ
1	37	28	7,03	4,19	16,51	4,21	28,08	5,73	51,14	5,01	54,05	7,08
2	29	22	8,14	2,33	16,97	4,12	26,24	4,79	53,97	5,48	55,38	7,18
3	5	4	6,40	0,55	19,00	5,90	27,40	2,88	57,60	10,06	55,40	2,61
4	38	29	8,71	3,95	19,39	5,17	28,24	6,23	51,58	6,31	54,11	9,19
5	22	17	11,41	3,91	22,18	6,06	34,09	5,87	54,59	7,05	59,86	7,90

vlastně přechodný typ kresby, který nacházíme u dětí 5 a 6 letých. Pro nejmladší věkovou skupinu čtyřletých dětí bylo nutné vytvořit další kategorii (uvedenou v tab. 3 jako schéma č. 6), zahrnující kresby dětí, které kreslily jen izolované prvky nebo čárání. Z našeho souboru sem patří 11 % hochů a 3,8 % dívek. Dále nemohly být zařazeny děti, s nimiž se ve věku 4 let nepodařilo při vyšetření navázat kontakt. Vývoj těchto dětí hodláme sledovat podrobněji zvláště.

Ve věku 6 let užívá 45 % chlapců zobrazovací schéma č. 1, kruhové, zatímco u dívek je rovnoměrně zastoupeno schéma č. 1 (28 %) a schéma č. 4 (29 %). Schéma č. 5, které pracuje s tvarovanou linií, užívá 17 % dívek, ale jen 3 % hochů.

Ještě výraznější jsou rozdíly v distribuci schémat mezi hochy a dívkami ve věku 8 let. Dívky kreslí postavu pomocí tvarované linie integrovanou podél vertikální osy, schéma č. 6, ve 54 %. U hochů se setkáváme s tímto schématem jen v 23 % kreseb. V 8 letech zobrazuje 61 % chlapců člověka „montovanou“ kresbou. Schéma č. 7

Tabulka 5a. Srovnání hodnot kresebného testu a inteligenčního testu z hlediska schématu kresby lidské postavy u hochů ve věku 8 let (n = 125)

Schéma v 8 le- tech	n	%	Hrubé skóre kresebného testu G—H						Hrubá skóre		WISC	
			4;0		6;0		8;0		8;0 verbální		8;0 performační	
č.			$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ
1	22	17	5,96	2,85	15,64	3,79	20,32	3,17	54,59	7,06	56,27	7,72
2	16	13	5,69	3,70	15,13	5,45	21,56	5,20	52,00	9,59	50,63	11,35
3	15	12	6,47	3,84	16,53	3,29	20,20	3,82	53,93	7,81	51,33	5,77
4	23	18	6,48	2,97	15,83	4,18	26,65	4,72	53,39	4,73	57,39	6,54
5	8	7	5,26	3,30	15,00	3,63	23,00	4,93	56,88	8,81	58,63	8,38
6	29	23	8,76	3,87	18,62	4,54	29,72	5,59	56,66	6,72	62,59	5,47
7	12	10	5,92	3,34	20,25	5,41	34,58	7,46	59,42	5,74	62,75	7,42

Tabulka 5b. Srovnání hodnot kresebného testu a inteligenčního testu z hlediska schématu kresby lidské postavy u dívek ve věku 8 let (n = 131)

Schéma v 8 le- tech	n	%	Hrubá skóre kresebného testu G—H						Hrubá skóre		WISC	
			4;0		6;0		8;0		8;0 verbální		8;0 performační	
č.			$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ	$\bar{x}$	σ
1	7	5	3,60	2,46	14,00	3,46	21,14	2,91	47,86	8,34	45,00	10,97
2	20	16	7,15	2,85	16,10	3,67	23,65	4,39	51,25	6,77	51,45	8,15
3	6	4	8,17	3,87	20,67	2,80	28,00	6,57	54,33	3,78	57,00	2,45
4	13	10	7,38	2,53	18,77	3,39	29,31	4,33	54,92	7,29	56,92	11,02
5	10	8	9,50	3,14	16,10	4,65	26,10	5,43	53,20	4,54	56,20	5,07
6	71	54	9,30	4,20	19,76	5,64	31,25	5,64	52,83	5,82	56,66	6,56
7	4	3	10,50	2,38	17,75	5,32	27,50	4,20	55,75	7,54	61,25	8,02

představuje nejvyspělejší způsob zobrazení v 8 letech, kreslí je 9,6 % hochů a 3 % dívek; toto schéma bude častěji zastoupeno v dalších věkových intervalech.

Dalším postupem našeho zpracování bylo srovnání zobrazovacích schémat s hrubými skóre kresebného testu G—H a inteligenční škály Wechslerovy. Každému tomuto strukturálnímu schématu byla přiřazena skóre těchže dětí na všech třech sledovaných věkových úrovních, srv. tab 3a, 3b, 4a, 4b, 5a, 5b. Na úrovni 4 let je vzestupný trend skóre jednoznačný, podle předpokladu jsou skóre dívek vyšší než skóre hochů. Nižší skóre nacházíme u schématu č. 6, které zahrnuje kresebné projevy dětí, dosud neschopných nakreslit postavu, a to jak v kresebném, tak v inteligenčním testu.

Vycházíme-li ze zobrazovacích schémat v 6 letech (tab. 4a, 4b) vidíme, že trend testových hodnot v šesti letech je rovněž vzestupný. Obdobný je trend testových hodnot u dětí v 8 letech (tab. 5a, 5b).

Tabulka 6. Četnost zobrazovacích schémat u jednotlivých somatotypů dětí

Somatotyp v 6 letech	Hoši		Nejčastější schéma kresby v 8 letech		Dívky		Nejčastější schéma kresby v 8 letech	
	n	%	č.	%	n	%	č.	%
1 Endomorf	8	7	6	38	12	9	6	42
2 Přejídný typ 1/3	12	10	6	50	14	11	6	50
3 Mesomorf	59	49	1 4 6	20 20 20	66	51	6	55
4 Přejídný typ 3/5	32	26	4	28	30	23	6	56
5 Ektomorf	10	8	3	40	7	6	6	71

Další zpracování je pokusem o zjištění věkové variability zobrazovacích schémat. Předpokladu vývojové stability by odpovídal případ, u něhož je postava člověka kreslena ve 4, 6 i 8 letech podle téhož základního schématu. Na obr. 5 a 6 vycházíme ze zobrazovacích schémat dětí v 8 letech a sledujeme, jaká schémata užili tyto děti ve věku 6 a 4 let. Hoši, kteří v 8 letech měli základní schéma kruhové, užili také v 6 letech v 75 % kruhové schéma. Ve 4 letech též hoši vycházejí ze schématu č. 3, rovněž kruhového základu. Hoši, kteří v 8 letech užili schéma hranaté, navazují v 6 letech stejně často na hranaté nebo kruhové, ve 4 letech však znázorňovali postavu podle méně diferencovaného schématu č. 2 nebo nedospěli k zobrazení člověka. Hoši, kteří užívají schéma č. 6, navazují na kruhové schéma jak v 6 letech, tak ve 4 letech. Více než polovina kreseb dívek 8 letých odpovídá zobrazovacímu schématu č. 6, třetina těchto dívek navazuje na kruhové schéma č. 1 nebo na schéma č. 4 typu „montované“ integrované kresby. Ve čtyřech letech užila tato děvčata stejně často schéma č. 3 a 4. U schématu č. 2, hranatého, se jeví obdobný vývojový trend jako u hochů.

Variabilita zobrazovacích schémat je poměrně značná, takže k definitivním závěrům by bylo možné dospět teprve na základě rozsáhlého vzorku populace longitudinálně sledovaných dětí.

Při srovnání zobrazovacího schématu se somatotypem dítěte jsme vycházeli z výsledků antropometrického zkoumání dětí, které provedl pediatr MUDr. F. Omelka. Somatotypy byly stanoveny na základě Brugschova indexu.² Rozvrstvení našeho souboru podle pěti základních somatotypů zachycuje tab. 6. U mezomorfního typu, který je nejpočetnější, jsou u hochů rovnoměrně zastoupena schémata č. 1, 4, 6. U dívek téhož somatotypu více než polovina kreseb odpovídá schématu č. 6, jehož proporce odpovídají proporcím mezomorfního typu. Tento vztah je však oslaben

² $\frac{\text{obvod hrudníku} \times 100}{\text{tělesná výška}}$, viz též Blažek, 1970.

SCHÉMA V 8 LETECH	N	%	SCHÉMA V 6 LETECH	N	NEJČASTĚJŠÍ SCHÉMA	SCHÉMA VE 4 LETECH	N	NEJČASTĚJŠÍ SCHÉMA
	22	18	1 2 3 4 5	17 3 1 1 -		1 2 3 4 5 6	5 3 7 4 - 3	
	16	13	1 2 3 4 5	7 7 1 1 -		1 2 3 4 5 6	1 4 3 3 1 4	
	15	12	1 2 3 4 5	3 3 3 6 -		1 2 3 4 5 6	4 2 4 3 - 2	
	23	18	1 2 3 4 5	8 6 3 6 -		1 2 3 4 5 6	5 4 6 6 - 2	
	8	6	1 2 3 4 5	5 2 - 1 -		1 2 3 4 5 6	3 - 1 1 1 2	
	29	23	1 2 3 4 5	14 2 4 6 3		1 2 3 4 5 6	5 4 12 6 2 -	
	12	10	1 2 3 4 5	3 4 1 3 1		1 2 3 4 5 6	3 2 2 4 - 1	

Obr. 5. Zobrazovací schémata 8 letých hochů v návaznosti na schéma v 6 a 4 letech

SCHÉMA V 8 LETECH	N	%	SCHÉMA V 6 LETECH	N	NEJČASTĚJŠÍ SCHÉMA	SCHÉMA VE 4 LETECH	N	NEJČASTĚJŠÍ SCHÉMA
	7	5	1 2 3 4 5	3 2 -- 2 -		1 2 3 4 5 6	2 1 2 - - 2	
	20	15	1 2 3 4 5	8 9 - 3 -		1 2 3 4 5 6	6 5 4 5 - -	
	6	4	1 2 3 4 5	1 2 1 2 -		1 2 3 4 5 6	2 - 3 1 - -	
	13	10	1 2 3 4 5	3 1 - 6 3		1 2 3 4 5 6	2 3 3 4 - 1	
	10	8	1 2 3 4 5	1 5 - 4 -		1 2 3 4 5 6	1 2 5 2 - -	
	71	55	1 2 3 4 5	21 8 4 21 17		1 2 3 4 5 6	13 9 22 23 2 2	
	4	3	1 2 3 4 5	- 2 - - 2		1 2 3 4 5 6	- 1 3 - - -	

Obr. 6. Zobrazovací schémata 8 letých dívek v návaznosti na schéma v 6 a 4 letech

tím, že u dívek je schéma č. 6 nejčastějším schématem u všech somatotypů.³ Oba krajní typy jsou početně slabé a neumožňují obecnější závěry.

Diskuse

Záměrem naší práce nebylo vytvoření kvalitativní škály pro rychlé orientační zhodnocení dětského grafického projevu, jak se s ní setkáváme v práci Harrisově nebo ve smyslu Burtova požadavku, aby si každý hodnotitel vytvořil svou vlastní kvalitativní škálu. Pomocí komparativní analýzy jsme chtěli zjistit základní zobrazovací schémata a objasnit strategii zobrazovacího procesu. Nepracujeme proto s apriorně stanovenými strukturálními schématy, ale se základními zobrazovacími schématy, získanými empiricky, induktivní metodou. Vyčlenění základních schémat zvláště pro každou sledovanou věkovou skupinu umožňuje seřazení podle vzestupných hodnot ve vertikální rovině v téže věkové skupině a zároveň umožňuje srovnání v rovině horizontální mezi jednotlivými věkovými kategoriemi. Protože srovnáváme zobrazovací schémata těchto dětí, můžeme s větší spolehlivostí sledovat návaznost schémat a vyslovit se k jejich stabilitě, případně variabilitě a vývojové dynamice.

Když jsme v naší dřívější práci (Švancarová, Švancara, 1972) pojednali o výrazné změně „stylu“ kresby lidské postavy mezi 6. a 8. rokem věku, vyslovili jsme hypotézu, že jde o významnou charakteristiku ve vývoji dětského grafického projevu, ke které nedochází náhle, ale postupně a která má značnou věkovou variabilitu. Na základě zobrazovacích schémat dětí našeho dlouhodobě sledovaného vzorku, můžeme konstatovat, že v 6 letech pouze 17 % dívek a 3 % chlapců dospělo ke stylu „tvarovaných linií“, zatímco v 8 letech 65 % dívek kreslí postavu pomocí tvarované linie integrovanou podél vertikální osy, schéma č. 5, 6, 7; u chlapců téhož věku se s těmito schématy setkáváme v 39 %. Jirásek (1965) navazuje na kreslířské typy vídeňského výtvarného pedagoga Rotheho (1929), tzv. typ konstruktérský, analytický a typ impresionistický, syntetický a konstatuje zřetelný přechod k syntetickému zobrazení mezi devátým a desátým rokem. Berger (1939), který rovněž rozlišuje dva typy kreslířů, typ analytický a syntetický, uvádí, že většina dětí náleží k prvnímu typu. Všechny tyto typy jsou poznamenány vlivem různých trendů, ať ve výtvarném umění, pedagogice nebo psychologii, jež byly charakteristické nebo často módní v době jejich vzniku. Přispěly vesměs málo k objasnění vlastní geneze zobrazovacího procesu. Většinou šlo o jednostranné zúžení, např. Lowenfeld (1960, cit. Uždil, 1974) rozlišuje typ vizuální a typ haptický; prvnímu typu přisuzuje tendenci přiblížit si vnější svět kresebným zobrazením a hovoří o převaze extravertních typů, zatímco typy haptické promítají do kresby vnitřní svět svých zážitků a jsou podle autora převážně typy introvertovanými. Typologické tendence jsou stále živé, někteří autoři se opírají pouze o deskripci znaků výtvarného projevu, např. Karlavaris (1965), který rozlišuje typy dekorativní, intimně lyrické, narativní ap. Read (1967) spojuje vnější znaky výtvarného projevu s rysy osobnosti a dospívá k velmi složité typologii, která však nevychází z jednotného hlediska.

³ Při dalším zpracování bude věnována pozornost srovnání somatotypu s plošným rozsahem kresby lidské postavy.

Našemu pojetí jsou nejbližší práce Meiliové-Dworetzké (1957) a Golombové (1973). První autorka si klade tyto základní otázky: Jak dítě dospívá k zobrazení člověka, který je pro ně tak důvěrnou osobní zkušeností? Jaký je vztah mezi percepcí, představou a zobrazením? Jaká je základní forma zobrazení, které části těla se vyčleňují nejřívě? Ve svém zkoumání se opírá o zpracování 130 kreseb lidské postavy dětí předškolního věku a dospívá k závěru, že vývoj probíhá od původní primární jednoty (kterou Grindley, 1938, cit. Meiliová-Dworetzká, 1957, označuje názvem „basal man“), nejčastěji znázorněné kruhovým útvarem, k připojení vertikální dimenze, z níž se vyčleňuje zobrazení nohou, a dimenze horizontální, která vede k zobrazení paží. Tento vývojový trend směřující od původního globálního zobrazení k diferencovanějšímu způsobu vyjádření můžeme sledovat také u zobrazovacích schémat našich 4 letých dětí. Meiliová-Dworetzká hovoří o polaritě mezi částmi a strukturou. Děti, které nedospěly k zobrazení lidské postavy, nýbrž jsou ještě ve fázi čárání, dovedou vyjmenovat více částí lidské postavy než děti, které již postavu kresebně zobrazují. Autorka se domnívá, že tyto děti jsou více zaujaty přiřazováním částí a vytvářením struktury a snahou po syntéze. Při sledování dalšího kresebného vývoje mohla autorka dokázat, že kdykoli dochází k pokroku ve smyslu syntézy, obvykle je doprovázen zanedbáváním detailů, které již byly dříve zvládnuty a znázorňovány; tuto tendenci nazývá „principem ekonomie“. Obdobné tendence jsme mohli sledovat také v sestavách zobrazovacích schémat našich dětí, kde se na věkové úrovni 6 a 8 let vyskytují zobrazovací schémata, která se vyznačují tendencí k syntéze na úkor znázornění částí (srv. schéma č. 3 v 6 letech a schéma 5 v 8 letech).

Řadu styčných bodů nacházíme v monografii C. Golombové, která navazuje na uvedenou práci Meiliové-Dworetzké a snaží se na základě vlastního zkoumání kriticky zhodnotit kognitivistické pojetí Piagetovo a neogestaltistickou teorii Arnheimovu. U 105 dětí ve věku 3;4 až 7;4 roků Golombová zkoumala zobrazování lidské postavy za různých podmínek. Zvolila 11 úkolů: kresbu lidské postavy, modelování, skládanku, kresbu podle diktátu, neúplnou figuru, doplňování figur, výběr „nejlepší“ kresby, obkreslování. Pro vyhodnocování kresebných a modelovacích úkolů vytvořila vlastní strukturální škálu. Na základě vlastních výsledků se vyslovuje proti kognitivistické teorii Piagetově (která interpretuje dětskou kresbu především jako výraz kognitivního vývoje, zdůrazňuje napodobování a interpretuje kresbu jako proces vyvažování mezi egocentrickou asimilací a fenomenalistickou akomodací, vyvažování mezi hravou aktivitou a symbolickou aktivitou) a přiklání se k neogestaltistickému pojetí Arnheimovu, které sice zdůrazňuje význam vizuálního vnímání, v dětské kresbě však nespátřuje „kopii“ reality, nýbrž považuje zobrazovací proces za invenci strukturálně ekvivalentních forem. Při interpretaci dětské kresby se přihlíží k vymezení úkolu, instrukci, motivaci, zkušenosti, schopnostem a vývojové úrovni. Kritika sovětských autorů Vengera, Zinčenka, Galperina aj. však proniká ještě dále. Tito badatelé sice kladně hodnotí, že Piaget správně položil otázku o vlivu širších aktivit na vývoj vnímání, ale vytýkají mu, že jeho pojetí znamená redukci na vliv intelektu, že nerespektuje dostatečně orientující a regulující funkce vnímání vzhledem k činnosti a ve svých důsledcích vede k hypotéze o vrozenosti elementárních struktur. Podobně hodnotí kladně sovětsí autoři Šestakov, Gregori, Zaporožec, Zinčenko, Vergiles, Ruzskaja přínos teorie Arnheimovy, zejména jeho

důraz na celostní charakter procesu vnímání, význam „vizuálního myšlení“, kritiku abstraktního umění a formalismu, zároveň však poukazují na některé nedostatky této teorie, např. idealisticky orientovaný výklad podstaty smyslového vnímání, který předpokládá vrozenou imanentní strukturu „mozkových polí“.

*

Při zpracování sledovaného tématického okruhu se nám odkrývá celá řada otevřených otázek. Zvláštní pozornost zasluhuje rozbor případů, kde nacházíme výraznou diskrepanci mezi grafickým projevem a ostatními schopnostmi, zvláště intelektovými. Na základě formální analýzy linií a užití hranatých nebo oblých tvarů zamýšlíme provést srovnání kreseb vzorku zdravé městské populace a dětí s prokazatelnými symptomy organických poškození CNS na základě kritérií uvedených v pracích Švancara, Švancarová (1964) a Schlangeové (1968). V této souvislosti hodláme věnovat pozornost také vývoji zobrazovacích schopností dětí — leváků. Předpokládáme, že sledování vývoje laterality nám umožní rozlišit skupinu dětí, které ve čtyřech letech ještě nezobrazovaly postavu člověka, ale v dalším průběhu vývoje dosahují nadprůměrných výkonů, od dětí, které v celém svém dalším vývoji zůstávají na nižší úrovni (Kováč, Horkovič, 1966, 1967, 1970, 1972).

Některé analogie v somatickém růstu jako zmenšování podílu hlavy ve vztahu k velikosti trupu, které můžeme sledovat od stadia embryonálního až po dospělost a některé společné znaky pěti základních schémat somatotypů a našich vyčleněných základních zobrazovacích schémat lidské postavy nás vedlo k pokusu srovnat tato schémata se somatotypy sledovaných dětí. Nathanová (1973) uvádí, že děti obézní např. kreslí postavy globálnější a méně pročleněné. Krajiní skupiny našeho souboru jsou však početně slabě zastoupeny a nelze proto z naznačených vztahů vyvozovat obecnější závěry. Domníváme se, že k určitějšímu objasnění závislosti by mohl přispět postup, při němž bude somatotyp vyjádřen nikoli pouze základním schématem, ale přímo číselným indexem a rovněž zobrazovací schéma bude provázeno číselným indexem, vyjadřujícím plošný rozměr kresby.

Závěry

Otázky, které jsme si kladli na začátku naší práce, můžeme zodpovědět několika tézami:

1. Vývoj zobrazovacího procesu se řídí základními principy vývoje, principem diferenciací a integrace, směřuje od globálního, nepročleněného zobrazování k diferencovanějšímu zobrazení lidské postavy integrované podél vertikální osy.
2. Odraz těchto základních principů vývoje můžeme sledovat ve vzestupném seskupení základních zobrazovacích schémat na jednotlivých věkových úrovních i mezi věkovými kategoriemi.
3. Sledování těchto dětí na třech věkových úrovních umožňuje posouzení stability, případně variability vývoje zobrazovacích schémat. V 6 letech je zobrazovací schéma pevněji fixované u hochů. V 8 letech dospívají dívky dříve než hoši k zobrazování postavy integrované podél vertikální osy. Diferencovanější

závěry o stabilitě schématu by se musily opírat o větší výběr longitudinálně sledovaných dětí.

4. Zobrazovací schémata mohou být měřítkem vývojové úrovně zobrazovacích schopností.

5. Vytvoření modelu vývoje zobrazovacích schopností, který by byl analogický Piagetovu modelu vývoje myšlení by bylo možné, ale nebylo by v souladu s marxistickými výchozími pozicemi, neboť tento model nepřihlíží dostatečně k sociálním faktorům vývoje a vychází z principu „genetického strukturalismu“. Nové řešení nabízí „etalonový model“ Vengerův, který však zatím byl experimentálně ověřen pouze při nácviku reprodukce geometrických tvarů.

Závěrem připojujeme dvě kasuistiky dokumentující genezi zobrazovacích schopností; záměrně jsou vybrány děti s průměrnou úrovní kresebných testů v tomto pořadí: (a) věk 4;0 roky: kresba člověka, (b) 5;0 rodina, (c) 6;0 postava muže, (d) 6;0 postava ženy, (e) 8;0 muž, (f) 8;0 žena, (g) 10;0 muž, (h) 12;0 muž, (ch) 10;0 strom, (i) 12;0 strom, (j) 14;0 strom. Kvantitativní hodnocení kresby lidské postavy podle škály G—H (v závorce jsou uvedena standardní skóre) obsahuje následující tabulka, v níž jsou pro srovnání uvedena také hrubá skóre inteligenčních testů.

Tabulka 7

G—H	T—M	WISC	Ra	Věk (roky)	G—H	T—M	WISC	Ra
9 (92)				4;0	9 (96)			
	68			5;0		80		
19 (98)				6;0	26 (120)			
	84		19	7;0		106		26
35 (114)		verb. 42 perf. 60		8;0	30 (108)		verb. 63 perf. 61	
			29	9;0				36
33 (95)	126			10;0	47 (119)	146		
				11;0				
37 (91)		verb. 41 perf. 60		12;0	45 (106)		verb. 69 perf. 66	
				14;0				
Z. O. č. 80 H. Z-á				Z. O. č. 121 T. H.				

První ukázka ilustruje vývoj chlapce T. H., nar. 1962, č. 121; po stránce antropologické somatotyp č. 4, přechodný typ mezomorf-ektomorf (obr. 7a—j). Ve svých 4 letech znázorňuje chlapec lidskou postavu pomocí dvou kruhovitých útvarů zhruba stejné plošnosti s lineárním vyznačením končetin ve směru horizontálním a vertikální osy, zobrazovací schéma č. 4 (srv. obr. 2). V pěti letech přechází k hranatým, trojúhelníkovým tvarům; užívá již zčásti dvojdimenzionálního způsobu znázornění končetin. V šesti letech evidujeme „montovanou“ kresbu, schéma č. 4, trojúhelníkový základ se podržuje. V osmi letech přistupuje náznak „tvarovaných linií“, krk, paže a trup jsou znázorněny pomocí jedné linie; schéma č. 6 (srv. obr. 3). Stále můžeme pozorovat jisté nedostatky motorické koordinace. Ve věku deseti let znázorňuje chlapec pohyb, výraz obličeje, užívá dobře tvarovaných linií; některé nesnáze v jemné motorické koordinaci jsou dosud patrné. Ve dvanácti letech kreslí postavu z profilu, náznak karikatury; kresba odráží některé nacvičené prvky, nedostatky jsou technikou zastřeny. Podobně můžeme srovnat tři kresby stromu z 10, 12 a 14 let. V 10 a 12 letech je zobrazovací schéma shodné, ve 12 letech obohacené o detailní propracování. Ve 14 letech kreslí hoch strom exotický, palmu, s plošným řešením kmene kontrastuje trojdimenzionální zobrazení koruny.

Druhá ukázka zachycuje vývoj kresebných schopností dívky H. Z., nar. 1962, č. 80; po stránce antropometrické patří dívka k mesomorfnímu typu. Ve věku čtyř let znázorňuje lidskou postavu pomocí kruhového a obdélníkového tvaru (schéma č. 4, srv. obr. 2). V pěti letech přistupuje v kresbě rodiny trojúhelníkový tvar, zůstává nadále důraz na vertikální osu; končetiny jsou znázorněny lineárně. V šesti letech se objevuje náznak „tvarované“ linie; schéma č. 5 (srv. obr. 3). Dívka užívá téhož schématu pro zobrazení postavy muže i ženy. V osmi letech je v kresbě naznačen přechod k oblým tvarům; schéma č. 6 (srv. obr. 4). Hlava je disproportionálně velká, ale proporce trupu se výrazně zlepšily. Sledujeme-li kresebný vývoj tohoto děvčete dále, zjišťujeme, že zobrazovací schéma se již v podstatě nemění; zůstává stejné v 10 i 12 letech. Přibývá tendence vystihnout pohyb, činnost a výraz. Obdobně můžeme zjistit, že ani v zobrazovacím schématu stromu nedochází k podstatným změnám (srv. kresbu stromu v 10, 12 a 14 letech).

5. Strategie sedmiletých a desetiletých dětí v bludišřových úkolech

JOSEF ŠVANCARA

Progresívní změny v organizaci pracovních operací a modernizace vzdělávacího procesu kladou nové úkoly pro zkoumání poznávacích procesů. Jak zdůrazňuje Linhart (1976), v současné době se experimentálně psychologické řešení zvláštností poznávací a heuristické činnosti stále více zaměřuje na vlastní *postup řešení problémů*, nikoli pouze na výsledek činnosti. Toto zaměření je patrné z řady prací, opírajících se o principy systémového přístupu (Berlyne, Brušlinskij, Charlesworth, Elithorn, Fischbein, Klix, Lukavský, Puškin, Tichomirov a další). Labyrintové testy, spjaté s celoživotním dílem S. D. Porteuse, oceňované v současné psychodiagnostice jako „culture fair“ nebo „culture free“, i jako senzitivní nástroj pro detekci organického poškození CNS, se dále vyvíjejí pro zkoumání hypotéz a strategií, které vyvíjí jedinec při řešení neznámé situace. Z hlediska vývojově psychologického je zde důležitý zejména proces samoregulace učení v bludišřových úkolech. Avšak řešení otázky, jak jedinci různého věku dospívají k predikci dalších článků řešení, je těsně spjato s potřebou užívat pravděpodobnostních modelů, které se v psychologii upevnily zhruba před třiceti lety. Jak na to poukazuje zejména Lomov a Osnickij (1971), proti návaznosti na minulou zkušenost subjektu vystupují v současném zkoumání regulace poznávacích procesů do popředí programy zaměřené do budoucnosti, jejichž podstatnou složku tvoří prognózování postupu operací spojených s daným úkolem.

V bludišřovém experimentu se v plném rozsahu uplatňuje pravděpodobnostní učení, kdy zkoumaná osoba na základě úspěšných předpokusů předvídá, která ze dvou nebo více cest povede k cíli; toto předvídání se stává součástí více nebo méně složité kombinační analýzy, odrážející kognitivní model jedince. V jedné z předchozích prací využívající možnosti percepčního bludišřového testu. A. Elithorna (Elithorn, Švancara, Weinman, 1971) jsme analyzovali strategii postupu bludišřem u dvojčat; genetická determinace se zde projevovala více v typu chyb než v konečném výsledku.

Problém a metoda

V přítomné práci jde o zkoumání vývoje strategického myšlení u těchže dětí v mladším školním věku a o zjištění korelací s jinými charakteristikami rozumových schopností dětí.

Pro možnost dalšího srovnání s výběrem experimentálních 1. tříd ZDŠ, rozvíjejících učení množinové matematice, jsme zařadili percepční bludišřový test

Tab. 1. Rozvrstvení longitudinálně zkoumaných dětí z hlediska variant bludišťového testu

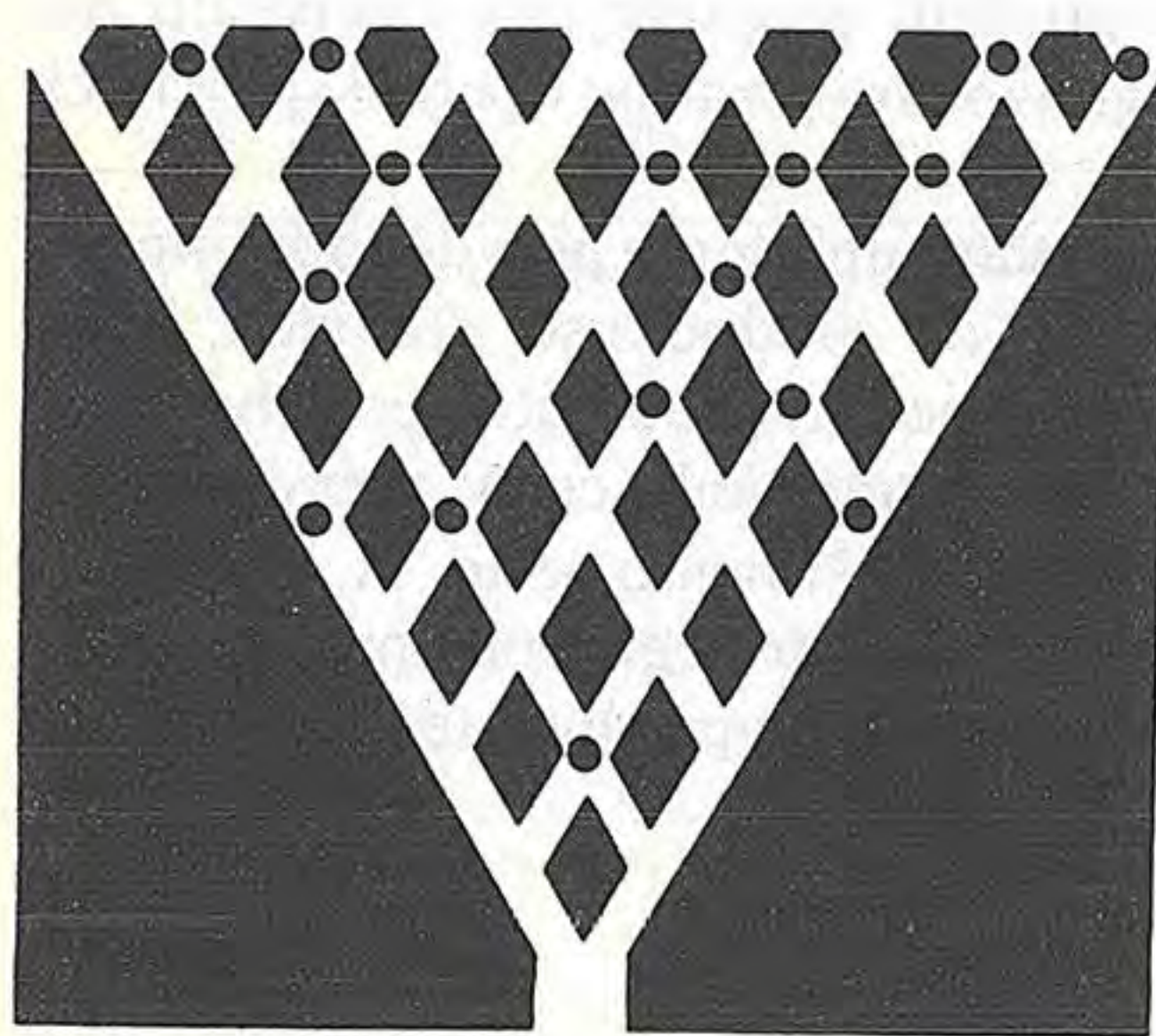
Varianta			Počet		
7;0	Věk	10;0	Hoši	Dívky	Celkem
I. E ₁ -O		E ₁ -O	14	21	35
II. D ₁		E ₁ -O	40	26	66
III. 152		E ₁ -O	29	45	74
Celkem			83	92	175

A. Elithorna (1955) do programu longitudinálního výzkumu ve věku 7 a 10 let. Ve spolupráci s autorem metody jsme aplikovali tři varianty formy pro děti (srov. tab. 1).

U části našeho souboru bylo možné získat pouze jediný test v 7 nebo v 10 letech.

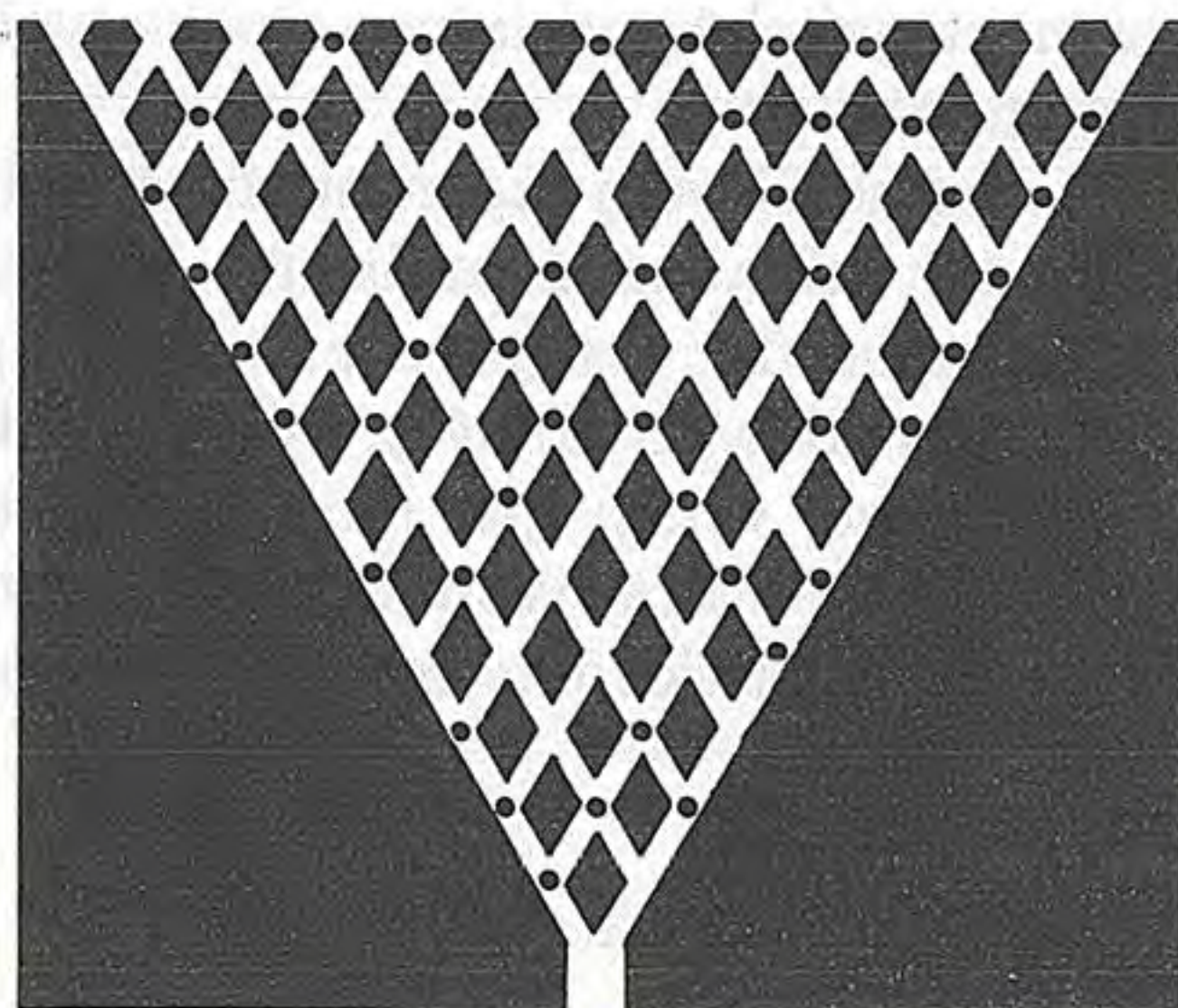
I když se jednotlivé varianty této metody pro dětský věk liší navzájem nepatrnými změnami, výsledky nemůžeme považovat za zcela srovnatelné.

Celý pokus zahrnuje 16 bludišť, z nichž první tři jsou instrukční. Na obr. 1 vidíme ukázkou snadnějšího a obtížnějšího bludiště varianty III. ZO má postupovat zespodu nahoru tak, aby protнула co největší počet bodů, nesmí procházet stěnami bludiště ani se vracet.

154

5

156

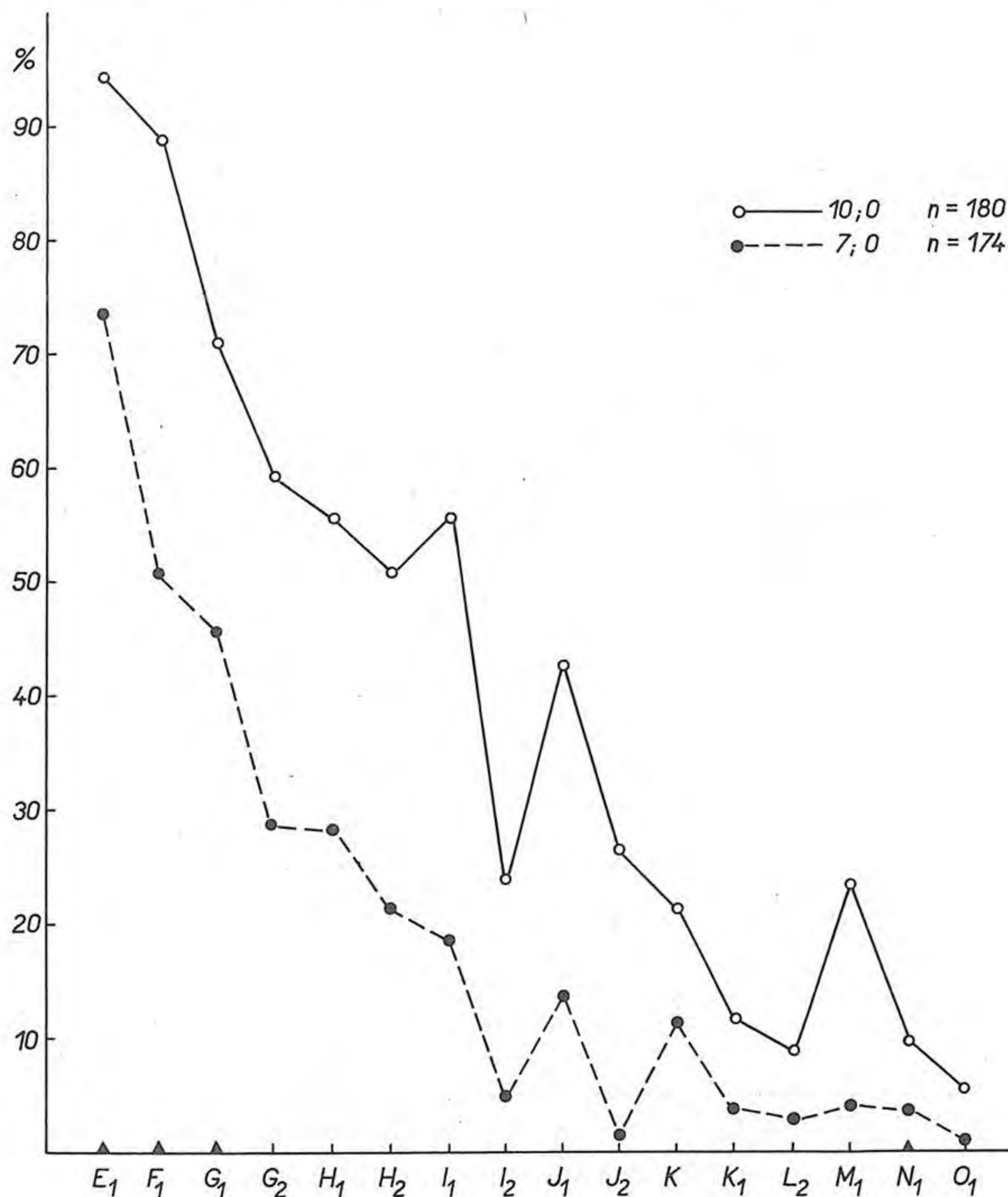
10

Obr. 1a, b. Ukázka dvou z úkolů percepčního bludišťového testu podle Elithorna, verze pro děti. (V pravém rohu je uveden počet nejvýše dosažitelných bodů při dokonalém řešení.)

ZO nedospěje k vyřešení bludiškového úkolu, vyjádřenému maximálním počtem bodů, jestliže se odchýlí od dráhy tím, že

- a) setrvává ve směru pohybu, i když by odklon znamenal zisk,
- b) směřuje k nejbližšímu bodu, i když by odklon vedl k získání většího počtu vzdálenějších bodů,
- c) mění dráhu směřující k bodu, aniž by sledovalo úspěch na druhé a třetí křižovatce.

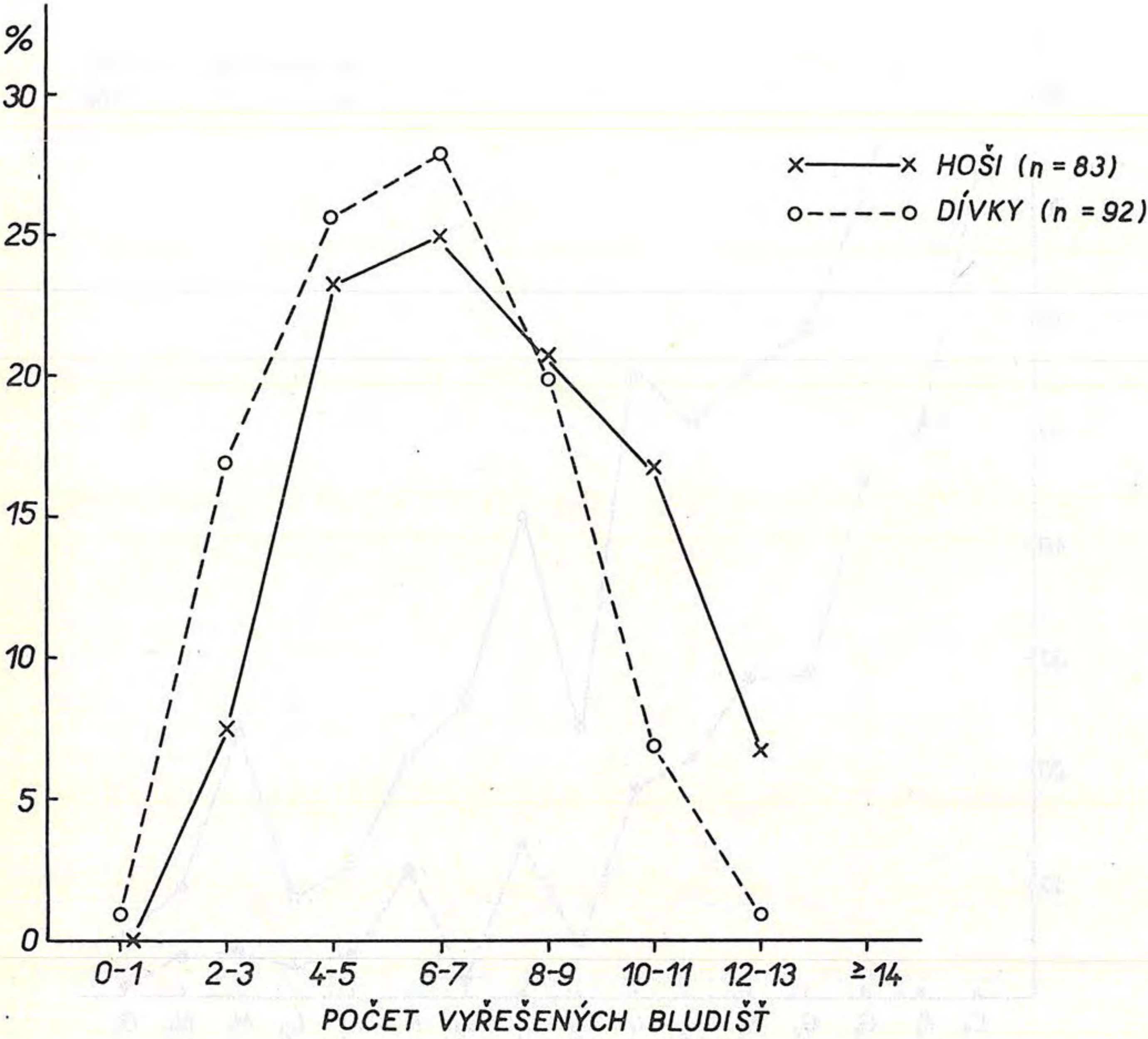
Jednotlivá bludiště jsou progresívně uspořádána. Úspěšné řešení předpokládá potlačení tendencí, které zamezují orientaci na celou dráhu bludištěm. Skóruje se čas, počet dosažených bodů, případně zcela neúspěšná řešení (postup nazpět, nedokončená dráha).

Obr. 2. Počet vyřešených bludiškových úkolů E₁ až O₁ na dvou věkových úrovních.

Tab. 2. Skóre bludiškového testu u 10 letých hochů a dívek ve srovnání s výsledky jiných metod

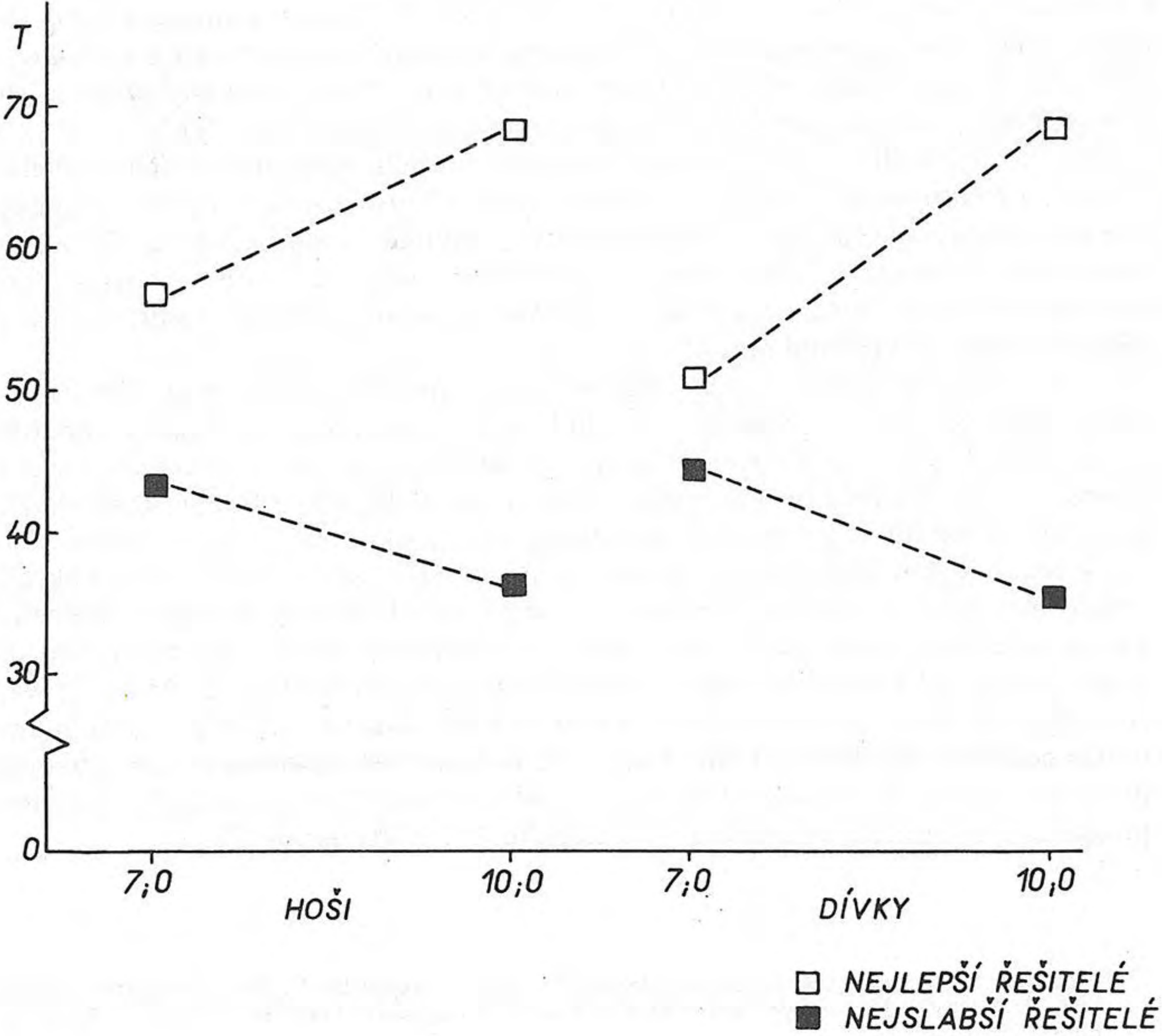
	Bludiškový test 10;0	T-M 10;0 (hrubé skóre)	Raven 9;0	WISC 8;0	
				verb.	perf.
Hoši (n = 83) $\bar{x}$ s	42,2 18,9	140,1 12,9	29,1 4,1	54,8 10,2	57,2 8,3
Dívky (n = 92) $\bar{x}$ s	33,5 17,4	136,9 12,4	26,3 4,8	51,9 6,4	54,6 7,4

Obr. 3. Distribuce desetiletých hochů a dívek z hlediska počtu vyřešených bludišť.

Tab. 3. Longitudinální gradienty bludišťového testu u kontrastních skupin ve srovnání s dalšími parametry. (Údaje v T-hodnotách)

Metoda Kontrastní skupina:	Hoši						Dívky					
	Bludiště		T-M		Raven		Bludiště		T-M		Raven	
	7;0	10;0	7;0	10;0	7;0	10;0	7;0	10;0	7;0	10;0	7;0	10;0
Nejvyšší skóre (n = 9)	57	68	55	55	55	54	52	68	52	54	58	58
Nejnižší skóre (n = 9)	46	36	43	45	44	40	45	35	42	38	42	40

Obr. 4. Vývojové trendy kontrastních skupin (T-hodnoty).

Výsledky

Vyjdeme-li nejprve z kritéria dokonalého vyřešení bludišťového úkolu, vyjádřeného protnutím maximálního počtu bodů, můžeme zhodnotit obtížnost jednotlivých bludišť; přehled o tom nám podává obr. 2.

Vidíme, že obtížost posledních 5 úkolů je pro 7 leté děti značná. Avšak také ve věku 10 let je zde 9 úkolů, které dokonale vyřeší méně než polovina ZO¹. Vcelku se však podstatně neliší pořadí obtížnosti úkolů na těchto dvou věkových stupních. Na dalším obr. 3 vidíme, že se podstatně neliší distribuce vyřešených bludišť u 10 letých hochů a dívek.

Statisticky významný rozdíl mezi výkonem hochů a dívek je patrný zejména v tab. 2, v níž jsou výsledky bludišťového testu vyjádřeny celkovým počtem bodů (a nikoli pouze počtem vyřešených bludišť). Tento předstih hochů je výraznější než v inteligenčních testech.

Vzhledem k tomu, že varianty užití metody nejsou zcela identické a také se zřetel k možnosti srovnat vývojové trendy bludišťového řešení s jinými parametry psychického vývoje, provedli jsme transformaci všech bodových skóre na T-hodnoty.² Na základě těchto hodnot zkoumáme vývojové trendy u dvou kontrastních skupin, čímž získáváme odpověď na otázku, jak řešili bludišťové úkoly v 7 letech jedinci, kteří patřili ve věku 10 let k 10 % nejlepších, resp. nejslabších řešitelů. Přehled o tom poskytuje tab. 3, v níž jsou uvedeny pro srovnání vývojové trendy v řešení inteligenčních testů. Vidíme, že ve srovnání s T-hodnotami Termana-Merrillové a Ravenova testu, které se v průměru mění nepatrně, se rozdíl mezi kontrastními skupinami v intervalu 7–10 roků výrazně zvětšuje. Tento zajímavý výsledek ilustruje výstižně obr. 4.

Z korelační analýzy všech výsledků vyplývají méně pozitivní statisticky významné korelace mezi výsledkem v 7 a 10 letech, které činí pro jednotlivé varianty $r = 0,41; 0,63; 0,34$. Korelace mezi úrovní bludišťového řešení v 10 letech a skóre Termanova a Ravenova testu je vyšší u dívek (0,45; 0,49) než u hochů (0,40; 0,32); odpovídá to rozdílům pohlaví u jiných analogických zkoumání a naznačuje se tím, že výsledek řešení bludišťového problému je u *dívek* více výrazem jejich obecné inteligence, zatímco u *hochů* se uplatňují specifické schopnosti percepční strategie. Tento předběžný závěr bude nutné podložit srovnáním celého algoritmu řešení, očekávaného od komputerového zpracování dat. Z přehledu *typů chyb* vyplývá, že mladší děti se častěji orientují na řešení nejbližší situace v bludišti a působí jim obtíže podržet v představě celou dráhu. V této souvislosti vyvstává otázka, nakolik je možné formovat schopnost predikce průběhu bludištěm, případně s využitím poznatků o senzorických etalonech (Zinčenko, 1975; Venger, 1975).

¹ Předmětem spolupráce s autorem testu je analýza všech postupů bludištěm pomocí samočinného počítače. Z této analýzy vyplyne identifikace míst, v nichž u většiny ZO nejčastěji dochází k odchylkám od optimální dráhy.

²
$$T = \frac{(x - \bar{x}) \cdot 10}{s} + 50$$

Závěry

1. Byly získány první zkušenosti s užitím Elithornova percepčního bludišťového testu u těchže dětí ve věku 7–10 let; metoda se osvědčila a umožňuje diferencované hodnocení postupu bludišťového učení; vyžaduje nepatrné změny v uspořádání úkolů z hlediska stupně obtížnosti.
2. Byly zjištěny statisticky významné rozdíly v řešení bludišťových úkolů mezi hochy a dívkami ve prospěch hochů.
3. Lze předpokládat, že v průběhu vývoje od 7 do 10 let se zvětšují rozdíly mezi kontrastními skupinami řešitelů.
4. Kategorizace strategií na jednotlivých věkových úrovních vyžaduje strojové zpracování algoritmů všech zkoumaných osob ve všech dílčích bludišťových úkolech.

II

K PROBLÉMŮM PSYCHICKÉ NORMALITY A ABNORMALITY

1. K problémům normality a abnormality

ROBERT KONEČNÝ

Problematika normality a abnormality vybízí především k vyjasnění obou pojmů z hlediska sémantického. Mluvíme o normální a abnormální velikosti nohy, o normální funkci systémů řízení v kosmické lodi, o normálních a abnormálních společenských poměrech nebo vztazích. Nezamýšlíme se příliš nad promiskuitním užíváním substantiv abnormalita, abnormálnost, nenormálnost, abnormita, anomálnost, anomalita a rovněž ne nad promiskuitním užíváním adjektiv abnormální, nenormální, abnormní, anomální.

Většina autorů, kteří se zamyslili nad těmito pojmy (s výjimkou substantiva anomalita a adjektiva anomální) vychází ve svých úvahách z obsahu pojmu norma, a to jednak proto, že jde o etymologický kořen uvedených pojmů, jednak proto, že znalost normy je podle těchto autorů předpokladem pro hodnocení toho, co normě neodpovídá a co je tedy mimo normu — nenormální, abnormální.

Jsou ovšem i autoři, kteří odmítají zabývat se normalitou jako předmětem vědeckého zkoumání. Syřišťová (1972) si právem všimla toho, že např. Wolman, vydavatel učebnice klinické psychologie (1965), uvádí pro toto odmítnutí fakt, že „kritéria normality jsou v podstatě normativní, to jest nemohou být ani pravdivá ani nepravdivá“, kdežto věda studuje, „jak nebo proč se psychologický nebo psychosociální jev vyskytuje“. Za normální lze považovat, domnívá se Wolman, chování, které odpovídá normám uznávaným společností. Je zřejmé, že Wolman uznává za vědecké jen poznání — nikoli hodnocení, jež předpokládá vždy hodnocení vzhledem k nějaké normě nebo nějakému postulátu — v našem případě nejčastěji společenskému.

Nepovažujeme toto zúžení vědeckého poznání na pouhé konstatování fakt, dat, jevů a jejich ev. statistické vyjádření, za správné. Hodnotím-li např. TK vzhledem k zdravotnímu stavu pacientovu jako vysoký nebo nízký, konstatujeme-li z hlediska škodlivosti lidského organismu, že ty a ty houby jsou jedovaté, nejedlé, zdraví vysoce škodlivé apod., jde o poznání hodnotící, které může být — jako každé poznání — vědecké i nevědecké. Tvrdíme tedy proti Wolmanovi, že pojmy normalita — abnormalita mohou, jsou a musí být předmětem vědeckého zkoumání, nechceme-li setrvat na stanovisku konstatujícího neopozitivismu.

Obraťme se nyní k autorům, kteří svazují pojmy normalita, abnormalita s pojmem normy.

Lát (1972) velmi názorně ukázal, že pojem normální ve smyslu souhlasu s normou, může mít význam statistický, funkční nebo normativní. Pojem statistické normy a statistické normality určuje umístění jedince v populaci vzhledem k statistické

kému, kvantitativně měřenému a měřitelnému průměru (nenormálně veliký — nenormálně malý). Funkční norma a funkční normality je určována vzhledem k plnění nebo neplnění funkce nějakého systému (neplní-li např. ledviny funkci, kterou mají plnit a kterou normálně plní, hovoříme o jejich činnosti jako o činnosti nenormální). A konečně jde o normu normativní, ideální, předem stanovenou (co má být).

Podívejme se — ilustrativně — na některé autory cizí, např. na pojetí Pongratzovo (1973). Domnívá se, že u většiny autorů má norma dvojí význam: buď je chápána jako pravidlo chování, anebo jako určitý vzorec postoje. Také např. Krech a Crutchfield (1968) chápou normy jako pravidla a standardy přijaté společností. Jak víme, rozlišují mravy, tj. třídu norem, které specifikují přiměřené chování v standardních případech chování pro členy té které společnosti jako mimořádně závažné (např. monogamie), kdežto obyčeje jsou třídou norem, které považuje společnost za relativně málo významné (někdo např. proti všem obyčejům, zvyklostem, přijde na recepci v rozhalence).

U všech těchto autorů (a mohli bychom řadu jejich jmen rozšiřovat o další, např. Thibaut a Kelly, McDavid a Harari atd.) jde o sociologické, sociokulturní pojetí norem. A sociokulturním pojetím je konec konců i pojetí, které vyzvedá roli postojů a motivů (např. Newcomb, McGrath a další, i když jde o konstrukty, intervenující proměnné). Pongratz celkem správně upozornil na to, že z ontogenetického hlediska jsou chování i postoje k sobě přiřazeny — pojem normy má vnitřní i vnější stránku — postoj a chování: jednou přihlížíme k chování vzhledem k společenskému standardu, jindy k individuálním postojům.

Pongratz, vynechávaje na rozdíl od našeho Láta normu funkční a také normu normativní, se domnívá, že jsou tři kritéria normality: 1. normalita sociokulturní (vzhledem k společenské normě), 2. normalita statistická (objektivní) vzhledem k statistickému průměru a konečně 3. normalita subjektivní (osobní prožívání normality).

1. K sociokulturní normalitě přineslo některá zajímavá fakta zejména transkulturní studium. Známý příklad z Meadové nám to osvětlí: kmen Čambuli na Nové Quinei je znám záměnou mužských a ženských rolí (měřeno našimi měřítky): muži nosí dlouhé vlasy, tančí, malují, hrají na hudební nástroje, připravují kmenové ceremoniály, starají se o děti, milují nové šaty, potrpí si na vnější vzhled — kdežto ženy tohoto kmene jsou cílevědomé, sebevědomé, loví, sejí, orou, zatímco jejich muži jsou rozmarní, náladoví, pasívní.

Jiný obecně známý příklad: nekrofilie u Basutů je normálním jevem, kdežto v naší společenské sféře je jevem vysoce patologickým. — Sebetrýznění flagelantů bylo ve středověku jevem normálním, dnes by je psychiatr hodnotil jako masochistické kolektivní šílenství.

Sociokulturní hledisko tedy chápe normalitu nebo abnormalitu vzhledem k společenským normám, které jsou vyjádřeny zákony, ustanoveními, předpisy, pravidly společenského chování, pověrami, postoji hodnotovými atd.

Je zajímavé všimnout si při této příležitosti ještě toho, co ve všech dobách a v každé společnosti není považováno za normální. Můžeme-li věřit etnologu Lintonovi (1950), jsou to tělesné defekty a deficit sociálních kontaktů.

2. Pokud jde o normu statistickou, pak určení normální — abnormální je závislé na tom, do jaké míry odpovídají individuální údaje statistickému průměru: a) abnormální jsou nižší hodnoty na jednom pólu dimenze: IQ = 70 znamená např. debilitu, ale Termanem sledované vysoce nadané jedince s IQ = 135 a výše nelze nazývat abnormálními nebo nenormálními, nýbrž nadnormálními.

b) Abnormální mohou být rovněž hodnoty na jednom pólu dimenze, např. MMPI model skóre pro depresi, hysterii, paranoidu, psychopatii (normální hodnoty do 60, podezřelé mezi 60—70, abnormální nad 70).

c) Abnormální mohou být konečně i vysoké hodnoty na jednom nebo druhém pólu. Tak např. Freiburger Persönlichkeits-Inventar (Fahrenberg a Selg) má ve čtvrté škále (vzrušivost) extrémní hodnoty dráždivý — tupý.

d) Abnormální mohou být nižší hodnoty na jednom pólu, vyšší na druhém, tak např. v ROR. V asociačním testu je abnormální právě tak příliš mnoho asociací jako málo asociací, jejich „deficit“.

Statistická norma je předmětem skepse. Už Fin Lehtovaara (1961) si všiml toho, že zubní kaz je z hlediska statistického jevem zcela „normálním“, ale z hlediska zdraví jevem nežádoucím.

Z hlediska statistického je geniální člověk „abnormální“, vymyká se statistické normě, ale není abnormální z hlediska patologie. Je nadnormální.

Maslow a Mittelman upozornili na to, že velmi častý jev — fobie z myší u žen, nemusí být patologická a prohlašují: „Statistická metoda nepostihuje jádro lidského chování a jeho motivaci — ale toto studium je právě cílem transkulturální psychiatrie.“ Pongratz (1973) k tomu dodal, že to také není cílem statistické normy a domnívá se, že sociokulturní kritéria míří spíše k etiologii, zatímco výhoda objektivního statistického přístupu se ukazuje zejména v oblasti diagnostiky.

3. Pokud jde o subjektivní kritérium, pak jím myslí Pongratz osobní „pocit“ jedince. To, že se cítí normální nebo nenormální, zdravý nebo nemocný, vyrovnaný nebo nevyrovnaný apod. Ukazuje důležitost subjektivně prožívané normality nebo abnormality subjektivního stavu pro diagnostiku, na vysokou indikační hodnotu výpovědi zejména v případech, kdy zjišťujeme diskrepanci mezi výpověďmi a chováním.

V této souvislosti lze připomenout i tzv. „subjektivní pozorovatelská kritéria abnormálnosti“ Offera a Sabshina (1966). Považují za ně kritéria fungování a kritéria „utopické“ normality, tedy kritéria, která jiní autoři vztahují k normě funkcionální nebo tzv. normě ideální. K ní Pongratz poznamenává, že obvykle osobnostní ideál je „vyšroubován“ příliš vysoko, takže se už nehodí pro prostého člověka, že jde nad střízlivé cíle pracovní schopnosti a schopnosti prožívat. (Podle našeho mínění tu střízlivé cíle „šrouboval“ Pongratz naopak příliš nízko.)

Na okraj těchto úvah, které chápou normalitu zhruba jako souhlas s normou (jež je ovšem chápána velmi rozmanitě, protože zůstala neanalyzována), bych rád ještě uvedl originální pojetí normality jednoho z našich známých odborníků v oblasti patopsychologie. V rukopise jeho knihy jsem četl tuto větu: „Domyšleno do extrémních pozic, psychopat je normální tehdy, chová-li se jako psychopat, neurotik jako neurotik a psychotik jako psychotik“.

Autor užil termínu normální v tomto významu nevhodně. Podle tohoto

pojetí bychom mohli např. v oblasti etiky považovat vraha za normálního, pokud vraždí, zloděje, pokud krade apod.

Jádro tohoto nevhodného užití pojmu normální je v tom, že je autor chápe nikoli jako opak abnormálního, nenormálního, anebo jako jistou pozici na kontinuu normální — abnormální, nýbrž že pojem „normální“ chápe ve významu „odpovídající charakteristice“: pokud se chová neurotik jako neurotik, tj. tak, že to odpovídá přijaté charakteristice neurotika, je to „normální“ neurotik.

Nehodláme věnovat neúměrně místa kritice Pongratze, jehož jsme uvedli jen jako ilustrativní příklad spojování normality s normou, především normou sociokulturní (v koncepci Látové by bylo možno ji zařadit do norem normativních). Na první pohled je patrné, že podstatným nedostatkem Pongratzovy koncepce je absence norem a normality funkční a na druhé straně přecenění subjektivně prožívané normality.

Zastavme se však u jádra věci: u normality chápané jako souhlas s normou a abnormality chápané jako stav neodpovídající normě. Překvapuje, že se autoři nad podstatou pojmu norma, jež je klíčovým pojmem, nezamýšlejí vůbec.

Je nutno vycházet z noetického hlediska a rozlišit především poznání nehodnotící a poznání hodnotící. Hodnotící poznání je možné vždy jen ve vztahu k nějaké normě (houby jedlé a nejedlé, chování společenské a nespolečenské apod.), ať už jde o normu poznanou, nebo o normu kladenou, tvořenou — postulovanou (postulát). Norma poznaná je v podstatě optimální funkcionální určení dílčího jsoucna v řádové souvislosti jsoucna, kdežto postulovaná norma (postulát) může být kladena třeba i proti normě řádové, poznané, přirozené. Postulované normy známe dobře ze všech možných forem nařízení, imperativů, příkazů, zákazů, pravidel slušnosti apod. Všechny sociokulturní normy jsou tohoto charakteru. Proto je velmi často možné, že se normy (postuláty) vyžadované společností, dostávají do rozporu s normami přirozenými: rasové normy nacistického Německa byly ostrými sankcemi vyžadované normy (postulované normy), které přitom byly přímým popřením norem přirozených, pro člověka platných.

Jsou-li sociokulturní normy v podstatě postuláty (normy kladené společností), nelze pominout i individuální postuláty (normy kladené individuem): Raskolnikovo „Všechno je dovoleno“ může být příkladem. Protože individuum může klást své individuální, osobní normy právě tak jako společenská organizace kteréhokoli typu, jsou tím dány široké možnosti neurotizace i konfliktu individua se společenskými útvary. Z hlediska normality a abnormality osobnosti si můžeme například klást otázku: kdy je společenský reformátor ještě normální osobností a kdy jde o paranoika?

Tu jsme v podstatě u jádra problému: co je norma a normalita z hlediska psychologického, resp. psychopatologického? Jaká jsou kritéria normální a abnormální činnosti duševní, normální a abnormální osobnosti a jejich projevů?

Syřišřová (1972) v přehledu kritérií normality u různých autorů uvádí: subjektivní uspokojení (spokojenost, štěstí), schopnost správného, reálného sebehodnocení, objektivního sebepoznání (Allport, Mayman), pocit identity (Erikson), schopnost seberealizace (Sullivan, Rogers, Allport, Maslow), autonomie, nezávislost, sebeurčení (Mayman, Bateson, Lidze), integrace osobnosti, rezistence ke stresu,

tolerance k úzkosti, adekvátní percepce reality, schopnost přežití (Wolman chápe např. život a smrt jako extrémní body na kontinuální škále zdraví), schopnost sociální adaptace aktivního přizpůsobení (Sullivan, Horneyová), známá už kritéria statistické normy, normální funkce a kritérium normality jako životního optima — „ideální normu“.

Syřišťová se domnívá, že v současné psychologii a psychopatologii existují v podstatě tři pojetí normality, a to a) jako duševní zdraví, b) jako optimálního stavu a c) jako nekonečného procesu k seberealizaci, přičemž se ovšem hlediska statistické, funkční a ideální normy vyskytují u všech těchto tří koncepcí. Syřišťová sama zastává koncepci filosofické perspektivy lidské osobnosti, která „směřuje zároveň k optimální realizaci potencialit individua a zároveň k optimální realizaci lidských hodnot“.

Koncepce Syřišťové, která je pravým opakem Pongratzova banálního pojetí, ukazuje dobře na samé jádro problematiky. Nepochybně má jako reprezentantka koncepce „ideální normy“ pravdu v tom, že „optimální norma“ není stav, ale „proces tvoření a sebetvoření“.

Je nepochybně také správné, jestliže v pojmu normy a normality platné pro člověka, pojem norma jako optimální funkcionální určení dílčího jsoucna v řádové souvislosti jsoucna konstatuje to, co je ve shodě se specifickou, druhovou zákonitostí člověka na rozdíl od jiných živých organismů — ale naprosto tím ještě nediferencuje normalitu od abnormality.

I člověk, který nesměřuje současně k „optimální realizaci potencialit individua a zároveň k optimální realizaci lidských hodnot“, může být normální, i když zůstává jen na nízkém stupni Pongratzovy normality (pracovní schopnost a schopnost prožívat) a naopak: lze si představit, že paranoik může usilovat o seberealizaci a optimální realizaci lidských hodnot (a to paranoikové zvlášť rádi dělají) — i když bludně; a blud je právě v tomto případě kritériem abnormality. A naopak: absence úsilí o optimální realizaci lidských hodnot zdaleka ještě neznamena abnormalitu, nýbrž jen filosofickou chudobu, resp. chudobu lidské úrovně jedince. A také „optimální realizace potencialit“, pokud není současně „optimální realizací lidských hodnot“, by mohla znamenat i rozvinutí potencialit chorobných (např. homosexuality). Zdá se nám, že Syřišťová ne dost ostře diferencovala normu a postulát od ideálu (jako ideální normy dosud nerealizované).

Norma spolehlivě vědecky poznaná se blíží svou platností zákonu, který je funkcionálním určením dílčího jsoucna v řádové souvislosti jsoucna (struktura), pokud se realizuje vždy a nutně. Všechno pak, co slouží realizaci objektivní normy, je hodnotou, objektivací normy (na rozdíl od hodnot subjektivních).

Syřišťová předpokládá, že pro normální psychickou činnost platí tyto obecné zákony: 1. dynamická rovnováha mezi osobností a prostředím, 2. dynamická rovnováha různých psychických procesů a činností, zejména pak různých potřeb osobnosti, 3. jednotný výběrový charakter potřeb (výběr životních cílů; viz k tomu i její podrobnější výklad na str. 71 cit. knihy), 4. relativní stálost struktury osobnosti v procesu jejího vývoje a změn a 5. dynamická rovnováha mezi energetickým potenciálem potřeb osobnosti a uvolňováním jejich tenze. Opak nebo neexistence těchto znaků je charakteristická pro abnormalitu.

Tento vážný pokus o charakteristiku normality a abnormality mi připomíná neméně zajímavý pokus Hofstätterův, který je obměnou homeostatického modelu biologického. Hofstätter sám jej nazval modelem „normativní rovnováhy“; substituuje pro biologické uspokojení současně i uspokojení sociální. Vychází v podstatě z hypotézy, že každá kultura svými sociálními normami chování určuje jistou polohu sympaticko-parasympatické rovnováhy. (Je např. známo, že Číňané mají nižší krevní tlak než Američané, čemuž odpovídá u Američanů silnější aktivace sympatiku a brzděnější činnost parasympatiku. Současně však bylo zjištěno, že krevní tlak čínských studentů v Americe stoupá a amerických obchodníků a misionářů v Číně klesá.)

Aniž chceme polemizovat se správností nebo nesprávností této charakteristiky normality nebo abnormality, máme dost důvodů se domnívat, že znaky normální psychické činnosti a osobnosti uvedené Syřišťovou nemusí být splněny a přece nemusí nutně znamenat abnormalitu osobnosti nebo psychické činnosti: nemusí být vždy např. realizována „dynamická rovnováha mezi osobností a prostředím“, a přesto může být osobnost zcela normální (velcí revolucionáři, mučedníci dějin) a ani nerovnováha různých psychických činností a procesů (zejména potřeb) nemusí rovněž vést k abnormalitě, atd.

Lát (1972) velmi správně upozornil na fakt, že podmínkou zpřesnění funkčního hlediska normality je znalost konstituce; že jedinec, který vybočuje z hlediska statistické normality nebo abnormality, může být z hlediska funkční normality právě tak normální jako nenormální (str. 47).

Jak u Syřišťové, která položila důraz na filosofickou koncepci abnormality, tak u Láta, který se omezil na biologické problémy normality a právem odmítl absolutní normu určující „jaký má být člověk a jaké má být jeho prostředí“, postrádáme tendenci vidět člověka jako konkrétní biopsychosociální jednotku v její individuální dynamice, usilující o sebezáchovu a seberozvoj v různých sociokulturních a životních podmínkách. Osobnost (o jejíž normalitu nebo abnormalitu jde) považujeme za organizovanou a organizující (tvořivou) celistvost (strukturu) relativně stálých vlastností (rysů) dynamicky se vyvíjejících z vrozených dispozic v interakci s životním prostředím.

Tím už jsme ovšem i naznačili, že chápeme normalitu nebo abnormalitu nikoli jako stav, staticky, nýbrž jako nepřetržitý vývojový kontinuální proces, v němž osobnost jako biopsychosociální jednotka v každém okamžiku svého vývoje a v mnohočetných vztazích usiluje ve vztahu k vnějšímu i vnitřnímu prostředí o své funkcionální optimum zachovné, rozvojně i seberealizační. Pozice osobnosti na kontinuu normalita – abnormalita je v každém okamžiku určena změnami a) integračních schopností osobnosti zaručujících adekvátnost reakcí na prostředí, b) intenzitou, c) extenzitou, d) hloubkou, e) trváním a f) četností změn, které tuto integrační schopnost osobnosti adekvátně percipovat, interpretovat a adekvátně reagovat na prostředí oslabují, narušují nebo porušují.

Jestliže jsme však dospěli k názoru, že normalita nebo abnormalita nejsou staticky fixovaným stavem, nýbrž vysoce dynamickým vývojovým procesem, jenž v každém okamžiku životní linie je charakterizován jistou pozicí individua na kontinuu normalita – abnormalita, půjde vždy o přesné určení této pozice.

Vyjděme z konkrétního příkladu: žena asi padesátiletá vidí po probuzení zcela jasně, že se otevřely dveře pokojíku, v němž spává její neprovdaná dcera; vychází odtud svatební průvod, dcera, ženich i svatebčané se na ni usmívají, kynou jí, projdou před jejíma očima celým jejím pokojem a odcházejí z bytu.

Žena je ovšem tímto naprosto „skutečným“ výjevem zcela zmatena a dezorientována, uvědomuje si, že nespala a přesto viděla svatební průvod, rychle vstane, jde se přesvědčit ke dveřím bytu, ale ty jsou zamčeny. Nepoučena o halucinacích (či pseudohalucinacích) nakonec konstatuje, že „měla vidění“, ale začíná se bát o svůj zdravý rozum. Jde ke svému lékaři, ten ji posílá na psychiatrii. Stačila kratičká explikativní psychoterapie, vysvětlení podstaty presomnických a postsomnických halucinací, aby se žena zcela uklidnila. Kontrola po delší době ukázala nezměněně dobrý, zcela normální stav.

Ojedinělost výskytu halucinace v postsomnickém stadiu, intaktnost integrity osobnosti, krátké trvání reaktivního šoku, pokus interpretovat pseudohalucinaci jako „vidění“ a kritické rozhodnutí zajít za lékařem nedovolují nám označit psychický stav ženin ani její osobnost za abnormální. Kritickým bodem, z něhož se mohla popřípadě rozvinout reakce podstatně vážnější, byla možnost iracionální interpretace „vidění“, strach „o rozum“ a ev. nesdílnost, utajování „vidění“, pro které neměla vysvětlení.

Druhý případ: ženě, která se obrátila na svého obvodního lékaře s prosbou o radu, co má dělat se svým mužem alkoholikem, poradí lékař, aby žádala o jeho nucenou léčbu a požádala, aby ji neprozradili jejímu muži v protialkoholním zařízení jako informátorku: „Mohl by vám pěkně zahrát!“, prohlásil lékař, který jejího manžela – alkoholika znal.

Úřední řízení proběhlo, muž je léčen na protialkoholním oddělení. Kdykoli ho žena navštíví, podezírá ji, že „ho dala zavřít“, a že až se vrátí a ověří si to, pořádně si to s ní vypořádá. Žena, která si od prvního dne vyčítá, že svého muže „udala“, začíná pátrat v obličejích sousedů, pozoruje a analyzuje jejich chování vůči sobě. Stane se, že zamyšlený soused jí odpoví roztržitě na pozdrav a ona to interpretuje jako pohrdání, jako despekt s udavačkou vlastního muže. Paranoidní percepce se rychle rozvíjí a mění se — upevňuje se jako paranoidní blud. Pacientka je přesvědčena, že i zcela neznámí lidé jí pohrdají, že před ní na ulici plivají, že se od ní odvracejí v tramvaji atd. Dostává se do hluboké deprese, začínají i sluchové halucinace — zejména slyší hlas svého manžela: „Ukážu ti to! Zabiju tě!“ apod. Pacientka se pokusí o sebevraždu a je hospitalizována.

Je patrné, že pacientka neadekvátně percipuje, neadekvátně interpretuje, a ovšem proto i neadekvátně reaguje („adekvátně“ reaguje ve smyslu své neadekvátní percepce a interpretace), stav se upevňuje co do intenzity, extenzity trvání a hloubky již častostí halucinací. Porušená integrace osobnosti, bludná interpretace skutečnosti, suicidální pokus zcela výrazně posunují psychické dění i osobnost do segmentu abnormality.

Všechny tyto znaky, určující pozici osobnosti na kontinuu normalita — abnormalita jsou o to pevnější, oč víc jsou ověřeny velmi detailní a promyšlenou anamnézou (L-data), výsledky dotazníkových (Q-data), testových (T-data) a ev. laboratorně experimentálních zkoušek a čím víc se shodují s údaji norem statistických, funkčních a sociokulturních. (Homosexualitu v antickém Řecku např. nebylo možno považovat za abnormální, byla společensky nejen přípustná, ale dokonce i žádoucí.)

Naopak neshody v datech z hlediska určení pozice individua na kontinuu N—A (normalita — abnormalita) vyžadují nejvyšší pozornosti, opatrnosti interpretační a opětovné verifikace. Právě ta data, která se s ostatními daty neshodují, jsou s nimi v nesouhlasu, jsou pro diferenciální diagnózu a určení pozice na kontinuu N—A nejvýznamnější.

Příklad: nevysvětlitelná agresivita u desíletého hochy, dosud velmi klidného, bez nesnází dosud vychovávaného. Anamnéza, podrobné neurologické, psychiatrické a psychologické vyšetření včetně velmi podrobné analýzy celého životního prostředí (rodina, škola, kamarádi) nepřinesly nic, co by výskyt agresivity vysvětlovalo. Nápadná byla jen kresba lidské postavy, která nesla typické znaky kresby dětí epileptických, a to i při opětované kresebné kontrole. Psycholog proto upozornil na tuto okolnost s odkazem na rozhodnutí neurologa o opětovné vyšetření a EEG — a vzbudil tím podiv, protože EEG bylo provedeno nedávno předtím. Dříve však, než k němu znovu došlo — objevil se u hochy první epileptický záchvat, který byl ohlášen jak typem epileptické kresby, tak jinak nevysvětlitelnou agresivitou.

Stručná úvaha o metodách, které nám dovolují při pozorném a vájemném srovnávání výsledků stanovit pozici individua na kontinuu N—A, je současně pohledem na fakt, že na jedné straně zůstává složitá otázka teorie normality a abnormality nevyřešena, přičemž na druhé straně tisíce psychiatrů a psychologů rozhodují na celém světě denně o tom, zda pacient je anebo není normální, zda je nebo není přičetný, kdo má být a kdo nemá být hospitalizován, posudky psychiatrů a psychologů rozhodují o trestnosti nebo exkulpaci atd.

Přesnost a oprávněnost těchto rozhodnutí záleží právě na odborném a odpovědném splnění těch náročných vyšetření, která jsme stručně uvedli a která jsou pro určení pozice na kontinuu N—A rozhodující.

Protože se obvykle abnormalita identifikuje s duševní poruchou, resp. nemocí, musíme si ještě všimnout stručně živé diskuse, která je na toto téma vedena již 14 let. Dá se zhruba shrnout do základní téze, že model duševní nemoci chápe duševní poruchy jako medicínskou problematiku, ačkoli jde v podstatě o problémy psychosociální, a že tedy tento model není práv svému předmětu. Takto formuloval výrazně podstatu diskuse Heinrich Keupp v knize *Der Krankheitsmythos in der Psychopathologie* (1972), v níž otiskl příspěvky vyjadřující různé modifikace odmítnutí modelu nemoci.

Diskuse, jak známo, začala dnes již proslulým článkem Thomase S. Szasze (1960). Tento „kacířský“ článek Szaszův, kterým učinil problematickými všechny obecně přijímané téze, začíná útočně: „V práci, již předkládám, bych rád nadhodil otázku: „Existuje něco jako duševní nemoc?“ a přicházím k závěru, že nikoli.“ Szasz se pokusil ukázat, že přesvědčení o existenci duševní choroby spočívá na dvou základních omylech: 1. na neověřené domněnce, že „patologické“ postoje osoby mohou být vysvětleny nemocí nervového systému a 2. na zcela neprokázaném dualismu duševních a tělesných symptomů. Szasz je přesvědčen, že se tím stírá pravá podstata psychických poruch: signalizují nikoli medicínské představy, ale sociální problémy a mohou být nejlépe vysvětleny jako odchylky od psychosociálních, etických, morálních norem. Model nemoci má jen funkci sociálního trankvilizéru, uklidňujícího prostředku. I když Szasz reprezentuje v psychiatrii menšinu, přece jen řada prací vznikala přímo v závislosti na jeho revolučním článku (Ernest Becker *Revoluce v psychiatrii*, Davida Coopera *Psychiatrie a antipsychiatrie* atd.). Kritiku Szaszovu přijali takřka beze zbytku zástupci teoretiků učení a sociálních psychologů tohoto směru, odmítají jej teoretikové z pozic sociálně behavioristických (Bandura, Ullman aj). S porozuměním přijali argumenty Szaszovy i někteří sociologové a ostatně i nejzarputilejší protivníci — zejména psychiatri — byli nuceni zamýšlet se a zdůvodňovat vlastní pozice.

Bylo by velmi zajímavé konfrontovat tyto krajní formulace s celým proudem psychiatrie a zejména psychoterapie, relativizující diagnostiku duševních poruch, anebo ji přímo odmítající (indirektivní psychoterapie, psychoterapie učení – Rogers, Eysenck, Wolpe), abychom se ujistili, že byla pravděpodobně správná naše analýza, vyslovená již před dvaceti lety a opakovaná pak při různých příležitostech. Zdůrazňovala zásadní posun medicínského myšlení od nosocentrického k anthropocentrickému a konečně sociocentrickému, jež bylo vyjádřeno výrazně zejména Sullivanem a jež zdůraznilo sociální momenty v modelu duševní nemoci. Byl to revoluční posun, v jehož centru stála postupně nemoc – pak člověk jako individuum s životní historií, vázaný na určité prostředí sociální – a konečně sociální prostředí samo. Předvídali jsme nežádoucí přecenění sociocentrického hlediska zejména v sociální psychiatrii a vývoj nám dal zapravdu. Někteří zástupci sociální psychiatrie dospěli až k tézi, že je nutno léčit ne duševně nemocného, ale společnost.

Je jen přirozené, že se objevila v NDR studie dvou marxistických autorů, lékaře Klause Weisse a filozofa Achima Thoma, a to ve dvou číslech Psychiatrie, Neurologie u. medizinische Psychologie (1973). Práce má podtitul O hodnotě lékařského modelu nemoci pro psychiatrii naší společnosti. Autoři připouštějí sice jednostrannost klasického přírodovědeckého modelu nemoci, ale současně ukazují na možnost jeho korektivního rozšíření, aniž jej považují za pouhý mýtus. Zejména přijatelný je z marxistického hlediska ovšem důraz na sociální a sociálně kulturní podmínky poruch chování. Noeticky se opřeli o leninskou teorii odrazu. Protože článek je obecně přístupný, nepovažuji za nutné se jím podrobněji zabývat. Nepochybně však i jim zněla velmi přesvědčivě Szaszova slova o tom, že „našimi protivníky nejsou ani čerti, ani čarodějnice, ani osud, ani duševní nemoc ... co existuje skutečně, jsou životní potíže biologické, politické a sociálně psychologické povahy“.

Závěry

1. Začali jsme svůj výklad o problémech normality a abnormality konstatováním, že by byla žádoucí z hlediska sémantického terminologická dohoda. Domníváme se, že by mohlo být výhodné užívat pojmů normálnost, nenormálnost, anormálnost a abnormálnost a také adjektiv abnormální, nenormální pro skutečnosti, jevy, procesy i mimo oblast osobnosti a lidské psychiky (např. abnormální velikost, nenormální funkce ledvin apod.) a pro duševní procesy a osobnost ponechat pojmovou dvojici normalita a abnormalita. Tuto diferenciaci nelze, bohužel, provést u adjektiv normální – abnormální, jež jsou adjektivy vyjadřujícími normálnost i normalitu, abnormálnost i abnormalitu, ev. nenormalitu (adj. nenormální). Odlišení je možné jen u adjektiva abnormní a adverbia abnormně (např. abnormně veliký, jež vyjadřují vztah ke kvantifikovatelné normě. Pojem abnormita bychom doporučovali užívat pro dílčí abnormálnost: má-li dítě šest prstů místo pěti, je to abnormita.

Pojem anomálie, anomalita a adjektivum anomální bychom rádi ponechali pro jevy, stavy a procesy osobnosti, které nejsou běžné, obvyklé, ale jsou spíše ještě krajními variantami v mezích normy: geniální člověk je anomální osobností, ale nikoli abnormální osobností. Anomální osobností je rovněž psychopat, podivín a člověk, jak říkával Heveroch, „nápadný“. Také strom kvetoucí znovu v tomtéž

vegetačním období by byl anomalitou (a — nomos, vymykající se běžné, obvyklé zákonitosti).

2. Většina autorů, zamýšlejících se nad pojmy normalita a abnormalita, chápe normalitu jako souhlas s normou a abnormalitu jako to, co normě neodpovídá, aniž se nad pojmem norma dále zamýšlejí. Pokusili jsme se ukázat, že pojem normy je pojmem hodnotícího poznání, ať už jde o normu poznanou (houby škodlivé a neškodlivé, jedlé) anebo o normu kladenou, postulovanou, postulát, přičemž může jít o postulát, jež si klade jedinec (postulát individuální), anebo jež klade a ukládá jedinci společnost (postulát sociální, sociokulturní apod.). Normu jsme charakterizovali jako optimální funkcionální určení dílčího jsoucna v řádové souvislosti jsoucna, kdežto postuláty, kladené normy, nemusí normy poznané, objektivní vůbec dbát — požadovat lze konec konců cokoli.

3. Norma, normalita a abnormalita z hlediska psychologického (z hlediska psychologie osobnosti) a psychopatologického se nám jeví nikoli jako stav, ale jako nepřetržitý vývojový kontinuální proces, v němž osobnost chápeme jako biopsychosociální jednotu, jako organizovanou a organizující (tvořivou) celistvost (strukturu) relativně stálých vlastností (rysů) dynamicky se vyvíjejících z vrozených dispozic individua v interakci s životním prostředím. Osobnost pak usiluje ve vztahu k vnitřním a vnějším podmínkám (prostředí) a v mnohočetných podobách o své funkcionální optimum záchovné, rozvojné i seberealizační.

4. Pozice osobnosti na kontinuu N—A (normalita — abnormalita) je určena a) změnami integračních schopností, zaručujících adekvátnost percepce, interpretace a reakce na prostředí, b) intenzitou, c) extenzitou, d) hloubkou, e) trváním, a f) četností změn, které integrační schopnost oslabují, narušují nebo porušují.

5. Určení této individuální pozice na kontinuu N—A vyžaduje aplikace detailních postupů anamnestických, dotazníkových, testových, experimentálních, zjištění vztahů mezi parciálními a celostními změnami osobnosti a srovnání výsledků těchto detailních vyšetření z hlediska normy statistické, funkční i sociokulturní. Jakékoli neshody v datech nebo interpretaci vyžadují verifikace, ev. doplnění dalšími daty, jež interpretaci umožňují a ověřují. Právě datům, jež jsou s ostatními daty v neshodě, věnujeme největší pozornost; jsou zpravidla pro určení pozice na kontinuu N—A nejdůležitější. Určení individuální pozice na kontinuu N—A ovšem předpokládá i znalost relativně stálých rysů bazální osobnosti (introverze, extra-verze, vitalita, typ VNČ apod.).

6. Poněvadž jde v celém pokusu o určení pozice individuální osobnosti na kontinuu N—A o studium relací, může být i určení této pozice vždy jen relativní a jeho přesnost a spolehlivost je dána přesností a spolehlivostí vyšetření a interpretační vědeckou střízlivostí.

7. Poněvadž chápeme osobnost jako biopsychosociální jednotu, je problém normality a abnormality problémem interdisciplinárním.

8. Současně je třeba intenzívně propracovávat novou srovnávací disciplínu zaměřenou na studium shod a rozdílů poruchové a neporuchové činnosti duševní a normální a poruchové osobnosti, zejména co do faktorů vzniku, vývoje a trvání, kvalitativních i kvantitativních změn, specifických struktur a vazeb apod.

2. Vývoj mentální úrovně (intelligence) dětí ve věku 3–8 let a její individuální variabilita

ROBERT KONEČNÝ, LIDUŠKA OSECKÁ

Úvod a problém

Málokteré oblasti psychologie se dostalo takové teoretické, metodologické, ale i výzkumné pozornosti jako oblasti tzv. intelligence. A málokteré pojmy psychologie přitom jsou obsahově i terminologicky tak sporné jako pojmy intelligence, intelekt, inteligenční kvocient a další, které vyjadřují tuto složitou oblast problémů. Jsou o to složitější a diskutabilnější, o co více se rozšiřují a precizují naše psychologické znalosti z oblasti psychologie osobnosti a psychologie vývojové.

Sáhneme-li jen namátkou a pro ilustraci k některým autorům, pak z našich ontogenetických psychologů např. Švancara užívá pojmů intelekt, intelektová výkonnost, intelektové schopnosti, intelektová deteriorace, poruchy intelektu vedle pojmu mentální retardace (Švancara, 1974), a podobně slovenští autoři hovoří o „stabilitě struktury intelektových faktorů“ (Pavlovkin); stejně pojmu intelekt, intelektový užívají i Adamovič (1971), Slovjaková (1971, 1974) aj.

M. Schürer (1974) zůstává u pojmu intelligence a chápe ji jako „relativně konstantní strukturu ontogeneticky podmíněných schopností individua postihovat a vytvářet smysluplné, resp. funkční vazby.“

Nancy Bayleyová (1933, 1940, 1949) založila svůj soubor, postihující psychický vývoj dětí raného věku na mentální stupnici, stupnici motorické a záznamu chování — a kdybychom probírali autora za autorem, zjistili bychom, že se autoři vyhýbají nejčastěji pokusům o diferenciaci a vymezení pojmů intelekt, intelligence, mentální úroveň a prostě jich užívají jako pevně stanovených termínů (např. Kotásková, 1966), anebo jich užívají (a to bývá nejobvyklejší) záměnně. Jedni autoři chápou pojem intelektu jako termín pro nositele adaptační schopnosti pohotově a účelně reagovat na novou situaci a myslí jím „inteligenci praktickou“, kdežto užšího významu intelligence užívají spíše pro schopnost myšlenkových operací, vztahovou a výrokovou činnost. A jiní právě naopak! Všechny tyto pojmy se dále komplikují problémy myšlení a učení, vztahů tzv. vývojového kvocientu a IQ, atd.

Abychom se vyhnuli naprosto nesjednocenému užívání pojmů intelekt a intelligence, navrhli jsme užívat neutrálního pojmu mentální úroveň (Konečný, Bouchal, 1966, 1971) a nemyslíme jím intelekt ve smyslu jakéhosi nositele intelligence v užším slova smyslu, nýbrž spíše schopnost postihovat a vytvářet smysluplné vztahy a pronášet o nich logicky platné výroky. To ovšem předpokládá bohatou stupnici operací — nejen „hlavních“, jak o nich např. hovoří Pierre Oléron (1968) myslí jimi „hlavní typy intelektových činností“, subsumci, usuzování, řešení, jež individuum musí volit.

Je patrné, že jsme svým pojetím daleko blíže Piagetovi a že souhlasíme také s těmi psychology, kteří se brání tomu, aby se mentální úroveň nepostihovala jen konvenčně, „konvergentně“, ale i „divergentně“, aby postihovala i onu mentální aktivitu, která je mírou kreativity jedince (Getzels J. W., Jackson P. V., 1962). Chápeme proto, že je velmi často kritizováno ono pojetí „intelligence“, které by rádo redukovalo inteligenci na schopnost učit se a chápeme také Cronbachovu (1960) kritiku testů určujících IQ, v nichž koeficient platnosti kolísá podle něho od 0,04 až do 0,92.

Všechny tyto problémy se nám ještě zkomplikují, jakmile se budeme ptát po podílu dědičnosti a prostředí — srv. např. vzrušený spor, který vyvolal Arthur Jensen (1969) svým konstatováním, že černoši mají ve všech testech intelligence IQ o 15 bodů nižší než běloši a tato mentální inferiorita že je geneticky podmíněna (stejně i Eysenck). Bouřlivý ohlas této polcmiky stále ještě trvá proto, že se dotýká základních otázek vlivu prostředí a dědičnosti. Není pochyb o tom, že „neexistuje znak, který by mohl vzniknout bez zděděného předpokladu, ale také víme, že žádný gen se nemůže projevit bez vlivu zevního prostředí. Genotyp znamená program, prostředí umožňuje jeho realizaci (Zd. Brunecký, 1974)“. Intelligence černochoů je ovlivňována nepochybně jejich třistaletou rasovou diskriminací. Brunecký ve zmíněné přednášce také vhodně upozornil na fakt, že židovské děti, vychovávané v rodinách, měly průměrné IQ 105, kdežto děti orientálních židů (Sefard) stejné sociální třídy, vychovávané v rodinách, měly průměrné IQ 85. Jakmile však byly obě skupiny dětí vychovávané v kibucech, měly nejen stejné, ale dokonce vyšší IQ = 115.

Ač jsme si vědomi celé složitosti otázky mentální úrovně, byl náš úkol podstatně užší a byl dán určeným programem kontrolní skupiny (zv. „Pod kaštany“ podle zdravotnického střediska, ve kterém byl prováděn spolu s výzkumem pediatrickým a antropologickým), v němž bylo zařazeno v rámci longitudinálního výzkumu VII-3-7-2 („Problémy normální a poruchové činnosti duševní“) také sledování mentální úrovně v užším slova smyslu tradičními testy. Proto ponecháváme i tradiční pojem intelligence. Z vývojového hlediska nás zajímala zejména individuální variabilita intelligence během vývoje, vývojové trendy a její stabilita.

Této problematice je věnována ve světové literatuře řada výzkumů, poněvadž jde o otázku velké teoretické i praktické důležitosti; u nás se jí věnovala Kotásková (1967, 1969), která sledovala děti longitudinálně od věku tří měsíců do pěti let. Její výsledky souhlasí zhruba s výsledky jiných výzkumů (např. kalifornské studie): průměrná intelligence je poněkud vyšší než 100, u dívek je vyšší než u hochů, průměry mají stoupající trend během výzkumu. Těsnost vztahu mezi vzdálenějšími vyšetřeními klesá, u hochů více než u dívek, takže možnost predikce z raných období vývoje na pozdní období je malá. Výsledky faktorové analýzy svědčí pro působení dvou nezávislých faktorů intelligence, motorického a řečového.

V našem výzkumu se věnujeme témuž okruhu problémů, ovšem v jiném věkovém rozmezí: u dětí od tří do osmi let. Sledovali jsme:

1. individuální variabilitu během výzkumu,
2. distribuce IQ v jednotlivých vyšetřeních,
3. průměry a směrodatné odchylky v jednotlivých vyšetřeních a trendy těchto průměrů,

4. těsnost vztahu mezi vyšetřeními, jednak pomocí rozdílů mezi následujícími vyšetřeními, jednak pomocí korelací,
5. pomocí faktorové analýzy zdroje variability IQ během vývoje.

Metoda a provedení výzkumu

Vyšetření byla prováděna longitudoálně dvěma experimentátory,* z nichž každý vyšetřoval během celého výzkumu jednu skupinu hochů a jednu skupinu dívek. Od 3 do 6,6 let bylo provedeno v půlročních intervalech osm vyšetření pomocí testu Terman-Merrillové, v osmi letech bylo provedeno vyšetření pomocí verbální části testu WISC.

Velikost skupin kolísá během výzkumu; u hochů 38–47 osob, u dívek 36–49 osob.

Výsledky výzkumu jsou uvedeny v tabulce 1: v tabulce 1.11 hoši vyšetřovaní experimentátorkou, v tabulce 1.12 dívky vyšetřované experimentátorkou, v tabulce 1.21 hoši vyšetřovaní experimentátorem a konečně v tabulce 1.22 dívky vyšetřované experimentátorem. V této tabulce jsou též uvedeny ve dvou posledních sloupcích individuální průměry a směrodatné odchylky.

Zpracování výzkumu

Do zpracování byly zahrnuty osoby, u nichž byly k dispozici výsledky alespoň čtyř vyšetření. Počet osob, vyšetřených v jednotlivých věkových obdobích, tedy kolísá; je uveden pro přehled v tabulce 3. Všechny výpočty jsme prováděli pro hochy i dívky zvlášť.

Pro určení individuální variability jsme vypočetli směrodatné odchylky pro každé individuum z výsledků jednotlivých vyšetření. Určili jsme distribuce IQ v jednotlivých vyšetřeních i distribuce individuálních průměrů, a to v absolutních četnostech i v proporcích. Vypočetli jsme průměry a směrodatné odchylky na jednotlivých věkových úrovních a pomocí F-testu a t-testu jsme porovnali odpovídající směrodatné odchylky a průměry hochů a dívek.

Pro určení trendu průměrů jsme data doplnili; trendy, jejich existenci, jejich lineární aproximaci a odchylku od linearitu jsme testovali pomocí analýzy rozptylu (Edwards, 1960).

Pro určení těsnosti vztahů mezi vyšetřeními jsme sledovali jednak rozdíly mezi bezprostředně za sebou následujícími vyšetřeními, jednak korelace mezi všemi vyšetřeními. Rozdíly jsme vypočetli tak, že jsme od IQ v daném vyšetření odečetli výsledek vyšetření předcházejícího, takže kladný rozdíl zde znamená vzrůst IQ, zatímco záporný rozdíl znamená pokles IQ.

Korelační matici jsme analyzovali pomocí analýzy rozptylu (centroidní metody) s cílem určit zdroje variability IQ během vývoje.

* Mimořádný dík patří dr. Olze Konečné a dr. M. Schürerovi, kteří dobrovolně a po několik let bez nároku na jakoukoli odměnu prováděli vyšetření.

Výsledky a jejich interpretace

Výsledky výzkumu a zpracování dat jsou uvedeny v šesti tabulkách a osmi grafech.

V tabulce 1 jsou uvedeny výsledky devíti vyšetření inteligence, individuální průměry a směrodatné odchylky. V tabulce 2 jsou uvedeny distribuce IQ v jednotlivých vyšetřeních a distribuce individuálních průměrů IQ, a to v absolutních četnostech i v proporcích. V tabulce 3 jsou uvedeny četnosti, průměry a směrodatné odchylky pro hochy a dívky v jednotlivých vyšetřeních. V tabulce 4 rozdíly mezi dvěma za sebou následujícími vyšetřeními v absolutních četnostech i v proporcích. V tabulce 5 korelace mezi IQ v jednotlivých vyšetřeních. V tabulce 6 faktorové náboje faktorů I, II a III, komunalita jednotlivých vyšetření a procenta rozptylu, působená jednotlivými faktory i všemi společně.

V grafu 1 jsou znázorněny distribuce IQ jednotlivých vyšetření a individuálních průměrů (odpovídá tabulce 2). V grafu 2 jsou znázorněny trendy průměrů (odpovídá tabulce 3). V grafu 3 rozdíly mezi vyšetřeními za sebou následujícími (odpovídá tabulce 4). V grafu 4 časový průběh korelací (odpovídá tabulce 5). V grafu 5 časový průběh faktorů (odpovídá tabulce 6). V grafech 6–8 jsou znázorněny vztahy nerotovaných faktorů (odpovídá tabulce 6), a to v grafu 6 faktorů I a II, v grafu 7 faktorů I a III a v grafu 8 faktorů II a III.

Tabulka 1.11. V tabulce jsou uvedeny výsledky devíti vyšetření inteligence, individuální průměry a směrodatné odchylky. Skupina 11 (hoši, experimentátorka)

c. o.	věk									$\bar{x}$	SD
	3	3,6	4	4,6	5	5,6	6	6,6	8		
16		95	87	95	98	101	100	112	100	98,29	7,07
17	100	90	102	98						97,50	5,26
18	94	100	95	105	93	101	102	112	90	100,25	6,87
19	97	95	104	98	103	109	102	99	108	100,88	4,99
20	97	90	100		98	121	116	112	108	105,25	10,67
21	100		92	96	95	107	105			99,17	5,92
22	97	112	112	111	120	123	130	152	137	119,62	16,34
23			104	103		96	111	115	101	105,06	7,40
24	90	102	102	103		110	102	102	108	102,38	5,85
25	116	121	112	116	112	115	116		115	115,38	2,52
26	97	92	97	94	90	84	94	97	89	92,67	3,66
27	91			91	103	120	100	102	103	101,43	9,74
28	130	116	116	120	120	124	136	130		124,00	7,33
29			97	96	115	112	108	102	99	104,14	7,58
30		102	102	91	113		111			103,80	8,76
31			90		98	107	111	110	104	103,33	8,06
32	105		100	107	111	102				105,00	4,30
33	100	109	110	115	112	112	102	117	108	109,44	5,63
34	94			96	94	100	105	115	96	100,00	7,68
35	103	100	108	107	113	115		110		108,00	5,29
36	100	107	102	107	101	101	108	107	118	105,67	5,58

Budeme nyní podrobně interpretovat jednotlivé tabulky a grafy, které reprezentují výsledky výzkumu.

V tabulce 1 jsou uvedeny výsledky devíti vyšetření inteligence a v posledních dvou sloupcích individuální průměry a směrodatné odchylky. Individuální průměry charakterizují celkovou úroveň IQ během longitudinálního výzkumu, směrodatné odchylky jsou vhodnou charakteristikou individuální variability či stability. Tabulka 1.11 uvádí výsledky hochů, vyšetřovaných experimentátorkou, tabulka 1.12 výsledky dívek, vyšetřovaných experimentátorkou, tabulka 1.21 výsledky hochů, vyšetřovaných experimentátorem a konečně tabulka 1.22 výsledky dívek, vyšetřovaných experimentátorem. V dalším zpracování jsou sloučeny skupiny dětí podle pohlaví bez ohledu na experimentátora. Individuální průměry jsou shrnuty v následující tabulce 2; zde si všimneme pouze směrodatných odchylek. U větší části hochů a dívek nedosahují hodnoty 10; hodnoty do 4,00 nabývají u 14 % hochů a 13 % dívek, od 4,01 do 7,00 u 58 % hochů a 50 % dívek; od 7,01 do 10,00 u 20 % hochů a 17 % dívek; a hodnotu 10 přesahují u 8 % hochů a 19 % dívek. U hochů jde o 4 osoby: u dvou IQ zpočátku stoupá, pak klesá, u jednoho jednoznačně stoupá a u jednoho během výzkumu kolísá. U dívek jde o 10 osob: u dvou z nich IQ zpočátku stoupá, pak klesá, u dvou stoupá a u šesti klesá během výzkumu.

V tabulce 2 jsou uvedeny distribuce IQ v jednotlivých vyšetřeních a distribuce individuálních průměrů IQ, a to v tabulce 2.1 pro hochy a v tabulce 2.2 pro dívky. U intervalů jsou uvedeny pouze horní hranice. Jsou uvedeny relativní i absolutní četnosti; relativní četnosti jsou uvedeny v proporcích, přičemž je nula a desetinná čárka pro úsporu místa vynechána. Této tabulce odpovídá graf 1: v grafech 1.1–1.9 jsou uvedeny distribuce jednotlivých vyšetření, v grafu 1.10 distribuce individuálních

Tabulka 1.12. V tabulce jsou uvedeny výsledky devíti vyšetření inteligence, individuální průměry a směrodatné odchylky. Skupina 12 (dívky, experimentátorka).

c. o.	věk									$\bar{x}$	SD
	3	3,6	4	4,6	5	5,6	6	6,6	8		
1	116		114	114	120	118	130	120	124	119,50	5,42
2	100	107	122	129	133	124	127	128	104	119,23	12,29
3	97	97	93	94		109		102	94	98,00	5,71
4		97	104	109	120	115	111		110	109,43	7,44
5	90	97	97			103	102	100	97	98,00	4,61
6			110	111	110	107	105	100	99	106,00	4,90
7	100	110	120	118	120	121	127		111	115,88	8,42
8	97	95	100		93	92	94	100	84	94,38	5,10
9	105	121	124	127	124	116	130	128	113	120,89	8,12
10		95		96	103	106				100,00	5,35
11	100		100	94	105	104	102		99	100,57	3,65
12	90	97	108		108	109	119	123	95	106,13	11,49
13	80	90	87	90	85	87		89	85	86,63	3,25
14	97			118	113	109	102	99	96	104,85	8,55
15	100	100	118	114	110	115	111	117	106	110,11	6,82

průměrů IQ. Distribuce pro hochy je vyznačena rovnou čarou, distribuce pro dívky čárkovaně.

Jak je patrné z tabulek i grafů, distribuce hochů a dívek se poněkud liší; modus distribuce IQ dívek je častěji menší než 100. Rozdíly v tvaru distribucí jsme však nesledovali, určili jsme pouze rozdíly mezi průměry a směrodatnými odchylkami, které jsou uvedeny v následující tabulce.

V tabulce 3 jsou uvedeny četnosti, průměry a směrodatné odchylky v jednotlivých vyšetřeních během longitudinálního výzkumu. Velikost skupiny hochů kolísá mezi 38 a 47, skupiny dívek mezi 36 a 49; nejmenší počet osob byl vyšetřen v druhém vyšetření, ve věku 3,6 let. U hochů průměry zpočátku klesají, pak stoupají; u dívek zpočátku klesají, pak stoupají a od pátého vyšetření (ve věku 5,6 let) opět klesají; tento trend průměrů je znázorněn v grafu 2 čárkovanou čarou, a to v grafu 2.1 pro hochy a v grafu 2.2 pro dívky.

Tabulka 1.21. V tabulce jsou uvedeny výsledky devíti vyšetření inteligence, individuální průměry a směrodatné odchylky. Skupina 21 (experimentátor, hoši).

c. o.	věk									$\bar{x}$	SD
	3	3,6	4	4,6	5	5,6	6	6,6	8		
40	124	114	110	115	113	109	114	110	103	112,44	4,72
41	110	110	108	109	115	110	103	113	108	109,55	3,35
42	100	95	84	104	98	100	99	95	99	97,11	5,63
43	114		104	109	110	115	119			111,83	5,27
44	114	117	106	107	113	109	106	115	108	110,56	4,21
45	108	100	123	119	120	112	108	108		112,25	7,79
46	92	—	100	98	98					97,00	3,46
47	110		100			108		110		107,00	4,76
48	103	107	119	111	115	109	103	113	104	109,33	5,66
49	119	110		104	113	112	108	100	108	109,25	5,77
50	114	117	106	113	115	116	103	100	100	109,33	7,04
51			104	106	103	118	110	110		108,50	5,50
52	106	95		100	105		103	103	109	103,00	4,51
53	103	98	93	126		115	115	115	109	109,25	10,57
54	92	93	88	104	101	108	103	96	94	97,67	6,61
55	117	117	110	115	110	109	108	103	104	110,33	5,15
56	122		110	109	117	109	108	110	106	111,38	5,38
57	114	110	108	107	110	109	103	113	104	108,67	3,68
58	114	110	113	102	120	122	125	118	114	117,56	5,05
59	122	121	106	104	113	111	119	123	115	114,89	6,97
60	119	117	118	122	117	112	133	128	123	121,00	6,36
61	122	114	144	137	127		108	100	106	119,75	15,53
62	111	110	96	106	115	109	106	105	103	106,78	5,43
63	108	105	100	119	120	113	111	110	114	111,11	8,27
64	119	114	128	122	130		115	115	109	119,00	6,60
65	117	112	119	115			108	115	116	114,57	3,61
66	111	100	104	96	107	108	103			104,14	5,08
67	119	110	110	107		100	111	115	109	109,00	6,20
68	108		117		123	115	122	121	106	116,00	6,78
69	106	107	100	109	112	109		103	91	104,63	6,66

Testovali jsme rozdíly mezi průměry hochů a dívek v odpovídajících vyšetřeniích pomocí t-testu; našli jsme dva statisticky průkazné rozdíly (na hladině významnosti 0,05), a to mezi průměry vyšetření ve věku 6,6 a 8 let; v obou případech je průměr u hochů vyšší. Vcelku se průměry pohybují nad IQ 105 u hochů a 103 u dívek (kromě vyšetření v osmi letech, kdy je průměr nižší než 100), do 111 u hochů a 109 u dívek. Směrodatné odchylky mají u hochů a dívek týž trend, u dívek jsou vždy vyšší, avšak neliší se statisticky průkazně; mezi prvním a druhým

Tabulka 1.22. V tabulce jsou uvedeny výsledky devíti vyšetření inteligence, individuální průměry a směrodatné odchylky. Skupina 22 (experimentátor, dívky).

c. o.	věk									$\bar{x}$	SD
	3	3,6	4	4,6	5	5,6	6	6,6	8		
1	103				108	108	108	103		106,00	2,74
2	128	121			120	108	111	108	95	113,00	10,92
3	103	100	106	109	103				95	102,67	4,80
4	94	88	96	93		97	90	88	87	91,63	3,89
5			125		113	121	111		94	112,80	11,99
6			102		92	106	100		97	99,40	5,27
7	125	133	140	130	130	118	108	108	101	121,46	13,28
8	94		85	83		82	88	85	84	85,85	5,51
9	103	112	103	109	114	109	107	96	101	106,00	5,72
10	100	98	90	98	97	100	94	97	94	96,44	3,24
11	83	76	79	78	77	82	78	82	80	79,44	2,24
12	117	110	110	111	108	108	103	110		109,62	3,89
13		131	121	120	113	112	108	110	89	113,00	12,23
14	111	105	102		110	108	103	96	95	103,75	5,97
15	122		108	102		106	106		92	106,00	10,86
16	108			113		100	106	100	114	106,83	6,08
17	89	102		104	110	106	106	96	96	101,13	6,92
18	97	93	94	102	97	94	97	100		96,75	3,09
19		83	79	83	93	95	92	96	91	89,00	6,39
20	122	126	123		114	109	108		103	115,00	8,80
21	125		119	111	102	106	111	111	105	111,25	7,57
22	117		104	107		98	99	99	100	103,43	6,81
23	125	117	121	120	120	117	117	118	110	118,33	4,08
24		81	90	102	98	98	97	97	89	94,00	6,81
25	114	102		91	112	108	108	103	101	104,88	7,30
26	106		100	122	117	115		100	94	107,71	10,43
27	125	136			112	112	111		110	117,66	10,57
28	97	95		98	108	102	100	97	101	99,75	4,05
29	108		98	109	113	112	114	113	100	108,38	6,16
30	114			115		100	100	110	105	109,00	5,66
31	106	98	106	96	113	103	97	100		102,38	5,78
32	103	102	104	111		113	103	110	101	105,88	4,65
33	106		120			109	110	113	100	109,67	6,71
34	92	88		95	100	101	108		91	93,57	6,96
35	128		121	117	117	106		115	109	116,14	7,32
36	100	124	115	107	113	118	111	110		112,25	7,20
37	89	102	101	109	105			88	85	97,00	10,39
38	108	107	106	103				103	95	103,67	4,71

Tabulka 2.1. Distribuce IQ v jednotlivých vyšetřeních a distribuce průměrného IQ. Hoši. U intervalu je uvedena pouze horní hranice. Relativní četnosti jsou uvedeny v proporcích, 0 a des. čárka jsou pro úsporu místa vynechány

int.	absolutní četnosti										$\bar{x}$	relativní četnosti										$\bar{x}$
	3	3,6	4	4,6	5	5,6	6	6,6	8	3		3,6	4	4,6	5	5,6	6	6,6	8			
85			1			1							02		02							
90	1	2	3		1				2			02	05	07	02				05			
95	5	6	3	4	3	2	1	1	2	1		11	14	07	09	07	04	02	02	05		
100	9	5	9	8	6	6	3	6	5	5		20	13	21	19	13	14	07	14	13		
105	4	3	9	7	6	4	13	7	8	9		09	08	21	16	13	09	29	16	20		
110	7	10	11	12	4	16	11	9	14	11		15	26	26	28	09	36	24	21	36		
115	7	5	3	7	15	9	8	13	4	7		15	13	07	16	33	20	18	30	10		
120	7	5	5	4	7	5	4	2	2	4		15	13	12	09	15	11	09	05	05		
125	4	2	1	3	1	1	1	2	1	1		09	05	02	07	02	02	04	05	03		
130	1		1	1	2		1	2		1		02		02	02	07		02	05			
135							1											02				
140				1			1		1					02				02		03		
145			1											02								
150																						
155							1											02				

Tabulka 2.2. Distribuce IQ v jednotlivých vyšetřeních a distribuce průměrného IQ. Dívky. U intervalu je uvedena pouze horní hranice; relativní četnosti jsou uvedeny v proporcích, nula a desetinné čárky jsou pro úsporu místa vynechány

int.	absolutní četnosti										$\bar{x}$	relativní četnosti										$\bar{x}$
	3	3,6	4	4,6	5	5,6	6	6,6	8	3		3,6	4	4,6	5	5,6	6	6,6	8			
80	1	1	2	1	1		1		1	1	02	03	05	02	02		02		02	02		
85	1	2	1	2	1	2		2	4		02	06	02	05	02	04		05	08			
90	4	3	3	1		1	2	3	3	3	09	08	07	02		02	04	07	06	06		
95	3	4	2	5	3	3	3		11	4	07	11	05	12	07	06	07		23	09		
100	11	8	6	4	4	6	7	16	9	6	44	22	14	10	10	12	15	37	19	13		
105	5	5	7	5	5	5	7	4	10	8	11	14	17	12	12	10	15	09	21	17		
110	6	4	7	7	9	17	12	7	5	12	13	11	17	17	21	35	26	16	10	26		
115	3	1	2	8	10	7	8	4	3	5	07	03	05	19	24	14	17	09	06	11		
120	3	1	4	5	7	6	2	3		6	07	03	10	12	17	12	04	07		13		
125	6	3	7	1	1	2		1	1	2	13	08	17	02	02	04		02	02	04		
130	2	1		3	1		4	3			04	03		07	02		09	07				
135		2										06										
140		1	1									03	02									

vyšetřením stoupají, pak klesají až k šestému vyšetření (ve věku 5,6 let), mezi šestým a osmým vyšetřením stoupají a v posledním vyšetření opět klesají. Nejnižší směrodatnou odchylku nacházíme u hochů v šestém vyšetření (ve věku 5,6 let); kromě této výjimky neklesají směrodatné odchylky pod 9,00. Zvýšení průměrů nad 100 a snížení směrodatných odchylek oproti předpokládané populační odchylce může být způsobeno tím, že do výzkumu není zahrnuta celá populace (tj. chybí zde osoby s nízkým IQ – z tabulky 2 vidíme, že IQ nižší než 80 je výjimkou – pouze u dívek v jednom případě) a že IQ mezi 80–90 je též u velmi malé části souboru: pokud sledujeme individuální průměry, je u tří dívek v intervalu 85–90 (tj. u 6 % souboru) a u chlapců neleží v tomto intervalu žádný individuální průměr.

Pro určení, zda existuje statisticky průkazný trend v průměrech, jsme chybějící data doplnili; existenci trendů, jejich lineární aproximaci a odchylku od linearitu jsme určili pomocí analýzy rozptylu. Určovali jsme trendy pouze mezi 1. až 8. vyšetřením, poněvadž mezi 8. a 9. vyšetřením je trojnásobný časový interval než mezi ostatními vyšetřeními. Průměry doplněných dat jsou znázorněny na grafu 2 plnou čarou. Pozitivní výsledky jsme zjistili pouze u hochů: průměry se vzájemně liší statisticky průkazně (na hladině významnosti 0,05), to znamená, že trend zde existuje; lineární trend zde existuje (na hladině průkaznosti 0,01), odchylky od linearitu jsou statisticky průkazné. Můžeme jej popsat pomocí úseku $a = 105,24$ a směrnice $b = 0,71$; na grafu 2.1 je znázorněn silně vytaženou úsečkou. Směrnice 0,71 znamená, že průměrné IQ se mezi dvěma za sebou následujícími vyšetřeními zvýší o 0,71 bodu.

V tabulce 4 jsou uvedeny rozdíly mezi dvěma za sebou následujícími vyšetřeními v absolutních i relativních četnostech (relativní četnosti jsou dány v proporcích, nula a desetinná čárka jsou pro úsporu místa vynechány), a to v tabulce 4.1 pro hochy a v tabulce 4.2 pro dívky. Tabulku ilustruje graf 3.1 až 3.7, kde jsou znázorněny tyto distribuce v proporcích, a to pro hochy plnou čarou, pro dívky čárkovaně. Rozdíly jsme vypočetli tak, že jsme od IQ v daném vyšetření odečetli výsledek vyšetření předcházejícího: kladný rozdíl zde znamená vzrůst IQ, záporný

Tabulka 3. V tabulce jsou uvedeny četnosti, průměry a směrodatné odchylky pro hochy a dívky zvlášť v jednotlivých vyšetřeních ve věku 3–8 let

věk	hoši			dívky		
	n	$\bar{x}$	SD	n	$\bar{x}$	SD
3	45	107,75	10,52	45	105,20	12,47
3,6	38	106,16	11,86	36	103,78	14,66
4	47	105,53	11,03	42	106,31	13,49
4,6	47	107,74	9,85	42	106,24	12,39
5	45	109,53	9,50	42	108,86	11,25
5,6	44	109,70	7,63	49	106,45	9,40
6	45	109,62	9,00	45	106,08	10,56
6,6	43	110,72	10,32	42	104,00	10,86
8	39	106,31	9,01	47	98,03	9,03

rozdíl znamená pokles IQ mezi dvěma za sebou následujícími vyšetřeními. Z tabulek i grafů je zřejmé, že u dívek jsou velké poklesy řídké; v intervalu -17 až -13 nenacházíme u dívek žádný pokles, zatímco u hochů 4, v intervalu -12 až -8 u dívek okolo 10 % souboru, zatímco u hochů mezi prvním a druhým vyšetřením klesá IQ u pětiny souboru. V intervalu -7 až +7 leží dvě třetiny až tři čtvrtiny hochů (podíl se postupně zvyšuje), zatímco u dívek dvě třetiny až 80–90 % (podíl se zde zvyšuje markantněji než u hochů). Podobně podíl osob, u nichž IQ vzrostl o více než 7 bodů mezi dvěma následujícími vyšetřeními, u hochů kolísá mezi desetinou až čtvrtinou souboru, u dívek však postupně klesá od třetiny souboru k desetině, a mezi sedmým a osmým vyšetřením je roven nule. Vcelku můžeme říci, že u hochů jsou četnější změny o větší počet bodů, ať již ve směru poklesu, nebo vzrůstu.

Tabulka 4.1. V tabulce jsou uvedeny rozdíly mezi dvěma za sebou následujícími vyšetřeními v absolutních četnostech i v proporcích, pro hochy. U proporcí jsou nuly a desetinné čárky vynechány

interval	absolutní četnosti							relativní četnosti						
	3,6 3	4 3,3	4,6 4	5 4,6	5,6 5	6 5,6	6,6 6	3,6 3	4 3,6	4,6 4	5 4,6	5,6 5	6 5,6	6,6 6
-17 -13	1	2				1		03	06				03	
-12 -8	8	5	3	2	4	3	2	22	14	07	07	11	08	05
-7 -3	10	8	8	10	9	12	11	28	23	19	24	24	31	28
-2 2	8	8	12	10	11	9	13	22	23	28	24	29	23	33
3 7	7	4	11	10	8	8	5	19	11	26	24	21	20	12
8 12	2	5	6	9	3	4	7	06	14	14	21	08	10	17
13 17		1	1		2	1	1		03	02		05	03	03
18 22			1	1		1	1			02	02		03	03
23 27		1			1				03			03		
28 32		1							03					
33 37			1							02				

Tabulka 4.2. V tabulce jsou uvedeny rozdíly mezi dvěma za sebou následujícími vyšetřeními v absolutních četnostech i v proporcích, pro dívky. U proporcí jsou nuly a desetinné čárky vynechány.

interval	absolutní četnosti							relativní četnosti						
	3,6 3	4 3,6	4,6 4	5 4,6	5,6 5	6 5,6	6,6 6	3,6 3	4 3,6	4,6 4	5 4,6	5,6 5	6 5,6	6,6 6
-12 -8	3	4	4	1	6	3	3	10	14	12	03	15	07	08
-7 -3	8	5	6	11	10	13	9	26	18	18	34	26	29	25
-2 2	7	5	9	6	15	16	13	23	18	26	19	38	36	36
3 7	4	7	9	8	6	8	11	13	25	26	25	15	18	31
8 12	5	5	5	4	1	3		16	18	15	12	03	07	
13 17	3	1		1	1	1		10	10	04	03	03	02	
18 22		1	1	1					04	03	03			
23 27	1							03						

Přesnější informace o variabilitě IQ podává následující korelační tabulka č. 5.

V tabulce 5 jsou uvedeny korelace mezi jednotlivými vyšetřeními IQ včetně devátého vyšetření ve věku 8 let. Všechny korelace jsou kladné, nuly a desetinné čárky jsou pro úsporu místa vynechány. V tabulce 5.1 je uvedena korelační matice pro hochy, v tabulce 5.2 pro dívky. Ilustraci těchto tabulek podávají grafy 4.1 pro hochy (tabulka 5.1) a 4.2 pro dívky (tabulka 5.2). Pro každé vyšetření jsou zde uvedeny korelace se všemi následujícími vyšetřeními. Z tabulek a grafů vidíme, že korelace mezi odpovídajícími vyšetřeními u dívek jsou vyšší než u hochů, a u dívek jsou též patrnější obě tendence, které jsou nalézány v longitudinálních výzkumech inteligence: korelace klesají (zhruba parabolicky) se vzdáleností vyšetření; korelace mezi dvěma vyšetřeními stoupají s věkem. Korelace nikde neklesají na nulu, tj. je zde vždy kladná souvislost mezi výsledky jednotlivých vyšetření a vždy můžeme usuzovat z výsledků jednoho vyšetření na výsledky předcházejících i následujících vyšetření, a to tím lépe, čím jsou tato vyšetření bližší a čím je dítě starší; u dívek je predikce přesnější než u hochů.

Tyto výsledky jsou ve shodě s výzkumy jiných autorů. Nemůžeme však roz-

Tabulka 5.1. Korelace mezi IQ v jednotlivých vyšetřeních, hoši. Nuly a desetinné čárky jsou pro úsporu místa vynechány

	3	3,6	4	4,6	5	5,6	6	6,6	8
3		757	576	572	688	232	474	222	255
3,6	757		571	544	645	364	488	432	428
4	576	571		901	751	426	372	308	409
4,6	572	544	901		723	479	511	293	402
5	688	645	751	723		606	517	601	489
5,6	232	364	426	479	606		593	400	610
6	474	488	372	511	517	593		765	718
6,6	222	432	308	293	601	400	765		695
8	255	428	409	402	489	610	718	695	

Tabulka 5.2. Korelace mezi IQ v jednotlivých vyšetřeních, dívky. Nuly a desetinné čárky jsou pro úsporu místa vynechány

	3	3,6	4	4,6	5	5,6	6	6,6	8
3		791	671	513	563	600	343	479	566
3,6	791		877	799	716	699	582	556	561
4	671	877		872	793	774	730	757	623
4,6	513	799	872		834	783	767	742	610
5	563	716	793	834		886	792	693	682
5,6	600	699	774	783	886		840	779	647
6	343	582	730	767	792	840		904	765
6,6	479	556	757	742	693	779	904		711
8	566	561	623	610	682	647	765	711	

hodnout, zda jsou tyto výsledky působeny nízkou validitou testů inteligence v raném věku, nebo zda jde o důsledky působené velkou interindividuální variabilitou výkonu v dětství, nebo možností velkých změn (působených např. prostředím nebo jinými vlivy) v raných fázích života, nebo zda se zde odráží pouze nerovnoměrnost vývoje.

Ve snaze zjistit, co působí individuální variabilitu výsledků, aplikuje se často ve výzkumu inteligence faktorová analýza, která by měla odkrýt zdroje variability. Výsledky faktorové analýzy (centroidní metody) uvádíme v následujícím odstavci.

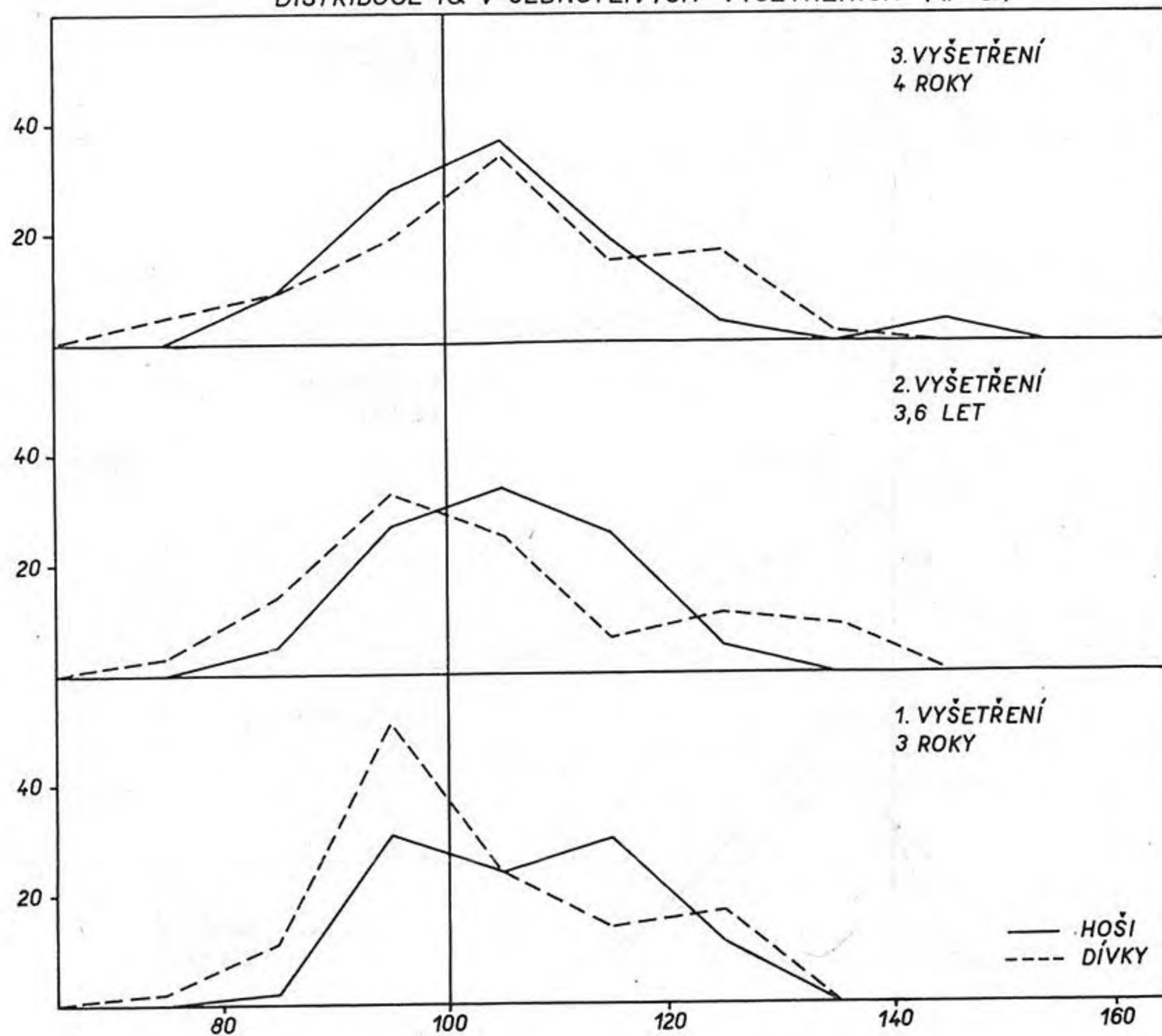
V tabulce 6 jsou uvedeny výsledky faktorové analýzy matic korelací, uvedených v tabulce 5. Ve sloupcích I, II a III jsou uvedeny faktorové náboje nerotovaných faktorů I, II a III, ve sloupci h^2 komunalita jednotlivých vyšetření. V posledním řádku tabulky jsou uvedena procenta rozptylu, působená jednotlivými faktory (sloupec I, II a III) a všemi dohromady (poslední údaj). Tato tabulka je ilustrována čtyřmi grafy: graf 5 znázorňuje časový průběh nerotovaných faktorů (5.1 u hochů, 5.2 u dívek) a další tři grafy znázorňují vztahy mezi faktory: graf 6 vztahy mezi faktory I a II (6.1 u hochů, 6.2 u dívek), graf 7 vztahy mezi faktory I a III (7.1 u hochů, 7.2 u dívek), graf 8 vztahy mezi faktory II a III (8.1 u hochů, 8.2 u dívek).

Faktory I a II mají zhruba týž časový průběh u hochů i u dívek; faktorové náboje se ovšem liší. Faktorové náboje faktoru I jsou pouze kladné, zpočátku rostou, pak klesají; výjimku v tomto průběhu nacházíme u hochů ve vyšetření šestém (ve věku 5,6 let) a osmém (ve věku 6,6 let), kdy klesají nápadněji. Faktor I vyčerpává u hochů 55,64 procent rozptylu a u dívek 72,48 procent rozptylu. Faktorové náboje faktoru II jsou kladné i záporné; zhruba řečeno, klesají od maxima v prvním vyšetření až po deváté vyšetření (i když jsou zde u hochů i u dívek výjimky).

Tabulka 6. V tabulce jsou uvedeny výsledky faktorové analýzy pro hochy a pro dívky zvlášť. Ve sloupcích I, II a III jsou uvedeny faktorové náboje faktorů I, II a III (nerotovaných), ve sloupci h^2 komunalita jednotlivých vyšetření. V posledním řádku tabulky jsou uvedena procenta rozptylu, která jsou působena jednotlivými faktory (sloupec I, II a III) a všemi dohromady (poslední sloupec)

vyšet.	hoši				dívky			
	I	II	III	h^2	I	II	III	h^2
3	0,679	0,446	-0,345	0,779	0,696	0,378	-0,433	0,815
3,6	0,747	0,252	-0,339	0,737	0,845	0,464	-0,045	0,931
4	0,781	0,417	0,324	0,889	0,913	0,238	0,204	0,932
4,6	0,798	0,345	0,292	0,841	0,889	0,083	0,309	0,893
5	0,865	0,178	0,071	0,785	0,869	-0,078	0,018	0,809
5,6	0,647	-0,250	0,311	0,579	0,902	-0,142	-0,016	0,834
6	0,779	-0,428	0,228	0,842	0,868	-0,459	0,146	0,964
6,6	0,671	-0,457	-0,168	0,687	0,854	-0,277	0,118	0,820
8	0,708	-0,469	0,059	0,724	0,776	-0,202	-0,189	0,679
% rozp.	55,64	14,03	6,77	76,26	72,48	8,63	4,41	82,52

DISTRIBUCE IQ V JEDNOTLIVÝCH VYŠETŘENÍCH (1 - 3.)

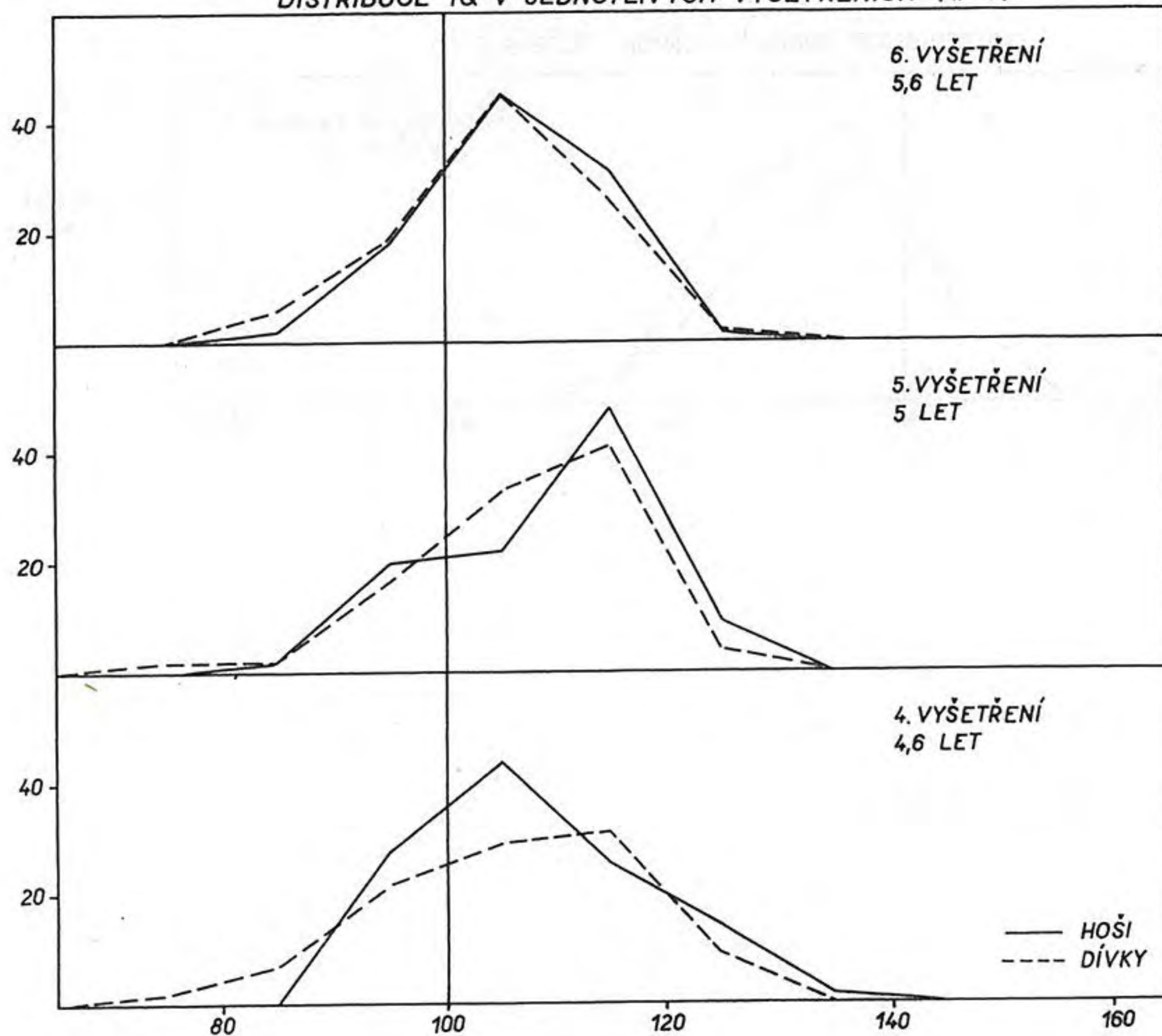

GRAF 1.3

GRAF 1.2

GRAF 1.1

DISTRIBUCE IQ V JEDNOTLIVÝCH VYŠETŘENÍCH (4 - 6.)

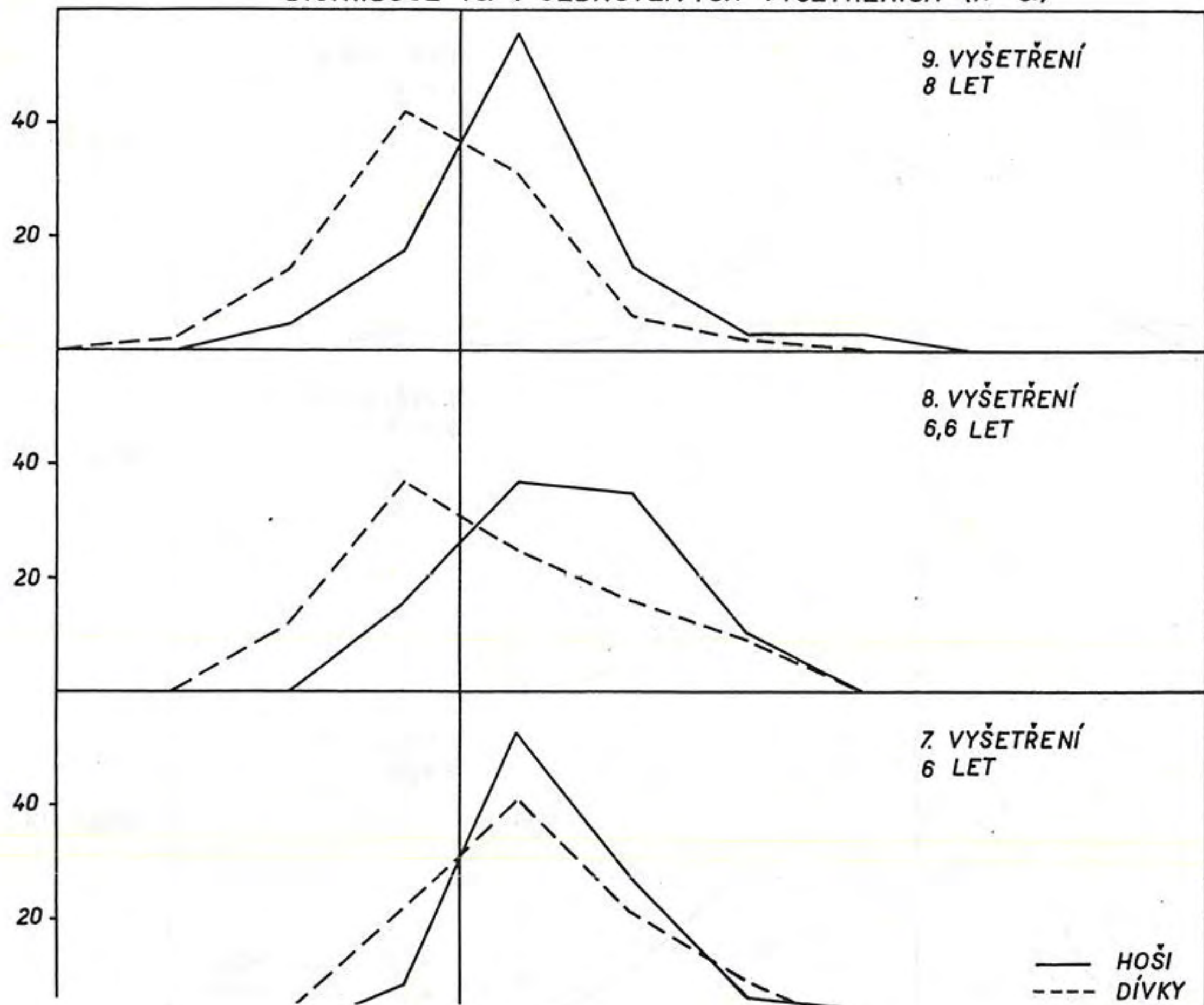

GRAF 1.6

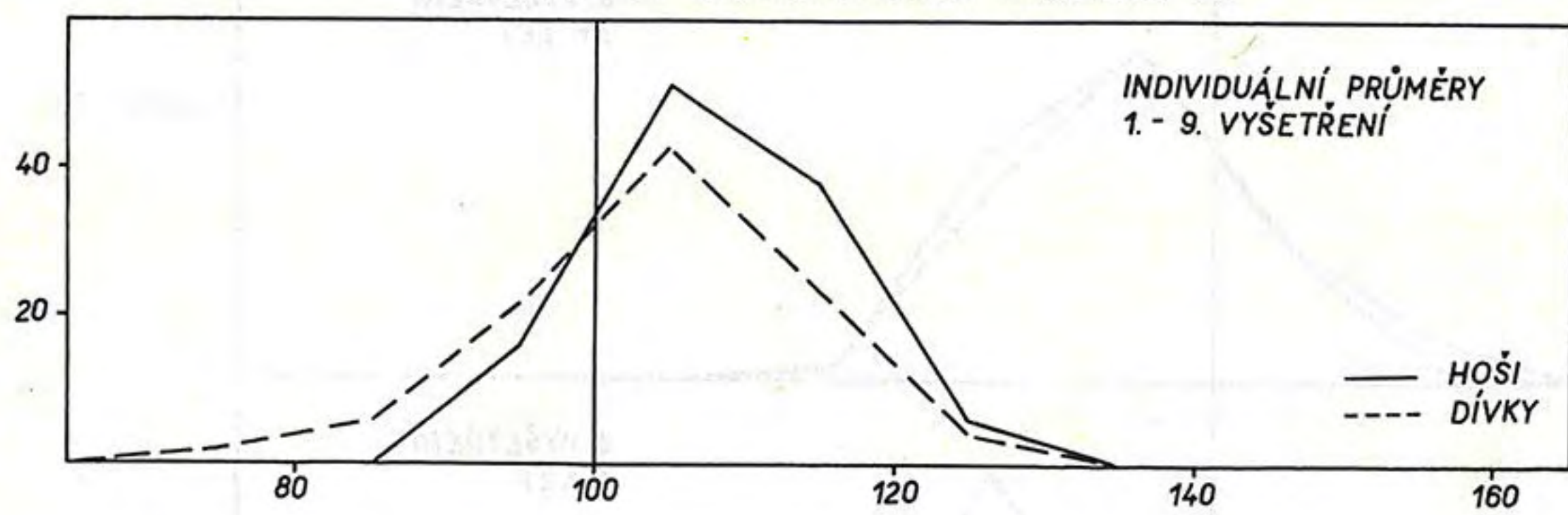
GRAF 1.5

GRAF 1.4

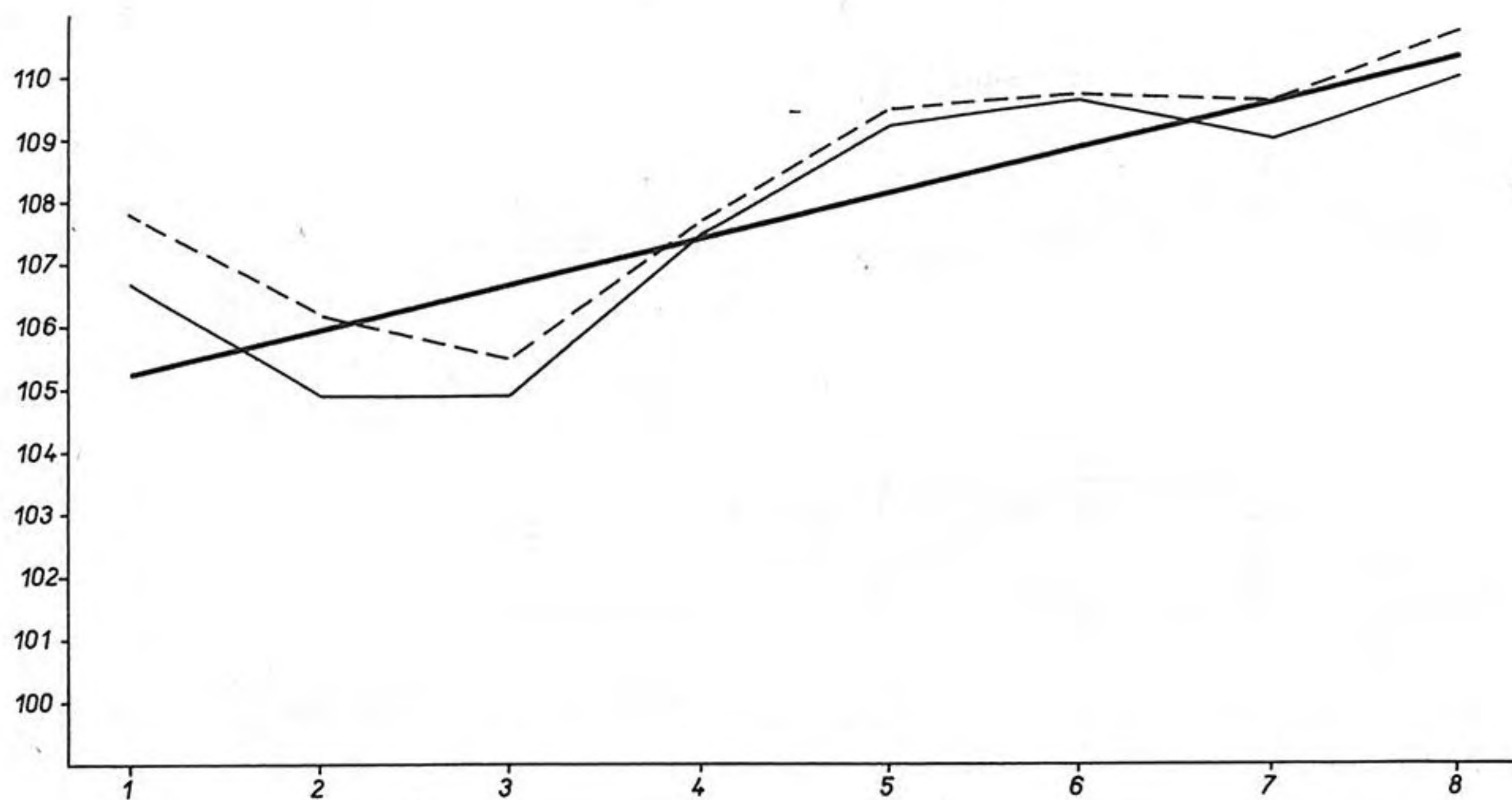
DISTRIBUCE IQ V JEDNOTLIVÝCH VYŠETŘENÍCH (7. - 9.)

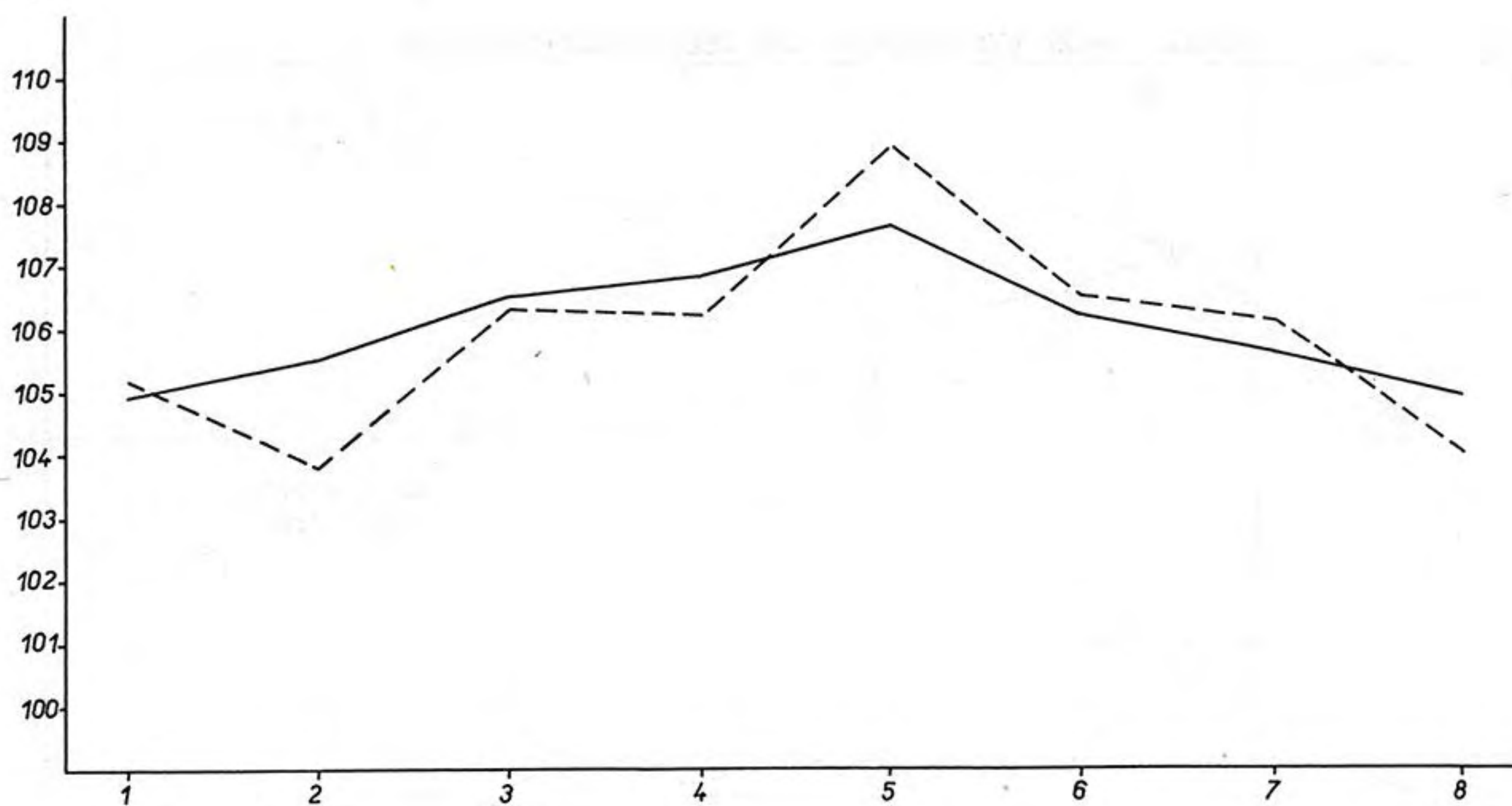
DISTRIBUCE INDIVIDUÁLNÍCH PRŮMĚRŮ IQ

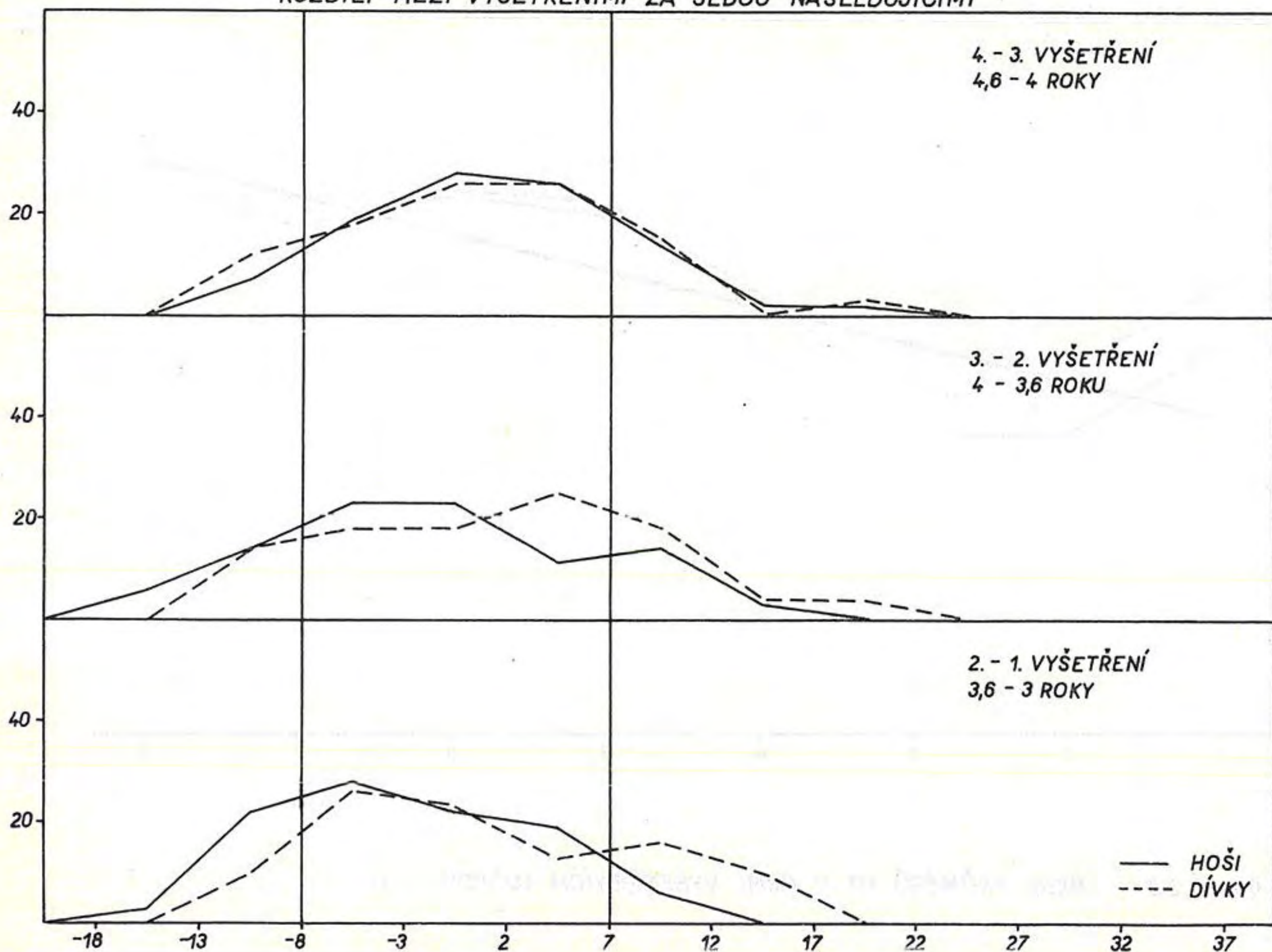
GRAF 2.1 TREND PRŮMĚRŮ IQ V OSMI VYŠETŘENÍCH (HOŠI): ----

GRAF 2.2 TREND PRŮMĚRŮ IQ V OSMI VYŠETŘENÍCH (DÍVKY): ----

ROZDÍLY MEZI VYŠETŘENÍMI ZA SEBOU NÁSLEDUJÍCÍMI

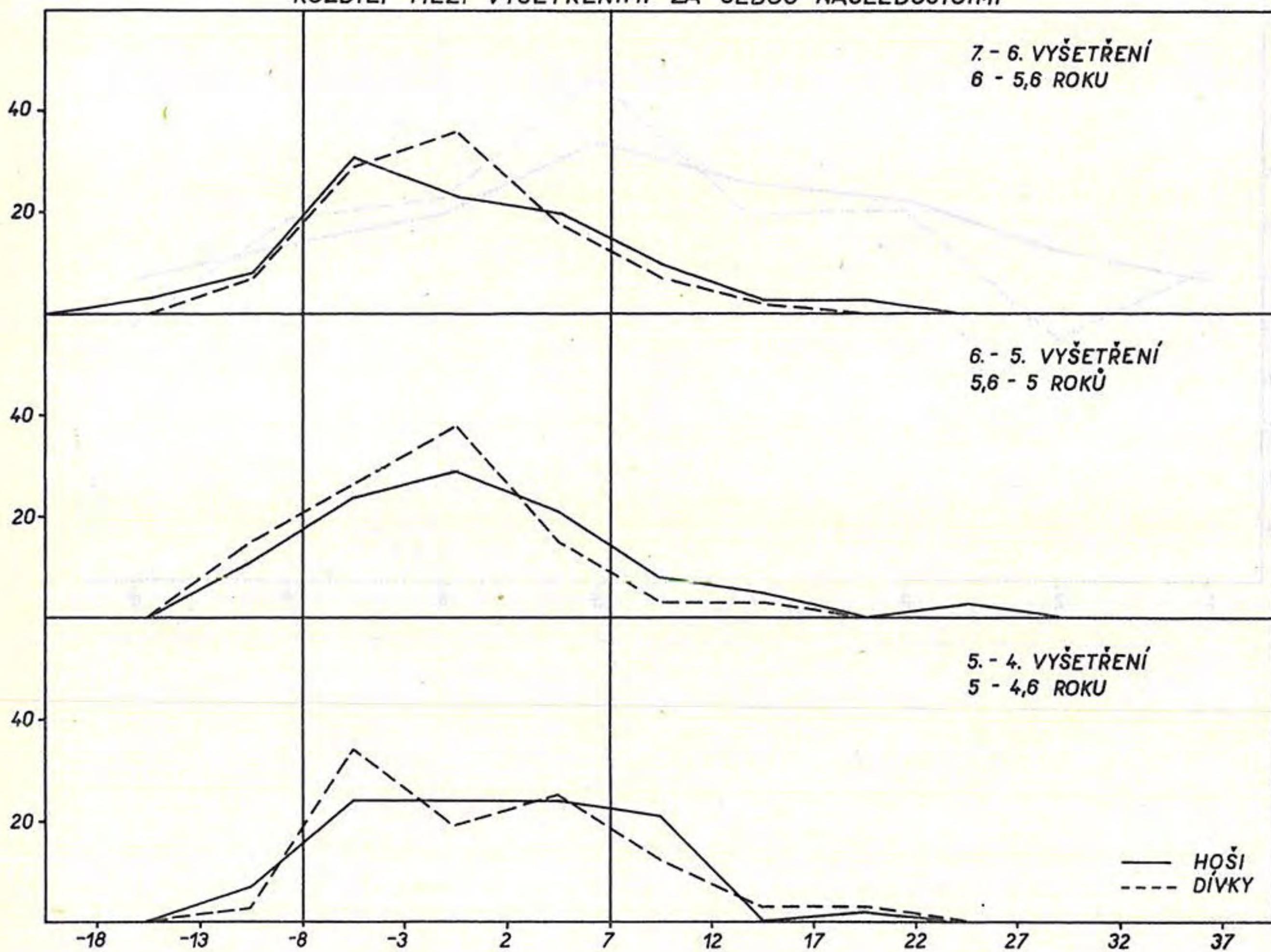

GRAF 3.

GRAF 3.

GRAF 3.

ROZDÍLY MEZI VYŠETŘENÍMI ZA SEBOU NÁSLEDUJÍCÍMI

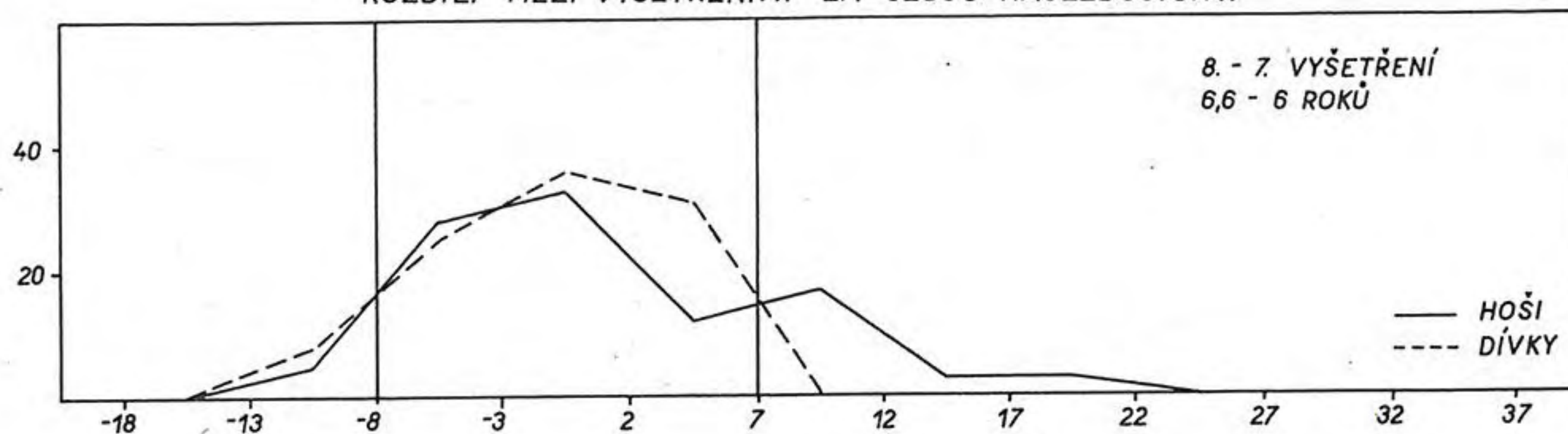

GRAF 3.

GRAF 3.

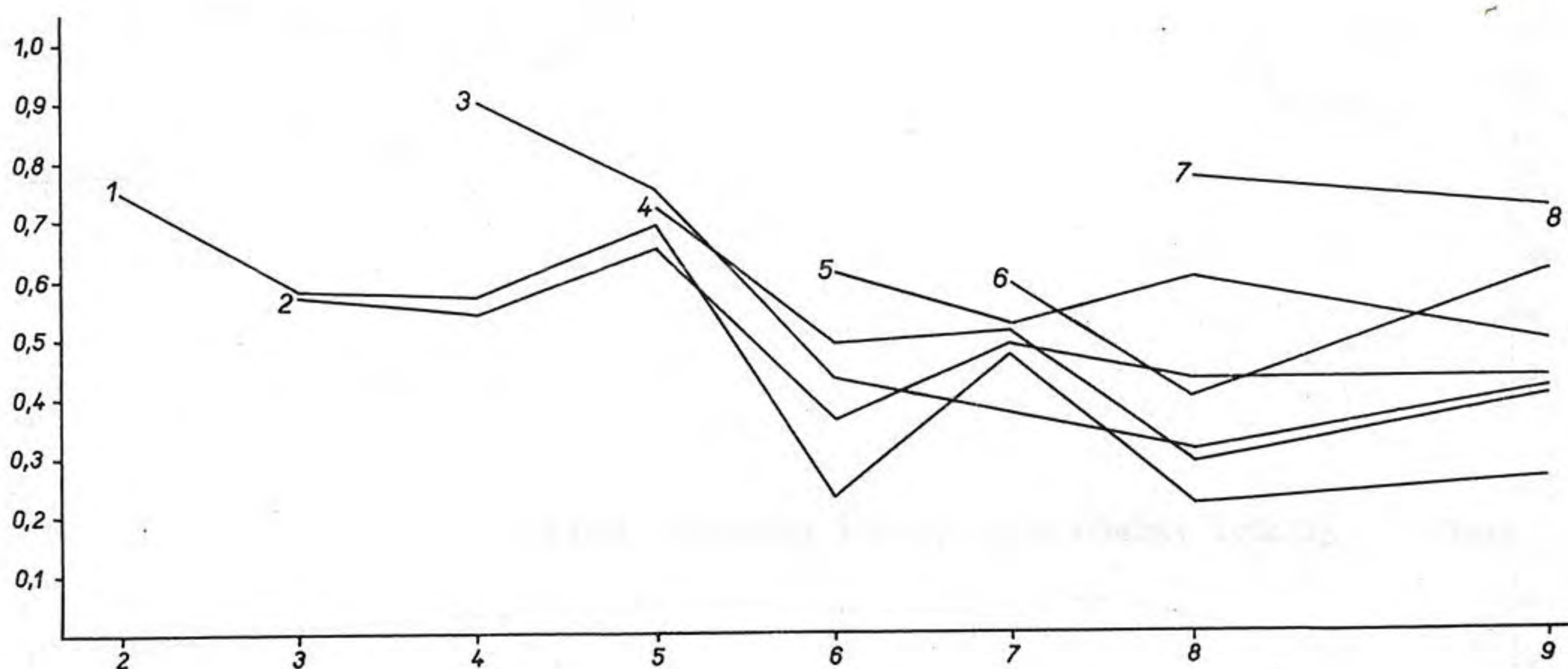
GRAF 3.

ROZDÍLY MEZI VYŠETŘENÍMI ZA SEBOU NÁSLEDUJÍCÍMI

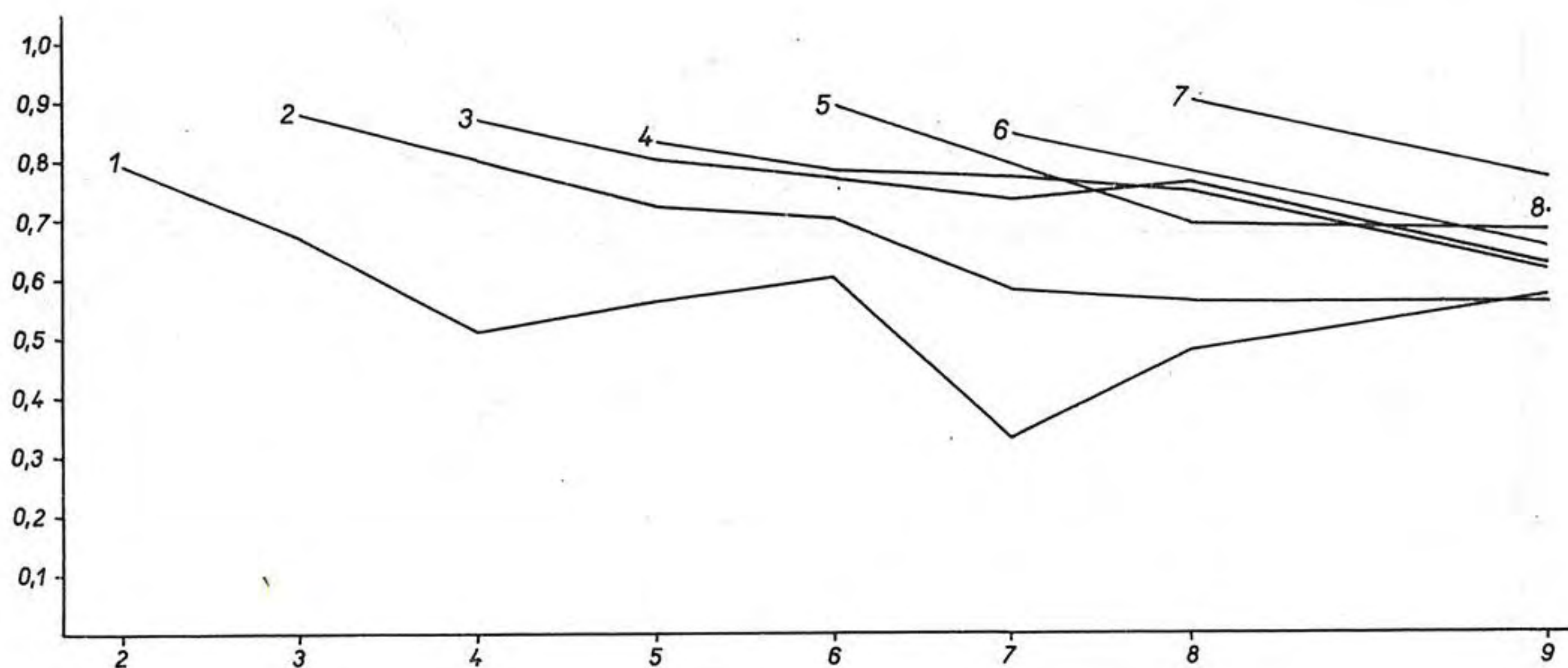

GRAF 3.7

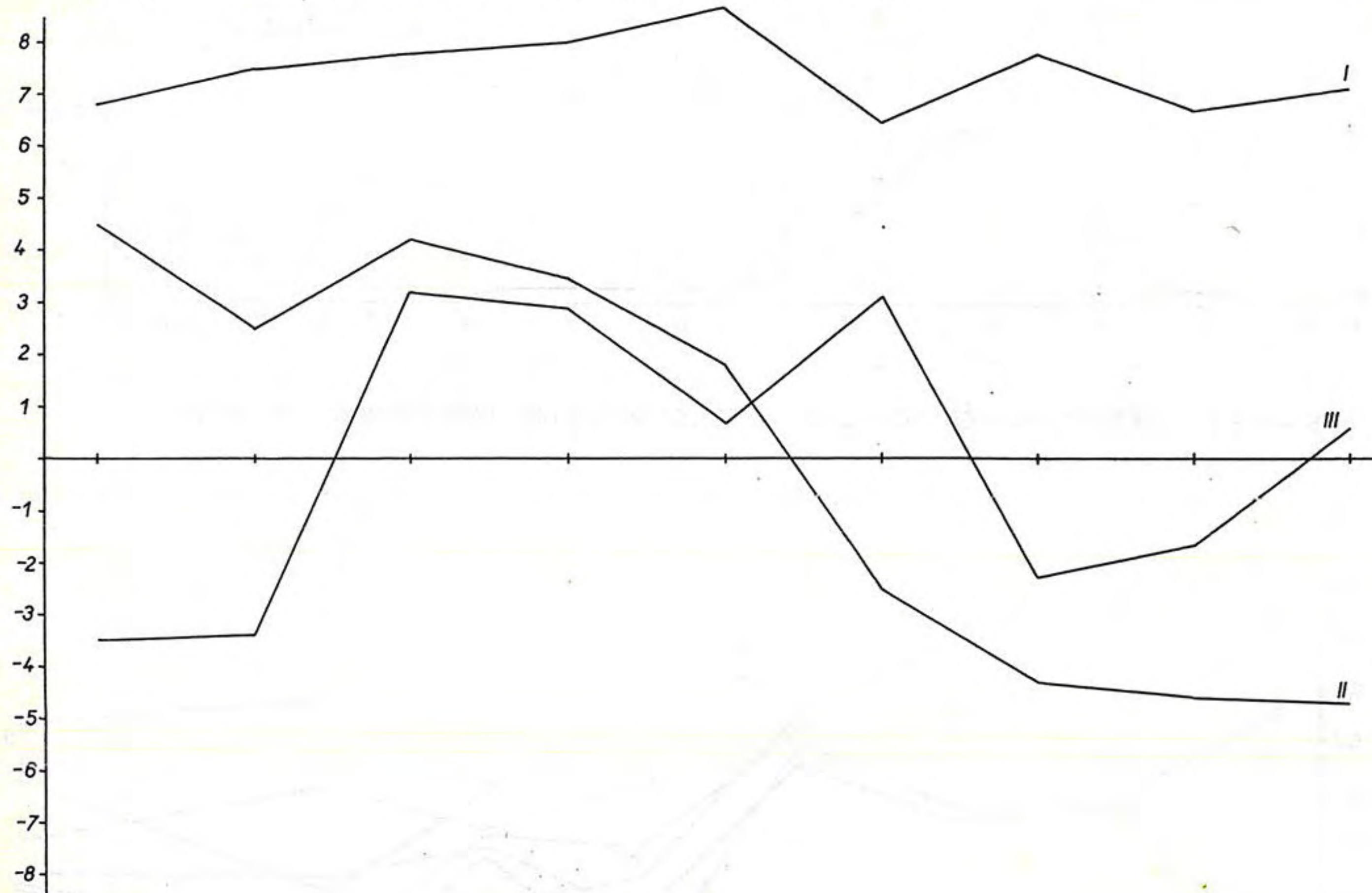
GRAF 4.1 ČASOVÝ PRŮBĚH KORELACÍ MEZI JEDNOTLIVÝMI VYŠETŘENÍMI IQ (HOŠI)

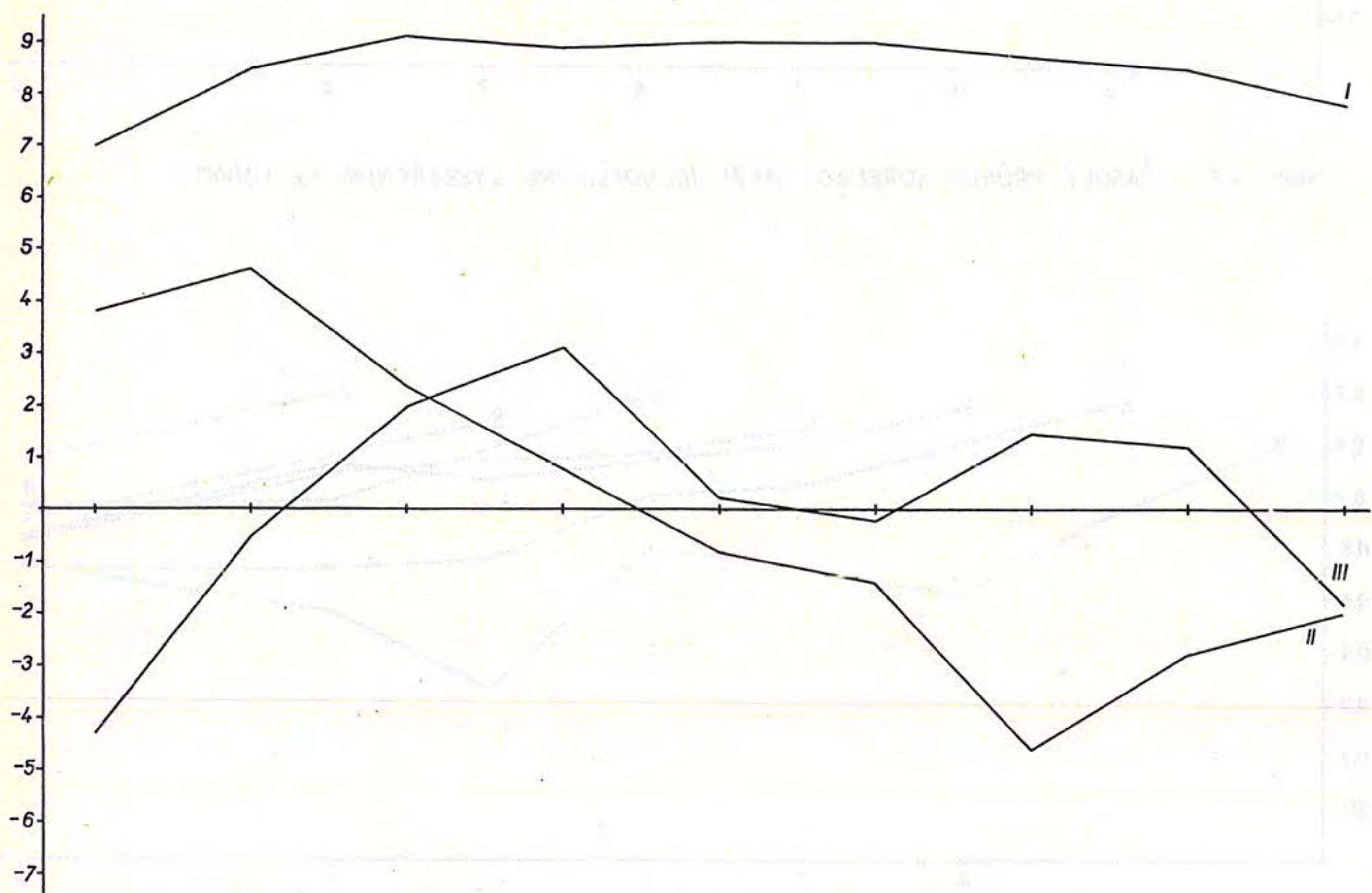
GRAF 4.2 ČASOVÝ PRŮBĚH KORELACÍ MEZI JEDNOTLIVÝMI VYŠETŘENÍMI IQ (DÍVKY)

GRAF 5.1 ČASOVÝ PRŮBĚH NEROTOVANÝCH FAKTORŮ U HOCHŮ

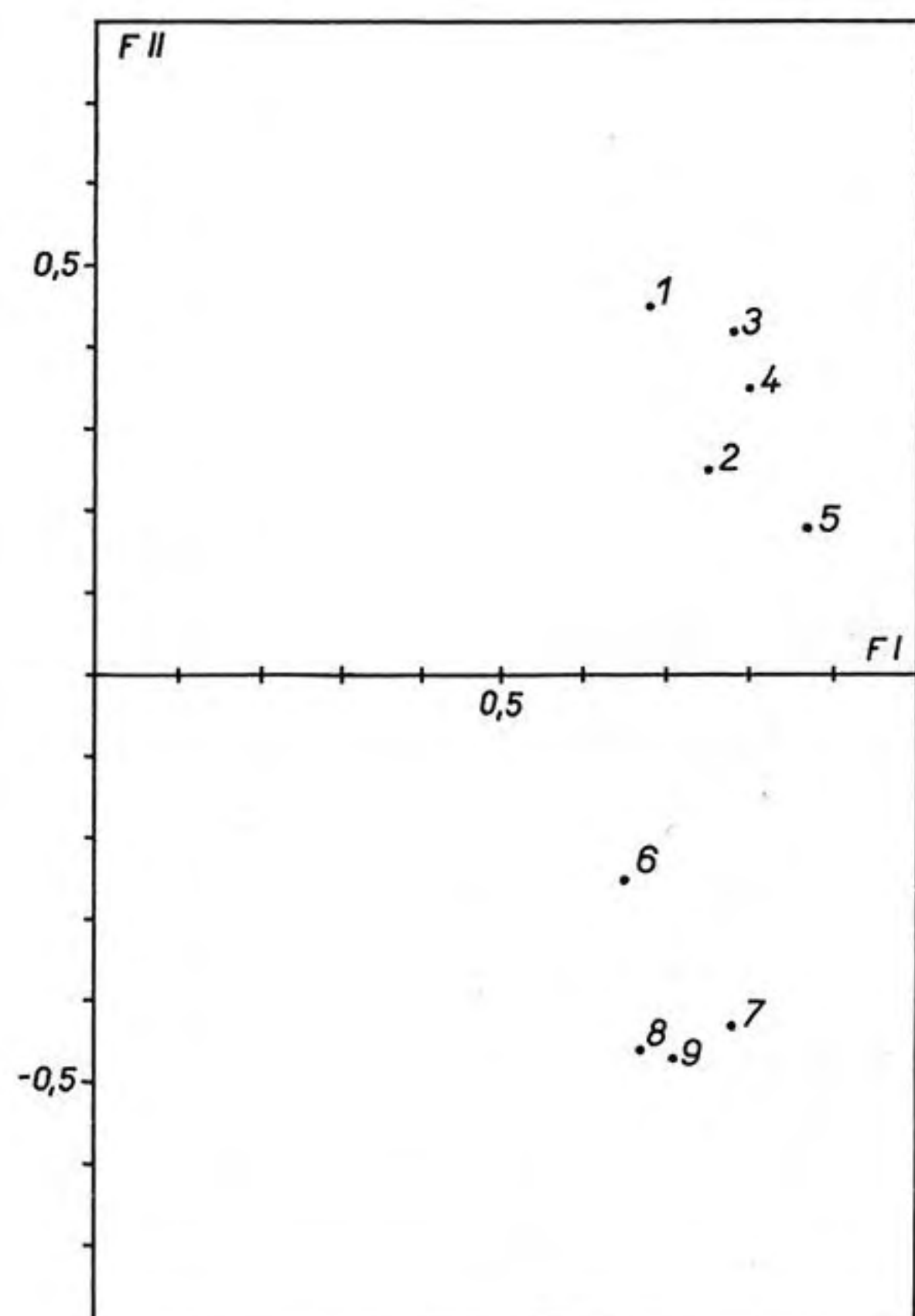

GRAF 5.2 ČASOVÝ PRŮBĚH NEROTOVANÝCH FAKTORŮ U DÍVEK

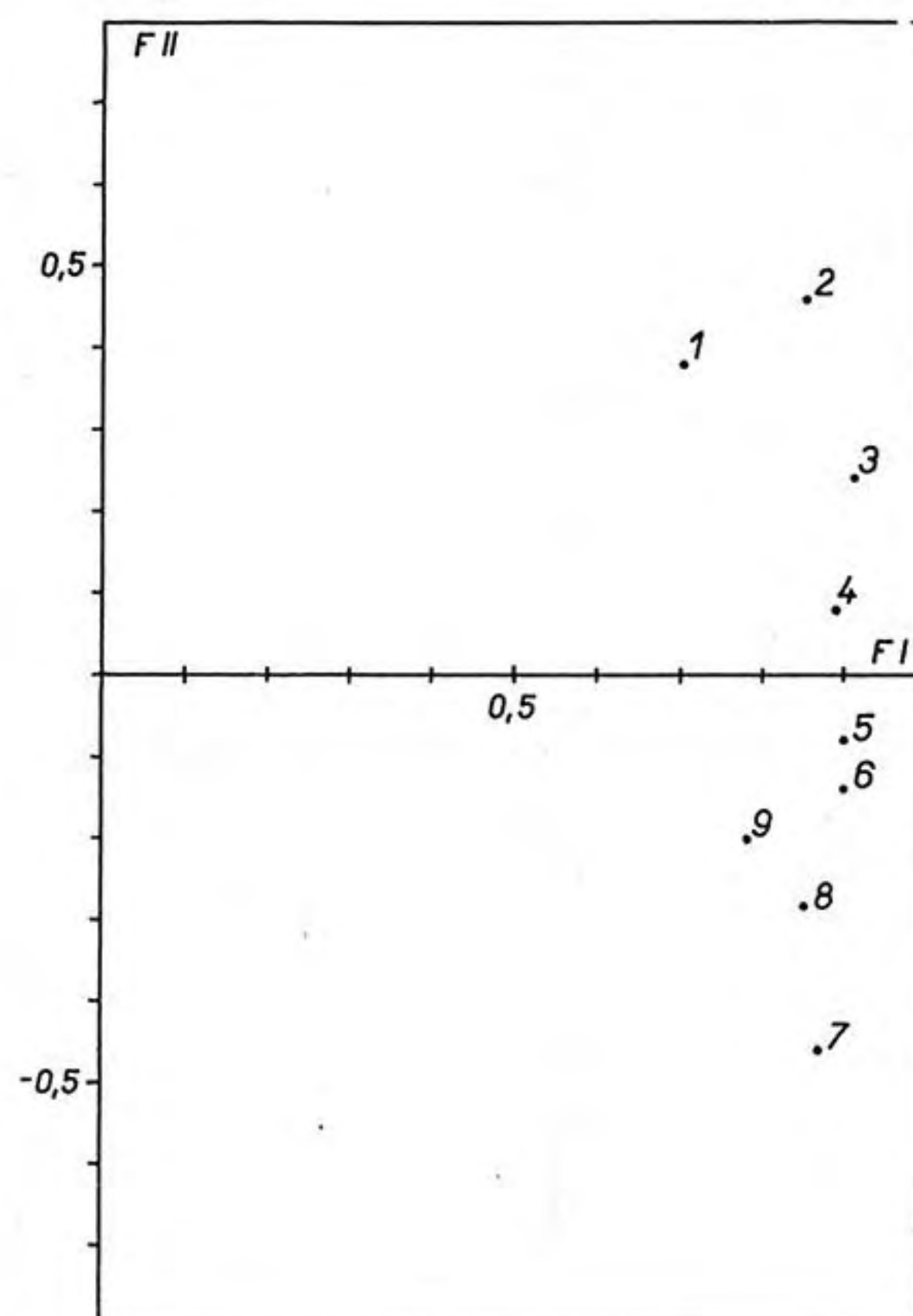
VZTAHY MEZI NEROTOVANÝMI FAKTORY I A II
(HOŠI)

GRAF 6.1

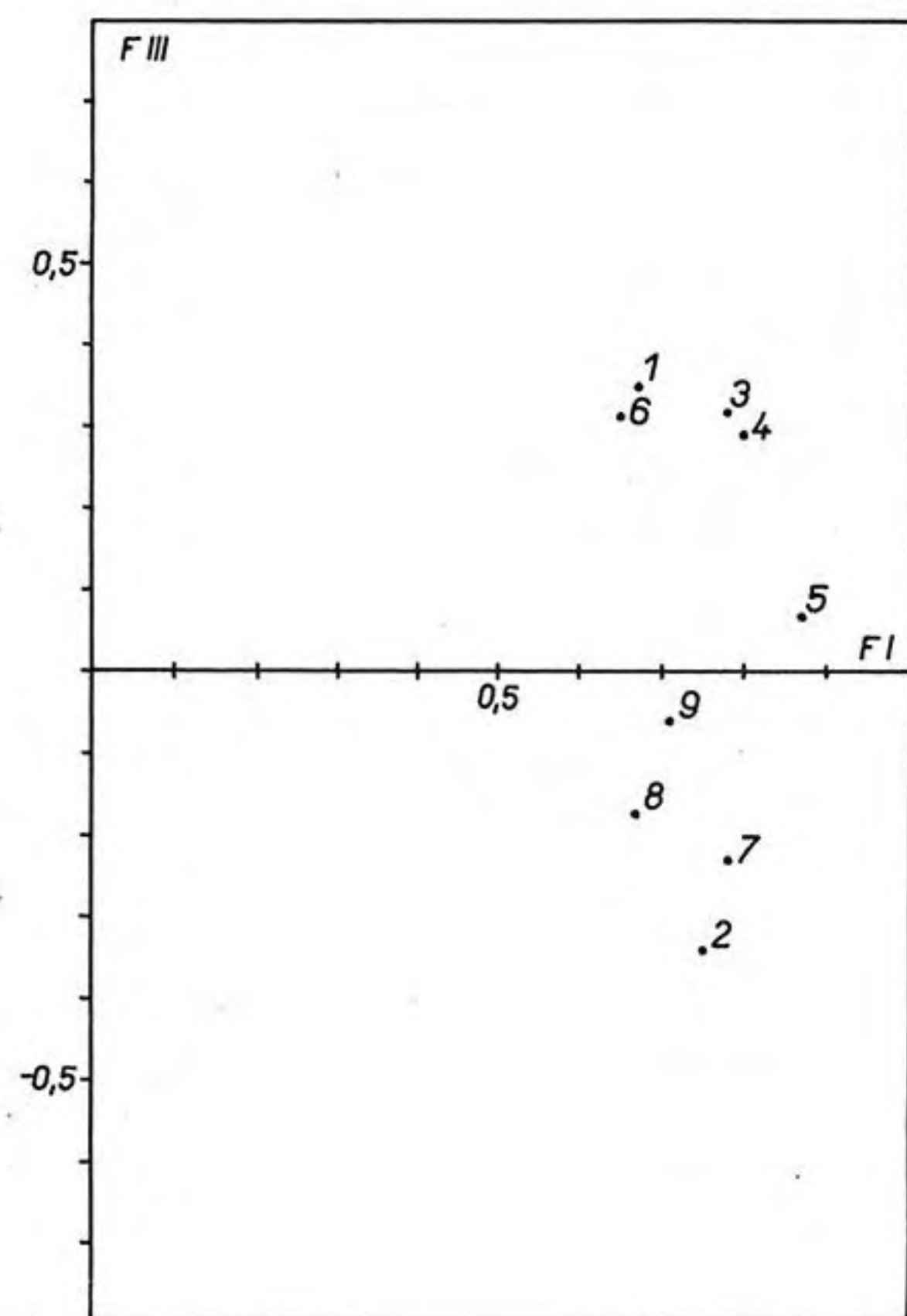
GRAF 6.2

(DÍVKY)

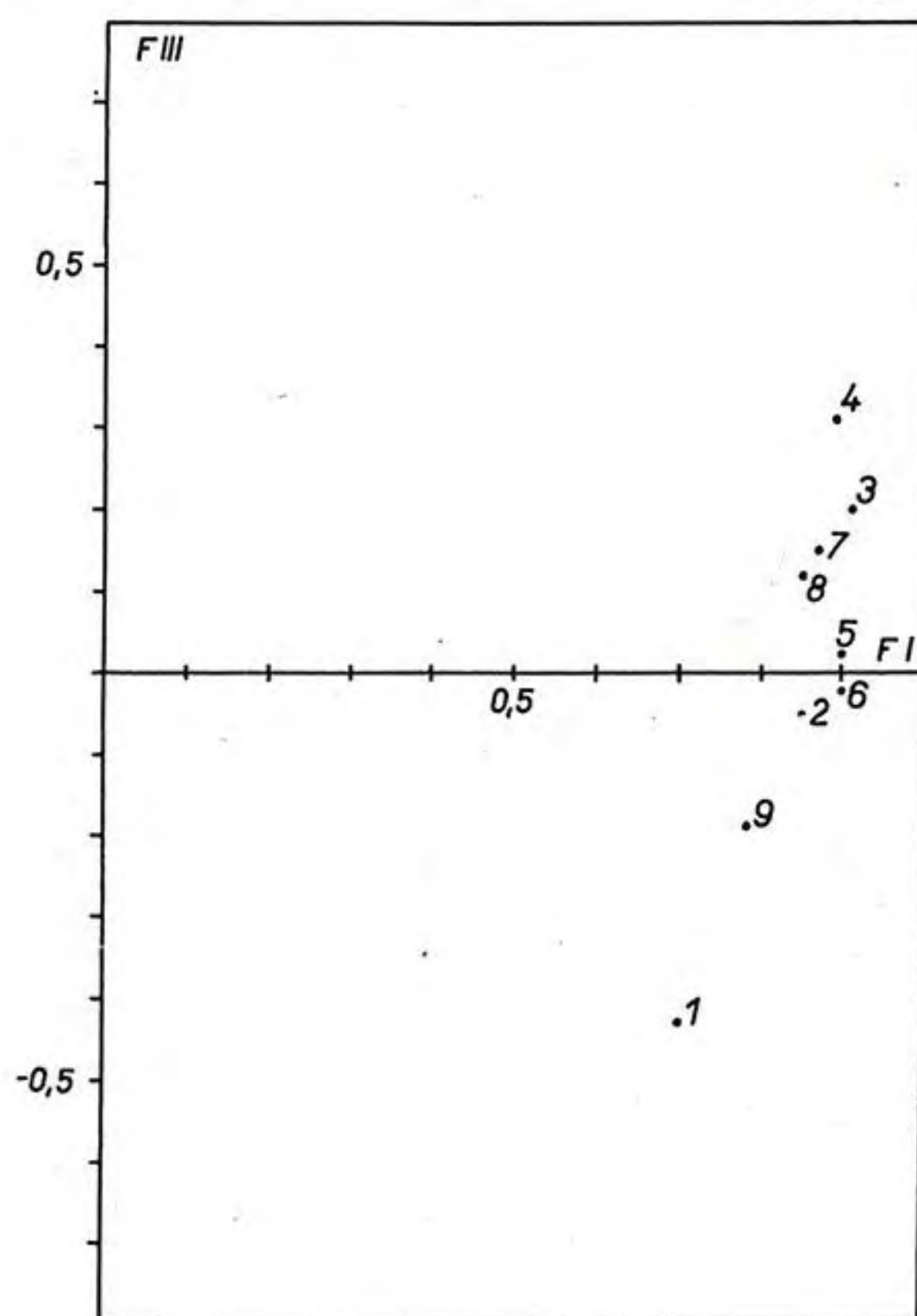
VZTAHY MEZI NEROTOVANÝMI FAKTORY I A III
(HOŠI)

GRAF 7.1

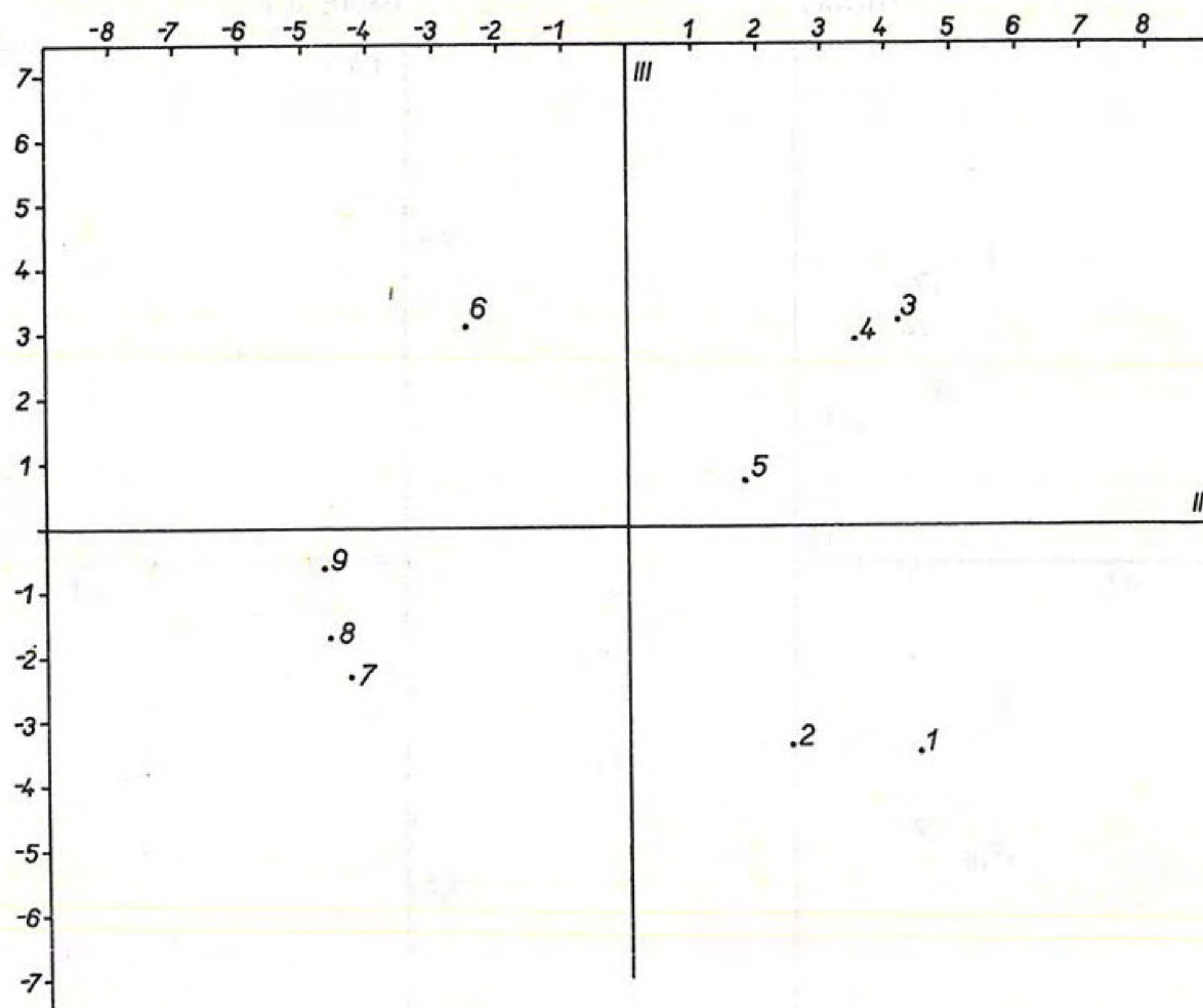

GRAF 7.2

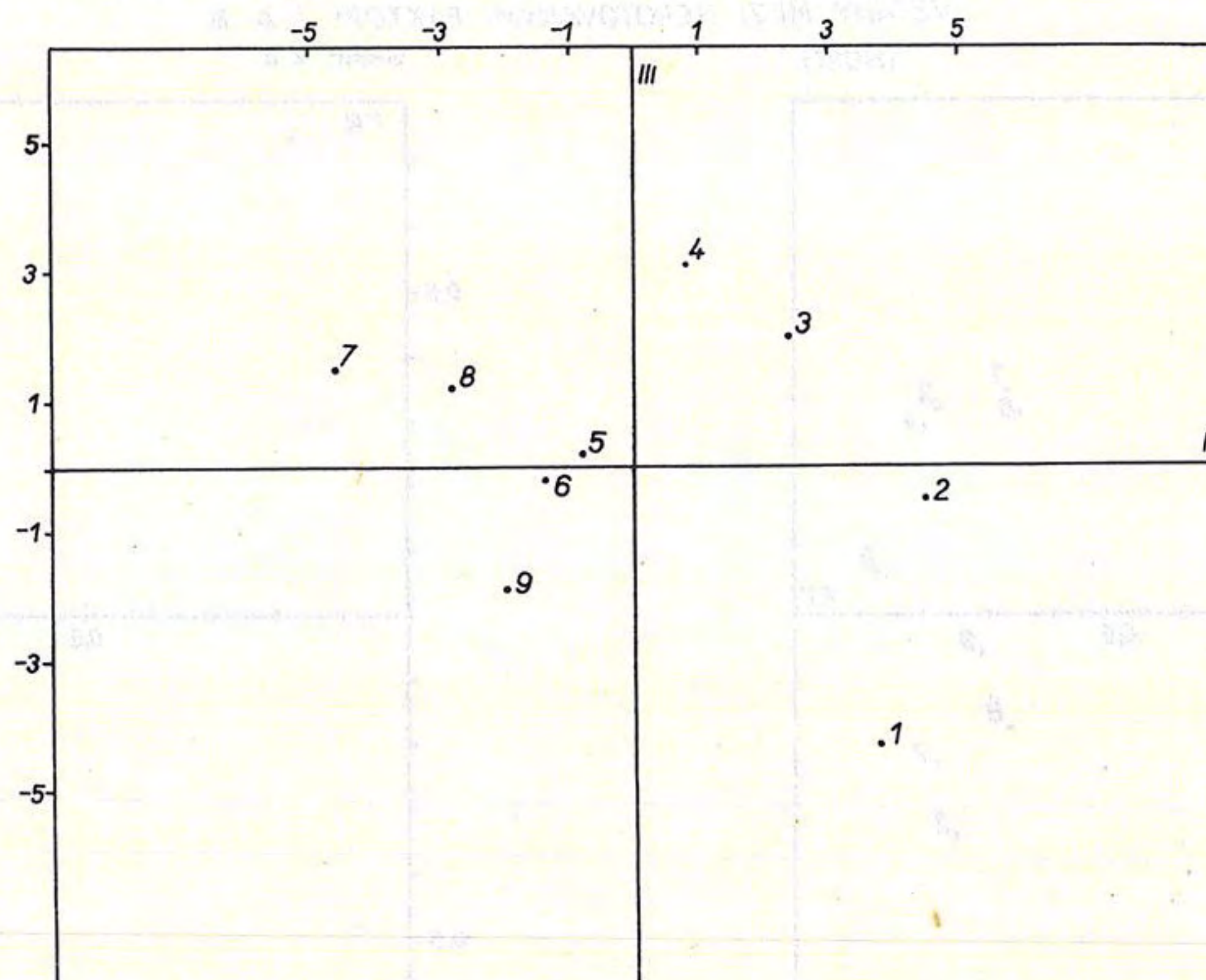
(DÍVKY)

GRAF 8.1 VZTAHY MEZI NEROTOVANÝMI FAKTORY II A III (HOŠI)

GRAF 8.2 VZTAHY MEZI NEROTOVANÝMI FAKTORY II A III (DÍVKY)

U hochů nabývají záporných hodnot od šestého, u dívek od pátého vyšetření; u hochů vyčerpává 14,03, u dívek 8,63 procent rozptylu. Faktor III má průběh nepravidelný, u hochů vyčerpává 6,77, u dívek 4,41 procent rozptylu. Všechny tři faktory vyčerpávají u hochů 76,26, u dívek 85,52 procent rozptylu.

Problémem je ovšem interpretace faktorů. Kotásková (1969) rotuje faktorovou strukturu ortogonálně tak, že první dva faktory mají pouze kladné faktorové náboje, přičemž náboje v prvním faktoru během výzkumu klesají a v druhém faktoru stoupají; faktory pak věcně interpretuje jako motorickou (I) a řečovou (II) inteligenci; obě tyto složky inteligence jsou vzájemně nezávislé.

Podle našeho názoru je rotace faktorů diskutabilní, poněvadž zde nelze dospět k jednoduché struktuře. Podle věkového rozsahu, zahrnutého do výzkumu, bychom při tomto postupu dospívali vždy k odlišným dvěma faktorům, které by bylo možno interpretovat jako „inteligenci na začátku výzkumu“ a „inteligenci na konci výzkumu“, přičemž tyto dvě „inteligence“ by byly vzájemně nezávislé; kdybychom mohli zahrnout inteligenci během celého života, došli bychom k závěru, že variabilita ve výsledcích je působena „inteligencí na začátku života“ a „inteligencí na konci života“, které spolu nijak nesouvisí.

Domníváme se, že zde rotace není na místě, a že je vhodnější interpretovat nerotované faktory: I. faktor jako „inteligenci“ a II. faktor jako „vzdálenost od začátku vyšetření“. Objevují se tedy dva zdroje variability: inteligence (společná danému věkovému údobí — proto je náboj na počátku a na konci výzkumu nižší) a čas.

Závěr a diskuse

Ve výzkumu jsme sledovali longitudinálně během pěti let od 3 let do 8 let inteligenci dětí, zpočátku v půlročních intervalech v osmi vyšetřeních a v jedenapůlročním intervalu v jednom vyšetření. Sledovali jsme individuální variabilitu, rozložení inteligence, průměry v jednotlivých věkových obdobích a trendy těchto průměrů, skupinovou variabilitu, těsnost vztahu mezi jednotlivými vyšetřeními.

Individuální variabilita se u jednotlivých osob velmi liší; u 8 % hochů a 19 % dívek přesahuje individuální směrodatná odchylka 10,01, přičemž u dívek ve většině případů IQ klesá.

Věkové průměry u hochů stoupají, je zde průkazný lineární trend (mezi dvěma za sebou následujícími vyšetřeními stoupá průměrné IQ o 0,71 bodu), u dívek jsme průkazný trend nenalezli; v posledních dvou vyšetřeních se průměr hochů a dívek liší statisticky průkazně (5 %) ve prospěch hochů.

Sledujeme-li rozdíly mezi za sebou následujícími vyšetřeními, můžeme vcelku říci, že u hochů jsou častější změny o větší počet bodů (ať již jde o pokles nebo vzrůst); v hranicích -7 až $+7$ bodů leží u hochů dvě třetiny až tři čtvrtiny osoby, u dívek až 80–90 % (podíl se postupně během výzkumu zvětšuje).

Korelace mezi vyšetřujícími jsou vždy kladné a nikdy neklesají na nulu (jsou vždy statisticky průkazné); u dívek jsou vyšší než u hochů; korelace se vzdáleností vyšetření klesají; korelace mezi dvěma za sebou následujícími vyšetřeními jsou větší se stoupajícím věkem. Tyto výsledky jsou ve shodě s výsledky Kotáskové (1969).

Pomocí faktorové analýzy jsme našli tři faktory, které jsou odpovědné za variabilitu; na rozdíl od Kotáskové je nerotujeme a interpretujeme první dva jako inteligenci (I. faktor) a časový faktor (II. faktor). Třetí faktor neinterpretujeme, poněvadž má u hochů i u dívek různý průběh a je odpovědný pouze za nízké procento rozptylu.

Závěrem bychom chtěli položit důraz jednak na fakt (prokázaný našimi výsledky), že neexistuje tzv. IQ jako individuální konstanta (jak to tvrdily některé koncepce tzv. inteligenčního kvocientu a intelligence), jednak na fakt, že naprosto nelze zjednodušovat podstatu „intelligence“ (intelektu) převodem na tzv. IQ, a že je proto oprávněn i náš návrh termínu „mentální úroveň“.

3. Kresba lidské postavy dětí epileptických a její srovnání s kresbou lidské postavy dětí zdravých

HELENA KYSILKOVÁ

A. Úvod

Jedním z nejtypičtějších projevů dětského věku je kresba, kterou chápeme jako výsledek složitého procesu, vázaného na duševní i tělesnou činnost člověka. Tato dialektická jednota psychiky i činnosti je základním postulátem marxistických psychologů, jejichž názor, aby totiž dítě bylo sledováno a hodnoceno ve své přirozené činnosti, je plně akceptován právě v ontogenetické psychologii.

Kresebný test se řadí k nejčastěji užívaným zkouškám klinických psychologů na celém světě a stále častěji se ho užívá k psychologické diferenciální diagnostice a k objevování existujících vztahů mezi jednotlivými kresebnými parametry a psychickými, event. psychopatologickými korelátů těchto kresebných charakteristik.

Při výzkumu dětí duševně nemocných nebo organicky poškozených je volba kresby jako diagnostické metody obzvláště vhodná, neboť dítě nemá dostatečnou slovní zásobu a nedovede dobře pozorovat a verbalizovat své duševní stavy.

Cílem práce byla snaha zjistit, v kterých kresebných parametrech se významně odlišuje kresba lidské postavy dítěte epileptického od kresby lidské postavy dítěte zdravého.

V teoretické části je stručně podán přehled dosavadních výzkumů a způsobů řešení problematiky dětského kresebného projevu, v části experimentální jsem srovnávala kresebný projev dětí zdravých a dětí s diagnózou epilepsie ve vztahu k pohlaví a věku dítěte. V závěru jsem shrnula dosažené výsledky a srovnala jsem je s výsledky jiných výzkumů.

Vycházela jsem z hypotetického předpokladu, že se potvrdí stabilita kresebných znaků a oprávněnost užití dětské kresby jako diferenciálně diagnostické metody.

B. Teoretická část

1. Historický přehled studia dětské kresby

Odborný zájem o dětskou kresbu se datuje zhruba od osmdesátých let minulého století. Psychologie do té doby věnovala svou pozornost výhradně teoretickým konstrukcím, které se pohybovaly spíše na pomezí filozofie. Při studiu zákonitostí lidské psychiky používala nejčastěji metody introspekce a na jejím základě pak rozvíjela spekulativní a teoretické konstrukce. Jednou z nespekulativních cest, jež vedly ke konkrétnímu psychologickému výzkumu, bylo studium dětské kresby.

Jako první otevřel významnou etapu v bádání a zkoumání dětského kresebného projevu anglický učitel E. Cooke, jehož články z let 1885–1886 věnované dětskému umění měly odezvu v řadě dalších odborných studií věnovaných dětskému výtvarnému projevu.

Dalším průkopníkem v oblasti dětské kresby byl anglický psycholog J. Sully, jehož „*Studies of Childhood*“ z roku 1896 se pokouší o soustavný teoretický rozbor velkého množství dětských kreseb z vývojového hlediska.

V roce 1887 publikuje Ital Corrado Ricci knihu „*L'arte dei bambini*“, což je vlastně rozsáhlá sbírka kreseb italských dětí. Toto obrovské množství dětského kresebného materiálu vzbudilo velkou pozornost nejen psychologů, nýbrž i pedagogů, etnografů, antropologů aj. (in Hornowski, 1970).

V dalším období následovalo veliké množství knih, studií a výzkumů, takže je metodicky vhodné rozlišit období vývojových a deskriptivních studií (přibližně od r. 1880–1920), období studií psychometrických, kdy byla dětská kresba zkoumána jako měřítko mentální úrovně (Goodenoughová, 1926) a období zájmu o kresbu nejen jako diagnostickou metodu, nýbrž i jako metodu projekce osobnosti (Machoverová, 1949). Poslední etapou je období kritických a experimentálních studií, které je charakterizováno snahou autorů o verifikaci nebo zamítnutí někdy značně subjektivních interpretací dětské kresby.

a) Období vývojových a deskriptivních studií spadá do doby mezi rokem 1885–1920. Mezi nejznámější představitele tohoto období patří již výše zmíněný C. Ricci, Perez, Powditch, Barnes, Herrich, Baldwin, E. Brown, Kerschensteiner, Lewinstein, Claparède, Bechtěrev, Rouma, C. Burt a řada dalších.

Z našich autorů je nutno jmenovat F. Čádu, A. Boudu, Strnada, Kulhánka, O. Chlupa, Čermáka, Ondrůjovou aj.

Problematika prvních prací se týkala především otázek dětského vnímání a jeho vztahu ke kresebnému vyjádření, závislosti kresebného projevu na sociálním prostředí, rozdílů v kresbě chlapců a dívek, diferencí mezi kresebným projevem dětí zdravých a mentálně retardovaných apod.

Období tohoto druhu výzkumů vyvrcholilo určením vývojových stupňů C. Burtem. Harris (1963) uvádí tyto stupně volně zpracované na základě rysů, popsaných Burtem.

1. čmáranice — (věk 2–3 roky)
2. linie — (4 roky)
3. deskriptivní symbolismus — (věk 5–6 let)
4. popisný realismus — (věk 7–9 nebo 10 let)
5. vizuální realismus — (věk 10–11 let)
6. potlačení — (věk 11–14 let)
7. umělecké oživení — (v raném dospívání)

b) V období studií psychometrických se soustředila pozornost na výzkumy F. Goodenoughové, která se snažila ve své práci „*Measurement of Intelligence by Drawing*“ (1954) dokázat, že existuje vztah mezi intelektovými komponentami a vývojem dětské figurální kresby, že dětská kresba má větší význam pro kognitivní složku osobnosti než pro složku estetickou.

Princip metody Goodenoughové (Draw - A - Man, Nakresli člověka) spočívá v hodnocení kresby nikoliv z hlediska estetického působení, nýbrž z hlediska formální dokonalosti kresebného projevu. Dokonalost kresby na 51 položkové bodovací škále je interpretována jako projev mentální úrovně.

D. B. Harris se roku 1963 ve své práci „Childrens Drawings as a Measures of Intellectual Maturity“ pokusil upravit a restandardizovat hodnocení Goodenoughové.

Jeho standardizace ukázala, že velké procento dětí v jednotlivých věkových skupinách překračuje normy Goodenoughové, že existují rozdíly mezi kresbou chlapců a dívek a že hodnota kresebného testu zůstává validní pouze do 13 let, v menší míře i do 15 let.

c) Projektivní užití dětských kreseb souvisí s příchodem tzv. projektivních metod do psychologie zhruba ve čtyřicátých letech tohoto století.

Klasickou představitelkou interpretace kresby jako projekce osobnosti je Karen Machoverová, která ve své obsáhlé monografii „Personality Projection in the Drawing of the Human Figure“ (1949) zpracovala vlastní patnáctiletou zkušenost s analýzou kreseb a doložila bohatým klinickým materiálem psychodiagnostickou hodnotu kresby lidské postavy. Machoverová předpokládá, že subjekt vnáší do svého výtvarného projevu percepci vlastního tělesného obrazu, což lze sledovat jak na obsahových, tak i na formálních a strukturálních aspektech kresby.

Je-li percepce vlastního tělesného obrazu nějak pokřivená nebo deformovaná, najdeme vyjádření této deformace i v kresbě figury.

Autorka rovněž upozornila na diferenciálně diagnostickou hodnotu kresebného testu lidské figury. Uvedla řadu závěrů a zkušeností s ohledem na charakteristické znaky v kresbách psychopatických, neurotických a částečně i psychotických jedinců. O ověření hypotéz Machoverové se pokusil H. B. Roback (1968), ale výsledky jeho výzkumů, jakož i řady dalších autorů většinou nepodporují hypotézy Machoverové.

Mezi autory projektivně zaměřených kresebných metod vládne velká nejednotnost, která vyplývá z odlišných mnohdy subjektivních způsobů chápání projekce a z nedostatku jasně formulovaných a exaktně ověřených interpretačních principů.

d) Období kritických a experimentálních studií k otázce projektivní a diferenciálně diagnostické hodnoty kresebného testu je souhrnně zachyceno Robackem (1968) a shrnuje jednak Swensenovy výsledky (1968), které analyzovaly literaturu od roku 1949–1956, a dále ověřování hypotéz Machoverové (1949) a Hammera (1958).

Závěry této desetileté studie dokazují, že hodnota určitého znaku kresebného testu má přímý vztah ke spolehlivosti tohoto znaku. Globální odhady jsou nejspolehlivější, a proto nejužitečnější stránkou DAP.

Další závěr je ten, že na základě hodnocení obsahové i strukturální stránky se má přihlídnout i ke kvalitě kresby a k obtížnosti nakreslit určitou část těla. Výzkumy rovněž potvrdily, že mezi jakostí kresby a počtem konfliktních indikátorů, jež kresba vykazuje, je pozitivní korelace.

Z celé studie nakonec vyplynulo, že podstatně vzrostlo empirické oprávnění k používání DAP jako klinického nástroje.

2. Kresebný projev dětí s organickými lézemi nebo psychickými poruchami

Kresby dětí duševně nemocných se liší od kreseb dětí normálních jak po stránce obsahové, tak i po stránce technického provedení. Nápadná je obsahová chudost, nedostatečná optická paměť, malá obrazotvornost, nesoustředěná pozornost, popř. vady pohybových center.

Z. Matějček (1957) konstatuje, že každá nesrovnalost mezi věkem dítěte a vývojovou úrovní kresby je pro psychologa vždy vykřičníkem, který upozorňuje, že je třeba bližšího zkoumání, ale není vždy znamením, že jde o rozumový defekt. Často jsou to i jiní činitelé, kteří mohou úroveň kresby snížit — nejčastěji různé hlubší i drobné poruchy zrakové, leváctví, vliv písma na kresbu (tzv. grafoidismus) aj.

Zvláštní pozornosti zasluhují děti, u nichž došlo k poškození CNS v nejranějších stadiích vývoje (tzv. dětská encefalopatie).

Tyto děti bývají celkem průměrně nadány, ale v jejich kresbách se vyskytují zvláštnosti a obtíže, ukazující na specifické poruchy v názorové orientaci.

Výzkumy v oblasti kresebného projevu dětí duševně nemocných se zabývala i u nás řada autorů, k nejzajímavějším patřily výzkumy J. Švancary (1974), K. Dúbravové (1938), R. Konečného (1967), Z. Matějčka (1957), E. Dlabáčové (1967) aj.

Závěry výzkumu J. Švancary (1974), který si vytýčil za cíl prokázat, zda je možno v kresebném testu zjistit typické nebo specifické znaky organicity u dětí, zcela potvrdily výchozí hypotézu, že totiž děti s RMO (ranou mozkovou obrnou), děti s mozkovými nádory a epileptické děti mají nižší úroveň kresby než odpovídá výkonům v inteligenční zkoušce. U epileptiků byly příčiny nízkých výsledků přičítány nedostatkům percepčním, představovým a reprodukčním. Jako znaky organicity vytýčil J. Švancara — sklon postavy větší než 95° nebo menší než 85°, dvojité linie, přerušované linie, známky tremoru (třesu) a linie nenavazující.

Výzkum Konečného (1967) přinesl v této oblasti dva zajímavé výsledky. Kresby zcela nebo i jen zčásti začerněné korelovaly vysoce s dg. neurózy. Kresby se šikmými osami postav korelovaly vysoce s psychopatizací nebo i konstituční psychopatií. Dále si autor povšiml, že jedna část dětí epileptických kreslí často drobnější kresbičky v horní polovině papíru, velmi charakteristických tvarů, druhá část sice kresby normální velikosti, ale bizarní. Drobné postavičky kreslí i děti depresivní, ale nejčastěji v dolní polovině vpravo a jsou kresleny slabými, sotva znatelnými čarami.

Z těchto citovaných výsledků i z výsledků dalších studií vyplývá, že dětská kresba má velký význam v diagnostice psychických poruch u dětí. V mnohých případech dokonce kresba upozornila na patologický proces dříve než kterákoliv jiná psychologická, neurologická nebo psychiatrická metoda.

C. Výzkumná část

Cílem našeho výzkumu bylo zjištění, v kterých kresebných parametrech se významně odlišuje kresba lidské postavy dítěte epileptického od kresby lidské postavy dítěte zdravého.

Zvolili jsme jako objekt zkoumání děti epileptické z toho důvodu, že epilepsie patří k jedněm z nejzávažnějších nemocí dětského věku.

Jedná se o chronické onemocnění, které se vyznačuje periodickým opakováním záchvatů. Předpokládá se určitá „záchvatová pohotovost“ mozku, epileptogenní fokus, což je organické nebo funkční ložisko, které na určitý zevní podnět reaguje patologickou aktivitou mozku.

V klinické podobě se rozlišují 3 základní formy epileptických záchvatů a) grand mal, b) petit mal, c) psychomotorické záchvaty. Pro dětský věk je nejtypičtější petit mal.

Epilepsie způsobuje změny v osobnosti dítěte. Epileptický charakter se vyznačuje urputností a tvrdošijností, lpěním na vlastním myšlenkovém pochodu, perseveračními tendencemi. Epileptické děti mají daleko větší tendenci reagovat zvýšeně agresivně nebo pasivně hostilně na frustrační situace.

Jak zjistili svým výzkumem Holub a Švancara (1960), jsou u epileptiků poměrně časté i poruchy intelektu. Nacvičené schopnosti zůstávají normální nebo vykazují lehký deficit, patologické odchylky se projevují v nedostatku fluidity psychických procesů a ve snížené spontaneitě.

Čím je dítě při vzniku paroxysmu mladší a čím jsou záchvaty častější, tím pravděpodobněji může dojít až k demenci a k výrazným změnám v osobnosti dítěte.

Vlastním cílem výzkumu bylo:

1. Podat podrobnou charakteristiku kresebného projevu dětí s dg. epilepsie ve věku 6–15 let, jak se projevuje ve sledovaných 35 kresebných parametrech. V rámci této skupiny dále:

a) zjistit významné rozdíly v kresebném projevu mladších a starších epileptických chlapců,

b) totéž zjistit u mladších a starších epileptických dívek,

c) posoudit významné difference v kresebném projevu mladších epileptických chlapců a mladších epileptických dívek,

d) totéž provést u skupiny starších epileptických chlapců a starších epileptických dívek.

2. Podat charakteristiku kresebného projevu dětí zdravých ve věku 6–15 let, jak se projevuje ve sledovaných kresebných parametrech. V rámci této skupiny zjistit analogicky totéž, co u skupiny dětí epileptických (a, b, c, d).

3. Zjistit významné difference mezi kresebným projevem epileptických a zdravých dětí:

a) posoudit statisticky významné difference mezi kresbou mladších epileptických chlapců a mladších zdravých chlapců,

b) zjistit statisticky průkazné rozdíly mezi kresbou starších epileptických chlapců a starších zdravých chlapců,

c) posoudit významné rozdíly mezi kresebným projevem mladších epileptických dívek a mladších zdravých dívek,

d) zjistit statisticky významné difference mezi kresbou starších epileptických dívek a starších zdravých dívek.

Charakteristika zkoumaného souboru

Do výzkumu jsme zahrnuli kresby 93 dětí s dg. epilepsie ve věku 6–15 let, celkem 51 hochů a 42 dívek. Ve všech případech šlo o děti s normální mentální úrovní. Kresby těžších epileptiků s projevující se intelektovou deteriorací jsem z výzkumu vyřadila. Všechny děti zkoumaného souboru navštěvovaly normální základní školu. Kontrolní skupinu tvořila stejně početně zastoupená skupina zdravých dětí téhož věku.

Vzhledem k cílům výzkumu a pro usnadnění vzájemného srovnávání jsme provedli další třídění souboru epileptických i zdravých dětí do následujících 8 podskupin.

	Kód skupiny	Věkový rozsah	Počet
I. Mladší epil. chlapci	MECH	6–11	36
II. Starší epil. chlapci	SECH	12–15	15
III. Mladší epil. dívky	MED	6–11	27
IV. Starší epil. dívky	SED	12–15	15
V. Mladší zdr. chlapci	MZCH	6–11	36
VI. Starší zdr. chlapci	SZCH	12–15	15
VII. Mladší zdr. dívky	MZD	6–11	28
VIII. Starší zdr. dívky	SZD	12–15	14

Metoda

Výzkum jsme prováděli testem „Kresba lidské postavy“ (DAP), který patří k nejúžívanějším psychologickým metodám v klinické praxi.

Dětem byl předložen papír formátu A 4, přeložený a opět narovnaný, dále tužka č. 2 a guma. Úkol byl prezentován touto instrukcí: „Vidíte, že papír je přeložen na dvě poloviny. Nakreslete na jednu polovinu tohoto papíru nějakého člověka, a to celou postavu. Nemusíte spěchat, každý má tolik času, kolik bude potřebovat“. Po skončení kresby první figury vyzveme dítě, aby figuru označilo číslem 1 a přejdeme k instrukci pro kresbu heterosexuální postavy. „Kdo nakreslil pána nebo chlapce, tak teď nakreslí na druhou polovinu papíru nějakou paní, slečnu nebo děvčátko. Kdo již nakreslil paní nebo děvče, nakreslí nyní pána nebo chlapce.“

Analýzu kresby jsme prováděli podle 35 kresebných parametrů, navržených R. Konečným:

1. Shodnost první figury s vlastním pohlavím
2. Pohlaví zřetelné
3. Dynamičnost figury
4. Propracovanost figury
5. Velikost figury
6. Umístění figury
7. Osa figury
8. Kresba profilů
9. Symetrie figury
10. Proporcionalita figury
11. Bizarnost tvarů

12. Transparence
13. Přídavné detaily
14. Šrafování celé figury
15. Šrafování částí figury
16. Tlak (síla) čar
17. Vedení čar
18. Oděv
19. Zvýrazněné detaily na oděvu
20. Nápadnosti v šířce
21. Kresba vlasů
22. Kresba uší
23. Kresba očí

24. Kresba nosu
25. Kresba úst
26. Kresba paží
27. Kresba dlaní
28. Kresba prstů
29. Kresba bot
30. Vyčernění celé figury
31. Vyčernění bot
32. Vyčernění nohou
33. Vyčernění rukou
34. Vyčernění trupu
35. Vyčernění vlasů

Všechny položky (kromě pol. č. 1) se hodnotí zvlášť u první figury a zvlášť u protifigury. Vzhledem ke statistickému zpracování údajů bylo nutno vyjádřit hodnocení položek číselným kódem, který nabýval u každé položky různého počtu alternativ.

Celkem jsme sledovali 3 faktory, které ovlivňují kresebný projev:

1. Věk dítěte
2. Pohlaví dítěte
3. Vliv záchvatového onemocnění — epilepsie

Vzhledem k těmto faktorům, o nichž jsme se domnívali, že ovlivní kresbu dítěte, jsme provedli celkem 12 meziskupinových srovnání.

Celkem bylo při hodnocení kresby první figury manipulováno se 103 hodnotami, u druhé postavy to bylo celkem 101 hodnot. Bylo testováno celkem 828 nulových hypotéz.

Statistickou významnost diferencí v kresebném projevu dětí různých skupin jsme zjišťovali metodou chí kvadrátu a dále výpočtem Čuprovova a Pearsonova koeficientu korelace. Veškeré výpočty byly provedeny pod vedením dr. Oseckého na samočinném počítači SAAB.

Formulace hypotéz

Výzkum byl zaměřen na verifikaci těchto výzkumných hypotéz:

Ve skupině epileptických dětí jsem předpokládala, že:

1. Rozdíl mezi kresebným projevem MECH a MED bude statisticky průkazný.
2. Diference mezi kresebným projevem SECH a SED nebudou statisticky významné.

3. Statisticky průkazný rozdíl však předpokládám mezi skupinou MECH a SECH a rovněž mezi skupinami MED a SED.

Ve skupině zdravých dětí jsem předpokládala, že:

4. Diference mezi kresebným projevem mladších zdravých chlapců (MZCH) a mladších zdravých dívek (MZD) budou statisticky průkazné.

5. Statisticky významné budou též rozdíly mezi kresbou skupin starších zdravých chlapců (SZCH) a starších zdravých dívek (SZD).

6. Závislost mezi věkem a sledovanými kresebnými parametry bude statisticky

ky významná jak ve skupině dívek, tak i ve skupině chlapců, tzn., že budou statisticky průkazné rozdíly mezi skupinou MZCH a SZCH, MZD a SZD.

Při srovnání experimentální (epileptické) a kontrolní (zdravé) skupiny dětí jsem předpokládala, že:

7. Mezi kresbami MECH a MZCH bude statisticky významný rozdíl.

8. Statisticky průkazný rozdíl bude též mezi kresebným projevem skupin SECH a SZCH.

9. Při porovnání kreseb MED a MZCH předpokládám rovněž statisticky významné difference.

10. Očekávám rovněž statisticky průkazné rozdíly v kresebných parametrech skupin SED a SZD.

D. Výsledky výzkumu¹

Výzkumná hypotéza č. 1

Ve skupině mladších epileptických dětí (6–11 let) byly mezi chlapci a dívkami shledány tyto významné difference:

Zatímco epileptičtí chlapci mají figuru častěji nápadně propracovanou, epileptické dívky kreslí figuru normálně, typicky (10 % hl. v.).

Bizarní tvar postavy je relativně častější u epileptických chlapců (1 % hl. v.), zvýrazněné vlasy u epileptických dívek (1 % hl. v.). Uši zapomínají nakreslit spíše chlapci (10 % hl. v.), zatímco oči chybí více v kresbách dívek (10 % hl. v.).

Výzkumná hypotéza č. 2

Mezi skupinou starších epileptických chlapců a starších epileptických dívek se objevil z možných 35 kresebných parametrů pouze 1 významný rozdíl, a to v položce shodnost první figury s vlastním pohlavím.

Starší epileptičtí chlapci nakreslili figuru shodného pohlaví daleko častěji než starší epileptické dívky (5 % hl. v.). Jiné statisticky významné rozdíly se nevyskytly.

Výzkumná hypotéza č. 3

Hypotéza č. 6 srovnávala skupinu mladších a starších epileptických chlapců. Při tomto srovnání jsem zjistila celkem 12 statisticky významných diferencí.

Starší epileptičtí chlapci kreslí častěji figuru shodného pohlaví oproti chlapcům mladším (5 % hl. v.) a rovněž zřetelnost pohlaví první figury je častější u starších epileptických chlapců (10 % hl. v.).

Mladší epileptičtí chlapci mají ve svých kresbách figuru častěji simplifikovanou nebo naopak nápadně propracovanou (5 % hl. v.); co se týče velikosti figury, kreslí mladší epileptičtí spíše postavy malé (do 30 mm), starší zase větší

¹ Pro stručnost uvádím pouze výsledky získané u první figury.

(do 130 mm). Tento rozdíl je významný na 10 % hladině. U mladších chlapců se častěji vyskytuje asymetrie doleva i doprava (10 % hl. v.), dále bizarní tvar figury (5 % hl. v.) a kresba nepřerušovanou čarou (10 % hl. v.). U starších chlapců převládá technika „črtání“ (10 % hl. v.). Nápadnosti v šířce figury jsou markantnější u mladších hochů — kreslí postavu buď nápadně úzkou nebo nápadně širokou (5 % hl. v.). V kresbách mladších epileptických chlapců častěji chybí figuře vlasy (10 % hl. v.), uši (1 % hl. v.) nebo prsty (10 % hl. v.).

Starší epileptičtí chlapci zdůrazňují v kresbě boty, mladší epileptičtí chlapci je zase zapomínají nakreslit (10 % hl. v.).

Při vzájemném srovnání skupin MED a SED se vyskytlo celkem 6 statisticky významných rozdílů.

Dívky ze skupiny MED kreslí větší figury (10 % hl. v.), méně často než dívky ze skupiny SED šrafuji detaily figury (10 % hl. v.), kreslí nepřerušovanou čarou (5 % hl. v.), kreslí pouze náznak oděvu (10 % hl. v.), zapomínají nakreslit uši (5 % hl. v.) a ani v jediném případě nevyčerňují boty (10 % hl. v.).

Výzkumná hypotéza č. 4

Ve skupině mladších zdravých dětí (6—11 let) byly mezi chlapci a dívkami shledány 4 statisticky průkazné rozdíly.

Mladší dívky kreslí častěji figuru en face, kdežto u hochů převažuje kresba z levého profilu (5 % hl. v.), při vedení čáry kreslí dívky častěji nepřerušovanou čarou (5 % hl. v.), oděv kreslí dívky nejčastěji normálním způsobem, zatímco u chlapců převládají postavy s naznačeným nebo typizujícím oděvem (10 % hl. v.), zakreslení uší je u dívek provedeno normálním, typickým způsobem (5 % hl. v.), chlapci často na kresbu uší zapomínají.

V ostatních kresebných znacích nebyly shledány statisticky významné rozdíly.

Výzkumná hypotéza č. 5

Diference mezi kresebnými parametry starších hochů a dívek (11—15 let) dosáhly hladiny významnosti celkem u 5 kresebných parametrů.

Starší chlapci kreslí častěji než dívky první figuru shodného pohlaví (5 % hl. v.), dále kreslí postavu do velikosti 80 mm (5 % hl. v.), dívky do 130 mm. Starší chlapci dále častěji šrafuji celou figuru (5 % hl. v.), oči zakreslují normálním způsobem (10 % hl. v.) a rovněž častěji začerňují boty (10 % hl. v.).

Výzkumná hypotéza č. 6

Touto hypotézou jsme ověřovali věkovou závislost vzhledem ke kresebnému projevu. Při porovnání kresby MZCH a SZCH jsem zjistila významné rozdíly.

Mladší chlapci kreslí častěji figuru větší, do 130 mm, starší pouze do 80 mm (5 % hl. v.). Starší hoši šrafuji celou figuru (5 % hl. v.) a kreslí metodou črtání (5 % hl. v.). Chybějící nos se vyskytl častěji v kresbách mladších hochů, zvýrazněný u starších (10 % hl. v.).

Ve skupině dívek se faktor věku projevil pouze u 2 kresebných parametrů. Zatímco mladší dívky používají častěji při kresbě nepřerušované linie, starší dívky kreslí „črtací“ technikou (1 % hl. v.). Dlaň zapomínají nakreslit většinou starší dívky (5 % hl. v.).

Výzkumná hypotéza č. 7

Při srovnání skupin MECH a MZCH jsme získali celkem 15 statisticky průkazných rozdílů, což je z celého výzkumu největší počet.

MZCH kreslí častěji figuru shodného pohlaví (1 % hl. v.) a figuru normálních tvarů (10 % hl. v.). U epileptické skupiny (MECH) převažuje kresba figury simplifikované (1 % hl. v.) nebo naopak nápadně propracované. Menší postavu (do 30 mm) kreslí častěji MECH, MZCH kreslí nejčastěji figuru do 130 mm (10 % hl. v.).

V položce umístění figury nejsou příliš vysoké difference mezi oběma skupinami, ale přesto jsou statisticky průkazné. Nejčastěji umísťují zdraví i epileptičtí chlapci figuru doprostřed archu, významný rozdíl je však v umístění v levém horním rohu, kde častěji umísťují postavu chlapci epileptičtí (10 % hl. v.).

Rovněž asymetrie doleva i doprava je častější v kresbách MECH (10 % hl. v.), stejně tak disproporce všech typů (10 % hl. v.) a kresba bizarní postavy (1 % hl. v.).

V položce oděv převažuje u chlapců ze skupiny MECH kresba figury bez oděvu nebo s pouhým náznakem oděvu, u chlapců skupiny MZCH je to kresba normálního nebo typizujícího oděvu (1 % hl. v.).

Ve skupině MECH se dále vyskytují častější nápadnosti v šířce (příliš úzká nebo široká postava) — 1 % hl. v., častěji chybí vlasy (5 % hl. v.), uši (5 % hl. v.), dlaně (1 % hl. v.), prsty (5 % hl. v.) a boty (1 % hl. v.), nebo jsou naopak zvýrazněné. Méně často než u zdravých hochů jsou vyčerněny boty (10 % hl. v.).

Výzkumná hypotéza č. 8

Kresebný projev skupin SECH a SZCH se příliš významně neliší. Významné difference byly pouze u položek — šrafování detailů, kresba oděvu a vyčernění bot.

Skupina SZCH častěji než skupina SECH šrafuje části figury (10 % hl. v.) a vyčernuje boty (5 % hl. v.). SECH kreslí zase častěji figuru s náznakem oděvu nebo vůbec bez oděvu, zatímco SZCH kreslí spíše figuru s oděvem normálním nebo typizujícím (10 % hl. v.).

Výzkumná hypotéza č. 9

Celkem 11 statisticky významných rozdílů jsme shledali mezi skupinami MED a MZD.

Ze souhrnu výsledků vyplývá, že zřetelné pohlaví u první figury kreslí častěji MZD (1 % hl. v.), které rovněž častěji kreslí normální nebo typizující oděv (1 % hl. v.) a vyčerněné boty (5 % hl. v.).

MED kreslí ponejvíce bizarní tvar postavy (5 % hl. v.), dále figury s náznakem oděvu (1 % hl. v.), se zvýrazněnými vlasy (10 % hl. v.) a zapomínají svým postavám

nakreslit uši (5 % hl. v.), ústa (5 % hl. v.), paže (10 % hl. v.), dlaně (5 % hl. v.), prsty (5 % hl. v.) a boty (5 % hl. v.).

Výzkumná hypotéza č. 10

Při srovnání kreseb SED a SZD se objevily pouze 2 statisticky významné rozdíly.

Zatímco všechny dívky ze skupiny SED nakreslily figuru staticky pojatou, dívky ze skupiny SZD často kreslí figuru dynamickou nebo s dynamickým detailem (10 % hl. v.). V kresbě epileptických dívek převažují kresby do velikosti 80 mm, u zdravých do 130 mm (10 % hl. v.). V ostatních kresebných znacích byly difference mezi skupinami SED a SZD posouzeny jako náhodné.

E. Diskuse

Celý výzkum byl koncipován se zřetelem k potvrzení nebo zamítnutí diagnostické hodnoty testu kresby lidské postavy a specializoval se na tři problémové oblasti.

1. Měl podat charakteristiku kresebného projevu zdravých dětí ve věku 6–15 let v závislosti na věku a pohlaví.

2. Zjistit totéž pro kresebný projev dětí s dg. epilepsie.

3. Provést podrobnou analýzu všech sledovaných 35 kresebných parametrů u obou sledovaných skupin a zjistit statisticky významné difference v závislosti na věku, pohlaví a epileptickém onemocnění.

Kresba dětí byla hodnocena celkem 35 parametry, které nebyly zvoleny náhodně, nýbrž se zřetelem k výsledkům předchozích výzkumů a také pro vyčerpávající výčet všech kresebných znaků.

Uvedené výsledky mají charakter spíše globálních údajů, protože se týkají vždy celé skupiny a nikoliv individuálního kresebného projevu.

Získané údaje potvrdily existenci celé řady kresebných znaků, jimiž se liší kresby dětí stejného věkového stupně v závislosti na pohlaví, dětí stejného pohlaví v závislosti na věku (a to jak ve skupině zdravých, tak i epileptických dětí), ale především jsme získali celou řadu objektivně měřitelných kresebných znaků, které významně odlišují kresbu dětí epileptických od kresby dětí zdravých.

Výsledky ve skupině zdravých dětí jsme porovnali s výsledky prací A. Zemanové (1971) a M. Hofírka (1972), kteří rovněž sledovali kresebný výkon zdravých dětí.

V závislosti na pohlaví se projevíly jako shodné u všech 3 studií tyto kresebné parametry:

Ve skupině dívek se projevuje ve všech třech výzkumech častější kresba figury „en face“, zatímco chlapci kreslí nejčastěji figuru z profilu.

Tato skutečnost koresponduje s tvrzením Goodenoughové (1954), která však nenalezla pro tento fakt teoretické zdůvodnění. Dívky kreslí častěji nepřerušovanou čarou, kreslí oděv normálním způsobem, netypizují (jako chlapci), ale spíše detailizují. Rovněž vlasy dívky častěji než chlapci detailně prokreslují.

Toto zjištění je patrně v souladu se vzrůstajícím zájmem dívek o oblékání a o úpravu vlasů vůbec. Harris (1963) zdůvodňuje tento fakt vyšším stupněm zra-

losti dívek, intenzivnějším estetickým zájmem a větší pozorností, kterou dívky věnují svému sociálnímu okolí.

Chlapci kreslí figury menší velikosti (do 80 mm), častěji šrafují detaily, kreslí typizující oděv (oblíba vojenských i jiných uniforem), čára je črtaná a častěji než dívky zapomínají zakreslit uši nebo jiné detaily lidského těla.

Co se týče anomálního kresebného projevu ve skupině dětí epileptických, výsledky tohoto výzkumu jsem srovnala s výsledky výzkumu Konečného a Němcové (1971), kteří stanovili na základě svých výsledků mj. za anomální tyto kresebné znaky:

- extrémně malá (velká) postava
- primitivní (simplifikovaná) kresba
- figura bez oděvu či s transparentí
- postava s neurčitelným pohlavím
- šikmá osa doleva
- asymetrie
- disproporce
- nápadně tlustá nebo štíhlá postava
- figura bez paží, vlasů, nosu, úst, očí, bot
- postava s vyčerněnými botama, nohama nebo trupem
- bizarní prvky
- umístění figury na papíře na pravé straně příliš nahoře či dole
- nápadně propracovaná figura
- silně konturovaná čára (rytá) nebo sotva znatelná
- přerušovaná čára
- roztřesená linie
- figura kreslená zezadu
- vyčernění nebo šrafování celé postavy

Většina z výše uvedených parametrů „anomaly“ se vyskytla i v našem výzkumu u dětí epileptických.

Jednalo se o parametry: simplifikovaná kresba, postava neurčitého pohlaví, postava příliš malá (do 80 mm), figura s náznakem oděvu, asymetrie, disproporce, nápadnosti v šířce, bizarní kresba, nezakreslení vlasů, uší, úst, nosu, paží, dlaní, prstů a bot.

U epileptických dětí se navíc vyskytl jako anomální kresebný parametr „kresba první figury opačného pohlaví“.

K nejdůležitějším rozdílům mezi skupinou zdravou a epileptickou patří častější kresba figury opačného pohlaví u dětí epileptických, dále u téže skupiny různé typy asymetrie nebo nápadností v šířce, bizarní tvar figury, kresba menší postavy a chybění nejrůznějších částí těla (např. uší, očí, prstů, paží, dlaní aj.).

Celkově se dá říci, že získané výsledky ve většině případů potvrdily závěry studií jiných autorů a rovněž určily vývojovou podmíněnost některých kvalit kresebného projevu. Rovněž se výzkumem potvrdilo, že kresebný test daleko lépe diferencuje v mladším věku (6–11 let) než ve věku starším (12–15 let), a to jak u skupiny zdravé, tak u skupiny epileptické.

Přínosem jsou snad výsledky, získané srovnáním experimentální (epileptické)

a kontrolní (zdravé) skupiny, které nám aspoň částečně umožňují popsat typickou kresbu epileptického dítěte, jak to již bylo dříve provedeno u kresby dítěte neurotického nebo organicky poškozeného.

Stranou našeho výzkumu stojí otázka dalších možných determinant kresebného projevu obou skupin dětí, jako např. závislost na výši inteligenčního kvocientu, výtvarné nadání atd.

F. Závěr

Cílem práce bylo zjištění základních kresebných parametrů ve skupině zdravých a epileptických dětí v závislosti na věku a pohlaví dítěte a současně vymezení nejdůležitějších parametrů kresby lidské postavy, které spolehlivě diferencují kresbu epileptického dítěte od kresby dítěte zdravého.

Soubor tvořilo celkem 93 dětí ve věku 6–15 let s dg. epilepsie (experimentální skupina) a stejný počet dětí zdravých ve stejném věkovém zastoupení (kontrolní skupina). Pro splnění účelu výzkumu bylo vhodné rozdělit obě skupiny dětí na 8 podskupin, 4 podskupiny zahrnovaly děti epileptické, další 4 skupiny dětí zdravé.

Každé dítě dostalo arch čistého papíru, na který mělo po instrukci nakreslit libovolnou lidskou postavu a po jejím dokončení na druhou půlku papíru postavu heterosexuální. Obě nakreslené postavy byl hodnoceny 35 kresebnými parametry pro první a 34 pro druhou figuru. Celkem jsem tedy získala 69 kvalitativních údajů pro každý kresebný projev a s těmito údaji jsem operovala jako s nominálními proměnnými.

Celkem bylo testováno 828 nulových hypotéz, z nichž 106 bylo zamítnuto. Znamená to tedy, že posouzené difference u těchto 106 hypotéz nemůžeme připisovat pouze náhodnému výskytu.

Z výsledků výzkumu vyplývá, že v kresebném projevu jak zdravých, tak i epileptických dětí existují významné rozdíly v jednotlivých kresebných znacích v závislosti na pohlaví a věku.

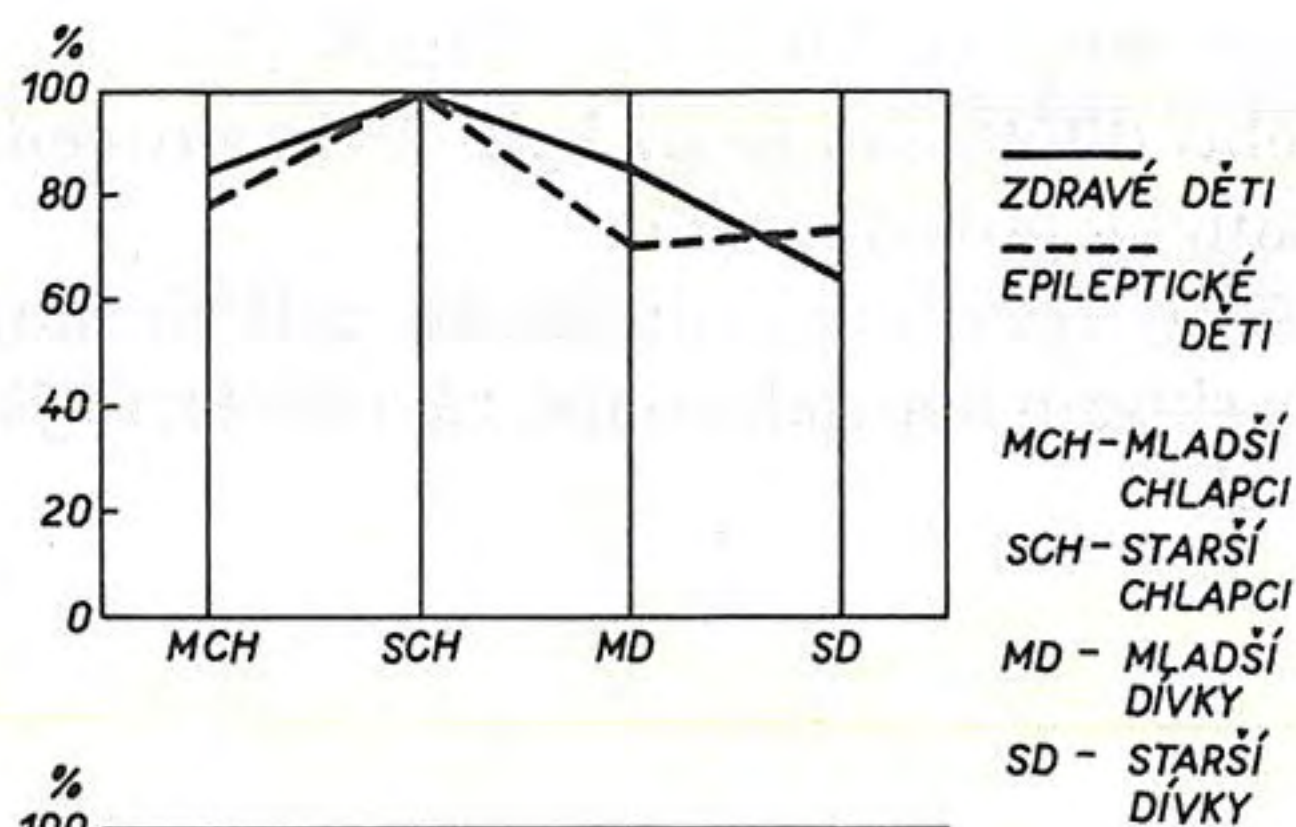
V souboru zdravých dětí tyto rozdíly korespondují s výsledky dosavadních výzkumů a odpovídají normálním vývojovým zákonitostem kresebného projevu, v souboru dětí epileptických je rozsah statisticky významných diferencí širší. Kresebný projev těchto dětí obsahuje znaky, které byly již dříve zčásti prokázány jako znaky „anomálního“ kresebného projevu a v řadě parametrů se kresba epileptických dětí liší od kreseb dětí zdravých.

Na základě srovnání obou skupin jsme vyčlenili celou řadu statisticky významných hodnot, které umožňují podat poměrně spolehlivou a podrobnou charakteristiku kresebného projevu dětí s dg. epilepsie.

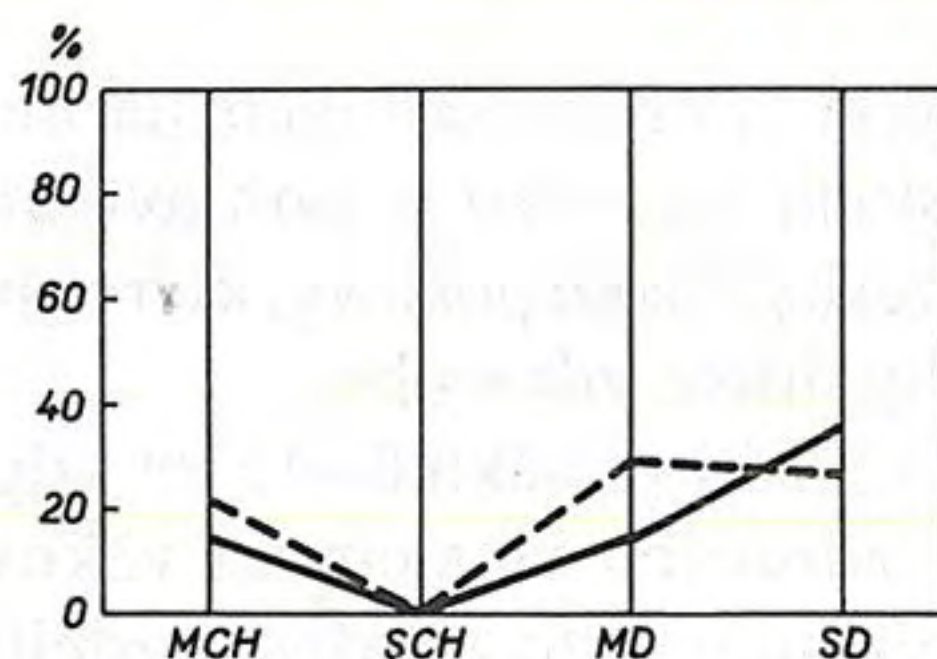
Výzkum potvrdil oprávněnost užívání kresebného testu u dětí i poměrně vysokou diagnostickou a hlavně diferenciálně diagnostickou hodnotu dětské kresby a stabilitu ověřovaných kritérií.

Současně potvrdil užitečnost systematického sledování neporuchové a poruchové činnosti duševní a potvrdil rovněž oprávněnost požadavku komparativní psychologické disciplíny normální a abnormální osobnosti, jejích procesů, projevů a výtvorů.

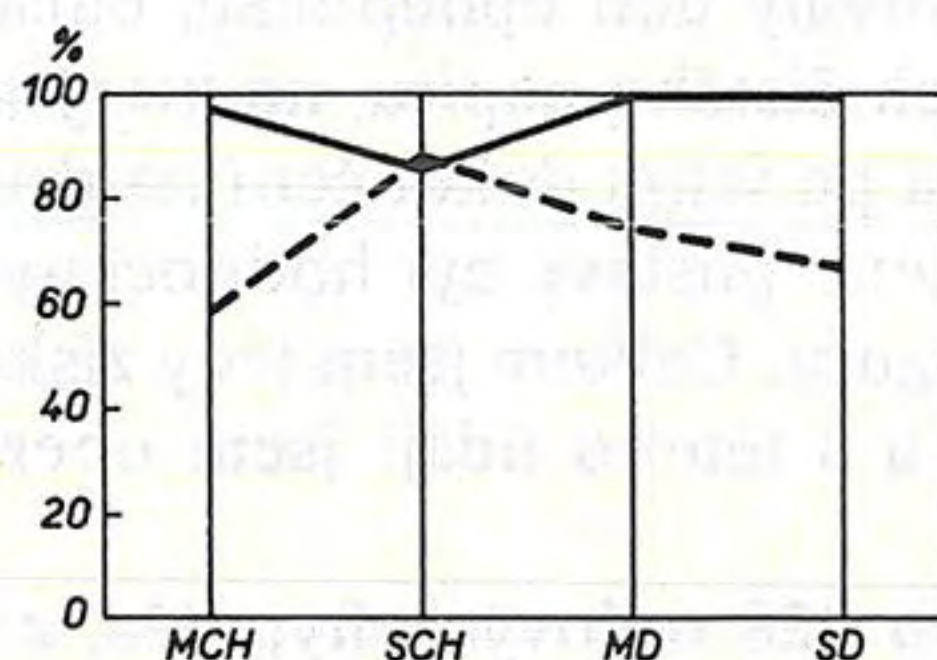
SEX I 1

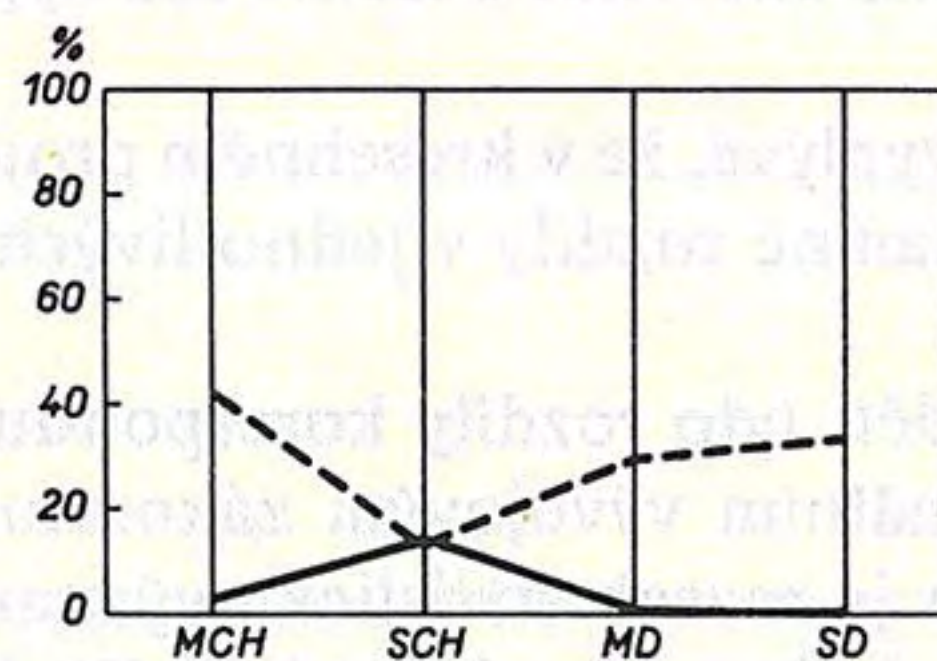
2

SEX V 1

2

Graf 1. Kresba první figury shodného (1) nebo opačného (2) pohlaví u skupin rozlišených podle věku (M – mladší, S – starší), pohlaví (CH – chlapci, D – dívky) a epileptického onemocnění (— zdravé, ---- epileptické).

Velikost jednotlivých skupin:

MCH — n = 36 osob

MCH ---- n = 36 osob

SCH — n = 15 osob

SCH ---- n = 15 osob

MD — n = 28 osob

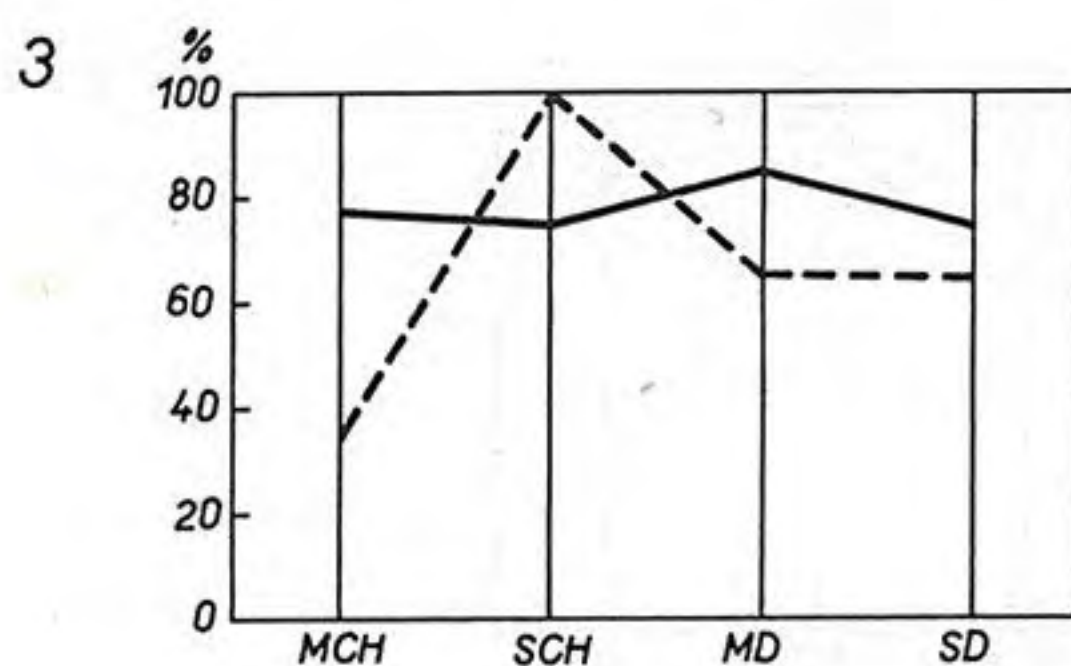
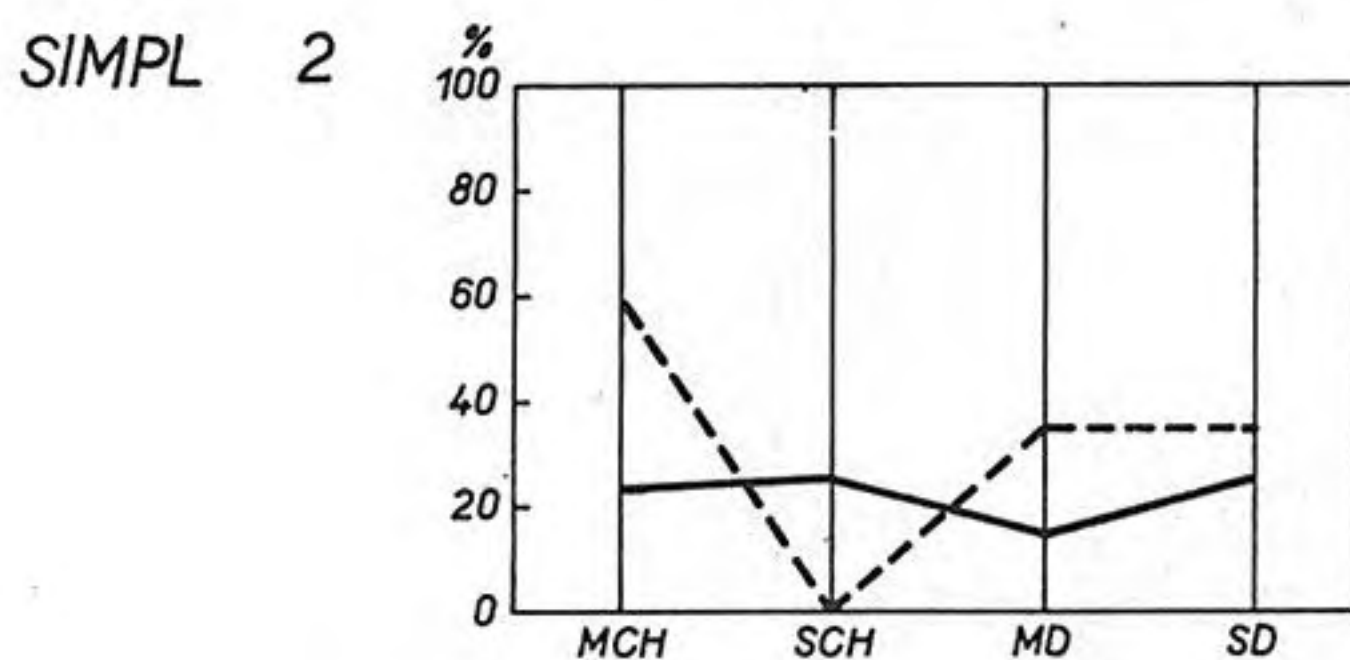
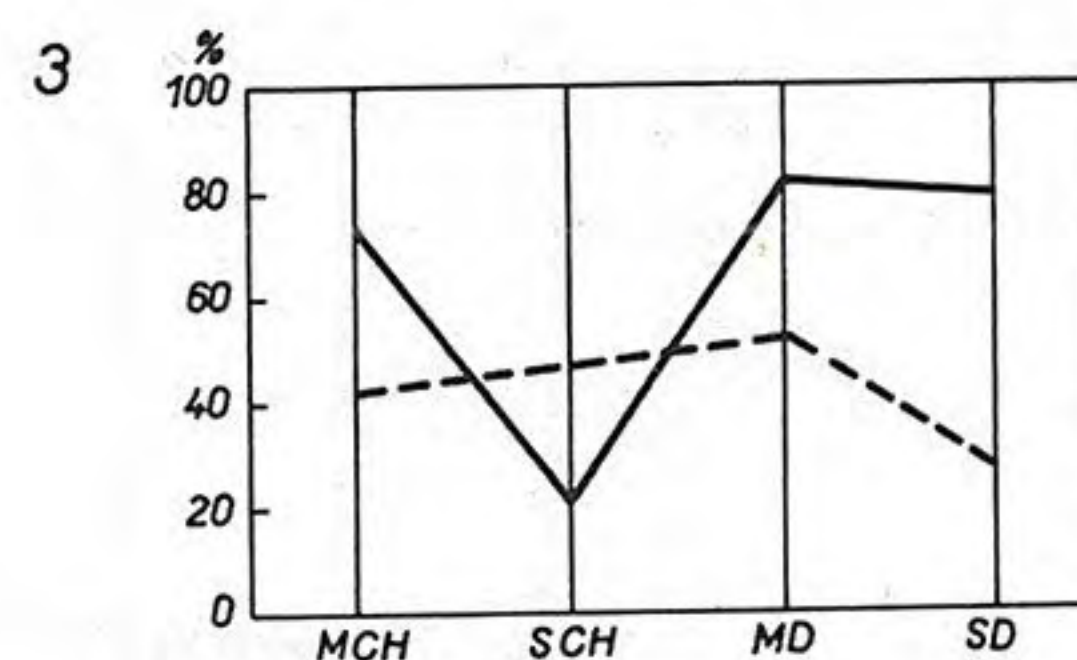
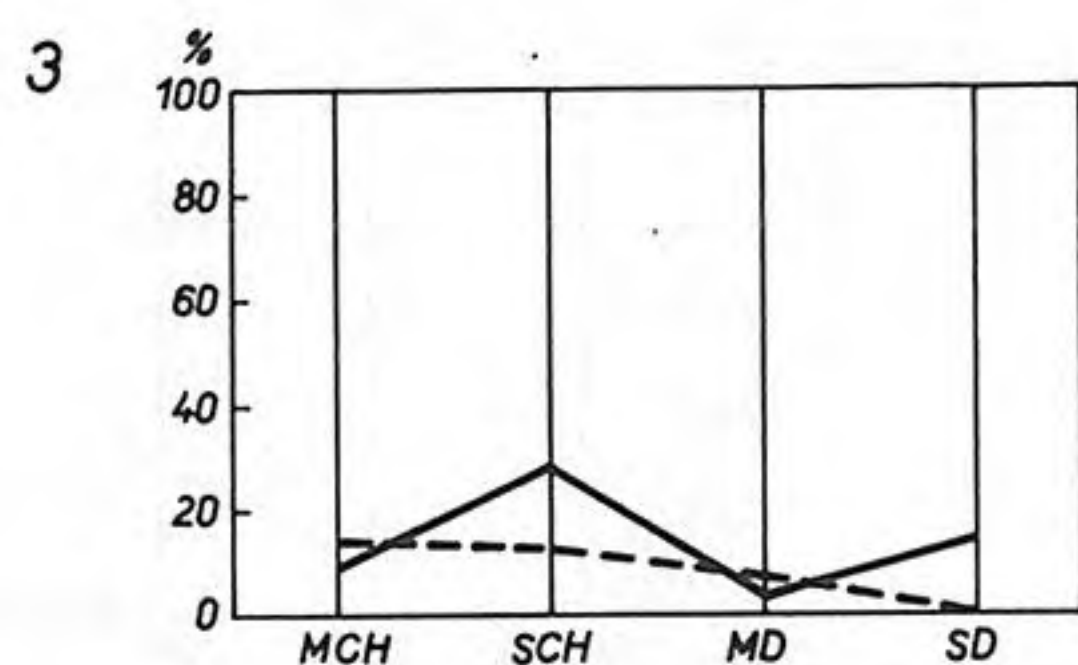
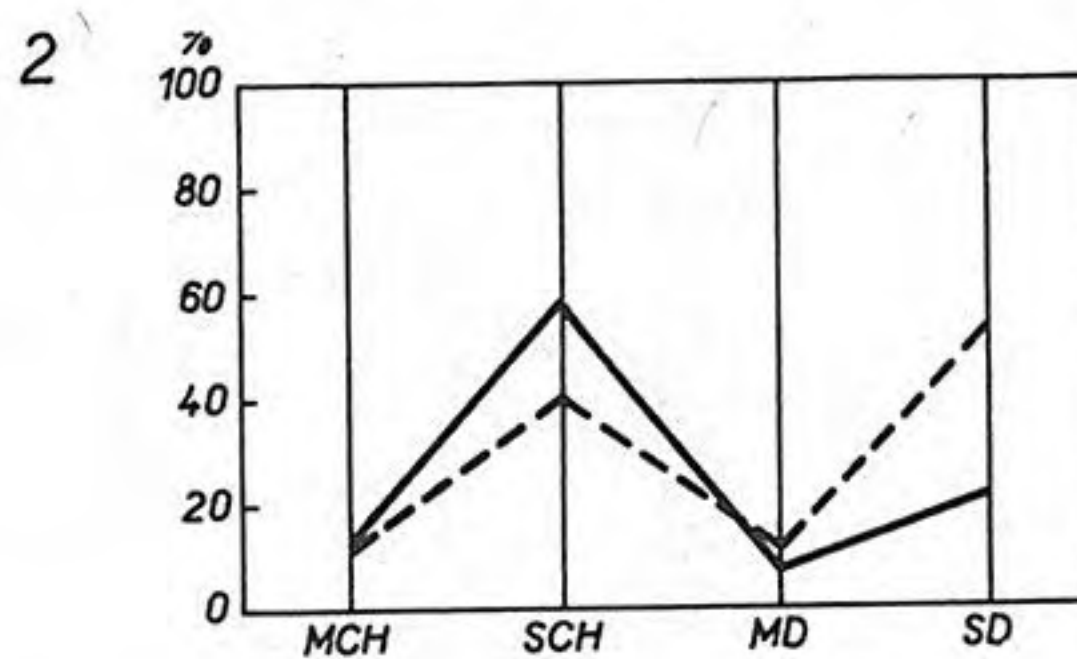
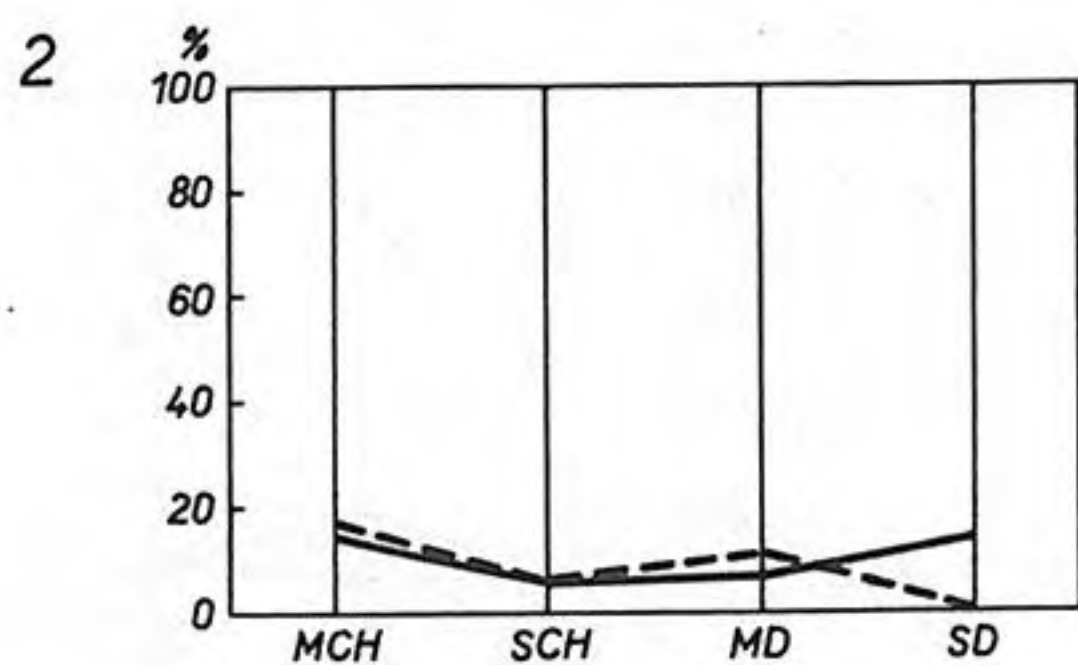
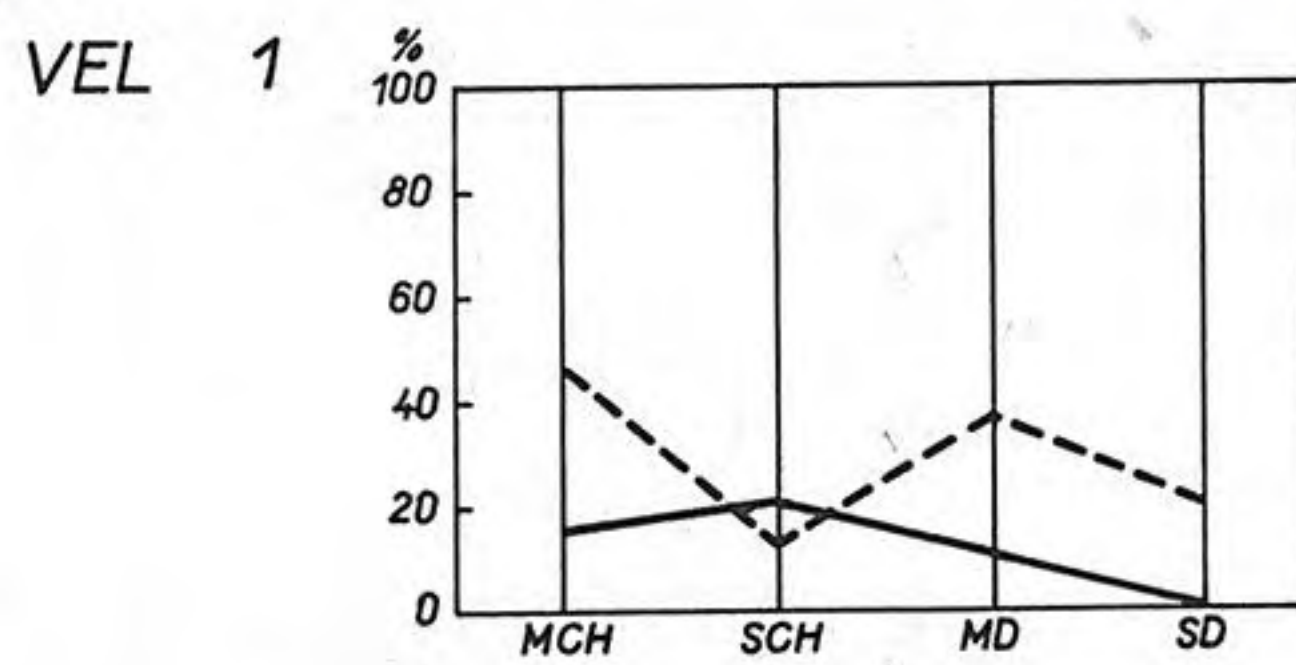
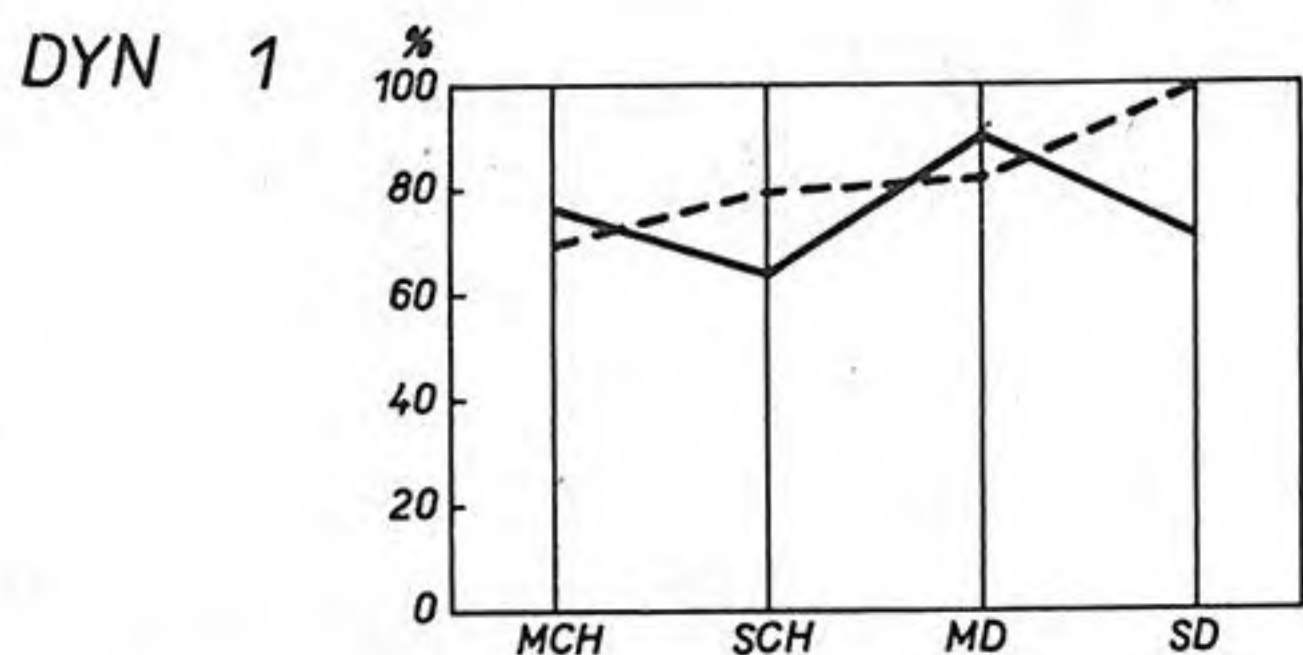
MD ---- n = 27 osob

SD — n = 14 osob

SD ---- n = 15 osob

Rozdělení a označení skupin je u všech dalších grafů shodné.

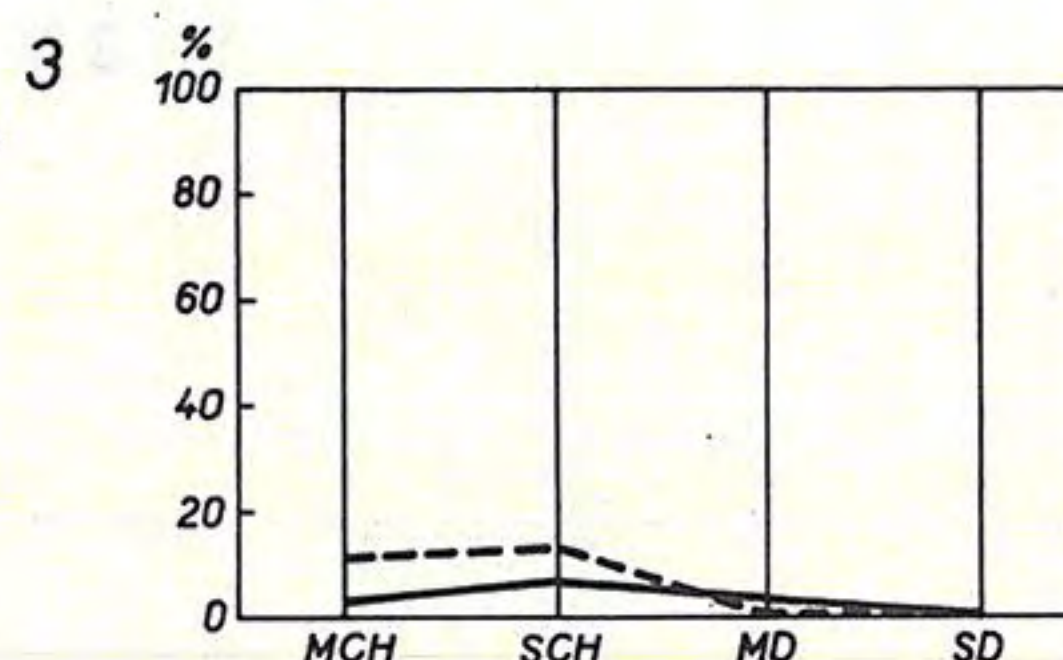
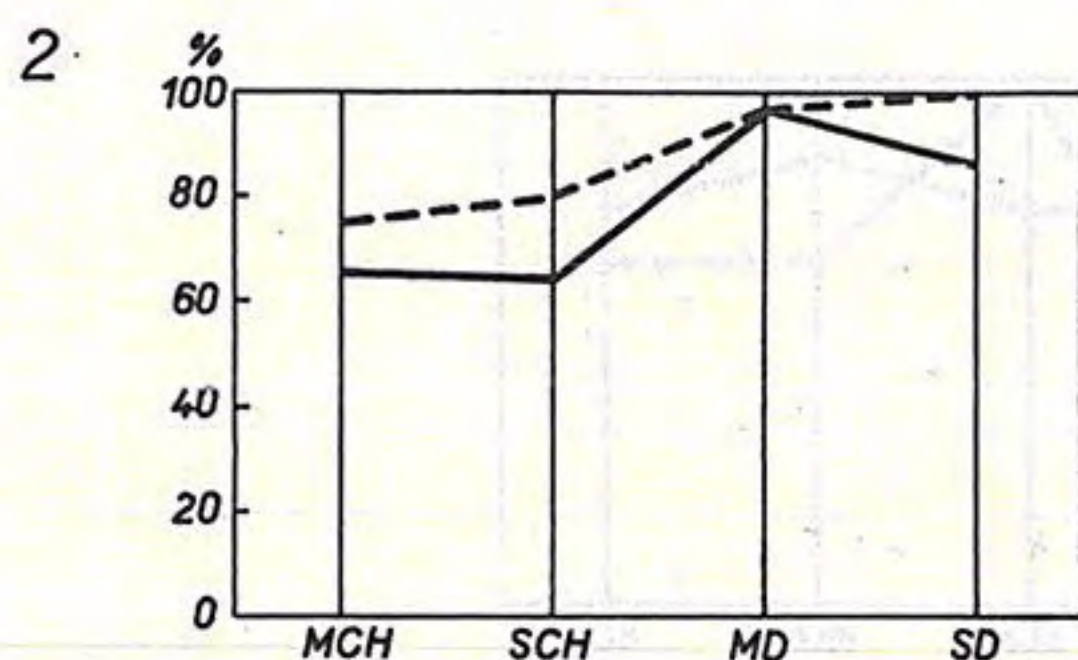
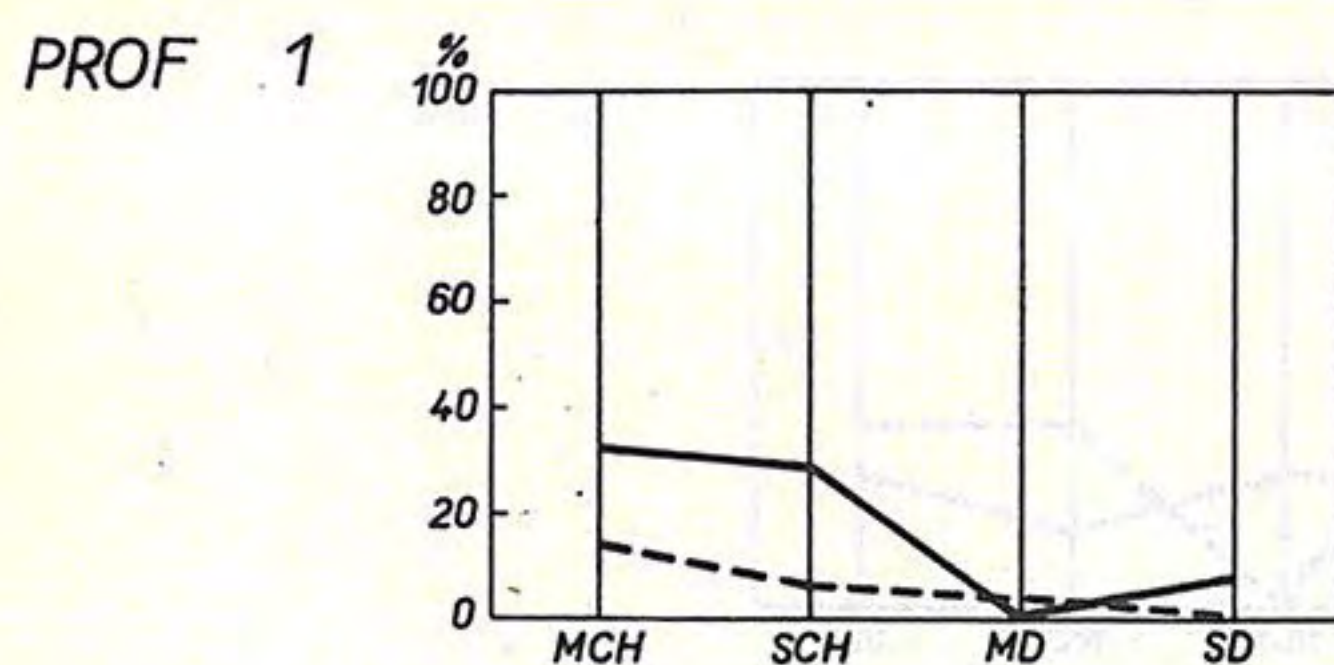
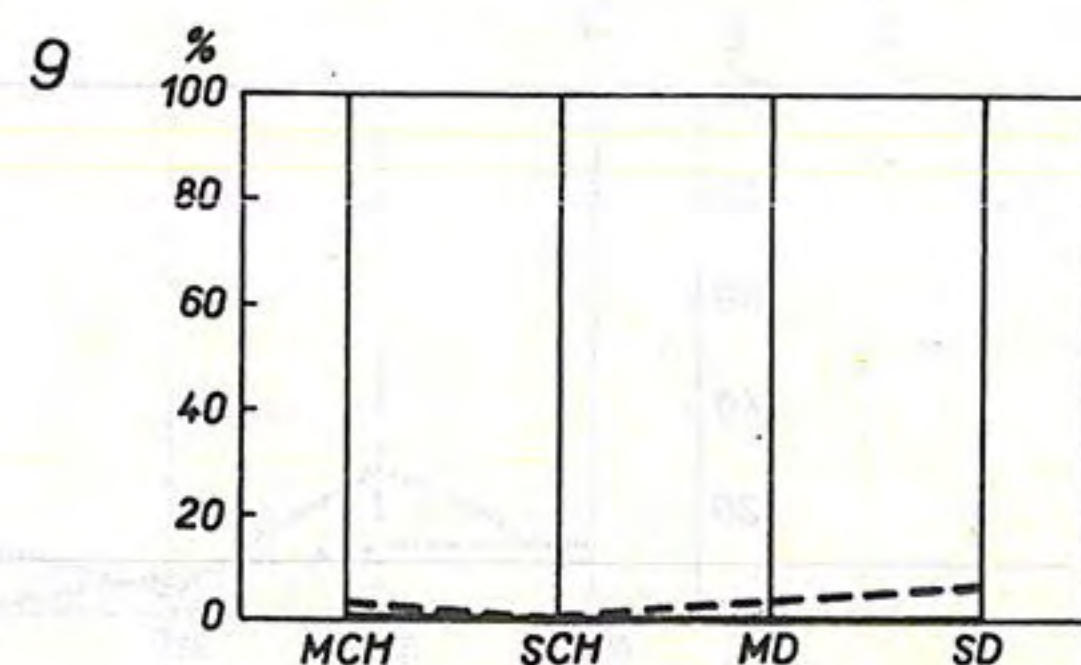
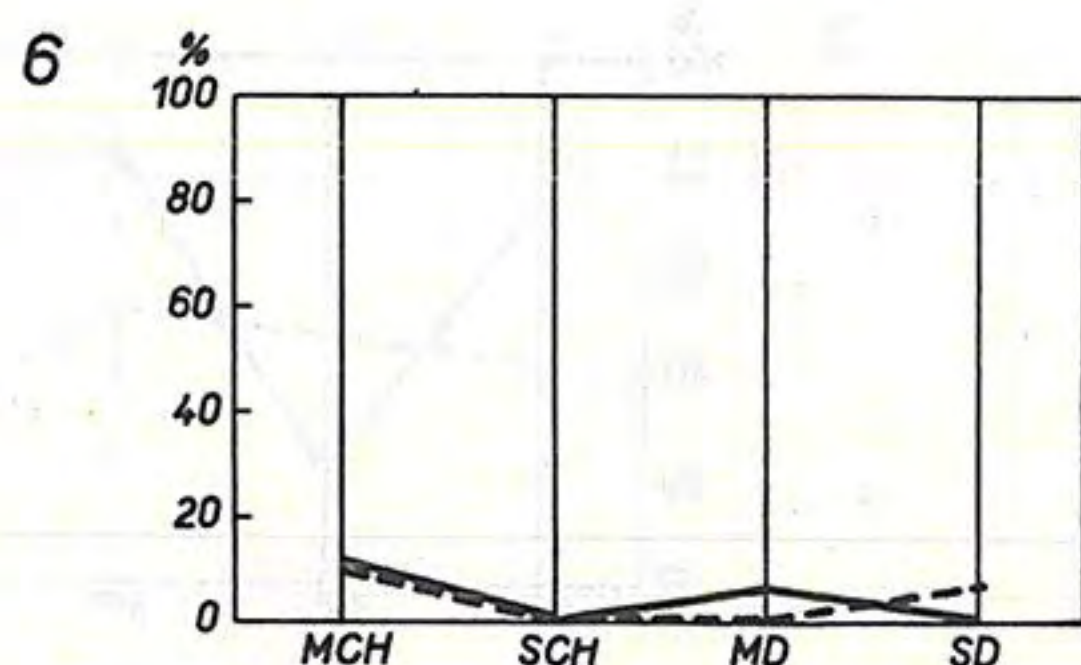
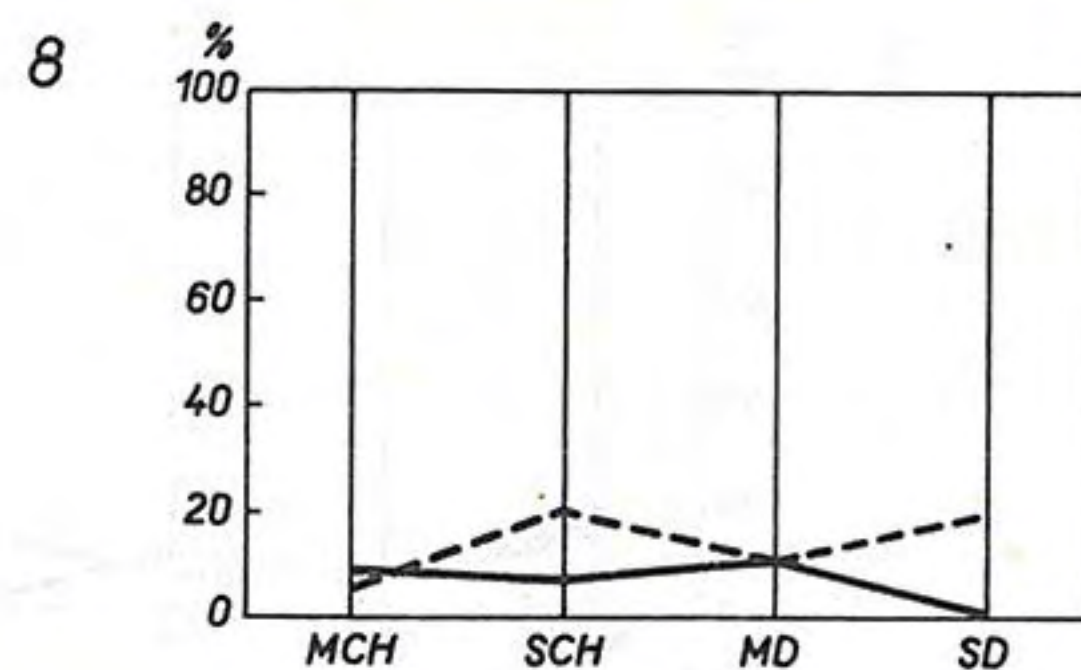
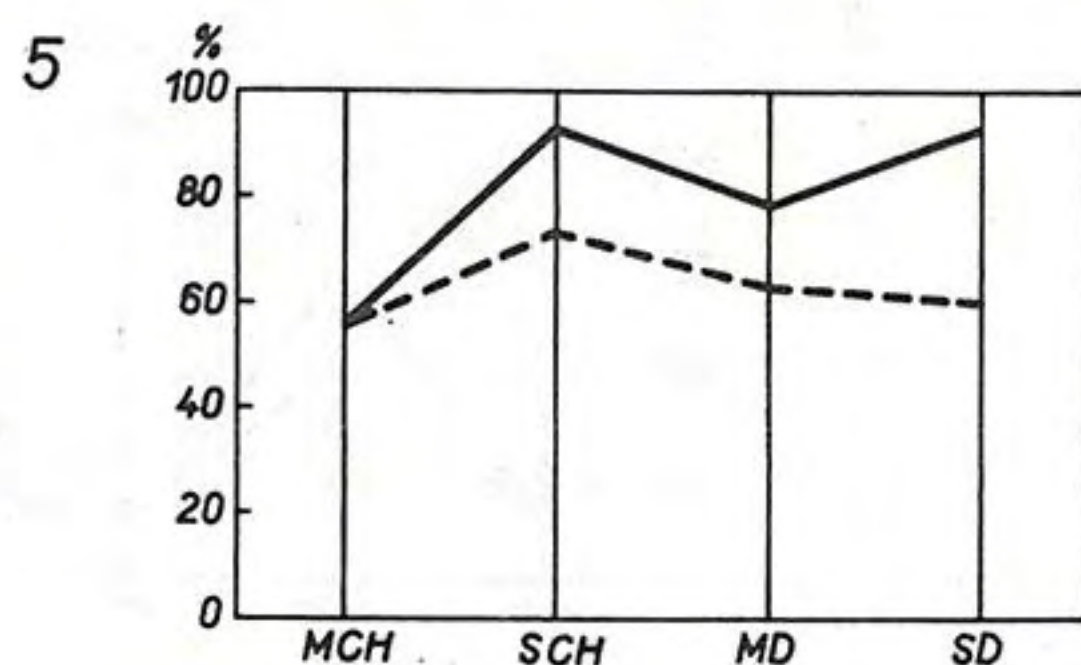
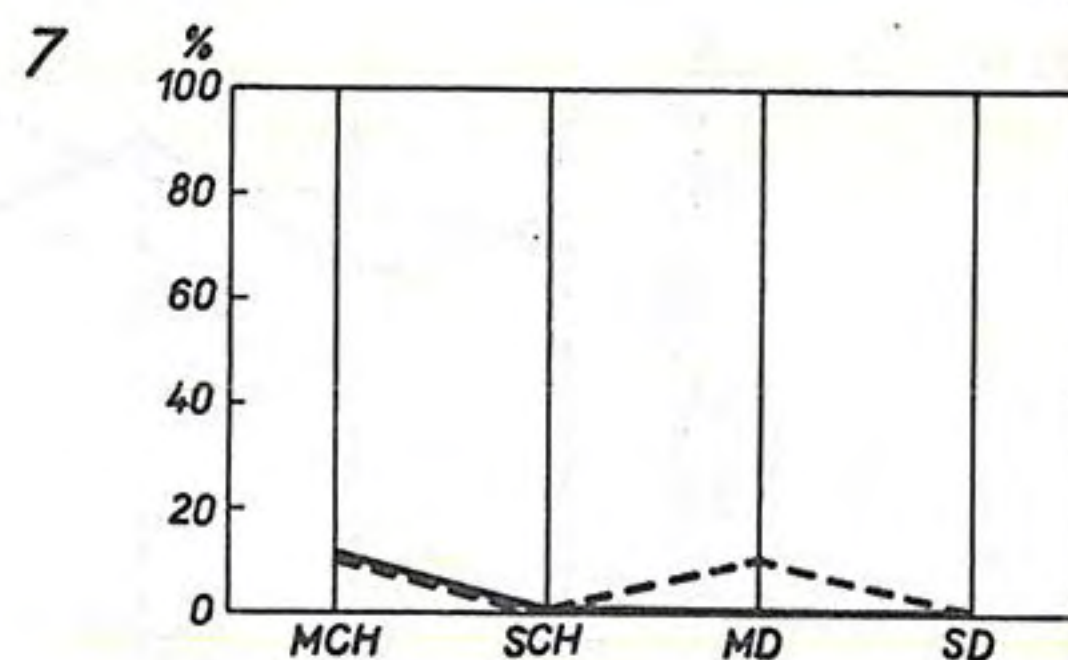
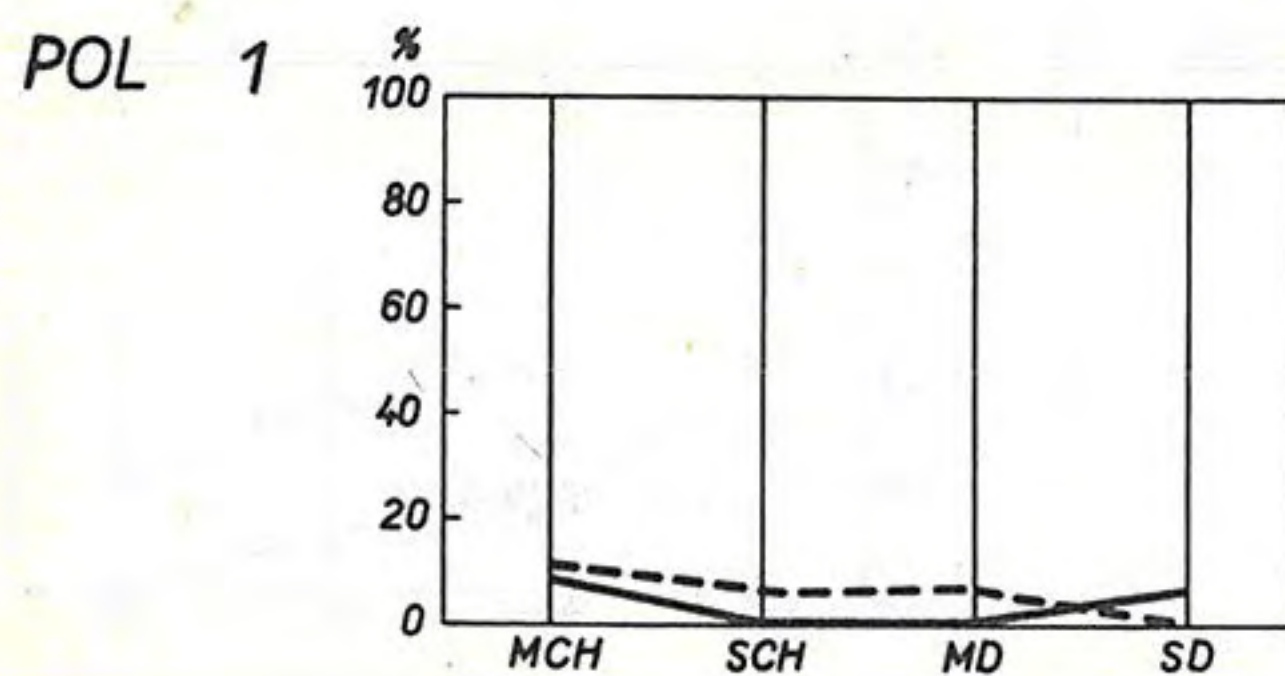
Graf 2. Zřetelnost (1) a nezřetelnost (2) pohlaví u jednotlivých skupin

Graf 3. Statičnost (1), dynamičnost (2) a dynamický detail (3)

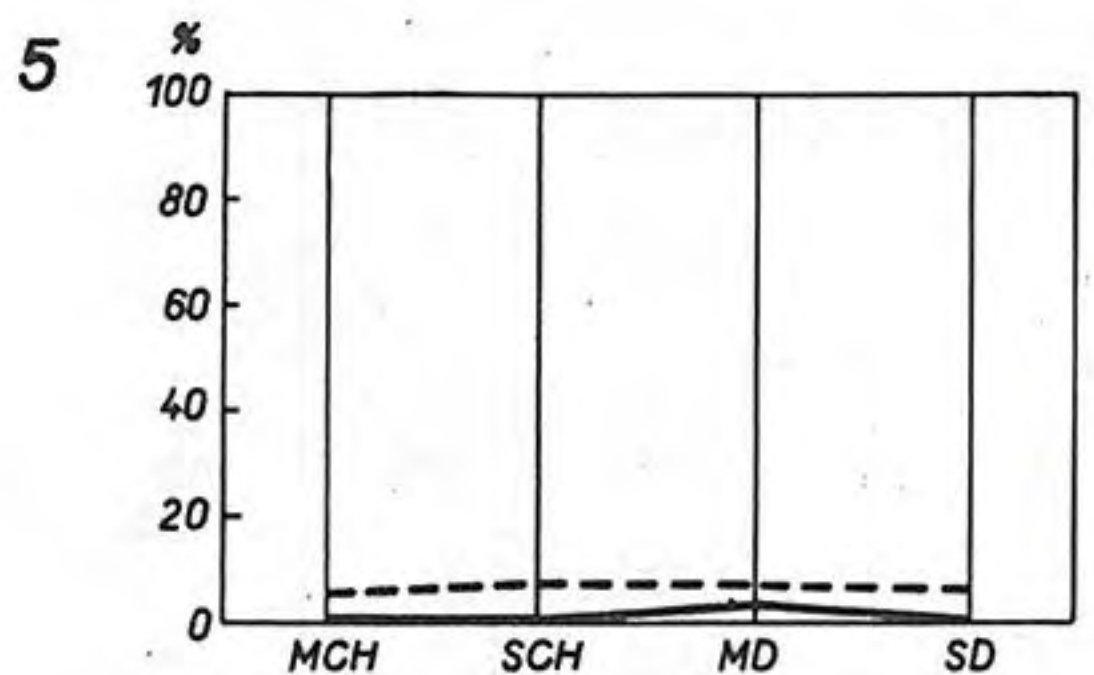
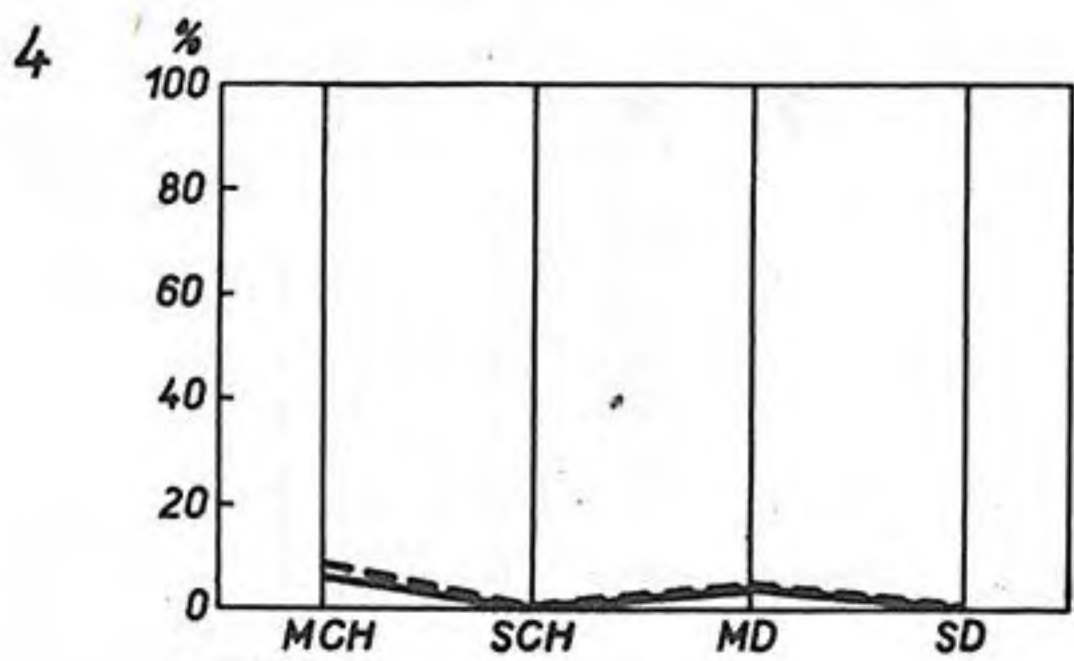
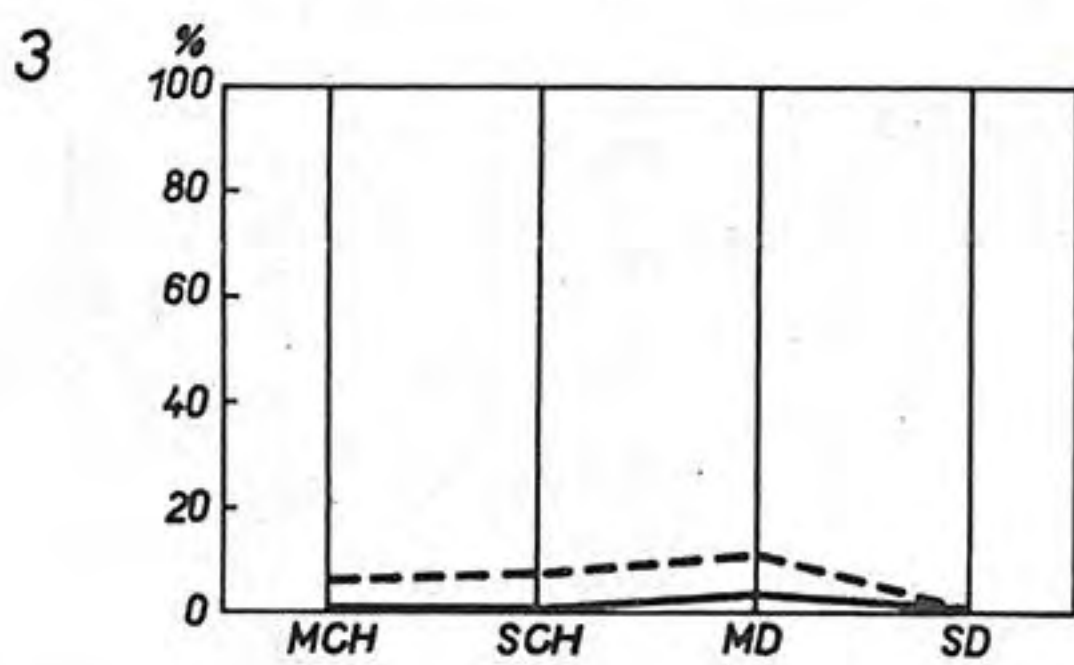
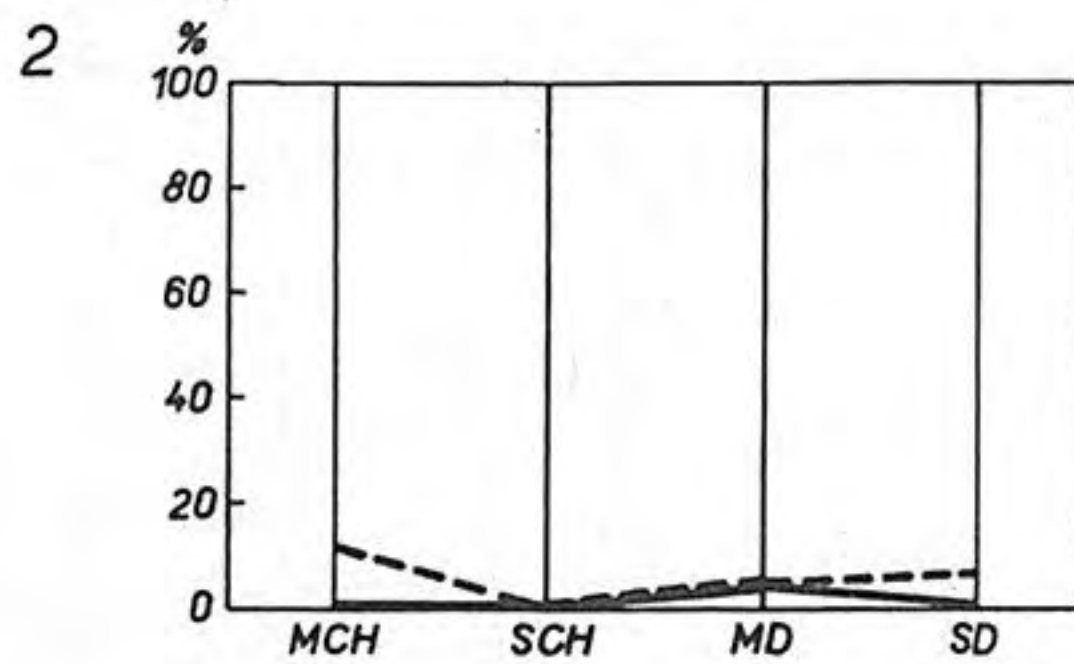
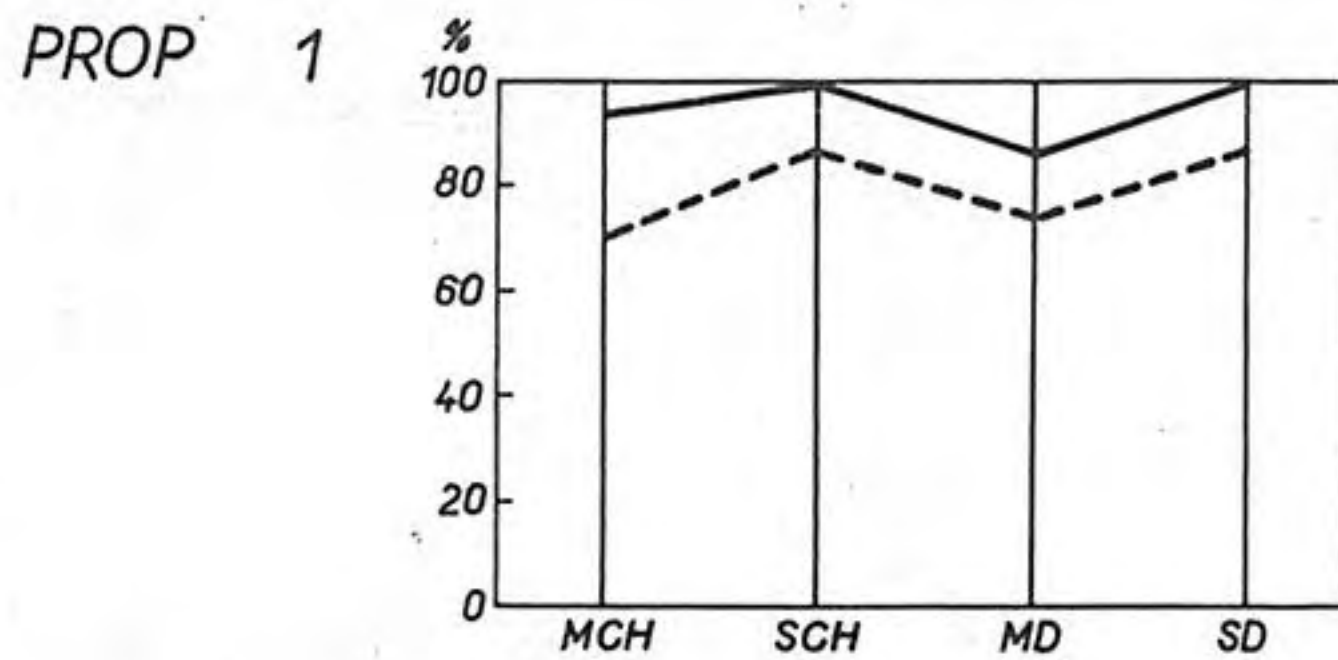
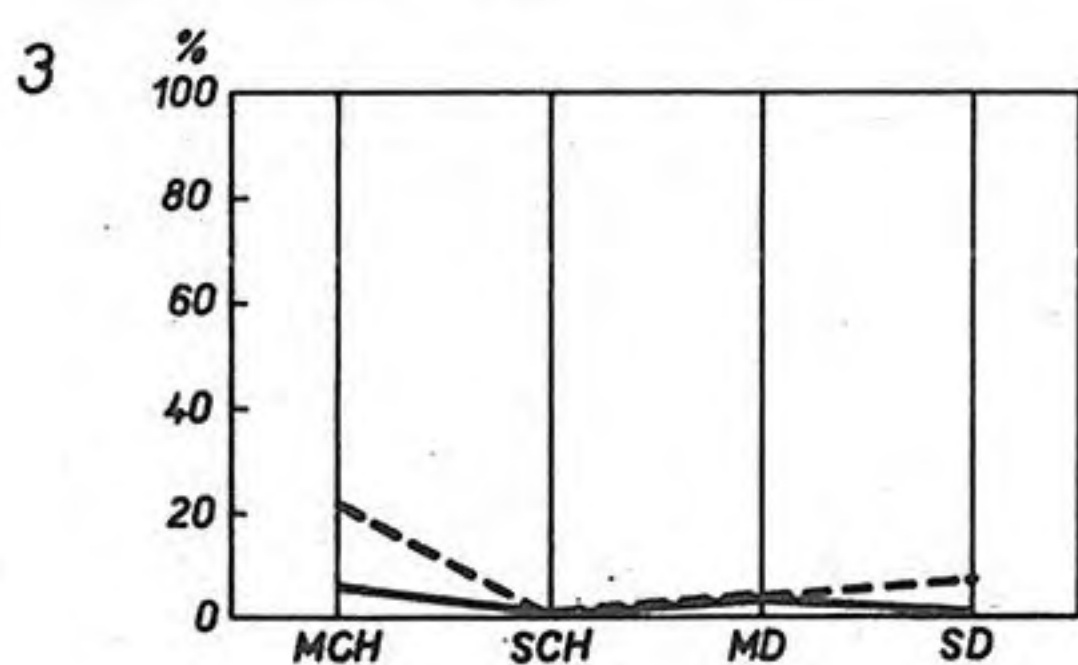
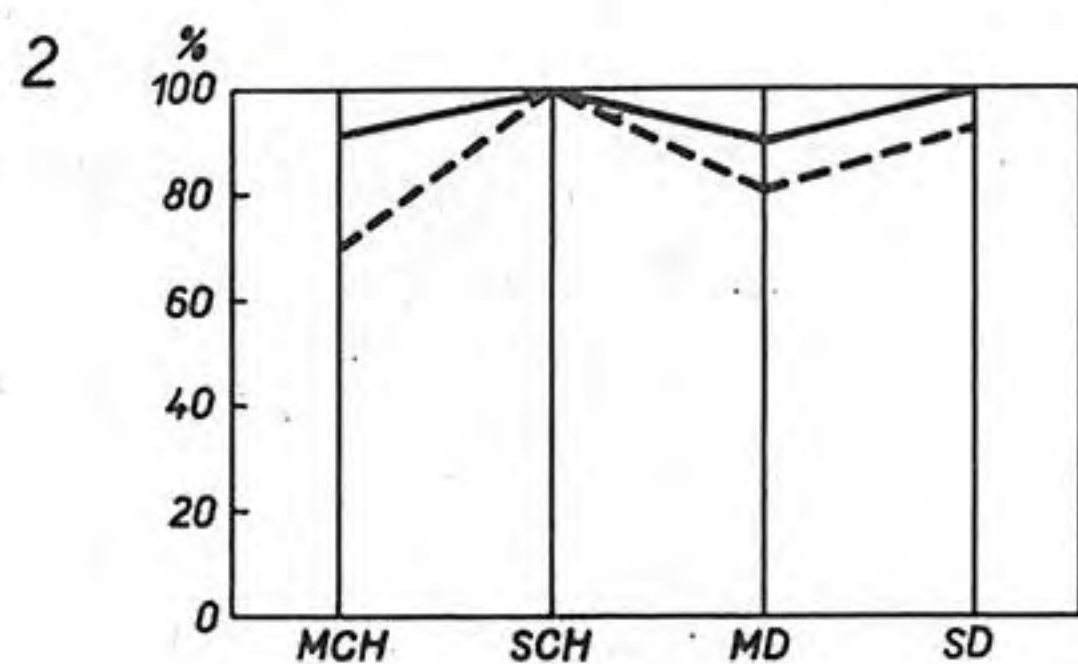
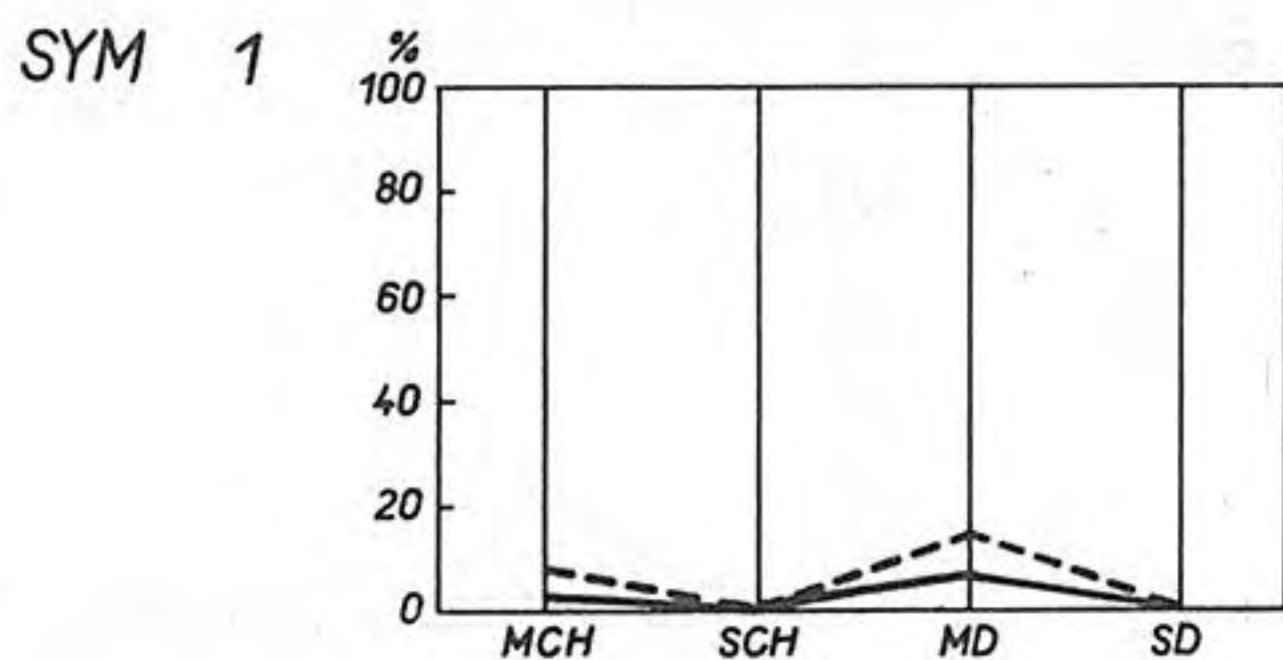
Graf 4. Velikost figury do 30 mm (1), do 80 mm (2), do 130 mm (3)

Graf 5. Propracovanost figury v kresbě jednotlivých skupin. Nápadně propracovaná kresba (2), normální propracování (3)

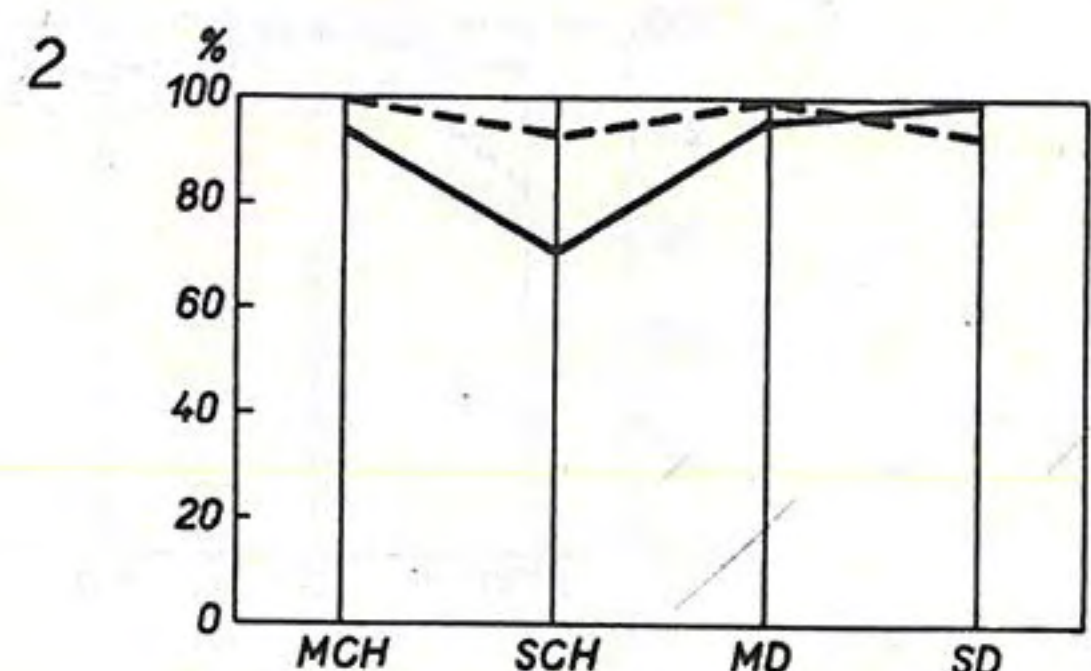
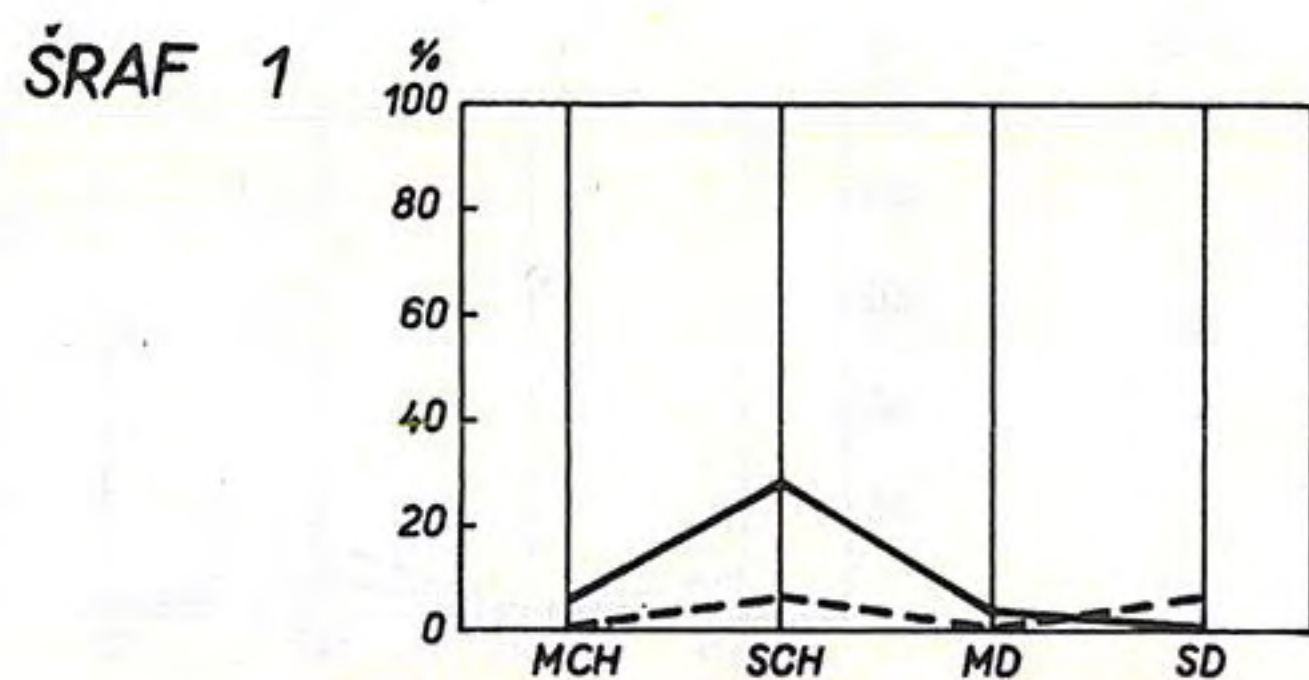
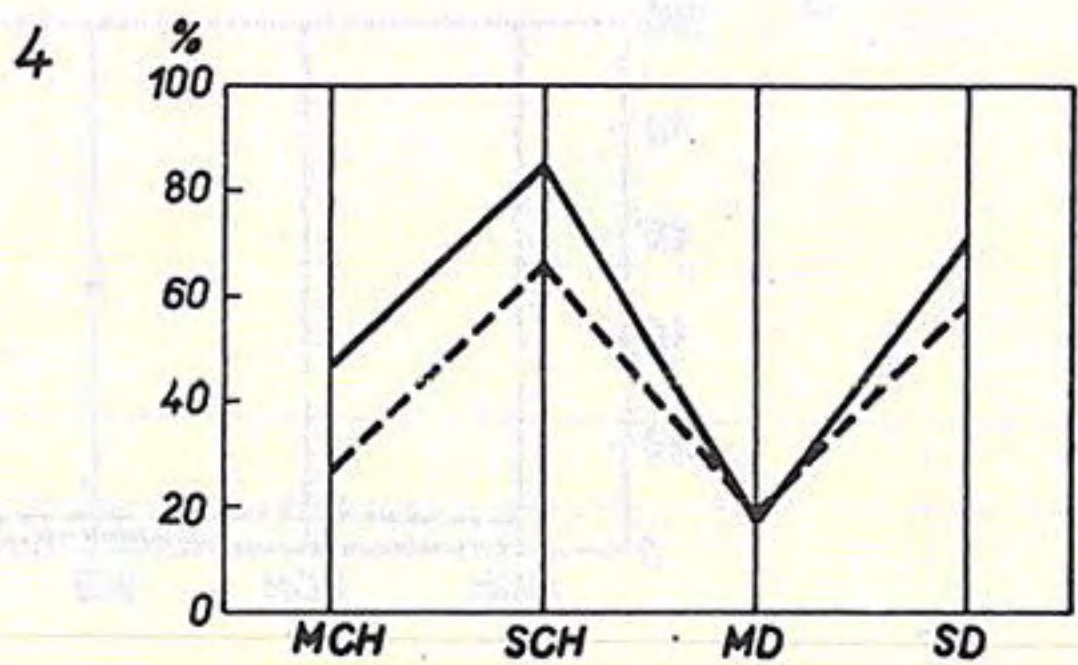
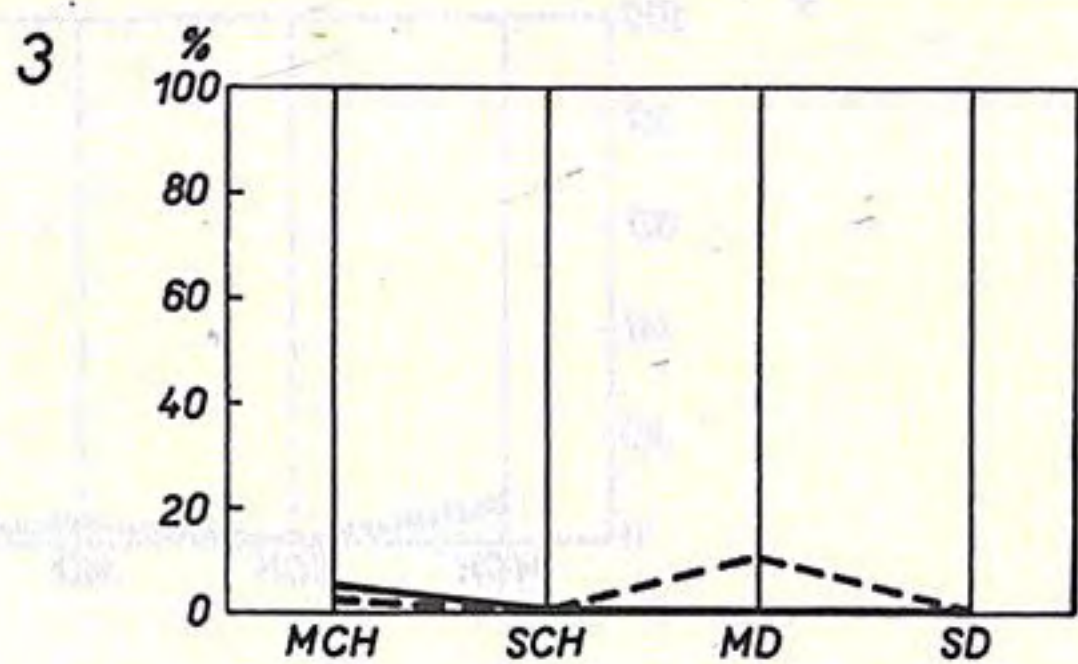
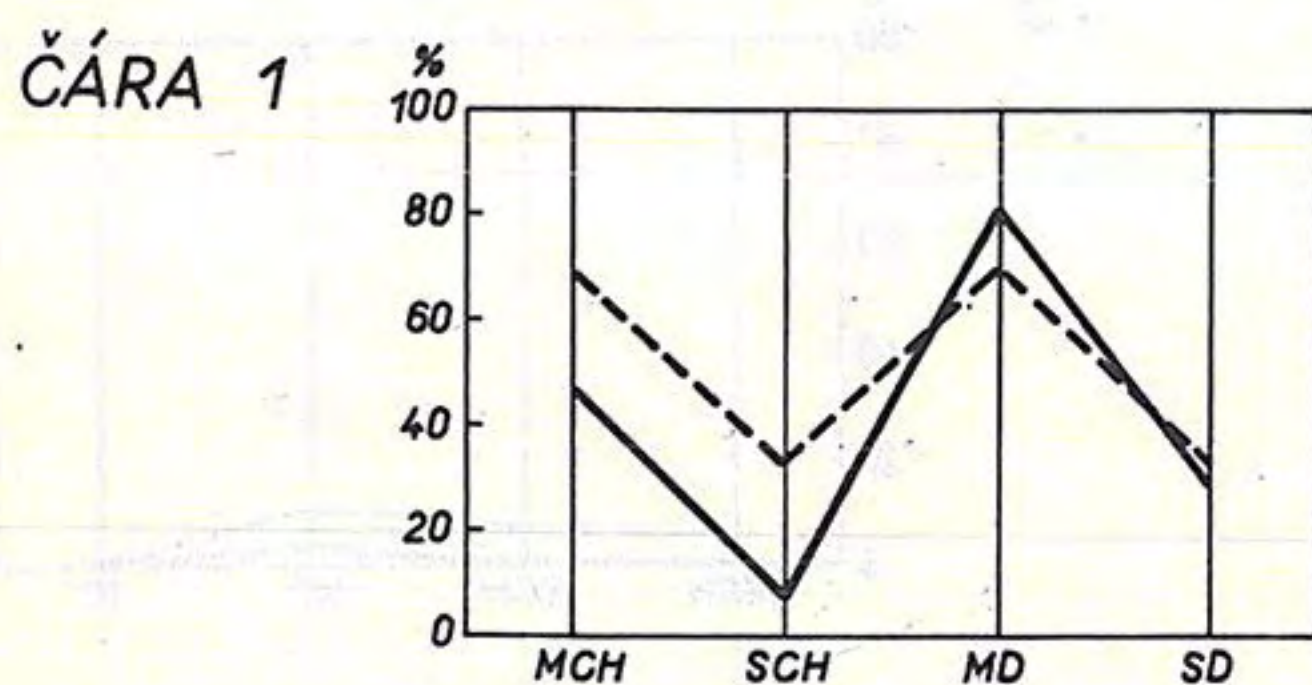
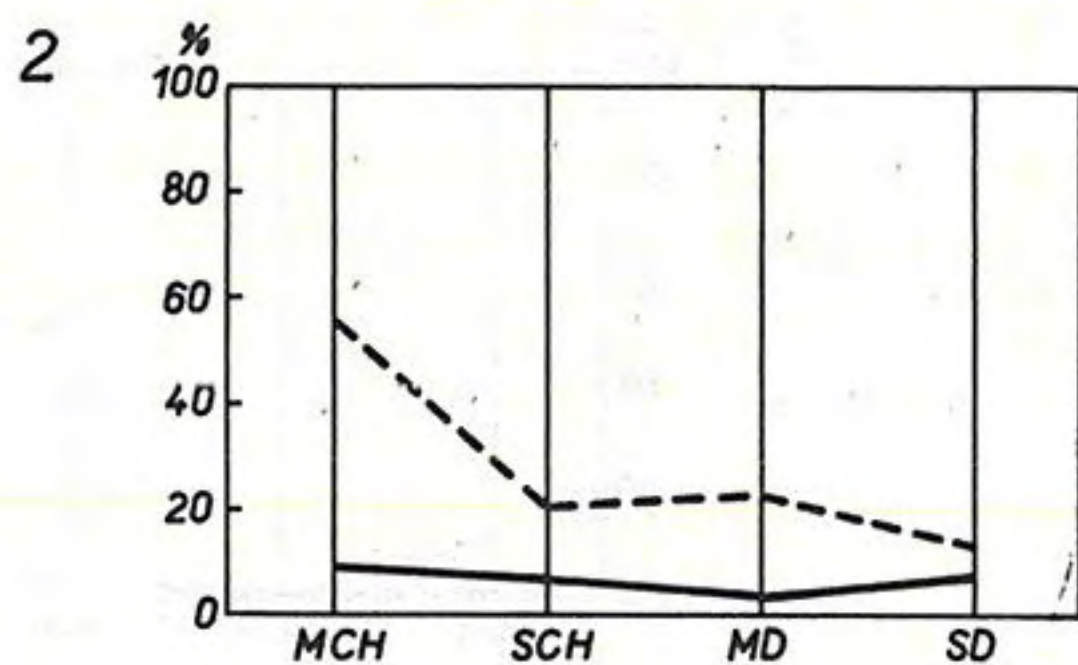
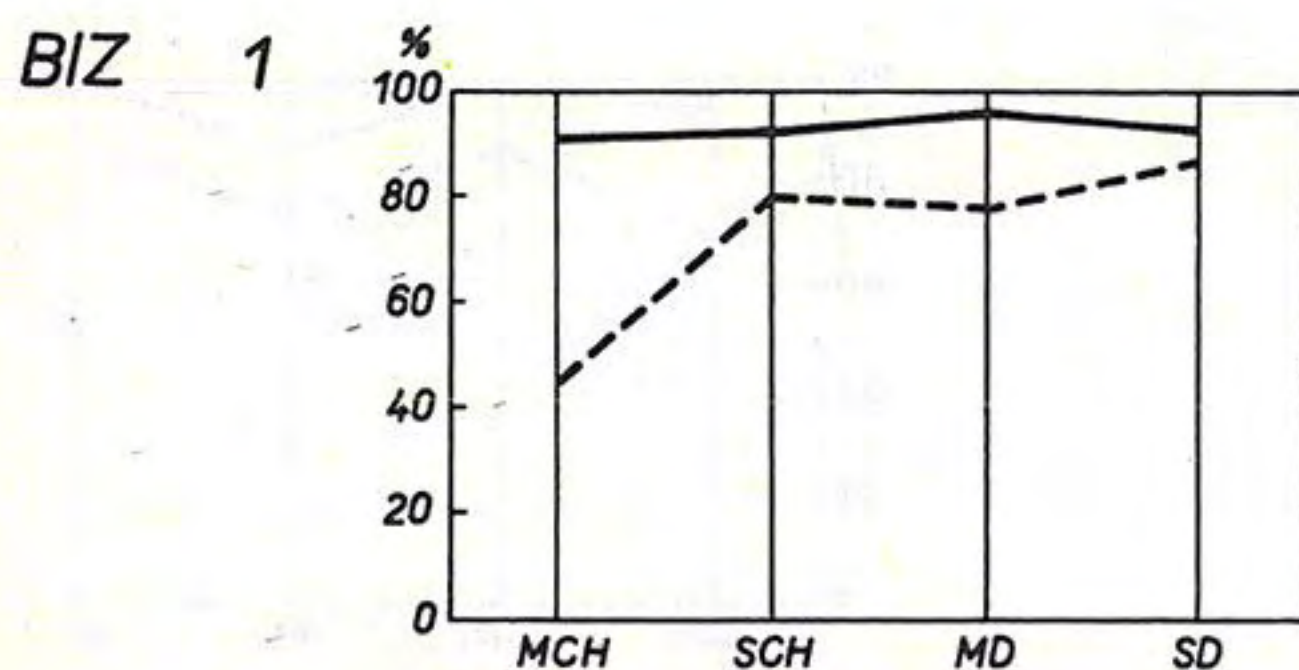
Graf 6. Umístění figury. Levý horní (1), střed (5), střed horní (6), střed dolní (7), střed levý (8), střed pravý (9)

Graf 7. Postavení figury buď z levého profilu (1), zepředu (2) nebo z pravého profilu (3)

Graf 8. Asymetrie doleva (1), symetrie (2), asymetrie doprava (3)

Graf 9. Znázornění proporcionální figury (1), disproporcí hlavy k tělu (2), disproporcí rukou k tělu (3), disproporcí nohou k tělu (4), jiných disproporcí (5)

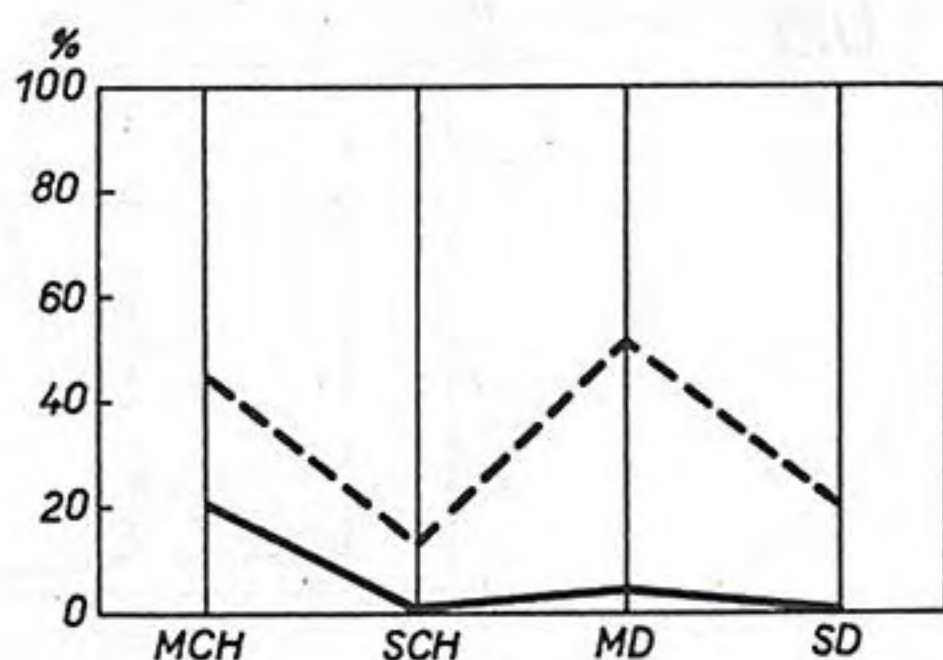

Graf 10. Bizarní postava (2), žádný výskyt bizarních prvků v kresbě (1)

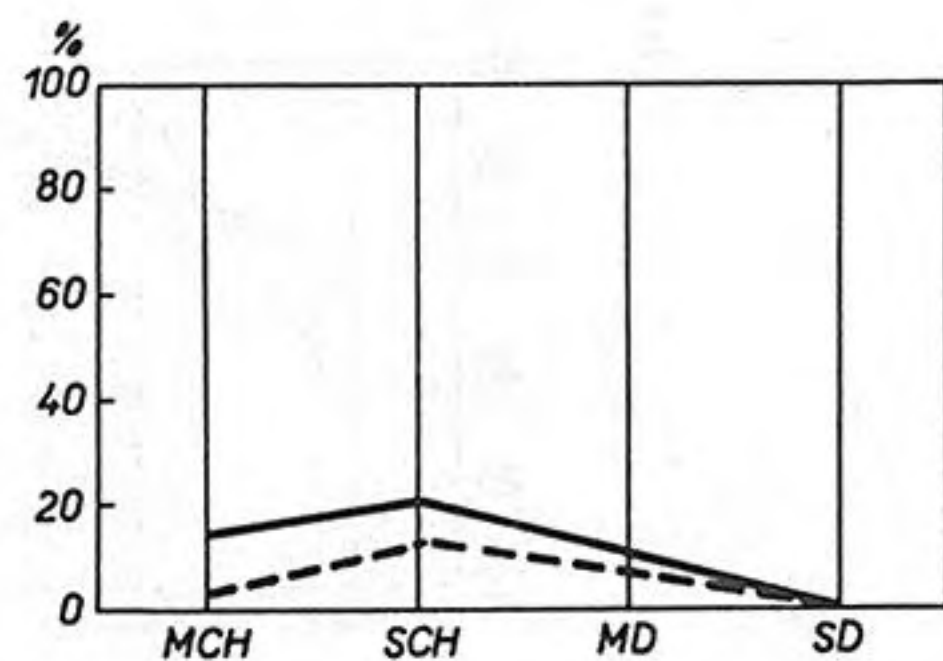
Graf 11. Vyšrafování (1) nebo nevyšrafování (2) celé figury u jednotlivých skupin

Graf 12. Vedení čar nepřerušovanou čarou (1), roztřesenou čarou (3), črtáním (4)

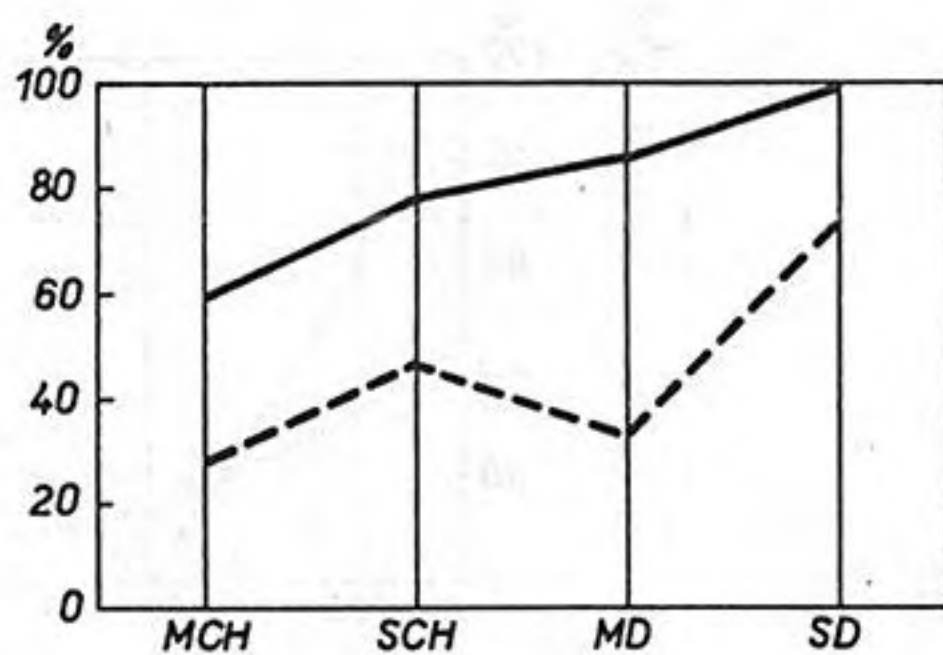
ODĚV 1

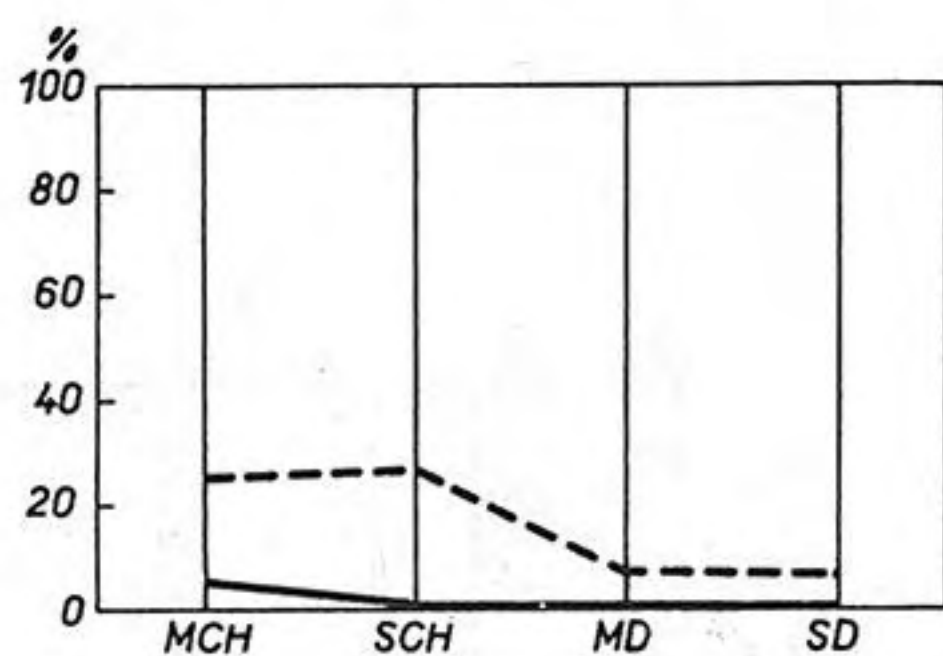
2

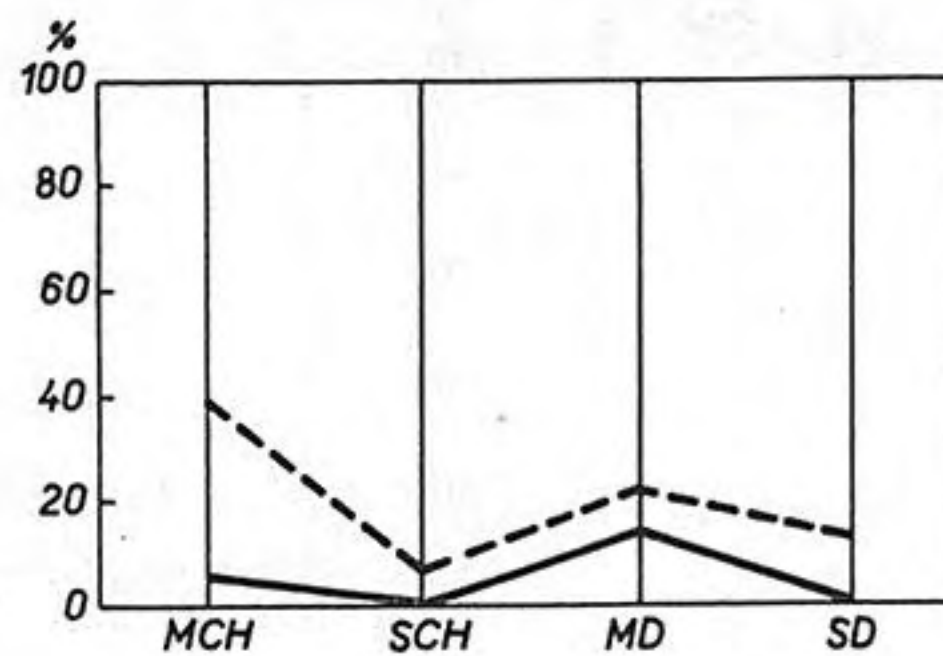
3

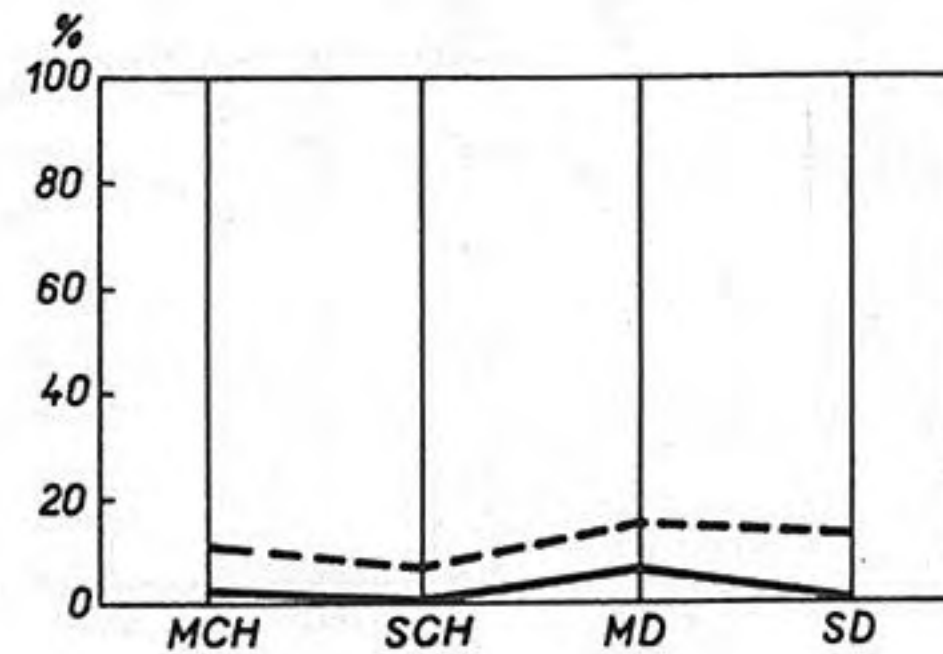
4

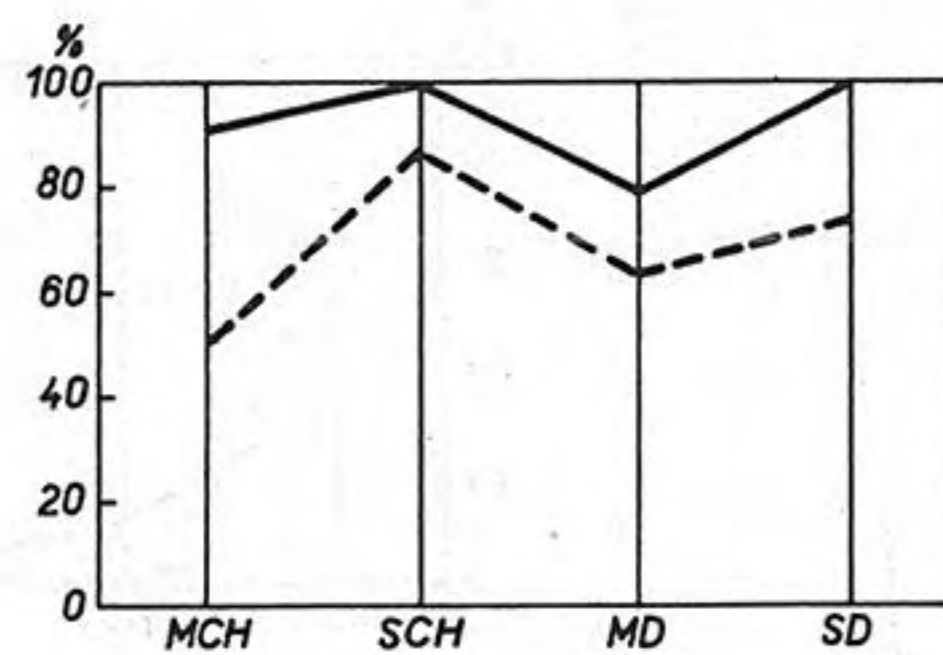
NAPS 1

2

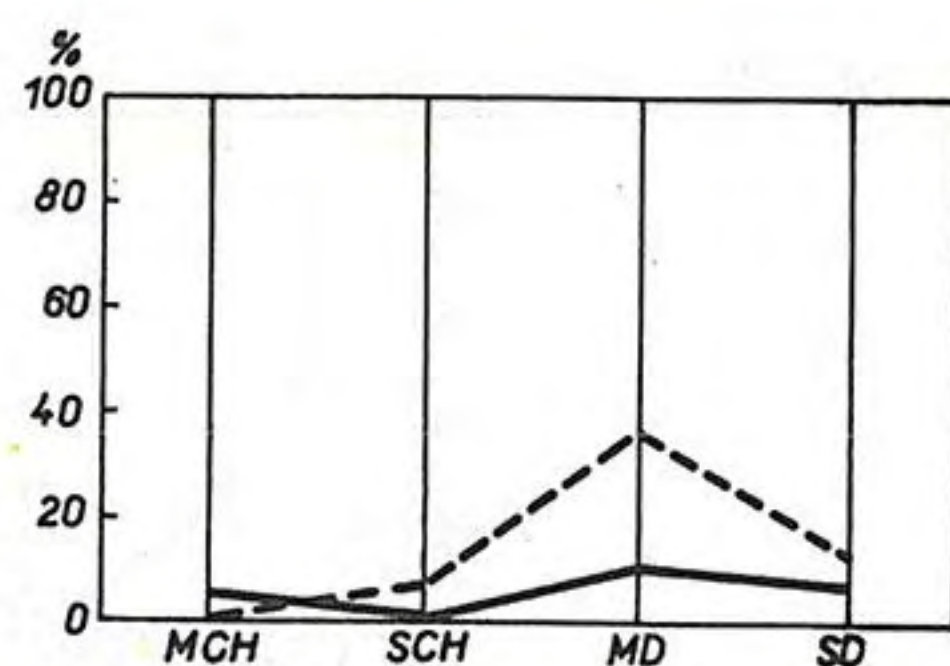
3

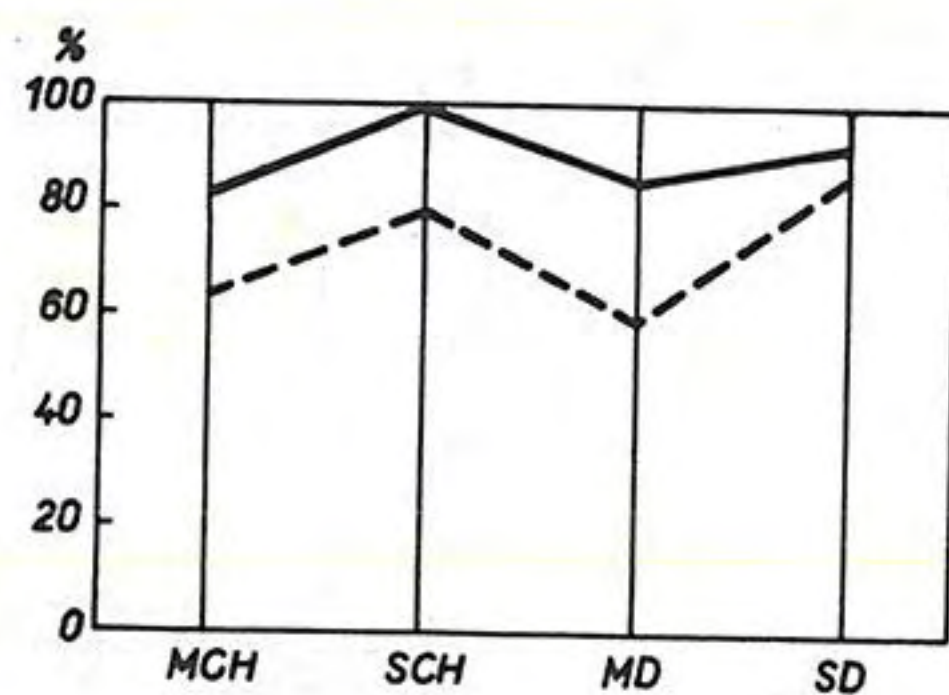
Graf 13. Kresba oděvu. Náznak oděvu (1), typizující oděv (2), oděv normální (3), figura bez oděvu (4)

Graf 14. Nápadně úzká (1), nápadně široká (2), normální (3) figura

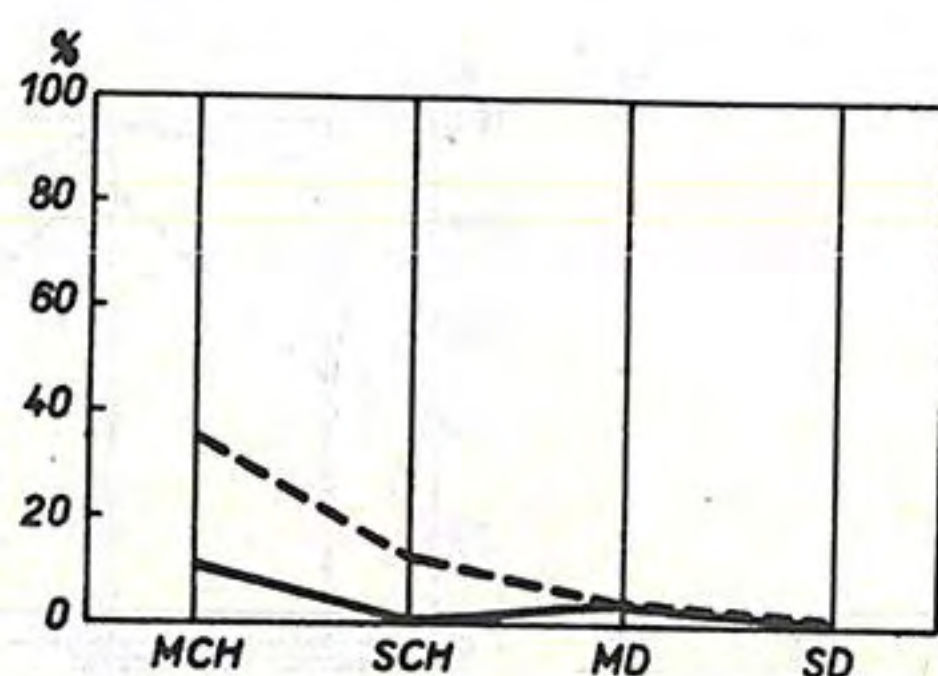
VLASY 1

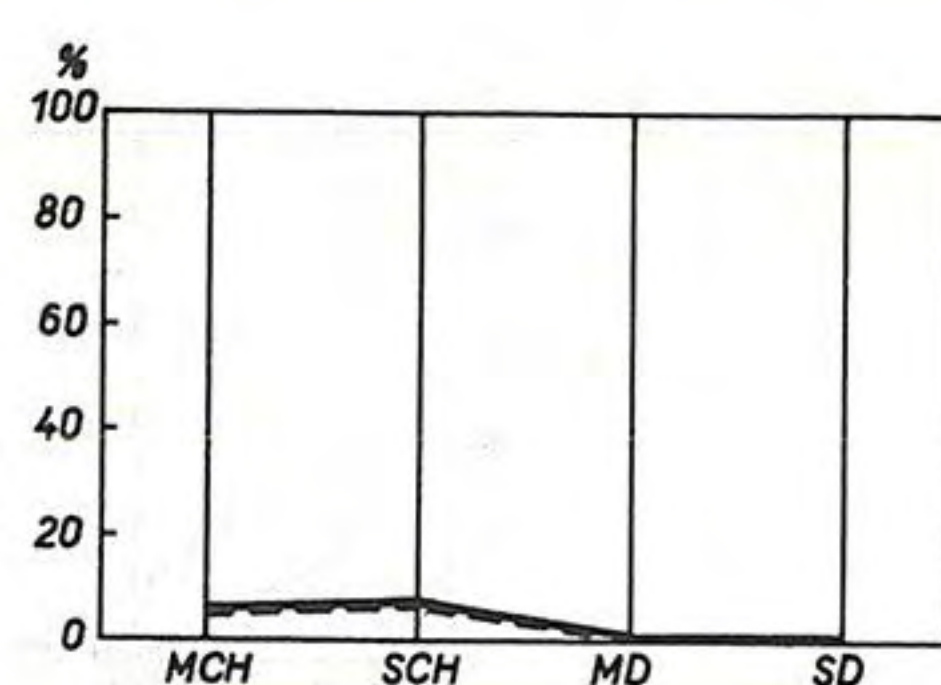
2

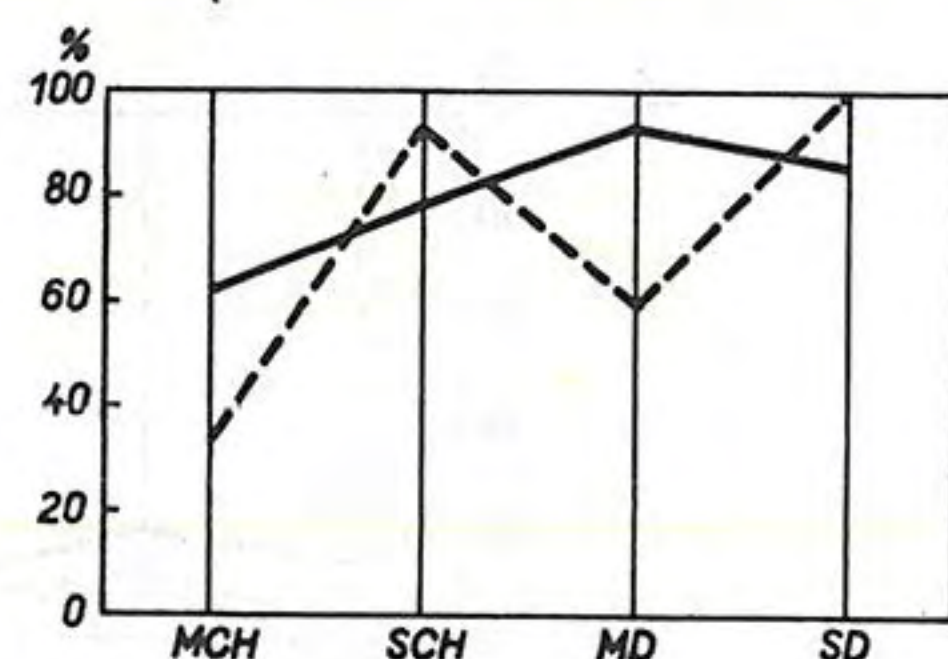
3

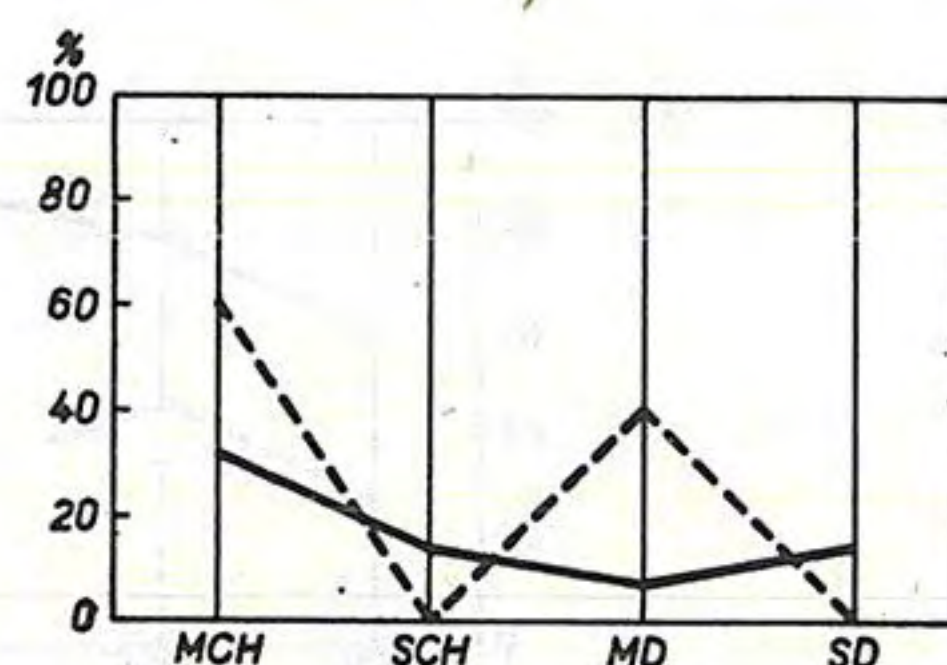
UŠI 1

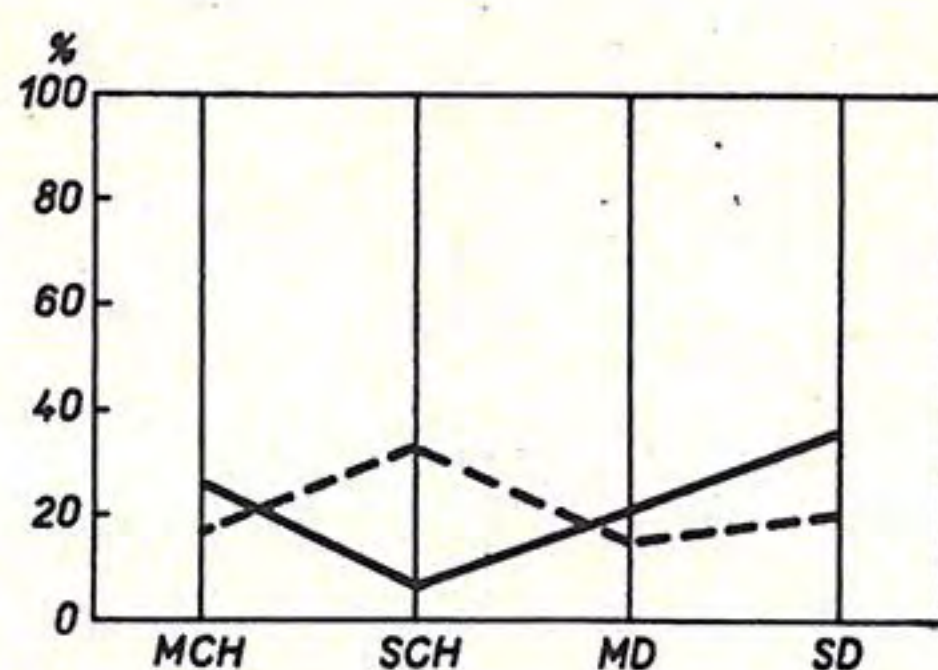
2

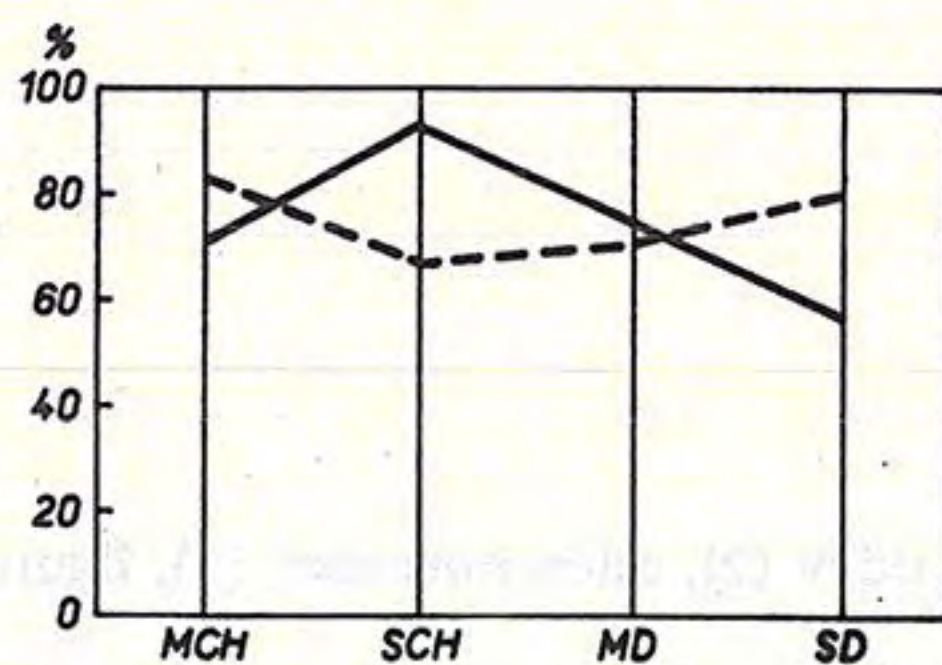
3

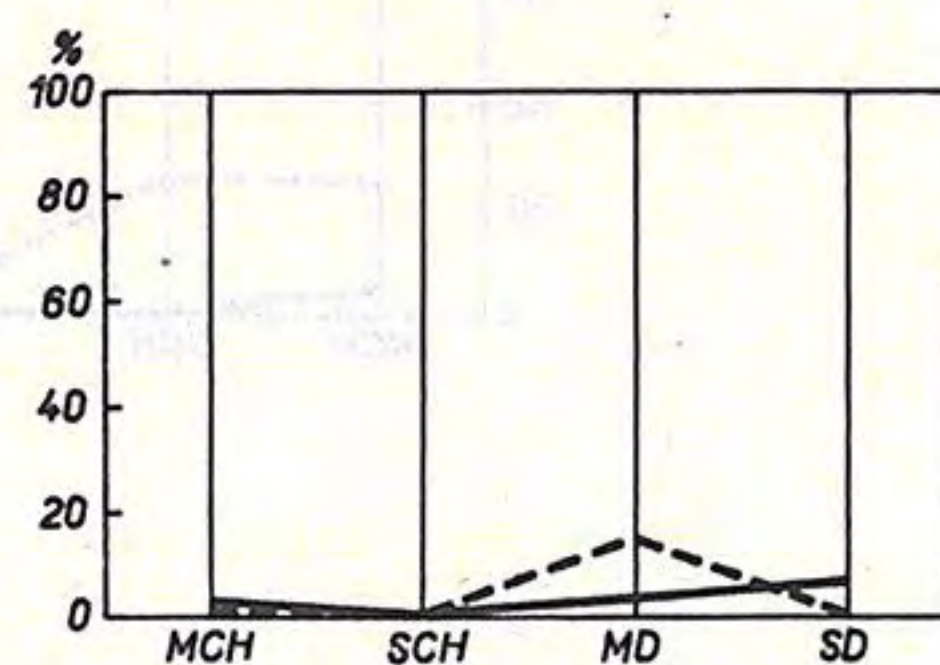
OČI 1

2

3

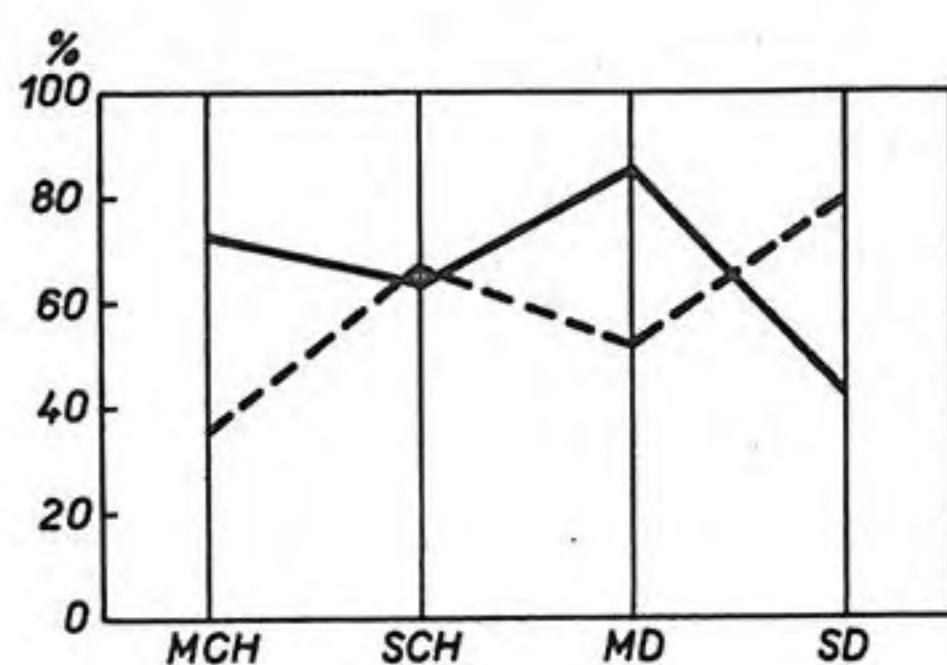

Graf 15. Kresba vlasů zvýrazněná (1), normální (2), chybějící (3)

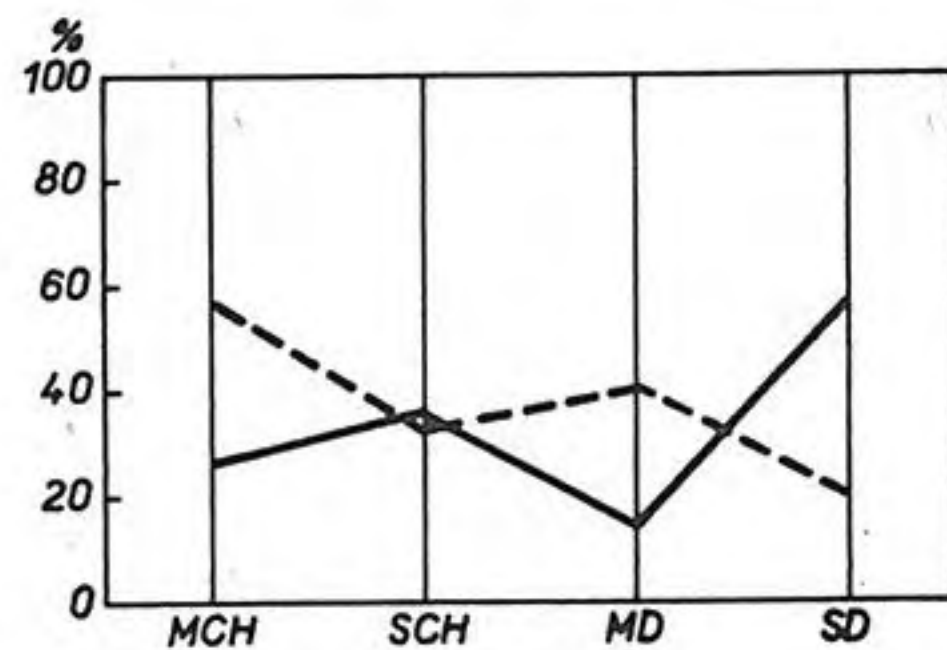
Graf 16. Kresba uší zvýrazněných (1), normálních (2), chybějících (3)

Graf 17. Kresba očí zvýrazněných (1), normálních (2), chybějících (3)

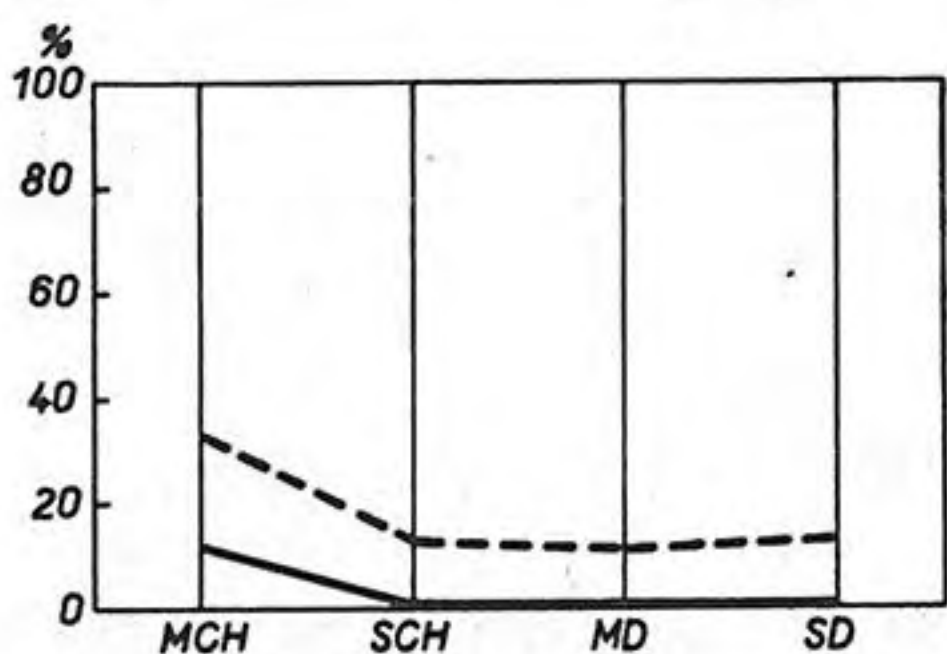
DLAŇ 2

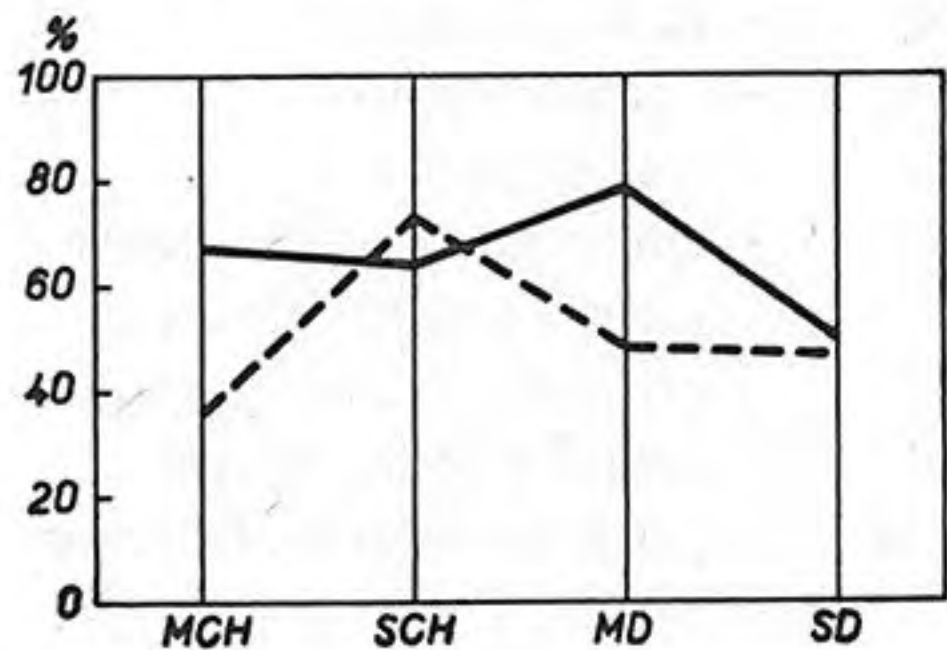
3

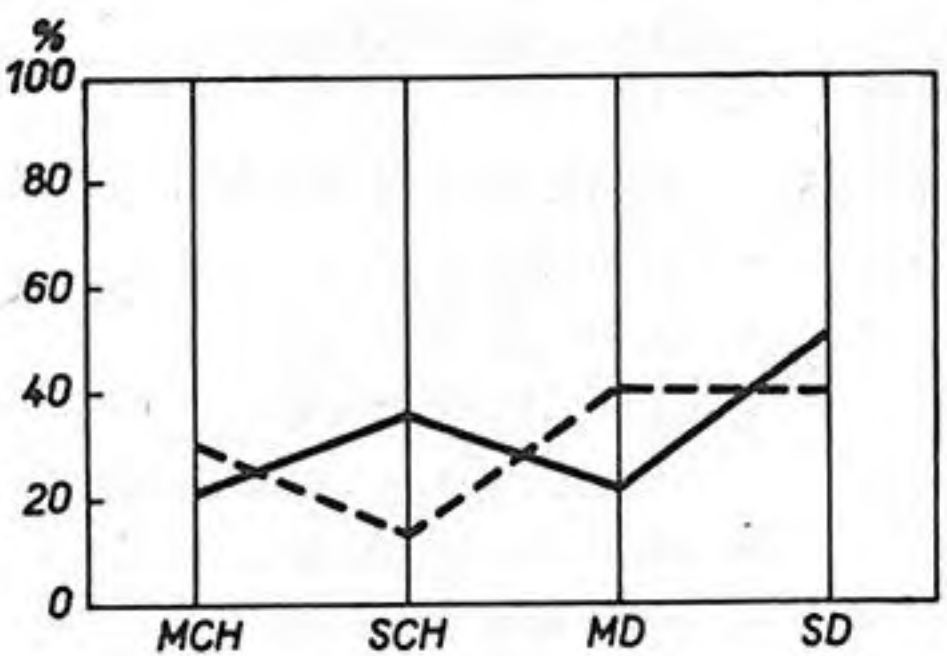
PRSTY 1

2

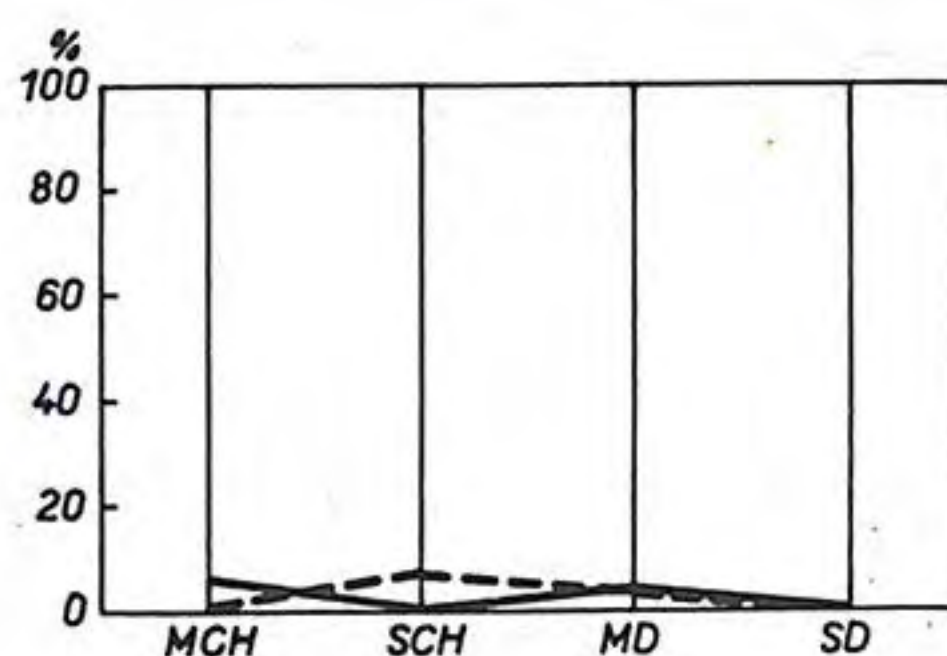

3

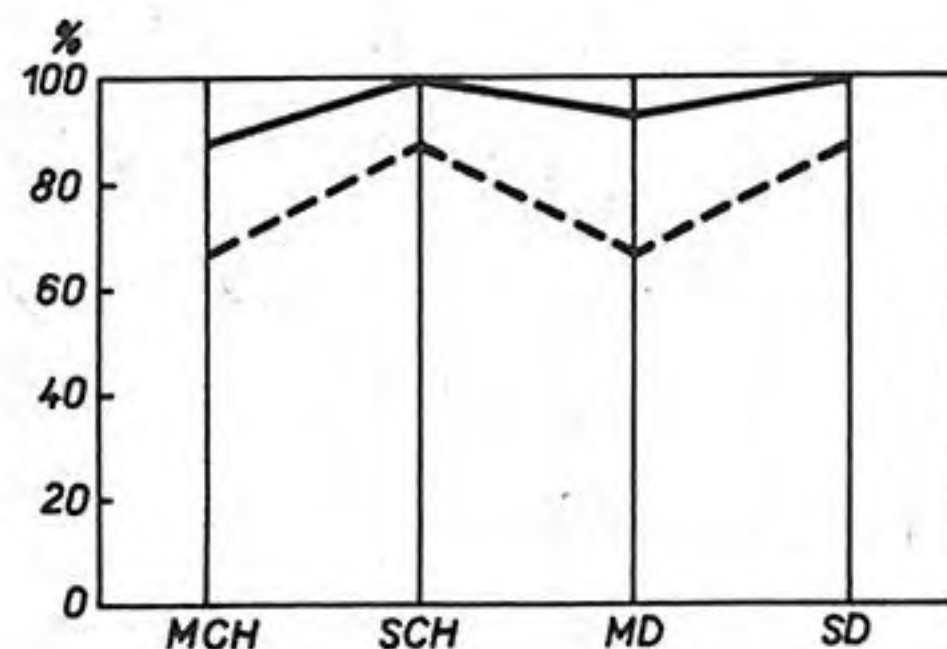

Graf 18. Kresba dlaní normálních (2), chybějících (3)

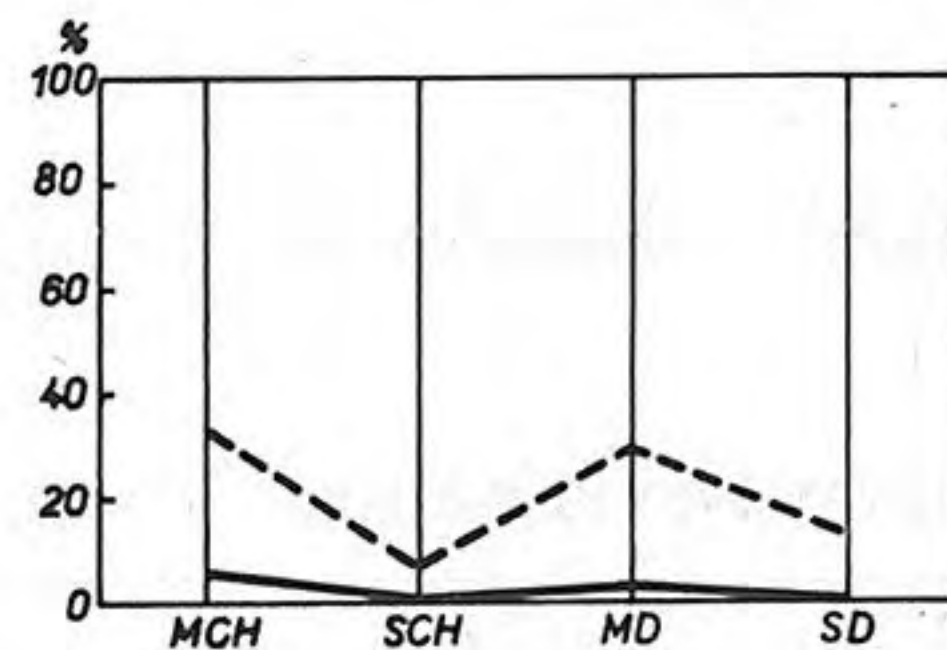
BOTY 1

2

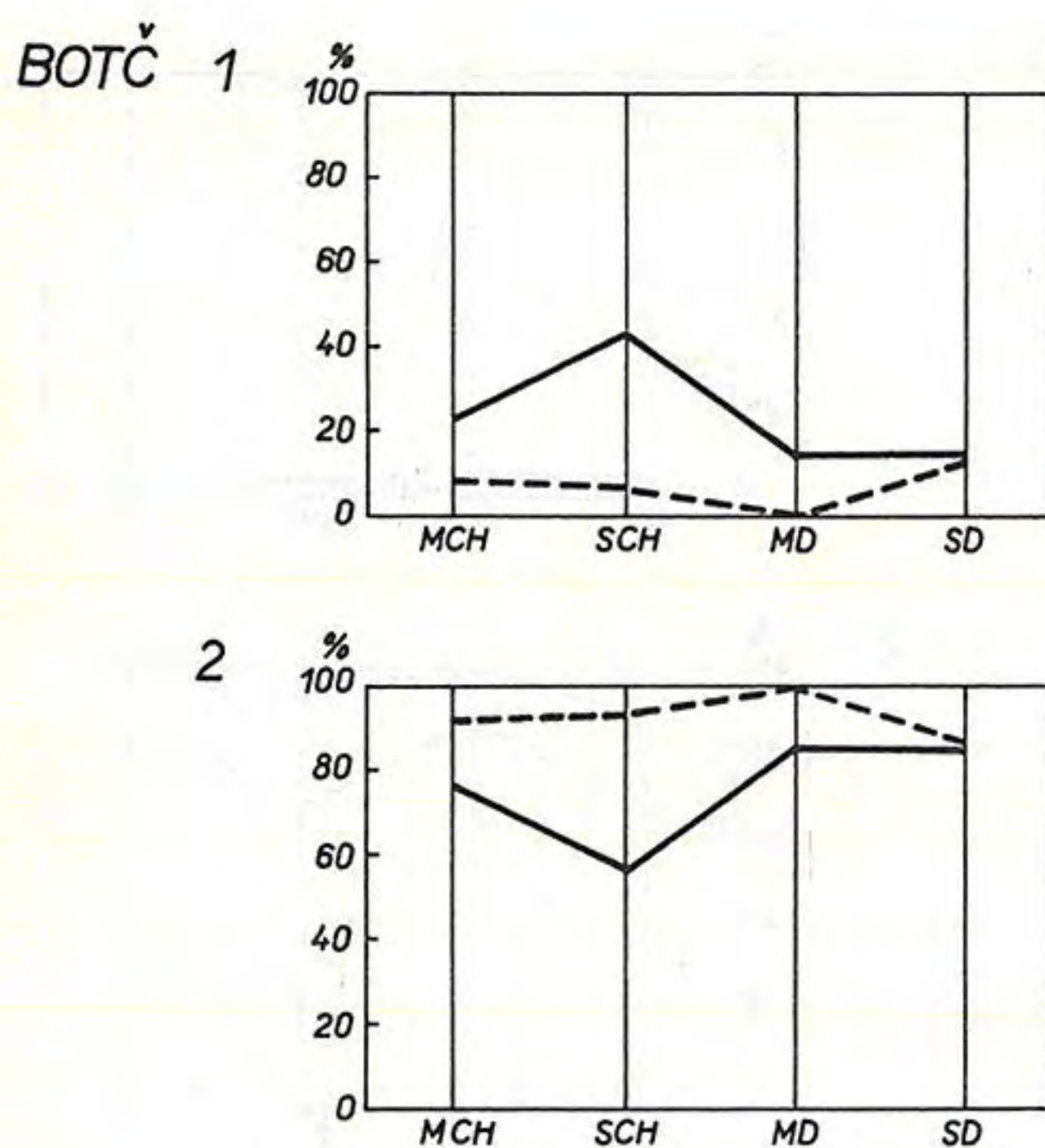

3

Graf 19. Kresba prstů zvýrazněných (1), normálních (2), chybějících (3)

Graf 20. Kresba bot zvýrazněných (1), normálních (2), chybějících (3)

Graf 21. Vyčernění (1), nevyčernění (2) bot

VYSVĚTLIVKY KE GRAFŮM

NOTES

SEX1	– shodnost první figury s vlastním pohlavím
SEXV	– pohlaví zřetelné
DYN	– dynamičnost figury
VEL	– velikost figury
SIMPL	– propracovanost figury
POL	– umístění figury
PROF	– postavení figury
SYM	– symetrie figury
PROP	– proporcionálnost figury
BIZ	– bizarnost
ŠRAF	– šrafování celé figury
ČÁRA	– vedení čar
ODĚV	– oděv
NAPS	– nápadnosti v šířce
VLASY	– kresba vlasů
UŠI	– kresba uší
OČI	– kresba očí
DLAŇ	– kresba dlaní
PRSTY	– kresba prstů
BOTY	– kresba bot
BOTČ	– vyčernění bot
MCH	– mladší chlapci
SCH	– starší chlapci
MD	– mladší dívky
SD	– starší dívky

SEX1	– coincident of the first figure with the own sex
SEXV	– distinctive sex
DYN	– dynamic figure
VEL	– size of figure
SIMPL	– elaboration of the figure
POL	– location of the figure
PROF	– position of the figure
SYM	– symetry of the figure
PROP	– proportionality of the figure
BIZ	– bizarre figure
ŠRAF	– striping of the whole figure
ČÁRA	– drawing of lines
ODĚV	– dress
NAPS	– conspicuous bredth
VLASY	– drawing of hair
UŠI	– drawing of ears
OČI	– drawing of eyes
DLAŇ	– drawing of palms (hands)
PRSTY	– drawing of fingers
BOTY	– drawing of shoes
BOTČ	– black shoes
MCH	– younger boys
SCH	– older boys
MD	– younger girls
SD	– older girls

4. K problematice osobnosti mladistvých, pokusivších se o sebevraždu

ROBERT KONEČNÝ, JANA KOCOURKOVÁ

Podáváme nejdříve stručný nástin koncepce složité problematiky, aniž se na tomto místě a v práci takto zaměřené můžeme vyrovnávat podrobněji s nejrozmanitějšími teoriemi, které se jí týkají.

Jde především o tyto problémy:

1. Jak charakterizovat sebevraždu úspěšně provedenou na rozdíl od nezdařeného pokusu o sebevraždu.

2. Jaký podíl má osobnost mladistvého na pokusu o sebevraždu (resp. na nedokončené sebevraždě) v komplexu faktorů, jež k sebevražednému jednání vedou.

3. Metodologické potíže uvedené problematiky.

Domníváme se ve shodě s řadou autorů, že v podstatě sebevražedného jednání je vědomé rozhodnutí ukončit svůj život a záměrná volba situace a prostředků, jež smrt zaručují. Máme-li na mysli rozdíly mezi motivy (motivací) a příčinami sebevraždy, domníváme se, že by bylo výhodné nadřadit kategorii sebeusmrcení a podřídít jí sebezabití, sebevraždu a sebeoběť.

Sebezabití

Užíváme-li znaků vědomé rozhodnutí a záměrná volba situace a prostředků k charakteristice sebevraždy, pak logicky nutně vylučujeme z pojmu sebevraždy ty případy, které tyto znaky nemají, jako:

1. impulzivní jednání (např. pacient se bez motivace, bez rozhodování a bez představy cíle vrhne z otevřeného okna);

2. zkratkové jednání (chybí rozhodování, boj motivů i výběr adekvátních prostředků vedoucích k cíli; tak např. pacient trpící nesnesitelnými bolestmi trigeminu, s cílem zbavit se jich, skočí v návalu bolesti z okna.

Tyto formy „sebevraždy“ proto považujeme za formy sebezabití.

3. Za sebezabití lze považovat také sebeusmrcení v psychotických onemocněních, např. v depresivní fázi maniodepresivity, v depresivní psychóze, v paranoidním bludu apod. Pacient sice zemřít chce a volí i prostředky, jež smrt realizují, ale suicidální jednání vyplývá z endogenních příčin a má obvykle charakter buď zkratkového jednání (depresivní dívka se vytrhne matce z ruky a snaží se skočit pod nákladní automobil) anebo je podmíněno bludem (pacient chce např. sebeusmrcením „vykoupit“ svět). Zejména v případech bludu je současně zřetelný rozdíl mezi skutečnými příčinami sebeusmrcení a motivací. Objektivní příčinou je psychóza, motivace je subjektivní a plyne z psychotického stavu (např. blud mesianismu).

4. Do kategorie sebezabití patří nepochybně i „sebevraždy“ v dětských hrách (v „klubu“ desíletých sebevrahů chlapec, na kterého padl los, se zabil, aby nevypadal jako zbabělec, ač zemřít nechtěl).

5. Za sebezabití lze považovat rovněž tzv. demonstrativní „sebevražedné“ jednání, které náhodně končí nechtěnou smrtí (středoškolský profesor - hysterik mnohokrát vyhrožoval smrtí, přičemž vždy vystupoval na římsu okna. Zabil se proto, že mu při jednom z takových výstupů uklouzla noha).

Sebevraždy

Přechodem od sebezabití k sebevraždám jsou:

1. sebevraždy anomálních osobností (psychopatů, osobností nezralých nebo osobností s disharmonickým vývojem), které lze za sebevraždu považovat proto, že jde o úmysl zemřít i o rozmyslnou volbu situace a prostředků. Podíl anomaly však přece jen váže aspoň zčásti tyto sebevraždy ke kategorii sebezabití. Příkladem může být filosof Klíma, kterého klade J. Viewegh jako výrazný příklad do kategorie tzv. bilanční sebevraždy a již rozumí takovou sebevraždu, „kterou provede osoba — v podstatě zcela normální — racionálně, jako jistou bilanci svého dosavadního života a po zvážení kladných i záporných vyhlídek“ (J. Viewegh, 1969). Život, dílo, korespondence, literární gesta hry se smrtí atd. však rozhodně svědčí proti charakteristice filozofa Klímy jako „v podstatě normálního, zdravého jedince“.

2. Do kategorie sebevraždy jako reakce na životní trauma bychom mohli řadit např. případy sebevražd z pocitu nenapravitelných, těžkých životních ztrát (matka se rozhoduje pro sebevraždu po nečekané smrti své jediné dcery).

3. Kategorii bilanční sebevraždy (přičemž může platit Vieweghova charakteristika) bychom ponechali pro takové případy, jako je např. rozhodnutí skončit život poté, když se určitě blíží smrt způsobená metastazou rakovinného nádoru, nebo sebevražda nepohyblivého penzisty, který je zcela osamocen ponechán svému osudu, apod.

4. Sebevražda jako společenský uzus: smrt římských senátorů na příkaz cízara; smrt důstojníků jako poslední možnost „záchrany“ cti; japonská harakiri.

5. Sebevraždy filozoficky zdůvodněné (Hegesias Peisithanatos, Schopenhauer; na základě jejich filozofického učení spáchalo mnoho lidí sebevraždu).

6. Indukované sebevraždy (manžel přemluví manželku, aby s ním skončila ve strastiplném stáří život, i když ji samotnou by myšlenka na sebevraždu nikdy nenapadla).

7. Považujeme za vhodné klást do kategorie sebevražd i některé případy sebeoběti, ať již se sebeobět týká jedince nebo společenského celku: sebevražda po uzavřené životní pojistce, mající zachránit životní standard rodině; sebevražda proto, aby byla uvolněna cesta sokovi v lásce; sebevraždy upálením buddhistických mnichů ve Vietnamu — sebeobět měla být nejen protestem, ale i výzvou k odporu; japonští kamikadze — živá torpéda apod.; přednost dětem a ženám při záchraně z tonoucí lodi apod. Ve všech těchto případech jde sice o rozhodnutí zemřít, je jasná i volba situace a prostředků, ale jde o podstatný rozdíl vůči ostatním kategoriím sebevražd: smrt je tu volena z nadosobních motivů — slouží nikoli jako ukončení

osobní trýzně životní, nýbrž jako prostředek, který má být službou druhým lidem.

Sebeoběť

A konečně je nutno všimnout si *sebeoběti* z ideových důvodů. Jedinec sice nechce nechce spáchat sebevraždu a nevolí také situaci a prostředky, jež by vedly k smrti, ale odmítá zachování života za cenu zrady vyznávaných hodnot, než aby zradil své přesvědčení, vědeckou nebo filozofickou pravdu apod.: známé příklady z dějin nám tuto kategorii dostatečně ilustrují: Sokrates, Hus, Panna Orleánská, Galileo Galilei apod.

Pokusy o sebevraždu

Od kategorie sebeusmrcení (ať už jde o sebezabití, sebevraždu nebo sebeoběť), je nutno lišit *pokusy o sebevraždu* (tentamen suicidii). I v této otázce není jednoty, jak je patrné z citátů několika ilustrativně vybraných autorů:

Schlieffen (1969) pokládá za důležité odlišit sebevraždu a sebevražedný pokus v těchto bodech:

1. Ženy konají častěji suicidální pokusy, muži suicidium.
2. Sebevražedný pokus u obou pohlaví dominuje především v první polovině života, sebevražda v druhé polovině.
3. Při sebevražedných pokusech je častější použití tzv. „měkkých“ metod (barbituráty, psychofarmaka), u sebevražd jsou voleny tzv. „tvrdé“ metody (pověšení, přerezáni žil, zastřelení, utopení).
4. Motivy vedoucí k sebevražedným pokusům pocházejí především z oblasti interpersonálních konfliktů (nešťastná láska, rozpory v manželství a v rodině); motivy vedoucí k sebevraždám z oblasti intrapersonální a z problémů ohrožení (těžké nemoci, psychické defekty, existenční ohrožení atp.).
5. K suicidálnímu pokusu dochází nejčastěji ze spontánního, málo promyšleného rozhodnutí, suicidium je naproti tomu výsledkem delšího plánování a přípravy.

Farberow a Sneiderman (In Beall, 1969) upozornili, že sebevražedný pokus je nepřímou formou interpersonální komunikace, „voláním o pomoc“. Z našich autorů Bojanovský (1961) připisuje sebevražednému pokusu charakter volání o pomoc a vidí v něm signál ohrožených hodnot.

Podobně Gunnar Waage (1966) poukazuje na rozdíl mezi suicidálním pokusem a sebevraždou: „Sebevražda je rozhodný odklon od života, charakteristický vůlí vymanit se z lidské společnosti. Pokus o sebevraždu je posledním zoufalým apelem na lidi, tedy vlastně obrát k lidské společnosti“.

Martonová (1964) se zabývá bližším vymezením a diferenciací mezi samotnými suicidálními pokusy, které třídí na:

1. Vážné (nazývané Vondráčkem nedokonané sebevraždy): podstatnými rysy jsou a) úmysl zemřít, b) adekvátní volba způsobu a místa provedení, c) nepředvídaný zásah z okolí, jímž je čin přerušen.
2. Demonstrativní: podstatnými rysy jsou a) vůle přežít pokud možno výhod-

ně, b) volba prostředků a místa provedení adekvátní cíli, c) zásah z okolí, který bylo možno pokládat za pravděpodobný.

3. Alarmové: obsahují prvek volání o pomoc a upozorňují na porušení duševní rovnováhy a krizi mezilidských vztahů (Dytrych, Haas, Semotán, 1962).

Na nevýhodnost pojmu „demonstrativní“ upozorňuje Široký, který říká, že demonstrativní ráz může provázet předstírané i opravdové suicidální jednání (Široký, Capponi, 1969).

Janota (1968) odmítá označovat pokusy o dosažení nějakého prospěchu pomocí napodobování sebevražděného počínání za pokusy sebevražděné.

Rovněž Prokůpek (1968) se domnívá, že případy, kde nebyl úmysl skončit život, ale upozornit na sebe, by neměly být označovány jako sebevražděné pokusy.

Domníváme se, že se lze vyhnout podstatným věcným i terminologickým rozpakům, nezvolíme-li pojem sebevražděný pokus jako pojem nadřazený, ale zvolíme-li termín *suicidální aktivita nekončící smrtí*, ať už jde o a) skutečný, i když nezdařený pokus o sebevraždu (tentamen suicidii), s vůlí zemřít, ale s nechtěnou, neúmyslnou volbou neúčinného prostředku nebo situace (např. nepředvídané přerušení sebevražděného jednání zvenčí: náhodný chodec odřízne provaz, anebo o b) sebevražděné chování účelové, ať už je motivací „alarmové volání o pomoc a porozumění“, anebo ať má chování charakter nátlaku, event. vydírání a sebevražděné chování je předstíráním, okázale hereckým projevem majícím přimět jedince nebo kolektiv, aby vyhověli přání „suicidanta“ (theatrum hystericum; žena vyhrožující sebevraždou, rozejde-li se s ní manžel; ale táž žena přiměla manžela k rozvodovým úvahám právě proto, že vyhrožovala sebevraždou i pro nejmalichernější nevyhovění — např. odmítnutí peněz na nový kostým apod.). Sem patří i některé dětské pokusy nátlakové („Však uvidíte! To budete plakat, až se vám zabiju!“) — které mohou někdy vyústit v sebeusmrcení, jestliže dítě je pobouřeno tím, že se mu nevěří.

V přehledu tedy vypadá naše koncepce takto:

I. SEBEUSMRCENÍ

A. SEBEZABITÍ

1. Impulzivní jednání
2. Zkratkové jednání
3. Psychotická onemocnění
4. V dětských hrách
5. Demonstrativní sebevražděné jednání končící nechtěnou smrtí

B. SEBEVRAŽDA

1. Anomálních osobností
2. Jako reakce na životní trauma
3. Bilanční sebevražda
4. Jako společenský uzus
5. Ideologicky zdůvodněná
6. Indukovaná sebevražda
7. Některé případy sebeoběti (mimo ideové důvody)

C. SEBEOBĚŤ

1. Sebeoběť z ideových důvodů

II. SUICIDÁLNÍ AKTIVITA NEKONČÍCÍ SMRTÍ

A. Skutečný pokus o sebevraždu (tentamen suicidii)

B. Suicidální aktivita účelová

1. Alarmová (volání o pomoc a porozumění)
2. Nátlaková (theatrum suicidii) až vyděračská

K charakteristice osobnosti mladistvých, pokusivších se o sebevraždu

Odlišili jsme motivaci a příčinu sebevražedné aktivity; ilustrovali jsme tento rozdíl na sebeusmrcení psychotika trpícího bludem: příčinou je psychóza — motivací mesiášský blud. Rozlišení motivace a příčiny je nasnadě, obecně se uznává (např. Gaupp již v r. 1905, Viewegh 1969). Není také třeba zdůrazňovat, že jak příčiny, tak motivace sebevražd i suicidálních aktivit nekončících smrtí jsou mnohačetné, endogenní i exogenní a byly mnohokrát podrobeny zkoumání.

Studium motivace a příčin sebevražd by ovšem nestačilo k pochopení sebevraždy, pokud bychom současně nestudovali osobnost suicidanta, která nepochybně je základním faktorem skutečnosti, že se jeden člověk v určitých podmínkách o sebevraždu pokusí, kdežto druhý nikoli. Lze se hypoteticky domnívat, že je to právě struktura osobnosti a některé specifické rysy osobnosti, které působí různost reakcí — to, že táž situace je různými osobnostmi různě prožívána, poznávána i hodnocena.

Nabízí se proto komparativní studium jedinců, pokusivších se o sebevraždu, s jedinci, kteří se o sebevraždu nepokusili. A tu narážíme na řadu velmi obtížných problémů: nepochybně by srovnávaný vzorek suicidantů a nonsuicidantů měl být vyrovnán nejen co do věku, pohlaví, vzdělání atd., ale i co do stejné kvality a intenzity zátěžové situace, sociálních a rodinných poměrů atd. Bylo by ovšem lze představit si longitudinální sledování rozsáhlého populačního vzorku s detailní znalostí osobnostní struktury a vlastností každého jedince a podrobné srovnávací studium suicidantů a nonsuicidantů tohoto nutně velmi rozsáhlého populačního vzorku.

Náš příspěvek je podstatně skromnější: ve své studii rozumíme pojmem mladistvý suicidant adolescenty ve věku 16–19 let, kteří se pokusili o sebevraždu s vážným úmyslem zemřít a byli zachráněni. Pokud jde o pojem osobnosti, pak jí rozumíme organizovanou a organizující celistvost (strukturu) relativně stálých vlastností (rysů), dynamicky se vyvíjejících z vrozených dispozic individua v integraci s životním prostředím. Jsme si ovšem vědomi toho, že postihnout osobnost takto chápanou by vyžadovalo velké množství zkoušek, a proto jsme volili zhruba analogický postup, kterého užili Gorceix et Zimbacca (1968) ve své studii, popisující dlouhodobý výzkum francouzské „service de réanimation“; užili Wechslerova testu inteligence, Minnesotského dotazníku a Rorschachova testu. Dospěli k tomu, že inteligence mladistvých sebevrahů je normální a že není rozdílu mezi hochy a dívkami; konfigurace profilů MMPI hochů a dívek indikuje heterogenitu těchto skupin. Chlapci získávají nejvyšší hodnotu ve škále Pd. Pro jejich osobnost platí označení „immatureovaná“. Jsou sugestibilní, narcistní, emotivní, často trpí pocitem méněcennosti. Dívky naproti tomu získávají nejvyšší hodnotu ve škále Pa a jsou výrazně hypersenzitivní. V ROR převažuje ambiekvální a koartovaný typ prožívání s více méně labilní afektivní reaktivitou.

Tíž autoři upozorňují na úzkost, Schlieffen (1969) na psychickou labilitu a dráždivost, jiní autoři zejména na agresivitu. Avdějev (1963) si všiml ještě nepřítomnosti životních zkušeností, neschopnosti překonávat životní těžkosti, neschopnosti vidět velké cíle a perspektivy a nesprávné výchovy. Frankl (1956, 1967) klade důraz na existenciální frustraci. Rozšířili jsme proto podstatně testovou baterii,

která by byla s to alespoň poněkud rozmnožit naše znalosti komparačního studia suicidantů a nonsuicidantů.

Seznámíme čtenáře se základními daty souboru a s užitými metodami.

Soubor

Ve svém souboru jsme vyšetřili 20 mladistvých suicidantů ve věku 16–19 let. Z nich bylo 18 dívek a 2 hoši. Soubor byl získán náhodným výběrem v tom smyslu, že z mladistvých suicidantů byli do něho zařazováni jen ti, u nichž byl zjištěn skutečný (nikoli jen předstíraný) úmysl zemřít. Nebyly tedy do souboru pojaty ve sledu, jak byly hospitalizovány, ty případy suicidantů, u nichž bylo problematické kritérium úmyslu zemřít a nebylo možno vyloučit demonstrativní, účelový charakter suicidálního jednání.

Motivace suicidálního jednání byla tato: interpersonální rodinné vztahy (9 případů), erotická motivace (7), školní potíže (1), zaměstnání (1), tělesná vada (1), pocit nesmyslnosti životní (1). Převažovaly tedy v našem souboru zřetelně pokusy, jež mají charakter konfliktových, stressových nebo frustračních situací životních.

Sedm jedinců našeho souboru se narodilo v roce 1953, sedm v roce 1954 a pět v roce 1955. Nejstarší (jediný) se narodil v roce 1952.

Co do vzdělání: střední školu studovalo 9 členů našeho souboru, v učebním poměru bylo 8, v ZDŠ 3 členové souboru.

Kontrolní skupina byla rovněž dvacetičlenná a vyrovnali jsme ji jak co do pohlaví, tak co do věku i vzdělání.

Metody

V obou skupinách jsme užili Cattellova P. F. (šestnáctifaktorového dotazníku), Rosenzweigova testu frustrační tolerance, MAS dotazníku J. A. Taylorové, zjišťujícího manifestní úzkost, testu životního smyslu PIL (Crumbaugh a Maholick), který je konstruován na základě Frankovy koncepce potřeby životního smyslu a existenční frustrace, a konečně jsme užili verbální části WB testu inteligence.

Obě skupiny jsme srovnávali Studentovým t-testem.

Výsledky

Cattellův šestnáctifaktorový dotazník

1. V Cattellově šestnáctifaktorovém dotazníku neexistují mezi skupinou mladistvých suicidantů statisticky významné rozdíly ve faktorech A, B, C, G, I, L, M, N, Q₁, Q₂, Q₃. Statisticky významné rozdíly však byly zjištěny ve faktorech C, F, H, O a Q₄.

Faktor C (emoční stabilita — neuspokojená emocionalita)

1. Hladina významnosti byla zvolena $p = 0,01$ a $0,05$.

2. Vypočítané charakteristiky první skupiny jsou označeny indexem 1, charakteristiky druhé skupiny jsou označeny indexem 2.

$$\begin{aligned}n_1 &= 20 \\ \bar{x}_1 &= 2,95 \\ s_1^2 &= 1,62\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}n_2 &= 18 \\ \bar{x}_2 &= 6,5 \\ s_2^2 &= 2,17\end{aligned}$$

3. Pomocí t-testu testujeme nulovou hypotézu $H_0 \Rightarrow \bar{x}_1 = \bar{x}_2$

4. Výpočet testovacího t-kritéria.

$$t = 7,911$$

5. Pro $f = 36$ je podle tabulky hodnot t nalezená hodnota významná na jednocentní hladině významnosti, protože kritická hodnota t je při jednocentní hladině významnosti rovna 2,718.

Protože $t = 7,911$, je možno prohlásit, že mezi průměry existuje statisticky významný rozdíl.

Závěr

Mezi výsledky skupiny mladistvých suicidantů a skupiny kontrolní byl ve faktoru C Cattellova šestnáctifaktorového dotazníku zjištěn statisticky významný rozdíl na jednocentní hladině významnosti. Mladiství suicidanti jsou tedy charakterizovatelní neuspokojenou emocionalitou (citovostí, nezralostí, nestálostí). Tento faktor se projevuje v následujících vlastnostech: nedostatek frustrační tolerance, proměnlivost postojů, všeobecně citový, odkládá řešení nepříjemných záležitostí a osobních rozhodnutí, neuroticky unavený, má sklon se starat a trýznit se.

Faktor F (*surgence — desurgence*)

1. Hladina významnosti byla zvolena 0,01 a 0,05.

2. Vypočítané charakteristiky jsou označeny indexem 1 pro první skupinu a indexem 2 pro skupinu druhou.

$$\begin{aligned}n_1 &= 20 \\ \bar{x}_1 &= 4,85 \\ s_1^2 &= 4,13\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}n_2 &= 18 \\ \bar{x}_2 &= 6,33 \\ s_2^2 &= 4\end{aligned}$$

3. Pomocí t-testu testujeme nulovou hypotézu $H_0 \Rightarrow \bar{x}_1 = \bar{x}_2$

4. Výpočet testovacího t-kritéria.

$$t = 2,242$$

5. Pro $f = 36$ je podle tabulky hodnot t nalezená hodnota významná na 5 procentní hladině významnosti. Kritická hodnota t při jednocentní hladině významnosti je rovna 2,718, při 5 procentní hladině významnosti 2,027. Protože $t = 2,242$, je možno prohlásit, že mezi průměry existuje statisticky významný rozdíl.

Závěr: Mezi výsledky skupiny mladistvých suicidantů a skupiny kontrolní byl ve faktoru F Cattellova šestnáctifaktorového dotazníku zjištěn statisticky významný rozdíl na 5 procentní hladině významnosti. Pro mladistvé suicidanty je tedy charakteristická desurgence F — (mrzutý, strážlivý, vážný). Projevuje se v následujících

vlastnostech: mlčenlivý, zahleděný do sebe, smutný, depresivní, starostlivě zamýšlený, nesdílný, kontrolující se, malátný, pomalý.

Faktor H (parmia: dobrodružný — threctia: plachý)

1. Hladina významnosti byla zvolena $p=0,01$ a $p=0,05$.
2. Vypočítané charakteristiky první skupiny jsou označeny indexem 1, charakteristiky druhé skupiny indexem 2.

$$n_1 = 20$$

$$\bar{x}_1 = 4,85$$

$$s_1^2 = 2,09$$

$$n_2 = 18$$

$$\bar{x}_2 = 6,55$$

$$s_2^2 = 5,71$$

3. Pomocí t-testu testujeme nulovou hypotézu $H_0 \Rightarrow \bar{x}_1 = \bar{x}_2$
4. Výpočet testovacího t-kritéria

$$t = 2,812$$

5. Pro $f = 36$ je podle tabulky hodnot nalezená hodnota významná na jednocentní hladině významnosti, protože kritická hodnota t je při jednocentní hladině významnosti rovna 2,718. Protože $t = 2,812$, je možno prohlásit, že mezi průměry existuje statisticky významný rozdíl.

Závěr: Mezi výsledky skupiny mladistvých suicidantů a skupiny kontrolní byl ve faktoru H Cattellova šestnáctifaktorového dotazníku zjištěn statisticky významný rozdíl na jednocentní hladině významnosti. Jde o převážně konstituční faktor, jehož podstata je v reaktivitě autonomního systému. Pro mladistvé suicidanty jako osoby H — je charakteristická threctia (plachost, váhavost). U této reaktivity je nápadná citlivost k hrozbě.

Faktor O (náchyllost k pocitu viny — sebedůvěra)

1. Hladina významnosti byla zvolena $p=0,01$ a $p=0,05$.
2. Vypočítané charakteristiky první skupiny jsou označeny indexem 1, charakteristiky druhé skupiny indexem 2.

$$n_1 = 20$$

$$\bar{x}_1 = 7,6$$

$$s_1^2 = 2,46$$

$$n_2 = 18$$

$$\bar{x}_2 = 3,19$$

$$s_2^2 = 3,19$$

3. Pomocí t-testu testujeme nulovou hypotézu $H_0 \Rightarrow \bar{x}_1 = \bar{x}_2$
4. Výpočet testovacího t-kritéria

$$t = 4,236$$

5. Pro $f = 36$ je podle tabulky hodnot t nalezená hodnota významná na jednocentní hladině významnosti, protože kritická hodnota t je při jednocentní hladině významnosti rovna 2,718. Protože $t = 4,236$, je možno prohlásit, že mezi průměry existuje statisticky významný rozdíl.

Závěr: Mezi výsledky skupiny mladistvých suicidantů a skupiny kontrolní byl

ve faktoru O Cattellova šestnáctifaktorového dotazníku zjištěn významný rozdíl na jednocentní hladině významnosti. Faktor O je centrální komponentou úzkosti. Mladiství suicidanti jako osoby O+ se tedy vyznačují náchylností k pocitu viny (bázlivostí a nejistotou).

Faktor Q₄

1. Hladina významnosti byla zvolena $p = 0,01$ a $p = 0,05$.
2. Vypočítané charakteristiky první skupiny jsou označeny indexem 1, charakteristiky druhé skupiny indexem 2.

$$n_1 = 20$$

$$\bar{x}_1 = 7,25$$

$$s_1^2 = 2,82$$

$$n_2 = 18$$

$$\bar{x}_2 = 4,66$$

$$s_2^2 = 2,47$$

3. Pomocí t-testu testujeme nulovou $H_0 \Rightarrow \bar{x}_1 = \bar{x}_2$
4. Výpočet testovacího t-kritéria.

$$t = 4,886$$

5. Pro $f = 36$ je podle tabulky hodnot t nalezená hodnota významná na jednocentní hladině významnosti. Kritická hodnota t je při jednocentní hladině významnosti rovna 2,718.

Protože $t = 4,886$, je možno prohlásit, že mezi průměry existuje statisticky významný rozdíl.

Závěr: Mezi výsledky skupiny mladistvých suicidantů a skupiny kontrolní byl ve faktoru Q₄ Cattellova šestnáctifaktorového dotazníku zjištěn rozdíl na jednocentní hladině významnosti. Mladistvé suicidanty jako osoby Q₄ + můžeme tedy charakterizovat vysokou ergickou tenzí, která se projevuje napětím, dráždivostí, úzkostí, iracionálními obavami a vnitřním zmatkem.

Souhrn

Mezi skupinami mladistvých suicidantů a osobami skupiny kontrolní existuje statisticky významný rozdíl ve struktuře osobnosti, měřené Cattellovým šestnáctifaktorovým dotazníkem, v následujících faktorech:

C (na jednocentní hladině významnosti ve prospěch C — u mladistvých suic.)

F (na 5procentní hladině významnosti ve prospěch F — u mladistvých suic.)

H (na jednocentní hladině významnosti ve prospěch H — u mladistvých suic.)

O (na jednocentní hladině významnosti ve prospěch O+ u mladistvých suic.)

Q₄ (na jednocentní hladině významnosti ve prospěch Q₄ + u mladistvých suic.)

Zkouška Rosenzweigova

Extrapunitivita

1. Hladina významnosti byla zvolena $p = 0,01$ a $p = 0,05$.
2. Vypočítané charakteristiky první skupiny (skupiny mladistvých suicidantů)

jsou označeny indexem 1, charakteristiky skupiny druhé (kontrolní) jsou označeny indexem 2.

$$\begin{aligned}n_1 &= 20 \\ \bar{x}_1 &= 32,79 \\ s_1^2 &= 311,7\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}n_2 &= 18 \\ \bar{x}_2 &= 54,50 \\ s_2^2 &= 173,39\end{aligned}$$

3. Pomocí t-testu testujeme nulovou hypotézu $H_0 \Rightarrow \bar{x}_1 = \bar{x}_2$.

4. Výpočet testovacího t-kritéria.

$$t = 4,316$$

5. Pro $f = 36$ je podle tabulky hodnot t nalezená hodnota významná na jedno-procentní hladině významnosti, protože kritická hodnota t je při jednoprocen-tní hladině významnosti rovna 2,718.

Závěr: Protože $t = 4,316$, je možno prohlásit, že mezi průměry existuje statisticky významný rozdíl na jednoprocen-tní hladině významnosti. Mladiství suicidanti se tedy vyznačují výrazně nižší extrapunitivitou než osoby kontrolní skupiny.

(Poznámka: poněvadž tento postup byl zachován i u všech dalších položek Rosen-zweigova testu, budeme dál uvádět jen příslušné hodnoty.)

Intropunitivita

1. Hladina významnosti: $p - 0,01$ a $p - 0,05$.

2. Vypočítané charakteristiky:

$$\begin{aligned}n_1 &= 20 \\ \bar{x}_1 &= 35,31 \\ s_1^2 &= 141,73\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}n_2 &= 18 \\ \bar{x}_2 &= 24,62 \\ s_2^2 &= 85,05\end{aligned}$$

3. Nulová hypotéza: $H_0 \Rightarrow \bar{x}_1 = \bar{x}_2$.

4. $t = 3,107$

5. Pro $f = 36$ je nalezená hodnota na jednoprocen-tní hladině významnosti, protože t (jeho kritická hodnota) je na jednoprocen-tní hladině významnosti rovno 2,718.

Závěr: Protože $t = 3,107$, je mezi průměry statisticky významný rozdíl na jedno-procentní hladině významnosti. Mladiství suicidanti se tedy vyznačují výrazně vyšší intrapunitivitou než osoby kontrolní skupiny.

Impunitivita

1. Hladina významnosti: $p - 0,01$ a $p - 0,05$

2. Vypočítané charakteristiky:

$$\begin{aligned}n_1 &= 20 \\ \bar{x}_1 &= 31,61 \\ s_1^2 &= 93,40\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}n_2 &= 18 \\ \bar{x}_2 &= 24,95 \\ s_2^2 &= 37,04\end{aligned}$$

3. Nulová hypotéza: $H_0 \Rightarrow \bar{x}_1 = \bar{x}_2$.

$$4. t = 2,571$$

5. Pro $f = 36$ je nalezená hodnota na 5 procentní hladině významnosti. Kritická hodnota t při jednocentní hladině významnosti je rovna 2,718 při 5 procentní hladině významnosti 2,027.

Závěr: Protože $t = 2,571$, je statisticky významný rozdíl, na 5 procentní hladině významnosti. Pro mladistvé suicidanty je tedy charakteristická vyšší impunita než pro osoby kontrolní skupiny.

Typ reakce

Překonávání překážky

1. Hladina významnosti: $p - 0,01$ a $p - 0,05$

2. Vypočítané charakteristiky:

$$n_1 = 20$$

$$\bar{x}_1 = 16,74$$

$$s_1^2 = 34,645$$

$$n_2 = 18$$

$$\bar{x}_2 = 13,28$$

$$s_2^2 = 34,66$$

3. Nulová hodnota: $H_0 \Rightarrow \bar{x}_1 = \bar{x}_2$.

$$4. t = 1,806$$

5. Pro $f = 36$ není nalezená hodnota významná. Kritická hodnota t při jednocentní hladině významnosti je rovna 2,718, při 5 procentní hladině významnosti 2,027.

Závěr: Protože $t = 1,806$, není možno zamítnout nulovou hypotézu a je třeba prohlásit, že mezi průměry není významný rozdíl, a tedy také ne mezi výsledky skupiny mladistvých suicidantů a skupiny kontrolní.

Obrana já

1. Hladina významnosti: $p - 0,01$ a $p - 0,05$

2. Vypočítané charakteristiky:

$$n_1 = 20$$

$$\bar{x}_1 = 52,36$$

$$s_1^2 = 121,17$$

$$n_2 = 18$$

$$\bar{x}_2 = 60,95$$

$$s_2^2 = 120,58$$

3. Nulová hypotéza: $H_0 \Rightarrow \bar{x}_1 = \bar{x}_2$.

$$4. t = 2,364$$

5. Pro $f = 36$ je nalezená hodnota významná na 5 procentní hladině. Kritická hodnota t při jednocentní hladině významnosti je rovna 2,718, při 5 procentní hladině významnosti 2,027.

Závěr: Protože $t = 2,364$ je statisticky významný rozdíl, a to na 5 procentní hladině. V tomto kritériu získává skupina mladistvých suicidantů v průměru nižší hodnotu než skupina kontrolní.

Potřeba řešení

1. Hladina významnosti: $p = 0,01$ a $p = 0,05$.
2. Vypočítané charakteristiky:

$$\begin{aligned}n_1 &= 20 \\ \bar{x}_1 &= 30,71 \\ s_1^2 &= 118,76\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}n_2 &= 18 \\ \bar{x}_2 &= 25,26 \\ s_2^2 &= 127,35\end{aligned}$$

3. Nulová hypotéza: $H_0 \Rightarrow \bar{x}_1 = \bar{x}_2$.
4. $t = 1,509$
5. Pro $f = 36$ není nalezená hodnota významná. Kritická hodnota t při jedno-procentní hladině významnosti je rovna 2,718, při 5 procentní hladině významnosti 2,027.

Závěr: Protože $t = 1,509$ nebyl mezi výsledky skupiny mladistvých suicidantů a skupiny kontrolní zjištěn významný rozdíl.

Souhrn výsledků Rosenzweigova testu

Mezi osobami skupiny mladistvých suicidantů a osobami skupiny kontrolní existuje statisticky významný rozdíl v reaktivitě v Rosenzweigově frustračním testu v následujících kritériích:

Extrapunitivita: rozdíl je signifikantní na 1 procentní hladině významnosti; mladiství suicidanti jsou výrazně méně extrapunitivní;

Intropunitivita: rozdíl je signifikantní na 1 procentní hladině významnosti; mladiství suicidanti jsou výrazně více intropunitivní.

Impunitivita: rozdíl je významný na 5 procentní hladině významnosti; mladiství suicidanti jsou více impunitivní.

Obrana já: rozdíl je signifikantní na 5 procentní hladině významnosti; mladiství suicidanti získávají v průměru nižší hodnotu než kontrolní skupina.

MAS (škála manifestní úzkosti podle Taylorové)

Vypočítané charakteristiky:

$$\begin{aligned}n_1 &= 20 \\ \bar{x}_1 &= 29,25 \\ s_1^2 &= 931,57 \\ t &= 2,109\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}n_2 &= 18 \\ \bar{x}_2 &= 13,44 \\ s_2^2 &= 181,33\end{aligned}$$

Pro $f = 36$ je nalezená hodnota významná na 5 procentní hladině významnosti. Kritická hodnota t při 1 procentní hladině významnosti je rovna 2,718, při 5 procentní hladině významnosti 2,027.

Závěr: Protože $t = 2,109$, je mezi výsledky skupiny mladistvých suicidantů a skupiny kontrolní statisticky významný rozdíl na 5 procentní hladině významnosti. Mladiství suicidanti získávají v průměru vyšší hodnotu než osoby skupiny kontrolní.

Tato průměrná hodnota (29,25) zapadá do pásma 16–33, které nejspolehlivěji obráží klinický obraz, v němž je úzkost primárním symptomem.

Test životního smyslu PIL

Vypočítané charakteristiky:

$$\begin{aligned}n_1 &= 20 \\ \bar{x}_1 &= 70,29 \\ s_1^2 &= 244,26 \\ t &= 3,801\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}n_2 &= 18 \\ \bar{x}_2 &= 107,42 \\ s_2^2 &= 1477,58\end{aligned}$$

Pro $f = 36$ je hodnota významná na jednocentní hladině významnosti, protože kritická hodnota t při jednocentní hladině významnosti je rovna 2,718.

Závěr: Protože $t = 3,801$, je skupina mladistvých suicidantů výrazně více existenciálně frustrována než skupina osob kontrolní skupiny. Rozdíl je signifikantní na jednocentní hladině významnosti.

Verbální část Wechslerova testu

$$\begin{aligned}n_1 &= 20 \\ \bar{x}_1 &= 103,55 \\ s_1^2 &= 65,47 \\ t &= 0,817\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}n_2 &= 18 \\ \bar{x}_2 &= 105,66 \\ s_2^2 &= 60,94\end{aligned}$$

Pro $f = 36$ není nalezená hodnota významná. Kritická hodnota t při jednocentní hladině významnosti je 2,718, při 5 procentní hladině významnosti 2,027.

Závěr: Mezi skupinou mladistvých suicidantů a skupinou kontrolní neexistuje statisticky významný rozdíl ve výši IQ zjišťované verbální částí WB.

Závěry

I když nebudeme opakovat souhrnné výsledky jednotlivých testů (viz Kocourková, Konečný, 1972), přece jen je třeba upozornit na některé výsledky.

Výsledky získané Cattellovým šestnáctifaktorovým dotazníkem potvrzují názor většiny autorů o tom, že struktura osobnosti mladistvých, pokusivších se o sebevraždu, vykazuje určité odlišnosti od strukturních vlastností osob stejného věku i vzdělání, které se o suicidium nepokusily.

Za nejvýraznější rys osobnosti mladistvých suicidantů bývá obvykle považována emoční labilita. Té skutečně odpovídá v našich výsledcích neuspokojená emocionalita (Cattellův faktor C). Jiní autoři (viz např. Fraisse, Piaget, 1968) ukazují v této souvislosti na nepříznivou individuální historii, nepříznivou rodinnou atmosféru, traumatizaci a postavení v rodině.

Nepříznivá reaktivita emoční (faktor C) však není dána jen exogenními,

zejména rodinnými vlivy. Zvláště faktor H, faktor převážně konstitučního charakteru, závisující na reaktivitě nervového systému (H—, threctia), odpovídá v podstatě tomu, co Pavlov nazýval „slabým nervovým systémem“. Cattellova charakteristika plachosti, váhavosti, citlivosti k hrozbě odpovídá projevům nervové slabosti i de-surgenci faktoru F (mlčenlivosti, vážnosti, introvertnosti, depresivně atd.) i faktoru O, svědčícímu pro centrální komponentu úzkosti a pocitu viny. A úzkostnost, která sytí faktor O spolu s autoakuzačními tendencemi, koreluje ovšem s vysokou ergickou tenzí faktoru Q4 a nutně se projevuje napětím, dráždivostí, iracionální úzkostí a obavami i vnitřním zmatkem. Právě tato až nápadná souhra pěti faktorů z 16 Cattellových faktorů osobnosti, dává zjištěným rozdílům mezi skupinou suikidantů a skupinou nonsuikidantů charakter objektivní platnosti, i když jde v našem souboru o početně malou skupinu, a to převážně dívčí.

S vysokou hodnotou O faktoru (úzkostností a autoakuzačními tendencemi) korelují jak vysoké hodnoty signifikantní pro úzkost v MAS Taylorové, tak intro-punivita v Rosenzweigově testu jako typické reakci na-frustraci. Lze předpokládat, že takoví jedinci budou ve frustrujících je situacích, provokujících zvýšenou úzkost a zvýšené napětí (i to zase koreluje s faktorem Cattellovým Q4) tendovat k internalizaci agrese. A s tím je v souladu i skóre v testu existenciální frustrace v testu PIL.

I výsledek v testu Wechslerově, který ukázal, že není rozdílu mezi mentální úrovní suikidantů a nonsuikidantů, odpovídá faktoru B Cattellova dotazníku (obecná intelligence — mentální defekt) a ovšem i obecné zkušenosti.

I když výsledky jednotlivých testů až překvapivě navzájem korelují a vytvářejí v podstatě jednotný obraz osobnostní struktury mladistvých suikidantů, jsme nuceni střízlivě upozornit na některé skutečnosti, které nám brání zásadně výsledky generalizovat.

K opatrnosti nabádají tato fakta:

1. Soubor mladistvých suikidantů, který jsme měli k dispozici, je početně malý (20) a převážně dívčí (90 %).

2. Situace, za které jsou suikidanti vyšetřováni, je podstatně jiná, než je situace před tentamen suikidii — je např. možno připustit, že autoakuzační tendence (vztahování viny na sebe) v Rosenzweigovi a faktor O Cattellův — by mohl být zvýšen (ne-li již podmíněn) pocitem studu a viny za suikidální pokus.

3. Stejně výsledky v testu PIL, ač se jeví jako velmi korelující s ostatními i s empirií, kladou otázku, zda existenciální frustrace předchází suikidální aktivitu, anebo jde s ní paralelně, či zda se neobjevuje až po pokusu o sebevraždu. Atd.

4. Výsledky a charakteristika Crumbaugh-Maholickova testu PIL kladou ovšem ještě jeden problém, na který jsme už upozornili před dávnými lety: na pod-robný výzkum hodnotového systému (hierarchie hodnot) a hodnot světónáborových a životních (nadosobních i osobních). Naše zkušenosti s psychoterapií suikidantů i studie světové literatury ukazují na nepřehlédnutelný fakt, že dobré výsledky má ta psychoterapie suikidantů, které se daří změnit hodnotový chaos suikidanta, anebo inverzní hodnotovou orientaci na orientaci hodnotově kladnou, v níž převažují nadosobní cíle nad subjektivní destrukcí hodnotovou. (Jestliže např. Avdějev [1963] hovoří o suikidii v socialistické společnosti a chápe je jako jeden z pře-žitků kapitalismu, myslí tímto „zbývajícím jevem“ nepochybně právě regulativy

nadosobních hodnot, i když ovšem příliš zjednodušuje příčiny. Osobnost člověka a především osobnost suicidanta je podstatně složitější.)

5. Můžeme se rovněž domnívat, že náš výzkum potvrdil do značné míry naši koncepci „sebeusmrcení“ a ukázal na multivariační faktory suicidálních aktivit, ať již ke smrti vedou nebo ne.

I když jsme si vědomi toho, že nemůžeme generalizovat, přece jen máme zato, že náš výzkum dvacetičlenné skupiny suicidantů potvrdil data literatury i data zkušenosti v tom smyslu, že struktura osobnosti mladistvých suicidantů a některé její rysy vykazují specifické zvláštnosti, z nichž sice suicidální aktivita přímo nevyplývá (aspoň ne vždy), ale jež suicidální aktivitu usnadňují, respektive vytvářejí příznivý pobídkový terén suicidálního chování a jednání.

III

SPECIÁLNÍ PROBLÉMY PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

1. K problému konzistence vlastností osobnosti

OLGA KOLAŘÍKOVÁ

Alternativy obecné či situačně specifické realizace vlastností osobnosti

Současná psychologie se zabývá problematikou osobnostních vlastností z různých aspektů. Věnuje pozornost také tzv. transsituační konzistenci vlastností osobnosti; badatelé si kladou otázku, zda vlastnosti se uplatňují jako obecné charakteristiky chování jedince (tj. zda se uplatňují bez zřetele k rozdílnosti situací), či zda se realizují spíše specificky vzhledem k rozmanitým situacím, resp. vzhledem k druhům situace. Problém je řešen již po řadu desetiletí z různých teoreticko-metodologických pozic, při čemž se používá rozmanitých koncepčních východisek.

Neurofyziologické východisko přístupu k otázce konzistence vlastností osobnosti je možno spatřovat v Pavlovově experimentálně podložené teorii neurotypů jako vrozených a trvalých neurofyziologických předpokladů individuálních zvláštností psychické reaktivity. Je známo, že výzkum neurotypů rozvinuli dále Těplov (1956), Něbylicyn (1966) a další; jejich přínosy vedly také k zpřesnění významu neurotypů pro výzkum osobnostních vlastností. V této souvislosti zasluhuje pozornosti i Něbylicynova koncepce obecných a parciálních vlastností nervové soustavy (1968), jejíž širší rozvinutí, dojde-li k němu, by mohlo indikovat také některé perspektivy metodologického přístupu k otázce obecné či situačně specifické realizace vlastností osobnosti.

K otázce realizace osobnostních vlastností je však možno přistupovat také z aspektu obecné teorie psychické činnosti; jde o problematiku tzv. predikace jako jedné ze základních funkcí lidské psychiky. Podle Herrmanna (1973) jádrem predikace je okolnost, že věcem, událostem, situacím apod. je či není připisován nějaký znak, vlastnost, vztah k něčemu jinému, příslušnost k nějaké kategorii, míra apod. Rozlišují se jednak predikáty dispoziční jako informace o trvalých znacích věcí, jednak takové predikáty, které jsou informacemi o znacích bezprostředně pozorovaných (Beobachtungspredikate). Nástrojem predikace je jazyk; pokud jde o psychologii, Herrmann pokládá za potřebné odlišit predikáty čerpané z hovorového jazyka a predikáty z okruhu vědeckého jazyka psychologie. Také připisování osobnostních vlastností jedincům je predikací. Užívá se při něm predikátů jak dispozičních, tak odpovídajících bezprostřednímu pozorování; v obou případech může být nástrojem predikace jazyk jednak hovorový, jednak odborně psychologický. Tyto okolnosti jsou zdrojem bohaté problematiky; zdá se, že obrácení zřetele k nim může vést k osvětlení otázky konzistence osobnostních vlastností z důležitého úhlu.

Vlastnosti osobnosti jsou v různých definicích pojmově vymezovány zejména dvěma znaky: závislostí na vlastnostech nervové soustavy a zobecňovací funkcí ve vztahu k diferencovanosti podnětů vnějšího prostředí. Např. podle Rubinštejna (1964) vlastnosti osobnosti jsou určovány anatomicko-fyziologickými zvláštnostmi organismu, zejména jeho nervové soustavy, a mají ráz zobecněných způsobů činnosti jedince v rozmanitých podmínkách jeho kontaktu s vnější skutečností. Podobné pojetí nacházíme také u Allporta (1937), pro kterého vlastnost (rys) osobnosti je „neuropsychický systém v individuu, který činí různé podněty funkčně ekvivalentními a který navozuje konzistentní ekvivalentní formy jednání a výrazu“. Oba autoři tedy kladou důraz na dvojici znaků uvedených shora; nás však z hlediska našeho tématu zajímá zejména okolnost, že v obou těchto definicích je zdůrazňován — ovšem s použitím rozdílné terminologie — aspekt zobecnění jako podstatný znak osobnostní vlastnosti.

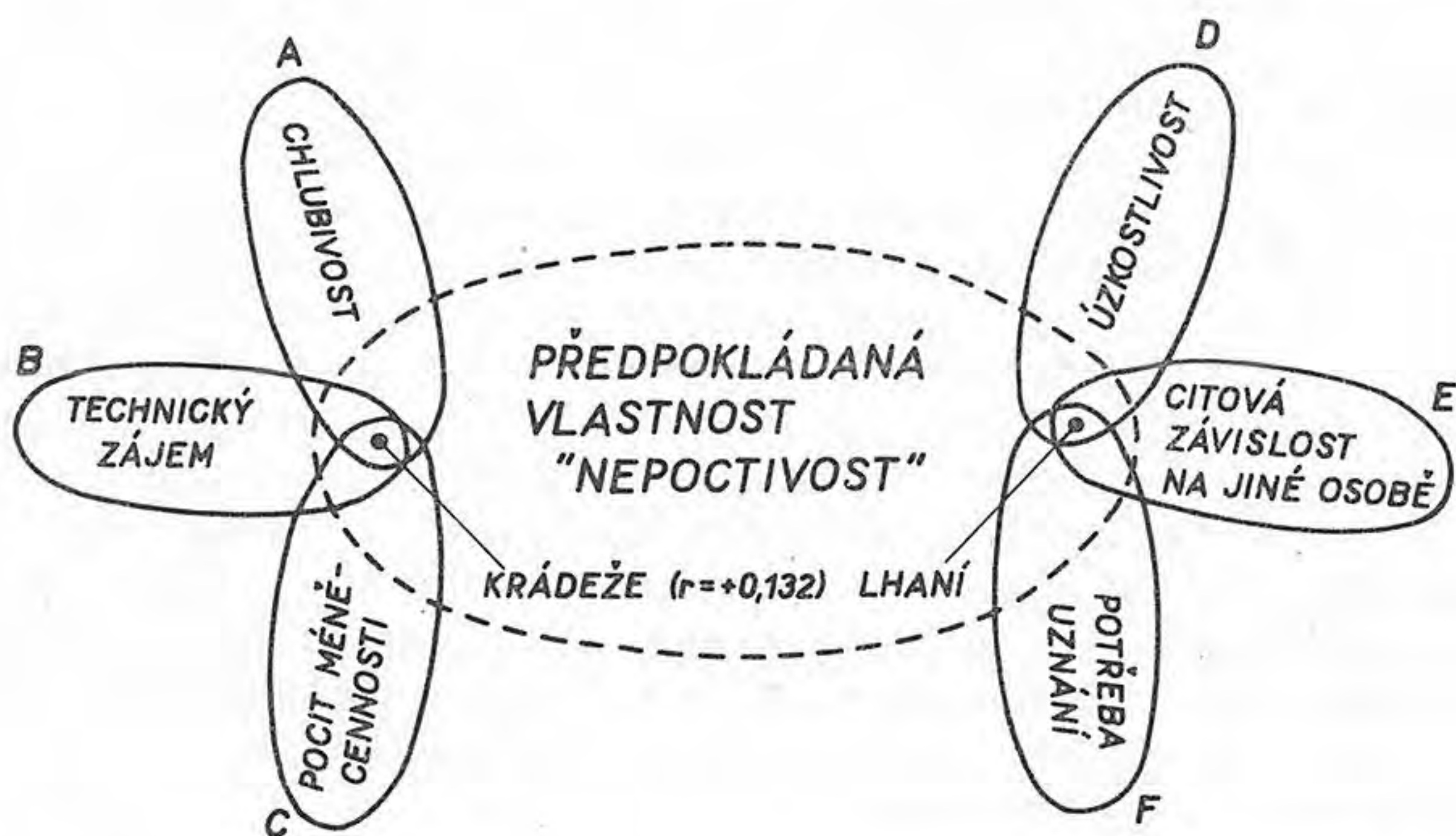
Předpoklad, že pojem „vlastnost osobnosti“ obsahuje zobecňovací aspekt, byl vícekrát předmětem pozornosti. Již na přelomu 20. a 30. let byla formulována a experimentálně řešena otázka, zda vlastnosti jsou obecnými charakteristikami osobnosti či zda se realizují specificky vzhledem k situacím; příslušná zkoumání prováděli v letech 1928—1930 Hartshorne, May a Maller.

Tito autoři zjišťovali obsahovou konzistenci různých osobnostních vlastností, např. poctivosti, sebeovládání, vytrvalosti aj. Pro každou vlastnost použili několika testových situací a zkoumali pak vzájemné závislosti testových chování. Jako obsahově konzistentní (tj. pozitivně korelující v postačitelné míře) se projevily v okruhu jednotlivých osobnostních vlastností jen takové způsoby chování, které byly spjaty s určitými druhy prostředí (např. s prostředím rodinným, školním apod.). Hartshorne a jeho spolupracovníci se vzhledem k tomu domnívali, že získané výsledky nasvědčují neexistenci osobnostních vlastností ve smyslu konzistence chování; spatřovali v nich důkaz, že osobnostní vlastnosti se realizují výhradně formou situačně specifických návyků.

Poněkud jinak interpretoval zmíněné výsledky Allport (1937). Podle jeho mínění metodická stránka provedených experimentů nemusí vést k takovým závěrům, které byly právě uvedeny.

Allport upozornil na dvě okolnosti. Především pokládal za pochybené identifikovat pojmovou úroveň zkoumaných osobnostních vlastností s těmi subtesty, kterých bylo v experimentu použito; vlastnosti jako pojmy a vlastnosti operacionalizované určitým výběrem testů nejsou totéž. Podle Allporta je však také dosti problematické ztotožňovat takové vlastnosti, jako je např. nepoctivost, s různými způsoby klamání, konstatovaného v testových situacích. Taková identifikace se opírá o populární náhledy, vyjadřované úslovími jako např. „Kdo lže, ten krade“; ty však nemají mnoho společného s psychologickými fakty. Zdá se být velmi nasnadě, že obsah vlastnosti „nepoctivost“ vytvářejí taková chování jako lhát, krást apod. Uplatníme-li však tento předpoklad jako východisko zkoumání konzistence uvedené osobnostní vlastnosti, nezískáme zpravidla očekávané výsledky; je tomu tak proto, že vztahy mezi pojmovou úrovní dotyčné vlastnosti a dotyčnými chováními nejsou jednoznačné. Podle Allporta není překvapující, že mezi lhaním a odcizováním byla shledána jen slabá závislost ($r = 0,132$); jde totiž o dva způsoby chování,

z nichž každý může být projevem jiné osobnostní vlastnosti. Tuto diferencovanost vztahů mezi oběma chováními a různými osobnostními vlastnostmi Allport znázornil i graficky (viz obr. 1). Z obrázku je patrné, že odcizování může být právě tak projevem chlubitivosti, jako projevem zájmu o určitý druh předmětů či pocitu méněcennosti, zatímco lhaním se může případně projevoval úzkostlivost, ale také závislost na jiné osobě, potřeba uznání aj. Za těchto okolností společný psychologický obsah obou chování, který by případně mohl být zobrazen pojmovou úrovní předpokládané vlastnosti „nepoctivost“, může vytvářet jen psychologická blízkost charakteristik „pocit méněcennosti“ a „potřeba uznání“. Zjištěná nízká korelace mezi oběma chováními odpovídá právě této skutečnosti a není tedy podle Allporta nijak překvapující.

Obr. 1. Předpokládané a reálné vztahy dvou chování (krádeže, lhaní) k různým osobnostním vlastnostem (podle Allport 1937).

V 60. letech zaujal stanovisko k výsledkům zmíněných pokusů Nuttin (1965). Konstatoval, že vlastnosti osobnosti jsou podle běžného pojetí významové jednotky získané pojmovou abstrakcí z různých způsobů chování; tyto vztahy mezi pojmovou a behaviorální úrovní vlastnosti jsou však nejasné bez podrobnější analýzy. Nuttin nesouhlasí s autory provedených pokusů, pokud jde o mínění, že jimi byla prokázána nekonzistence chování osobnosti, a tedy také neexistence vlastností. Soudí, že výsledky, které Hartshorne a spoluautoři získali, nasvědčují tomu, že „existující vlastnosti (stálost chování v rámci téhož typu situací), chápané jako operační jednotky, se neshodují s abstraktními kategoriemi, které jsme si vytvořili a priori ve smyslu principů uplatňovaných ve všech druzích situací“.¹ Jinak řečeno, pojmová úroveň osobnostních vlastností implikuje podle populárního pojetí postu-

¹ J. Nuttin, 1965, str. 39 (volný překlad O. K.).

lát homogenity chování v heterogenních situacích. Je však jedním z úkolů současné psychologie nahradit toto populární pojetí odbornějším, resp. „poznat skutečnou organizaci či strukturu vlastností osobnosti“; z příslušného kontextu je patrné, že Nuttin tím rozumí jejich strukturu faktorovou.

V této souvislosti je třeba si uvědomit, že potřebu rozlišování či zkoumání rozdílů mezi populárním a odborně psychologickým pojetím vlastností osobnosti indikují také některé skutečnosti z každodenní profesionální činnosti psychologů. Různé dotazníky a posuzovací stupnice obsahují položky, týkající se rozmanitých osobnostních vlastností, např. družnosti, citlivosti, stálosti, náladovosti, bezstarostnosti apod. Po zkoumané, resp. odpovídající osobě se požaduje určení míry té které vlastnosti na stupnici anebo zvolení odpovědi v rozmezí určité škály, prezentované případně i verbální formou (např. ano, ano i ne, ne). Respondent tedy specifikuje osobnostní vlastnost vzhledem k její míře; nemá však vždycky možnost (zejména ne v případech posuzovacích stupnic) učinit to také vzhledem k jejímu obsahu, resp. k situační diferencovanosti tohoto obsahu. Přitom odpověď na položku dotazníku nebo určení pozice na posuzovací stupnici závisí vždy kromě jiného také na respondentově koncepci dotyčné vlastnosti; ta se však zcela vymyká kontrole diagnostikujícího resp. experimentujícího psychologa. Nevíme totiž, které a jak kvalitativně diferencované jsou obsahy, přičítané zkoumanou osobou např. pojmu „agresivní“. Jinde (Kolaříková 1972) jsme uvedli, že agresivita jako osobnostní vlastnost se může realizovat několika způsoby, např. fyzicky, verbálně apod.; také je však třeba počítat s realizací v úzkém slova smyslu „psychologickou“ (např. různými druhy nátlakového chování apod.). Konstatovali jsme behaviorální rozdílnost fyzické a verbální agresivity. Konstatovali jsme také, že tzv. „psychologická“ agresivita se neprojevuje — na rozdíl od obou předcházejících forem — charakteristickými a objektivně patrnými způsoby chování; spíše bývá určována cestou osobní interpretace významu nějakého chování. V případě, že „agresivita“ je položkou dotazníku nebo posuzovací škálou, nemůžeme vědět, který z uvedených významů má respondent či posuzovatel na mysli; nevíme, která chování identifikuje s tímto pojmem, resp. do jaké míry obecné je jeho pojetí agresivity. Za těchto okolností výsledky použití některých dotazníků a posuzovacích stupnic jsou patrně dosti iluzorní, poněvadž jsou získány z dat odpovídajících populárním a individuálním pojetím příslušných osobnostních vlastností. Také z těchto důvodů je zapotřebí, aby psychologie se zabývala širší problematikou osobnostních vlastností a aby věnovala pozornost i otázce jejich transsituačně konzistentní čili obecné realizace u jedinců.

V další části této studie se zamyslíme nad uvedenou problematikou s použitím východisek, která nám v tomto směru poskytuje faktorová koncepce osobnosti.

Vlastnosti osobnosti a hierarchický faktorový model

Za východisko úvah si zvolíme uplatnění jazykových hledisek v pojetí vlastností osobnosti.

Z hlediska starší charakterologické orientace, která se projevovala v psychologii osobnosti zejména do 30. let a která zdaleka není opuštěna ani dnes, stával se

jazyk se svou terminologickou zásobou přirozeným zdrojem diferenciací vlastností osobnosti. Inventář vlastností byl čerpán z okruhu termínů, jimiž se v hovorovém jazyce označují určité kvality chování, resp. tzv. povahové kvality (např. družný, štědrý, plachý, hovorný, odvážný, citlivý aj.). Ale s rozvojem některých směrů psychologie se začaly vytvářet předpoklady pro různé změny této původní koncepce; zejména se tu uplatnily výzkumné výsledky, získávané typologickými výzkumy a faktorovou analýzou. Vedle tradičních „přirozených“ vlastností osobnosti se v psychologii začalo pracovat také s vlastnostmi do jisté míry „umělými“, jako je např. extraverte, schizotymie aj.; inventář vlastností osobnosti se tím jednak rozšířil, jednak diferencoval do dvou „druhů“.

Tyto dva druhy vlastností nelze ovšem chápat jako oddělené kategorie. Víme ostatně, že faktorový analytik Cattell vyšel z inventáře tzv. přirozených vlastností, pořízeného Allportem a Odbertem (1936) na základě slovníku anglického jazyka, a že ve smyslu své faktorové koncepce struktury osobnosti dospěl odtud k vlastnostem komplexním a umělým, pro které namnoze vytvořil speciální názvy (1957).

Otázkou významu jazyka, tj. termínů, jimiž jazyk disponuje pro označování vlastností osobnosti, se zabývají různí autoři. Zajímavým přínosem v tomto směru je např. Graumannovo schéma modů charakterizace osobnosti (1960), o němž jsme pojednávali také jinde (Kolaříková 1972).

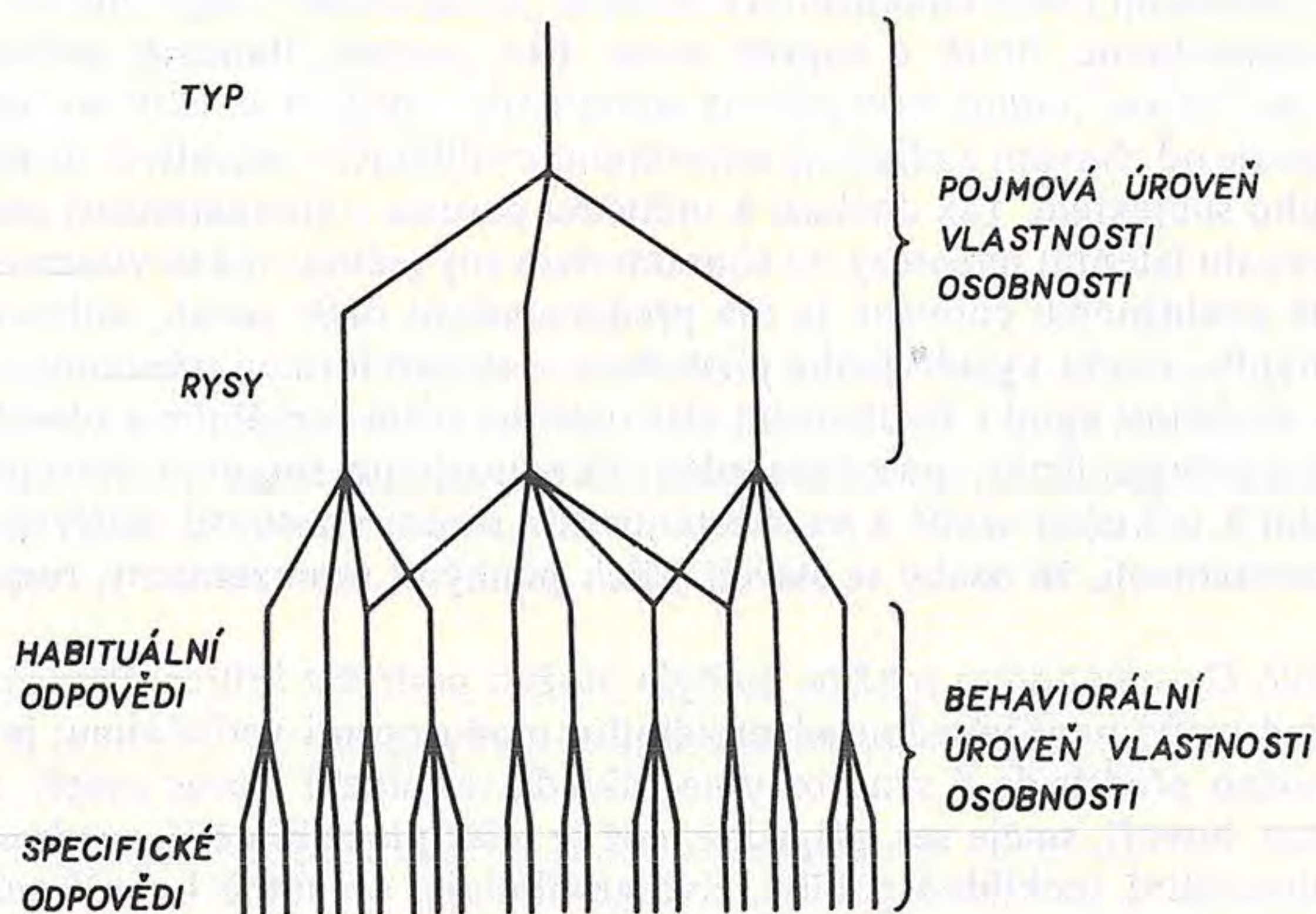
Graumann rozlišuje čtyři módy charakterizace osobnosti, totiž modus verbální, adverbiální, adjektivní a substantivní. Verbálnímu modu odpovídá popis chování vyjadřovaný za použití sloves. Na adverbiálním stupni se chování popisuje s použitím příslovcí, což umožňuje srovnávat různé způsoby téhož chování (např.: hovoří tiše, hlasitě, pomalu, překotně aj.). Některá seskupení různých způsobů chování poukazují podle Graumanna k určitým „syndromům“, např.: hlasitě, rychle, živě, mnohmluvně, hbitě, a naproti tomu: tiše, pomalu, tlumeně, málomluvně, váhavě. Adjektivní modus navazuje na adverbiální, odlišuje se však od něho tím, že abstrahuje od chování a připisuje adverbiální kvalifikaci v adjektivní formě tomu, kdo je jeho subjektem. Tak dochází k určitému posunu v charakterizaci osobnosti, a to ve smyslu latentní hypotézy, že charakterizovaný jedinec má tu vlastnost, která odpovídá příslušnému chování. Je tím předznamenán další posun, totiž ve směru substantivního modu, vyjadřujícího příslušnou vlastnost formou substantiva (těžkopádnost, zbabělost apod.). Osobnostní vlastnosti na svém verbálním a adverbiálním stupni jsou tedy implicitní způsobům jedání, na adjektivním stupni se zřetel přesouvá od jednání k jedající osobě a na substantivním stupni vlastnosti nabývají takové míry samostatnosti, že osoby se stávají jejich pouhými reprezentanty, resp. účastníky.

Toto Graumannovo schéma by bylo možno podrobit kritice. Předznamenávání „syndromů“ není výsadou adverbiálního modu oproti verbálnímu; je docela dobře možno představit si syndromy na základě seskupení sloves (např.: pobíhá, gestikuluje, hovoří, směje se), případně, což je ještě plauzibilnější, syndromy verbálně adverbiální (neklidně pobíhá, živě gestikuluje, překotně hovoří atd.). Jiná námitka se může týkat okolnosti, že adjektivní modus nemusí vyjadřovat eo ipso trvalé charakteristiky osobnosti čili její dispoziční predikáty ve smyslu Herrmannově (1973), nýbrž že ho může být použito také pro vyjádření bezprostředně pozorovaných

charakteristik; „neklidný“ může totiž znamenat právě tak „trvale se chovající neklidně“, jako „nyní se chovající neklidně“. Tyto možnosti kritiky zmíněného schématu však ponecháme nyní stranou a povšimneme si spíše jeho předností.

Graumann dobře vystihl skutečnost, že termín „vlastnosti osobnosti“ má různé významy; na jedné straně jde totiž o kvality připisované jednotlivcům, na druhé straně o pojmy, v nichž se zobecňují obsahy různých osobnostních kvalit. U nás věnoval významům zmíněného termínu pozornost Souček (1958); vlastnostmi se podle něho rozumí jednak kvalitativní atributy osobnosti, jednak kvantifikované hodnoty vykazující individuální variabilitu. Také Nuttin (1965), jak jsme již shora uvedli, rozlišil pojmovou a behaviorální stránku vlastností osobnosti. Jde nyní o to, zda je možno najít vzájemné propojení různých významů uvedeného pojmu.

Doposud se vcelku nepřihlíželo k okolnosti, že již byly uvedeny do smyslu-
plného vztahu, a to v rámci známého Vernonova - Guilfordova - Eysenckova modelu
hierarchické faktorové struktury osobnosti (Eysenck 1960). Tento model, znázor-
něný na obr. 2, reprezentuje vlastnost osobnosti v několika jejích úrovních. Směrem
zdola nahoru tu postupujeme od úrovně skupinových průměrů dat chování jako
situačně specifických odpovědí, získaných při první aplikaci různých testů, přes
úroveň těchže chování jako habituálních odpovědí, získaných při opěťované aplikaci
testů, až ke dvěma nejvyšším úrovním, které jsou pojmovými abstrakcemi obsahů
habituálních chování. V tzv. rysech, odpovídajících úrovni primárních faktorů, jsou
zobecněny obsahy různých navzájem korelujících habituálních chování, v tzv.
typech, konkretizovaných faktory druhého řádu, jsou zobecněny obsahy různých

Obr. 2. Hierarchické faktorové schéma Vernona - Guilforda - Eysencka a jeho využití vzhledem k inter-
ní struktuře jednotlivé osobnostní vlastnosti.

rysů. Typem v tomto smyslu je např. Eysenckova extraverte - introverze, zahrnující impulzivitu, sociabilitu aj., jakožto rysy jí odpovídající; „habituální“ úroveň této hierarchie představují behaviorální charakteristiky jako „dávat přednost jednání před plánováním“, „být iniciativní při navazování nových známostí“, „být nadměrně svědomitý“ aj., čili příslušné položky z dotazníků MPI nebo EPI. V rámci tohoto schématu rysy jsou „substantivizované“ osobnostní vlastnosti, v nichž se zobecňují habituálně se vyskytující charakteristiky behaviorálního rázu; typ je substantivizovaná vlastnost, v níž se zobecňují obsahy rysů.

Různé úrovně hierarchického faktorového modelu tedy odpovídají různým významům termínu „osobnostní vlastnosti“. Nacházíme tu jednak vlastnosti jako individuálně variabilní behaviorálně konkretizované atributy osobnosti, jednak vlastnosti jako pojmy s operacionálně definovanými obsahy. Přitom jednotlivé úrovně vlastností jsou v tomto modelu zcela propojeny; vlastnosti jako pojmy tu obsahují jen takové znaky, které nacházíme již na behaviorální úrovni. Za těchto okolností typové osobnostní vlastnosti jako vrcholy hierarchie se úplně kryjí po obsahové stránce s těmi charakteristikami behaviorálního rázu, z nichž byly faktorováním vyvozeny.

Ve faktorovém modelu můžeme tedy spatřovat také model hierarchické faktorové struktury jednotlivé osobnostní vlastnosti. Specifické odpovědi a habituální odpovědi představují behaviorální, resp. atributovou úroveň vlastností, rysy a typy odpovídají její pojmové úrovni. Tuto interpretaci hierarchického faktorového modelu obsahuje zmíněný již obr. 2.

Je možno využít tohoto modelu také pro řešení otázky konzistence či inkonzistence vlastností osobnosti? Jaký přínos můžeme od něho očekávat vzhledem k problému alternativ obecné či situačně specifické realizace vlastnosti?

Ze schématu hierarchické faktorové struktury osobnosti je patrné, že vlastnost na úrovni atributu osobnosti se realizuje různými vzájemně závislými způsoby chování a že pojmová úroveň vlastnosti je operacionálně definovaná právě strukturou těchto chování. Přitom hierarchický faktorový model počítá s interindividuální variabilitou vlastností na jejich behaviorální úrovni; počítá tedy s tím, že osobnostní vlastnost se realizuje u různých jedinců v různých stupních, tedy s konzistencí větší či menší. Poněvadž faktorovaným vlastnostem odpovídají příslušné dotazníkové nebo posuzovací stupnice, je indikátorem míry konzistence vlastnosti dosažené skóre. Není-li extrémní, tj. maximální nebo nulové, svědčí to o více či méně situačně specifické realizaci vlastnosti. Extrémní (maximální) skóre charakterizuje její obecnou realizaci; obecnost je tu ovšem chápána v mezích určených její operacionální definicí, nikoli v neurčitě ohraničeném hovorovém významu příslušného termínu.

Hierarchický faktorový model osvětluje tedy problém obecné či situačně specifické realizace osobnostních vlastností z nového úhlu. Poněvadž model je případem důsledné aplikace kvantifikačního hlediska v psychologii, vylučuje alternativní znění zmíněné otázky a nahrazuje je otázkou po stupni realizace vlastnosti. Se zřetelem k faktorovému modelu není tedy adekvátní ptát se, zda osobnostní vlastnosti jsou či nejsou konzistentní; v úvahu přichází jen dotaz, s jakou mírou konzistence se realizuje ta či ona osobnostní vlastnost u toho kterého jedince.

Shrnutí a závěry

Poukázali jsme na možnosti využití hierarchického faktorového modelu pro řešení otázky transsituační konzistence osobnostních vlastností, kladené jako postulát volby mezi alternativami obecné či situačně specifické realizace vlastností. Položili jsme důraz na okolnost, že v tomto modelu dochází k propojení behaviorální úrovně vlastností a jejich operacionálně definované pojmové úrovně. Zřetel ke kvantifikaci osobnostních vlastností, důsledně aplikovaný v tomto modelu, není v souladu s pojetím, podle něhož osobnostní vlastnosti jedince se realizují vzhledem k rozmanitostem situací obecně čili obsahově konzistentními způsoby chování; neindikuje však ani pojetí, podle kterého se vlastnosti realizují jen situačně specificky. Hierarchický faktorový model vlastně vylučuje alternativní znění zmíněné otázky a indikuje její nahrazení otázkou po stupni realizace určité osobnostní vlastnosti u určitého jedince a v tomto rozmezí pak dalším zřetelem k situačním okruhům této realizace. Faktorová koncepce osobnosti může tedy přispívat k teoretickému ujasnění problému konzistentní či nekonzistentní realizace vlastností osobnosti a může poskytovat i metodologická východiska experimentálního přístupu k němu.

2. Psychopatologické aspekty typologických a faktorových modelů osobnosti

OLGA KOLAŘÍKOVÁ

Úvod

V různých modelech struktury osobnosti bývá uplatňován zřetel také k takovým osobnostním kvalitám, které jsou obsahově blízké některým psychopatologickým kategoriím, resp. psychiatrickým nosografickým jednotkám. Tato účast psychopatologických aspektů v modelech struktury tzv. normální osobnosti se projevuje různými způsoby. S jedním se setkáváme v okruhu typologických a faktorových teorií osobnosti. Pojmy jako „slabý typ“ (Pavlov), „dezintegrováný typ“ (Jaensch), „schizotýmie“ (Kretschmer), „neuroticismus“ (Eysenck) aj. implikují některé znaky, odpovídající pomezí psychologie a psychopatologie; takové pojmy vykazují více či méně výraznou afinitu s obsahy některých klinických symptomů či syndromů. V jiných případech je psychopatologický aspekt uplatňován explicitě jako jedna z kategorií základního popisu osobnosti. Je tomu tak zejména u Guilforda (1959), který rozlišuje ve faktorové struktuře osobnosti vedle dimenzí schopností, dimenzí temperamentu a dimenzí hormetických (motivačních) také tzv. dimenze psychopatologické. Třetí způsob účasti psychopatologických aspektů v modelech struktury osobnosti představují modely označené výslovně jako psychopatologické; jako speciální téma byly zařazeny do programu sympozia o modelech osobnosti v Liège (1964, viz D. Lagache et al., 1965).

V této studii si povšimneme především shora zmíněné „implicitní“ účasti psychopatologických zřetelů v typologických a faktorových modelech struktury osobnosti. Tyto dva druhy osobnostních modelů jsou v současné psychologii socialistických i západních zemí obecně přijímány; jejich význam byl zvláště zdůrazněn na moskevském sympoziu o otázkách osobnosti v roce 1970. Je možno také konstatovat, že typologické a faktorové modely osobnosti vykazují vzájemné obsahové návaznosti a dokonce i některé obdoby terminologického rázu. Proto je vhodné přihlížet v rámci našeho tématu k oběma těmto druhům osobnostních modelů současně a věnovat nadto pozornost také širšímu rámci typologických a faktorových teorií, které jim odpovídají. Ještě dříve si však povšimneme některých obecných východisek přístupu k problematice uplatnění psychopatologických zřetelů při popisu osobnosti.

K otázce shodnosti struktury normální a abnormální osobnosti

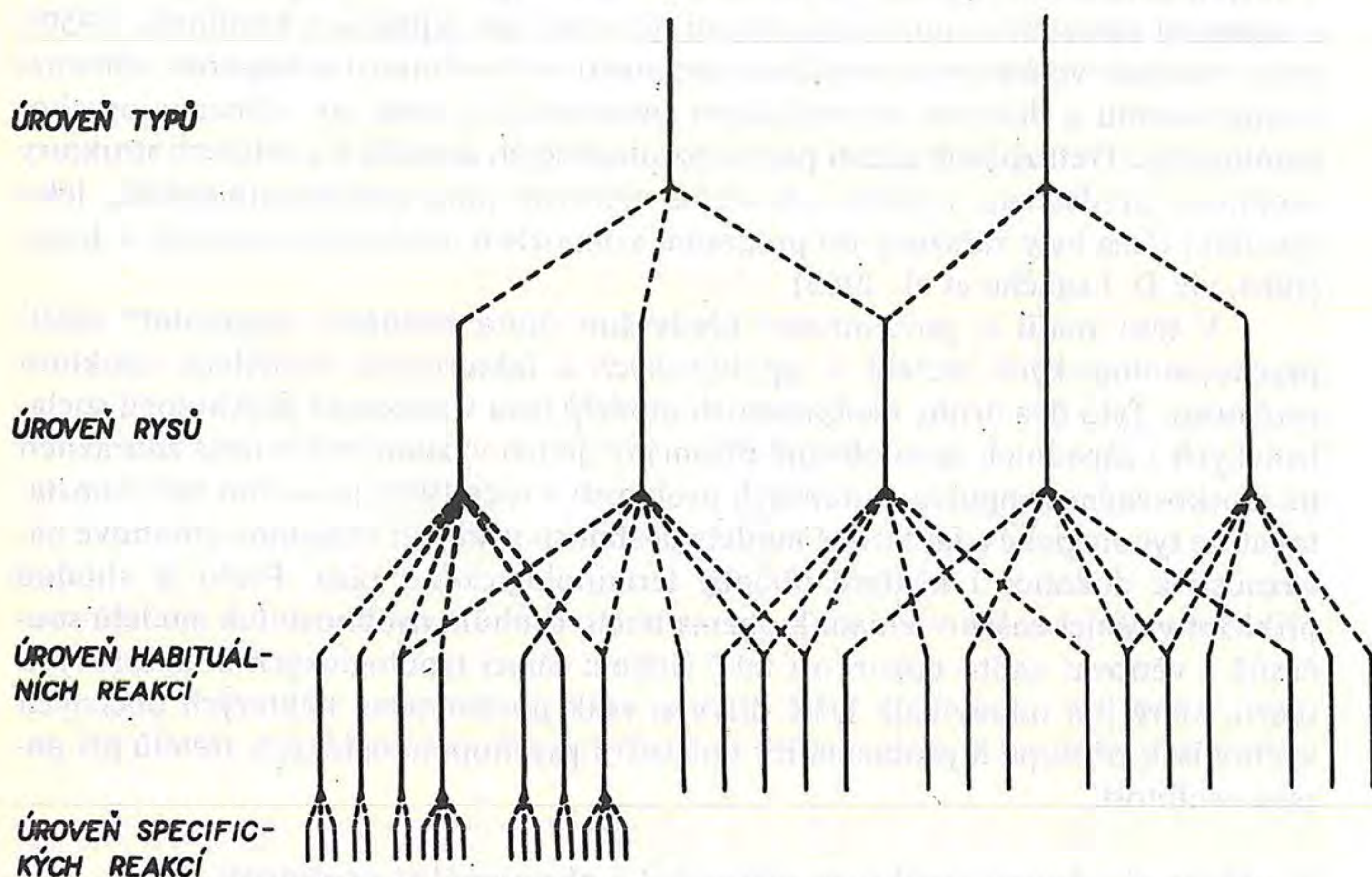
Bývá kladena otázka, zda tzv. normální a tzv. abnormální osobnost mají shodnou

strukturu, tj. je-li možno popisovat normální i abnormální osobnost podle těchže kritérií. Na takto obecně formulovanou otázku není snadné najít odpověď, poněvadž obsah pojmu „abnormální osobnost“ je příliš rozmanitý. Vcelku můžeme konstatovat, že různí psychopatologové odpovídali na tuto otázku nesejně.

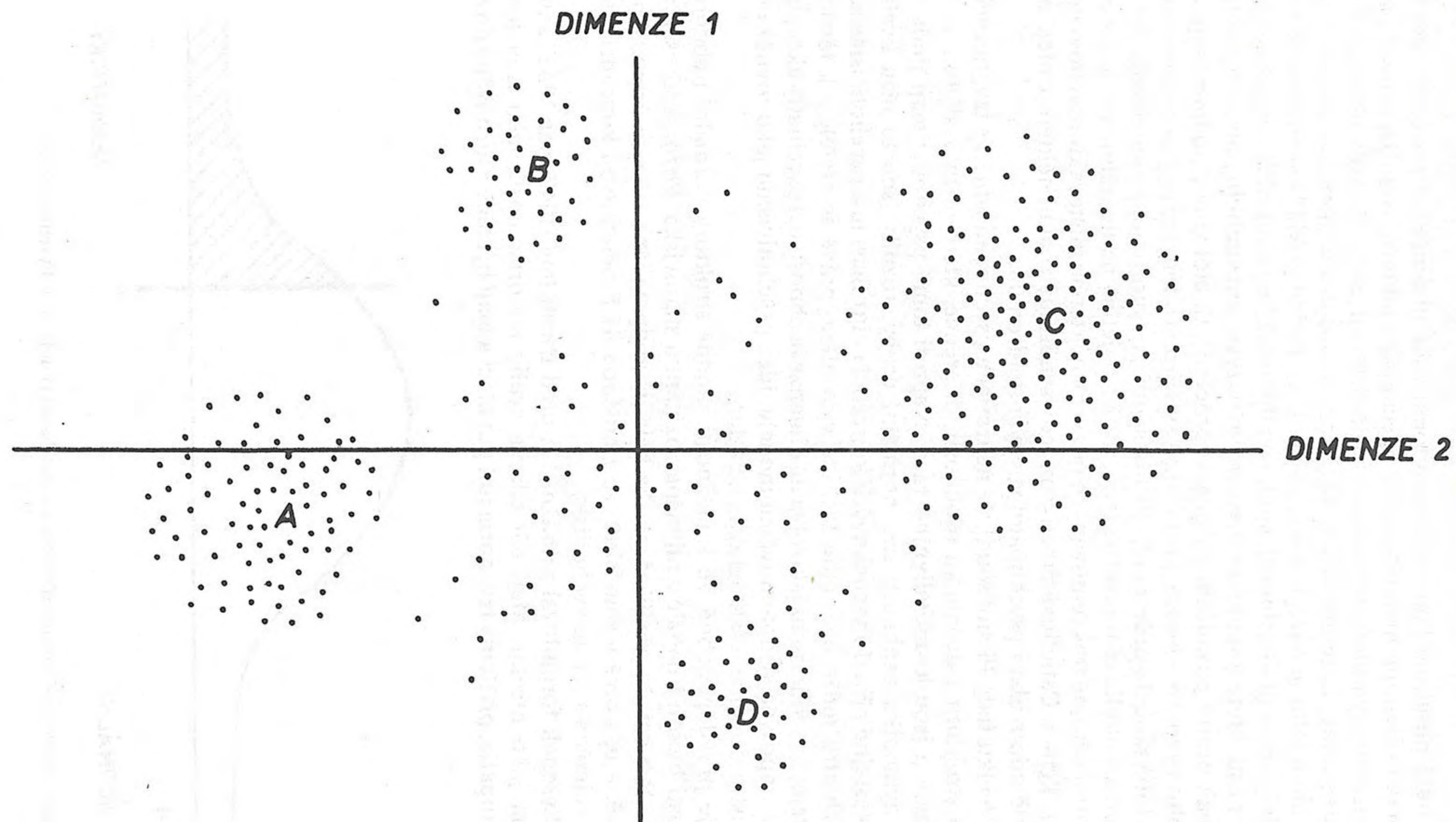
K. Schneider (1967) nevylučuje možnost popisu normální i abnormální osobnosti podle těchže kritérií, pokládá však tento postup za málo užitečný pro klinické účely. Psychopatologický popis osobnosti byl by totiž v tomto případě určován systémem vlastností tzv. normální osobnosti, které jsou většinou bipolární; vzhledem k tomu by zahrnoval vedle míst klinicky relevantních také místa klinicky „hluchá“. Užívání těchže kritérií pro deskripci normální i abnormální osobnosti není proto podle Schneidera dostatečně efektivní.

Wewetzer (1968) výslovně neschvaluje užívání těchže kritérií při popisu osobnosti normální i abnormální; soudí, že takový postup znemožňuje vystižení „jedinečnosti“ osobnostní struktury abnormálních jedinců. Doporučuje proto, aby abnormální osobnost byla popisována s použitím specifických kritérií.

Pichot na sympoziu o modelech osobnosti v Liège (1964, resp. 1965) diferencoval svou odpověď na uvedenou otázku se zřetelem k neurózám a psychopatiím na jedné straně a k psychózám na straně druhé. Pro neurózy a psychopatie postuloval tzv. deskriptivní psychopatologický model symptomový. Tento model vykazuje analogii se známým hierarchickým faktorovým modelem osobnosti, který v postupné návaznosti vypracovali Vernon, Guilford a Eysenck (viz obr. 1). Symptomový

Obr. 1. Vernonovo - Guilfordovo - Eysenckovo hierarchické schéma faktorové struktury osobnosti (Podle J. P. Guilford, 1959).

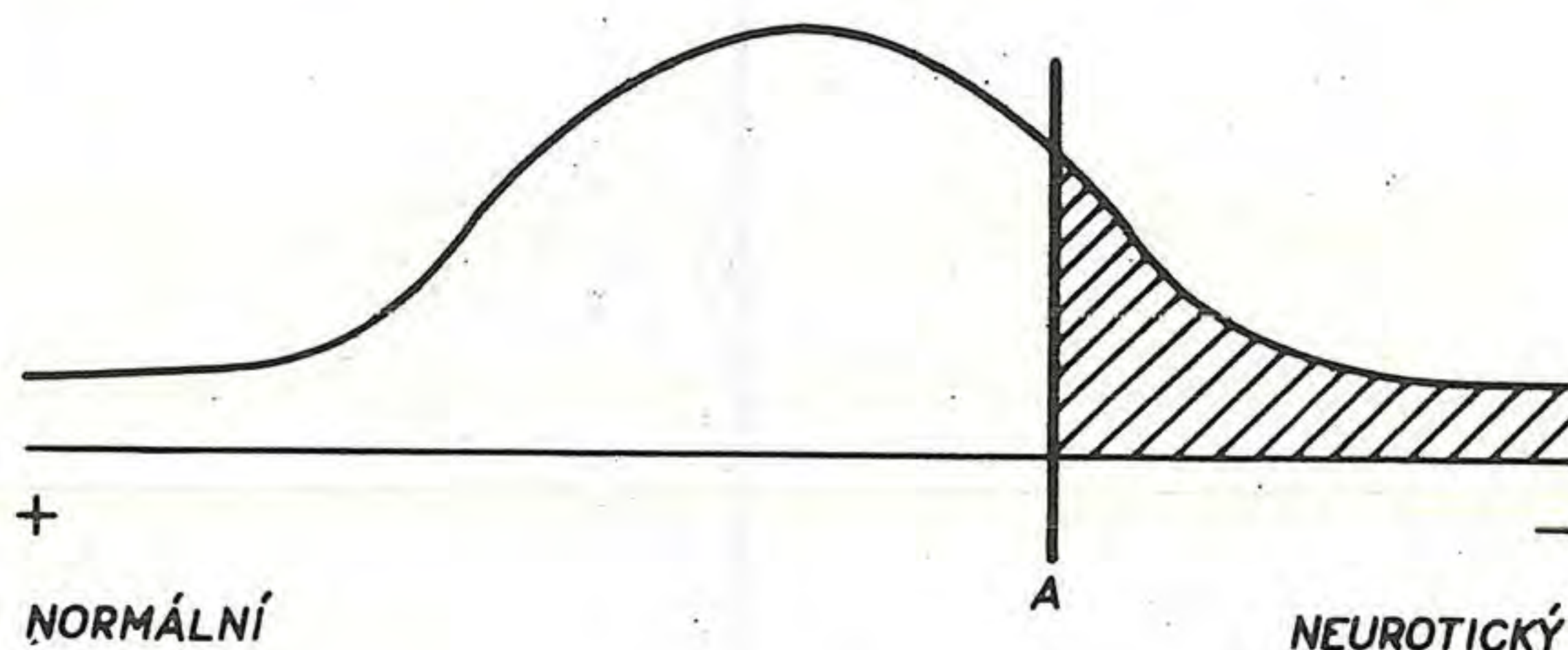
Obr. 2. Cattellova grafická reprezentace typů osobnosti (Podle R. B. Cattell, 1965).

model totiž obsahuje hierarchii symptomů stále obecnějších podobně jako faktorový model obsahuje hierarchii stále obecnějších faktorů. Nejnižší úroveň psychopatologického symptomového modelu představují podle Pichota početné elementární symptomy; zjištěním jejich kovariací se dospívá k méně početným obecným symptomům jako je např. úzkost, autismus aj. Pichot pokládá symptomové modely za modely normální osobnosti, aplikovatelné však i na neurotiky a psychopaty, tedy na osobnosti, které v souhlase s Jaspersem nazývá „srozumitelnými“. Pro psychotiky je naopak nutno postulovat existenci „procesu“, tj. biologicky podmíněného patologického vývoje osobnosti; proto také psychózám odpovídá jiný psychopatologický model, totiž model syndromový. Pichot soudí, že syndromový model může být identifikován s Cattellovým pojetím typu, totiž s pojetím, podle něhož typ je specifická koncentrace hojně frekventovaných pozic na některém místě faktorového schématu (obr. 2). Typy v Cattellově pojetí jsou tedy syndromy znaků; některé z nich mohou případně odpovídat i psychopatologickým syndromům.

Vcelku tedy Pichot soudí, že neurotici a psychopati sdílejí s tzv. normálními jedinci strukturu i dynamiku osobnosti; difference, které se tu vyskytují, se týkají symptomů a jsou kvantitativního rázu. Naproti tomu psychotici mají jinou strukturu i dynamiku osobnosti než normální osoby; rozdíly jsou tu rázu kvalitativního. Nestejné přijetí Eysenckových koncepcí neuroticismu a psychoticismu se strany psychiatrů může být podle Pichota vysvětleno právě se zřetelem k těmto skutečnostem; neuroticismus jako obecná dimenze osobnosti byl psychiatry akceptován, protože odpovídá symptomovému modelu, idea psychoticismu jako rovněž obecné osobnostní dimenze však narazila na odpor.

Je pravděpodobné, že k možnosti shodné struktury normální i abnormální osobnosti budou i nadále zaujímana rozmanitá stanoviska. Pozornosti však zasluhuje skutečnost, že příslušná otázka byla již zodpovídana také na úrovni jiné než úvahové, a to právě v souvislosti se zmíněnou již Eysenckovou koncepcí neuroticismu, zejména s jejími východisky.

Eysenck formuloval přibližně asi před třiceti lety (1947, pak 1952) zmíněný problém jako otázku: Mají být takové druhy abnormálnosti, jako jsou neurózy a psychopatie, přičítány tzv. normální populaci a mají být tedy zahrnovány do distri-

Obr. 3. Eysenckovo znázornění dimenze neuroticismu (Podle H. J. Eysenck, 1952).

buční křivky způsobů jejího chování jako jeden její extrém? Či je snad naopak správné přičítat je patologické variantě populace, jejíž pozice se nacházejí mimo tuto křivku? Jak je patrné z grafického znázornění dimenze neuroticismu (obr. 3), přiklonil se Eysenck k první alternativě. Na obrázku je neuroticismus znázorněn jako kontinuum pozic mezi extrémem „normálnosti“ a extrémem „neurotičnosti“. Kladný extrém odpovídá podle Eysencka osobnostem „dobře integrovaným, emočně stálým, neneurotickým“, záporný extrém odpovídá osobnostem „špatně integrovaným, emočně nestálým, neurotickým“. Skupiny normálních osob a skupiny neurotických osob je možno pokládat za vzorky, které byly získány náhodným výběrem ze dvou různých míst tohoto kontinua. Na obrázku 3 bod A odděluje osoby, které se stávají psychiatrickými pacienty a jsou diagnostikovány jako neurotici (vpravo od bodu A), od osob neneurotických (vlevo od bodu A). Je náhodné, že psychiatrickými pacienty jsou i některé osoby nacházející se na pozicích vlevo od bodu A, zatímco některé jiné, situované napravo od něho, v psychiatrické péči nejsou. Již v Eysenckově výchozí koncepci neuroticismu je tedy obsažen předpoklad, že osobnostní vlastnosti neurotiků mají být pojaty do souhrnu kritérií, podle nichž se provádí základní popis osobnosti. Na základě tohoto hlediska Eysenck pak zařadil neuroticismus do svého dvoufaktorového schématu jako obecnou dimenzi osobnosti.

Eysenckova koncepce neuroticismu tedy implikuje předpoklad, že neurotici a psychopati mají shodnou osobnostní strukturu s tzv. normálními jedinci a že rozdíly, které lze mezi těmito skupinami shledat, nejsou kvalitativního rázu a týkají se jen stupňů výraznosti jednotlivých rysů. Je patrné, že tento předpoklad je ve shodě s uvedenou Pichotovou koncepcí psychopatologických symptomových modelů; lze jej nahlížet jako jednu z jejích možných konkretizací.

Účast psychopatologických zřetelů v typologických modelech osobnosti

Typologické teorie osobnosti vykazovaly již od starověku více či méně výrazné vztahy k oblasti medicínské patologie. V Hippokratových typech, jejichž výchoiskem byla diferenciace „šťáv“ organismu, se spojovala první „humorálně“ orientovaná typologická teorie s koncepcí zdraví jako určitého stavu vzájemného vyvážení různých funkcí organismu. V pozdějších typologiích, vypracovaných v 19. a zejména ve 20. století, se již uplatňují širší biogenetické zřetele. Platí to zejména o konstitučních typologiích, které přihlížejí k organismu jako celku a v tomto rámci pak k jeho různým funkčním systémům včetně psychiky; méně již o typologiích funkčních, v nichž jsou primárně uplatňována psychologická kritéria diferenciace typových variant. Také tyto novější typologické systémy se většinou vyznačují medicínskou orientací; přitom je možno konstatovat, že čím více „psychologické“ jsou jejich typové varianty, tím spíše se v těchto systémech realizuje medicínská orientace psychopatologická.

Shledáváme však také, že teorie typů osobnosti byly již od svého počátku současně teoriemi temperamentu, resp. temperamentových vlastností osobnosti. Je známo, že zmíněné hippokratovsko-galénovské typy byly později interpretovány právě jako typy temperamentu. Také většina pozdějších konstitučních a funkčních

typologií implikuje různé koncepce temperamentu; zejména to platí o typologii Kretschmerově, Heymansově-Wiersmově a Jungově. Rovněž Pavlovových neurotypů bylo využito k propracování neurofyzilogických aspektů temperamentu (Těplov, 1956; Něbylicyn, 1966; Merlin, 1970).

Obsahuje-li však pojem „typ osobnosti“ znaky, které poukazují k oblasti psychopatologie, a jsou-li typy osobnosti ve značné míře identifikovatelné s typy temperamentu, znamená to, že i pojem „temperament“ vykazuje určitou obsahovou afinitu s psychopatologickými jednotkami. Budeme proto nyní věnovat pozornost těm skutečnostem, které nasvědčují oprávněnosti takového předpokladu.

Kolem přelomu století docházelo k pokusům interpretovat hippokratovsko-galénovské pojmy „sangvinik“, „cholerik“, „flegmatik“, „melancholik“ s použitím kritérií jako je síla emocí, dynamika jejich průběhu či zážitkový protiklad libost nelibost; s takovými pokusy se setkáváme u Wundta, Ebbinghause a jiných. V jednotlivých interpretacích se používalo zpravidla dvou bipolárních kritérií, např. síla — slabost emocí v kombinaci s rychlostí — pomalostí emočních reakcí nebo v jiné kombinaci s libostí — nelibostí emocí; jednotlivé kombinace odpovídaly různým typům. V těchto raných funkčních typologiích psychopatologické zřetele nebyly ještě uplatňovány ve výraznější míře. Některé typy však poukazovaly svým psychologickým obsahem k životní zdatnosti a dobré adaptovatelnosti (např. typ s převahou nepřiliš silných a přitom libých emocí), jiné naopak k jakési křehkosti a nedostatečné přizpůsobenosti životním podmínkám (např. typ vyznačující se kombinací zvýšené emoční reaktivity a nelibého emočního prožívání).

Ve známých typologických systémech, které byly vypracovány zejména v období od přelomu století do 30. resp. 40. let, uplatňovaly se psychopatologické zřetele již výrazněji. Jinde (Kolaříková, 1970a) jsme konstatovali, že v těchto systémech se často vyskytují takové typové varianty, které je možno v porovnání s jinými interpretovat jako potenciální snížení životní zdatnosti, jako jemnost, ohrožitelnost, disponovanost k životním obtížím apod. Je tomu tak v případě Jordanova reflexivně-emocionálního typu, charakterizovaného nejen křehkostí, ale také hloubkou citů a vášní, nabývajících případně i patologických odstínů. Jiným příkladem afinity k psychopatologické oblasti je Grossův hluboký — úzký typ (termín Eysenckův), u něhož jednotlivé psychické děje přetrvávají v důsledku dlouhé sekundární funkce, tj. v důsledku zdlouhavé restituce nervové buňky po proběhlých psychických procesech. Tyto přetrvávající psychické děje se stávají překážkou dějů dalších, nových; někdy jde dokonce o přetrvávání celých představových komplexů, účinkujících kontraktivně na nové psychické obsahy. Typu hlubokému — úzkému odpovídá podle Grosse disharmonická „sejunktivní“ osobnost, inklinující k ovládacím představám, obsesím a paranoidním bludům. Také z dvanácti typů Pfahlerových některé jsou „patologičtější“ než jiné; platí to zejména o typech E a L, v nichž se kombinují silné emoce se slabou vitální energií. Podobně jsou „křehčí“ některé z osmi typů Heymansových - Wiersmových, a to zejména ty, v nichž emocionálnost se kombinuje se sekundárností; jde o typy označené jako „vášnivý“ a „sentimentální“. Psychopatologické zřetele se uplatňují také v Jaenschově kategorii dezintegrovaných typů, do níž jsou zařazeny mimo jiné dva typy „degenerativní“ s různou mírou kompenzace patologičnosti.

V této souvislosti zasluhuje zvláštní zmínky Pavlovův systém neurotypů, reevokující starověkou klasifikaci čtyř známých temperamentů, interpretovaných nikoliv psychologicky, jak tomu bylo u Wundta a Ebbinghause (viz shora), nýbrž na neurofyzilogické úrovni. Také v tomto systému se vyskytuje typ, který je „patologičtější“ než ostatní; je označen jako typ slabý. Charakterizuje jej nižší práh nadhraničního útlumu a větší disponovanost k tzv. stržení vyšší nervové činnosti ve srovnání se silnými typy, zejména s typem silným — vyrovnaným — pohyblivým a s typem silným — vyrovnaným — nepohyblivým.

Velmi výrazná je účast psychopatologických zřetelů v obou klasických systémech konstitučních typů, jejichž autory jsou Kretschmer a Sheldon. Kretschmer (1921), jak známo, uplatnil při vypracování své typologie vedle antropologického koncepčního východiska také východisko psychopatologické. Obsahové jádro této typologie reprezentuje trojice vztahů, totiž mezi typy tělesné stavby a psychotickými syndromy, mezi typy tělesné stavby a typy temperamentu a mezi typy temperamentu a psychotickými syndromy. Výsledkem těchto tří vzájemně propojených aspektů bylo Kretschmerovo pojetí temperamentu jakožto základní afektivní vlohy, která se může realizovat jak v rámci duševního zdraví, tak v rámci duševní chorobnosti; cyklotýmie a schizotýmie jsou pro něho „velké konstituční souhrnné pojmy, které zahrnují současně oblast zdraví i nemoci“. Také v Sheldonově typologii (1942) jde o vztahy mezi typy tělesné stavby, temperamentem a psychotickými syndromy. Jednotlivé typy tělesné stavby tu rovněž korespondují s jednotlivými temperamenty; oproti Kretschmerově typologii přechody mezi jednotlivými typy jsou však plynulé a psychopatologické syndromy tu odpovídají nikoli typům nýbrž mezitypovým polohám.

Pozornosti zasluhuje také účast psychopatologických zřetelů v typologii Jungově (1921). Primárním kritériem diferenciací extravertovaného a introvertovaného typu byla tu teorie dvojího možného směru orientace libida; Jung se však vedle toho inspiroval také Janetovou dichotomií hysterie a psychastenie jakožto dvou rozsáhlých skupin funkčních poruch nervové soustavy. Jeho typologie je výsledkem propojení obou těchto teorií; právě proto mohl později Eysenck (1947, 1960 aj.) najít v Jungově typologii koncepční východisko svého dvoufaktorového schématu osobnosti, reprezentovaného nezávislými dimenzemi extraverze — introverze a neuroticismu. Jeho schéma inspirovalo Vasilenkovou (1967) k vypracování typologicky i psychopatologicky orientované koncepce „symptomokomplexů“.

Všechny tyto příklady podporují oprávněnost předpokladu, který jsme shora uvedli: typologické teorie osobnosti a teorie temperamentu do značné míry splývají. Vzhledem k tomu do obsahu pojmu „temperament“ vcházejí některé znaky, odpovídající těm psychopatologickým aspektům, které jsou uplatněny v různých typologických systémech.

Účast psychopatologických zřetelů ve faktorových modelech osobnosti

Ačkoliv faktorové a typologické modely osobnosti mají rozdílná teoreticko-metodologická východiska, shledáváme některé obsahové návaznosti mezi oběma těmito druhy modelů. V předcházejícím oddílu jsme konstatovali, že mnohé typologie

osobnosti byly především typologiemi temperamentových vlastností. Můžeme tedy očekávat výskyt výše zmíněných návazností zejména v případech těch faktorových modelů osobnosti, které reprezentují vztahy mezi proměnnými temperamentového rázu, tedy u modelů temperamentové struktury osobnosti.

Z hlediska tématu této studie nás tu budou zajímat zejména modely, ve kterých nacházíme temperamentové faktory vykazující obsahovou afinitu s psychiatrickými nosografickými jednotkami. Jde o model Eysenckův, zahrnující také dimenze neuroticismu a psychoticismu, a o šestnáctifaktorový model Cattellův, v němž různé dimenze se vyznačují zmíněnou afinitou. Povšimneme si také explicitního začlenění psychopatologických dimenzí do Guilfordova faktorového modelu osobnosti.

Uvedli jsme shora, že Eysenck vycházel v koncepci svého dvoufaktorového schématu z Jungovy typologie, konkrétně z jím předpokládané afinity extraverze s hysterií a introverze s psychastenii. Již v *Dimenzích osobnosti* (1947) Eysenck vyslovil předpoklad, že Jungova typologická koncepce implikuje kromě faktoru extraverze-introverze také jiný nezávislý faktor; pojmenoval jej „neuroticismus“. Později Eysenck (1960, str. 25) říká: „Chceme-li zobrazit celé Jungovo schéma, musíme použít dvou ortogonálních faktorů či os, z nichž jedna představuje kontinuum extravertní-introvertní, druhá kontinuum normální-neurotický“. Právě tyto dvě ortogonální dimenze tvoří Eysenckovo dvoufaktorové schéma struktury osobnosti. Kontinuum normální-neurotický tedy nabývá významu obecné dimenze osobnosti, neboť neuroticismus je tu pokládán za jedno ze základních kritérií psychologické deskripce osobnosti.

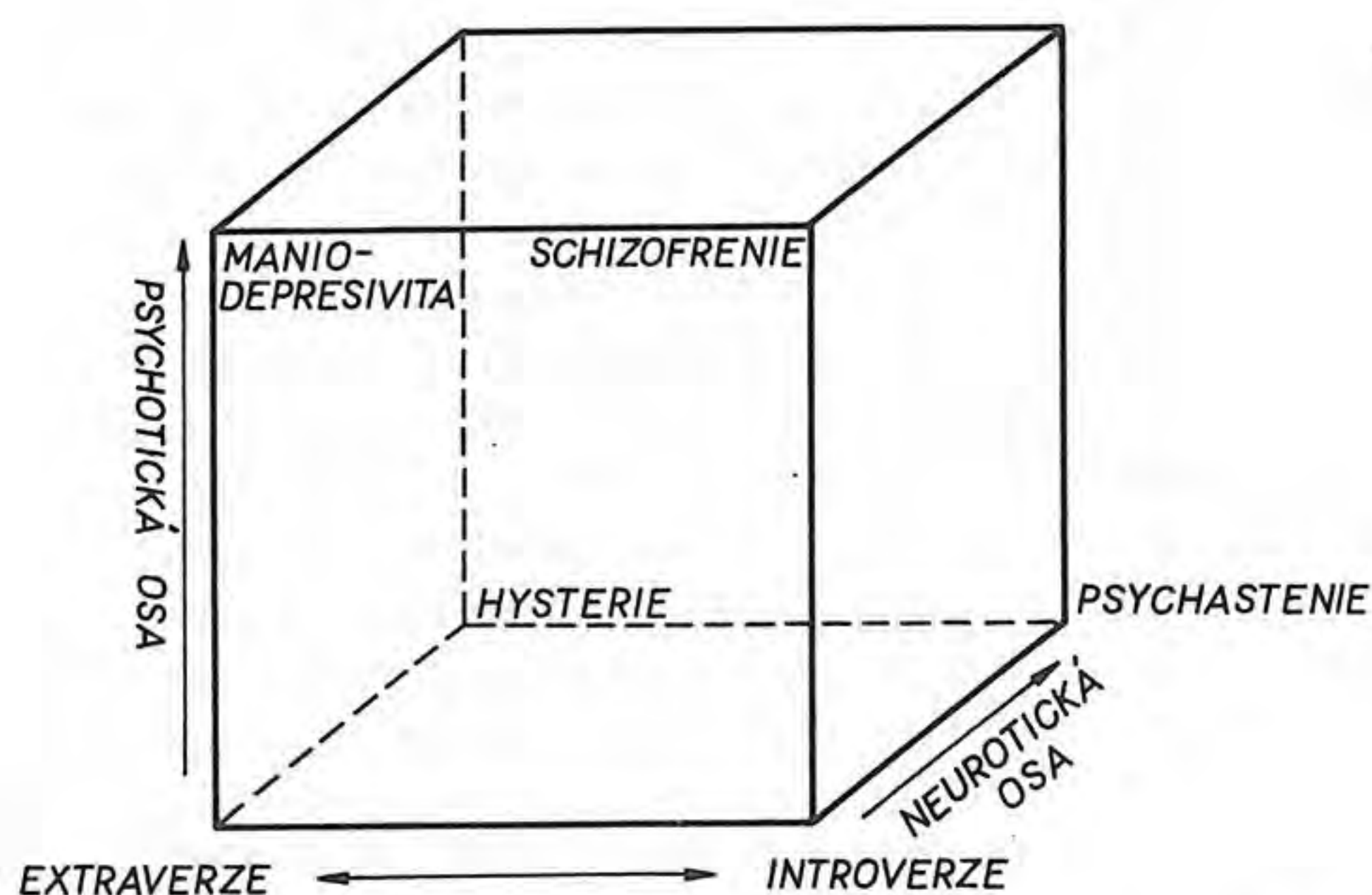
Analogickým postupem Eysenck našel koncepční východisko faktoru psychoticismu v typologii Kretschmerově. V předcházejícím úseku jsme poukázali na psychopatologické východisko této typologie; diferenciaci typových variant cyklotýmie a schizotýmie byla výrazně závislá na Kraepelinově klasifikaci psychóz. Eysenck (1960) soudí, že je možno pojímat Kretschmerovu cyklotýmii a schizotýmii jako jedinou osobnostní dimenzi, podobnou extraverzi-introverzi a poukazující k další osobnostní dimenzi o pólech normální-psychotický. Tyto předpokládané vztahy mezi extraverzí-introverzí, cyklotýmií-schizotýmií, neurózou a psychózou Eysenck graficky znázornil formou krychle (viz obr. 4). Podle jeho mínění (Eysenck, 1960, str. 26) totiž „Kretschmerova teorie stejně jako Jungova může být vhodně znázorněna dvěma faktory či dvěma osami, z nichž jedna měří cyklotýmii-schizotýmii, druhá normálnost-psychotickou abnormálnost (psychózu).

V této souvislosti poznamenáváme, že autorka tohoto článku formulovala před časem (Kolaříková 1970b) námitky proti zavádění analogie mezi extraverzí-introverzí a pojmovou dvojicí cyklotýmie a schizotýmie; odvolávala se přitom na Kretschmerovu výchozí koncepci diferenciaci obou hlavních typových variant. Tento aspekt však ponecháme nyní stranou.

Faktorová struktura osobnosti obsahuje tedy podle Eysenckova pojetí i takové dimenze, které poukazují k některým nosografickým jednotkám, aniž jsou s nimi identické. Neuroticismus i psychoticismus jsou totiž koncipovány jako obecné dimenze osobnosti, a tedy i jako kritéria jejího základního popisu. Poněvadž v rámci Eysenckova pojetí neuroticismus i psychoticismus jsou — právě tak jako extraverze-introverze — faktory temperamentového rázu, je možno v nich spatřovat další případ rozšíření obsahu pojmu „temperament“ o znaky psychopatologického rázu.

Cattellův šestnáctifaktorový systém temperamentových rysů osobnosti (1957) se opírá o jiná koncepční východiska než systém Eysenckův. Je známo, že Cattell vyšel z Allportova a Odbertova inventáře osobnostních vlastností (1936), resp. z inventáře termínů, jimiž jazyk disponuje pro jejich označování; za pomoci tohoto postupně redukovaného inventáře získal základní data, z nichž pak extrahoval příslušné faktory. K využití Cattellova systému temperamentových faktorů pro účely diferenciální diagnostiky došlo teprve sekundárně, a to na základě zjištění, že některé škály šestnáctifaktorového dotazníku diferencují neurotiky od neneurotiků (1961). Jde zejména o škály Q₄, O, F, I, C, L, E, H, jejichž pořadí odpovídá velikosti rozdílů skóre, zjištěných mezi oběma skupinami. Z faktorů druhého řádu rozlišují neurotiky od neneurotiků zejména faktory „úzkost“ a „rezignace“. Cattell však využil k diferenciálně diagnostickým účelům také T-dat, tj. údajů, získaných použitím tzv. objektivních testů; za jejich pomoci odlišil normální osoby nejen od neurotiků, ale také od psychotiků. Je tedy možno konstatovat i v rámci Cattellova šestnáctifaktorového systému určitou míru afinity některých temperamentových faktorů s neurózou jako nosografickou jednotkou.

V úvodu této práce jsme se již zmínili o Guilfordově koncepci faktorové struktury osobnosti (1959). Psychopatologická kritéria popisu normální osobnosti jsou tu uplatněna ještě výrazněji než u Eysencka a Cattella. Guilfordův systém totiž zahrnuje také faktory, které jsou výslovně označeny jako „psychopatologické“ a které jsou obsahově poplatné různým klinickým symptomům a syndromům, aniž však s nimi mohou být identifikovány. Jsou rozčleněny na „faktory neuróz“ a „faktory psychóz“; konkrétní názvy jednotlivých faktorů připomínají více či méně klinicko-psychiatrické termíny (např. nutková neuróza, psychotická deprese apod.). Guilford tedy v rámci své faktorové koncepce osobnosti výslovně odlišuje temperamentové dimenze od psychopatologických. Jeho temperamentové dimenze jsou

Obr. 4. Eysenckovo schéma vztahů mezi extravertí, neuroticismem, neurózou a psychózou (Podle K. H. Wewetzer, 1968).

vesměs bipolární a v některých případech jim odpovídají škály s dosti dlouhou tradicí (viz Guilfordovy dotazníky STDCR, GAMIN aj.). Přitom po obsahové stránce jsou některé póly těchto bipolárních temperamentových faktorů dosti blízké některým faktorům psychopatologickým; tato skutečnost nás ovšem nepřekvapuje, poněvadž faktory v rámci celého Guilfordova systému jsou, jak známo, vzájemně více či méně závislé.

Vcelku lze tedy říci, že ve faktorových modelech osobnosti jsou psychopatologické zřetele uplatněny buď v rámci temperamentových faktorů nebo vyčleněním speciálních „psychopatologických faktorů“. Nicméně se zdá, že první z těchto dvou případů se promítá do současné psychologie osobnosti výrazněji a dalekosáhleji než druhý. Zejména je tomu tak v souvislosti s pojmem „neuroticismus“, s nímž se hojně pracuje nejen v teoretické, ale také v aplikované psychologii osobnosti. Budeme mu proto věnovat pozornost v dalším úseku této studie.

Neuroticismus jako obecná dimenze osobnosti

V průběhu takřka třiceti let, které uplynuly od prvního vydání Eysenckových Dimenzí osobnosti (1947), se vytvořila různá pojetí neuroticismu. Jedno z nich je možno označit jako v širokém smyslu slova klinické; v jeho rámci se příliš nerozlišuje mezi neuroticismem a neurózou. Neuroticismus je však pojem vytvořený na půdě faktorových teorií osobnosti a eo ipso operacionálně definovaný obsahy určitých škál, užívaných k jeho měření; zejména jde o Eysenckovy škály neuroticismu v dotaznících MPI a EPI. Jako neuroticismus bývá ovšem někdy označován také Cattellův faktor druhého řádu „úzkost“, který je operacionálně definován obsahy škál některých primárních faktorů šestnáctifaktorového dotazníku, zejména škál C, E, F, H, I, L, O, Q₄. Nadto Eysenck extrahoval v roce 1969 faktorovou analýzou z dat, získaných Cattellovým dotazníkem, faktor třetího řádu, který pojmenoval také jako neuroticismus. Tento faktor není ovšem identický s původním Eysenckovým neuroticismem; není identický ani se zmíněným již Cattellovým faktorem „úzkost“. Také z dat, získaných dotazníkem Guilforda - Zimmermana vyvodil Eysenck v roce 1969 faktor třetího řádu, který rovněž označil jako neuroticismus. Je tomu tedy tak, že se nám nabízí několik operacionálních definicí neuroticismu, v nichž se neužívá sice znaků zcela rozdílných, ale také ne zcela shodných.

Za těchto okolností je obtížné definovat neuroticismus obecně a jednoznačně. Shora jsme již uvedli, že Eysenck jej vymezil v roce 1947 jako poruchu integrace osobnosti, emoční instabilitu a neurotičnost (sic). Později (1960 aj.) Eysenck zdůrazňoval v obsahu tohoto pojmu zejména emocionalitu. Vymezení z roku 1969 je širší; Eysenck tu uvádí, že obsahy položek neuroticismu v EPI se týkají kolísání nálad, nesoustředěnosti, plachosti, psychosomatických obtíží, nervozity (sic), senzitivity a pocitů méněcennosti, tedy znaků, které více či méně odpovídají primárním faktorům neuroticismu. Je ovšem skutečností, že v různých Eysenckových publikacích nacházíme některé drobné rozdíly ve výčtu primárních faktorů jak extraverte, tak i neuroticismu; s takovými rozdíly se setkáváme dokonce i při srovnávání jednotlivých prací, obsažených v kolektivní publikaci z roku 1969 (H. J. Eysenck, S. B. G. Eysenck et al.), v níž se analyzuje faktorová struktura jednak MPI, jednak EPI.

Vcelku lze říci, že Eysenck uvádí jako primární faktory neuroticismu zejména střídání nálad, nesoustředěnost, nespavost, senzitivitu, pocity méněcennosti, roztržitost aj.

V rámci svého badatelského programu Eysenck zpravidla pracuje jen s faktory druhého řádu, tj. s extravertí a neuroticismem; ojediněle však operuje také s faktory primárními. Ve společné práci s A. Leveyem (1972), v níž se zkoumají vztahy mezi extravertí-introvertí a silou nervové soustavy, provedl reskórování škály extraverte v EPI se zřetelem ke dvěma primárním rysům, totiž sociabilitě a impulzivitě. To inspirovalo autorku tohoto článku k reskórování dat v rámci obou Eysenckových škál v MPI na základě logické analýzy jejich obsahu; hodnot získaných reskórováním bylo využito při zkoumání závislostí zájmů na extravertí a neuroticismu (Kolaříková, 1975b). Škála neuroticismu byla tu diferencována do čtyř komponent, nazvaných: střídání nálad—napětí—rozladěnost, nesoustředěnost—neklid—nespavost, snění—hloubání, citlivost—různé pocity—nerozhodnost. Pojmenování tří komponent se dosti shodují s názvy těch Eysenckových primárních rysů, z nichž byl extrahován neuroticismus jako faktor druhého řádu; také položkové obsahy těchto komponent se vcelku kryjí s obsahy příslušných rysů. Jediná odlišnost se týká komponenty snění—hloubání, která nemá obdobu mezi Eysenckovými primárními faktory. Podrobnější údaje o této operaci s položkami škály neuroticismu Eysenckova MPI viz v práci uvedené shora.

Význam dimenze neuroticismu pro zkoumání statické struktury osobnosti je patrný z jejího dalšího využití; realizovalo se doposud ve třech hlavních směrech. První z nich zasahuje do oblasti psychiatrické klinické problematiky a spočívá ve sledování vztahů mezi neuroticismem a neurózou. Reprezentuje jej např. Eysenckovo (1969) úsilí o odlišení diagnostických subkategorií neuróz (hysterie a dystýmie) vzhledem k neuroticismu, resp. vzhledem k celému dvoufaktorovému schématu osobnosti. Druhý z těchto směrů využívá neuroticismu jako kritéria diferenciace různě charakterizovaných skupin, a to nalézáním jejich pozic ve schématu dimenzí extraverte-introverte a neuroticismu. Byly nalezeny (Eysenck, 1969) pozice neurotiků, psychopatů, delikventů, psychosomatických pacientů, ale také normálních dospělých osob, skupin lišících se pohlavím, různých profesionálních skupin i některých skupin zvláštních (neprovdané matky). Třetí výzkumný směr se orientuje na hledání vztahů neuroticismu k různým psychologickým proměnným, např. ke struktuře inteligence (Lienert, 1963; Gebhardtová, 1967; Cohen a Wittemann, 1967), k výkonové motivaci (Wendeler, 1969), k divergentnímu myšlení (Scipio, 1971), k percepci a toleranci bolesti (Mumford, Newton a Ley, 1973), k hodnotovým postojům (Singh, 1969; Rim, 1971), k preferencím uměleckých stylů (Payne, 1967; Rosenbluh et al., 1972) aj. Vcelku je tedy patrné, že výzkumné využití neuroticismu jako faktoru osobnosti se realizuje nejenom na klinické půdě, ale také — a to stále hojněji — v základním psychologickém výzkumu osobnosti.

Perspektivy definování temperamentu

V předcházejících oddílech jsme sledovali způsoby uplatnění psychopatologických aspektů v typologických a faktorových modelech osobnosti. Konstatovali jsme, že

v obou případech se toto uplatnění týká temperamentových vlastností osobnosti. Postulovali jsme tedy rozšíření obsahu pojmu „temperament“ o znaky, které vykazují blízkost s psychopatologickými symptomy a syndromy. Postulovali jsme také uplatňování psychopatologických kritérií při základním popisu osobnosti v rámci kategorie temperamentu.

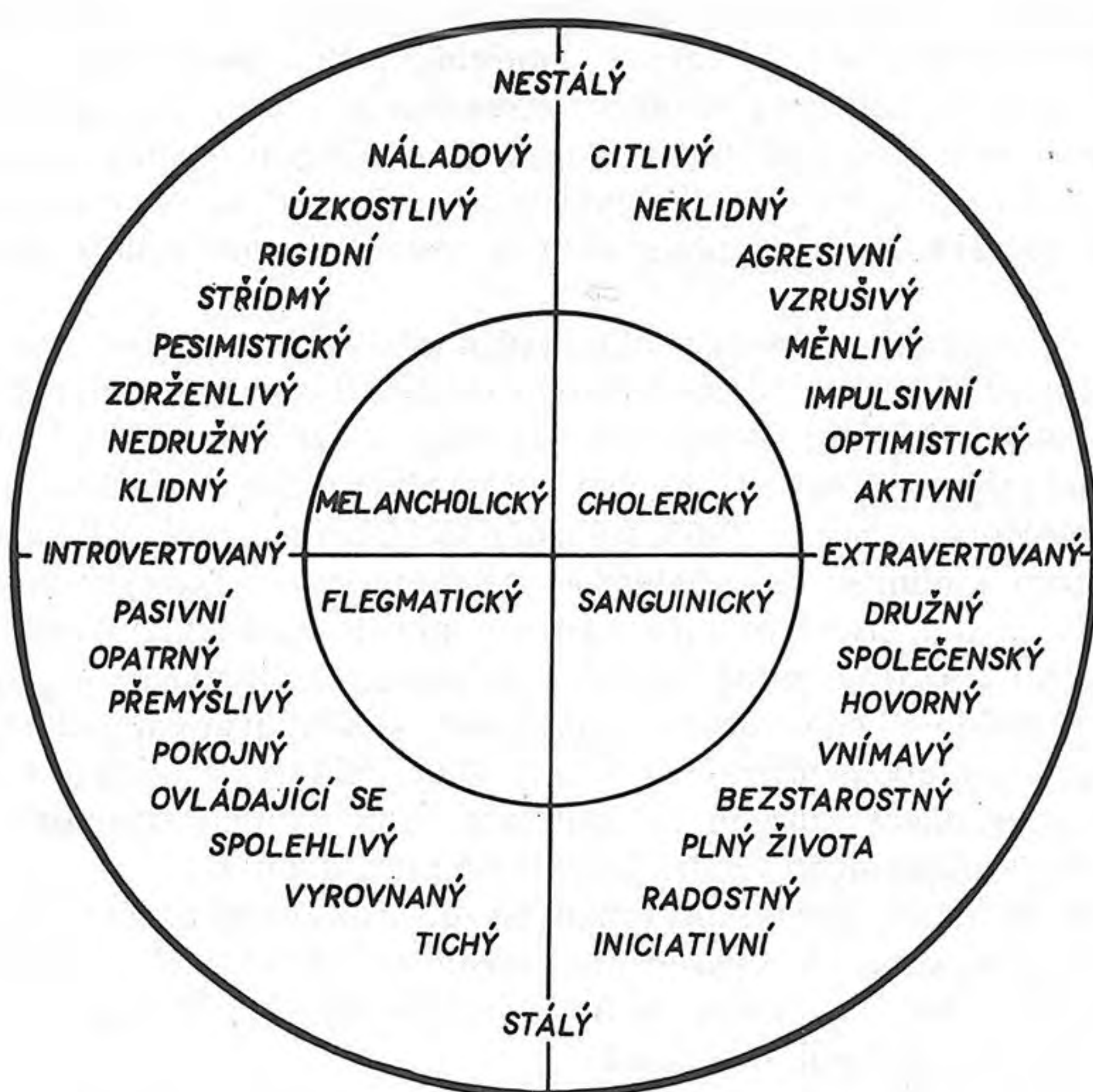
Je možno položit otázku, zda účast psychopatologických aspektů je specifikum temperamentových vlastností osobnosti. Je přece možno použít psychopatologických hledisek při popisu osobnosti také vzhledem ke schopnostem nebo k zaměřenosti, pokud se u jedince vyskytuje např. intelektový deficit různých stupňů, deviace v zájmové sféře apod. Takové případy jsou však v okruhu kategorie schopností nebo kategorie zaměřenosti patologickými variantami, k nimž při popisu osobnosti v nejobecnějším smyslu slova, t. j. tzv. normální osobnosti, není třeba přihlížet. Naproti tomu, konfrontujeme-li konkrétní osobnost s některou typologií temperamentu, konfrontujeme ji se všemi typovými variantami v jejím rámci, tedy i s těmi, které vykazují afinitu s psychopatologickými symptomy a syndromy; v případě některého typologického systému (např. Kretschmerova) vykazují takovou afinitu dokonce všechny jeho varianty. V takových typologiích hlavní kritéria typologické klasifikace tedy implikují kritéria psychopatologická. Z toho je patrné, že kategorie temperamentu poukazuje k oblasti psychopatologie ve výraznější míře, než to činí jiné kategorie osobnosti.

V novějších pracích se setkáváme stále častěji právě s takovým pojetím temperamentu. Merlin (1973) počítá k temperamentovým vlastnostem osobnosti emocionální vzrušivost, sílu emocí, neklid (trevoga), reaktivnost (označovanou jím také jako „impulzivita“), aktivitu, rigiditu, unavitelnost, extraverci-introverzi; tyto vlastnosti jsou podle něho měřitelné jednak laboratorními metodikami, jednak dotazníky, včetně Eysenckových a Cattellových. Eysenck (1966), Gray (1968) a další spolupracovníci z jejich okruhu po léta experimentálně ověřují hypotézu identifikující introverzi se slabostí nervové soustavy v Pavlovově smyslu, tj. identifikující jeden pól temperamentového faktoru extraverce-introverze s patologicky nejdisponovanějším obecným neurotypem. V jiné práci (1964, viz obr. 5) Eysenck interpretuje pozice v kvadrantech svého dvoufaktorového schématu jako temperamenty. Podobně Vasilenková (1967) zkoumá temperamentové „symptomokomplexy“ jakožto kombinace pólů extraverce-introverze a neuroticismu, přičemž na rozdíl od Eysencka operacionálně definuje příslušné dimenze nikoli dotazníkovými škálami, nýbrž jevy jako je kožně galvanická reakce apod. Tyto i jiné okolnosti nasvědčují tomu, že obsah pojmu „temperament“ zasluhuje v současné době určitého upřesnění, resp. nové formulace. Do jeho definice by měly být zahrnuty také některé stránky psychopatologické disponovanosti osobnosti; užitečným východiskem jejich výběru mohou být různé typologické a faktorové modely temperamentové stránky osobnosti.

Závěry

K realizaci psychopatologických aspektů v typologických a faktorových modelech osobnosti dochází zejména ve vztahu k temperamentovým vlastnostem. Různé

typové varianty a různé temperamentové faktory obsahují znaky, které jsou obsahově blízké některým psychopatologickým symptomům a syndromům. Tato skutečnost by se měla projevit v definici temperamentu explicitě. Plynou z ní také důsledky pro širší teorii temperamentu jako jedné ze základních kategorií popisu osobnosti.

Obr. 5. Eysenckovo schéma vztahů extraverze a neuroticismu ke čtyřem klasickým temperamentům (Podle H. J. Eysenck, 1964).

3. Vazby zájmů s extraverzí a s neuroticismem a jejich diferenční charakteristiky

OLGA KOLAŘÍKOVÁ

Problém

Ve většině textů, pojednávajících o tzv. obecné psychologii osobnosti, se zdůrazňuje vzájemná funkční souhra různých substruktur osobnosti, tedy schopností, temperamentu, zaměřenosti aj. Poněvadž doposud nebylo získáno mnoho experimentálně podložených poznatků tohoto rázu, jde o souhru spíše předpokládanou či postulovanou než prokázanou. Některá teoreticko-metodologická východiska výzkumného přístupu k této problematice byla však již formulována.

Pozornosti tu zasluhuje např. Platonovova (1972) koncepce „dynamické funkční struktury osobnosti“, jejíž nosnost potřebuje ještě experimentálního ověření. Platonov v ní řeší netradičním způsobem vztahy mezi tradičními kategoriemi popisu osobnosti. Rozlišuje totiž základní podstruktury osobnosti, k nimž počítá temperament a zaměřenost (a dvě další jiné podstruktury), a obecné vlastnosti osobnosti, utvářející se na základě těchto podstruktur a reprezentované schopnostmi a charakterem.

Také ve výsledcích různých faktorových výzkumů osobnosti jsou implicitně obsažena některá zjištění o dílčích vztazích mezi jednotlivými osobnostními substrukturami. Např. Guilford (1959) našel závislost mezi některými faktory temperamentu a některými faktory schopností a také závislosti mezi faktory schopností a faktory zaměřenosti. Lienert (1963) a později Gebhardtová (1967) zkoumali faktorovou strukturu osobnosti se zřetelem ke vztahům mezi některými proměnnými temperamentu a některými proměnnými schopností. Podnětný je také výzkum Levandovského (1970), z jehož výsledků je patrné, že dotazníkové proměnné, odpovídající rozdílným substrukturám osobnosti, klasifikovaným podle tradičních kritérií, jsou v některých případech syceny týmiž faktory; vzhledem k tomu Levandovskij konstatoval potřebu reklasifikace osobnostních struktur a potřebu zkoumání jejich vzájemných vztahů korelačními technikami.

Zdá se, že otázku vztahů mezi různými substrukturami osobnosti bude třeba řešit i v budoucnu s použitím parciálních přístupů. Jeden z nich uplatníme v této práci; předmětem naší pozornosti tu budou vzájemné vztahy temperamentových a motivačních charakteristik osobnosti.

Z různých teorií osobnosti je patrné, že vzájemná diferencovanost těchto dvou druhů osobnostních charakteristik je obecně uznávána. Klages (1928) rozlišuje tzv. vlastnosti poměru a tzv. cílově orientované zájmy, přičemž v prvním případě má na mysli temperamentové vlastnosti, v druhém motivy jednání. Rubinštejn (1946)

a Kovalev (1965) počítají temperament a zaměřenost k hlavním kategoriím popisu osobnosti a pojednávají o každé z nich zvlášť. O Platonovově pojetí struktury osobnosti jsme se již zmínili dříve; temperament je tu pokládán za biologickou osobnostní substrukturu, zaměřenost za substrukturu sociální. U faktorových analytiků Cattella (1957) a Guilforda (1959) nacházíme diferencované, i když ne vždy zcela vzájemně nezávislé systémy faktorů temperamentových a motivačních; Cattell je označuje jako rysy temperamentované a rysy dynamické, Guilford jako temperamentové a hormetické dimenze.

Vzájemným závislostem temperamentových a motivačních charakteristik osobnosti jsme věnovali pozornost s uplatněním heuristických cílů již v dřívějších pracích (Kolaříková, 1975a, b). Použili jsme přitom jednak zájmů jako motivačních proměnných, jednak extraverze a neuroticismu jako proměnných temperamentového rázu; při zkoumání vztahů mezi nimi jsme uplatnili diferenční zřetel k pohlaví. Některá zjištění, obsažená v uvedených pracích, zde připomeneme v oddíle „výsledky“.

Také nyní budeme sledovat vztahy mezi zájmy a extraverzí a vztahy mezi zájmy a neuroticismem s diferenčním zřetelem k pohlaví; nadto však uplatníme ještě další diferenční zřetel týkající se obou temperamentových dimenzí.

Cíl práce je heuristický. Klademe si otázku, zda při extraverzi se vytváří obdobná struktura závislostí mezi zájmy a neuroticismem jako při introverzi a zda při nestabilitě (ve smyslu neuroticismu) se vytváří obdobná struktura závislostí mezi zájmy a extraverzí jako při stabilitě (ve smyslu neneuroticismu). Budeme tedy sledovat jednak vztahy mezi zájmy a neuroticismem u osob s extrémními pozicemi (vysoká nebo nízká skóre) na škále extraverze, jednak vztahy mezi zájmy a extraverzí u osob s extrémními pozicemi (vysoká nebo nízká skóre) na škále neuroticismu. Uvedené diferenční zřetele budeme kombinovat v okruhu jedné i druhé temperamentové dimenze ještě s diferenčním zřetelem k pohlaví.

Při hledání odpovědi na obě části naší otázky budeme přihlížet nejen k celkovým skóre extraverze a neuroticismu, ale také ke skóre tzv. komponent extraverze a komponent neuroticismu; význam těchto termínů, s nimiž jsme ostatně pracovali již dříve (Kolaříková, 1975b), objasníme v oddíle „metoda“.

Metoda

Výchozí data zájmových preferencí byla získána za použití původního zájmového inventáře (ZIKO), který obsahuje položky rázu tištěných infinitivních vět, vyjadřujících různé činnosti, jednání, situace a stavy. Odpověďová škála zachovává princip like-dislike a má tři stupně, verbalizované jako preference obsahu položky, indiferentnost vůči němu a odmítnutí.

Při výběru druhů zájmových orientací, pojatých do tohoto inventáře, bylo voleno komplexní východisko, zaručující jejich různostrannost. Některé z těchto orientací vykazují afinitu s tendencemi odvozovanými od základních živočišných pudů (potravního, sexuálního, pudu péče o potomstvo, společenského, sebeuplatňovacího), jiné se vztahují k různým „povahovým“ motivačním charakteristikám (zřetel k vlastnímu já, kontrola okolí, postihování výhod, záliba v mimořádnosti a riziko-

vosti), další se týkají různých druhů činností (rukodělných, intelektuálních, uměleckých sportovních) nebo různých složek životního prostředí (příroda, technika, móda). Výběr druhů zájmových orientací byl ovlivněn také skutečností, že inventář ve své nynější podobě je určen ke zkoumání zájmových preferencí mladých osob.

ZIKO obsahuje celkem 52 škál, jejichž položky jsou v převážné míře původní; jen ojediněle došlo k převzetí položek z ČsÚP ZD-III. Jde o tyto škály: příroda, literatura, technika, společenský kontakt, úvahy—studium, praktické zisky a výhody, péče o osoby, sebeanalýza—sebevýchova, rukodělné činnosti, děti, hudba, dobrodružství—mimořádnost, přátelství, třídění—systém—kontrola, móda, smysl života—seberealizace, sportovní činnosti, řízení lidí, výtvarnictví, erotické vztahy, péče o společnost, jídlo, vyniknutí—úspěch. Položkové obsahy všech těchto škál viz v příloze 1.

Inventář byl podroben analýze položek se zřetelem k obsahové homogenitě svých škál (viz Kolaříková, 1974). Při zjišťování interní homogenity se přihlíželo jednak ke konzistenci jednotlivé položky s celkem příslušné škály, jednak ke konzistenci dvou částí jednotlivé škály. Průměrné koeficienty korelace, získané prvním postupem, se pohybují v rozmezí od 0,50 do 0,74, koeficienty korelace, které byly získány druhým postupem, se pohybují v rozmezí od 0,33 do 0,77 (v obou případech jde o koeficienty průkazné na jednoprocentní hladině). Při sledování externí homogenity škál bylo korelováno celkové skóre každé škály se všemi položkami jiných škál; ze získaných koeficientů ty, které jsou průkazné a nejsou menší než 0,3, činí 3,83 %. Podrobnější údaje viz v uvedené práci z roku 1974.

Data extraverze a data neuroticismu byla získána Eysenckovým MPI v autorčině překladu. Jde o táž data, kterých bylo použito i v předcházejících pracích (Kolaříková, 1973, 1975a, b). Pokud jde o základní psychometrické údaje, získané touto aplikací, odkazujeme na práci z roku 1973.

Kromě skóre extraverze a skóre neuroticismu, odpovídajících škálám MPI, se pracovalo také s tzv. dílčími skóre extraverze a neuroticismu, získanými interní diferenciací položkového obsahu jedné i druhé škály. Eysenckově extraverzi a neuroticismu jakožto faktorům druhého řádu odpovídají, jak známo, některé faktory primární. Pokud jde o výčet těchto primárních faktorů, můžeme konstatovat v různých Eysenckových publikacích drobné rozdíly. Vcelku však Eysenck uvádí jako primární faktory extraverze zejména sociabilitu a impulzivitu, dále bezstarostnost (odpovídající Guilfordově škále rhatýmia z dotazníku STDCR) a některé další statistické artefakty (viz Eysenck H. J., Eysenck S. B. G., 1969). Jako primární faktory neuroticismu jsou uváděny střídání nálad, nesoustředěnost — nespavost, senzitivita a pocity méněcennosti, roztržitost aj. V rámci svého badatelského programu Eysenck pracuje zpravidla jen s faktory druhého řádu, čili s extraverzí a neuroticismem; ojediněle však operuje také s faktory primárními. Společně s dalším autorem publikoval studii (Eysenck, Levey, 1972), jejímž tématem jsou vztahy mezi extraverzí-introverzí a silou nervové soustavy, zkoumané s použitím podmíněné mrkací reakce. Bylo tu provedeno reskórování škály extraverze vzhledem k primárním faktorům impulzivity a sociability; autoři sledovali uplatnění těchto faktorů jakožto indikátorů intenzity korové aktivace. Také naše dílčí skóre extraverze a neuroticismu byla získána reskórováním dat v rámci jedné a druhé škály,

a to na základě logické analýzy jejich položkového obsahu. Ze škály extraverze byly vyčleněny tři komponenty, totiž aktivita—impulzivita, sociabilita, bezstarostnost—uvolněnost—žertování, ze škály neurotismu byly vyčleněny čtyři komponenty, totiž střídání nálad—vnitřní napětí—rozladěnost, nesoustředěnost—neklid—nespavost, snění—hloubání, citlivost—různé pocity—nerozhodnost. Názvy těchto různých komponent odpovídají do značné míry názvům Eysenckových primárních faktorů čili rysů a také položkové obsahy komponent se vcelku kryjí s rysy (přičemž znovu poukazuje-me na mírnou variabilitu příslušných údajů v různých Eysenckových pracích). Jediný výraznější rozdíl se týká komponenty snění—hloubání, která nemá obdobu mezi Eysenckovými primárními faktory neuroticismu. Položkové obsahy jednotlivých komponent extraverze a neuroticismu uvádíme v příloze 2.

Zjišťování závislostí mezi zájmovými proměnnými a proměnnými extraverze a neuroticismu se provádělo korelováním příslušných dat. Matematickou spoluprací poskytl dr. Osecký, výpočty byly provedeny na počítači ZPA 600.

Použité skupiny osob

ZIKO a MPI byly aplikovány u 465 mužů a 298 žen studujících na brněnských vysokých školách (vysoké učení technické, přírodovědecká fakulta, filosofická fakulta); v každé z těchto obou skupin byly zastoupeny všechny tři uvedené studijní směry. Věkový průměr mužů činil 20 let 8 měsíců, věkový průměr žen 20 let 5 měsíců. Tyto skupiny označujeme v dalším textu jako „skupiny netříděné“.

Z obou netříděných skupin byly dále vyčleněny tzv. skupiny extrémní, tj. extrémní vzhledem k pozicím jednotlivých osob na škálách extraverze a neuroticismu. Byly tedy vyčleněny skupiny osob extravertovaných, introvertovaných, stabilních a nestabilních. Jako introvertované byly vybrány osoby, jejichž skóre extraverze podle MPI dosahovalo hodnot v rozmezí 0—14, jako extravertované ty osoby, jejichž skóre bylo v rozmezí 34—48. Podobně za stabilní byli pokládáni jedinci vykazující skóre neuroticismu v rozmezí 0—14, za nestabilní naopak osoby s hodnotami skóre 34—48. Tímto postupem jsme získali v rámci obou netříděných skupin čtyři mužské a čtyři ženské extrémní skupiny, jejichž přehled uvádíme v tabulce 1.

Tabulka 1. Přehled extrémních skupin

Skupina	Počet osob
extravertovaní muži	54
introvertovaní muži	87
nestabilní muži	83
stabilní muži	100
extravertované ženy	43
introvertované ženy	69
nestabilní ženy	71
stabilní ženy	43

Tabulka 2. Průměrná skóre 23 zájmů, extraverze a neuroticismu a jejich směrodatné odchylky u netříděných skupin

	Muži (n = 465)		Ženy (n = 298)	
	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s
Příroda – venkov	9,73	3,51	10,34	3,14
Literatura	7,74	3,57	10,01	2,70
Technika	8,52	4,58	3,91	3,66
Společenský kontakt	10,29	3,39	10,80	3,37
Úvahy – studium	9,35	3,50	9,48	3,56
Zisky – výhody	9,96	3,10	8,62	3,36
Péče o osoby	7,63	3,46	9,27	3,14
Sebeanalýza	9,49	3,62	10,78	3,16
Rukodělné činnosti	7,42	3,69	6,19	3,55
Děti	7,47	3,90	11,15	3,77
Hudba	6,06	3,44	7,27	3,15
Dobrodružství	8,94	3,46	7,93	3,67
Přátelství	12,69	2,22	12,55	1,99
Třídění – systém	4,74	3,24	5,56	2,84
Móda	6,03	4,23	8,97	3,86
Smysl života	12,52	2,01	13,11	1,47
Sportovní činnosti	8,93	3,81	8,73	3,94
Řízení lidí	4,63	3,73	4,37	3,75
Výtvarnictví	5,48	4,04	8,41	3,64
Erotické vztahy	11,34	2,74	11,13	3,21
Péče o společnost	4,77	3,93	4,76	3,80
Jídlo	10,64	4,25	8,83	4,94
Vyniknutí – úspěch	10,23	3,50	9,38	3,59
Extraverze	22,51	8,69	22,81	9,17
Neuroticismus	23,52	10,21	25,97	9,70

Poznámka: Názvy některých proměnných jsou uvedeny zkráceně

Tabulka 3. Průměrná skóre komponent extraverze a komponent neuroticismu a jejich směrodatné odchylky u netříděných skupin

	Muži (n = 465)		Ženy (n = 298)	
	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s
AI (EXT)	6,01	3,08	6,10	2,93
S (EXT)	7,22	4,47	8,12	4,83
BUŽ (EXT)	9,29	3,61	8,57	3,85
SNR (NEU)	5,87	3,89	6,25	3,95
NNN (NEU)	6,35	3,12	7,29	2,99
SH (NEU)	3,58	2,50	3,47	2,67
CPN (NEU)	7,68	3,58	8,98	3,21

Poznámka: Významy použitých zkratk na str. 248

Tabulka 4. Průměrná skóre zájmů, neuroticismu a komponent neuroticismu a jejich směrodatné odchylky u extravertovaných (n = 54) a introvertovaných mužů (n = 87)

Proměnné zájmů a neuroticismu	Extravertovaní muži		Introvertovaní muži	
	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s
Příroda — venkov	9,50	3,71	9,41	3,53
Literatura	8,79	3,43	6,64	3,65
Technika	7,40	5,29	8,52	4,57
Společenský kontakt	13,00	1,35	8,01	3,78
Úvahy — studium	9,29	3,64	9,85	3,48
Zisky — výhody	10,25	2,74	9,32	3,30
Péče o osoby	8,44	3,64	6,54	3,37
Sebenalýza	9,27	3,58	10,04	3,52
Rukodělné činnosti	6,66	3,98	6,79	3,90
Děti	8,01	3,95	5,90	3,65
Hudba	6,70	3,63	5,78	3,37
Dobrodružství	10,27	3,24	7,85	3,54
Přátelství	13,55	0,79	11,98	2,60
Třídění — systém	5,07	3,73	4,71	3,35
Móda	8,50	4,26	4,36	3,87
Smysl života	12,70	1,74	12,63	2,07
Sportovní činnosti	10,38	3,61	7,90	4,00
Řízení lidí	6,29	3,59	3,31	3,31
Výtvarnictví	5,72	4,25	4,94	3,58
Erotické vztahy	12,26	2,07	10,86	3,03
Péče o společnost	5,44	4,11	3,33	3,50
Jídlo	12,31	3,19	8,77	5,13
Vyniknutí — úspěch	12,50	1,94	9,58	3,54
Neuroticismus	19,25	8,16	26,45	10,45
Střídání nálad	4,48	2,86	7,14	4,23
Nesoustředěnost	5,31	2,73	6,62	3,13
Snění — hloubání	3,61	2,35	3,63	2,48
Citlivost	5,88	3,10	9,00	3,55

Poznámka: Názvy některých proměnných jsou uvedeny zkráceně

Pro všechny použité skupiny, tj. pro skupiny netříděné i extrémní, byla vypočtena průměrná skóre a směrodatné odchylky všech zájmů. Dále byla vypočtena pro netříděné skupiny průměrná skóre a směrodatné odchylky extraverze, neuroticismu, komponent extraverze a komponent neuroticismu. Pro skupiny, které jsou extrémní vzhledem k extraverzi-introverzi, byla vypočtena průměrná skóre a směrodatné odchylky zájmů, neuroticismu a komponent neuroticismu, pro skupiny extrémní vzhledem k neuroticismu byla vypočtena průměrná skóre a směrodatné odchylky zájmů, extraverze a komponent extraverze. Veškeré hodnoty, které byly takto získány, obsahují tabulky 2–7.

Výsledky, nalezené korelováním zájmových proměnných s proměnnými extraverze a neuroticismu u netříděných skupin, byly již publikovány v předcházejících pracích (Kolaříková, 1975a, b); zde je přetiskujeme v tabulkách 8, 9 a 10.

Tabulka 5. Průměrná skóre zájmů, neuroticismu a komponent neuroticismu a jejich směrodatné odchylky u extravertovaných (n = 43) a introvertovaných žen (n = 69)

Proměnné zájmů a neuroticismu	Extravertované ženy		Introvertované ženy	
	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s
Příroda — venkov	9,79	3,76	10,79	2,73
Literatura	10,69	2,47	8,89	2,32
Technika	4,44	4,13	3,52	3,72
Společenský kontakt	13,25	1,71	8,36	4,03
Úvahy — studium	9,51	3,85	8,91	3,71
Zisky — výhody	9,81	2,92	8,84	3,16
Péče o osoby	9,95	3,33	8,59	3,21
Sebeanalýza	11,00	2,96	10,63	3,21
Rukodělné činnosti	6,83	3,95	6,18	3,59
Děti	11,23	3,55	10,79	3,80
Hudba	8,44	3,73	6,79	2,95
Dobrodružství	10,27	2,71	6,78	3,40
Přátelství	13,27	1,48	12,05	2,48
Třídění — systém	5,34	3,19	5,34	2,57
Móda	10,44	3,23	8,23	3,65
Smysl života	13,25	1,41	13,11	1,40
Sportovní činnosti	9,60	3,70	8,08	3,87
Řízení lidí	6,74	4,30	3,01	3,22
Výtvarnictví	9,30	3,70	7,34	3,79
Erotické vztahy	12,39	2,27	11,13	3,29
Péče o společnost	5,37	3,68	3,33	3,03
Jídlo	10,69	4,04	8,23	4,90
Vyniknutí — úspěch	10,55	3,54	8,13	3,51
Neuroticismus	22,48	8,88	29,33	8,41
Střídání nálad	5,00	3,09	7,63	3,79
Nesoustředěnost	6,72	2,54	7,92	2,89
Snění — hloubání	3,41	2,88	3,47	2,50
Citlivost	7,34	3,37	10,28	2,92

Poznámka: Názvy některých proměnných jsou uvedeny zkráceně

U skupin mužských a ženských extravertů a introvertů jsme korelovali zájmové proměnné s proměnnými neuroticismu (viz tabulky 11, 12, 13, 14), u mužských a ženských nestabilních a stabilních skupin byly korelovány zájmové proměnné s proměnnými extraverze (viz tabulky 15, 16, 17, 18). Získané výsledky jsme analyzovali se zřetelem k počtu, intenzitě a obsahové stránce závislostí, zjištěných 1. při srovnání extravertovaných mužů s introvertovanými muži a extravertovaných žen s introvertovanými ženami, 2. při srovnání extravertovaných mužů s extravertovanými ženami a introvertovaných mužů s introvertovanými ženami, 3. při srovnání nestabilních mužů se stabilními muži a nestabilních žen se stabilními ženami, 4. při srovnání nestabilních mužů s nestabilními ženami a stabilních mužů se stabilními ženami.

Tabulka 6. Průměrná skóre zájmů, extraverze a komponent extraverze a jejich směrodatné odchylky u nestabilních (n = 83) a stabilních mužů (n = 100)

Proměnné zájmů a extraverze	Nestabilní muži		Stabilní muži	
	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s
Příroda — venkov	10,10	3,39	9,25	3,77
Literatura	8,44	3,40	7,45	3,74
Technika	8,81	4,18	7,93	5,02
Společenský kontakt	10,59	3,34	10,39	3,22
Úvahy — studium	9,06	3,67	10,15	2,93
Zisky — výhody	10,36	2,85	9,46	2,94
Péče o osoby	7,45	3,21	7,80	3,41
Sebeanalýza	11,10	2,25	8,77	4,03
Rukodělné činnosti	7,77	3,31	7,26	4,24
Děti	7,74	3,96	7,71	3,70
Hudba	5,97	3,34	5,98	3,76
Dobrodružství	9,73	3,13	8,51	3,50
Přátelství	13,24	1,21	12,67	2,16
Třídění — systém	5,16	2,81	4,55	3,48
Móda	7,37	3,99	4,80	4,12
Smysl života	13,19	1,32	12,12	2,37
Sportovní činnosti	9,18	3,95	9,12	3,96
Řízení lidí	4,28	3,83	4,80	3,74
Výtvarnictví	6,36	4,29	5,39	4,25
Erotické vztahy	11,79	2,47	10,75	2,78
Péče o společnost	5,07	4,21	4,67	3,78
Jídlo	11,57	3,84	10,13	4,50
Vyniknutí — úspěch	10,81	3,13	10,16	3,63
Extraverze	18,45	7,81	25,00	8,53
Aktivita	4,72	3,14	6,60	2,93
Sociabilita	5,86	3,70	8,35	4,68
Bezstarostnost	8,00	3,21	10,03	3,46

Poznámka: Názvy některých proměnných jsou uvedeny zkráceně

Výsledky

Z tabulky 8 je patrné, že průkazné koeficienty korelace dílčích zájmů s oběma temperamentovými proměnnými jsou u netříděné skupiny mužů i u netříděné skupiny žen hojnější v případě extraverze (15 u mužů, 13 u žen) než v případě neuroticismu (7 u mužů, 5 u žen); přitom jde většinou o korelace pozitivní. Relativně nejvyšší hodnoty koeficientů, odpovídající rozmezí $0,400 \leq r < 0,500$, vyjadřují u mužů i u žen vztah mezi zájmem o společenský kontakt a extraverzí. U ženské skupiny shledáváme dále dva koeficienty na úrovni $0,300 \leq r < 0,400$ (vztah mezi extraverzí a zájmem o dobrodružství—mimořádnost a vztah mezi extraverzí a zájmem o řízení lidí). Jinak jsou hodnoty průkazných korelací dílčích zájmů s extraverzí i s neuroticismem u obou netříděných skupin vesměs nižší než 0,300.

Tabulka č. 9 a tabulka č. 10 nasvědčují tomu, že u netříděné skupiny mužů i u netříděné skupiny žen se vyskytuje jen málo průkazných korelací dílčích zájmů

Tabulka 7. Průměrná skóre zájmů, extraverze a komponent extraverze a jejich směrodatné odchylky u nestabilních (n = 71) a stabilních žen (n = 43)

Proměnné zájmů a extraverze	Nestabilní ženy		Stabilní ženy	
	$\bar{x}$	s	$\bar{x}$	s
Příroda — venkov	10,36	3,05	10,53	3,17
Literatura	10,26	2,62	9,97	2,81
Technika	3,26	3,25	4,06	3,24
Společenský kontakt	10,88	3,41	10,16	3,58
Úvahy — studium	8,87	3,71	10,51	2,99
Zisky — výhody	8,49	3,67	8,44	3,44
Péče o osoby	8,92	3,44	10,16	2,97
Sebeanalýza	11,35	2,67	10,25	3,53
Rukodělné činnosti	5,70	3,46	6,62	3,65
Děti	10,69	4,10	11,00	3,97
Hudba	7,36	3,36	7,39	2,88
Dobrodružství	8,69	3,49	6,23	3,40
Přátelství	12,42	2,42	12,55	1,89
Třídění — systém	4,92	2,71	5,81	2,92
Móda	9,33	4,30	8,27	3,36
Smysl života	13,33	1,52	12,90	1,61
Sportovní činnosti	8,52	4,05	8,81	3,78
Řízení lidí	3,88	3,53	5,37	4,02
Výtvarnictví	8,73	3,29	8,79	3,68
Erotické vztahy	11,74	3,08	10,81	3,25
Péče o společnost	4,46	3,42	5,44	4,55
Jídlo	8,98	5,21	8,79	4,77
Vyniknutí — úspěch	9,77	3,72	9,23	3,80
Extraverze	19,29	8,77	28,88	6,58
Aktivita	4,98	2,82	7,76	2,51
Sociabilita	6,95	4,65	9,09	4,56
Bezstarostnost	7,35	3,54	9,02	2,88

Poznámka: Názvy některých proměnných jsou uvedeny zkráceně

s komponentami extraverze (u mužů 5, u žen 10) i s komponentami neuroticismu (u mužů 3, u žen 14). Tyto korelace jsou pozitivní a slabé, nejvyšší hodnota tu činí 0,193.

Z tabulky č. 11 je patrné, že u extravertovaných mužů korelují zájmy s celkovým skóre neuroticismu průkazně jen v případě zájmu o jídlo; tato závislost je negativní. Pokud jde o komponenty neuroticismu, shledáváme tu celkem 7 průkazných závislostí mezi různými komponentami a různými zájmy; jsou častěji negativní než pozitivní. Šest koeficientů je na úrovni $0,300 \leq r < 0,400$; jde o vztahy mezi zájmem o úvahy — studium a SNR, mezi zájmem o sebeanalýzu a CPN, mezi zájmem o děti a SNR, mezi zájmem o hledání smyslu života a CPN, mezi zájmem o péči o společnost a SNR a mezi zájmem o vyniknutí—úspěch a CPN.

V tabulce č. 12 (introvertovaní muži) shledáváme průkazné pozitivní korelace zájmů s celkovým skóre neuroticismu v 9 případech. Úrovni $0,300 \leq r < 0,400$ od-

Tabulka 8. Koeficienty korelace zájmů s extravertizací a neuroticismem u netříděné skupiny mužů (N = 465) a netříděné skupiny žen (N = 298)

Zájmy	Muži		Ženy	
	EXT	NEU	EXT	NEU
Příroda — venkov	.023	.024	-.090	-.014
Literatura	.165**	.089	.261**	.065
Technika	-.022	.031	.057	-.057
Společenský kontakt	.483**	.025	.458**	.060
Úvahy — studium	-.034	-.120*	.082	-.145*
Zisky — výhody	.107*	.068	.063	.063
Péče o osoby	.168**	-.062	.144*	-.093
Sebeanalýza	-.070	.241**	.004	.156**
Rukodělné činnosti	.032	.020	.017	-.049
Děti	.163**	-.026	.064	-.040
Hudba	.091*	.022	.092	.047
Dobrodružství	.258**	.134**	.307**	.172**
Přátelství	.190**	.062	.166**	.016
Třídění—systém	-.006	.039	-.008	-.083
Móda	.286**	.175**	.190**	.076
Smysl života	-.017	.168**	.017	.135*
Sportovní činnosti	.234**	-.004	.165**	-.012
Řízení lidí	.262**	-.022	.301**	-.109
Výtvarnictví	.054	.078	.194**	.010
Erotické vztahy	.129**	.114*	.121*	.141*
Péče o společnost	.151**	.013	.198**	-.060
Jídlo	.245**	.094*	.163**	.036
Vyniknutí—úspěch	.211**	.076	.197**	.083

* = $p < 0,05$

** = $p < 0,01$

Poznámka: Názvy některých zájmů jsou uvedeny zkráceně

povídají vazby neuroticismu se zájmem o sebeanalýzu—sebevýchovu, se zájmem o dobrodružství—mimořádnost a ze zájmem o módu. S komponentami neuroticismu korelují zájmy průkazně v 29 případech a to vždy pozitivně. Dva koeficienty jsou na úrovni $0,400 \leq r < 0,500$; jde o vztah mezi zájmem o sebeanalýzu a SH a o vztah mezi zájmem o dobrodružství a NNN. Úrovni $0,300 \leq r < 0,400$ odpovídají koeficienty, vyjadřující vztahy mezi zájmem o sebeanalýzu a NNN, mezi zájmem o sebeanalýzu a CPN, mezi zájmem o dobrodružství a SH, mezi zájmem o dobrodružství a CPN, mezi zájmem o módu a CPN. Vcelku je z tabulky patrné, že u introvertovaných mužů korelují proměnné neuroticismu zejména se zájmem o sebeanalýzu (čtyři z pěti proměnných), se zájmem o dobrodružství (čtyři z pěti proměnných) a se zájmem o módu (pět proměnných). Je také patrné, že různé zájmy průkazně korelují zejména s komponentami SH a CPN.

Z tabulky č. 13 vidíme, že u extravertovaných žen se nevyskytují průkazné korelace dílčích zájmů s celkovým skóre neuroticismu. S komponentami neuroticismu korelují zájmy průkazně ve 4 případech, a to na úrovni $0,300 \leq r < 0,400$.

Tabulka 9. Koeficienty korelace zájmů s obsahovými komponentami neuroticismu a extraverze u netříděné skupiny mužů (N = 465)

Zájmy	Komponenty extraverze			SNR	Komponenty neuroticismu		
	AI	S	BUŽ		NNN	SH	CPN
Příroda—venkov	.049	-.030	.023	.064	-.024	.034	-.002
Literatura	.052	.122**	.030	.015	-.052	-.013	-.013
Technika	-.037	.071	-.031	.043	.009	.037	.014
Společenský kontakt	.056	.058	.037	.033	.041	.098*	.058
Úvahy—studium	-.021	.011	-.042	-.034	-.057	-.045	-.037
Zisky—výhody	-.011	-.048	-.013	.049	.071	.123**	.068
Péče o osoby	.079	.038	-.070	-.004	.079	.026	.026
Sebeanalýza	.065	.057	.010	.060	-.019	.013	.027
Rukodělné činnosti	.057	-.057	-.058	.059	.045	.028	.039
Děti	.064	.030	.021	.016	.085	.006	.005
Hudba	.013	.035	-.005	.031	.091	.002	.053
Dobrodružství	.019	.067	.046	.022	.046	.043	.018
Přátelství	.059	.058	.051	.018	.012	.019	.016
Třídění—systém	.096*	.076	-.000	-.019	-.009	.011	.057
Móda	.045	.085	.029	.053	.096*	.086	.087
Smysl života	.043	.029	-.003	.027	-.010	.049	.061
Sportovní činnosti	.036	.020	.017	.053	-.017	.024	.061
Řízení lidí	.092*	.053	-.008	.006	-.013	.043	.058
Výtvarnictví	.021	-.021	-.007	.084	.034	.042	.011
Erotické vztahy	.095*	.038	.049	-.002	.061	.024	.005
Péče o společnost	.089	-.007	-.048	.014	.074	.018	.024
Jídlo	.026	.036	.096*	.075	-.005	.074	.054
Vyniknutí—úspěch	.021	.070	.029	-.038	.000	.035	.013

* — $p < 0,05$ ** — $p < 0,01$

Poznámka: Názvy některých zájmů jsou uvedeny zkráceně

Tři z těchto korelací jsou pozitivní, totiž vztah mezi zájmem o sebeanalýzu a CPN, mezi zájmem o dobrodružství a NNN, mezi zájmem o smysl života a CPN; negativní vazba je mezi výtvarnými zájmy a SNR.

V tabulce č. 14 (introvertované ženy) nacházíme 4 průkazné a pozitivní korelace zájmů s celkovým skóre neuroticismu; v rozmezí $0,300 \leq r < 0,400$ je vztah mezi zájmem o sebeanalýzu a neuroticismem a mezi zájmem o smysl života a neuroticismem. Komponenty neuroticismu korelují průkazně se zájmy v 9 případech, a to vždy pozitivně. Úrovni $0,300 \leq r < 0,400$ odpovídají vztahy mezi zájmem o sebeanalýzu a NNN, mezi zájmem o dobrodružství a NNN, mezi zájmem o sebeanalýzu a SH, mezi zájmem o hledání smyslu života a SH, mezi zájmem o erotické vztahy a SH.

U nestabilních mužů (tabulka č. 15) se vyskytují 3 průkazné a pozitivní korelace zájmů s celkovým skóre extraverze; z nich jedna je v rozmezí $0,400 \leq r < 0,500$ (vztah mezi zájmem o společenský kontakt a extraverzí), jiná je v rozmezí $0,300 \leq r < 0,400$ (vztah mezi zájmem o sportovní činnosti a extraverzí). S komponentami extraverze korelují zájmy v 13 případech, a to většinou pozitivně. Úrovni

Tabulka 10. Koeficienty korelace zájmů s obsahovými komponentami neuroticismu a extraverze u netříděné skupiny žen (N = 298)

Zájmy	Komponenty extraverze			SNR	Komponenty neuroticismu		
	AI	S	BUŽ		NNN	SH	CPN
Příroda—venkov	-.052	.017	.052	-.031	-.033	-.009	-.098
Literatura	.178**	.193**	.110	-.086	.077	.081	.003
Technika	-.006	.005	.013	.026	.023	-.020	-.076
Společenský kontakt	.063	.157**	.059	-.034	.052	.149**	.010
Úvahy—studium	.145*	.102	.099	-.081	-.121**	-.159**	-.189**
Zisky—výhody	-.086	-.030	-.009	.131*	.131*	.047	.075
Péče o osoby	.084	.105	-.028	-.095	-.124*	-.068	-.099
Sebeanalýza	.069	.060	.023	-.073	.034	.142*	-.006
Rukodělné činnosti	.020	.055	.043	.051	-.007	.034	-.028
Děti	-.003	.058	-.050	-.097	-.000	.007	.005
Hudba	.014	.094	.080	.054	.044	.120*	.033
Dobrodružství	.066	.122*	.133*	.037	.105	.060	.040
Přátelství	.060	.103	.024	-.121*	-.021	.049	-.030
Třídění—systém	.080	.023	.071	-.049	-.008	.019	-.035
Móda	.020	.092	.070	.025	.131*	.189**	.036
Smysl života	.081	.085	.049	-.062	.008	.105	.002
Sportovní činnosti	.010	.060	.071	.060	.033	.055	.071
Řízení lidí	.179**	.147*	.006	.044	-.043	-.011	.018
Výtvarnictví	.089	.175**	.058	.011	.020	.036	.013
Erotické vztahy	-.016	.045	-.073	.034	.118*	.116*	.067
Péče o společnost	.009	.098	.086	-.019	-.082	-.102	-.081
Jídlo	-.100	.103	.041	.042	.046	.103	.081
Vyniknutí—úspěch	.154**	.089	.110	-.044	.017	-.002	-.041

* = $p < 0,05$

** = $p < 0,01$

Poznámka: Názvy některých zájmů jsou uvedeny zkráceně

$0,400 \leq r < 0,500$ odpovídá závislost mezi zájmem o společenský kontakt a S, úrovní $0,300 \leq r < 0,400$ odpovídají závislosti mezi zájmem o společenský kontakt a BUŽ a mezi zájmem o úvahy—studium a BUŽ. Všechny proměnné extraverze průkazně korelují se zájmem o společenský kontakt.

Z tabulky č. 16 je patrné, že u stabilních mužů zájmy korelují průkazně s celkovým skóre extraverze v 8 případech, a to vždy pozitivně. V rozmezí $0,300 \leq r < 0,400$ jsou vztahy mezi extraverzí a zájmem o jídlo. Komponenty extraverze průkazně korelují se zájmy v 19 případech, z toho v jednom případě negativně. Úrovní $0,300 \leq r < 0,400$ odpovídají závislosti mezi zájmem o dobrodružství a AI, mezi zájmem o módu a S, mezi zájmem o řízení lidí a S a mezi zájmem o jídlo a S. Se všemi proměnnými extraverze korelují průkazně zájem o jídlo a zájem o vyniknutí—úspěch.

V tabulce č. 17 (nestabilní ženy) je 6 pozitivních průkazných korelací mezi celkovým skóre extraverze a zájmy; v rozmezí $0,300 \leq r < 0,400$ jsou vztahy mezi extraverzí a zájmem o společenský kontakt a vztahy mezi extraverzí a zájmem o řízení lidí. Komponenty extraverze korelují průkazně se zájmy ve 12 případech,

Tabulka 11. Koeficienty korelace zájmů s neuroticismem a komponentami neuroticismu u extravertovaných mužů (n = 54)

Zájmy	NEU	SNR	NNN	SH	CPN
Příroda—venkov	.015	-.129	.008	.128	.063
Literatura	.024	-.058	-.047	.090	.109
Technika	.052	.020	.053	.031	.031
Společenský kontakt	-.015	.067	-.182	.100	-.089
Úvahy—studium	-.175	-.398**	.060	-.182	-.000
Zisky—výhody	-.051	-.013	-.088	-.024	-.040
Péče o osoby	-.033	-.266	-.074	.044	.204
Sebeanalýza	.172	.036	.039	.109	.314*
Rukodělné činnosti	.005	-.071	-.043	.092	.045
Děti	-.244	-.366**	-.162	-.086	-.076
Hudba	.028	-.186	.047	-.015	.060
Dobrodružství	-.039	-.006	-.103	.219	-.172
Přátelství	-.083	-.186	-.073	-.094	.094
Třídění—systém	.035	-.098	-.035	.024	.207
Móda	-.003	-.009	-.182	.166	.038
Smysl života	.258	.134	.103	.155	.355**
Sportovní činnosti	-.067	-.069	-.043	-.121	.022
Řízení lidí	-.003	.028	-.088	.016	.023
Výtvarnictví	-.196	-.236	-.221	.118	-.003
Erotické vztahy	-.026	.056	-.132	.036	.117
Péče o společnost	-.130	-.313*	-.153	-.050	.114
Jídlo	-.274*	-.235	-.227	-.018	-.287*
Vyniknutí—úspěch	-.213	-.047	-.144	-.035	-.353*

* = $p < 0,05$

** = $p < 0,01$

Poznámka: Názvy některých zájmů jsou uvedeny zkráceně

z toho jednou negativně. Dva koeficienty jsou v rozmezí $0,400 \leq r < 0,500$; jde o závislost mezi zájmem o společenský kontakt a S a o závislost mezi zájmem o řízení lidí a S. V rozmezí $0,300 \leq r < 0,400$ jsou koeficienty, vyjadřující vztahy mezi zájmem o péči o osoby a AI, mezi zájmem o literaturu a S, mezi zájmem o péči o osoby a S, mezi zájmem o sportovní činnosti a S, mezi zájmem o péči o společnost a S. Z komponent extraverte koreluje se zájmy nejčastěji S, zřídka BUŽ.

U stabilních žen (tabulka 18) shledáváme 6 pozitivních průkazných korelací celkového skóre extraverte se zájmy. Jedna je v rozmezí $0,600 \leq r < 0,700$ (závislost mezi extravertí a zájmem o společenský kontakt), další jsou v rozmezí $0,300 \leq r < 0,400$ (vazby extraverte se zájmem o dobrodružství, přátelství, módu, řízení lidí, vyniknutí—úspěch). Komponenty extraverte korelují průkazně se zájmy v 7 případech a to vždy pozitivně. Úrovni $0,600 \leq r < 0,700$ odpovídá závislost mezi zájmem o přátelství a S, v rozmezí $0,500 \leq r < 0,600$ je vztah mezi zájmem o společenský kontakt a S, úrovni $0,500 \leq r < 0,400$ odpovídají závislosti mezi S a zájmem o péči o osoby a závislosti mezi S a zájmem o třídění—systém, v rozmezí $0,400 \leq r < 0,300$ je vazba AI se zájmem o společenský kontakt a vazba AI se zájmem o výtvarnictví. Z komponent extraverte koreluje se zájmy nejvíce S.

Tabulka 12. Koeficienty korelace zájmů s neuroticismem a komponentami neuroticismu u introvertovaných mužů (n = 87)

Zájmy	NEU	SNR	NNN	SH	CPN
Příroda—venkov	.196	.165	.134	.131	.158
Literatura	.257*	.182	.180	.191	.248*
Technika	.073	.007	.108	.050	.062
Společenský kontakt	.155	.067	.082	.148	.224*
Úvahy—studium	.023	.039	.009	-.070	.053
Zisky—výhody	.168	.057	.133	.332**	.083
Péče o osoby	.224*	.034	.281*	.229*	.194
Sebeanalýza	.358**	.108	.336**	.421**	.351**
Rukodělné činnosti	.213	.051	.150	.257*	.256*
Děti	.180	-.036	.177	.247*	.253*
Hudba	.197	.202	.060	.152	.198
Dobrodružství	.368**	.153	.422**	.348**	.302**
Přátelství	.161	.092	.073	.126	.223*
Třídění—systém	.029	-.062	-.000	.198	.025
Móda	.334**	.223*	.271*	.230*	.333**
Smysl života	.232*	.077	.214	.270*	.248*
Sportovní činnosti	.183	.055	.281*	.106	.149
Řízení lidí	.060	-.051	-.003	.177	.110
Výtvarnictví	.220	.118	.129	.194	.268*
Erotické vztahy	.225*	.116	.072	.262*	.292*
Péče o společnost	.108	-.015	.237	.116	.051
Jídlo	.237*	.190	.063	.290**	.208
Vyniknutí—úspěch	.223*	.151	.149	.251*	.170

* = $p < 0,05$

** = $p < 0,01$

Poznámka: Názvy některých zájmů jsou uvedeny zkráceně

Vazby zájmů jednak s extravertizací, jednak s neuroticismem, které byly zjištěny u extrémních skupin a které odpovídají úrovni $r \geq 0,300$, znázorňují obrázky 1–8.

Z obrázků 1 a 2 je patrné, že u introvertovaných mužů se vyskytlo na uvedené úrovni více závislostí mezi různými zájmy a proměnnými neuroticismu než u extravertovaných mužů (11 : 6). Závislosti, zjištěné u introvertovaných mužů jsou pozitivní, dvě z nich jsou v rozmezí $0,400 \leq r < 0,500$. U extravertovaných mužů byly shledány převážně negativní závislosti na úrovni $-0,400 < r \leq -0,300$.

Obrázky 3 a 4 ukazují, že na úrovni $r \geq 0,300$ se vyskytlo více průkazných závislostí u introvertovaných žen než u žen extravertovaných (7 : 4). Žádná z pozitivních korelací tu nedosahuje úrovně $r = 0,400$; jediný negativní koeficient, vyskytující se u extravertovaných žen, je v rozmezí $-0,400 < r \leq 0,300$.

Shledáváme tedy, že na úrovni $r \geq 0,300$ jsou průkazné závislosti mezi zájmovými proměnnými a proměnnými neuroticismu početnější u introvertovaných skupin než u skupin extravertovaných. U extravertovaných mužů je přitom závislostí více než u extravertovaných žen (6 : 4) a u introvertovaných mužů více než u introvertovaných žen (11 : 7). Dále je patrné, že negativní závislosti se vyskytují pouze u extravertovaných mužů a u extravertovaných žen, z toho u mužů hojněji.

Tabulka 13. Koeficienty korelace zájmů s neuroticismem a komponentami neuroticismu u extravertovaných žen (n = 43)

Zájmy	NEU	SNR	NNN	SH	CPN
Příroda—venkov	.156	.196	-.142	.275	.103
Literatura	.234	.177	.122	.261	.138
Technika	-.070	-.063	-.135	.022	-.045
Společenský kontakt	.138	.174	.109	.030	.094
Úvahy—studium	-.001	-.047	-.106	.027	.095
Zisky—výhody	-.063	-.094	-.071	.034	.055
Péče o osoby	-.061	-.288	-.110	.039	.153
Sebeanalýza	.197	-.023	.085	.113	.379*
Rukodělné činnosti	-.074	-.027	-.181	.045	-.073
Děti	-.153	-.255	-.121	-.208	.100
Hudba	.073	-.164	-.086	.172	.262
Dobrodružství	.253	.269	.359**	.085	.074
Přátelství	-.102	.077	-.236	-.027	-.138
Třídění—systém	-.241	-.240	-.180	-.031	-.251
Móda	-.110	-.176	-.002	-.017	-.011
Smysl života	.110	-.130	-.118	.176	.349*
Sportovní činnosti	.044	-.000	.023	.087	.024
Řízení lidí	-.079	-.183	-.026	.091	-.098
Výtvarnictví	-.106	-.355*	.041	.010	.004
Erotické vztahy	-.003	.135	-.136	-.032	-.002
Péče o společnost	.071	.027	-.021	.164	.039
Jídlo	-.091	-.262	-.006	.045	-.035
Vyniknutí—úspěch	-.002	-.158	-.243	.171	.175

* = $p < 0,05$

** = $p < 0,01$

Poznámka: Názvy některých zájmů jsou uvedeny zkráceně

Z obrázků 5 a 6 shledáváme, že nestabilní a stabilní muži se příliš neliší v počtu průkazných závislostí mezi zájmovými proměnnými a proměnnými extraverte na úrovni $r \geq 0,300$ (poměr 5 : 6). Další dva obrázky, tj. 7 a 8, nasvědčují tomu, že více než nestabilní a stabilní muži se od sebe liší nestabilní a stabilní ženy, pokud jde o počet příslušných závislostí; u stabilních žen je jich více (poměr 9 : 13). Nadto se u stabilních žen vyskytují některé značně silné vztahy (až do úrovně $0,600 \leq r < 0,700$).

Na základě obrázků 5–8 také konstatujeme, že závislosti mezi proměnnými extraverte a zájmy jsou celkově početnější u nestabilních žen než u nestabilních mužů (9 : 5) a u stabilních žen než u stabilních mužů (13 : 6); nadto jsou tyto závislosti u ženských skupin silnější než u skupin mužských.

Diskuse

Použití skupin s extrémními pozicemi na škálách extraverte a neuroticismu při zkoumání různých vztahů v osobnostní struktuře má již určitou tradici. Zeppelinová (1966) srovnávala data, získaná metodikou rorschachovského rázu (Holtzman

Tabulka 14. Koeficienty korelace zájmů s neuroticismem a komponentami neuroticismu u introvertovaných žen (n = 69)

Zájmy	NEU	SNR	NNN	SH	CPN
Příroda—venkov	.038	-.031	.183	.185	-.104
Literatura	.242*	.155	.191	.210	.125
Technika	-.093	-.053	-.051	.002	-.151
Společenský kontakt	.227	.152	.260*	.107	.106
Úvahy—studium	-.021	.063	-.117	.078	-.096
Zisky—výhody	.077	-.033	.133	.106	.043
Péče o osoby	.158	.001	.139	.199	.145
Sebeanalýza	.332**	.179	.304**	.388**	.089
Rukodělné činnosti	-.078	-.201	.067	.092	-.110
Děti	.117	.029	.128	.152	.041
Hudba	.040	-.129	.173	.092	.032
Dobrodružství	.214	.019	.329**	.132	.152
Přátelství	.078	.038	.094	.125	-.024
Třídění—systém	.068	-.063	.133	.190	-.015
Móda	.215	.121	.186	.242*	.070
Smysl života	.376**	.274*	.222	.375**	.184
Sportovní činnosti	-.057	-.027	-.000	-.007	-.122
Řízení lidí	.047	.013	.052	.109	-.026
Výtvarnictví	-.011	-.143	.216	.141	-.183
Erotické vztahy	.281*	.096	.158	.342**	.235*
Péče o společnost	.106	.056	.098	.162	-.002
Jídlo	.162	.108	.206	.068	.063
Vyniknutí—úspěch	.120	.105	-.062	.111	.176

* = $p < 0,05$

* = $p < 0,01$

Poznámka: Názvy některých zájmů jsou uvedeny zkráceně.

Inkblot Technique) u introvertů a extravertů. Lienert (1963) a v navázání na něho Cohen a Wittemann (1967) sledovali rozdíly v inteligenční struktuře u osob s pozicemi na jednom a druhém extrému škály neuroticismu. Gebhardtová (1967) studovala tyto rozdíly vzhledem k pozicím na protilehlých pólech jednak škály extraverte, jednak škály neuroticismu. Vasilenková (1970) zkoumala vztahy mezi některými psychologickými proměnnými a typy vyšší nervové činnosti rovněž u skupin extrémních vzhledem k jedné i druhé Eysenckově dimenzi. My jsme užili skupin extrémních vzhledem k extraverci a neuroticismu při sledování otázek zájmové osobnostní struktury; zdá se, že práce s tematikou tohoto rázu nejsou dosud k dispozici.

Různí autoři pracovali ovšem kromě tzv. „čistých“ extrémních skupin také s extrémními skupinami „kombinovanými“, tj. se stabilními extraverty a nestabilními extraverty, se stabilními introverty a nestabilními introverty (resp. s introvertovanými stability atd.). Kombinovaných extrémních skupin použily při výzkumech, o nichž jsme se zmínili shora, Gebhardtová a Vasilenková. Vyčlenění takových extrémních kombinovaných skupin zpravidla předpokládá značný rozsah původního netříděného vzorku. V našem případě jsme musili upustit od použití kombi-

Tabulka 15. Koeficienty korelace zájmů s extraverzí a komponentami extraverze u nestabilních mužů (n = 83)

Zájmy	EXT	AI	S	BUŽ
Příroda—venkov	.119	.176	.151	-.021
Literatura	.118	.180	.154	-.045
Technika	.051	.028	.023	.074
Společenský kontakt	.425**	.293**	.419**	.305**
Úvahy—studium	-.145	.064	-.089	-.327**
Zisky—výhody	.064	.134	.086	.120
Péče o osoby	.092	.214	.106	-.151
Sebeanalýza	-.180	-.192	-.115	-.109
Rukodělné činnosti	.110	.060	.028	.124
Děti	.200	.269*	.147	.059
Hudba	-.088	-.057	-.060	-.057
Dobrodružství	.240*	.257*	.148	.139
Přátelství	.161	.199	.118	.087
Třídění—systém	-.019	.133	-.105	-.128
Móda	.188	.257*	.045	.098
Smysl života	-.126	.024	-.116	-.172
Sportovní činnosti	.305**	.258*	.255*	.206
Řízení lidí	.139	.155	.232*	-.059
Výtvarnictví	.049	.012	.059	.069
Erotické vztahy	-.046	.033	-.041	.092
Péče o společnost	.187	.236*	.230*	-.019
Jídlo	.213	.192	.072	.273*
Vyniknutí—úspěch	.043	.108	.066	-.048

* = $p < 0,05$

** = $p < 0,01$

Poznámka: Názvy některých zájmů jsou uvedeny zkráceně

novaných skupin, protože pro některé dvojice extrémů jsme tímto postupem získali jen několik osob. Orientovali jsme se tedy jen na čisté extrémní skupiny.

Z tabulek č. 11–14 a z obrázků 1–4 je patrné, že u introvertovaných mužů a introvertovaných žen jsou vazby mezi zájmy a proměnnými neuroticismu početnější (resp. silnější) než u extravertovaných mužů a extravertovaných žen. Pokud jde o celkové skóre neuroticismu, vyskytla se u extravertovaných mužů jen jediná průkazná korelace se zájmy (konkrétně vazba se zájmem o jídlo); poněvadž však nedosahovala úrovně $r \geq 0,300$, nemohla být uplatněna v obr. 1. U extravertovaných žen celkové skóre neuroticismu nekoreluje s žádným zájmem. Naproti tomu u introvertovaných mužů se vyskytly tři vazby neuroticismu se zájmy na úrovni $0,300 \leq r < 0,400$, u introvertovaných žen dvě. U našich introvertovaných skupin celkové skóre neuroticismu tedy koreluje se zájmy více než u extravertovaných skupin. Také korelace mezi zájmy a komponentami neuroticismu byl diferencován vzhledem k extraverzi—introverzi. Z obrázků 1–4 je patrné, že u extravertovaných mužů a u extravertovaných žen se nevyskytly na zmíněné úrovni vazby s komponentou snění—hloubání, zatímco u introvertovaných mužů a u introvertovaných žen je shledáváme. Pokud jde o komponentu střídání nálad—napětí—rozladěnost,

Tabulka 16. Koeficienty korelace zájmů s extraverzí a komponentami extraverze u stabilních mužů (n = 100)

Zájmy	EXT	AI	S	BUŽ
Příroda—venkov	.074	.087	.129	.071
Literatura	.202*	.132	.148	.195*
Technika	-.012	-.062	.014	.012
Společenský kontakt	.119	-.057	.015	.134
Úvahy—studium	.112	.056	.110	.076
Zisky—výhody	.041	.053	.076	-.039
Péče o osoby	-.010	-.042	.077	-.094
Sebeanalýza	.060	.115	.039	-.007
Rukodělné činnosti	.050	.169	.029	-.068
Děti	.219*	.275**	.099	.163
Hudba	.085	.037	.076	.071
Dobrodružství	.303**	.399**	.113	.251*
Přátelství	.173	.153	.206*	.014
Třídění—systém	-.083	-.003	.033	-.261**
Móda	.296**	.186	.338**	.114
Smysl života	-.078	.080	-.031	-.223*
Sportovní činnosti	.179	.180	.099	.148
Řízení lidí	.294**	.298**	.345**	-.002
Výtvarnictví	.141	.090	.128	.091
Erotické vztahy	.234*	.231*	.202*	.102
Péče o společnost	.170	.275**	.161	-.045
Jídlo	.341**	.235*	.310**	.220*
Vyniknutí—úspěch	.298**	.264**	.205*	.226*

* – p < 0,05 ** – p < 0,01
Poznámka: Názvy některých zájmů jsou uvedeny zkráceně.

je tomu naopak: korelace se zájmy jsou u extravertovaných mužů a u extravertovaných žen. Interpretace těchto výsledků není prozatím snadná, poněvadž není možné se opřít o jiné práce, v nichž by se zkoumaly vztahy mezi zájmy a neuroticismem u extravertů a introvertů. Bylo by však možné formulovat hypotézu, že introverze facilite závislosti mezi zájmy a neuroticismem v osobnostní struktuře více než extraverze; tato hypotéza by mohla být podrobena experimentální verifikaci.

Pokud jde o obsahovou stránku závislostí mezi zájmy a proměnnými neuroticismu u našich extravertovaných a introvertovaných skupin, je patrné z obrázků 1–4, že na úrovni $r \geq 0,300$ se na nich podílejí různé zájmy. Nejčastěji je to zájem o sebeanalýzu—sebevýchovu (u všech čtyř skupin), dále pak zájem o realizaci smyslu života (u tří skupin) a o dobrodružství—mimořádnost (rovněž u tří skupin). Závislosti mezi zájmem o sebeanalýzu a proměnnými neuroticismu jsou však na uvedené úrovni početnější u introvertovaných skupin než u extravertovaných (u mužů jde o poměr 4 : 1, u žen 3 : 1). Z toho by bylo možno usuzovat, že zmíněná, resp. předpokládaná facilitace závislostí mezi zájmy a neuroticismem při introverzi je do určité míry důsledkem afinity zájmu o sebeanalýzu—sebevýchovu s neuroticismem.

Tabulka 17. Koeficienty korelace zájmů s extraverzí a komponentami extraverze u nestabilních žen (n = 71)

Zájmy	EXT	AI	S	BUŽ
Příroda—venkov	-.057	.015	.014	-.174
Literatura	.237*	.127	.331**	.051
Technika	.137	.079	.148	.080
Společenský kontakt	.330**	.014	.458**	.206
Úvahy—studium	.100	.246*	.187	-.192
Zisky—výhody	-.098	-.135	-.027	-.101
Péče o osoby	.269*	.313**	.364**	-.060
Sebeanalýza	-.118	-.065	.008	-.251*
Rukodělné činnosti	.040	.024	.192	-.170
Děti	.111	.179	.231	-.169
Hudba	.093	.114	.159	-.068
Dobrodružství	.259*	.053	.297*	.209
Přátelství	.110	-.049	.222	.020
Třídění—systém	-.128	-.110	-.007	-.221
Móda	.060	-.039	.214	-.101
Smysl života	.008	.031	.133	-.178
Sportovní činnosti	.196	.079	.334**	-.015
Řízení lidí	.319**	.272*	.456**	-.024
Výtvarnictví	.193	.164	.164	.132
Erotické vztahy	.008	.047	.158	-.225
Péče o společnost	.248*	.250*	.321**	-.005
Jídlo	.064	-.085	.150	.028
Vyniknutí—úspěch	.214	.093	.216	.171

* = $p < 0,05$

* = $p < 0,01$

Poznámka: Názvy některých zájmů jsou uvedeny zkráceně

Jak je patrné z obrázků 5–8 a z tabulek 15–18, jsou také závislosti mezi zájmy a proměnnými extraverze v rámci našich stabilních a nestabilních skupin dosti diferencovány. Z uvedených obrázků především vidíme, že na úrovni $r \geq 0,300$ je více závislostí mezi zájmy a proměnnými extraverze u nestabilních žen než u nestabilních mužů (9 : 5) a u stabilních žen než u stabilních mužů (13 : 6); rozdíl je tedy zvýrazněn zejména v případě stabilních skupin. Celkové skóre extraverze koreluje se zájmy na uvedené úrovni u všech čtyř skupin; přitom u tří skupin koreluje vždy se dvěma zájmy, u čtvrté (stabilní ženy) se šesti zájmy. Pokud jde o komponenty extraverze, nacházíme u všech čtyř skupin, které jsou extrémní vzhledem k neuroticismu, závislosti mezi zájmy a komponentou S. Tyto závislosti jsou početnější u nestabilních a stabilních žen (6 a 5) než u nestabilních a stabilních mužů (1 a 3); u stabilních žen jsou relativně silné (až po úroveň $0,600 \leq r < 0,700$). Z toho je patrné, že u ženských skupin, extrémních vzhledem k neuroticismu, jsou závislosti mezi zájmy a extraverzí zprostředkovány zejména sociabilitou jako komponentou extraverze; u mužských skupin, zejména u nestabilních mužů, je úloha sociability v tomto směru menší.

Také tyto výsledky není snadné interpretovat vzhledem k nedostatku jiných

Tabulka 18. Koeficienty korelace zájmů s extraverzí a komponentami extraverze u stabilních žen (n = 43)

Zájmy	EXT	AI	S	BUŽ
Příroda—venkov	.051	.054	.078	-.053
Literatura	.181	.214	.115	.044
Technika	-.019	.083	-.050	-.038
Společenský kontakt	.603**	.371*	.534**	.207
Úvahy—studium	.098	.294	-.066	.073
Zisky—výhody	.146	.075	.035	.212
Péče o osoby	.222	.091	.437**	-.264
Sebeanalýza	.183	.020	.294	-.065
Rukodělné činnosti	.031	.065	-.000	.016
Děti	.198	.107	.258	-.049
Hudba	.231	-.000	.190	.227
Dobrodružství	.352*	.253	.261	.169
Přátelství	.364*	-.012	.605**	-.115
Třídění—systém	.291	-.009	.436**	-.016
Móda	.375*	.281	.213	.274
Smysl života	.263	.117	.194	.189
Sportovní činnosti	.290	.195	.257	.085
Řízení lidí	.353*	.027	.503**	-.015
Výtvarnictví	.249	.305*	.042	.235
Erotické vztahy	.145	.017	.151	.076
Péče o společnost	.067	.040	.163	-.140
Jídlo	.173	.079	.099	.069
Vyniknutí—úspěch	.319*	.110	.293	.168

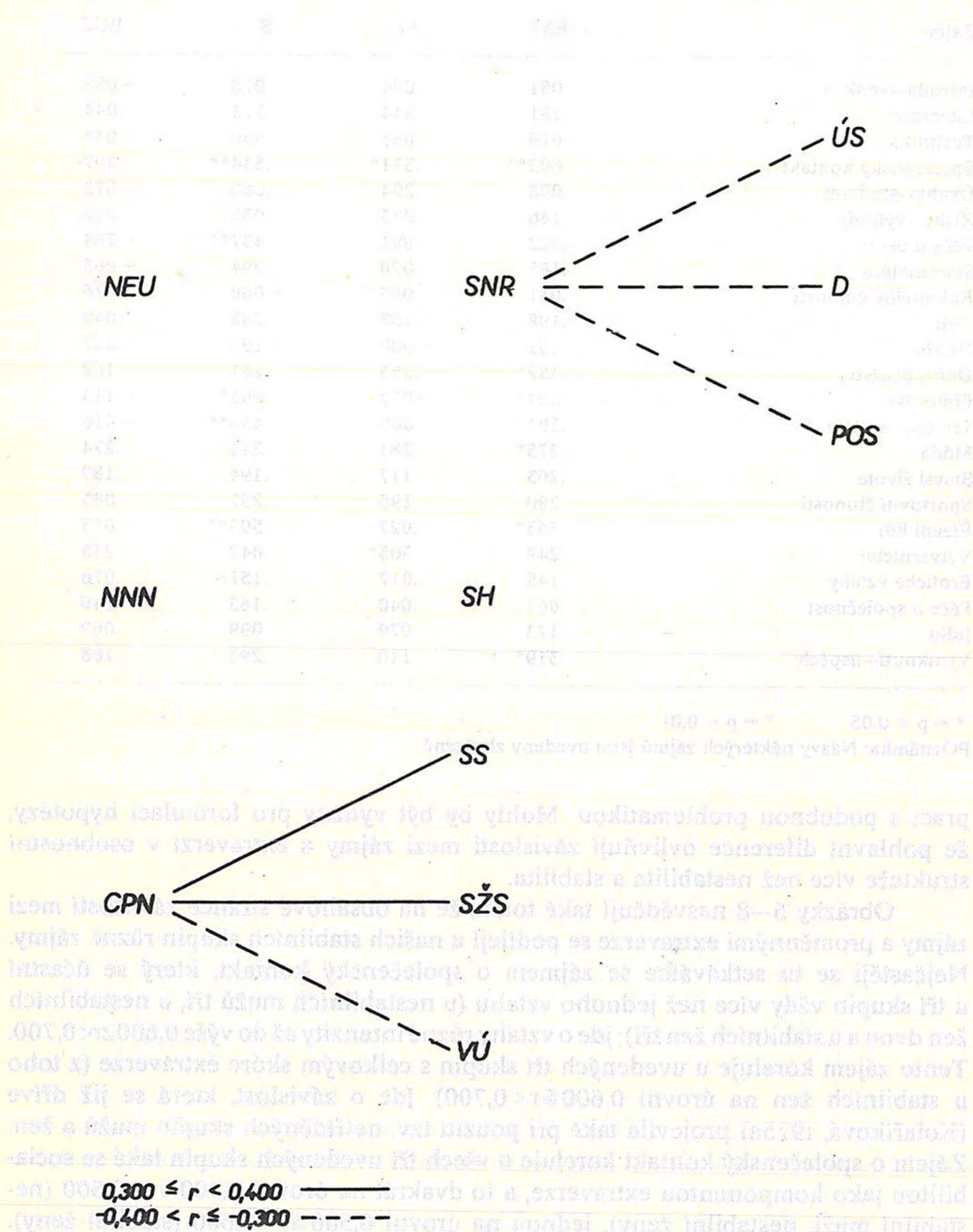
* = $p < 0,05$

* = $p < 0,01$

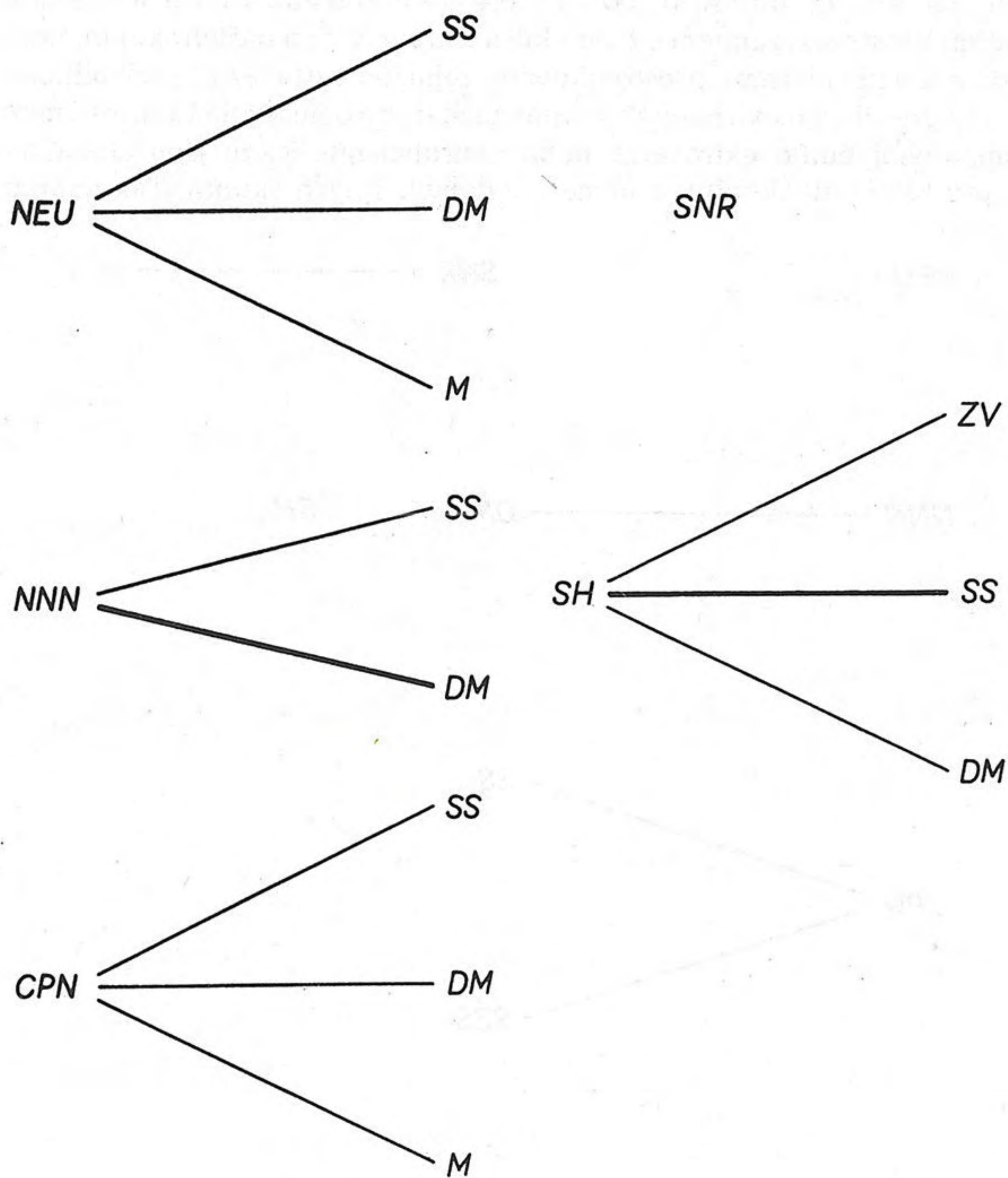
POznámka: Názvy některých zájmů jsou uvedeny zkráceně

prací s podobnou problematikou. Mohly by být využity pro formulaci hypotézy, že pohlavní difference ovlivňují závislosti mezi zájmy a extraverzí v osobnostní struktuře více než nestabilita a stabilita.

Obrázky 5–8 nasvědčují také tomu, že na obsahové stránce závislosti mezi zájmy a proměnnými extraverze se podílejí u našich stabilních skupin různé zájmy. Nejčastěji se tu setkáváme se zájmem o společenský kontakt, který se účastní u tří skupin vždy více než jednoho vztahu (u nestabilních mužů tří, u nestabilních žen dvou a u stabilních žen tří); jde o vztahy různé intenzity až do výše $0,600 \leq r < 0,700$. Tento zájem koreluje u uvedených tří skupin s celkovým skóre extraverze (z toho u stabilních žen na úrovni $0,600 \leq r < 0,700$). Jde o závislost, která se již dříve (Kolaříková, 1975a) projevila také při použití tzv. netříděných skupin mužů a žen. Zájem o společenský kontakt koreluje u všech tří uvedených skupin také se sociabilitou jako komponentou extraverze, a to dvakrát na úrovni $0,400 \leq r < 0,500$ (nestabilní muži, nestabilní ženy), jednou na úrovni $0,500 \leq r < 0,600$ (stabilní ženy). Z toho je možno usuzovat, že závislost mezi zájmem o společenský kontakt a extraverzí je u našich skupin, extrémních vzhledem k neuroticismu, prostředkována zejména sociabilitou jako komponentou extraverze.

Obr. 1. Závislosti mezi zájmy a proměnnými neuroticismu u extravertovaných mužů.

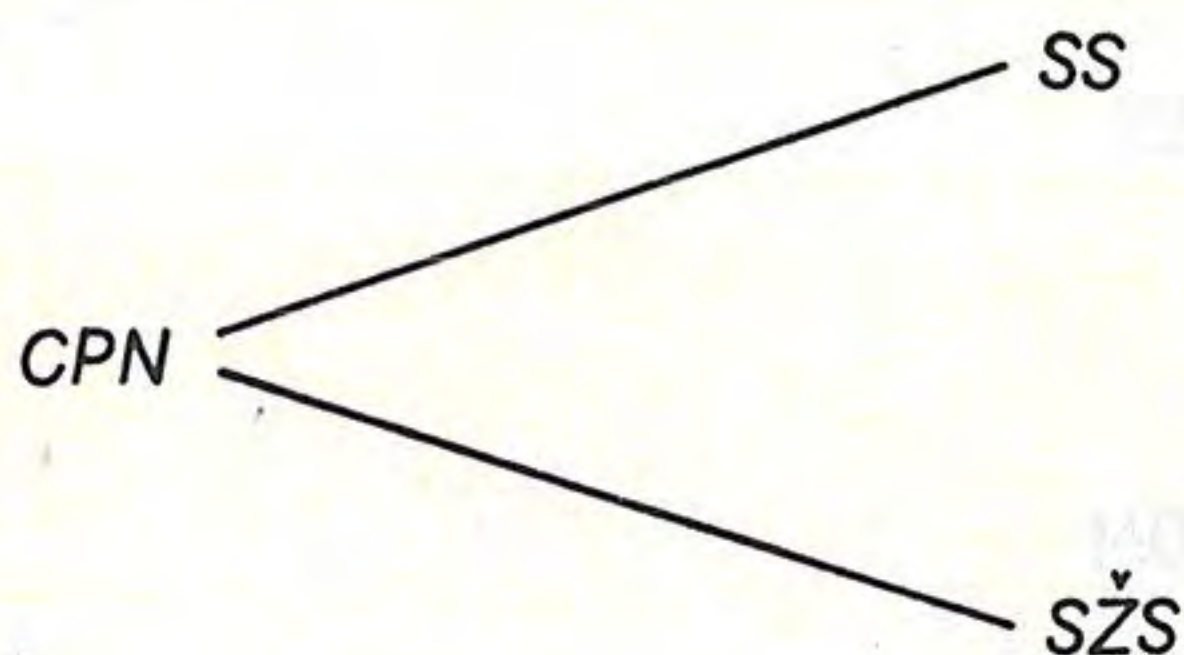
Obr. 2. Závislost mezi zájmy a proměnnými neuroticismu u introvertovaných mužů

U nestabilních žen a u stabilních žen koreluje celkové skóre extraverze také se zájmem o řízení lidí. Také pro tento vztah nacházíme obdobu v dřívější práci (Kolaříková, 1975a) u netříděné ženské skupiny; zaznamenali jsme tu korelaci $r = 0,301$. Z obrázků 5–8 je dále patrné, že zájem o řízení lidí koreluje také se sociabilitou jako komponentou extraverze u stabilních mužů, nestabilních žen a stabilních žen, a to na úrovni $0,300 \leq r < 0,400$ nebo $0,400 \leq r < 0,500$. Zdá se tedy, že také závislost mezi zájmem o řízení lidí a extraverzí je u našich skupin, extrémních vzhledem k neuroticismu, prostředkována zejména extravertní sociabilitou.

U jednotlivých extrémních skupin nacházíme dále různé závislosti mezi zájmy a proměnnými buďto extraverze nebo neuroticismu, které jsou charakteristické právě pro tu či onu skupinu a nemají obdobu u jiných skupin. Tak např. u extra-

NEU SNR — — — — — V

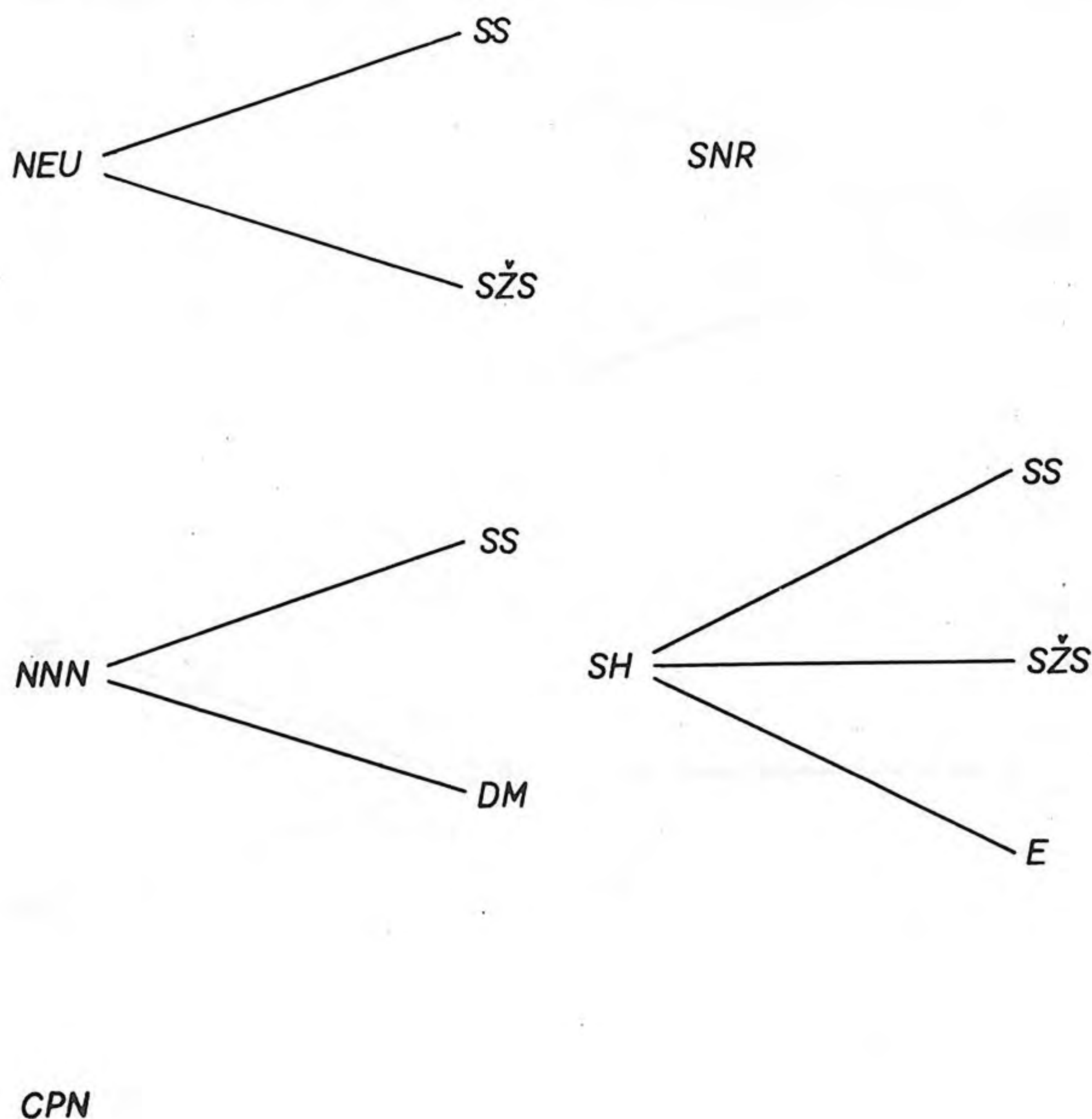
NNN ————— DM SH

$0,300 \leq r < 0,400$ —————
 $-0,400 < r \leq -0,300$ - - - - -

Obr. 3. Závislosti mezi zájmy a proměnnými neuroticismu u extravertovaných žen

vertovaných mužů se vyskytují průkazné negativní korelace SNR se zájmem o úvahy—studium ($r = -.398$), se zájmem o děti ($r = -.366$) a se zájmem o společnost ($r = -.313$); také se tu vyskytuje průkazná negativní korelace CPN se zájmem o vyniknutí—úspěch ($r = -.353$). Takové závislosti možná indikují různé významné skutečnosti z osobnostní struktury, v tomto případě z osobnostní struktury spoluurčované extravertovaností a maskulinitou. Prozatím však nemáme dost podkladů k tomu, abychom se mohli pokusit o jejich interpretaci. Proto ani v této diskusi se jimi nezabýváme.

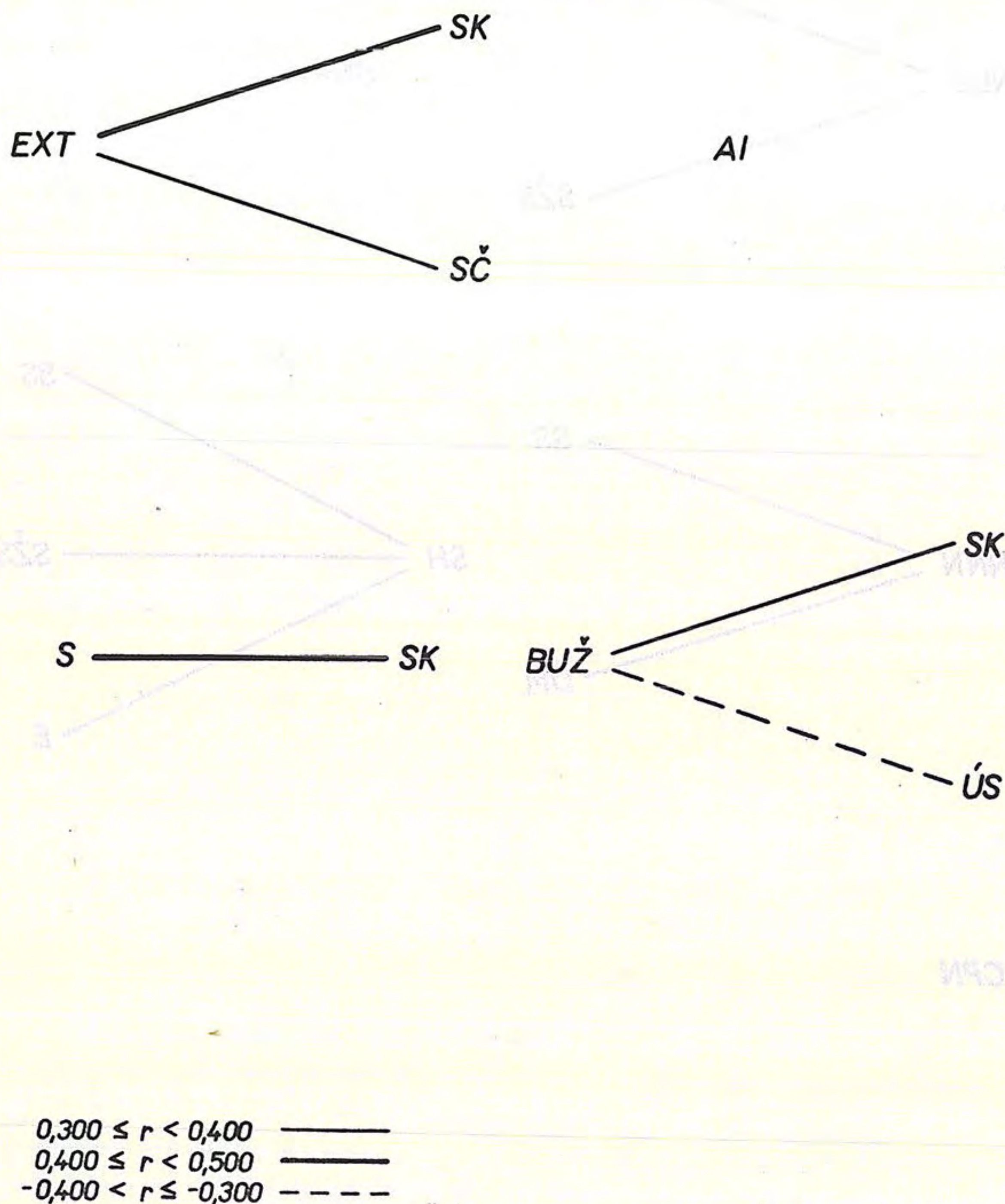

Obr. 4. Závislosti mezi zájmy a proměnnými neuroticismu u introvertovaných žen

Závěry

Shledali jsme, že při použití netříděných skupin vysokoškoláků a vysokoškolaček nejsou zájmy, měřené 23 škálami ZIKO, příliš závislé na extraverci a neuroticismu, měřených MPI. Výraznější závislost byla shledána jen mezi extravercí a zájmem o společenský kontakt.

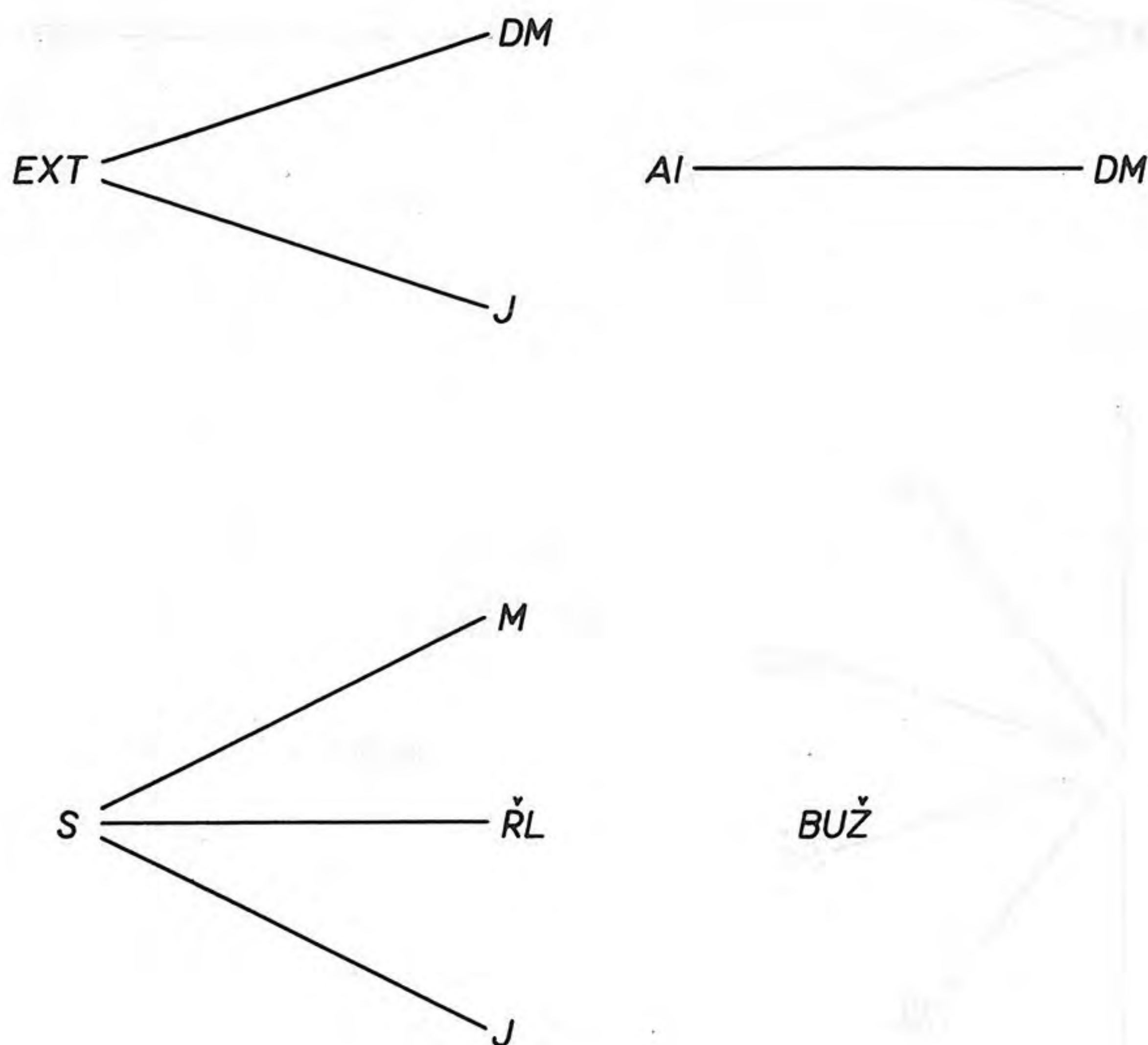
Při použití mužských a ženských skupin, vytríděných z obou původních vzorků vzhledem k extrémním pozicím na škále extraverce, jsme shledali, že u introvertovaných mužů je více závislostí mezi zájmy a neuroticismem než u extravertovaných mužů a že také u introvertovaných žen je těchto závislostí více než

Obr. 5. Závislosti mezi zájmy a proměnnými extraverce u nestabilních mužů

u extravertovaných žen. Analýza těchto závislostí nasvědčuje tomu, že jsou do jisté míry prostředkovány obsahovou blízkostí mezi zájmem o sebeanalýzu—sebevýchovu a neuroticismem.

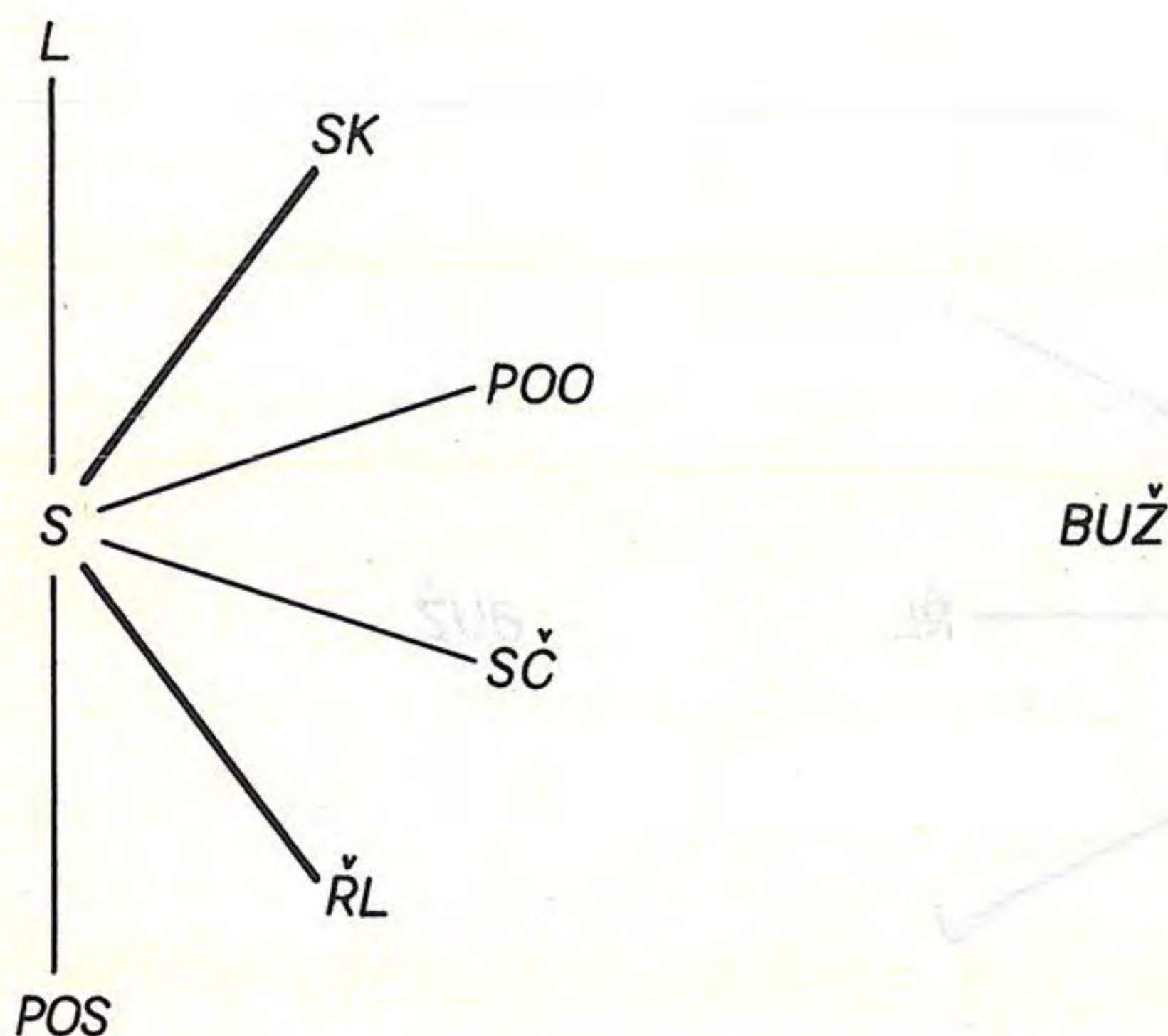
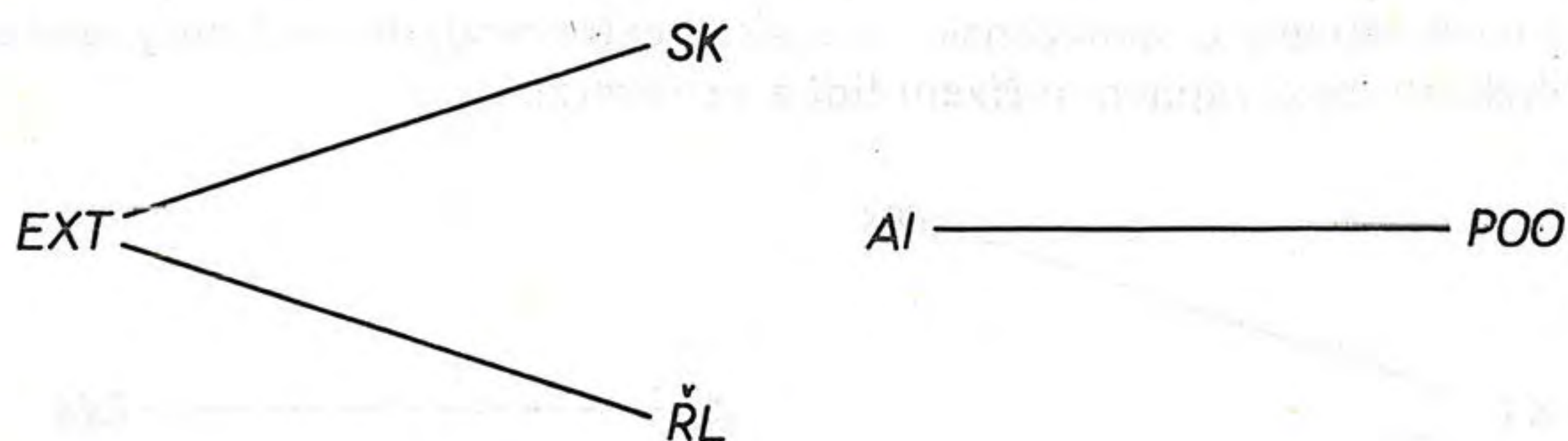
Při použití mužských a ženských skupin, vytríděných z obou původních vzorků vzhledem k extrémním pozicím na škále neuroticismu, jsme shledali, že u nestabilních žen je více závislostí mezi zájmy a extraverzí než u nestabilních mužů a že u stabilních žen je rovněž těchto závislostí více než u stabilních mužů; v případě stabilních skupin je rozdíl mezi pohlavími v tomto smyslu výraznější. Analýza zmíněných závislostí nasvědčuje tomu, že jsou prostředkovány obsahovou blízkostí mezi zájmem o společenský kontakt a extraverzí; do jisté míry také obsahovou blízkostí mezi zájmem o řízení lidí a extraverzí.

$0,300 \leq r < 0,400$ ———

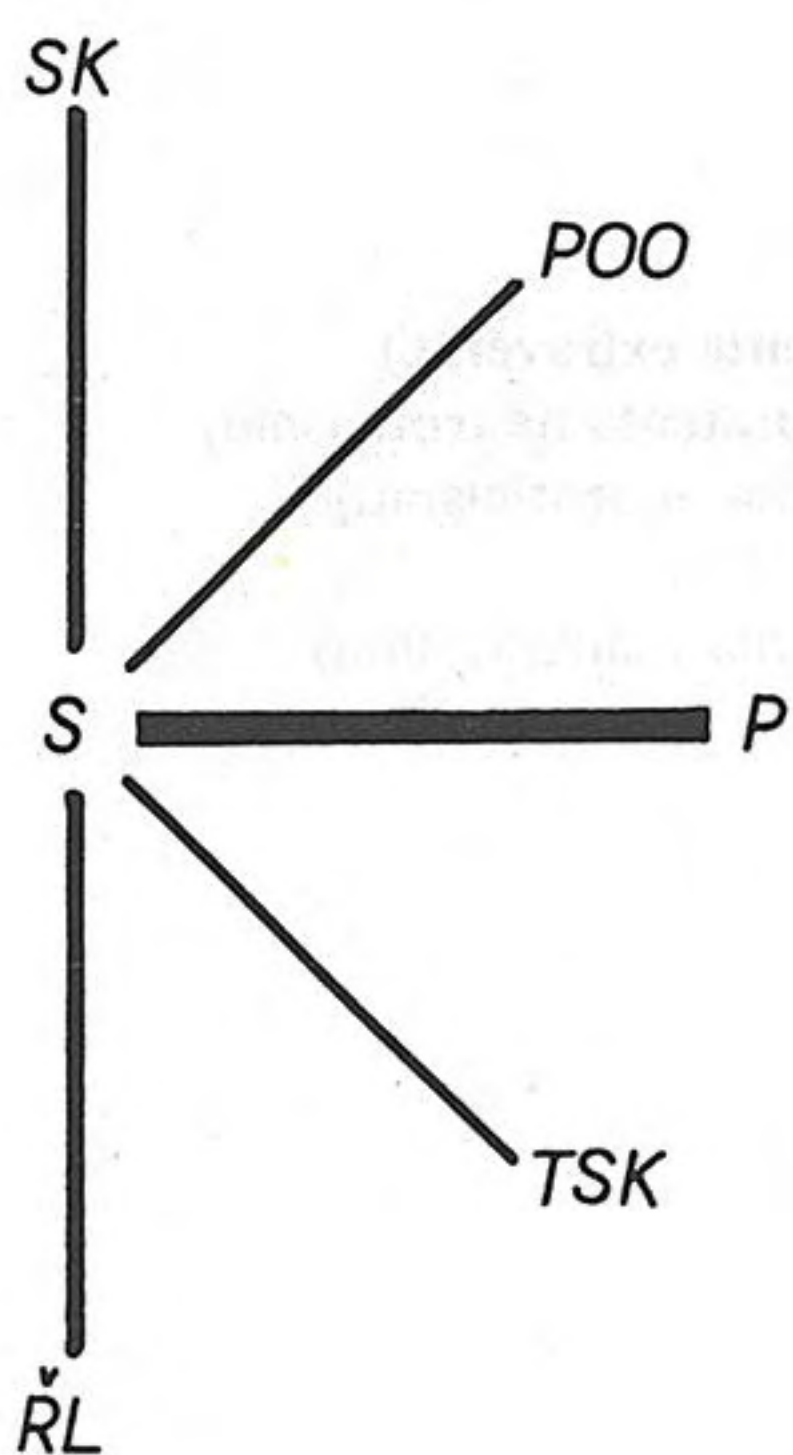
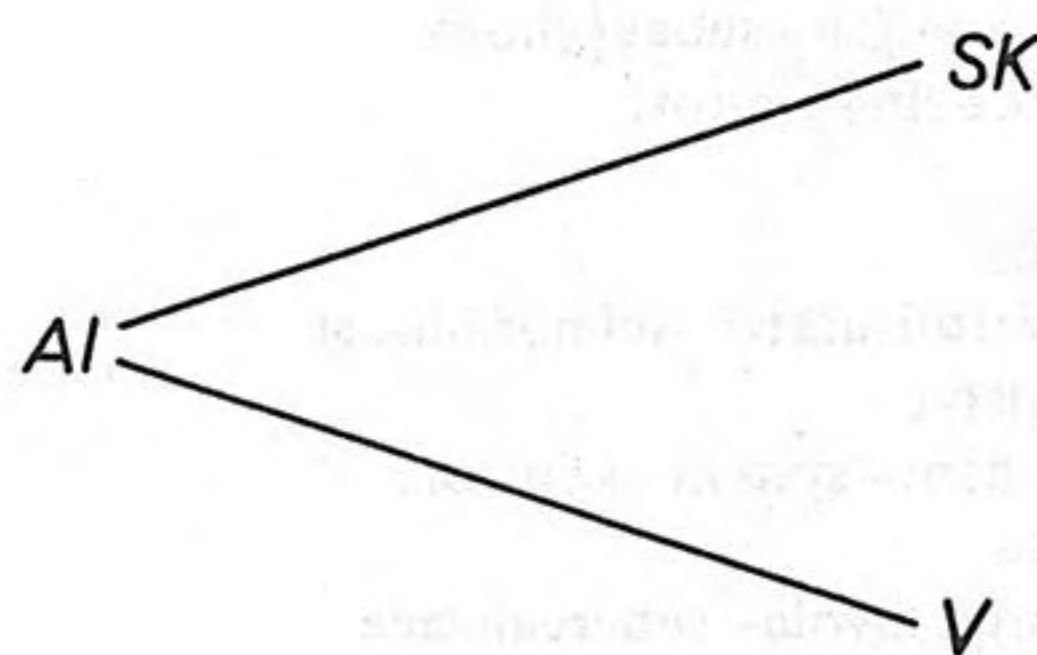
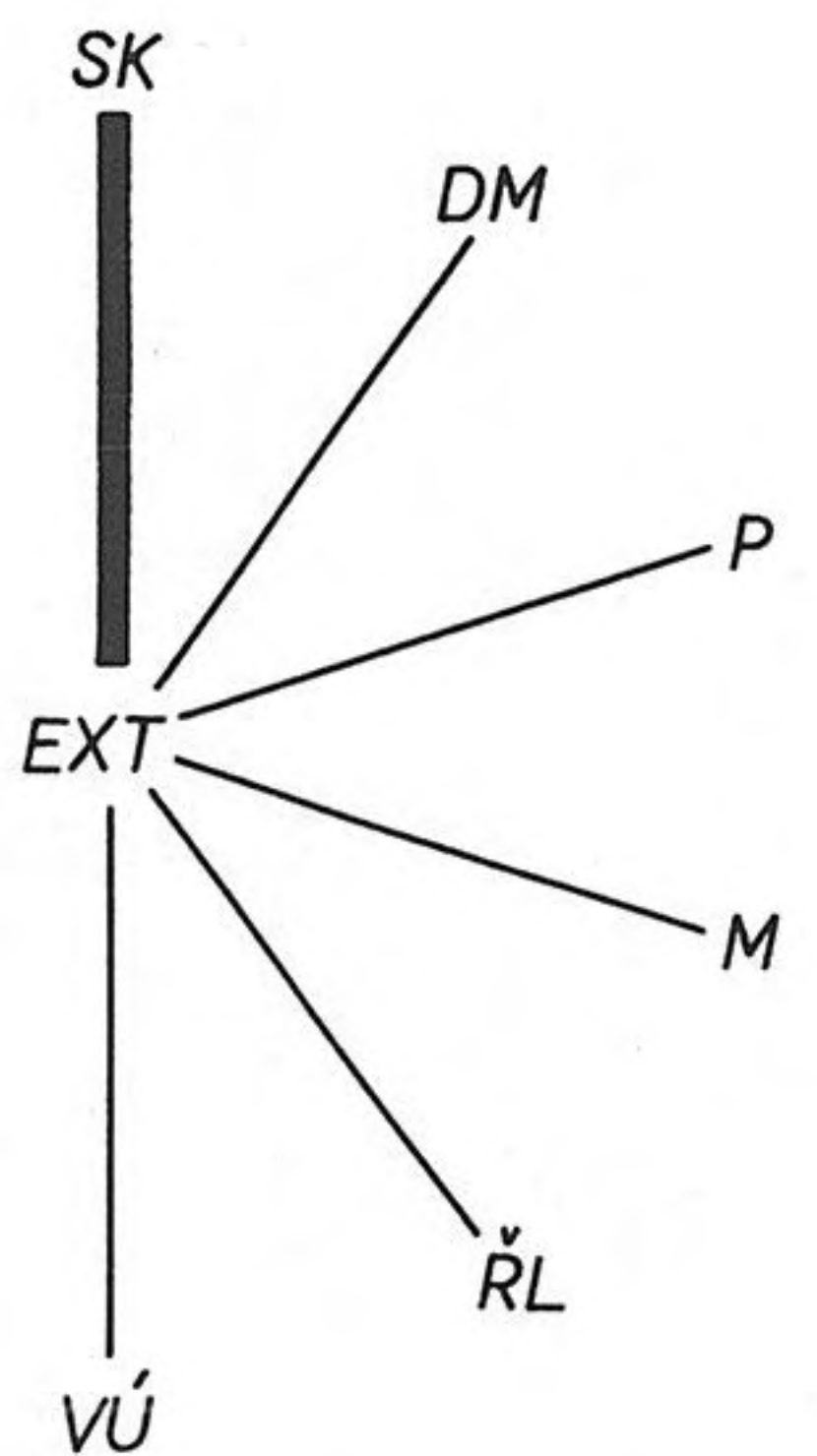
Obr. 6. Závislosti mezi zájmy a proměnnými extraverze u stabilních mužů

Se zřetelem k našim výsledkům lze předpokládat, že extrémy škály extraverte facilitují v nestejně míře závislosti mezi zájmy a neuroticismem v osobnostní struktuře; introverze je facilituje u mužů i u žen více než extraverte. Naše výsledky nasvědčují také tomu, že extrémy škály neuroticismu ovlivňují závislosti mezi zájmy a extravertí v osobnostní struktuře v součinnosti s pohlavním činitelem; u ženské stabilní skupiny a u ženské skupiny nestabilní jsou tyto závislosti výraznější než u odpovídajících skupin mužských. Oba tyto předpoklady mohou být formulovány jako hypotézy, určené k další experimentální verifikaci.

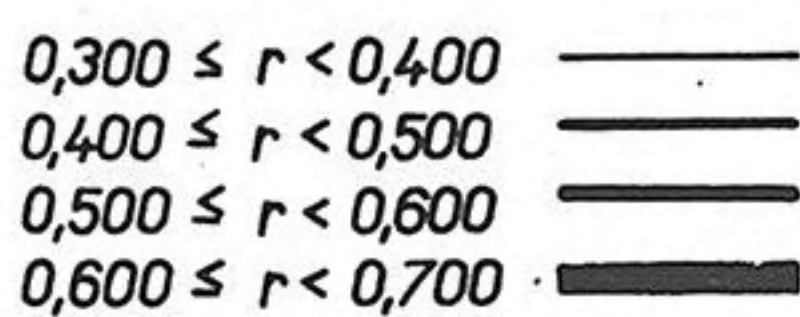

$0,300 \leq r < 0,400$ ———
 $0,400 \leq r < 0,500$ ———

Obr. 7. Závislosti mezi zájmy a proměnnými extraverte u nestabilních žen

BUŽ

Obr. 8 Závislosti mezi zájmy a proměnnými extraverte u stabilních žen

Použité značky

PV – příroda—venkov
L – literatura
T – technika
SK – společenský kontakt
ÚS – úvahy—studium
ZV – (praktické) zisky a výhody
POO – péče o osoby
SS – sebeanalýza—sebevýchova
RČ – rukodělné činnosti
D – děti
H – hudba
DM – dobrodružství—mimořádnost
P – přátelství
TSK – třídění—systém—kontrola
M – móda
SŽS – smysl života—seberealizace
SČ – sportovní činnosti
ŘL – řízení lidí
V – výtvarnictví
E – erotické vztahy
POS – péče o společnost
J – jídlo
VÚ – vyniknutí—úspěch
EXT – extraverze
NEU – neuroticismus
AI (EXT) – aktivita—impulzivita (komponenta extraverze)
S (EXT) – sociabilita (komponenta extraverze)
BUŽ (EXT) – bezstarostnost—uvolněnost—žertování (komponenta extraverze)
SNR (EXT) – střídání nálad—vnitřní napětí—rozladěnost (komponenta neuroticismu)
NNN (NEU) – nesoustředěnost—neklid—nespavost (komponenta neuroticismu)
SH (NEU) – snění—hloubání (komponenta neuroticismu)
CPN (NEU) – citlivost—různé pocity—nerozhodnost (komponenta neuroticismu)

Položky škál ZIKO

Příroda—venkov:

1. Pozorovat zvířata v přírodě
2. Chodit na filmy o přírodě
3. Žít na venkově
4. Znát různé lesní ptáky a brouky
5. Procházet se v přírodě
6. Pěstovat rostliny
7. Bydlit blízko lesa

Literatura:

1. Trávit volné chvíle četbou
2. Být spisovatelem (spisovatelkou)
3. Psát články do novin nebo do časopisů
4. Číst literární časopisy
5. Číst básně
6. Chodit do divadla na činohry
7. Psát dopisy

Technika:

1. Zacházet s elektrickými přístroji
2. Vynalézat nové stroje
3. Prohlížet si nějaký závod vybavený moderní technikou
4. Být členem (členkou) technického kroužku
5. Pracovat v laboratoři
6. Zjišťovat příčiny poruch strojů a technických zařízení
7. Poslouchat v rozhlase pořady o technických novinkách

Společenský kontakt

1. Být při tom, když se děje něco veselého
2. Mít mnoho známých
3. Trávit volné chvíle ve veselé společnosti
4. Účastnit se večírků, tanečních zábav apod.
5. Být stále mezi lidmi
6. Získávat nové známé
7. Chodit na návštěvy

Úvahy—studium

1. Pracovat ve vědeckém ústavě
2. Připravovat se ke zkoušce
3. Mít zaměstnání, při kterém je třeba stále studovat
4. Řešit samostatně složitý úkol
5. Trávit volné chvíle vzděláváním nebo studiem
6. Navštěvovat vědecké přednášky
7. Být dobrým odborníkem (dobrou odbornicí) v nějakém oboru

Praktické zisky a výhody:

1. Koupit něco za sníženou cenu
2. Každý měsíc ušetřit nějaké peníze
3. Prodat nějakou starší věc za výhodnou cenu

Příloha 1 (pokračování)

4. Mít zaměstnání s velkým platem
5. Vědět přesně, kolik která věc stojí
6. Zhotovit si sám (sama) věc, za kterou by se jinak musilo zaplatit
7. Opatřit si věc, která není snadno k dostání

Péče o osoby:

1. Ošetřovat nemocného
2. Pečovat o staré lidi
3. Vyřizovat za někoho jeho záležitosti
4. Dodávat odvahy někomu, koho postihlo neštěstí
5. Pomáhat někomu při práci
6. Pomáhat někomu v přípravě ke zkoušce
7. Starat se o členy své rodiny

Sebeanalýza—sebevýchova:

1. Přemýšlet o sobě
2. Zaznamenávat si do deníku své názory a zážitky
3. Přemýšlet o tom, proč jsem takový (taková), jaký (jaká) jsem
4. Přemýšlet o svém dosavadním životě
5. Srovnávat svou povahu s povahami jiných lidí
6. Pokoušet se o změnu některých svých povahových vlastností
7. Vychovávat sám sebe

Rukodělné činnosti:

1. Pracovat s barvou, natírat, lakovat
2. Pomáhat při práci instalatérovi, elektrikáři apod.
3. Rýt na zahradě
4. Vařit nebo pomáhat při vaření
5. Pracovat s dřevem, řezat, pilovat, hoblovat
6. Přišívat si knoflíky
7. Provádět drobné opravy v domácnosti

Děti:

1. Pozorovat děti při hře
2. Mít děti
3. Zabývat se ve volných chvílích dětmi
4. Učit malé dítě chodit
5. Krmit a oblékat malé dítě
6. Pracovat v dětském domově
7. Být v zaměstnání ve styku s dětmi

Hudba:

1. Poslouchat hudbu nebo zpěv
2. Hrát na hudební nástroj
3. Chodit na koncerty
4. Být hudebním skladatelem (hudební skladatelkou)
5. Být členem (členkou) hudebního sdružení
6. Hrát na koncertech
7. Učit se uměleckému zpěvu

Dobrodružství—mimořádnost:

1. Žít dobrodružným životem
2. Číst detektivní romány

3. Prožívat něco nebezpečného
4. Podniknout let do vesmíru
5. Chodit na dobrodružné filmy
6. Střídat místa pobytu
7. Mít neobvyklé povolání

Přátelství:

1. Mít dobrého přítele (přítelkyni)
2. Pohovořit si s přítelem (přítelkyní)
3. Scházet se s přáteli (přítelkyněmi)
4. Navštěvovat přátele (přítelkyně)
5. Udržovat dlouholeté přátelství
6. Získat nového přítele (přítelkyni)
7. Svěřovat své životní názory příteli (přítelkyni)

Třídění—systém—kontrola:

1. Zaznamenávat si názvy přečtených knih
2. Uspořádat věci, které byly v nepořádku
3. Třídít nějaký materiál do několika druhů
4. Opravovat tiskové chyby nebo překlepy v článcích
5. Uspořádat knihy v knihovně podle jednotlivých autorů
6. Pořídit si inventární soupis nějakých předmětů, např. knih, nástrojů apod.
7. Kontrolovat, zda výrobky odpovídají výrobním předpisům

Móda:

1. Být moderně oblečen
2. Chodit na módní přehlídky
3. Mít moderní účes
4. Mít všechny módní novinky
5. Mít zaměstnání, které souvisí s módou
6. Prohlížet si módní časopisy
7. Dovídat se o novinkách zahraniční módy

Smysl života—seberealizace:

1. Přemýšlet o smyslu svého života
2. Přemýšlet nebo snít o vlastní budoucnosti
3. Hledat své pravé poslání v životě
4. Sám (sama) rozhodovat o svých záležitostech
5. Žít takovým způsobem života, který mi nejvíce odpovídá
6. Jít za nějakým životním cílem
7. Mít úplnou volnost při výběru zaměstnání

Sportovní činnosti:

1. Hrát vybíjenou nebo házenou
2. Cvičit na náradí
3. Pěstovat turistiku
4. Pěstovat horolezectví
5. Dívat se na sportovní zápasy
6. Být členem (členkou) sportovního klubu
7. Číst sportovní zprávy v novinách

Řízení lidí:

1. Být vedoucí(m) nějaké skupiny nebo kroužku
2. Řídit práci skupiny lidí na nějakém úkolu
3. Být vedoucí(m) pracoviště s mnoha zaměstnanci
4. Poučovat lidi o tom, jak se má něco správně dělat
5. Zavést někde (ve škole, na pracovišti) kázeň a pořádek
6. Řídit převýchovu provinilců
7. Být velitelem (velitelkou) nějakého útvaru

Výtvarnictví:

1. Navštěvovat obrazárny
2. Prohlížet si umělecká stavitelská díla
3. Prohlížet si lidové výtvarné umění (keramiku, výšivky aj.)
4. Trávit volné chvíle kreslením nebo modelováním
5. Být malířem nebo sochařem (malířkou nebo sochařkou)
6. Kreslit návrhy šatů, nábytku apod.
7. Aranžovat výzdobu místnosti, výkladu apod.

Erotické vztahy:

1. Mít známost s chlapcem (s dívkou)
2. Být zamilován(a)
3. Oženit se (vdát se)
4. Prožívat velkou lásku
5. Číst milostné příběhy
6. Chodit na schůzky s chlapcem (dívkou)
7. Líbit se chlapcům (dívkám)

Péče o společnost:

1. Pracovat na nových právních předpisech
2. Zřizovat nové léčebné ústavy
3. Starat se o zvýšení bezpečnosti práce v továrnách
4. Zavádět nové výchovné metody ve školství
5. Pracovat v protialkoholní péči
6. Starat se o zvýšení hygieny na pracovištích
7. Zřizovat studentské nebo učňovské internáty

Jídlo:

1. Dobře se najíst
2. Účastnit se hostin s dobrým jídlem a pitím
3. Kupovat si dobré věci k jídlu
4. Mít zajištěno výborné stravování
6. Jíst různé lahůdky
6. Pít dobré nápoje
7. Mít výběr velmi dobrých jídel a nápojů

Vyniknutí—úspěch:

1. Být velmi nadaný
2. Zvítězit v nějaké soutěži nebo závodech
3. Být slavným člověkem
4. Vynikat v nějakém prostředí (ve škole, v zaměstnání, ve společnosti apod.)
5. Mít nadprůměrné schopnosti
6. Být známou osobností ve svém okolí
7. Dostat vyznamenání za výborné výkony

Obsahové komponenty extraverze (MPI)

Aktivita—impulzivita

1. Jste velmi šťastný, když se účastníte úkolu, který vyžaduje rychlé jednání?
5. Jednáte obvykle rychle a jistě?
8. Pokládáte se za čilého člověka?
12. Dáváte přednost jednání před jeho plánováním?
32. Máte vždy pohotově vhodnou odpověď na to, co vám kdo řekne?
44. Pokládají vás jiní lidé za čilého (čilou)?

Sociabilita

4. Jste obvykle iniciativní při navazování nových známostí?
9. Byl byste velmi nešťastný, kdybyste se musil vzdát častých společenských styků?
14. Zůstáváte při společenských příležitostech raději v pozadí?
20. Jste zpravidla rád mezi lidmi?
22. Omezujete rád své známosti na několik vyvolených osob?
26. Jste rád, když máte hodně společenských povinností?
28. Berete na sebe rád vedení společných akcí?
36. Máte sklon k tomu být mlčenlivým (mlčenlivou) členem (členkou) společnosti?
46. Pokládáte se za hovorného (hovornou)?

Bezstarostnost—uvolněnost—žertování

16. Je pro vás obtížné uvolnit se vnitřně a to i ve zcela nenucené společnosti?
18. Máte sklon k nadměrné svědomitosti?
24. Berete někdy svou práci smrtelně vážně?
30. Stáváte se v přítomnosti druhého pohlaví snadno ostýchavým?
34. Označil byste sám sebe za bezstarostného?
38. Dovedete se většinou spontánně a bez obtíží uvolnit ve veselé společnosti?
40. Máte rád činnosti, které vyžadují soustředění na detaily?
42. Děláte svou práci jako něco navyklého, samozřejmého, nijak zvlášť vzrušujícího?
48. Rád jiným lidem občas něco provedete?

Obsahové komponenty neuroticismu (MPI)

Střídání nálad—vnitřní napětí—rozladěnost

2. Jste často bez příčiny střídavě veselý a smutný?
7. Máte pocit, že někdy překypujete energií a že jindy jste zase lenivý(á) a pomalý(á)?
10. Rozladíte se snadno?
11. Mění se vaše nálada často, ať již odůvodněně či bez zřejmého důvodu?
17. Máte často bezdůvodně „mizerný“ pocit?
27. Pokládáte se za mimořádně nervózního a vnitřně napjatého?
45. Máte často špatnou, nespokojenou náladu?

Nesoustředěnost—neklid—nespavost

3. Toulají se vaše myšlenky často, když se snažíte soustředit se?
6. Stane se vám snadno, že se ponoříte do přemýšlení právě tehdy, když se máte podílet na nějaké zábavě?
21. Stává se vám často, že pro starosti nemůžete v noci spát?
39. Napadá vás tolik myšlenek, že nemůžete usnout?

41. Obtěžují vás někdy neužitečné myšlenky, které se vám stále honí hlavou?
47. Míváte období takového neklidu, že nevydržíte dlouho sedět na židli?

Snění—hloubání

13. Sníte ve dne často o takových věcech, které se jistě neuskuteční?
15. Hloubáte hodně nad svou minulostí?
31. Utápíte se rád ve snění?
33. Přemýšlíte mnoho o dobrých časech, které jste dříve měl?

Citlivost—různé pocity—nerozhodnost

19. Stává se vám často, že dospějete k rozhodnutí pozdě?
23. Máte snadno pocit viny?
25. Jste snadno zraněn ve svých citech?
29. Cítíte se často osamělý(á)?
35. Míváte často bez zvláštního důvodu pocit lhostejnosti a únavy?
37. Napadá vás obvykle po nějaké trapné a kritické situaci, že jste v ní opomenul udělat něco, co jste udělat měl?
43. Jste v mnoha směrech citlivý?

v našich sociokulturních podmínkách především v suicidálním jednání dětí a u primitivních jedinců. U etnických skupin s nízkou civilizační úrovní je sebevraždné jednání navíc ještě ovlivněno pověrami a specifickými životními podmínkami: nedostatek potravy vede u některých kmenů k zabíjení lovu neschopných jedinců a ke kanibalismu; starší a nemocní lidé se proto raději sami dobrovolně usmrtí. Existují etnické skupiny (např. severoasijské kmeny), které vůbec násilnou smrt považují za přirozenou a naopak smrt onemocněním nebo následkem stáří přičítají démonickým silám. Mrtvoly takto zemřelých příslušníků znesvěcují celý rod. Kladná hodnota dobrovolné nebo vůbec násilné smrti v plné síle života (při lovu apod.) vyplývá u nich z představy, že mrtvý člověk se octne na onom světě v takovém stavu, v jakém zemře (proto je smrt stářím nebo nemocí nežádoucí). Sebevražda je u těchto kmenů velmi častá; existuje zde také povinnost syna zabít na požádání svého otce nebo matku (Haffter, 1966).

Zprávy o sebevraždném jednání se objevují už celá staletí před naším letopočtem v písemných památkách starých kultur Indie, Číny a Japonska. Vliv náboženských tradic a představ (podmíněných bráhmánismem, konfucianismem a buddhismem) přežívá v názorech na dobrovolnou smrt až do současnosti. Např. rituální forma sebevraždy, japonské „harakiri“, se udržela až po naše dny. Původně byla významnou součástí kodexu cti válečnické kasty samurajů a vyjadřovala pohotovost těchto válečníků ke krajní sebeoběti pro vládce. Později se „harakiri“ stalo symbolem protestu vůči jednání, které pokořovalo nebo zneuctvovalo jedince. Tradicí zafixovaný postoj k sebevraždě umožnil za 2. světové války japonskému vojenskému velení zřizovat čety dobrovolníků, kteří se ve speciálních letadlech nebo torpédách dobrovolně obětovali v přímém útoku na nepřátelský cíl („kamidze“ — živá torpéda). Po porážce Japonska spáchal větší počet osob sebevraždu, mimo jiné také formou „harakiri“ (Ellenberger, 1965; Voráček, 1967; Schumann, 1971). V našem sociokulturním prostředí je tento způsob sebevraždy zcela ojedinělý a pochopitelně bez souvislosti s tradicemi státního náboženství Japonska. Schumann uvádí v nejnovější době tři případy „harakiri“ v německé oblasti. Šlo o výrazně psychopatologické případy a úplně chyběl apelativní charakter činu původního japonského „harakiri“. Není bez zajímavosti, že v jednom případě mohl být pachatelův čin motivován útokem na vlastní (zdánlivě) nemocný orgán: suicidant trpěl karcinofóbií a domníval se, že je zasažen právě žaludek (Schumann, 1971).

Krose (1906) s odvoláním na Lisl (1856) uvádí, že ještě v roce 1820 bylo v Indii zaznamenáno 2366 případů veřejného upálení ovdovělých žen. Také tento způsob sebevraždného jednání je odleskem staletých, ba tisíciletých náboženských tradic Východu. — Sebevražda staroegyptské vládkyně Kleopatry, která si zvolila dobrovolnou smrt hadím uštknutím, byla zaznamenána už antickými historiky a spisovateli. Spiegelberg (1925) ukázal na podkladě moderních poznatků o způsobu života ve starém Egyptě, že Kleopatra nevolila tuto formu sebevraždy pro její bezbolestnost (jak se např. domníval ještě historik Burckhardt), nýbrž proto, že had a krokodýl představovali podle tehdejších egyptských náboženských představ inkarnovaná zvířata. Kleopatra chtěla tímto způsobem zdůraznit božský původ své vlády.

Pro pochopení suicidálního jednání v časově vzdálených obdobích platí

Dubitscherova poznámka (Dubitscher, 1957), že suicidium nutno posuzovat a chápat v historickém kontextu doby. Žádné suicidium — v minulosti nebo přítomnosti — nelze proto studovat pouze z psychiatricko-biologického aspektu, nýbrž i v širších souvislostech sociokulturních a filozofických. Proto také proměny názoru na smysl a hodnotu lidského života ovlivňovaly i postoj k sebevraždě. V antickém Řecku a Římě se střídala období příznivá suicidiu s údobími, ve kterých byla sebevražda odsuzována a postihována buď veřejným míněním, nebo přímo státní mocí. Např. v Alexandrii vyvolal představitel pesimistického hedonismu Hegesias svými přednáškami celou sérii sebevražd, takže přednášky musely být zakázány. Právem byl nazýván „řečníkem smrti“. Také svým spisem „Zoufalec“ přemlouval občany k sebevraždě (Deshaies, 1947; Tvrď, 1947). Z vynikajících řeckých osobností skončil sebevraždou — donucen vnějšími nepříznivými okolnostmi — Sokrates. Sokratův žák Platón odsuzoval (zejména v Timaiu) jakoukoli nepřirozenou a násilnou smrt. Aristoteles považoval sebevraha za zbabělce, neboť „jest ... změkčilostí vyhýbat se protivenství“ (Aristoteles, 1937, 62). Sebevrah mimoto jedná nespravedlivě vůči sobě a každá nespravedlnost je překročením zákona; na sebevrahovi tak ulpívá jistá pohana jako na člověku, který jedná křivě vůči obci (Aristoteles, 1937). Starověký filozof tedy rozlišuje veřejný a soukromý aspekt dobrovolné smrti. Později některé antické filozofické směry (např. stoicismus) prezentovaly dobrovolnou smrt přímo jako pozitivní lidský postoj. V důsledku všeobecného ekonomického, politického a morálního úpadku se ke konci starověku v Řecku a v římské říši sebevraždnost mimořádně rozšířila.

Ohlas dobrovolné smrti ve filozofii, právnických, eticko-náboženských spisech a v umění dokazuje, že fenomén sebevraždy ve všech údobích kulturně civilizačního vývoje lidstva přesahoval úzký rámec medicínsko-patologického pojetí a dotýkal se naopak různých hodnotově podmíněných oblastí člověka. Středověk se z náboženských důvodů stavěl k suicidiu jednoznačně negativně a postihoval pachatele i příbuzné tvrdými trestními sankcemi (včetně konfiskace majetku). Tvrzení, že ve středověku se vyskytovaly sebevraždy jen v mizivém procentu, je pravděpodobně přehnané. Sebevražda byla okolím sebevraha utajována a často figurovala jako nešťastná náhoda nebo duševní choroba (Dubitscher, 1965).

S uvolněním církevní autority a cenzury se na počátku novověku postupně mění názor na sebevraždu, zejména po stránce trestního postihu. Významní humanisté a zastánci racionalistické filozofie Th. Morus, později D. Hume, Ch. Montesquieu a A. Voltaire hájí právo člověka svobodně rozhodnout o svém životě (Růžička, 1968). V těchto úvahách je zdůrazněn především filozofický aspekt, silně zaměřený vůči církevní autoritě; psychologická a sociální stránka problému se zde řeší jen okrajově. Kant sebevraždu jednoznačně odsuzoval, později individualistická a romantická filozofie vrcholící Nietzsche naopak suicidium schvaluje a heroizuje (viz např. Nietzsche, 1967).

Zhruba na přelomu 18. a 19. století nastává v posuzování sebevraždnosti zásadní obrat. Vedle dosavadních filozofických, etickónáboženských a právních úvah — které představují v podstatě tři základní přístupy, jimiž lidé do té doby posuzovali problém sebevraždy — prosazuje se snaha učinit ze sebevraždnosti objekt vědeckého zkoumání. V počátcích tohoto obratu stojí první statistické pře-

hledy o sebevraždách. Statistiky pro jednotlivá velká města (např. Londýn) se objevují už koncem 17. století, teprve však o sto let později a zejména na počátku 19. století je vypracována statistika sebevražednosti celých území (např. pro Švédsko, Německo). I když hodnota tehdejších statistických přehledů je z hlediska požadavků současné vědy problematická a bylo jich mnohdy zneužito k ukvapeným závěrům, představuje statistické zpracování výskytu sebevražd první krok k systematickému vědeckému výzkumu.

2. Vymezení pojmu „sebevražda“ (*Sebezabití a sebeoběť*)

Chceme-li pochopit fenomén suicidia a analyzovat jeho podstatné složky, musíme vyjít z elementárního, často však i odborníky ne dosti doceněného předpokladu, že smrt je neodmyslitelnou součástí našeho života a života vůbec (všechno živé umírá), naší reflexe a že vztah člověka ke smrti a zvláště k dobrovolné smrti je vztahem pochopitelným z vnitřních smysluplných souvislostí. Sebevraždu proto nelze pojmově vymezit pouze na základě vnějších projevů pachatele, neboť suicidální jednání je výrazem jeho *vnitřního postoje k vlastnímu životu a smrti*. Jinými slovy: bez objasnění *psychologických* souvislostí nelze vůbec sebevraždě porozumět. Proto např. údaje o vnějších okolnostech činu — jakkoli důležité pro komplexní pohled — samy o sobě nemohou přispět k objasnění tohoto složitého jevu.

Většina starších i soudobých prací o sebevraždě se shoduje na dvou podstatných znacích sebevražedného jednání: a) dobrovolném úmyslu jedince ukončit svůj život, b) cílevědomě zaměřeném jednání vedoucím ke smrti. V této souvislosti nutno poznamenat, že pod pojem „sebevražedné jednání“ zařazujeme nejen vlastní suicidální — navenek projevené — činy, nýbrž i ty psychické obsahy (prožitky, tendence), které tyto činy podmiňují. „Sebevražedným jednáním“ tedy není míněn pouze závěrečný akt suicidia, tj. dokonaná sebevražda nebo pokus, nýbrž celý (zpravidla dlouhodobě probíhající) suicidální vývoj od prvních, zprvu nejasných představ o vlastní sebevraždě přes suicidální fantazie, složitý boj protichůdných tendencí a jiné projevy až po přípravu a provedení činu samotného. Za „suicidální jednání“ proto označujeme i takové případy, kdy potenciální sebevrah neprovede ani pokus, ani dokonanou sebevraždu; základním kritériem pro posouzení tohoto jednání zůstává vážný a cílevědomý úmysl individua ukončit svůj život sebevraždou. „Sebevražedné jednání“ a „sebevražda“ jsou v podstatě ekvivalentní pojmy (jak dále doložíme podrobnější analýzou pojmu „suicidální vývoj“); první označení více zdůrazňuje složku vývojovou, procesuální, „sebevražda“ pak konkrétní čin.

Za sebevraždu označujeme takový způsob *autodestruktivního jednání*, který *zřetelně vyjadřuje úmysl jedince dobrovolně ukončit vlastní život a cílevědomou snahu zvolit k tomuto účelu prostředky, u nichž možno předpokládat, že k zániku vlastního života povedou*. — Tuto definici považujeme za (primárně) *psychologickou*, proto, že klade důraz na *postoj* k vlastní smrti. Znalost postoje nám teprve umožňuje označit chování a jeho výsledky (provedený čin) za sebevraždu.

Od sebevraždy nutno odlišit *sebezabití*, ve kterém *chybí vědomý úmysl* jedince *dobrovolně zemřít*. Tato forma autodestrukce se může vyskytnout u některých těžkých duševních poruch (např. psychotik, který má halucinace, prchá před svými

domnělými pronásledovateli a zabíjí se skokem z okna; neměl v úmyslu ukončit svůj život, nýbrž naopak „zachránit se“). Také u jiných, patologicky podmíněných forem jednání, zejména u tzv. impulsivního a zkratkového jednání, může dojít k sebezabití. Ani zde většinou postižený jedinec nemá vědomý úmysl a cíl ukončit dobrovolně vlastní život. Jedná pod vlivem okamžitého impulsu a více či méně ve stavu nepřítomnosti. (O uvedených formách autodestruktivního jednání se zmíníme dále v souvislosti s problémem suicidálního vývoje a suicidální motivace.) — K sebezabití může však také dojít i u zcela normálních zdravých osob, a to v případě tzv. demonstrativních pokusů. Této imitace suicidálního jednání je některými osobami využíváno jako „nátlaku“ či „vydírání“ nejbližšího okolí („jestliže mi nesplníte moje přání, tak si něco udělám“). Při demonstrativním suicidálním jednání může dojít nešťastnou shodou okolností k sebeusmrcení. V uvedených případech je mnohdy velmi nesnadné rozhodnout, zda šlo o sebevraždu nebo o sebezabití.

Zcela zvláštní pozornosti zasluží *sebeobětování*. Někteří autoři přiřazují sebeoběť k suicidiu, jiní k sebezabití. Odlišné posuzování je ovlivněno zakořeněnými tradicemi naší civilizační oblasti: sebevražda je většinou morálně odsuzována (mimo jiné jako čin po výtce egoistický), sebeoběť je hodnocena kladně. Domníváme se, že otázka sebeoběti je pro výzkum sebevražednosti významnější, zejména z psychologického a kulturně antropologického hlediska, než se všeobecně předpokládá. V naší práci však můžeme pouze stručně naznačit několik aspektů:

1. Sebevražda a sebeoběť jako extrémní formy specificky lidského jednání vyrůstají ze společného základu: odrážejí — byť tragickým způsobem — člověkovu schopnost a možnost vyjádřit vědomým sebezničením určitý hodnotový postoj.
2. Sebeoběť (obdobně jako sebevražda) je souhrnným označením pro řadu jednání, odlišných svým původem, motivací, svou etiologií. Matka, která se bez váhání a uvažování vystaví nebezpečí při záchraně svého dítěte, jedná pudově; nepřeje si vlastní smrt, usiluje pouze všemi prostředky odvrátit nebezpečí od dítěte. V tomto případě bude mít sebeoběť charakter sebezabití. — Jednání vědce, který vědomě riskuje život tím, že sám na sobě zkouší chemické preparáty, budeme spíše klást do sousedství sebevraždy (ke skupině tzv. heroických sebevražd, jejichž vůdčí motivací je představa oběti za nějaký ideál, vyplývající z určitých morálních pravidel). V obou případech však půjde o sebeoběť, nikoli o „čistou“ sebevraždu.
3. Systematická srovnávací analýza sebeoběti a sebevraždy by nám usnadnila pochopení sebevraždy v její apelativní a sociabilní funkci. Sebevražda — alespoň v některých případech — není výrazem jednoznačně negativního, nihilistického postoje. Je obrácena také k životu, má mnohdy i svůj aspekt altruistický (třebaže deformovaný), a tím se blíží sebeoběti.

3. Jiné formy suicidálního jednání

K výrazným formám suicidální aktivity patří — vedle dokonané sebevraždy — ještě *sebevražedný pokus (tentamen)* a *rozšířená sebevražda* (společné suicidální jednání více osob). Jelikož obě formy obsahují speciální problematiku, pojednáme o nich samostatně. Funkci tentamen jako jedné z etap suicidálního vývoje analyzujeme v další části této studie.

a) Suicidální pokus

Někteří autoři považují tentamen a dokonanou sebevraždu za relativně samostatné způsoby suicidálního jednání. Také ve většině statistických přehledů jsou suicidální pokusy uváděny odděleně od dokonaných sebevražd. Toto členění je oprávněné už z čistě praktických důvodů: po tentamen zůstává pachatel naživu, jsou nutná další léčebně preventivní opatření.

Podle Stengela (1961) nemůže být suicidální pokus považován pouze za „nepodařenou“ sebevraždu; odhaluje problémy sui generis, kterým by měla být věnována zvláštní výzkumná i léčebně preventivní pozornost. Stengel uvádí 4 důvody pro rozlišení pokusů a dokonaných sebevražd: 1) Obě skupiny jsou podle většiny statistik různě veliké. 2) Rozdílné je u obou skupin také složení co do věku a pohlaví. 3) Tendence členů skupiny suicidálních pokusů přejít do skupiny dokonaných sebevražd je poměrně malá, ačkoli je stále ještě větší oproti nesuicidální populaci. 4) Tentamen hraje v dalších osudech jedince významnou úlohu a mění podstatně jeho životní situaci (zejména ve vztahu k sociálnímu prostředí); dokonanou sebevraždou naopak život jedince neodvratně končí. — Z těchto důvodů považuje Stengel pokus a dokonanou sebevraždu za dvě odlišné, vzájemně se však protínající formy suicidálního jednání.

Vymezením pojmu „sebevražedný pokus“ se ve stručném, ale obsahově hutném příspěvku zabývá Janota (1968). Autorovo pojetí je protikladem vývojově a psychologicky zaměřených koncepcí. Janota nevidí zásadní rozdíl mezi pokusem a dokonanou sebevraždou. I když má pachatel rozhodný úmysl zemřít a zvolí si k tomuto cíli promyšleně konkrétní postup, není nikdy jisté, zda cíle bude dosaženo. V tomto smyslu je každé suicidální jednání pokusem. Jestliže pokus dosáhl cíle, mluvíme o sebevraždě, jestliže jednání bylo nějakým zásahem přerušeno, jde o suicidální pokus. Od tentamen nutno odlišit napodobení (předstírání) suicidálního jednání. Ovšem i při tzv. demonstrativním suicidálním jednání může osoba přijít o život; potom jde o sebezabití. Janota pokládá za rozhodující kritérium pro vymezení suicidálního pokusu vnější chování suicidanta. Prokůpek (1968) navrhuje zařazovat mezi tentamen jednak případy, u nichž je prokázán pevný úmysl pachatele zemřít, jednak případy, u nichž je takový úmysl v rovnováze s rozhodnutím zůstat naživu. Nazastává však Janotův názor o suicidálním pokusu jako nezdařené sebevraždě. Jde o dva odlišné způsoby jednání, které se však v některých případech mohou překrývat.

Přes některé nedostatky (zatajení tentamen nebo zahrnutí pseudopokusů do statistických přehledů) mají statistické přehledy hodnotu proto, že naznačují směr, kterým by se měl ubírat detailní výzkum. Statistika např. ukazuje, že v naší civilizaci jsou pokusy 8 až 10× častější než dokonané sebevraždy (Stengel, 1969). Pro preventivní opatření může mít význam hrubý odhad potenciálních sebevrahů ve sledované populaci, zejména při stanovení nejohroženější věkové skupiny. Podle Stengela (1969) se pohybuje průměrný věk u mužů s dokonanými sebevraždami kolem 55 let, u žen kolem 60 let; u mužů s pokusy kolem 30 let, u žen kolem 35 roků. V průměrném věku pachatelů panují tedy mezi tentamen a dokonanou sebevraždou značné rozdíly. U nás Prokůpek udává na základě celostátních statistických pře-

hledů z let 1963–1970 převahu suicidálních pokusů u věkově mladších jedinců, přičemž na věkovou skupinu „15–29letých připadalo téměř 60 % všech sebevražedných pokusů“ (Prokůpek, 1972, 76). — Frekvence dokonaných sebevražd a pokusů je v suicidologických pracích navzájem porovnávána podle nejrůznějších aspektů. Z množství statistických studií uvádíme Schlieffenův (1969) výčet nejdůležitějších signifikantních rozdílů mezi pokusem a dokonanou sebevraždou: a) U žen je častější tentamen, u mužů sebevražda. b) Pokusy dominují u obou pohlaví v první polovině života (u žen ve 2. a 3. deceniu, u mužů ve 3. deceniu). Dokonaná sebevražda je naopak častější ve druhé polovině života. c) Použité sebevražedné prostředky u tentamen jsou „mírnější“ (otravy různými prostředky), u dokonaných sebevražd „tvrdší“ (oběšení, zastřelení apod.). d) Motivy suicidálního pokusu jsou méně výrazné a rekrutují se většinou z oblasti interpersonálních konfliktů (konflikty ve sféře erotické a rodinné), u dokonaných sebevražd vedle interpersonální problematiky stojí i motivy, vyplývající z ohrožení existence jedince (nevyléčitelné nemoci apod.). e) Suicidální pokus je výsledkem spontánního, bez delšího rozmyšlení realizovaného rozhodnutí; pro dokonanou sebevraždu je naopak příznačná dlouhodobě plánovaná příprava (Schlieffen, 1969).

V definicích sebevražedného pokusu panuje značná pestrost. Někteří odborníci rozlišují „nevinné“ pokusy a označují je názvem „ohrožení sebevraždou“; Stengel a Cook (1958, cit. Stengel, 1969) s takovým rozlišením nesouhlasí a navrhuji, aby za tentamen byl považován jakýkoli akt sebepoškození, který je podniknut s úmyslem suicidanta se usmrtit. Existuje však určité odstupňování ohroženosti života; stupně ohroženosti jsou rozličnými autory uváděny různě (viz např. Stengel a Cook, cit. Stengel, 1969; u nás Martonová, 1964).

Katamnestické studie (kterých je však stále překvapivě málo) ukazují, že pouze malá část osob, které se o sebevraždu pokusily, také svůj život dokonanou sebevraždou zakončí. Např. Sainsbury (1955) našel u skupiny 409 vyšetřovaných sebevrahů jen 9 % těch, kteří měli předchozí suicidální pokusy. Stengel a Cook (1958, cit. Stengel, 1969) našli u skupiny 117 sebevrahů jen 21 % případů s předcházejícími pokusy. Výsledky tedy naznačují, že tentamen má odlišné funkce než dokonaná sebevražda. — Jednou z nich je pravděpodobně *funkce apelu* („volání o pomoc“). Pokus je více než dokonaná sebevražda obrácen do lidského prostředí. Suicidant chce pokusem dosáhnout změny své nepříznivé situace, ať už změny interpersonálních vztahů nebo jiných okolností. Proto má každý případ nejen svoji individuální „šifru“, nýbrž i psychosociální podtext, který je nutno rozluštit. Suicidální pokus vyvolává v blízkém i širším okolí záchranné a pomocné akce. Okolí se cítí — i když většinou ne zcela uvědoměle — spoluodpovědno za to, že pachatele „dohnalo“ k suicidálnímu jednání. Těchto tendencí ovšem často využívají hysterické a psychopatické osobnosti; Gindělevič (1970) hovoří o suicidálním „vydírání“. Apelová funkce však nachází plné uplatnění tehdy, jestliže okolí má k pachateli přiměřeně kladné vztahy. Není-li tomu tak, potom procentuálně převažují dokonané sebevraždy nad pokusy (Stengel, 1961).

Další zajímavý rys suicidálního pokusu vyplývá z faktu, že sebevražedné jednání, byť pachatelem vážně pojímané a jednoznačně zaměřené k ukončení života, obsahuje prvky, které nestojí zcela pod kontrolou potenciálního sebevraha (může

selhat zvolený prostředek, pachatel může být v poslední chvíli svým okolím zachráněn apod.). Tyto prvky vytvářejí ovzduší nekontrolovatelnosti a vyvolávají u sebevraha tendenci nechat za sebe jednat „náhodu“, „osud“. I zcela vážný úmysl sebevraha zemřít obsahuje tedy prvky naděje a přání zůstat naživu nebo alespoň zasáhnout suicidálním činem do osobních vztahů ve svém okolí (jak upozorňují např. Dytrych a kol., 1962). V závěrečných kritických okamžicích suicidálního jednání jako by si pachatel řekl: rozhodnutí ponechám osudové náhodě; jestliže budu v poslední chvíli zachráněn, znamená to, že *mám zůstat naživu*. Stengelem (1961) popsaný mechanismus by mohl posloužit k vysvětlení faktu, že suicidální pokus už většinou pachatelé neopakují („osudová náhoda“ jim naznačila, že mají zůstat naživu).

Následky, které pro sebevraha vyplynou po *provedení pokusu*, představují další specifickou problémovou oblast. Teprve v novější době — zásluhou Stengela (1961) — zaměřili badatelé pozornost k otázce suicidantovy osobní i širší sociální situace po pokusu. Stengel podává výčet důležitých okolností, které jsou příčinou zásadních změn v sebevrahově životě (po tentamen): 1) Přechodný nebo trvalý pobyt v nemocnici; v mnohých případech (hlavně u duševních poruch) jde o první odbornou terapii stavu, který vedl k pokusu. 2) Přijetí do nemocnice těsně před smrtí na nějaké těžké onemocnění. V těchto případech byla pokusem vyjádřena tendence předejít sebevraždou přirozenou smrt. 3) Invalidita jako následek suicidálního jednání znamená hluboký zásah do dosavadního života jedince a do jeho vztahů k ostatním lidem. (Je zajímavé, kolik pachatelů raději akceptuje invaliditu než by opakovalo suicidální pokus.) 4) Přechodné opuštění konfliktního prostředí často napomůže vyřešení konfliktů. 5) Změna stávajících mezilidských vztahů (zlepšení, někdy však zhoršení); zpravidla se však po tentamen zvětší závislost individua na blízkém okolí. 6) Změna ve způsobech života a pracovní činnosti sebevraha; obdobné změny nastávají i u rodinných příslušníků (např. manžel změnil po suicidálním pokusu své ženy zaměstnání a způsob života, aby mohl manželce věnovat více času). 7) Pomoc okolí (odhlédneme-li od lékařské péče). 8) Ukončení sociální izolace. — Ze Stengelova přehledu je patrná psychosociální apelativní (popř. alarmová) funkce suicidálního pokusu.

Ze stručného přehledu problematiky suicidálního pokusu lze vyvodit, že a) suicidální pokus se liší od dokonané sebevraždy zásadně tím, že pachatel zůstává naživu (psychologovi je tak mimo jiné dána možnost přímého vyšetření suicidanta, tedy nikoli ex post technikami); b) tentamen však nelze jednostranně oddělovat od dokonané sebevraždy, obě formy vyplývají ze společného základu: úmyslu individua dobrovolně ukončit život; c) heuristicky je však výhodné pokládat tentamen a dokonanou sebevraždou za relativně samostatné fenomény; d) domníváme se, že nejadekvátnější je považovat sebevražedný pokus za jednu z etap (ne vždy bezpodmínečně nutnou) suicidálního vývoje.

b) Rozšířená sebevražda

Tzv. *rozšířená sebevražda* se od jednoduchého suicidia v podstatě liší *počtem pachatelů*. Systematický výzkum psychologických komponent rozšířené sebevraždy

může v budoucnosti zásadním způsobem přispět ke komplexnímu řešení problému sebevraždy. Zejména psychologie by měla mít na takovém výzkumu zájem. Účastí několika osob na suicidálním jednání jsou totiž dány zcela jedinečné předpoklady pro objasnění a rekonstrukci psychologických mechanismů sebevraždy, především z oblasti interpersonálních vztahů. (Značnou část formulací k tematice rozšířené sebevraždy přebíráme z naší studie „Sebevražda z aspektu interpersonální situace“ — viz Viewegh, 1973).

Terminologické i obsahové vymezení této formy suicidia je značně nejednotné. Např. Lange (1964) počítá k rozšířeným sebevraždám jak případy, ve kterých všechny zúčastněné osoby souhlasí s dobrovolnou smrtí, tak i případy, kdy je další osoba (či osoby) přinucena k sebevraždě násilím, popř. aktivně jednajícím pachatelem přímo zavražděna. Psychologické pozadí obou způsobů je kvalitativně tak rozdílné, že nelze obě formy agresivního jednání subsumovat do jedné skupiny. Souhlas či nesouhlas další osoby (osob) se společnou sebevraždou má rovněž rozličný dosah forenzní (viz např. Lange, 1964; Wieners, 1958; Kion, 1970). Za *rozšířenou sebevraždu* proto nutno považovat pouze takové jednání, ve kterém *všichni* zúčastnění *mají v úmyslu* — alespoň před vlastním činem — *dobrovolně zemřít*. Vražda s následnou sebevraždou je zvláštním druhem kombinovaného agresivního jednání (popř. jednoduché sebevraždy), nikoli rozšířenou sebevraždou.

Zatímco jednoduché suicidální jednání není ve většině států trestné, vystupuje u rozšířených sebevražd forenzní hledisko do popředí; skutkovou podstatu trestného činu splňuje např. „usmrcení na požádání“, dále čin „opomenutí“ (nezabránění smrti druhé osobě) a pochopitelně všechny formy psychického a fyzického nátlaku, kdy pachatel přinutí k sebevraždě jinou osobu, popř. ji sám zavraždí. Už tento forenzní aspekt volá po systematickém psychologickém výzkumu, který by poskytl právní vědě více seriózního podkladového materiálu.

Pro rozšířenou sebevraždu navrhuje následující rozdělení: a) *dvojitá sebevražda* (sebevražda ve dvou — „Doppelselbstmord“, „suicide a deux“): společné suicidální jednání dvou osob; b) *skupinová sebevražda*: suicidální jednání více osob, ale v poměrně malém počtu (např. „rodinná sebevražda“, „klub sebevrahů“); c) *masová (epidemická) sebevražda*: sebevražedné jednání zasahující rozsáhlé skupiny lidí. — Jako souhrnné označení je vhodný termín *rozšířená sebevražda* — v opaku k jednoduché sebevraždě (Viewegh, 1973). Uvedené druhy lze pochopitelně dále členit na specifitější formy a způsoby. Členění podle *počtu osob* však není mechanické a ryze formální: odráží kvalitativně odlišné úrovně interpersonálních vztahů, které propůjčují jednotlivým druhům specifický ráz, vyžadující různý výzkumný a interpretační přístup.

Společným jmenovatelem rozšířených sebevražd je jejich výrazný *interpersonální* charakter. Ústřední osou složité mezilidské situace je především vztah mezi aktivním *induktorem*, plánujícím suicidium, a mezi pasivnějším *indukovaným*. Induktor je většinou nucen objasňovat *důvody* rozhodnutí k činu, musí zřetelně formulovat hlavní zásady svých suicidálních tendencí. Ovlivnění může být různého druhu, rozsahu a intenzity a indukovaný nemusí být se společným suicidiem zprvu vůbec srozuměn; teprve pod vlivem induktora dospívá k rozhodnutí dobrovolně zemřít. I v případech, kdy se partneři — zprvu nezávisle na sobě — rozhodnou

k dobrovolné smrti, dochází k vzájemnému objasňování důvodů, proč zemřít a proč společně. Tato nutnost komunikace, společná příprava k činu, volba sebevražedného prostředku a proměny vyvíjejících se vztahů pachatelů k sobě navzájem poskytují nové možnosti nahlédnout do prožitkových obsahů sebevraha. Pravděpodobnost publicity skrytých mechanismů suicidálního vývoje je větší než u jednoduché sebevraždy (i když třeba mají suicidanti snahu svůj čin a přípravu k němu utajit). U rozšířených sebevražd se např. častěji než v případě jednoduchých suicidií vyskytují dopisy na rozloučenou, které mnohem obsáhleji objasňují motivační pozadí činu.

Rozšířená sebevražda může být pachatelem pojata různým způsobem: např. jako satisfakce činem (induktor dokumentuje svoji hodnotu, významnost tím, že indukovaný pro něj „obětuje“ život); jindy jako snaha stát se absolutním vlastníkem nějakého objektu nebo jako touha po lidském společenství, projevená tímto krajním způsobem (společenství smrti, když nelze realizovat společenství života). Společným jmenovatelem je nemožnost překonat vnitřní osamocenost a dosáhnout smyslu života prožitkem lidského společenství. Pochopitelně vystupuje v mnohých rozšířených sebevraždách výrazně do popředí i tendence pomstít se (tedy otevřenější či skrytější agrese induktora vůči indukovanému).

V rozšířeném suicidálním jednání se nám pachatel odhaluje jako člověk bezúspěšně usilující najít smysl života prostřednictvím a pomocí lidského společenství. Rozšířená sebevražda nám tak dovoluje nahlédnout do sebevrahova postoje k vnějšmu světu, odhalit význam, který suicidant přikládá konkrétním interpersonálním vztahům, různým osobám, vlivům, událostem. Umožňuje nám studovat způsob, jímž je druhá osoba (popř. osoby) zahrnována do hodnotového pojetí suicidantova „já“ a sledovat — právě na pozadí interpersonální komunikace — průběh a proměnu hodnotových postojů jak vzhledem k osobnosti pachatele, tak vzhledem k vlivům sociálního prostředí.

4. Sebevražednost v mladších věkových skupinách

Sebevražda věkově mladších jedinců (tj. dětí a mládeže) vykazuje — zejména psychologicky — některé rysy odlišné od sebevraždy dospělých. Tato odlišnost vyplývá především ze specifických zvláštností tohoto věkového úseku: málo diferencované osobnosti mladého člověka, jeho nedostatečné životní zkušenosti, nevyhraněnosti jeho postojů, zejména hodnotových, ze zvýšené vulnerability a naopak z nižší odolnosti vůči zátěži, z emotivní lability, a tím i ze snadnějšího sklonu ke zkratkovým reakcím a vůbec k emocionálně afektivnímu jednání všeho druhu (včetně reakcí úlekových a panických).

V některých suicidologických pracích (viz např. Černý, 1970) se zdůrazňuje různost pojetí smrti jako základní rozlišovací kritérium mezi suicidiem dospělého člověka a věkově mladšího individua. Zejména dítě si plně neuvědomuje ireverzibilnost smrti, což lze vysvětlit jeho malou informovaností a omezenými životními zkušenostmi. Pro dítě není smrt představitelná ve svých reálných a nenapravitelných důsledcích (Siegel, Grund, 1973). V některých případech suicidální aktivity dětí může dokonce jít o „hru na sebevraždu“ — potom ovšem nelze mluvit o sebevraždě ve vlastním smyslu, nýbrž o sebezabití. Domníváme se proto, že jedna z příčin, proč

existuje poměrně málo studií o sebevražednosti dětí a mládeže, i když případů suicidia v těchto věkových skupinách přibývá (Parnitzke, Regel, 1972), spočívá v obtížnosti jednoznačně rozhodnout, zda v období mladšího věku jde skutečně o sebevraždu, či o jednání, které se sebevraždě pouze vnějškově podobá. Úmysl zemřít, vědomí dosahu suicidálního jednání a schopnost zvolit přiměřené prostředky k provedení činu jsou totiž jednoznačně závislé na věku. Čím je člověk starší, tím zřetelněji lze odlišit sebevraždu (jako svobodné a dobrovolné rozhodnutí zemřít) od sebezabití.

Ve studiích a analýzách suicidálního jednání u mladších věkových skupin a v úvahách o jejich odlišnosti od suicidií dospělých se také málo přihlíží k důležité okolnosti, že totiž sebevražda nedospělého člověka (zejména dítěte) je většinou *bezprostřední reakcí* na nějakou *konkrétní* a v mnoha případech jednorázovou negativní událost zátěžového nebo stressového charakteru (např. neúspěch ve škole, konflikt v rodině apod.). U dospělého naopak určitý negativní prožitek prochází složitou generalizací: zobecněn („ontologizován“) stává se *teprve následně* integrální součástí hodnotového systému jedince. Z hlediska odhadu suicidálního rizika (možnosti realizace sebevraždy) je proto pro dítě a vůbec pro nedospělého jedince nenadálá a jednorázová stressová situace daleko nebezpečnější než pro dospělého. Tato okolnost však nevylučuje i další velmi nepříznivou možnost: negativní životní zkušenosti a zážitky v dětství a dospívání nemusí vždy vyvolat suicidální odezvu bezprostředně nebo v krátkém časovém odstupu, mohou však u některých osob položit základy k dlouhodobému suicidálnímu vývoji, jehož důsledky se projeví v dospělém věku.

Proto zejména *výzkum motivace* suicidálního jednání nedospělých osob nabývá mimořádného významu. Upřesňuje totiž nejen naše znalosti rizikových situací, které jsou s to vyvolat více méně bezprostřední suicidální reakci, nýbrž umožňuje nám studovat faktory konstituující dlouhodobý suicidální vývoj. Pomineme-li ryze patologické sebevraždy (např. na základě psychóz, které jsou ostatně méně časté než v dospělé populaci — viz Waage, 1966; Černý, 1970), můžeme konstatovat, že nejčastěji zjištěnou motivací suicidálního jednání dětí a mladistvých jsou *narušené mezilidské vztahy v rodině a školní neúspěch*. Motivy jsou ovšem rozličně diferencovány vzhledem k věku a pohlaví; např. u věkově starších hochů (15–19 let) převládají konflikty pracovní, u obdobně starých děvčat je suicidální jednání motivováno nejčastěji rodinnými a erotickými problémy (Černý, 1970). U studentů přistupují ještě studijní těžkosti a neúspěchy při zkouškách (Lungerhausen, 1968). Mnohdy je obtížné odlišit — obdobně jako při sebevraždách dospělých — závěrečný impuls k činu od skutečné suicidální motivace (Siegel, Grund, 1973). Uvedené údaje o motivaci, opětovaně potvrzované novými výzkumy (Dobrotka, 1966; Černý, 1970; Parnitzke, Regel, 1972; Siegel, Grund, 1973; Parnitzke, Regel, 1973 a další), odkazují k významnému a pro objasnění suicidálního jednání centrálnímu zjištění: *za bazální motivaci lze považovat narušenou hodnotovou rovnováhu jedince* (projevující se zejména v znehodnocovacím postoji k vlastnímu „já“, v pocitech insuficience a zúžení osobních perspektiv, v sociální izolaci apod.). Tato motivace je jednoznačně sociální povahy, neboť vyrůstá především z *narušených mezilidských vztahů*. Uvedenou bazální motivaci lze zřetelně odhalit i v případech, kdy suicidium má

výrazně útěkový charakter, častý hlavně u dětí (např. sebevražedné jednání z obavy před trestem), nebo je přímo bezprostřední odpovědí na trest. Zejména v druhém případě jde o radikální reakci na „znehodnocení“ (pokoření) dítěte dospělými.

Domníváme se, že studium hodnotové podmíněnosti suicidia má veliký význam pro prevenci a profylaxi sebevražednosti dětí, mladistvých i dospělých. Suicidální jednání věkově mladších jedinců nás však ještě výrazněji než sebevraždy dospělých upozorňuje na některé chyby v interpersonálních vztazích. Kasuistiky suicidální aktivity dětí a mladistvých (viz např. Ott, Geyer a kol., 1972) ukazují různé formy narušeného vztahu mezi rodiči a dítětem, surové zacházení s dětmi, odmítání rodičovské lásky a péče, nedůslednou výchovu (hlavně tzv. „Pendelerziehung“) apod. Tyto nepříznivé faktory z oblasti mezilidských vztahů v koincidenci s jinými vlivy vytvářejí příznivý terén pro rozvoj suicidálních tendencí a pro jiné asociální postoje, negativní projevy i prožitky mladého člověka (agresivitu, vzdor, pocity deprese a sociální nezařazenosti apod.).

II. Motivačně psychologická teorie sebevraždy

1. Problém patologického a nepatologického suicidia. Bilanční sebevraždy

Psychiatrie vnesla do moderního výzkumu sebevražednosti významné podněty. Její podíl na osvětlení a pochopení patických mechanismů suicidálního jednání má zásadní význam. Statistické přehledy i případové studie ukazují úzkou souvislost mezi určitými psychickými poruchami a suicidálním jednáním. V mnohých psychiatrických učebnicích se proto rozlišují dvě základní skupiny: *patologická a nepatologická suicidia*. — Zhruba — i když ne úplně — se kryjí s *psychotickými a nepsychotickými sebevraždami*, jejichž vzájemným poměrem se zabývají novější práce o sebevraždě. Schneider (1933) uvádí poměr 8 : 1 ve prospěch nepsychotických suicidií, nověji Gruhle (1952) poměr 4 : 1. Oba autoři se však shodují v názoru, že problematika sebevražednosti spadá spíše do oblasti sociálně psychologické než medicínskopsychiatrické. Feudell (1965) totiž stanovil jen u třetiny svých 700 vyšetřovaných případů suicidálních pokusů „endogenní dispoziční“ ve smyslu psychopaticko-psychoformní hraniční situace; vyslovené psychózy našel pouze u 10 %. Schipkowensky (1965) vyslovuje názor, že psychotické sebevraždy se vyskytují zhruba v 10–20 % všech případů sebevražd. Martonová (1965) našla ve skupině suicidálních pokusů věkově mladších osob 11,4 % psychotiků. Prokůpek (1972) podává celostátní přehled diagnostických skupin u sebevražd a sebevražedných pokusů v ČSSR za léta 1963–1970 (první číselný údaj v závorce značí dokonanou sebevraždu, druhý tentamen; údaje jsou uváděny v procentech z celkového počtu případů): psychózy (29,8–9,9), neurózy, psychopatie a přechodné psychické poruchy (32,9–70,2), alkoholismus (16,5–5,0), sine morbo psychico (19,7–12,2).

Detailní analýza způsobu sebevraždy a odhad možnosti suicidálního jednání u jednotlivých psychických poruch má význam nejen diagnostický a terapeutický, nýbrž i profylakční. Lipanov (1971) např. rozlišil psychicky nemocné pacienty (kteří spáchali sebevraždu) na 7 skupin podle jejich choroby, obsahu suicidálních tendencí i volby suicidálního prostředku. Pöldinger (1968) podal přehled mimořádně suici-

diem ohrožených skupin; u duševních poruch jsou to především deprese, náruživosti všeho druhu, alkoholismus, chybný psychický vývoj (zejména na podkladě neurózy), psychopatie a psychózy. Z jednotlivých chorobných příznaků představuje zvýšené nebezpečí suicidia počátek nebo odeznívání depresivní fáze, úzkostné a afektové ladění, pocity viny a insuficience, biologická krizová období (puberta, gravidita, klimakterium), nevyléčitelné nemoci, alkoholismus a toxikománie. Na základě bohatého statistického, klinického a experimentálně psychologického materiálu vypracoval Pöldinger speciální „rizikový seznam“, který umožňuje u vyšetřovaných jedinců číselně odhadnout výši nebezpečí sebevražedného jednání (Pöldinger, 1968; 1969). Ze sovětských autorů se výzkumu suicidality u reaktivních depresí v nejnovější době zabývá Gindělevič (1970). Markis naopak ukazuje na nebezpečí suicidia u schizofreniků. Pro suicidální profylaxi by mělo význam prohloubené studium jednotlivých fází schizofrenního procesu; každá fáze obsahuje specifické podmínky pro suicidální jednání (Markis, 1970). Nevole a kol. (1956) zdůrazňují nebezpečí sebevraždy u melancholie, avšak také u schizofrenie, epilepsie, alkoholismu a obecně u reaktivních psychických poruch.

Sebevražda je tedy častým doprovodným jednáním u osob s psychickými poruchami; není však bezpodmínečně nutným symptomem těchto nemocí, tím méně chorobou sui generis (ve smyslu nosologické jednotky). Stále větší počet psychiatrů připouští možnost, že sebevražedné jednání se vyskytuje i u jedinců bez patrných známek duševní nebo tělesné poruchy. Přesto však stále ještě panují tendence považovat suicidální jednání a priori za patologický proces, náležející proto především do sféry psychiatrie (např. Prokop, 1940; Ringel, 1953; Thomas, 1964 aj.). Tyto tendence mohou být posilovány faktem, že ve způsobu provedení činu a v některých dalších (spíše však vnějších) okolnostech není podstatných rozdílů mezi pachatelem výrazně psychicky alterovaným a sebevrahem bez známek duševní narušenosti. U dokonaných sebevražd je pak vůbec nesnadné vytvořit si retrospektivně přiměřený obraz o psychickém stavu suicidanta nebo dokonce stanovit příslušnou diagnózu. Údaje příbuzných jsou nespolehlivé, často úmyslně nebo neúmyslně zkreslené; také zachránění suicidanti neradi ex post poskytují informace o bližších okolnostech a pohnutkách činu. Prokůpek (1968) ukazuje na další nebezpečí psychiatrizace sebevraždy: psychiatři se ve svých zařízeních setkávají už s jistou selekcí případů (právě s osobami psychicky alterovanými), což může podstatně ovlivnit jejich posouzení sebevraždy (ve smyslu neoprávněných generalizací). Nejednotnost diagnostických kritérií při psychiatrickém vyšetření osob se suicidálními pokusy je ovlivněna také snahou vyšetřujícího projevit profesionální zdatnost za každou cenu (odborník se „nutí“ do některé z psychiatrických diagnóz — zejména neurózy a psychopatie).

Existence sebevražd evidentně podmíněných nějakou (zejména psychickou) chorobou či poruchou nestačí ještě vysvětlit všechny sebevraždy. Jednostranná patologizace (v užším smyslu psychiatrizace) znesnadňuje postihnout fenomén sebevraždy v celé jeho složitosti a diferencovanosti. Značně rozšířenou variantou nepřipustně patologizujícího pojetí sebevraždy je hypotéza, že podstata sebevraždy spočívá v *oslabeném* nebo jinak *patologicky deformovaném* pudu *sebezáchovy*. Deformaci — podle tohoto pojetí — mohou způsobit různé tělesné nebo duševní

choroby (lues, poškození mozku, epilepsie, nadměrný a pravidelný abusus alkoholu s následnými somatickými změnami, hormonální disfunkce apod.). Zastáncem pudového hlediska je např. psychiatr Prokop (1940). Ve své monografii člení příčiny sebevraždy tradičně na exogenní a endogenní; vnější vlivy však nepovažuje samy o sobě za rozhodující, protože primární je vždy reakce osobnosti. Nepříznivým exogenním vlivům je vystaveno mnoho lidí, a přece u nich nedochází k sebevraždě. Podkladem suicidálního jednání je podle Prokopa jednak celkový psychický stav individua, jednak aktuální duševní stav, který pak vede k vlastnímu činu. Vnitřní faktory tedy představují latentní dispoziční základnu, která se vlivem nepříznivých exogenních podmínek aktivizuje. Prokopovo hledisko nejlépe objasňuje jeho biologická definice sebevraždy: „S biologického hlediska je sebevražda v podstatě zvrácením, negací pudu sebezachování, který je dán každému organismu jako nej-mocnější ochrana jeho vlastní existence. Pud sebezachování je de norma ze všech pudů nejpůvodnější a nejmocnější a může být překonán jen tehdy, je-li oslaben, chabý, hypoplastický nebo je-li přehlušen nově vzniklým elementem afektivním. Obojí je projevem abnormním, jehož studium spadá do oboru psychiatrie“ (Prokop, 1940, 10).

Vůči jednostranně patologizujícímu pojetí sebevraždy lze namítnout, že pud sebezáchovy, společný zvířeti i člověku, nelze brát za základní kritérium normy nebo patologie. Tento pud v případě člověka je totiž výrazně *hominizován*. I když suicidální jednání představuje vážné ohrožení organismu, nemůžeme jej posuzovat jednostranně biologicky, nýbrž také (a především) psychosociálně. Např. určitá vnímavost, ba přecitlivělost k obecně lidským (společensky podmíněným) hodnotám, nemůže být pokládána za patický projev. Jinak bychom byli nuceni považovat za patologické i různé formy sebeoběti (z altruistických důvodů), popřípadě i nadměrné úsilí v jakémkoli úseku lidské činnosti, protože konec konců vystavuje organismus riziku enormního přetížení nebo poškození.

Starší i novější výzkumy sebevraždnosti i zprávy o sebevraždách v nejrůznějších historických etapách vývoje lidstva podporují oprávněnost názoru, že vedle patologicky podmíněných suicidií existují i sebevraždy osob v podstatě normálních. Bylo by nevědecké zavírat oči před skutečností, že i odborníci-psychiatri jsou nuceni vydělit ze svých zkoumaných souborů skupinu suicidantů, u nichž není možno nalézt žádné známky psychické nebo somatické poruchy. Pro tuto nepatologickou formu suicidia se všeobecně vžilo označení *bilanční sebevražda*.

Někteří autoři existenci bilančních sebevražd popírají. Uvedli jsme už Prokopa (1940), který považuje každou sebevraždu za patologický proces; pud sebezáchovy je tak silný, že nemůže být překonán rozumovou úvahou. Thomas (1964) ve své profylakticky zaměřené monografii považuje sebevražedný čin za konečnou fázi patologického vývoje a připouští bilanční sebevraždu pouze za zcela mimořádných okolností. Také Ringel (1953) existenci bilančních sebevražd odmítá. Zdrženlivě se k existenci bilančních sebevražd staví Martonová (1967), i když nepopírá, že suicidální čin nemusí nutně vzniknout na základě duševní poruchy. — Naopak Zwingmann (1965) správně dovozuje, že odmítnout existenci bilančních sebevražd by znamenalo rezignovat na jejich normální psychologické vysvětlení. Obdobné stanovisko zastávají Dubitscher (1965), de Boer (1965), Leonhard (1965) aj.

U nás možnost sebevražedného jednání v podstatě psychicky zdravých osob zdůrazňuje např. Prokůpek (1968).

Co rozumíme pod pojmem „bilanční sebevražda“? Jeden z původců tohoto označení — Hoche (1919) — příliš jednostranně zdůraznil racionální přístup k vlastní smrti a chladnokrevnost pachatele. Jiní autoři přikládají k sebevraždě „podezřelé z bilančnosti“ kritérium normality až přehnaně. Každý odborník ví, že je nesnadné uspokojujícím způsobem vymezit kritéria normality a že i fyzicky a psychicky zdravý, harmonický člověk může za jistých okolností vykazovat (třeba jen přechodně) neurotické a jiné psychické poruchy. I když otázka fyzického a psychického zdraví je v souvislosti s bilanční sebevraždou centrální, nelze se soustřeďovat pouze na ni. V naší koncepci pojmáme existenci bilanční sebevraždy především jako plodnou *pracovní hypotézu*, důležitou zejména pro psychologii. Jestliže bychom suicidium považovali pouze za výsledek patologického procesu, za symptom choroby, museli bychom rezignovat na výzkum rozsáhlé a složité oblasti lidských snah po smysluplnosti; toto specificky lidské úsilí má svoje extrémní, nikoli však nutně vždy patologické formy. Přílišnou patologizací sebevraždy nám unikají širší souvislosti smysluplného vztahu člověka ke smrti a k životu, a vůbec ke jsoucnu jako celku. Uznání existence bilanční sebevraždy vyjadřuje tedy v podstatě jeden základní předpoklad: možnost člověka rozhodnout — na základě svobodné volby a racionálního zvážení situace — o vlastním nebytí. Člověk si v průběhu života vytváří systém hodnot jako zvláštní, specificky lidskou oblast. Hodnotová sféra reprezentuje člověkově ve svých konečných důsledcích *smysl jeho života* a je energizujícím základem jeho sebeuvědomovacích (individuálních), sebehodnotících a seberealizačních tendencí. Hodnotová nadstavba zpětně ovlivňuje biologickou oblast (a je jí ovlivňována); prosazuje se i navzdory silnému pudu sebezáchovy a — v suicidálním jednání — tento pud „druhosignálně“ oslabuje. Bilanční sebevražda nás tedy odkazuje k jednomu z důležitých aspektů lidského života — *ke smysluplnosti* — který lze považovat za korelát biologických homeostatických tendencí. Osou smysluplnosti je hierarchie hodnot; její narušení nebo radikální změna může u individua vyvolat suicidální tendence.

Nelze ovšem popřít, že při *realizaci samotného činu* (a v jistém časovém úseku *před* provedením sebevraždy) dochází patrně i při bilančním suicidiu u některých jedinců k patologickým projevům, zejména v emoční sféře. Nezapomínejme, že suicidant, má-li důsledně vyvodit ze svého nihilistického hodnotového postoje nejkrajnější závěry, je nucen podstoupit zásadní boj s pudem sebezáchovy. Tím se nachází v mezní životní situaci se všemi zátěžovými důsledky. Z pouhého závěru však nelze vyvozovat, že celý předchozí suicidální vývoj byl podmíněn patologicky.

Za *bilanční* označujeme takovou *sebevraždu*, kterou provede osoba — v podstatě zcela normální — na základě rozumové úvahy, jako jistou bilanci dosavadního života a zvážení jeho kladných a záporných vyhlídek. Lze ji považovat za sebevraždu v nejvlastnějším smyslu, protože její motivační struktura odráží v nejrozvinutější a nejstrukturovanější podobě člověkův postoj k hodnotě vlastního života a rozhodnutí individua svobodně zvolit vlastní smrt. Bilanční suicidální motivace poskytuje zejména psychologickému výzkumu široké možnosti bádání; právem lze hovořit o „psychologické sebevraždě“ (Viewegh, 1973).

2. Suicidální vývoj a jeho hodnotově motivační předpoklady

a) Aktualistické a vývojové pojetí sebevraždy

Dobrovolná smrt vzbuzovala ve všech historických obdobích mimořádnou pozornost. Tak je tomu ostatně i dnes. Nelze se proto divit, že i vědecký zájem se soustřeďuje především na samotný čin (popř. okolnosti, které suicidiu bezprostředně předcházely). Sociologie (zejména její pomocný obor: sociální statistika) i medicína musí — už z důvodů tematické orientace své disciplíny — považovat za centrální bod zkoumání závěrečný čin (samotnou sebevraždu). Např. statistika může do svých přehledů zahrnout pouze navenek projevené suicidální jednání (tentamen a dokonanou sebevraždu), nikoli vnitřní suicidální tendence potenciálních sebevrahů, kteří se možná nikdy navenek žádným suicidálním činem neprojeví. (Obdobně trestní právo nezná pachatele, který o trestném činu pouze „uvažuje“ — pokud nenaplní alespoň skutkovou podstatu „vyhrožování“.)

Lze se ptát, zda toto zaměření na závěrečný čin, oprávněné v některých výzkumných přístupech, je plně funkční také v psychologickém výzkumu, popř. i v některých jiných vědách. Tendenci jednostranně se zaměřovat na *závěrečný* akt jsme označili jako *aktualistické pojetí sebevraždy* (Viewegh, 1969; 1973). Sub specie „závěru“ (sebevražedného činu a krátkého časového úseku před ním) je věnována malá pozornost *presuicidálnímu vývoji*, který u suicidanta může probíhat dlouhou dobu, léta, ba desetiletí. I když „aktualistické“ hledisko není dnes akceptováno ve své extrémní podobě, přece se neustále objevuje v některých pracích o sebevraždě. Např. už výše zmíněný Prokop (1940) zdůrazňuje ústřední význam aktuálního psychického stavu, jenž určuje kvalitu a dynamiku suicidálních reakcí a podstatným způsobem ovlivňuje závěrečné rozhodnutí k činu. Autor vůbec neuvazuje o možnosti — a v tom spočívá jeho aktualistické pojetí — že by pud sebezáchovy mohl být dlouhodobě ovlivňován, „zpracováván“ např. sebevrahovým nihilistickým životním postojem. Gaupp (1905; viz také Zwingmann, 1965) kritizoval už na začátku století povrchní způsob odhalování skutečných příčin sebevraždy: za dostatečný důvod k činu se považují a označují celkem povrchní příhody, které se odehrály těsně před sebevraždou. Často i zkušeného klinického pracovníka zarazí nepoměr mezi malicherností a banalitou udávané „motivace“ a samotným suicidálním činem (Feudell, 1965). Sebevrahovy výpovědi o motivaci jsou většinou velmi všeobecné nebo malicherné. Je zřejmé, že motivy jako „hádky s příbuznými“ nebo „konflikty v zaměstnání“ vystupují mnohdy spíše ve funkci bezprostředního provokujícího činitele („spouštěče“) suicidálního jednání, a ne jako skutečná motivace. Ve statistikách však často „spouštěč“ supluje za motivaci, a tak fakticky zabráňuje, aby byly hledány bazální motivační komponenty. Skutečná suicidální motivace představuje složitou strukturu, jejíž psychologické objasnění nelze realizovat bez znalosti životní historie pachatele. Z psychologického hlediska musíme tedy považovat sebevražedný čin (tentamen nebo dokonanou sebevraždu) pouze za závěrečný „znak“ předchozího dlouhodobějšího procesu; význam tohoto znaku může objasnit pouze *retrospektivní analýza motivační struktury*. Psychologickému zkoumání nemohou proto postačit pouhé údaje, týkající se závěrečného činu, a také ne jednorázové vyšetření zachráněného pachatele. V takovém postupu vidíme

jeden ze základních nedostatků např. psychologických a psychiatrických vyšetření „akutních případů“, prováděných bez podrobnějších anamnestických podkladů.

Vůči aktualistickému přístupu stojí pojetí, které poukazuje na dlouhodobý suicidální vývoj, podmíněný složitě se strukturující suicidální motivací. I těžké, avšak jednorázové rány osudu nevedou zpravidla k sebevraždě, pokud zde nebyly položeny základy předešlým suicidálním vývojem (Leonhard, 1965).

b) Úloha motivace v suicidálním vývoji

Při objasňování psychologických mechanismů sebevraždy považujeme za vhodné rozlišovat mezi *příčinami a motivy*. Tomuto přiléhavému Gauppovu rozdělení (Gaupp, 1905) však dáváme jiný obsah. Naše pojetí označuje za *příčiny* všechny vnější i vnitřní nepříznivé vlivy, které *mohou navodit* suicidální jednání (např. nepříznivé vlivy sociálního prostředí, choroby somatického nebo psychického rázu apod.). Příčiny nemusí být sebevrahem uvědomovány, kladeny vědomě do vzájemné souvislosti s jeho suicidálními tendencemi nebo přímo sebevražedným činem (v této charakteristice příčin se s Gauppem shodujeme). Gaupp však tvrdí, že příčiny jsou bazální hnací síly (endogenní nebo exogenní), které víceméně jednoznačně podmiňují suicidální jednání; pro motivy je naopak — podle Gauppa — charakteristické, že jsou *vědomým* podkladem pro pohnutky k činu. Podle našeho pojetí však motivace představuje pro celý suicidální vývoj něco podstatně významnějšího. *Suicidální motivace* vyjadřuje *aktivní* a z hlediska subjektu *svobodnou volbu* mezi životem a smrtí; jde o *vědomý postoj* sebevraha k vlastnímu bytí a nebytí. Vědomý postoj a svoboda volby jsou podmíněny *hodnotovými důvody a protidůvody* (zda dále žít či zemřít). V podstatě je tedy *suicidální motivace* diferencovaným *výrazem hodnotového vědomí* sebevraha. „Příčina“ tedy může být hodnotovým vědomím (reprezentovaným „motivací“) buď akceptována nebo odmítnuta. Svoboda (hodnotové) volby zde výrazně vystupuje do popředí.

V případě patologické sebevraždy je však svoboda volby zúžena na minimum. Jestliže např. pachatel v patologické alkoholové opojenosti suicidálně jedná, pak je *příčinou* tohoto jednání určitý patologický proces, jehož následky ve značné míře nemůže jedinec ovlivňovat vlastním svobodným rozhodnutím. Když se však psychicky zdravý člověk doví, že onemocněl rakovinou a vyvodí z tohoto faktu pro sebe závěr, že je lépe dobrovolně zemřít než podstoupit dlouhodobé utrpení (vykoná tedy na sobě jakýsi čin euthanasie), nemůžeme říci, že karcinom byl *příčinou* sebevraždy. Uvedený jedinec totiž nemusel nutně jednat sebevražedně; a naopak: jeho rozhodnutí k dobrovolné smrti předcházela s největší pravděpodobností celá řada důvodů (vyplývajících z jeho systému hodnot), proč zemřít sebevraždou. Rozhodnutí tohoto sebevraha spáchat suicidium předpokládá tedy jisté „schvalovací řízení“, které představuje hodnotící vědomí svou reprezentující složkou — suicidální motivací. Příčiny a suicidální motivace proto na sebe nenavazují ve smyslu kauzální závislosti příčiny a následku, nýbrž stojí vůči sobě v obráceném poměru: kde se rozšiřuje „příčinnost“ (ve smyslu fatálního stavu), tam se zúžuje „motivační základna“ (ve smyslu svobodné volby) — a naopak.

Tak se nám motivace, resp. její rozsah stává důležitým diskriminačním a di-

ferenciálně diagnostickým nástrojem k přesnějšímu vymezení kvalitativně odlišných způsobů jednání, zahrnovaných doposud většinou pod společné označení „sebevražda“ (sebezabití — patologická sebevražda — nepatologická, bilanční sebevražda).

Vzhledem k *funkci a rozsahu motivační struktury* můžeme v podstatě rozlišovat:

a) *Impulsivní a zkratkové jednání*: motivace zcela chybí a je nahrazena bezprostředně působícím (provokujícím) „spouštěčem“. Tento typ suicidia je vlastně sebezabitím, protože pachatel neměl úmysl a cíl dobrovolně ukončit život; spáchal sebevraždu pod vlivem okamžitého impulsu a více či méně ve stavu nepřičetnosti (např. jako součást výše zmíněné patologické alkoholické reakce nebo na základě okamžitého nemotivovaného impulsu v psychóze). Do této skupiny bychom mohli s jistými výhradami zařadit i sebevraždy primitivních osobností. U nich většinou také jde o zvláštní druh zkratkového jednání; pachatel suicidálně jedná značně impulsivně, i když ne zcela ve stavu nepřičetnosti. Suicidální motivace tak zůstává většinou omezena na určitou konkrétní událost a nerozvine se ve složitější systém.

b) Od impulsivního a zkratkového jednání lze odlišit další skupinu, rovněž však s *výrazně patologickým pozadím*. Pro tento typ suicidia by ve značné míře platilo Gauppovo rozlišení na příčiny a motivy. Patologický substrát („příčina“) vytváří umělou, nepřirozenou, avšak značně strukturovanou motivaci, která je evidentně na substrátu závislá (např. autoakuzační bludy v psychóze, na jejichž podkladě psychotik páchá sebevraždu). V některých případech (zejména u melancoliků) je však „motivace“ — v důsledku specifického vlivu choroby — jakoby obsahově „vyprázdněná“; pacienti sdělují, že trpí úzkostí (nebo pocitem viny) a nevědí z čeho.

c) Není důvodů odmítat předpoklad, že vedle obou skupin (a patrně i více přechodných forem) existuje i skupina sebevražd u psychicky, popř. fyzicky zcela zdravých jedinců nebo alespoň osob bez nápadnějších patologických (psychopatologických) projevů. Je to skupina tzv. *bilančních sebevražd*, u nichž je motivační struktura plně rozvinutá a obsahuje racionální, hodnotově podmíněné důvody k suicidálnímu jednání.

Čím více postupujeme na pomyslné diagonále od bilanční sebevraždy zpět přes různé mezistupně k patologickým a „reaktivním“ sebevraždám, tím více je motivace inkoherní, primitivní, nerozvinutá, popř. vůbec chybí a suicidální jednání má většinou ráz zkratkovitosti, nepromyšlenosti, neúmyslnosti.

Hodnotově podmíněná suicidální motivace nachází tedy plného funkčního uplatnění teprve v bilanční sebevraždě. Tuto formu sebevraždy máme především na mysli v následující podrobnější *charakteristice suicidální motivační struktury*:

A) Motivace se většinou vyvíjí a složitě strukturuje *v delším časovém úseku*. Má jisté „jádro“, ústřední motiv, který určuje ráz celé struktury (např. negativní hodnotový postoj vyplývající z nevléčitelné nemoci nebo vědomí zásadního neúspěchu v některé důležité oblasti života). Dají se v ní také postihnout určitá stadia, jejichž společným jmenovatelem je *stupeň sebevrahova vážného rozhodnutí* spáchat sebevraždu. Čím jednoznačněji spěje v suicidantově hodnotovém vědomí vývoj k vytvoření jisté suicidální dominanty, tím více se minulé i nové nepříznivé životní situace sumují ve svých účincích. Leonhard hovoří přímo o psychologickém vývoji

k sebevraždě, který je nutný, aby dodal pocitům jisté intenzity a afektům úderné síly k provedení suicidálního činu (Leonhard, 1956).

B) Analýza suicidální motivace umožňuje sledovat *přesun a přestavbu životně důležitých hodnot*. Zákonité hodnotové změny ve struktuře suicidální motivace jsou pro poznání psychologických mechanismů suicidálního vývoje a sebevraždy vůbec podstatnější než hierarchizace jednotlivých motivů podle obsahu, jak se jimi zabývá většina studií o sebevraždě. Obsahy suicidální motivace (udávané okolím pachatele i samotnými suicidanty) jsou tak pestré a různorodé, že lze oprávněně konstatovat, že suicidálním motivem může být cokoli, od zdánlivé maličkosti a bezvýznamné životní příhody až po těžké rány osudu. I když uspořádání a kategorizace těchto motivů není bez významu, neobjasní nám podstatu suicidálního jednání.

C) Suicidální motivační struktura je „sycena“ nejen *osobními zkušenostmi a aktuálními životními zážitky* jedince, nýbrž i *širšími vlivy prostředí*, bezprostředně nesouvisícími se sebevrahovým životem. Tyto širší vlivy právě zprostředkuje hodnotící vědomí. Významný je zejména vliv novinových zpráv o sebevraždě, vliv filmu, literatury, filozofických děl apod. Je všeobecně známo, že umělecká nebo filozofická díla, ve kterých je sebevražedné jednání prezentováno jako pozitivní hodnota, spolupůsobí významně při výstavbě motivační struktury. V dějinách literatury se uvádí „wertherovská“ epidemie sebevražd, která vypukla pod vlivem Goethova „Utrpení mladého Werthera“ (Hünich, 1912; Rost, 1927). Není nutné zdůrazňovat, že různé ideové vlivy působí především na ty jedince, kteří se myšlenkou sebevraždy už delší dobu zabývali. Deshaies (1947) cituje jednoho francouzského spisovatele, který prohlásil, že lidé které zabila literatura, už předtím nosili smrt v sobě. Baer (1965) uvádí z vlastního vyšetřovaného materiálu (suicidální pokusy) případy mladých lidí — studentů, kteří svoje suicidální jednání, vyplývající z těžkých pocitů insuficience, filozoficky ospravedlňovali názory nihilisticky orientovaných myslitelů (např. Nietzsche a Dostojevským). — Zajímavý případ literární „suicidální informace“, která se stala závěrečným impulsem sebevražedného činu, popisuje uměleckou formou americký spisovatel Jack London ve svém románu „Martin Eden“. Hrdina Londonova románu už dlouhou dobu intenzivně prožívá *taedium vitae*, nespojuje je však vědomě s myšlenkou na sebevraždu. Suicidální motivace je u něho náhle konstituována ve smyslu „řešení“ či „východiska“ náhodnou četbou jedné ze Swinburnových básní, která pojednává o útěšné funkci smrti (London, 1955).

c) Suicidální vývoj a jeho charakteristické rysy

Motivace úzce souvisí se suicidálním vývojem. Pokusíme se načrtnout obecnou charakteristiku tohoto vývoje, přičemž vycházíme především z koncepce bilanční sebevraždy:

a) Suicidální vývoj tvoří *celek*, i když je složen z relativně samostatných etap. Konkrétní suicidální jednání lze objasnit pouze z hlediska tohoto celku. Jednotlivé etapy jsou vzájemně spojeny základní tendencí sebevraha dobrovolně ukončit život. Suicidant se může zastavit na kterékoli z etap suicidálního vývoje.

b) Suicidální vývoj obsahuje dvě vzájemně protichůdné tendence: tendenci jedince se usmrtit a tendenci zůstat naživu (pud sebezáchovy). Každá z vývojových etap odráží vlastní specifickou formu boje těchto protichůdných tendencí. Suicidologie věnovala objasnění vzájemného poměru obou tendencí doposud malou pozornost.

c) Ústředním cílem suicidálního vývoje je oslabení a překonání pudu sebezáchovy. Boj o překonání bariéry sebezáchovného pudu je veden v podstatě *hodnotovými prostředky*.

d) Ústřední prožitkovou osu suicidálního vývoje proto tvoří specifické projevy a obsahy hodnotícího vědomí, reprezentované suicidální motivací a charakteristickými hodnotovými postoji. Sebevraha lze z tohoto hlediska charakterizovat jako člověka s výraznou hodnotovou citlivostí.

e) V průběhu suicidálního vývoje (který může trvat několik let, ba desetiletí) dochází většinou ke *generalizaci* původního konkrétního zážitku či zážitků s negativním obsahem. Tím jsou vytvořeny předpoklady ke generalizovanému negativnímu hodnocení celého života a vůbec jsoucna v jeho totalitě. Takto vytvořená suicidální hodnotová struktura vyústí zpravidla v nihilistický světonázorový postoj.

V suicidálním vývoji (bilančního typu) lze postihnout *tři vývojové etapy* (každá etapa může obsahovat další dílčí složky). Etapy pojímáme, s přihlédnutím k centrální funkci motivace, jednoznačně psychologicky. K jejich označení jsme zvolili běžně užívané termíny „suicidální tendence“, „suicidální pokus“ a „dokonaná sebevražda“; v souvislosti s charakteristikou suicidálního vývoje jim dáváme poněkud širší obsah.

1) *Suicidální tendence*. Smrt, která se potenciálnímu sebevrahovi kdysi jevila jako totální antinomie života, je nyní začleněna — zprvu „nezávazně“, jen ve fantazii — do kontextu jeho života. Sebevrah tak postupně nabývá stále jasnější představu o úloze sebevraždy ve vlastním životě. Novější výzkumy potvrzují, že nezávazné pohrávání si se suicidálními představami je značně rozšířené, i když zpravidla nevyústí v konkrétní sebevražedné jednání. Mnohdy takové fantazie obsahují prvky útěchy a touhy po klidu; vždy však signalizují — zejména u mladých lidí — zásadní životní konflikty a možnost zahájení suicidálního vývoje (Zwingmann, 1965). Člověk, který zahajuje suicidální vývoj si poprvé uvědomí *funkci smrti jako specifického prostředku v životním boji* (včetně funkce „nástroje k potrestání“ sebe nebo jiných). Suicidální tendence jsou tedy oním úsekem sebevrahova vývoje, v němž se *kladou základy k přijetí sebevraždy jako reálné součásti života*, jako možného nástroje k řešení osobních problémů. Jsou vstupní branou k vlastnímu suicidálnímu jednání. Sebevrah si na myšlenku vlastní dobrovolné smrti zvykne, vžije se do ní, důvěrně s ní sroste, vbuduje jí do hierarchie svých životních hodnot. Suicidální fantazie v průběhu dalšího vývoje nabývají stále větší „závaznosti“ (kategorického imperativu) pro jedincovo jednání a celý jeho život. V této etapě většinou také dochází ke generalizaci původního konkrétního negativního zážitku (či zážitků), který byl bazální příčinou proměny struktury hodnotícího vědomí. Tento původní zážitek nemusí být však suicidantem vědomě kladen do přímého vztahu k sebevraždě; vytvořil však příznivý terén pro nihilistické hodnotové postoje. Správně také poukazují mnozí odborníci na fakt, že jednotlivé negativní události

a zážitky zpravidla nevedou samy o sobě (a bezprostředně) k sebevraždě. Zážitek musí projít vnitřní proměnou, je zobecněn a stane se tak prototypem celého sebevrahova života a jeho vyhlídek. Tak je vytvořena nihilistická „suicidální dominanta“, kolem níž se v dalším vývoji vytváří stále složitější hodnotová struktura, která zpětně ovlivňuje a oslabuje pud sebezáchovy. Negativní prožitky se sumují ve svých účincích, nihilistický terén je stále kompaktnější a urychluje suicidální vývoj. Současně však působí i protichůdné sebezáchovné tendence. Suicidant je plně v této etapě schopen bojovat o záchranu života — a to opět hodnotově. Jestliže nedojde k dalšímu posilování suicidální dominanty, zastaví se potenciální sebevrah na stupni pouhých tendencí („mělo by se“, „za jistých okolností bych tohoto krajního prostředku použil“ apod.).

2) *Suicidální pokus*. O suicidálním pokusu jako relativně samostatné formě suicidální aktivity jsme už pojednali na jiném místě. Nyní uvažujme o funkci pokusu z hlediska suicidálního vývoje. Tentamen představuje v suicidálním vývoji onen *kvalitativní skok*, kdy budoucí kandidát dobrovolné smrti přijal sebevraždu jako *závažné osobní řešení*. Nezávažný nebo ambivalentní postoj dřívější etapy je vystřídán *praktickým ověřením*, zda pud sebezáchovy je dostatečně zpracován, aby mohl být vybojován rozhodující zápas mezi životem a smrtí. V této etapě suicidálního vývoje se sebevrah v mnohém podobá člověku, který se odhodlává k nebezpečnému činu, *přestože* má strach a je si plně vědom rizika; k činu jej však žene (mimo jiné) „sebeúcta“, vyjadřující hodnotový postoj k vlastnímu „já“: nutnost potvrdit sám sobě, že není zbabělcem. V pozadí mnohých odvážných projevů (nikoli jen v oblasti suicidální aktivity) stojí ona obecně lidská tendence po sebezhodnocení činem. Suicidant je vydán na pospas morálnímu imperativu: činem vyjádřit svoje přesvědčení — které doposud zastával jen teoreticky — o nehodnotě života. — Provedení pokusu může v mnohých případech jedinci ukázat, že dokonané sebevraždy není schopen; ztratí odvahu k dalšímu opakování. Mnohdy také jsou pokusem splněny cíle, jichž chtěl suicidant dosáhnout (zejména ve svých vztazích k sociálnímu prostředí), takže k opakování není důvodu. Jestliže sebevrahovo okolí bere suicidální pokus na lehkou váhu, tj. dává pachateli přímo nebo nepřímo najevo, že jeho pokusům nepřikládá závažný význam, že nevěří „opravdovosti“ ani činu, ani výzvy, která je za činem ukryta, nebezpečí dalšího suicidálního jednání se zvyšuje. Musíme si uvědomit důležitou okolnost, na kterou se často zapomíná, že suicidální aktivita obsahuje značnou dávku sebezhodnocovacích tendencí. A právě v tomto hodnotovém smyslu musíme také chápat tentamen jako „volání o pomoc“: je totiž *voláno o pomoc hodnotovou*. „Volání o pomoc“ současně dokazuje, že i zcela vážné rozhodnutí člověka k sebevraždě obsahuje prvky naděje a přání zůstat naživu. Boj protichůdných tendencí — zemřít a zůstat naživu — je patrně obsahem suicidantových prožitků až do posledních chvil života.

3) *Dokonaná sebevražda*. Suicidální tendence nabývají na síle, razanci. Sebevrah stále více ztrácí schopnost jednat jinak než suicidálně. Závěrečná fáze suicidálního vývoje je poznamenána i jistými projevy ovládatvého jednání, což vede zastánce aktualistického a patologického pojetí sebevraždy k závěru, že celý předchozí vývoj je podmíněn patologicky. Výraznou úlohu v závěru vývoje hraje s největší pravděpodobností okolnost, že suicidant už déle nesnese nervově vyčerpávající

nejistotu provizória: chce nesnesitelný stav ukončit jednoznačně a neodvolatelně. Váhá-li ještě s provedením závěrečného činu, nejde už o rozvažování, zda „žít nebo zemřít“, nýbrž o sbírání sil a odvahy k překonání pudu sebezáchovy. Předešlý suicidální vývoj se svými mechanismy sumace negativních zážitků se v závěru mnohdy spojuje s aktuálními provokujícími okolnostmi a podněty. Nezasvěcenému pozorovateli se tyto zdánlivě nepatrné podněty mohou zdát malicherné nebo přímo patologické, hrají však úlohu *usnadňujícího závěrečného impulsu*. Zdánlivě nepatrná nebo banální příhoda, např. hádka s příbuznými, avšak i prudká změna atmosférického tlaku a jiné vnější podněty se stávají popudem k činu. Závěrečný impuls však většinou obsahově vůbec nesouvisí s motivací.

Z uvedeného nástinu je evidentní, že *v suicidálním vývoji je biologická základna (bazální pud sebezáchovy) formována, „přemáhána“ složkou psychosociální, hodnotovou*. I v jiných — společensky kladných — případech bojuje člověk hodnotovými prostředky s pudem sebezáchovy a často jej přemáhá: obětuje v krajním případě i život za nadosobní hodnoty a ideály.

d) Sebevražda a problém hodnot

Člověk nemůže trvale existovat s pocitem, že buď on sám, nebo i prostředí, ve kterém žije, je bez hodnoty. Homo sapiens se od všech ostatních živých tvorů liší schopností vkládat do svého života a do veškerého jsoucího smysl. A dobrovolná smrt je právě nejzazší reakcí na ztrátu smyslu. Hodnotová oblast proto představuje vstupní bránu k psychologickému objasnění sebevraždy.

Položíme-li si otázku, které hodnoty lze považovat za rozhodující pro konstituování suicidálního vývoje nebo — jinak řečeno — které hodnoty zprostředkují ústřední zážitek smyslu nebo nesmyslu života, dojdeme k nejpravděpodobnějšímu předpokladu, že takovým konstituujícím činitelem je *hodnotový prožitek vlastního „já“ (sebehodnocení)*. Smysl života nemůže být konstituován bez hodnotového postoje k vlastní osobě. A naopak: systém už vytvořených hodnot zpětně zprostředkuje jedinci důvody, proč žít, proč má jeho existence smysl.

Zjištění, že smysl života nemůže být vytvořen bez hodnotového vztahu k vlastní osobě, představuje však pouze polovinu řešené otázky. Údiv i zkušených odborníků nad faktem, že suicidantovo jednání (včetně dokonané sebevraždy) je obráceno ven, do lidského společenství, je překvapivý a nepochopitelný. Nechtějí vidět, že ztráta nebo obnovení smyslu života — jako vůbec celý hodnotový systém — jsou vázány na postoj subjektu k vnějšímu světu, na možnost přiměřených sociálních kontaktů. Vraťme se v této souvislosti ještě jednou k funkci sebevraždy jako „volání o pomoc“. Suicidant v podstatě *volá po společenství*, jehož pomocí *chce dosáhnout potvrzení vlastní hodnoty*. Nevolá tedy po jakémkoli společenství, po němž volá — poněkud paradoxně vyjádřeno — např. tonoucí, bojující o holou biologickou záchranu života. Sebevrah ztrácí život tak říkajíc v druhé instanci, jako následek ztráty smyslu (která je podmíněna nevírou, že je někým milován, tedy zhodnocen). Suicidant by většinou velmi rád žil, ale s podmínkou, že život má smysl, hodnotu. Mnohdy se sebevrah snaží — extrémně a paradoxně, ale ne bez vnitřní logiky — potvrdit právě smrtí hodnotu života. Proto je jeho „volání o pomoc“ tak

často nevyslyšeno, ba vůbec neuslyšeno: ono „volání“ má totiž svůj specifický — hodnotový — kód. Jestliže kód není okolím správně dešifrován, nemůže ani společenství — pouhé fyzické shromáždění osob bez vnitřního vztahu k sebevrahovi — uplatnit svůj brzdící vliv na suicidium.

Interpersonální vztahy (realizované v dětství v rodině) jsou tedy *primárním konstituujícím činitelem zážitku životního smyslu a účelu*. Člověk tohoto smyslu dosahuje médiem lidského společenství, a to konkrétní zkušeností lásky, sympatie, ochrany, spolupráce s ostatními lidmi apod. Zkušeností „nelásky“, vytvořenou v dětství nebo dospělosti nějakou výrazně frustrující událostí nebo dlouhodobě působícími negativními vlivy, vzniknou podmínky pro *novou „hodnotovou situaci“: člověk je zabrzděn a deformován ve svých možnostech realizace smyslu*. Tato realizace — jak jsme naznačili — je podmíněna jedincovým *sebepřesahováním do sociální oblasti*. Jestliže je sebepřesahování znemožněno (např. tím, že subjekt nabude o „světě“ negativní zkušenost zásadního rázu), je jedinec jakoby ze světa vyloučen a zatlačen do sféry své subjektivity. Tím jsou položeny předpoklady k extrémnímu egocentrickému vývoji a k suicidálním tendencím.

Velmi názorný doklad ústřední úlohy negativního hodnotového postoje (vytvořeného záporným vztahem matky k dítěti a vlivem dalších nepříznivých okolností sociálního rázu) podává Mečíř (1972) v analýze případu suicidálního jednání šestiletého dítěte. Příklad je tím cennější a pozoruhodnější, že ukazuje závislost mezi negativním interpersonálním vztahem, hodnotovou reakcí a suicidálním jednáním přímo *in statu nascendi*, a to ve výrazné, ničím nezkreslené a nezahalené podobě. Jednání dítěte vykazuje všechny znaky bilanční sebevraždy, což je v tomto věku samo o sobě něčím mimořádným.

Suicidantka byla nemanželským dítětem. Matka se provdala za jiného muže, manželství však bylo rozloučeno vinou nezřízeného života obou partnerů. Děvče (spolu se svým bratrem) bylo dáno od svých 3 a půl let do dětského domova. O dítě se částečně starali prarodiče, hlavně dědeček, ke kterému děvče přilnulo. Matku však měla suicidantka nejraději, i když se o ni matka nikdy nestarala. O prázdninách děvče požilo u svého dědečka prášky, které našlo ve skříni. Pachatelka byla stará 6 let a 3 měsíce. Po zachránění dítě uvedlo, že vzalo prášky v sebevražedném úmyslu, aby se vyhnulo návratu do dětského domova. Citujeme několik doslovných odpovědí pachatelky, které svědčí o jasném úmyslu zemřít a dosáhnout tak radikální změny sociální situace, která vyvolávala psychické strádání a pocity nelásky („odstrčenosti“). Psychologické vyšetření ukázalo mentální úroveň při horní hranici průměru; výsledky projekčních testů svědčily pro citovou deprivaci. (V závorkách uvádíme doslovné otázky vyšetřujícího pedopsychiatra.)

„(Proč jsi řekla panu doktorovi, že jsi chtěla umřít?)

„Já jsem se chtěla otrávit — já jsem nechtěla být na světě už!“

(Proč?)

„Mně se svět nelíbil.“

Stále značný motorický neklid.

(Jak to vypadá, když člověk není na světě?)

„Já nevím, jako že spí.“

(Maminka tě má ráda?)

„Má — ale nechce mne už. Já mám ráda ty, co mě mají rádi.“

Sděluje ještě, že ji děti v dětském domově dost tlučou“ (Mečíř, 1972, 201–202).

Povšimněme si ještě jednou hodnotového mechanismu zobecnění, o kterém jsme se už zmínili. I když konkrétní hodnotová struktura je u každého člověka jiná (variační šíře je obrovská), mechanismus hodnotového zobecnění zdá se mít

stálou formu, a to v případě prožitku jak kladných, tak záporných hodnot: konkrétní zážitek postupně zasáhne a ovládne celou prožitkovou hodnotovou sféru. Proces hodnotového zobecnění jsme — v souvislosti se sebevraždou — nazvali *suicidální ontologizací*, protože normální člověk, jestliže pojme úmysl dobrovolně zemřít a hledá-li fyzické a zejména psychické síly k takovému činu, musí postupně dojít, třeba jen v primitivní formě, k ontologickým důvodům, proč zemřít. Smrt je v životní perspektivě člověka událostí s totálními důsledky: má-li ji jedinec vědomě dobrovolně akceptovat, musí si vymezit svůj hodnotový vztah k jsoucnu jako celku. Proto filozoficky motivovanou sebevraždu (u níž motivace vyrůstá z hodnocení univerza jako celku) pokládáme za nejrozvinutější formu tzv. bilanční sebevraždy. Bilanční sebevražedné jednání filozofického typu není pouze specifitou suicidálně jednajících intelektuálů (nebo přímo „filozofů“), nýbrž má obecnější platnost (Viewegh, 1969; 1973). Ontologizovaný hodnotový vztah lze ve větší nebo menší míře nalézt v každé bilanční sebevraždě, proto by se zejména psychologie měla problematikou tzv. filozofických sebevražd zabývat systematictěji.

3. *Mechanismy autoagrese*

Sebevražda se někdy uvádí do úzké souvislosti s vraždou: oba způsoby jednání předpokládají silné agresivní tendence. Z hlediska *směru agrese* rozlišujeme agresi zaměřenou *navenek* (s nejzazším destruuujícím činem: vraždou, zabitím) a *introvertovanou agresi* (obrácenou vůči vlastní osobě pachatele: sebeničící tendence nebo přímo sebevraždu). Co působí, že se agrese rozdvojí, popř. změní směr?

Pokusili jsme se objasnit autoagresivní sebevražedné jednání z hlediska *vývoje a proměny sebevrahova hodnotícího vědomí* (Viewegh, 1973; 1973a). Vyjděme ze základního faktu, že agrese vždy směřuje — nějakým jednáním, činem člověka — ke zničení objektu. Ve sféře biologické jedná člověk agresivně, navenek, jestliže nastane přímé ohrožení života (agrese z pudu sebezáchovy). Agrese se však realizuje i v takových situacích, které bezprostředně s biologickým ohrožením nesouvisí. Domníváme se, že z hlediska hodnotových postojů lze v suicidálním jednání rozeznávat dva způsoby autoagrese: a) agresi primární, b) agresi sekundární (zprostředkovanou). Pro její jednodušší formu analyzujeme nejprve agresi sekundární.

Sekundární agresi bychom také mohli nazvat *útěkovou*. Její podstatou je totiž typická reakce na útok — a tím je útěk. Obdobně totiž jako v bezprostředním ohrožení života může člověk reagovat buď útokem nebo útekem, může totéž činit i v autoagresivně zaměřeném suicidálním jednání. (Nikoli náhodou se v obecném povědomí považuje sebevražda za útěk — a proto za zbabělost.) Jestliže se např. člověk bojí pronásledování, chce se vyhnout mučení (časté případy za nacistické okupace), trestu nebo je-li nevyléčitelně nemocen a obává se dlouhodobého utrpení či — v rovině ontologické — považuje-li celé jsoucnu za nedokonalé (tedy za ústřední příčinu utrpení), utíká do nebytí, které představuje větší hodnotu než existence. Autoagresivní tendence jsou však v útěkových suicidálních reakcích něčím druhotným, protože nejsou vyvolány pocity nehodnoty samotného subjektu, nýbrž spíše negativním hodnocením něčeho vnějšího (nějakého vnějšího nebezpečí, ohrožení).

Proto označení „sekundární autoagrese“. Autoagresivní náboj v ní musí být teprve vytvořen, vyvolán *dodatečně, sekundárně*, většinou teprve v závěru suicidálního vývoje a do jisté míry násilně, uměle jako nezbytný prostředek k překonání pudu sebezáchovy.

Mechanismus *primární autoagrese* je komplikovanější. V této souvislosti se musíme znovu vrátit k hodnotovému významu „já“ a k hodnotícímu vědomí, které reprezentuje v životě individua nejvyšší hodnotovou instanci. Pro větší názornost uveďme příklad: Jestliže na nás někdo *zvenčí* útočí, máme tendenci se bránit (čili zaměřit směr agrese navenek), pokud ovšem nezvolíme druhou alternativu — útěk. V některých případech však cíl naší agrese nemusí být tak jednoznačně umístěn mimo subjekt, vně. Jestliže nás např. někdo bez opodstatnění pomlouvá, snižuje naši důstojnost (tj. hodnotu našeho „já“), bráníme se, jsme „agresivně“ jednoznačně zaměřeni navenek, vůči pomlouvači. Jednoznačnost pramení z našeho nezvratného přesvědčení, že pomlouvač nemá pravdu. Jestliže se však domníváme, že „něco na pomluvách je“, jednoznačné zaměření agrese navenek je oslabeno, zvikláno — jsou dány předpoklady k *rozdvojení*. Rozdvojení je umožněno specifickou lidskou schopností autoreflexe, o které jsme se už zmínili: člověk vlastní schopnost nazírat sebe *jako subjekt — i jako objekt*. Tak lze za určitých okolností a v určitých situacích sebe sama nazírat jako *objekt, na který je možno v krajním případě i útočit, zničit jej*. V primární autoagresi je tedy *vlastní osoba pojata jako nedostatečná, bezcenná*: tento pocit vyvolává suicidantovu nenávist a *sebetrestající, popř. přímo sebedestruující tendence*.

Suicidální autoagresivita je proto v podstatě specifickou *reakcí na ztrátu hodnoty vlastního „já“*, je formou obrany (útěkem nebo pomstou) vůči *zdroji znehodnocení* (a tím je podle suicidanta jeho vlastní „já“). Možnost suicidální primární autoagrese proto enormně vzrůstá, jestliže subjekt nabyt přesvědčení, že on sám je primárním zdrojem nehodnoty. Hodnotící vědomí tak vládne schopností přivodit v krajním případě i vlastní sebezničení.

Není nutné podrobně rozvádět rozličné sociální situace, které navozují podmínky pro prožitek subjektivní nehodnoty. (V tomto smyslu by se dala vysvětlit kladná korelace mezi civilizační úrovní a frekvencí sebevražd: jedinec je ve složitých situacích moderní civilizace snáze konfrontován s vlastní „nehodnotou“, zejména v extrémně soutěživém prostředí konkurenčního boje, jak to vidíme v kapitalistických zemích.) Překonávání faktických neúspěchů a nezdarů, opodstatněných i neopodstatněných pocitů méněcennosti nás však současně denně přesvědčuje, že člověk nepříznivým skutečností a pocitům dovede čelit, bojovat s nimi, přemáhat je — často právě zvýšenými výkony (v jejichž pozadí stojí právě kladné „zhodnocovací“ úsilí). Avšak ani introvertovaná suicidální agrese není zaměřena ryze a jednoznačně destruktivně. Zdůraznili jsme už, že v suicidálním jednání je obsaženo úsilí po obnově hodnotové rovnováhy. Proto je také sebevrah až do posledních chvil života mnohoznačně svázán se svým sociálním prostředím, obrácen ke světu, do oblasti sociálních, interpersonálních vztahů. Pohybuje se však v začarovaném kruhu: není schopen nalézt v oblasti vnějších objektů (ve „světě“) přiměřenou protiváhu vůči pocitům vlastní nehodnoty a na druhé straně je v takovém pocitu utvrzován neschopností prorazit vnitřní osamocenost. Mnohdy je nezájmem nebo

přímo nepřátelským postojem okolí ze světa přímo vytlačován. Proto je často i vnější svět suicidentem „trestán“ — místo navenek zaměřeným útokem — extrémně subjektivně, sebevraždou. Forma „potrestání“ (ať už nejbližšího okolí nebo sebe) je ovšem inadequate: subjekt tímto činem ničí vlastní existenci a bere si možnost aktivně a tvořivě zasahovat do dalšího vývoje jsoucna. Volí však sebezničení patrně proto, že pocit nehodnoty přesahuje míru, kterou je s to unést.

III. Výzkum a prevence sebevraždy

Rozsáhlost a komplikovanost suicidální problematiky, množství nevyřešených otázek a zdánlivých i skutečných paradoxů je především výrazem multiplicity faktorů (biopsychického a sociokulturního rázu), spoluvytvářejících sebevražedné jednání. Proto se v současné suicidologii stále jednoznačněji prosazuje ve výzkumu komplexní a interdisciplinární přístup. Základní pojetí takového přístupu víceméně ovlivňuje metodologická a teoretická vyspělost tří vědních disciplín, které se v současnosti nejvíce podílejí na řešení otázky sebevraždy: sociologie, medicíny (psychiatrie) a psychologie. I když naše koncepce sebevraždy vychází především z hlediska psychologie, neznamená to, že bychom chtěli tento složitě podmíněný jev jednostranně psychologizovat. Pokoušíme se naopak psychologické pojetí včlenit do širších interdisciplinárních souvislostí. Psychologické hledisko jsme zvolili proto, že sebevražda, zejména její bilanční forma, je *určována především faktory psychologickými a sociálními*.

Přes nesporné zásluhy sociologie medicíny a psychologie o moderní rozvoj výzkumu sebevraždy, lze v přístupech těchto vědních oborů odhalit zásadní nedostatek, který označujeme souhrnným názvem *redukcionismus*. Necitlivou redukcí složitě a mnohotvárné problematiky na (nutně omezenou) základnu vlastní disciplíny znesnadňují tyto vědy v některých přístupech svých představitelů komplexní a interdisciplinární řešení problému sebevraždy.

Sociologie, která už koncem minulého století přinesla mnoho nových a cenných poznatků při objasňování společenských podmínek suicidia, nevyhnula se přecenění exogenních vlivů a naopak podcenění individuálně psychologických faktorů. Např. podle Durkheima (1897) se může stát sebevrahem v podstatě každý člověk, jestliže se ocitne v jisté nepříznivé konstelaci sociálních podmínek. Vůči tomuto striktnímu sociologismu (zastávanému v novější době také Halbwachsem, 1930) možno namítnout, že člověk není trpným produktem sociálního prostředí (jinak by za jistých vnějších nepříznivých okolností muselo docházet k masovému rozšíření sebevražd). Člověk je — relativně — autonomní jednotkou, která podléhá mimo jiné i biologickým a psychologickým zákonitostem vlastní individuality. Individuum a sociální prostředí se v dialektické jednotě vzájemně podmiňují a ovlivňují. V této souvislosti lze s jistou volností užít Rubinštejnova výroku, že vnější příčiny působí prostřednictvím vnitřních podmínek (Rubinštejn, 1961). Reálný člověk (jeho osobnost) není jen vědomím, nýbrž také *sebeuvědoměním* (Rubinštejn, 1964). Jedinec je pochopitelně podřízen přírodním a hlavně společenským zákonitostem i konkrétní historické situaci, současně však tyto vlivy aktivně a individuálně zpracovává: *vědomě* je přijímá nebo odmítá, bere za ně odpovědnost, tvůrčím způsobem je přetváří a modifikuje.

Na nedostatky *medicínského (psychiatrického)* redukcionismu jsme již upozornili. Úzce patologizující pojetí nám zabraňuje pojmut problém sebevraždy v celé jeho složité psychosociální podmíněnosti. Kdybychom přistoupili na jednostranně patologizující výklad suicidia, byli bychom nuceni rezignovat na významnou a složitě podmíněnou oblast specificky lidské *smysluplnosti*, jejímž nejdiferencovanějším výrazem je hodnotová nadstavba. Domníváme se, že jsme v naší studii přesvědčivě ukázali, že komplexní pohled na problém sebevražednosti vylučuje úzce medicínské pojetí, i když nelze popřít, že některé formy suicidálního jednání jsou jednoznačně podmíněny patologickým procesem (tzv. patologické, popř. psychotické sebevraždy).

Psychologický výzkum sebevražednosti byl doposud zaměřen převážně na postižení některých psychických, zejména osobnostních vlastností suicidenta; rozlišovacím kritériem mezi „suicidální“ a „nesuicidální“ osobností byly potom jisté vlastnosti (zkoumané různými psychologickými vyšetřovacími technikami) a jejich zvýšená či snižená frekvence ve výsledcích zkoumání. Cílem tohoto srovnávacího výzkumu („suicidální“ skupiny zachráněných sebevrahů s nějakou kontrolní srovnatelnou „nesuicidální“ skupinou) bylo zjistit specifické osobnostní vlastnosti sebevraha, které potom byly pojímány jako predispoziční terén suicidální aktivity. Obecně lze říci, že v těchto výzkumech můžeme užít jakýchkoli psychologických metod (testů, dotazníků apod.), které jsou s to postihnout strukturu a dynamiku suicidantovy osobnosti (včetně některých specifických rysů). Teprve v posledním desetiletí se objevily metodiky zaměřené přímo na „suicidální vlastnosti“; jejich úkolem bylo odhalit v běžné populaci potenciálního sebevraha (potenciálního co do předpokládané kumulace „suicidálních“ znaků). Přehled těchto psychologických výzkumných metod a studií podává např. Pöldinger (1968; hlavně však pro účely psychiatrie) a Schlieffen (1969). Přednost uvedeného psychologického srovnávacího přístupu spočívá v exaktnosti vyhledávání a analýzy předpokládaných suicidálních osobnostních znaků. Výsledky se mohou stát podkladem složitější korelační analýzy. Srovnávací přístup má však svoje hranice, které nemůže překročit. Nevýhodou je např. fakt, že je nutné dodržovat určité (umělé) podmínky a určitá pravidla experimentu, což nutně vede k „slepotě“ vůči jiným aspektům zkoumaného jevu, které stojí mimo rámec experimentálního projektu. U složitě podmíněných a dynamických psychických jevů, jako je např. suicidální motivační struktura, je proto experimentální přístup použitelný jen zčásti. Při výzkumu a objasňování složitých sociálních vztahů nelze totiž většinou užít jednoduchého modelu unilineární kauzální závislosti; takový „jednolinkový“ vztah mezi příčinou a následkem neexistuje. Mezi oběma kauzálními body leží naopak mnoho (často nepostřehnutelných) mezičlenů, které ovlivňují výsledný fenomén. Do popředí pak navíc vystupuje otázka *alternativnosti*. V některých situacích ztrácí (předpokládaný) suicidální faktor svoji závažnost, ustupuje do pozadí, v jiných opět jeho „suicidální potenciál“ vzrůstá. Haas a kol. upozorňují na tuto otázku v souvislosti s konkrétní problematikou vztahu mezi sebevraždou a delikvencí: Jestliže přihlížíme k výsledkům ekologických výzkumů, podle nichž sociální dezorganizace je příčinou růstu jak sebevražednosti, tak delikvence a duševních chorob, musíme se ptát, kteří diferenciální činitelé podmiňují „volbu“ mezi těmito sociopatickými jevy. Autoři zdůrazňují mnohočetnost podmiňujících faktorů, které se mohou

ve svých účincích za jistých okolností posilovat, za jiných opět oslabovat (Haas a kol., 1964). Proto se také doposud nepodařilo srovnávací psychologickou metodou eliminovat jeden ústřední faktor (či skupinu homogenních faktorů), které by bylo možno označit za specifický pro suicidium.

Jednostranná nebo předčasná orientace na výzkum osobnostních vlastností vede k aktualistickému pojetí sebevraždy. Proto v našem pojetí zdůrazňujeme, že suicidálnímu jednání nelze porozumět bez znalosti *přechozí životní historie sebevraha, bez analýzy jeho prožitkových obsahů*, a to s přihlédnutím k *dynamické, vývojové stránce* suicidálních tendencí. Sebevražedný čin je většinou závěrem dlouhodobého vývoje, jehož osu tvoří složitě strukturovaná a hodnotově podmíněná suicidální motivace. Suicidální vývoj a prožitkové obsahy jsou však velmi nesnadno přístupné psychologické analýze. I u zachráněných suicidentů (po tentamen) postiujeme psychologickým vyšetřením většinou pouze aktuální stav, tedy pouze malý úsek dlouhodobého vývojového procesu (nehledě na známou zkušenost, že zachránění suicidenti neradi ex post poskytují informace o svých prožitcích a zkušenostech). U dokonaných sebevražd je vůbec nesnadné získat dostatek autentických podkladů pro retrospektivní psychologickou analýzu. Na některé možnosti výzkumu smysluplných prožitkových obsahů sebevraha a z nich vyplývající teoreticko-metodologické otázky jsme upozornili v jiných pracích (Viewegh, 1972; 1973; 1973a). Navrhujeme zde výzkumně využít osobních dokumentů sebevraha (deníků, dopisů a jiného autobiografického materiálu); u tvůrčích jedinců — suicidentů pak navíc komparace osobních dokumentů a díla (zejména filozofického a literárního), neboť dílo je odrazem hodnotového vědomí tvůrčí osobnosti. Osobní dokument umožňuje poznání jedince ve svéráznosti a konkrétnosti jeho životních projevů, informuje psychologa o způsobech, jimiž subjekt chápe a hodnotí svůj vnitřní život a svoje vztahy k sociálnímu a přírodnímu prostředí, usnadňuje pochopit osobnost člověka v jeho konkrétních vývojových podmínkách a v historické jedinečnosti a ve svém celku umožňuje získat jiným způsobem velmi nesnadno přístupné informace o suicidálním vývoji a o proměně hodnotových postojů sebevraha v tomto vývoji.

Psychosociální význam hodnot a hodnocení, který v našem pojetí sebevraždy zdůrazňujeme, vidíme především ve faktu, že člověk svoje subjektivní představy o sobě, společnosti a světu jako celku, svoje plány, představy o budoucnosti a svých perspektivách apod. konfrontuje s názory a představami bližšího i širšího sociálního prostředí a také doby, ve které žije. Jinými slovy: člověk je hodnotově vázán na svoje sociokulturní prostředí. Hodnotová „konfrontace“ subjektu s jeho prostředím je jednou z neodmyslitelných podmínek vývoje člověka jako společenské bytosti. Za jistých nepříznivých okolností však může při této konfrontaci dojít k různým krizovým situacím (krizovým z hlediska prožitků subjektu), zejména v oblasti interpersonálních vztahů. Jestliže se spojí exogenní nepříznivé vlivy s nepřipraveností nebo neschopností jedince adekvátním způsobem vyrovnávat narušenou hodnotovou rovnováhu, jsou dány předpoklady ke vzniku některých nepřiměřených reakcí, včetně suicidálního jednání. Zejména subjektivně pociťovaná ztráta smyslu a pocity nehodnoty vlastního „já“ je podle našeho soudu vhodným terénem pro rozvoj suicidálních tendencí.

Odborná péče o suicidálně se projevující osoby je v našem státě svěřena

zdravotníkům (psychiatrům). Všechny suicidální případy podléhají povinnému hlášení a osoby, které provedly suicidální pokus musí být psychiatricky vyšetřeny. Vedle běžných ambulantních i lůžkových psychiatrických zařízení fungují různé formy poradenských služeb (např. telefonní „linky důvěry“), které umožňují, aby se jedinec v bezvýchodné nebo zdánlivě neřešitelné situaci mohl poradit s odborníkem. Velkorysá opatření takového rozsahu, jednotně řízená a podporovaná státem, nemají ve světě obdobu (Prokůpek, 1972). A přece naše preventivní a profylakční snahy budou značně nedůrazné a omezené, jestliže neporozumíme psychosociální hodnotové podmíněnosti suicidia a jestliže si neuvědomíme, že sebevraždnost jako složitý patosociální jev přesahuje rámec medicíny.

Sebevražedný čin je jedním z extrémních způsobů popření lidských hodnot. Neschopnost adekvátně řešit obtížné situace a dostát všem společenským povinnostem, neschopnost lásky, soucitu, nepochopení pro svět druhých, závist, pocity msty a nenávisti, extrémní osamocenost a nemožnost z ní vyjít a další negativní projevy signalizují vážné narušení hodnotové rovnováhy jedince.

Výchova k perspektivnímu životnímu řešení úkolů, k osvojení světonázorového postoje, který vymaňuje člověka z egoismu a izolace a uzpůsobuje ho žít ve světě a ve společenství s druhými lidmi, výchova ke schopnosti vytvořit si jednotný životní způsob, vyrůstající z vědomí, že člověk dosahuje pocitu štěstí a uspokojení činným úsilím a že právě přemáháním překážek i přechodnými prohrami se učí úspěšněji ovládat a poznávat sám sebe, taková výchova k uvědomělému socialistickému postoji je v podstatě bojem za prosazení hodnot, významných pro jedince i pro společnost, hodnot, které dávají lidskému životu smysl a cíl. Ke komplexnímu a interdisciplinárnímu řešení sebevražednosti mohou proto přispět nejen výzkumná a zdravotnická pracoviště, nýbrž — a to zejména v oblasti prevence a profylaxe — i všechny ideově výchovné instituce a společenské složky, jejichž cílem je výchovné formování hodnotových postojů současného socialistického člověka, hlavně mladé generace.

6. Příspěvek k teorii tvůrčí fantazie

JOSEF VIEWEGH

V období vědeckotechnické revoluce, kdy pozornost nejen psychologie a jiných vědních oborů, nýbrž celé společnosti se zaměřuje na otázky tvůrčí činnosti, novátorského přístupu k řešení rozmanitých teoretických i praktických problémů naší socialistické současnosti, vyvstává i nutnost systematického výzkumu tvůrčí fantazie. Fantazie má v kontextu lidské psychiky zvláštní postavení. Zasahuje biologickou, psychickou i sociální složku člověka, prostupuje všechny jeho projevy, uplatňuje se jak v jeho tvůrčím úsilí, tak i neplodném snění, v normálním životě i v patologii. Materiální i duchovní rozvoj lidského druhu je podmíněn tvořivým přístupem k realitě; a jednou z neodmyslitelných složek tohoto specificky lidského postoje je právě fantazie.

Jak se lze vlastně na fantazii dívat? Jde o samostatnou psychickou funkci, či o epifenomén jiné funkce? Lze ji považovat spíše za úzce vymezenou psychickou vlastnost (např. ve smyslu zvláštní schopnosti), nebo za kvalitu, která je podmíněna osobností jako celkem? Snad právě pro neobyčejnou pestrost a různorodost svých projevů je fantazie tak nesnadno výzkumně postižitelná, že někteří současní autoři mají dokonce tendenci od užívání pojmu „fantazie“ (či jejího ekvivalentu „obrazotvornost“) vůbec ustoupit a nahradit jej nějakým pojmem širším. (Např. Jagunkovová hovoří, v souvislosti s tvůrčí fantazií literárního typu, o „tvořivé literární schopnosti“. — Jagunkovová, 1968.)

V našem příspěvku se pokusíme nastínit obecně pojatou koncepci fantazie — z hlediska teorie odrazu — jako pracovní hypotézu a východisko pro další rozpracování teoretických problémů specificky lidského odrazu skutečnosti, popř. pro experimentální výzkum fantazie v rámci psychologie osobnosti. V některých formulacích se opíráme o své dřívější práce (viz Viewegh, 1975; 1975a).

Pojetí fantazie jako „epifenoménu“ jiné funkce

Sledujeme-li historicky vývoj různých pojetí fantazie, upoutá nás jedna okolnost: přes odlišnost přístupů jednotlivých autorů, škol nebo směrů se značná část pojetí shoduje v tom, že považuje fantazii za *přídavný jev* nějaké jiné psychické funkce či složky, tedy za jakýsi epifenomén. Tuto tendenci označujeme v našem pojednání jako *epifenomenání pojetí fantazie*.

Např. asociační psychologie vázala fantazii nejrozličnějším způsobem na představy (zejména na tzv. vzpomínkové představy), tj. v podstatě na paměť. Již Wolff (1720; cit podle Ewerta, 1967) rozumí pod pojmem „imaginatio“ (něm. Einbildungs-

kraft) schopnost vyvolat představu dříve vnímaných, ale v současnosti nepřítomných předmětů. Produktem tohoto speciálního procesu jsou podle Wolffa fantazijní „útvary či obrazy“ („Einbildungen“). Wolff později upouští od stanoviska jednoznačné závislosti fantazie na paměti, když tvrdí, že „fantazijní útvar vychází z věcí, které jsme nikdy nevnímali“ (cit. Ewert, 1967, 10). Toto zdánlivě zastaralé pojetí přežívá až do současnosti: např. Rohracherova definice pokládá za fantazii schopnost přebudovat a sdružit do nových kombinací vzpomínkové představy a tím dát „vzniknout představovým spojením, která nikdy nebyla zažita jako skutečnost“ (Dietrich-Walter, 1970, 206).

Později Wundt nastínil pojetí fantazie jako samostatné psychické kvality, epifenomenálnímu přístupu se však také nevyhnul: fantazii považuje za obecnou kvalitu, uplatňující se v rozličných duševních funkcích, a to nestejnou měrou. Úkolem experimentální psychologie je vydělit fantazii ze „základní“ funkce, s níž je spojena. Wundt pro experimentální výzkum fantazie navrhuje, po vzoru přírodních věd, substrakční postup, obdobný postupu např. chemiků, když chtějí izolovat určitý prvek z nějaké sloučeniny. Ewert, který na tuto okolnost upozorňuje, uvádí jako příklad takového postupu z novější doby Schmidt-Durbanův výzkumný projekt (Schmidt-Durban, 1939; cit. Ewert, 1967): experimentálním úkolem pokusných osob bylo reprodukovat dříve vnímaná slova, čísla a různé figury; všechno, co probanti uváděli při reprodukci navíc, než bylo v předloze, se hodnotilo jako fantazijní nadprodukce, která byla takto kvantifikována a izolována od výkonů paměti.

Ani osobnostní přístup nejrozumnější provenience se nevyhnul „epifenomenální“ deformaci, což lze nejlépe dokumentovat na vývoji a proměně některých projekčních testů osobnosti. Např. Rorschachův test (ROR; viz Bohm, 1967; zejména historický úvod) nebo Tematicko-apercepční test (TAT, viz Murray, 1943) byly původně konstruovány jako metodiky výzkumu fantazie. Okolnosti, že pokusná osoba projikuje do fantazijních projevů svoje osobnostní tendence (postoje, přání apod.) a že z těchto fantazijních projevů lze takové tendence vydedukovat, bylo využito k *výzkumu osobnosti (zkoumání samotné fantazie, kterému měl tento metodický prostředek sloužit, se odsunulo stranou)*. Tato skutečnost, metodologicky v jistém smyslu příznivá pro rozvoj výzkumu osobnosti, zabrzdila naopak systematické studium fantazie. Uvedená „proměna“ byla patrně mimo jiné ovlivněna také psychoanalýzou. V psychoanalytické teorii osobnosti zaujímá fantazie význačné postavení. Fantazie je podle Freuda „korekturou neuspokojené skutečnosti“ (Freud, 1924, 6); tzv. tvůrčí fantazie, uplatňující se např. v uměleckém díle, má především projektivní funkci: do fantazijních obsahů se promítají různé osobnostní tendence, zejména pudového rázu. Pro Freuda — z hlediska jeho pansexualisticky a homeostaticky pojaté teorie — nemá fantazie v podstatě jiný účel než vést k náhradnímu uspokojení pudových potřeb všude tam, kde adekvátnímu uspokojení něco brání. Freud tak fantazii úzce váže na bazální pudové tendence (především sexuální pud). Ve svém jednostranně pojatém biologickém determinismu zcela opomíjí právě v souvislosti s tvůrčí fantazií onu významnou skutečnost, že člověk má k objektivní realitě aktivní vztah: tvůrčím způsobem svět přírody přetváří pro své účely, a tím současně přetváří i sebe sama z bytosti ryze přírodní v bytost společenskou. Proto i pudové tendence ztrácejí v uvedeném sociálně psychologickém kontextu svůj

vyhraněný biologický charakter, jsou specifickým způsobem hominizovány. — Psychoanalytické pojetí fantazie může současně posloužit jako příklad, že i koncepce, které zdůrazňují význam fantazie pro celou osobnost, mohou být úzce epifenomenálně zaměřeny pouze na některou z osobnostních funkcí a složek.

Epifenomenální názor na fantazii je tedy v podstatě *redukcionismus*. Fantazie je redukována na pomocnou složku jiné funkce či aktivity, ať už jde o jedinou psychickou funkci, či o řadu funkcí nebo šířeji o některou z osobnostních složek. Podle epifenomenálního pojetí pak fantazie působí v těchto funkcích či složkách v tak těsné symbióze, že ji lze nesnadno izolovat. Epifenomenální pojetí pokládá fantazii většinou za součást *kognitivních* funkcí (za jejich specifický doplněk) a různým způsobem ji pak vřazuje do linie vjem — paměť — představa — myšlení: představa je reprodukováný obraz dříve vnímaného (a v paměti zakotveného) předmětu, tzv. fantazijní představy jsou tedy konec konců podmíněny pamětí; na druhé straně procházejí představy různými stupni zobecnění, což odkazuje zase k souvislostem mezi fantazií a abstraktním myšlením.

Tak je epifenomenální pojetí orientováno ponejvíce výlučně *kognitivisticky*; v tomto smyslu je primární zájem obrácen zejména na *procesuální stránku*, na způsob, jakým fantazie využívá jiných psychických složek, aby specifickým způsobem zpracovala prožitkové obsahy individua. Položíme-li si však např. otázku, jakou funkci plní fantazie jako epifenomén kognitivních procesů, jsme nuceni konstatovat, že hraje úlohu rušivého a nelogického elementu (z hlediska těchto procesů), protože znesnadňuje člověku postihovat realitu v jejích skutečných proporcích, narušuje adekvátní odraz objektivní reality naší psychikou. Výstižný je výrok polského literárního vědce a historika Parandowského, že „lidé bez fantazie pozorují lépe a věrněji si pamatují to, na co se skutečně dívali“ (Parandowski, 1972, 58). Parandowski dále říká, že naopak u osob s tvořivou fantazií dochází k deformaci už samotného vjemu.

Tyto rozpory naznačují, že objasnit podstatu fantazijní činnosti nelze jen studiem některých dílčích (třeba i důležitých) otázek, např. výzkumem podílu fantazie na poznávacích procesech. Fantazie má pochopitelně svoje východisko ve vjemech, představách, v pamětní složce, tj. operuje „materiálem“ získaným jedincem z jeho vnějšího i vnitřního — psychického — prostředí; tento materiál však nabývá vlivem různých osobnostních tendencí a ovšem i vlivem společenského prostředí kvalitativně jiné úrovně, a tím i významu. I když nepodceňujeme důležitost studia procesuální stránky fantazijní činnosti, nemůžeme nevidět, že toto pojetí je příliš úzké, aby vysvětlilo *úlohu fantazie v kontextu celého psychického života člověka*.

Fantazie jako forma specificky lidského odrazu skutečnosti

Jak se vyhnout zúženému epifenomenálnímu redukcionismu a jaké pojetí vypracovat, aby postihlo univerzálnost fantazijních projevů v rámci osobnosti jako celku? V naší koncepci fantazie, v níž se opíráme o některé principy teorie odrazu (viz mimo jiné např. Rubinštejn, 1961), doporučujeme vyjít z analýzy *vztahu subjektu k objektivní realitě*, tedy z *odrazové funkce lidského vědomí*. Na problém vztahu

subjekt — objekt jsme už narazili při kritice epifenomenálního kognitivistického přístupu, když jsme si položili otázku, jakou úlohu může fantazie hrát v lidském poznání, když v podstatě adekvátní odraz reality naší psychikou narušuje.

Rozlišujeme *primární a sekundární funkci fantazie*. *Primární* funkci fantazie lze vymezit jako *specifickou reakci člověka na objektivní realitu*. Podstata této reakce spočívá ve schopnosti individua „*emancipovat*“ se od *objektivní reality* tím, že jedinec vytváří zvláštní prožitkové (fantazijní) útvary. Fantazijní vztah je především výrazem emocionálního vztahu subjektu k objektivní realitě (krátce — k objektu), výrazem jeho snahy dosáhnout odstupu od objektu, zpochybnit — i když pouze subjektivně — jednoznačnou vymezenost objektu, a to i v případě (nebo snad právě proto!), kdy je nezměnitelnost vlastností objektivní reality jedinci evidentní. Proto může člověk prostřednictvím fantazie „realizovat“ (ovšem jenom ve sféře své subjektivity!) i takové záměry, pro něž momentálně nejsou (a v budoucnosti třeba ani nebudou) v objektivní realitě žádné podmínky. Jen tak lze pochopit fantazii v jejích třech základních charakteristikách: a) fantazie vytváří něco nového, b) předbíhá do budoucnosti a vytváří obraz toho, co ještě neexistuje, ale může v budoucnu existovat, c) vytváří fantastické obrazy, které ve skutečnosti nikdy neexistovaly a ani nebudou existovat (Rubinštejn, 1964). Proto také se lze na fantazii dívat v její primární funkci jako na jednu ze *specificky lidských forem přizpůsobení*, zahrnující jak biopsychickou, tak psychosociální (kulturní) sféru osobnosti: jedinec se jejím prostřednictvím osvobozuje od jednoznačně vymezených podmínek vnějšího světa nebo určitých vnitřních prožitků. Fantazie je tak ve své primární funkci výrazem složité interakce mezi osobností a jejím prostředím, a nemůže být proto objasňována pouze úzce z hlediska jediné psychické funkce nebo jiné dílčí kvality.

Fantazijní „emancipace“ může mít však pro vztah člověka k objektivní realitě nejen kladný, nýbrž v některých případech i záporný význam. Na tuto „dvojakost“ fantazie upozornil Lenin ve svých poznámkách k Aristotelově *Metafyzice* (ve *Filozofických sešitech*): poznávací (v nejširším smyslu „odrážecí“) akt není podoben mrtvému zrcadlení, nýbrž něčemu nadmíru složitému, klikatému a rozdvojenému, obsahujícímu „v sobě možnost odletu fantazie od života“ (Lenin, 1954, 300). A proto se také fantazie může projevovat v jednom směru v prázdné, neplodné snivosti, v odtrženosti od skutečnosti, v jiném naopak může být popudem a předpokladem tvůrčí aktivity, která svět nejen poznává, ale i přetváří.

A tím se dostáváme k *sekundární*, kognitivní funkci fantazie. Obtíže a nedorozumění různých pojetí vznikají proto, že se jednostranně zdůrazňuje tato sekundární funkce, a nikoli její sepětí s funkcí primární. Uvedli jsme už, že nazíráno z úzce kognitivního hlediska je fantazijní akt něčím nenáležitým, neboť zabraňuje poznávat realitu v jejích skutečných dimenzích a vlastnostech. Jakkoli se však na první pohled zdá, že fantazie má pro poznávací proces záporný význam, přece představuje pro člověka jedinečnou a v přírodě s ničím nesrovnatelnou přednost: je základním předpokladem *lidské tvůrčí aktivity*. Fantazie totiž umožňuje, aby se jedinec svému prostředí otrocky nepodroboval, nýbrž aby „nezměnitelnost“ různých vnějších i vnitřních okolností překonával tím, že do světa aktivně zasahuje a tvořivě jej přebudovává. Tvůrčí akt vyžaduje jistou nezávislost subjektu na realitě; takovou

nezávislost umožňuje právě fantazijní „emancipace“. Člověk je tak s to tvořivě pracovat s materiálem skutečného světa i s uměle vytvořenými fantazijními strukturami, budovat mosty mezi tím, co je, co má být, a dokonce i tím, pro co ve vnějším světě není zdánlivě žádných reálných předpokladů. Jen tato tvůrčí schopnost mu umožňuje vytvářet nad světem přírody specificky lidskou civilizační, kulturní nadstavbu.

Primární a sekundární funkce fantazie spolu navzájem dialekticky souvisí, což lze nejlépe dokumentovat na úloze fantazie v tvůrčím procesu. Fantazie je nezbytným předpokladem tvořivosti a v jistém smyslu samotný tvůrčí akt předchází. Chceme-li totiž k nějakému problému (či objektu) přistoupit tvořivě, musíme vůči němu zaujmout postoj jisté nezávislosti. Této okolnosti využívá např. praktická psychologie kreativity: v některých svých kultivačních metodách tvořivosti doporučuje tvůrčím jedincům, aby před vlastním řešením problému zaujali k definicím, pojmům, významům určitý *hravý postoj*, který lze navodit zejména vymýšlením různých slovních kuriozit, uvažováním ve fantastických extrémech apod. (Hlavsa, 1970). V podstatě jde o fantazijní „emancipaci“ vůči objektu, která je tak přípravnou fází vlastního tvůrčího aktu: funguje jako prostředek k „vykolejení“ z návyklých myšlenkových šablon a asociací. V první fázi kreativního procesu tedy musí tvůrčí jedinec umět od objektu odstoupit, fantazijně se vůči němu emancipovat a v další fázi se k němu opět vrátit (s cílem poznat objekt hlouběji, všestranněji, v jeho dosud neobjevených a skrytých vlastnostech.)

Fantazie má v tvůrčím procesu významnou úlohu nejen „emancipačně“ poznávací, nýbrž i *předjímací, anticipační*. Jestliže se díváme na nějaký objekt v jeho jednoznačně vymezených vlastnostech a podmínkách, tj. v jeho (relativně) „nezměnitelné“ vymezenosti, pak snižujeme na minimum svoji schopnost anticipovat vývoj tohoto objektu v budoucnosti. Je obecně známo, že právě lidé bez fantazie jsou velmi málo schopni anticipovat vývojové tendence čehokoli v sobě nebo mimo sebe. Jestliže jsme schopni vůči objektu se „emancipovat“, jinak řečeno představit si ho v nejrůznějších (a tedy i budoucích) reálných i nereálných situacích, tj. pojmout ho právě fantazijně, otevíráme si tím současně cestu i k anticipaci jeho možných budoucích projevů, k možnosti odhadnout jeho budoucí změny a tendence, které jsou přítomnosti ukryty. Systematický výzkum fantazie má proto mimo jiné aktuální význam také pro prognostiku. V prognostických analýzách ve vědě, technice, kultuře a dalších úsecích našeho života je vedle konkrétních pozitivních poznatků vždy také nutně přítomen fantazijně anticipační prvek, který je právě pro prognostiku nepostradatelný.

Fantazijní vztah ke světu má svoji gradaci, svoje typické formy, tvůrčí nebo netvůrčí vyústění, a ovšem i svoji patologii. U některých jedinců může dojít k takovému zdůraznění primární funkce fantazie, že neskutečný, vysněný svět přeroste realitu. Tito netvůrčí fantastové a snílci neumějí nebo nechtějí opustit fantazijní postoj hravosti a jisté nezávaznosti vůči realitě. (V patologických případech může dojít až ke ztrátě kontaktu se skutečností.) Jiná skupina — tvůrčí — pak dovede využít fantazie jak v její primární, tak sekundární funkci; fantazijní emancipace jí slouží k hlubšímu poznání světa a k jeho tvůrčímu přetváření. Jsou ovšem i lidé, kteří se pohybují tak říkajíc „v potu tváře“ ve světě reality, protože nejsou schopni fantazijního odstupu od ní.

„Fantazijní prostor“

Výchozím a současně centrálním prvkem fantazijního aktu je — jak jsme už uvedli — schopnost „emancipace“ individua od reality. Vytváří se tak jakýsi „fantazijní prostor“, který lze charakterizovat jako určitou míru (stupeň) subjektivně prožívané nezávislosti individua na objektu.

Jestliže si např. člověk částečně nebo úplně ochrnutý (neschopný pohybu) fantazijně vysnívá situace, ve kterých se normálně pohybuje, sportuje nebo dokonce létá, pak jsou tyto fantazijní prožitky *seberealizačním* „prostorem“, v němž má být alespoň takto, subjektivně, překonána určitá nezměnitelná skutečnost. Z hlediska subjektu se tedy ve fantazijním aktu projevují mimo jiné i seberealizační tendence osobnosti. — Na druhé straně mohou být fantazijní představy, např. právě létání (tedy postoj jisté nezávislosti na zákonech přitažlivosti) u disponovaných jedinců popudem k tvůrčí realizaci nějakého vynálezu (třeba v oblasti aviatiky). Podíl seberealizačních tendencí na fantazijní aktivitě současně potvrzuje úlohu fantazie v rámci osobnosti.

Modelová představa „fantazijního prostoru“ není pro objasnění naší problematiky tak inadekvátní, jak by se na první pohled mohlo zdát. Citovali jsme už Leninův postřeh o *odletu* fantazie *od* života. A sovětský filozof a estetik Begiašvili konkretizuje „prostorový“ model fantazijního odstupu, když v souvislosti s otázkou utváření básnického obrazu hovoří o zvláštním „vakuu“ (Begiašvili, 1973, 27). Tohoto „vakua“ dosáhneme, jestliže užijeme slov neobvyklým způsobem (např. v metafoře), tj. vybočíme z obvyklých funkčních norem (deskriptivní, dezignativní funkce) jazyka.

Fantazijní projev je pochopitelně úzce vázán na materiál, jehož prostřednictvím se projevuje (na jazykové, hudební a jiné prostředky). Je proto značně obtížné blíže charakterizovat „fantazijní prostor“ pouze na ryze obecné úrovni. Pokusíme se tedy celý problém stručně objasnit ještě psychologickou a sémantickou analýzou některých básnických prostředků: *přirovnání, metafor a symbolu*. Všimneme-li si těchto tropů z hlediska jejich *sémantické* funkce (pro stručnost jsme si zvolili pouze tyto prostředky jako příklady), vidíme, že mají společnou a pro umělecké vyjádření charakteristickou vlastnost: *jsou v nich zakotveny různé způsoby posunu významů* nebo, stručněji řečeno, *různé formy vztahu mezi významovým jádrem a konotacemi*. Kdybychom v tomto smyslu měli specifikovat rozdílnost vyjadřovacích (sdělovacích) cílů vědy a umění, mohli bychom poněkud zjednodušeně říci, že pro vědecký jazyk je žádoucí významová jednoznačnost (tedy jednoznačná denotace na úkor vedlejších významů, konotátů); umění naopak pracuje právě s různými způsoby posunů významů ve vyjádření, tedy s různými modifikacemi konotovaných významů, přičemž denotát je jakoby zatlačován do pozadí, popř. se skoro ztrácí (někdy např. u metafor) nebo je rozdělen na více významově rovnocenných částí (u symbolu).

Rozlišení jazyka vědy a jazyka umění z hlediska vztahu významového jádra a konotací má nám pomoci pochopit úlohu posunu významů ve vyjádření při konstituování „fantazijního prostoru“. Při *popisu* — jak jej uplatňujeme zejména ve vědě — je hlavním cílem zobrazení objektu v jeho skutečných proporcích. Popisem usilujeme o jakési „ustálení“ odráženého objektu v naší psychice: vlastnosti objektu, jeho vztah k nám a náš vztah k němu se pokoušíme vyjádřit pokud možno jednoznačným pojmenováním, tedy takovými výrazovými prostředky (takovou termino-

logií), o jejichž významové jednoznačnosti není nebo by nemělo být pochyb. Jazykové a stylistické prostředky popisu proto umožňují fantazijní odstup od reality minimálním způsobem; stručně lze říci, že „fantazijní prostor“ je v popisu nulový.

S poněkud příznivějšími možnostmi vyjádřit určitý subjektivní odstup od reality se setkáváme v *přirovnání*. Přirovnání nám usnadňuje hlouběji odhalit skutečné vlastnosti objektu (je obecně známo, jakou důležitou úlohu hraje např. srovnávání ve vědě, avšak i v praktické činnosti). Jde vlastně o rozšířený popis: určité vlastnosti objektu srovnáváme — co do jejich podobnosti nebo odlišnosti — s vlastnostmi jiných objektů; postihujeme tak zkoumaný předmět v jeho vztazích a funkcích k širšímu prostředí, a tím přispíváme k adekvátnějšímu odrazu skutečnosti. — Na druhé straně však nelze nevidět, že se v přirovnávání dostává ke slovu i možnost získat od objektu určitý (subjektivně pojatý) odstup. Zejména v umění (ale i v přípravné fázi jakéhokoli tvůrčího procesu ve vědě, technice apod.) lze vymýšlet vždy originálnější přirovnání, takže vztah mezi denotátem a konotovanými významy může být stále volnější. Tím, že uvádíme objekt do fantazijně nejrozmanitějších a nejlibovolebnějších vztahů k sobě (k subjektu) nebo různým objektům, „nadlehčujeme“, fantazijně zpochybňujeme jeho jednoznačnou vymezenost. Uvědomme si, že to, co zde dokumentujeme na příkladu přirovnání, činíme vlastně „beze slov“ (pouze „v duchu“) ve fantazijním snění: uvádíme různé objekty a sebe samy do nejrozmanitějších vztahů, i když pro uskutečnění takových spojení není v reálném životě třeba žádných podmínek a předpokladů. — Z hlediska vztahu významového jádra a konotací jde u přirovnání o „zmnožení“ konotovaných významů a jejich menší či větší oddálení od denotátu. Tím jsou položeny předpoklady pro vytvoření jistého „fantazijního prostoru“.

Další modifikaci nebo přímo rozšíření „fantazijního prostoru“ umožňují básnické prostředky *metafora a symbol*. Mohlo by se zdát, že metafora je pouze zkrácené přirovnání, neboť při její výstavbě se v podstatě uplatňuje — obdobně jako u přirovnání — srovnání vlastností určitých objektů. (S tímto názorem se setkáváme ve starších učebnicích stylistiky.) Sémantická analýza nám však ukazuje podstatný kvalitativní rozdíl mezi oběma básnickými figurami. Jestliže se v případě přirovnání „nesou konotované významy jedním směrem“, u metafory se rozbíhají „od významového jádra různými směry“ (Hrabák, 1973, 128). „Fantazijní prostor“ je tak v případech metaforického vyjádření mnohem rozsáhlejší než u přirovnání. Řekneme-li (příklady viz Hrabák, 1973, 128) „má vlasy bílé jako sníh“, je zde jednoznačně uvedena, na základě podobnosti, do vztahu *barva* sněhu a vlasů. V metaforickém výroku „má na hlavě sníh“ může jít o více výkladů (významů), konotované významy směřují od významového jádra více a různými směry: může jít o skutečný sníh, o stáří, blízkost smrti, bělost jako znak prožitého utrpení nebo o význam, který není nezasevěnému přístupný. — Begiašvili (1974) ve své charakteristice básnického obrazu zdůrazňuje okolnost, že slovo jako by se v metafoře vzdávalo svého přímého obsahu, významu za tím účelem, aby postihlo a předalo nový obsah. Domníváme se, že tu jde vedle postižení a předání nového významu ještě o další a podstatnou funkci: tvůrce poskytuje čtenáři prostor, v němž by čtenář s autorem „spolupracoval“ na objevování nových významů objektu. Proto také není hlavním cílem poezie klást jakési metaforické hádanky a čtenáři se primárně neklade „úkol“

metafoře „porozumět“, tj. beze zbytku ji přenést „na nějakou formu doslovného vyjádření“ (Stachová, 1970, 459), nýbrž autor chce vyvolat co nejširší škálu čtenářových fantazijních obrazů, učinit jej v jistém smyslu nejen spoluproživatelem, nýbrž přímo spolutvůrcem uměleckého díla. Nikoli náhodou se v posledních letech zdůrazňuje význam metafor a metaforického myšlení nejen v umění, nýbrž i ve vědě, a to její funkce jak kognitivní, tak zejména invenční (viz např. Stachová, 1970).

U symbolu je významová struktura oproti metafoře odlišná v tom smyslu, že nejde pouze o vztah mezi jedním denotátem a konotacemi, nýbrž mnohovýznamnosti je dosahováno více denotáty, které mohou mít potenciálně stejnou rovnocennou platnost (Hrabák, 1973).

Sémantickou a psychologickou analýzou několika básnických prostředků jsme se pokusili stručně objasnit a dokumentovat strukturu a funkci „fantazijního prostoru“. Tento model nám názorně ukazuje, jak je člověk schopen zaujmout fantazijně vůči realitě vztah jistého odpoutání, jisté „nezávislosti“, a tím ji tvůrčím způsobem domýšlet, vtiskovat jí vlastní pojetí, v nejširším smyslu polidšťovat svět přírody a přizpůsobovat ho tak vlastním potřebám.

* * *

V úvodní části naší studie jsme upozornili na zvláštní postavení fantazie v kontextu lidské psychiky: fantazie se uplatňuje zdánlivě pouze jako epifenomén jedné nebo více psychických funkcí. Při hlubším zkoumání však odhalujeme osobnostně integrační úlohu fantazie.

Fantazie zásadním způsobem ovlivňuje postoje člověka ke světu, utváří dynamiku celé osobnosti a její systém životních hodnot, především však formuje tvůrčí přístup jedince k nejrozmanitějším úkolům a problémům života. Bez fantazie by nebyl možný pokrok ve společnosti, ve vědě, v umění, v žádné oblasti lidské praxe. Domníváme se proto, že v naší společnosti, jejímž ústředním cílem je vytvořit optimální ekonomické a sociální podmínky pro tvůrčí aktivitu co největšího počtu lidí, je systematický psychologický výzkum tvůrčí fantazie mimořádně potřebný a aktuální.

Literatura

- Adamovič K.*: Teoretické přístupy k intelektovým schopnostem. In: Sborník „Informácie výskumného ústavu detskej psychologie a patopsychologie“, č. 5, Bratislava, 1974.
- Adamovič K., Slovjaková T., Záhorský T.*: Vzťah činiteľov sociálneho prostredia a intelektových prejavov u školských detí. In: Psychológia a zdravý vývin osobnosti (sborník), Bratislava, Psychodiagnostika, 1971, s. 233.
- Allport G. W., Odbert H. S.*: Trait-names, a psycho-lexical study, Psychological Monographs, 47, 1936, Nr. 1.
- Allport G. W.*: Personality: a psychological interpretation, New York, Holt, 1937.
- Allport G. W.*: The use of personal documents in psychological science, New York, Social Science Research Council, 1942.
- Anaňjev B. G.*: Čelovek kak predmet poznaniya, Leningrad, Izd. Leningrad. univerziteta, 1968.
- Andrejevová G. M.*: Soudobé aspekty problému hodnot v sociálném poznání, Sociologický časopis, 11, 1975, s. 261.
- Angelov S.*: Marxismus a problémy hodnot, Filosofický časopis, 20, 1972, s. 156.
- Aristoteles*: Etika Nikomachova, Praha, Laichter, 1937.
- Arnchejm R.*: Iskusstvo i vizualnoje vosprijatije, Moskva, Progress, 1974.
- Avdějev M.*: Samoubijstvo, in: Bolšaja medicinskaja enciklopedija, Moskva, Gosudarstvennoje naučnoje izdatelstvo „Sovetskaja enciklopedija“, 1963.
- Baer R.*: Pathocharakterologische Untersuchungen an Suicidalen, Mainz, Diss., 1965.
- Bach G. R.*: Father-fantasies and father-typing in father-separated children, Child Development, 1–2, 1946, s. 63.
- Bakalář E.*: Měření hodnotových orientací, Praha, nepubl. kand. dis., Psychologický ústav ČSAV, 1974.
- Baltes P. B., Nesselroade J. R.*: Multivariate longitudinal and cross-sectional sequences for analysing ontogenetic and generational change, Development. Psycho., 1970, č. 2, s. 163.
- Bánhegyi F.*: Sociológia súčasnej rodiny, Bratislava, SPN, 1967.
- Bayley N.*: Mental growth during the first three years, Genet. Psychol. Monographs, 1933, s. 1.
- Bayley N.*: Studies in the Development in Young Children, University of California Press, 1940.
- Bayley N.*: Consistency and variability in the growth of intelligence from birth to eighteen years, J. Genet. Psychol., 75, 1949, s. 165.
- Beall L.*: The dynamics of suicide: a review of the literature 1897–1965, Bulletin of Suicidology, March 1969, s. 2.
- Begiašvili A. F.*: Filosofija i poezija. Filosofskie problemy poetičeskoj reči, Tbilisi, Izd. „Mecniereba“, 1973.
- Bell R. Q.*: A reinterpretation of the direction of effects in studies of socialization, Psychol. Review, 75, 1968, s. 81.
- Berger R.*: Volné kreslení, přel. M. Trösterová, Praha, Unie, 1939.
- Bertalanffy L. von*: Člověk – robot – myšlení, Praha, Svoboda, 1972.
- Blažek F. a kol.*: Somatotyp v dětském věku, Pokroky v pediatrii, 2, Praha, Avicenum, 1970.
- Boguslavska Z. M.*: Osobnosti grafičeskogo vosproizvedenija formy predmetov u dětěj-doškolnikov v situacii učebnogo risovanija. In: Razvitije vosprijatija v ranněm i doškolnom dětstve, red. A. V. Zaporožec a M. I. Lisina, Moskva, Prosveščeniye, 1966.
- Bohm E.*: Lehrbuch der Rohrschach-Psychodiagnostik, Bern und Stuttgart, Huber, 1967.
- Bojanovský J.*: K otázce závažnosti sebevražedných pokusů, Čs. psychiatrie, 57, 1961, s. 95.

- Boor W. de:* Neuere Arbeiten über Psychologie und Psychopathologie des Selbstmordes und der Selbstbeschädigung, In: Zwingmann Ch. (Ed.), *Selbstvernichtung*, Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft, 1965, s. 13.
- Borden B.:* The role of grandparents in children's behavior problems, *Smith Coll. Stud. Soc. Work*, 17, 1946, s. 115.
- Borzová E.:* Problémy psychického vývinu detí v podmienkach alkoholické rodiny, *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 3, 1967–1968, s. 153.
- Bossard J. H. S.:* *The Sociology of Child Development*, rev. ed., New York, Harper, 1959.
- Bowlby J.:* *Maternal care and mental health*, World Health Org. Monograph, 2, 1951.
- Bowlby J.:* *Mother-Child Separation, Mental Health and Infant Development*, London, Basic Books, 1955, s. 117.
- Božovičová L.:* Psychologičeskoje izučeniye dětěj v škole — internatě, Moskva, APN RSFSR, 1960.
- Britsch G.:* *Theorie der bildenden Kunst*. München, F. Bruckmann, 1926.
- Bühler K.:* *Nástin duševního vývoje dítěte*. Přel. H. Fischerová-Hájková a Z. Stiebitzová, Praha, Unie, 1939.
- Carmichael L. (ed):* *Manual of Child Psychology*, New York, J. Wiley, 1946.
- Cattell R. B.:* *Personality and Motivation Structure and Measurement*, New York, World Book Company, 1957.
- Cattell R. B., Scheier I. H.:* *The Meaning and Measurement of Neuroticism and Anxiety*, New York, Ronald, 1961.
- Cattell R. B.:* *The Scientific Analysis of Personality*, Penguin Books, Bungay, Suffolk, The Chaucer Press Ltd., 1965.
- Cattell R. B. (ed.):* *Handbook of Multivariate Experimental Psychology*, Chicago, Rand McNally, 1966.
- Cohen R., Wittemann K.:* Eine Untersuchung zur Abhängigkeit der Intelligenzstruktur von Neurotizismus, *Zeitschrift für exp. und angew. Psychologie*, 14, 1967, s. 71.
- Cole L., Hall I. N.:* *Psychology of Adolescence*, 6. ed., New York - London, Rinehart & Winston, 1964.
- Coopersmith S.:* *Antecedents of Self-Esteem*, San Francisco, W. K. Freeman, 1967.
- Cronbach L.:* *Essentials of Psychologic Testing*, New York, 1960.
- Černý L.:* Sebevražednost dětí a mladistvých se zvláštním zaměřením na preventivní opatření, Praha, Avicenum, 1970.
- Dalton R. H.:* *Personality and Social Interaction*, Boston, 1961.
- De Lucia L. A.:* The Toy Preference Test: a measure of sex-role identification, *Child Development*, 1963, s. 107.
- Deshaies G.:* *Psychologie du suicide*, Paris, Presses universitaires de France, 1947.
- Dietrich G., Walter H.:* *Grundbegriffe der psychologischen Fachsprache*, München, Ehrenwirth, 1970.
- Dlabačová E.:* Volná kresba u anxiózních dětí, *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 3, 1967, s. 33.
- Dobrotka G.:* Motívy suicídia v detskom veku, *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 1966, s. 72.
- Dubitscher F.:* *Der Suizid unter besonderer Berücksichtigung versorgungsärztlicher Gesichtspunkte*, Stuttgart, Thieme, 1957.
- Dubitscher F.:* Der Suizid. Historischer Überblick. In: Zwingmann Ch. (Ed.): *Selbstvernichtung*, Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft, 1965, s. 3.
- Dúbravová K.:* Výtvarné projevy dětí duševně úchylných — kresba a modelování, *Psychologie*, 1938, č. 4.
- Durkheim E.:* *Le suicide (Étude de sociologie)*, Paris, Alcan, 1897.
- Dytrych Z., Haas L., Semotán J.:* Problémy sebevraždy, *Praktický lékař*, 42, 1962, s. 126.
- Elithorn A.:* A preliminary report on a perceptual maze test sensitive to brain damage, *J. Neurology, Neurosurgery and Psychiatry*, 1955, s. 287.
- Elithorn A., Švancara J., Weinman J.:* A twin study with the perceptual maze test, *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 6, 1971, s. 105.
- Ellenberger H.:* Der Selbstmord im Lichte der Ethno-Psychiatrie. In: Zwingmann Ch. (Ed.): *Selbstvernichtung*, Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft, 1965, s. 201.
- Emerich W.:* Young children's discrimination of parent and child roles, *Child Development*, 30, 1959, s. 403.
- Ewert O. M.:* *Phantasie und Intelligenz bei Jugendlichen*, Weinheim und Berlin, Beltz, 1967.
- Eysenck H. J.:* *Dimensions of Personality*, London, Routledge & Kegan, 1947.
- Eysenck H. J.:* *The Scientific Study of Personality*, Routledge & Kegan, 1952.
- Eysenck H. J.:* *The Structure of Human Personality*, London, Methuen, 1960.

- Eysenck H. J.: Handbook of Abnormal Psychology, New York, 1961.
- Eysenck H. J.: Principles and methods of personality description, classification and diagnosis, The British J. Psychol., 55, 1964, s. 284.
- Eysenck H. J.: Conditioning, extraversion-introversion and the strength of the nervous system. In: XVIII. international congress of psychology, symposium 9, Moscow, 1966, s. 33.
- Eysenck H. J., Eysenck S. B. G. et al.: Personality Structure and Measurement, London, Routledge & Kegan, 1969.
- Eysenck H. J., Levey A.: Conditioning, introversion-extraversion and the strength of the nervous system. In: Nebylitsyn V. D., Gray J. A. (ed.): Biological Bases of Individual Behaviour, New York - London, Academic Press, 1972, s. 206.
- Fernandez D.: L'échec de Pavé, Paris, Grasset, 1967.
- Feudell P.: Epikrise zu 700 Selbstmordversuche, in: Zwingmann Ch. (Ed.), Selbstvernichtung, Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft, 1965, s. 35.
- Fišera I., Vlácil J.: Výzkum hodnotových orientací a model D.O.S.A., Sociologický časopis, VI, 1970, s. 192.
- Flerinová E. A. a kol.: Pedagogika předškolního věku, přel. D. Fundová a D. Potáčová, Praha, Dědictví Komenského, 1950.
- Földesi T.: Hodnota a pravda, Filozofický časopis, 24, 1976, s. 94.
- Frankl V. E.: Theorie und Therapie der Neurosen, Wien, Urban, 1956.
- Frankl V. E.: Psychotherapy and Existentialism, New York, Wash. Press, 1967.
- Freud S.: Psychoanalytische Studie an Werken der Dichtung und Kunst, Leipzig - Wien - Zürich, Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1924.
- Garrison K. C.: Growth and Development, New York, Longman's, 1952.
- Gaupp R.: Über den Selbstmord, München, Aertzl. Rundschau, 1905.
- Gebhardt R.: Die Testintelligenz als Funktion von Neurotizismus und Extraversion, Hamburger Universität, Diss., 1967.
- Gegesi Kiss P., Lieberman L. P.: Persönlichkeitsstörungen im Kindesalter, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.
- Getzels J. W., Jackson P. W.: Creativity and Intelligence, New York, Wiley, 1962.
- Gindēlevič K. Ch.: Suicidālnye tendēncii v klinike reaktivnykh dēpressij. In: Nēvropatologija i psichiatrija (Sb.), Riga, Min. zdravoochr., Lat. SSR, 1970, s. 278.
- Gindēlevič K. Ch.: K voprosu ob osobennostach tipov suicidalnykh reakcij pri psihogennykh dēpressijach. In: Nēvropatol. i psichiatrija (Sb.), Riga, Min. zdravoochr. Lat. SSR, 1970a, s. 263.
- Golaszewska M.: Czlowiek jako wartośc, Stud. Filozof., 1969, s. 119.
- Golomb C.: Children's representation of the human figure: the effects of models, media and instruction, Genetic Psychology Monographs, 1973, s. 197.
- Goodenough F. L.: Measurement of Intelligence by Drawing, New York, World Book Comp., 1954.
- Gorceix A., Zimbacca N.: Études sur le suicide, Paris, Masson & Cie., 1968.
- Gottschaldt K.: Das Problem der Phänogenetik der Persönlichkeit. In: Handbuch der Psychologie, Bd. 4, Göttingen, Hogrefe, 1960, s. 222.
- Goulet L. R., Baltes P. B.: Life-Span Developmental Psychology: Research and Theory, New York, Academic Press, 1970.
- Graumann C. F.: Die Dynamik von Interessen, Wertungen und Einstellungen, in: Thomae H. (Ed.): Handbuch der Psychologie in 12 Bd., 2. Bd. Allgemeine Psychologie, II. Motivation, Göttingen, Hogrefe, 1965, s. 272.
- Graumann C. F.: Eigenschaften als Problem der Persönlichkeitsforschung, in: Lersch Ph., Thomae H. (Ed.): Handbuch der Psychologie in 12 Bd., 4. Bd. Persönlichkeitsforschung und Persönlichkeitstheorie, Göttingen, Hogrefe, 1960, s. 87.
- Grej I. A. (Gray J. A.): Sila nērvnoj sistēmy, introversija-ekstraversija, uslovnyje refleksy i reakcija aktivacii, Voprosy psichologii, 14, 1968, s. 3.
- Gruhle H.: Der Selbstmord. (Lehrbuch der Nerven- und Geisteskrankheiten), Stuttgart, Thieme, 1952.
- Guilford J. P.: Personality, New York, McGraw-Hill Book Comp., 1959.
- Gulian C. I.: Dějiny a axiologie, Filozofický časopis, 24, 1976, s. 83.
- Haas L., Wünschová B., Chodurová A.: Psychosociální pojetí sebevraždy a delikvence, Čs. psychiatrie, 60, 1964, s. 375.

- Haffter C.*: Selbstmord im kulturellen Zusammenhang, Psychol. Praxis, 1966, s. 49.
- Halbwachs M.*: Les causes de suicide, Paris, Alcan, 1930.
- Hammer E. F.*: The Clinical Application of Projective Drawings, Springfield, Charles C. Thomas, 1958.
- Harris D. B.*: Children's Drawings as Measures of Intellectual Maturity, New York, Harcourt, 1963.
- Hartshorne H., May M., Maller J. B.*: Studies in the Nature of Character, vol. 1—3, New York, Macmillan, 1928—1930.
- Herrmann Th.*: Persönlichkeitsmerkmale: Bestimmung und Verwendung in der psychologischen Wissenschaft, Stuttgart, Kohlhammer, 1973.
- Heston J. C.*: Manual of Directions for the Heston Personal Adjustment Inventory, New York, 1949.
- Hindley C. B.*: Methods of studying psychological development, Mod. Probl. Pädiat., 1962, s. 112.
- Hlavová B.*: Poznámky k obsahu a štruktúre morálneho vedomia, Filozofia, 28, 1973, s. 629.
- Hlavsa J.*: Psychologie kreativity a intuice, Filosofický časopis, 18, 1970, s. 403.
- Hodovský I.*: Vědecký světový názor a problém hodnot, Filosofický časopis 21, 1973, s. 24.
- Hofírek M.*: Vývoj kresby lidské postavy, dipl. práce, FF UJEP, katedra psychologie, Brno, 1972.
- Hofmanová S.*: K dialektice subjektu a objektu hodnocení, Filosofický časopis, 21, 1973, s. 712.
- Hoche H.*: Vom Sterben, Jena, Fischer, 1919.
- Holub V., Švancara J.*: Neurózy v dětském věku z hlediska výskytu, etiologie a prevence, Praha, SZN, 1957.
- Homola M.*: Úvod do psychologie osobnosti, 3. vyd., Praha, SPN, 1974.
- Honzik M. P., Macfarlane J. W., Allen J.*: The stability of mental test performance between two and eighteen years, J. Genet. Psychol., 75, 1949, s. 165.
- Hornowski B.*: Badania nad rozwojem psychicznym dzieci i mlodziezi na postawie rysunku postaci ludzkiej, Wroclaw, Ossolineum, 1970.
- Hrabák, J.*: Poetika, Čs. spisovatel, Praha, 1973.
- Huláková M.*: Hodnoty a morálka — metodologické problémy, Filozofický časopis, 24, 1976, s. 28.
- Hurlock E. B.*: Child Development, 3rd ed., New York, McGraw-Hill Book Comp., 1956.
- Hünich F. A.*: Stimmen über den Selbstmord aus der Wertherzeit, Zeitschr. für Bücherfreunde, Neue Folge 3, 1912, s. 406.
- Charčev A. G.*: O roli semji v kommunističeskom vospitanii, Sovetskaja pedagogika, Moskva, 1963.
- Chmelař V.*: Utváření volných kresebných pohybů u dítěte v raném věku, Psychologie, 10, 1947, s. 33.
- Ignatjev E. I.*: Psychologija izobrazitelnoj dejatel'nosti detej, Moskva, Izd. APN, 1959.
- Jagunkovová V. P.*: Individuálně psychologické zvláštnosti žáků s tvořivými literárními schopnostmi, in: Sborník „Otázky psychologie žáků“, Praha, SPN, 1968, s. 119.
- Janota O.*: Poznámky k vymezení pojmu sebevražedného pokusu, Čs. psychiatrie, 64, 1968, s. 137.
- Jensen A. R.*: How much can we boost IQ and scholastic achievement, Harward Educat. Review, 39, 1969.
- Jersild A. T.*: Emotional Development. Manual of Child Psychology, New York, Wiley, 1942.
- Jirásek J.*: Některé kvalitativní změny ve vývoji dětské figurální kresby, Čs. psychologie, 1965, s. 403.
- Jung C. G.*: Psychologische Typen, Zürich, Rascher u. Cie, 1921.
- Justin F.*: A genetic study of laughter-provoking stimuli, Child Development, 3, 1932, s. 114.
- Kapalín V., Kotásková J., Prokopec M.*: Tělesný a duševní vývoj současné generace našich dětí, Praha, Academia, 1969.
- Karlavaris B. a kol.*: Praćenje likovnog razvitka istih učenika, Novi Sad, 1975.
- Kastelová D.*: Vplyv sociálneho prostredia na hodnotové systémy vysokoškolskej mládeže, Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 6, 1971, s. 225.
- Kellogg R.*: Analysing Children's Art, Palo Alto, California, National Press, 1969.
- Kent E.*: A study of maladjusted twins, Smith Coll. Stud. Soc. Work, 19, 1949, s. 63.
- Keupp H.*: Der Krankheitsmythos in der Psychopathologie, München, Berlin, Wien, Urban & Schwarzenberg, 1972.
- Kion D.*: Die Beteiligung am Selbstmord, Frankfurt a. M., Rechtswissenschaftliche Fakultät der J. W. Goethe Universität, Diss., 1970.
- Klages L.*: Die Grundlagen der Charakterkunde, 5. und 6. Aufl., Leipzig, Barth, 1928.
- Koch J.*: Význam výchovy dětí v nejranějším věku. In: Dítě a jeho sociální prostředí. Materiál ze semináře České socialistické společnosti pro vědu, kulturu a politiku, 22. a 23. listopadu 1973 v Karlových Varech. Praha, 1973, s. 140.

- Kolaříková O.: Teorie typových diferencí osobnosti a jejich vývoj. In: Jiránek F., Kolaříková O., Říčan P.: Psychologie XX. století, II, Praha, SPN, 1970(a), s. 35.
- Kolaříková O.: K možnosti dimenzionální koncepce Kretschmerových temperamentových variant, Čs. psychologie, 14, 1970(b), 6, s. 535.
- Kolaříková O.: Přínos faktorových modelů osobnosti pro teorii vlastností a některá východiska jeho využití v psychodiagnostice, Čs. psychologie, 16, 1972, s. 333.
- Kolaříková O.: Diferenciace pozic různých skupin vysokoškoláků vzhledem k dimenzím extraverte a neuroticismu, Čs. psychologie, 17, 1973, s. 492.
- Kolaříková O.: Analýza položek zájmového inventáře Kolaříkové (ZIKO) se zřetelem ke konsistenci jeho škál, Zprávy Psychologické laboratoře ČSAV v Brně, 1974, č. 17–18.
- Kolaříková O.: Zájmové korelační plejády a jejich vazby s extraverzí a neuroticismem, Čs. psychologie, 19, 1975(a), s. 340.
- Kolaříková O.: Vztahy celkové zájmové orientovanosti a sociálních zájmů k extraverzi a neuroticismu, Čs. psychologie, 19, 1975(b), s. 497.
- Kolaříková O.: Přehled teorií statické a dynamické struktury osobnosti, Praha, SPN, 1976.
- Kolaříková O.: Některé problémy a perspektivy výzkumu vlastností osobnosti, Čs. psychologie, 21, 1977, s. 21.
- Kolejková A.: Citové vztahy dětí k rodičům se zvláštním zřetelem ke struktuře rodiny, Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 14, 1972, s. 13.
- Kolejková A.: Citové vztahy dětí k rodičům se zvláštním zřetelem ke struktuře rodiny a k narušenému rodinnému prostředí, Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 15, 1973, s. 303.
- Kolejková A.: Struktura psychomotorického vývoje v raném věku, Zprávy Psychologické laboratoře ČSAV, Brno, 1975, č. 19–20.
- Konečný R.: Klinická aplikace projektivních kreseb u dětí, Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 3, 1967, s. 79.
- Kotásková J.: Faktorová analýza individuálních trendů vývoje intelektových schopností, Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 3, 1967, s. 5.
- Kotásková J.: Genetické zdroje sociálního učení, Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 4, 1971, s. 67.
- Kotásková J., Johnson J.: Vývoj inteligence na základě longitudinálních dat, Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 4, 1969.
- Kováč P.: Sociální hodnoty a vědeckotechnická revoluce, Synopsis, 1971, č. 4, s. 133.
- Kováč B.: Zázračný svet detských kresieb, Bratislava, Pallas, 1972.
- Kováč D., Horkovič G.: On the problem of lateral dominance, Studia psychologica, 1966, s. 28.
- Kováč D., Horkovič G.: Laterálna preferencia, súčasný stav a perspektivy, Psychologica, 7, 1967, s. 21.
- Kováč D., Horkovič G.: How to measure lateral preference, Studia psychologica, 12, 1970, s. 5, s. 169.
- Kováč D.: La préférence latérale est-elle associée aux traits de personnalité?, Studia psychologica, 14, 1972, s. 174.
- Kovalev A. G.: Psychologija ličnosti, Moskva, Prosveščeniye, 1965.
- Krech D., Crutchfield R. S., Ballachey E. L.: Člověk v společnosti, Bratislava, nakl. SAV, 1968.
- Kretschmer E.: Körperbau u. Charakter, 25. ergänzte Aufl., Berlin - Heidelberg - New York, Springer Vrlg., 1967 (1. vyd. 1921).
- Krose H. A.: Der Selbstmord im 19. Jahrhundert nach seiner Verteilung auf Staaten und Verwaltungsbezirke, Freiburg, Herdersche Verlagshandlung, 1906.
- Kubička L.: Rodina a duševní zdraví dítěte, Praha, SPN, 1966.
- Kubička L., Kopřiva K.: Změny hodnot v průběhu rehabilitace alkoholiků, Čs. psychologie, 17, 1973, s. 227.
- Kuklinková T.: Hľadanie meradiel estetickej hodnoty, Bratislava, Pravda, 1971.
- Lagache D., Montmollin G. de, Pichot P., Yela M.: Les modèles de la personnalité en psychologie, Paris, Presses Universitaires de France, 1965.
- Lange E.: Der misslungene erweiterte Suizid, Jena, Fischer, 1964.
- Lange-Eichbaum W., Kurth W.: Genie, Irrsinn und Ruhm, 6. vyd., München - Basel, Reinhardt, 1967.
- Langmeier J., Matějček Z.: Dvě podélné studie o psychomotorickém vývoji v časném věku za zvláštních podmínek. In: Využitie psychológie v socialistickej spoločenskej praxi, Bratislava, 1959, s. 359.
- Langmeier L., Matějček Z.: Psychická deprivace v dětství, 2. vyd., Praha, SZN, 1968.
- Lát J.: Biologické pojetí normality, In: Normalita osobnosti, E. Syřišťová a kol., Praha, Avicenum, 1972.

- Lehtovaara A.*: Zur empirischen Problematik der Begriffe „normal“ und „abweichend“ in der Entwicklungspsychologie, *Ztschr. Psychol.*, 165, 1961, s. 531.
- Lenin V. I.*: Filosofické sešity, Praha, Státní nakl. politické literatury, 1954.
- Leonhard K.*: Psychologische Entwicklung zum Selbstmord. In: Zwingmann Ch. (Ed.): Selbstvernichtung, Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft, 1965, s. 133.
- Leont'jev A. N.*: Problémy psychického vývoje, přel. D. Tollingerová a kol., Praha, SPN, 1966.
- Levandovskij N. G.*: O strukture charaktera, *Voprosy psichologii*, XVI, 1970, s. 51.
- Lienert G. A.*: Die Faktorenstruktur der Intelligenz als Funktion des Neurotizismus, *Ztschr. f. exp. u. angew. Psychologie*, 10, 1963, s. 140.
- Linhart J.*: Ein Beitrag zur Frage objektiver Kriterien der Altersstufe in der geistigen Entwicklung des Kindes, *Ztschr. f. Psychologie*, 165, 1961, s. 16.
- Linhart J.*: Činnost a poznávání, Praha, Academia, 1976.
- Linton R.*: Culture and Mental Disorders, Springfield, Ill., 1956.
- Lipánov P. G.*: K charakteristike suicidalnych dějství psycholnych, *Žurnal nevropatol. i psichiatrii* LXXI, 1971, s. 137.
- Lisle E.*: Du suicide statistique, médecine, historie et législation, Paris, 1856.
- Ljublinskaja A. A.*: Detskaja psichologija, Moskva, Prosveščeniye, 1972.
- Lomov B. F., Osnickij A. K.*: Verojatnostnoje prognozirovanije kak odna iz děterminant něpredname-
rennogo zapominanija, *Novyje issledovanija v psichologii*, 2, 1971, s. 3.
- London J.*: Martin Eden, Praha, SNKLHU, 1955.
- Lorenz K. Z., Hydén H., Penfield W., Magoun H. W., Pribram K. H.*: O biologii učení, Praha, Academia, 1974.
- Lungerhausen E.*: Selbstmorde und Selbstmordversuche bei Studenten, Heidelberg, A. Hüthig, 1968.
- Lurija A. R.*: Razvitije reči i formirovanije psichologičeskich processov, In: *Psichol. Nauka v SSSR*, 1, 1959, s. 516.
- Lurija A. R.*: The Role of Speech in the Regulation of Normal and Abnormal Behavior, New York, Live-
right, 1961.
- Luquet G. H.*: Le dessin enfantin, Paris, Alcan, 1927.
- Machover K.*: Personality and Projection in the Drawing of Human Figure, Springfield, Ch. C. Thomas, 1949.
- Mann Th.*: O Čechovovi, Praha, Čs. spisovatel, 1957.
- Markis L. A.*: K voprosu o suicidalnych pokusenijach u bolnych šizofrenijej, in: *Něvropat. i psichiatrija*, Riga, Min. zdravoočran. Lat. SSR, 1970, s. 353.
- Martonová F.*: Suicidální pokusy, *Čs. psychiatrie*, 60, 1964, s. 97.
- Martonová F.*: Suicidální pokusy v mladších věkových skupinách, *Čs. psychiatrie*, 61, 1965, s. 414.
- Martonová F.*: K otázce vymezení pojmu suicidální pokus. (Záznam přednášky a diskuse z prac. schůze
psychiatrické sekce Purkyňovy spol. ze 4. 1. 1967), *Čs. psychiatrie*, 63, 1967, s. 355.
- Matějček Z.*: Možnosti využití kresebného projevu dítěte v psychologické praxi, *Čs. psychologie*, 1, 1957, s. 53.
- Matějček Z., Dytrych Z., Schüller V.*: Pražská studie o dětech narozených z nechtěného těhotenství, *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 17, 1975, s. 229.
- Mečíř J.*: Sebevražedné jednání dětí raného věku, *Čs. psychiatrie*, 68, 1972, s. 199.
- Meili-Dworetzki G.*: Das Bild des Menschen in der Vorstellung und Darstellung des Kleinkindes, Bern, Huber, 1957.
- Merlin V. S.*: Vzájmootnošeniye tipičnych individuaľnych osobennostej temperamenta, *Voprosy psichologii*, 16, 1970, 1, 21.
- Mogilevskaja G.*: Semejnyj klimat, Moskva, Znaniye, 1973.
- Morselli H.*: Der Selbstmord. Ein Kapitel aus der Moralstatistik, Leipzig, Brockhaus, 1881.
- Mott S. M.*: Mother-father preference, Character and Personality, 5, 1937, s. 302.
- Moustakas C. E.*: Emotional adjustment and the play therapy process, *The J. Genet. Psychol.*, 86, 1955, s. 79.
- Mönks F. Z., Hartrup W. W., De Wit J. (eds.)*: Determinants of Behavioral Development, New York, Academic Press, 1972.
- Mumford J. M., Newton A. V., Ley P.*: Personality, pain perception and pain tolerance, *The British Journal of Psychology*, 64, 1973, s. 105.

- Munsterberg Koppitz E.: Psychological Evalution of Children's Human Figure Drawings, New York, Grune & Stratton, 1968.
- Murphy G.: Personality, New York, Harper, 1947.
- Murray H. E.: Thematic Apperception Test Manual, Cambridge, Massachussets, Harvard University Press, 1943.
- Nathan S.: Body image in chronically obese children as reflected in figure drawings, J. of Personality Assessment, 1973, s. 456.
- Něbylicyn V. D.: Někotoryje voprosy teorij svojstv něrvnoj sistěmy, in: XVIII. meždunarodnyj psichologičeskij kongress, simpozium 9, s. 14, Moskva, 1966.
- Něbylicyn V. D.: K voprosu ob obščich i častnych svojstvach něrvnoj sistěmy, Voprosy psichologii, XIV, 1968, s. 29.
- Němcová Š.: Rozbor dětské kresby s ohledem na deprivační syndrom, Dipl. práce, FF UJEP, kat. psych., Brno, 1971.
- Nesselroade J. R., Reese H. W.: Life-Span Developmental Psychology, Methodological Issues, New York - London, Academic Press, 1973.
- Nevole S., Černý L., Skaličková O.: K otázce sebevražednosti a její prevence, Čs. psychiatrie, 52, 1956, s. 196.
- Nietzsche F.: Tak pravil Zarathustra, Praha, Odeon, 1967.
- Nováková E.: Vžory a ideály dospívající české mládeže, Čs. psychologie, 17, 1973, s. 54.
- Nováková E.: Vžory a ideály adolescentní středoškolské mládeže, Čs. psychologie, 19, 1975, s. 102.
- Nuttin J.: La structure de la personnalité, Paris, Presses universitaires de France, 1965.
- Oléron P.: Intelektová činnost, in: Fraisse-Piaget, Inteligencia, osobnosť, Bratislava, SPN, 1968.
- Osgood C. E., Luriya Z.: A blind analysis of a case of multiple personality using the semantic differential. In: P. O. Davidson, C. G. Costello (ed.), N - 1. Experimental studies of single cases, New York, Van Nostrand Reinhold Co., 1969, s. 61.
- Ott J., Geyer M., Schneemann K.: Mehrdimensionale stationäre Psychotherapie einer Gruppe von Kindern und Jugendlichen nach Suizidversuch. In: Psychiatrie, Neurologie u. med. Psychol., 24, 1972, s. 104.
- Parandowski J.: Alchýmia slova, Bratislava, Tatran, 1972.
- Pardel T., Hrabovský M.: Hodnotové orientácie u študujúcej mládeže a ich vzťah k niektorým osobnostným premenným, Čs. psychologie, 19, 1975, s. 285.
- Parnitzke Ch., Regel H.: Suizidale Handlungen im Kindes- und Jugendalter, Psychiat., Neurologie u. med. Psychol., 24, 1972, s. 528.
- Parnitzke Ch., Regel H.: Selbstvernichtung Jugendlicher bei sozialer Desintegration. In: Psychiat., Neurolog. u. med. Psychol., 25, 1973, s. 606.
- Pavlovič O.: Akcelerácia vývinu a socialistická škola, Bratislava, Veda, vyd. SAV, 1975.
- Payne E.: Musical taste and personality, The British Journal of Psychology, 58, 1967, s. 133.
- Piaget J.: La construction du réel chez l'enfant, Neuchatel, Delachaux et Niestlé, 1937.
- Piaget J.: Psychologie intelligence, přel. F. Jiránek, Praha, SPN, 1966.
- Piaget J.: Nachahmung, Spiel und Traum, Stuttgart, E. Klett, 1969.
- Piaget J.: The Mechanisms of Perception, New York, Basic Books Inc., 1969.
- Piaget J., Inhelderová B.: Psychologie dítěte, přel. E. Vyskočilová, Praha, SPN, 1970.
- Pichot P.: Modèles pathologiques de la personnalité. In: Lagache D. et al.: Les modèles de personnalité en psychologie, Paris, Presses universitaires de France, 1965, s. 55.
- Platonov K. K.: O sisteme psichologii, Moskva, Mysľ, 1972.
- Pöldinger W.: Die Abschätzung der Suizidalität. (Eine medizinisch-psychologische und medizinisch-soziologische Studie.), Bern, Stuttgart, Huber, 1968.
- Pöldinger W.: Der suizidgefährdete Mensch, Österreichische Ärztezeitung, 24, 1969, s. 243.
- Pongratz L. J.: Lehrbuch der klinischen Psychologie, Göttingen, Hogrefe, 1973.
- Popelová J.: Historická dimenze kulturních hodnot, Filozofický časopis, 24, 1976, s. 19.
- Porot M.: L'enfant et les relation familiales, Paris, Presses universitaires de France, 1967.
- Prokop J.: O sebevraždě, Praha, Bursík a Kohout, 1940.
- Prokůpek J.: K problémům psychiatrické diagnostiky při sebevražedných pokusech, Čs. psychiatrie, 64, 1968, s. 77.
- Prokůpek J.: Někteří charakteristiky suicidálního chování v ČSSR, Čs. psychiatrie, 68, 1972, s. 74.

- Příhoda V.*: Ontogeneze lidské psychiky I., Praha, SPN, 1967.
- Read H.*: Výchova uměním, přel. J. Caha, Praha, Odeon, 1967.
- Rembowski J.*: Wiezi uczuciowe w rodzinie, Studium psychologiczne, Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe, 1972.
- Rim Y.*: Valeurs et personnalité, Psychologie, 30, 1971, s. 93.
- Ringel E.*: Der Selbstmord, Abschluss einer krankhaften psychischen Entwicklung, Wien - Düsseldorf, Maudrich, 1953.
- Roback H. B.*: Human Figure Drawings: The Utility in the Clinical Psychologist's Armamentarium for Personality Assessment, Psychological Bulletin, 70, 1968, s. 1.
- Rosenbluh E. S., Owens G. B., Pohler M. J.*: Art preference and personality, The British Journal of Psychology, 63, 1972, s. 441.
- Rost H.*: Bibliographie des Selbstmords, Augsburg, Haas & Grabherr, 1927.
- Rothe R.*: Kindertümliches Zeichnen, Wien - Leipzig, 1929.
- Rubinštejn S. L.*: Osnovy obščej psichologii, Moskva, Učpedgiz, 1946.
- Rubinštejn S. L.*: Bytí a vědomí, Praha, SPN, 1961.
- Rubinštejn S. L.*: Základy obecné psychologie, Praha, Státní pedagogické naklad., 1964.
- Ruzskaja A. G.*: Razvitije vosprijatija formy u dětěj doškolnogo vozrasta. In: Razvitije vosprijatija v ranněm i doškolnom detstve. Red. A. V. Zaporožec a M. I. Lisina, Moskva, Prosveščeniye, 1966.
- Růžicka L.*: Sebevražednost v Československu z hlediska demografického a sociologického, Praha, Academia, 1968.
- Ryšková H.*: Závislost citových vztahů dítěte na některých faktorech rodinného prostředí, disertační práce, FF UJEP, Brno, 1974.
- Sainsbury P.*: Suicide in London, London, Chapman-Hall, 1955.
- Sakulina N. P.*: Značeníje risovanija v sensorom vospitaniji rebjonka—doškolnika. In: Sensoroje vospitanije doškolnikov, red. A. V. Zaporožec a A. P. Usova, Moskva, Izd. APN RSFSR, 1963.
- Scipio W. J. di.*: Divergent thinking: a complex function of interacting dimensions of extraversion-introversion and neuroticism-stability, The British Journal of Psychology, 62, 1971, s. 545.
- Sehringer W.*: Zeichnerische Gestaltungsverfahren. In: Handbuch der Psychologie, Bd. 6, Göttingen, Hogrefe, 1963, s. 706.
- Schaefer E. S.*: Social science contributions to the measurement of parent behavior, Public Health Service, Bethesda Maryland, 1962.
- Sheldon W. H.*: The Varieties of Temperament, New York, Harper, 1942.
- Schipkowensky N.*: Mitgehen und Mitnehmen in den Tod. In: Zwingmann Ch. (Ed.), Selbstvernichtung, Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft, 1965, s. 248.
- Schlange H.*: Der Roboter — statistische Auswertung von 1000 Mann-Zeichnungen, Z. Kinderheilkunde, 1968, s. 114.
- Schlieffen H.*: Der Suizidversuch, Clausthal-Zellerfeld, 1969, disertační práce.
- Schmidt H.-D.*: Allgemeine Entwicklungspsychologie, Berlin, DVW, 1970.
- Schmidt-Durban W.*: Experimentelle Untersuchungen zur Typologie der Wahrnehmung, Neue Psychol. Studien, 1939, 15, 2.
- Schneider K.*: Selbstmordversuche. In: Deutsche med. Wschr., 59, 1933, s. 1389.
- Schneider K.*: Klinische Psychopathologie, Stuttgart, G. Thieme, 1967.
- Schumann U.*: „Harakiri“ — Suizid, Psychiatrie, Neurologie und med. Psychologie, 23, 1971, s. 304.
- Schürer M.*: Intelligence. In: J. Švancara a kol.: Diagnostika psychického vývoje, Avicenum, Praha, 1974.
- Siegel E., Grund H.*: Über den Suizid bei Kindern und Jugendlichen, Psychiat., Neurolog. med. Psychol., 25, 1973, s. 42.
- Singh Amar J.*: Interests, values and personality traits of students specialising in different fields of study in university, The British Journal of Educational Psychology, 39, 1969, s. 90.
- Sontag L. W.*: The history of longitudinal research: Implications for the future, Child Development, 42, 1971, s. 987.
- Spiegelberg W.*: Weshalb wählte Kleopatra den Tod durch Schlangenbiss?, Ägyptolog. Mitteilungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-philologische und historische Klasse, 2, 1925, s. 1.
- Spitz R. A.*: The influence of mother-child relationship and its disturbances. In: K. Soddy (ed.), Mental Health and Infant Development, London, Basic Books, 1955, s. 103.

- Spitz R. A.: The role of ecological factors in emotional development in infancy, *Child Development*, 20, 1949, s. 145.
- Stachová J.: Úloha metafory ve vědeckém poznání, *Filosofický časopis*, 18, 1970, s. 456.
- Stengel E.: Selbstmord und Selbstmordversuch, in: *Psychiatrie der Gegenwart III: Soziale und angewandte Psychiatrie*, Berlin-Göttingen-Heidelberg, 1961, s. 51.
- Stengel E.: Grundsätzliches zum Selbstmordproblem. In: Ringel E. a kol.: *Selbstmordverhütung*, Bern-Stuttgart-Wien, Huber, 1969, s. 9.
- Stern E.: *Die Tests in der klinischen Psychologie I*, Zürich, Rascher Vrlg., 1954.
- Stolovič L. N.: Axiologický přístup v estetice, *Filosofický časopis*, 24, 1976, s. 72.
- Stolz L. M.: *Father Relations of War Born Children*, California, Stanford University Press, 1954.
- Stone I.: *Námořník na koni (Život Jacka Londona)*, Praha, Toužimský a Moravec, 1941.
- Stríženec M.: *Psychológia a kybernetika*, Bratislava, Vyd. SAV, 1966.
- Suchodolskij G. V., Baranova L. A.: Analitičeskaja forma škaly dlja ocenki vozrastnyh izmenenij intěllekta. In: *Eksperimentalnaja i prokladnaja psihologija*, Leningrad, Izd. Leningrad. univerzیتeta, 1973, s. 83.
- Sully J.: *Studies of Childhood*, London, 1896.
- Sutton-Smith B., Roberts J. M.: Rubrics of competitive behavior, *Journal of Genetic Psychol.*, 1964, 105, s. 13.
- Swensen C. H.: Empirical evolutions of Human Figure Drawings, *Psychological Bulletin*, 70, 1968.
- Syřiřtřová E. a kol.: *Normalita osobnosti*, Praha, Avicenum, 1972.
- Široký H., Capponi V.: K suicidální mentalitě v mladém věku, *Čs. psychologie*, 13, 1969, s. 122.
- Šorochova E. V.: *Metodologičeskije i teoretičeskije problemy psihologii*, Moskva, Nauka, 1969.
- Švancara J.: Aktuální otázky dlouhodobého sledování psychického vývoje, *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 10, 1975, s. 338.
- Švancara J.: Aktuální problémy longitudinálních výzkumů, *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 11, 1976, s. 387.
- Švancara J.: Ontogeneze mravního poznání a hodnocení. In: *Mravní vývoj dítěte v socialismu*, Praha, Academia, 1977, s. 82.
- Švancara a kol.: *Diagnostika psychického vývoje*, 2. vyd., Praha, Avicenum, 1974.
- Švancara J., Elithorn A.: A longitudinal study of perceptual problem solving skills in children. 2nd Prague Conference on Psychology of Human Learning and Problem Solving, Praha, UK, 1975, s. 516.
- Švancara J., Směkal V.: Metodologické problémy ontogenetických výzkumů v psihologii, *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 1, 1966, s. 16.
- Švancara J., Švancarová L.: Znaky organicity v dětské kresbě, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské university*, B 11, 1964, s. 516.
- Švancarová L.: Intraindividuální variabilita vývoje dětské kresby v longitudinálním zkoumání, *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 10, 1975, s. 441.
- Švancarová L., Švancara J.: Longitudinální sledování vývoje dětské kresby, *Čs. psychologie*, 1972, s. 1.
- Švancarová L., Švancara J.: Mravní hodnocení jedenáctiletých dětí, *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 9, 1974, s. 415.
- Těplov B. M.: Někotoryje voprosy izučenija obščich tipov vysšej něrvnoj dějatělnosti čeloveka i životnyh. In: *Tipologičeskije osobennosti vysšej něrvnoj dějatělnosti čeloveka*, Moskva, Izd. pedagogičeskich nauk, 1956, s. 5.
- Thomae H. (Ed.): *Handbuch der Psychologie in 12 Bd.*, 3. Bd. *Entwicklungspsychologie*, Göttingen, Hogrefe, 1959.
- Thomas K.: *Handbuch der Selbstmordverhütung*, Stuttgart, Enke, 1964.
- Tiller P. O.: Father absence and personality development in sailor families, *Nordisk Psychologi Monograph Series*, n. 9, 1958, s. 115.
- Toman W.: Family constellation of divorced and married couples, *J. Individ. Psychology*, 18, 1962, s. 48.
- Tříska K.: Duševní vývoj dítěte v školním a předškolním věku, *Activitas nerv. superior*, 2, 1960, s. 82.
- Tugarinov V. P.: *Duchovnyje cennosti čeloveka*, Sovetskaja pedagogika, 1966, s. 24.
- Tugarinov V. P.: *Teorija cennostej v marksizme*, Leningrad, Izd. Leningrad. univerzیتeta, 1968.
- Tvrđý J.: *Průvodce dějinami evropské filosofie*, Brno, Komenium, 1947.
- Udovenko N. I.: Hodnotový smysl přednosti společenského před osobním jako zákonitosti společenského života, *Filosofický časopis*, 24, 1976, s. 42.

- Uždil J.: Výtvarný projev a výchova, Praha, SPN, 1974.
- Válková Z.: Nový způsob vyšetřování rodinných vztahů dítěte, Čs. psychiatrie, 4, 1959, s. 254.
- Vančurová E.: Některé otázky emocionality a sociability dětí předškolního věku, Čs. pediatrie, 17, 1962, s. 628.
- Vančurová-Fragnerová E.: Vztahy mezi sourozenci, Praha SPN, 1966.
- Vaněk J.: Ekonomické, biologické a psychologické zdůvodnění periodizačního schématu československého dítěte a mládeže. In: Sborník VŠP v Olomouci, Pedagogika a psychologie, č. 5, 1959.
- Váross M.: Úvod do axiologie, Bratislava, Epona, 1970.
- Váross M.: K dialektice poznávání a hodnotení, Filozofia, 25, 1970a.
- Vasilenko L. D.: Psychologičeskije simptomokompleksy, obuslovlennye podvižnosťju nervnyh procesov. In: Tipologičeskije issledovanija po psichologii ličnosti, Perm, Izd. permskogo universiteta, 1967.
- Venger A. A.: Někotoryje o. čbennosti formirovanija vosprijatija v uslovijach zaděržki rečevogo razvitija (na matěriale gluchich dětěj). In: Formirovanije vosprijatija u doškolnika, red. A. V. Zaporožec a L. A. Venger, Moskva, Prosveščenie, 1968.
- Venger L. A.: Vnímání a učení v předškolním věku, Praha, SPN, 1975.
- Viewegh J.: K některým problémům motivace bilančního suicidálního jednání, Čs. psychologie, 13, 1969, s. 590.
- Viewegh J.: K užití osobních dokumentů v psychologii, Čs. psychologie, 16, 1972, s. 363.
- Viewegh J.: Sebevražda z aspektu interpersonální situace. In: Sborník prací fil. fakulty brněnské university, I 8, 1973, s. 153.
- Viewegh J.: Psychologický aspekt sebevraždy se zvláštním zřetelem k suicidálnímu jednání tvůrčí osobnosti, Brno, kandidátská disertační práce, nepubl., 1973a, 277 s.
- Viewegh J.: Teoretická východiska výzkumu fantazie, Čs. psychologie, 19, 1975, s. 281.
- Viewegh J.: Tvůrčí fantazie z hlediska psychologie osobnosti. In: Sborník „Výchova k tvořivosti v přípravě vědeckotechnických pracovníků“, Praha ČVTS, 1975a, s. 153.
- Viewegh J.: Tvůrčí činnost a problém hodnot, Čs. psychologie, 20, 1976, s. 545.
- Vodáková A., Holda D.: Metodologické problémy výzkumu hodnotových orientací (modelu D.O.S.A.), Sociologický časopis VI, 1970, s. 498.
- Vollmer H.: The grandmother: a problem in child rearing, Amer. J. Orthopsychiat., 7, 1937, s. 378.
- Voráček F.: Možnost života (Otázky kolem sebevražd), Praha, Naše vojsko, 1967.
- Vygotskij L. S.: Myšlení a řeč, Praha, SPN, 1971.
- Waage G.: Selbstmordversuche bei Kindern und Jugendlichen, Basel-New York, S. Karger, 1966.
- Wagner K. G., Heberlein M., Brestrich M.: Zátěžové faktory u batolat různé vývojové úrovně, Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 9, 1974, s. 115.
- Wallon H., Lurçat L.: Le dessin du personnage par l'enfant: ses étapes et ses mutations, Enfance, 1958, s. 177.
- Weise K., Thom A.: Ist der Begriff der „psychischen Krankheit“ ein Mythos?, Psychiatrie, Neurologie u. med. Psychologie, 25, 1973, s. 641.
- Wendeler J.: Extraversion, neurotische Tendenz und Leistungsmotivation, Diagnostica, XV, 1969, s. 22.
- Werner H.: Einführung in die Entwicklungspsychologie, 4. vyd., München, J. A. Barth, 1970.
- Wewetzer K.-H.: Zum Problem der Systematik psychogener Störungen aus persönlichkeits-theoretischer Sicht. In: Förster E., Wewetzer K.-H. (Ed.), Systematik der psychogenen Störungen, Bern, Huber, 1968.
- Wiener N.: Kybernetika a společnost, Praha, ČSAV, 1963.
- Wieners W.: Veranlassung und Untersützung zum Selbstmord, Bonn, Rheinische Fr. Wilhelms-Universität, Diss., 1958.
- Wojnar I.: L'art comme instrument pédagogique integral, Paris, 1970.
- Wolman B. B. (ed.): Handbook of Clinical Psychology, New York, McGraw-Hill Book Comp., 1965.
- Zaporožec A. V.: Někotoryje psihologičeskije voprosy sensorogo vosprijatija v rannem i doškolnom dětstve. In: „Senzornoje vospitanije doškolnikov“, Moskva, Izd. APN RSFSR, 1963.
- Zaporožec A. V.: Razvitije vosprijatija i dějatělnosti. In: XVIII. Meždunarodnyj psihologičeskij kongress. Simpozium 30., Moskva, 1966.
- Zaporožec A. V., Nerovič J. A.: K voprosu o genezii funkci i strukture emocionalnyh peocesov i rebjonka, Voprosy psichologii, 6, 1974, s. 60.

- Zaporožec A. V., Zinčenko V. P., Venger L. A., Ruzskaja A. G.*: *Vosprijatije i dejstvije*, Moskva, Izd. Prosveščeniye, 1967.
- Zazzo R.*: Sur le postulat de la comparabilité dans la méthode de jumeaux, *Acta Genet. Med. Gemell.*, 4, 1955, s. 180.
- Zazzo R.*: *Les jumeaux*, 1—2., Paris, Presses universitaires de France, 1960.
- Zemanová A.*: Změny některých parametrů kresby lidské postavy u dětí 1. až 5. postupného ročníku se zřetelem k poruchovému vývoji, Dipl. práce, FF UJEP, katedra psychologie, Brno, 1971.
- Zeppelin Ilka S.*: Die Variablen der Holtzman Inkblot Technique in ihrer Beziehung zur Introversion und Extraversion, Bern-Stuttgart, H. Huber, 1966.
- Ziemska M.*: Modele postaw rodzicielskich. Znaczenie różnych typów postaw rodzicielskich dla rozwoju dziecka, *Zagadnienia Wychowacza*, 1, 1969b, s. 13.
- Zinčenko V. P.*: Vergiles N. Ju.: *Utváření visuálního obrazu*, Praha, Academia, 1975.
- Zwingmann Ch.*: *Selbstvernichtung*, Frankfurt a. M., Akademische Verlagsgesellschaft, 1965.

Rejstřík jmenný

Adamovič, K. 137, 303
Aksarinová, N. M. 12
Allen, J. 18, 306
Allport, G. W. 130, 200, 201, 203,
215, 262, 303
Amthauer, R. 23
Anaňjev, B. G. 14, 15, 303
Anastasiová, A. 18
Andrejevová, G. M. 255, 303
Angelov, S. 255, 257, 303
Anthony, J. 22, 68, 69, 92
Aristoteles 268, 298, 303
Arnheim (Arnchejm), R. 95, 113, 303
Ausubel, D. P. 82
Avdějev, M. 185, 194, 303

Babák, E. 13
Baer, R. 284, 303
Bach, G. R. 65, 303
Bakalář, E. 255, 256, 303
Baldwin, A. L. 160
Ballachey, E. L. 307
Baltes, P. B. 20, 21, 28, 303, 305
Balthazar, E. E. 82
Bandura, A. 134
Bánhegyi, F. 30, 32, 53, 65, 303
Baranova, L. A. 17, 311
Bartko, D. 30
Bateson, G. 130
Baumgartenová, F. 68
Bayley(ová), N. 18, 137, 303
Beall, L. 183, 303
Becker, E. 134
Begiašvili, A. F. 260, 300, 301, 303
Bechtěrev, V. M. 12, 160
Bell, R. G. 31, 303
Bene(ová), E. 22, 68, 69, 92
Berger, R. 112, 303
Bertalanffy, L. von 18, 303
Bibanovová, E. G. 60
Blažek, F. 109, 303
Blonskij, P. P. 12
Boguslavskaja, Z. M. 96, 303
Bohm, E. 296, 303

Bojanovský, J. 183, 303
Boor, W. de 279, 304
Borden, B. 67, 304
Borzová, E. 31, 304
Bossard, J. H. S. 67, 304
Bouda, A. 160
Bouchal, M. 137
Bouchalová, M. 21
Bowlby, J. 12, 64, 304
Božovičová, L. 68, 304
Brablcová, V. 30
Brestrich, M. 30, 312
Britsch, G. 95, 304
Brodbeck, A. J. 90
Brown, E. 97, 160
Brunecký, Z. 138
Brunet(ová), O. 22, 24, 25
Brušlinskij, A. V. 117
Bühler, Ch. 11
Bühler, K. 95, 304
Burckhardt, J. 267
Burt, C. 112, 160
Buss, J. L. 20

Capponi, V. 184, 311
Carmichael, L. 304
Cattell, R. B. 19, 20, 186—189, 193, 194, 203,
210, 214—216, 218, 221, 304
Claparède, E. 12, 160
Clark, A. D. B. 18
Cohen, R. 217, 235, 304
Cole, L. 90, 304
Cook, N. G. 272
Cooke, E. 160
Cooper, D. 134
Coopersmith, S. 23, 30, 304
Cronbach, L. 138, 304
Crumbaugh, J. 186, 194
Crutchfield, R. S. 128, 307

Čáda, F. 160
Čechov, A. P. 263
Čermák, R. 160
Černý, L. 30, 275, 276, 304, 309

- Dalton, R. H. 67, 304
 Darwin, Ch. 12, 96
 Deshaies, G. 268, 284, 304
 Desternis, O. 31
 De Wit, J. 308
 Dietrich, G. 296, 304
 Dlabačová, E. 162, 304
 Dobrotka, G. 276, 304
 Dostojevskij, F. M. 284
 Dubitscher, F. 266, 268, 279, 304
 Dúbravová, K. 162, 304
 Dunovský, J. 30
 Durkheim, E. 291, 304
 Dytrych, Z. 30, 63, 68, 69, 184, 273, 304, 308

 Ebbinghaus, H. 212, 213
 Edwards, A. L. 139
 Eisenberg, L. 59
 Elithorn, A. 22, 23, 117, 118, 123, 304, 313
 Elkonin, D. B. 12
 Ellenberger, H. 266, 267, 304
 Emerich, W. 64, 304
 Erickson, M. H. 130
 Ewert, O. M. 295, 296, 304
 Eysenck, H. J. 135, 138, 204, 205, 207, 208, 210–219, 222, 223, 235, 304, 305
 Eysenck, S. B. G. 222, 305

 Fahrenberg, J. 129
 Farberow, N. L. 183
 Fernandez, D. 262, 305
 Feudel, P. 277, 281, 305
 Fischbein, E. 117
 Fischer, J. 30
 Fišera, I. 255, 305
 Flerinová, E. A. 95, 96, 305
 Földesi, T. 255, 305
 Foley, P. 18
 Fraisse, P. 193
 Frankl, V. E. 185, 186, 305
 Freud, S. 296, 305

 Galilei, G. 183
 Galperin, P. Ja. 16, 113
 Garrison, K. C. 62, 305
 Gaupp, R. 185, 281–283, 305
 Gebhardt(ová), R. 217, 220, 235, 305
 Gegesi Kiss, P. 63, 305
 Gesell, A. 12
 Getzels, J. W. 138, 305
 Geyer, M. 277, 309
 Gindělevič, K. Ch. 272, 278, 305
 Goethe, J. W. 284
 Golaszewska, M. 255, 305
 Golomb(ová), C. 112, 113, 305

 Goodenoug(ová), F. L. 22, 98, 160, 161, 169, 305
 Gorceix, A. 185, 305
 Gottschaldt, K. 12, 305
 Goulet, L. R. 21, 305
 Graumann, C. F. 203, 204, 256, 305
 Gregori, R. L. 113
 Grej (Gray), I. A. 218, 305
 Grindley, P. F. 113
 Gross, O. 212
 Gruhle, H. 277, 305
 Grund, H. 275, 276, 310
 Gueneau de Montbeillard, Ph. 11
 Guilford, J. P. 204, 207, 208, 214–216, 220–222, 305
 Gulian, C. I. 255, 305
 Guthke, J. 16

 Haas, L. 184, 292, 293, 304, 305
 Haffter, C. 267, 306
 Halbwachs, M. 291, 306
 Hall, I. N. 90, 304
 Hammer, E. F. 161, 306
 Harari, H. 128
 Harris, D. B. 22, 95, 98, 112, 160, 161, 169 306
 Hartrup, W. W. 308
 Hartshorne, H. 200, 201, 306
 Heberlein, M. 30, 312
 Hegesias, 183, 268
 Herrmann, Th. 199, 203, 306
 Heston, J. C. 62, 306
 Heveroch, A. 135
 Heymans, G. 212
 Hindley, C. B. 28, 306
 Hippokrates 211
 Hlavová, B. 255, 306
 Hlavsá, J. 299, 306
 Hodovský, I. 255, 257, 306
 Hofírek, M. 169, 306
 Hofmanová, S. 255, 257, 259, 306
 Hofstätter, R. 132
 Hoche, H. 280, 306
 Holda, D. 255, 312
 Holub, V. 31, 163, 306
 Homola, M. 63, 65, 67, 306
 Honzik(ová), M. P. 18, 306
 Horáčková, E. 32
 Horkovič, G. 114, 307
 Horneyová, K. 131
 Hornowski, B. 160, 306
 Hrabák, J. 301, 302, 306
 Hrabovský, M. 255, 309
 Huláková, M. 255, 306
 Hume, D. 268

- Hünich, F. A. 284, 306
Hurlock(ová), E. B. 60—62, 67, 90, 306
Hus, J. 183
Hyden, H. 308
- Charčev, A. G. 30, 306
Charlesworth, W. R. 117
Chlup, O. 160
Chmelař, V. 8, 13, 18, 95, 306
Chodurová, A. 305
- Ignat'jev, E. I. 95, 306
Inhelderová, B. 95, 309
- Jackson, P. W. 138, 305
Jaensch, E. 207, 212
Jagunkovová, V. P. 295, 306
Janet, P. 213
Janota, O. 184, 271, 306
Jaspers, K. 210
Jensen, A. R. 138, 306
Jersild, A. T. 62, 306
Jirásek, J. 112, 306
Johnson, J. 307
Jordan, F. 212
Jung, C. G. 212—214, 306
Jurovský, A. 13
Justin, F. 59, 306
- Kandinskij, V. V. 95
Kant, I. 268
Kapalín, V. 14, 28, 31, 306
Kapas, J. 12
Karlavaris, B. 95, 112, 306
Kasatkin, N. I. 12
Kastelová, D. 255, 306
Kellogg(ová), R. 95, 306
Kelly, G. 128
Kent, E. 64, 306
Kerschensteiner, G. 160
Keupp, H. 134, 306
Kion, D. 274, 306
Klages, L. 220, 306
Klee, P. 95
Kleopatra 267
Klíma, L. 182
Klix, F. 117
Kocourková, J. 7, 181, 193
Koch, J. 30, 31, 53, 306
Kolaříková, O. 6, 199, 202, 203, 207, 212, 214, 217, 220—222, 225, 239, 242, 307
Kolářiková, L. 15
Kolejková, A. 5, 25, 27, 59, 60, 66, 69, 71, 83, 84, 89, 307
Konečná, O. 139
- Konečný, R. 6, 22, 30, 95, 127, 137, 162, 164, 170, 181, 193, 307
Kopřiva, K. 255, 307
Kotásková, J. 14, 28, 30—32, 53, 137, 138, 157, 158, 306, 307
Kováč, B. 95, 114, 307
Kováč, D. 23, 307
Kovač, P. 255, 257, 307
Kovalev, A. G. 221, 307
Kraepelin, E. 214
Kratina, F. 13
Krech, D. 128, 307
Kretschmer, E. 207, 212—214, 218, 307
Krose, H. A. 267, 307
Kubička, L. 30, 53, 85, 255, 307
Kuklinková, T. 255, 256, 307
Kulhánek, S. 160
Kurth, W. 262, 307
Kysilková, H. 6, 159
- Lagache, D. 207, 307
Lange, E. 274, 307
Lange-Eichbaum, W. 262, 307
Langmeier, J. 13, 30, 31, 53, 64, 307
Langmeierová, D. 30
Lát, J. 127, 128, 130, 132, 307
Lehtovaara, A. 129, 308
Lenin, V. I. 298, 300, 308
Leonhard, K. 279, 282—284, 308
Leont'jev, A. N. 12, 96, 308
Levandovskij, N. G. 220, 308
Levey, A. 217, 222, 305
Levitov, N. D. 12
Ley, P. 217, 308
Lézine(ová), I. 22, 24, 25
Lieberman, L. P. 305
Lienert, G. A. 217, 220, 235, 308
Linhart, J. 13, 97, 117, 308
Linton, R. 128, 308
Lipanov, P. G. 277, 308
Lisle, E. 267, 308
Ljublinskaja, A. A. 12, 60, 62, 67, 308
Lomov, B. F. 117, 308
London, J. 263, 264, 284, 308
Lorenz, K. Z. 96, 308
Lowenfeld, V. 112
Lucia, L. A. de 90, 304
Lukášová, L. 13
Lukavský, C. 117
Lungerhausen, E. 276, 308
Luquet, G. H. 96, 308
Lurcat, L. 96, 312
Luria, Z. 17, 309
Lurija, A. R. 12, 308

- Macfarlane, J. W. 18, 306
 Magoun, H. W. 308
 Maholick, R. 186, 194
 Máchová, J. 30, 32
 Machover(ová), K. 95, 160, 161, 308
 Maller, J. B. 200, 306
 Mann, Th. 263, 308
 Markis, L. A. 278, 308
 Martonová, F. 183, 272, 277, 279, 308
 Maslow, A. H. 129, 130
 Matějček, Z. 13, 30, 31, 53, 63, 64, 68, 69, 162, 307, 308
 May, M. 200, 306
 Mazálková, J. 5, 27, 30, 316
 McDavid, J. W. 128
 McGrath, J. M. 128
 McGuitty, L. 25
 Meadová, M. 128
 Mečíř, J. 288, 308
 Meili, R. 23
 Meili-Dworetzki(á), G. 95, 97, 112, 113, 308
 Menčinskaja, N. A. 12
 Merlin, V. S. 212, 218, 308
 Merrill(ová), M. A. 22–24, 28, 122, 139
 Michaux, L. 31
 Mogilevskaja, G. 30, 63, 308
 Mönks, F. Z. 28, 29, 308
 Montesquieu, Ch. 268
 Montmollin, G. de 307
 Morselli, H. 266, 308
 Morus, Th. 268
 Mott, S. M. 64, 308
 Moustakas, C. E. 61, 62, 308
 Mumford, J. M. 217, 308
 Munsterberg(ová)-Koppitz(ová), E. 95, 309
 Murphy, G. 62, 309
 Murray, H. E. 296, 309

 Nathan(ová), S. 114, 309
 Něbylicyn, V. D. 199, 212, 309
 Němcová, Š. 170, 309
 Nerovič, J. A. 312
 Nesselroade, J. R. 20, 28, 309
 Nevole, S. 278, 309
 Newcomb, T. M. 128
 Newton, A. V. 217, 308
 Nietzsche, F. 268, 284, 309
 Nováková, E. 255, 309
 Nuttin, J. 201, 202, 204, 309

 Odbert, H. S. 203, 215, 303
 Oléron, P. 137, 309
 Omelka, F. 109
 Ondrůjová, L. 160
 Osecká, L. 6, 137

 Osecký, P. 32, 165, 223
 Osgood, Ch. E. 17, 309
 Osnickij, A. K. 117, 308
 Ott, J. 277, 309
 Owens, G. B. 310
 Ozereckij, N. 12

 Parandowski, J. 297, 309
 Pardel, T. 255, 309
 Parnitzke, Ch. 276, 309
 Pávek, F. 30
 Pavlov, I. P. 194, 199, 207, 212, 213, 218
 Pavlovič, O. 95, 309
 Pavlovkin, M. 137
 Payne, E. 217, 309
 Penfield, W. 308
 Perez, M. B. 160
 Pfahler, G. 212
 Piaget, J. 16, 95, 96, 113, 115, 138, 193, 309
 Pichot, P. 208, 210, 211, 307, 309
 Platón 268
 Platonov, K. K. 220, 221, 309
 Pohler, M. J. 310
 Pöldinger, W. 277, 278, 292, 309
 Pongratz, L. J. 128–131, 309
 Popelová, J. 255, 309
 Porot, M. 64, 309
 Preyer, W. T. 12
 Pribram, K. H. 96, 308
 Prokop, J. 278, 279, 281, 309
 Prokopec, M. 14, 28, 31, 306
 Prokůpek, J. 184, 271, 272, 277, 278, 280, 294, 309
 Příhoda, V. 13, 62, 310
 Puškin, V. N. 117

 Raven, J. C. 22, 122, 317
 Read, H. 95, 112, 310
 Reese, H. W. 20, 309
 Regel, H. 276, 309
 Rembowski, J. 64, 66, 67, 69, 85, 88–92, 310
 Ricci, C. 160
 Rim, Y. 217, 310
 Ringel, E. 278, 279, 310
 Roback, H. B. 95, 161, 310
 Roberts, J. M. 31, 311
 Roe-Siegelman, M. A. 63
 Rogers, O. R. 130, 133
 Rohracher, H. 296
 Rorschach, H. 185, 296
 Rosenbluh, E. S. 217, 310
 Rosenthal, T. L. 82
 Rosenzweig, S. 22, 186, 189, 190, 192, 194
 Rost, H. 266, 284, 310
 Rostohar, M. 13, 15

Rothe, R. 112, 310
Rubinštejn, S. L. 11, 200, 220, 291, 297, 298, 310
Ruzskaja, A. G. 96, 113, 310, 313
Růžička, L. 268, 310
Ryšková, H. 65–67, 310

Sainsbury, P. 272, 310
Sakulina(ová), N. P. 96, 310
Scipio, W. J. de 217, 310
Sehringer, W. 95, 310
Selg, H. 129
Semotán, J. 184, 304
Sheldon, W. H. 213, 310
Shneidman, E. S. 183
Schaefer, E. S. 63, 310
Schaffer, H. R. 12
Scheier, I. H. 304
Schipkowensky, N. 277, 310
Schlange(ová), H. 114, 310
Schlieffen, H. 183, 185, 272, 292, 310
Schmidt, H. D. 15, 310
Schmidt-Durban, W. 296, 310
Schneemann, K. 309
Schneider, K. 208, 277, 310
Schopenhauer, A. 182
Schüller, V. 30, 63, 68, 69, 308
Schumann, U. 267, 310
Schürer, M. 137, 139, 310
Siegel, E. 275, 276, 310
Singh Amar, J. 217, 310
Skála, J. 30
Skaličková, O. 309
Slovjaková, T. 137, 303
Smékal, V. 11, 28, 311
Sokrates 183, 268
Sontag, L. W. 28, 310
Sovák, M. 30
Spiegelberg, W. 267, 310
Spitz, R. A. 12, 60, 310, 311
Stachová, J. 302, 311
Stengel, E. 271–273, 311
Stern, E. 68, 311
Stern, W. 12
Stolovič, L. N. 255, 311
Stolz, L. M. 65, 311
Stone, I. 264, 311
Stríženec, M. 95, 311
Strnad, E. 160
Stržínková, B. 13
Suchodolskij, G. V. 17, 311
Sullivan, H. S. 130, 131, 135
Sully, J. 96, 160, 311
Sutton-Smith, B. 31, 311
Swensen, C. H. 161, 311
Swinburne, A. Ch. 284

Syřištová, E. 127, 130–132, 311
Szasz, T. S. 134, 135

Šanda, J. 13
Šcelovanov, M. N. 12
Šestakov, V. P. 113
Široký, H. 184, 311
Šorochova, E. V. 14, 311
Švancara, J. 5, 11, 22, 27, 28, 31, 63, 98, 102,
112, 114, 117, 137, 162, 163, 304, 306, 311
Švancarová, L. 5, 27, 28, 95, 98, 102, 112, 114,
311

Taylor(ová), A. 186, 192, 194
Těplov, B. M. 199, 212, 311
Terman, L. 12, 22–24, 28, 122, 129, 139
Thibaut, J. 128
Thom, A. 135, 312
Thomae, H. 13, 311
Thomas, K. 278, 279, 311
Thorndike, E. 18
Tiedemann, D. 12
Tichomirov, O. K. 117
Tiller, P. O. 65, 311
Toman, W. 64, 311
Toufar, A. 95
Tramer, M. 68
Trnka, M. 30
Tříška, K. 13, 311
Tugarinov, V. P. 255, 311
Tvrdý, J. 268, 311

Udovenko, N. I. 255, 311
Ullmann, L. P. 134
Uždil, J. 95, 112, 312

Válková, Z. 68, 312
Vančurová-Fragnerová, E. 30, 62, 85, 312
Vaněk, J. 13, 312
Váross, M. 255, 258, 312
Vasilenko(vá), L. D. 213, 218, 235, 312
Venger, L. A. 95–97, 113, 115, 122, 312, 313
Venger(ová), A. A. 96, 312
Vergiles, N. Ju. 95, 113
Vernon, P. E. 204, 208
Viewegh, J. 6, 7, 182, 185, 255, 262, 266, 274,
280, 281, 289, 293, 295, 312
Vláčil, J. 255, 305
Vodáková, A. 255, 312
Vollmer, H. 67, 312
Voltaire, A. 268
Vondráček, V. 183
Voráček, F. 267, 312
Vygotskij, L. S. 12, 95, 96, 312

Waage, G. 183, 276, 312

Wagner, K. G. 30, 312

Wallon, H. 96, 312

Walter, H. 296, 304

Wechsler, D. 17, 18, 22, 108, 185, 193, 194

Weinman, J. 117, 304

Weise, K. 135, 312

Wendeler, J. 217, 312

Werner, H. 95, 312

Wewetzer, K. H. 208, 215, 312

Wickes, G. 30

Wiener, N. 95, 312

Wieners, W. 274, 312

Wiersma, E. 212

Wigger, M. 30

Wittemann, K. 217, 235, 304

Wojnar(ová), I. 95, 312

Wolff, Ch. 295, 296

Wolman, B. B. 127, 131, 312

Wolpe, J. 135

Wundt, W. 212, 213, 255, 296

Wünschová, B. 305

Yela, M. 307

Záhorský, T. 303

Zaporožec, A. V. 60, 96, 113, 312, 313

Zazzo, R. 12, 22, 313

Zemanová, A. 169, 313

Zeppelin Ilka, S. 234, 313

Ziemska, M. 63, 313

Zimbacca, N. 185, 305

Zimmerman, W. S. 216

Zinčenko, V. P. 95, 96, 113, 122, 313

Zwingmann, Ch. 266, 279, 281, 285, 313

Rejstřík věcný

abnormalita 127, 129–132, 134–136
abnormálnost (viz abnormalita)
abnormita (viz abnormalita)
adaptace sociální 27, 30–34, 44–45, 48–54
agrese (viz agresivita)
agresivita 43, 49, 55, 275, 289–291
akcelerace 16, 53
aktivita 43, 52–53, 55
– suicidální 184, 194–195
analýza
– faktorová 20, 23, 26, 139, 148, 158
– komparativní 96, 112
– kondicionální 16
– průřezová 13
anomálie 135–136
anomální kresebné znaky 170
autoagrese suicidální 289–291
autobiografické záznamy (viz záznamy autobio-
grafické)

blud 181
bludiště (viz test bludišťový)
bludišťové úkoly (viz test bludišťový)

Centre International de l'Enfance 13, 22
citové projevy 34, 53–54
citové reakce 60–61
citové vztahy (viz vztahy citové)
city 59, 67, 85–94

činnost 16–17

darwinismus sociální
– názor na sebevraždu 266
dědičnost a prostředí 138
deprivace 12, 14
diferenciace 97–98, 114
dlouhodobé zkoumání vývoje (viz výzkum lon-
gitudinální)
dotazníky 22–23

emancipace fantazijní 298–299
emoce (viz city)

epilepsie 163
etalony senzorické 96–97
experiment bludišťový (viz test bludišťový)
extrapunitivita 192
extraverze 220–221, 227–234, 253
– primární faktory 222–223
– primární rysy 217
– psychopatologické aspekty 213–216

faktorová analýza (viz analýza faktorová)
faktorové modely osobnosti
– psychopatologické aspekty 213–216
fantazie 43, 56, 295–302
– anticipační funkce 299
– a projekční testy osobnosti 296
– a tvořivost 298–299
– a výzkum osobnosti 296–297
– epifenomenální pojetí 295–297
– experimentální výzkum 296
– kognitivistické pojetí 297
– odrazová funkce 297–299
– primární a sekundární funkce 298–299
– psychoanalytické pojetí 296–297
– vztah k paměti, představám a myšlení 295–297
fantazijní „prostor“ 300–302
filozofie 260
frustrace existenciální 185–186, 194

genotyp 138

hodnocení 127, 255–265
– mravní 27
– psychologický výzkum 255–256
– psychosociální význam 293
hodnotová rovnováha 261–263, 276
hodnoty estetické 256

charakterizace osobnosti
– Graumannovo schéma modů 203–204

ideál 131
impunitivita 192
iniciativa 44–45, 57

- integrace 96–98, 114
- intelekt 137
 - poruchy 163
- inteligence 17–18, 59, 137–139, 157–158
 - obecná 122, 194
- intelligenční kvocient 17–18
- interiorizace 96–97
- intrapunitivita 192
- introspekce 12
- introverze 221, 244, 246
 - psychopatologické aspekty 213–215
- jednání sebevražedné
 - demonstrativní 182, 270
 - impulsivní 181, 283
 - zkratkové 181, 283
- konformnost 43
- konotace a denotace 300–302
- kreativita (viz tvůrčí činnost)
- kresba
 - dětská 95, 98–99, 159–162,
 - – kritické a experimentální studie 161
 - – projektivní užití 161
 - lidské postavy (viz také test – Kresba lidské postavy) 98, 134, 164–165
 - – epileptického dítěte 159, 162
 - – historický přehled studií 159–162
 - – zdravého dítěte 159–164
- kresebný projev dětí
 - epileptických 162, 169, 180
 - s organickými lézemi 162
 - s psychickými poruchami 162
 - vzhledem k pohlaví 164–169, 180
 - vzhledem k věku 164–169, 180
 - zdravých 164–169, 180
- labilita emoční 193
- lateralita 114
- linka důvěry 294
- longitudinální výzkum (viz v. longitudinální)
- mentální úroveň (viz inteligence)
- metafora
 - ve vztahu k fantazii 300–302
- metoda
 - ZIKO (Kolaříková) 221–223, 249–252
- metody
 - experimentální psychologické 22–23
 - projektivní 68
 - průřezové 17
- model
 - duševní nemoci 135
 - etalonový 97
 - homeostatický 132
 - normativní rovnováhy 132
 - vnitřní 96
- modely
 - pravděpodobnostní 117
 - vývojové 18–21
- motiv 128
- motivace suicidální 181, 183, 185–186, 282
 - u nedospělých osob 276–277
 - struktura 281–284
 - úloha v suicidálním vývoji 282–284
- myšlení strategické 117
- nadnormální 129
- narození dětí
 - pořadí 67
- nenormálnost 130
- negativismus 61
- neuroticismus 211, 214–217, 220–221, 253–254
 - diferenční charakteristiky 220
 - primární faktory 222–223
 - primární rysy 217
- neuróza 208–209, 217
 - u dětí 30
- norma 127–136
 - funkční 128, 136
 - postulovaná 130
 - sociokulturní 136
 - statistická 127–129, 136
 - věková 17
- normalita 127–136
 - sociokulturní 128
 - statistická 128
 - subjektivní 128
- normální 129–130
- objekt (viz subjekt a objekt)
- objektivace 260–261
- obraz tělesný 161
- ontogeneze 95
 - psychiky 15
- osobní dokumenty 262
- osobnost 95, 132–136, 199–302
 - anomální 182
 - dítěte 59, 163
 - Eysenckův model hierarchické faktorové struktury 204–206
 - faktorová struktura 204–206, 220
 - faktorové modely 207–208, 213–216
 - faktorové výzkumy 220–221
 - konzistence vlastností 199–200
 - normální a abnormální 207–211
 - Platonovova koncepce dynamické funkční struktury 220
 - psychopatologický model symptomový 208–210

- psychopatologický model syndromový 210
- struktura 207–211, 214–216
- typologické modely (viz typologické modely osobnosti)
- vývoj (viz vývoj osobnosti)
- výzkum 296
- osobnostní vlastnosti (viz vlastnosti osobnosti)

- periodizace 13
- pokus suicidální (viz sebevražda — pokus)
- popis 300–301
- porozumění řeči 44
- poruchy chování 30
- postoj 128, 256–260, 285
 - hodnotový 256–258, 260, 285
 - světonázorový 258–260
- posuzovací stupnice chování 31, 54–58
- poznání 127, 130
- pozorování
 - biografické 12
 - dlouhodobé 11–13
- pracovní tempo 44
- pracovní výkon 44
- prarodiče 67
- proces
 - zobrazovací 95, 98–99
- procesy
 - poznávací 117
 - — a hodnotící (vztah) 258
- projekce osobnosti 160–161, 296
- projevy citové 62
- prostředí rodinné 27, 59, 63, 65, 91
- přirovnání
 - ve vztahu k fantazii 300–301
- psychický vývoj (viz vývoj psychický)
- psychologie
 - fylogenetická 15–16
 - osobnosti 197–302
 - vývojová 15
- psychopatie 162, 208, 211
- psychoticismus 214
- psychóza 208, 211
- pud sebezáchovy 278–279, 285, 289

- reakce sociální 34
- reakční pohotovost 34
- redukcionismus 291, 297
- retardované děti 30
- rodina 30–54, 59–94
 - disharmonická 33, 45–48, 53
 - doplněná 50–52
 - harmonická 33, 44–45, 53
 - narušená 53
 - neúplná 30–33, 48–50, 53
 - počet dětí 66

- socioekonomické poměry 32
- vliv na vývoj dítěte 30, 32
- role matky a otce 64–65

řeč dětská 61

- sebedůvěra 43
- sebekritičnost 43
- sebeoběť 182–184, 270
- sebeprosazování 43
- seberealizace osobnosti 261, 300
- sebeusmrcení (viz sebezabití)
- sebevražda 181–195, 266–294
 - aktualistické pojetí 281–282, 286, 293
 - apelová funkce 272–273
 - bilanční 182, 279–280, 283–284, 288–289
 - definice 269–270
 - dokonaná 286–287
 - dvojitá 274
 - „harakiri“ 182, 267
 - hodnotově motivační pojetí 266–294
 - indukovaná 182
 - jednání (viz jednání sebevražedné)
 - masová (epidemická) 274
 - motivace (viz motivace suicidální)
 - nedokonaná 183
 - nepatologická 277–278
 - nepsyhotická 277–278
 - patologická 277–278
 - patologizující pojetí 278–279, 286
 - pokus 183–184, 194, 270–273, 286
 - — alarmový 184
 - — demonstrativní 183–184
 - pokusy mladistvých 181–195
 - prevence a profylaxe 277, 294
 - příčiny 181, 185, 282
 - psychotická 277–278
 - rozšířená 273–275
 - skupinová 274
 - tendence 285–286
 - teorie motivačně psychologická 277–291
- sebevražednost
 - historický přehled 266–269
 - psychiatrický přístup 277
 - statistika 266, 268–269, 271–272, 277
 - věkově mladších skupin 181–195, 275–277
 - výzkum medicínsko-psychiatrický 292
 - psychologický 292–293
 - sociologický 291
- sebezabití 181–184, 195, 269–271, 283
- sémantický diferenciál 17
- schéma zobrazovací 98, 102–112, 114
- schopnosti 220
 - kresebné 95, 98, 116
 - motorické 26

- rozumové a zobrazovací 27, 114—115
- slovní komunikace 34
- socializace
 - chování 27
 - osobnosti 60—61
- statistika 16, 266, 268—269, 271—272, 277
- studie
 - deskriptivní 160
 - longitudinální (viz výzkum longitudinální)
 - průřezové 12
 - psychometrické 160
 - srovnávací 95
 - vývojové (viz výzkum longitudinální)
- studium komparativní 185
- subjekt a objekt (také subjektivně objektový vztah) 257, 260, 297—299, 301
- suicidální ontologizace 289
- suicidium (viz sebevražda)
- superznaky 95
- symbol
 - ve vztahu k fantazii 300—301
- systém
 - hodnotový 194
- systematický trénink 12
- systémový přístup 18, 28, 117

- temperament 211—213, 217—218, 220, 227
 - Cattellovo pojetí 215
 - Kretschmerovo pojetí 213
 - psychopatologické aspekty 211—217
- tentamen (suicidii) (viz sebevražda — pokus)
- teorie
 - odrazu 295
 - tvůrčí fantazie 295—302
- test
 - bludiškový 117—119, 122—123
 - inteligence 16, 18, 22—23, 186
 - Kresba lidské postavy 98, 164—165
 - kresebný 159, 161
- testy
 - omnibusové 24
 - psychologické 22—23, 186
- tvůrčí činnost (též tvůrčí aktivita) 138, 261—265, 298—299, 302
 - a hodnocení 261—264
- typ 207—212
 - Cattellovo pojetí 210
 - Grossův hluboký—úzký 212
 - Jordanův reflexivně emocionální 212
 - Pavlovův slabý 213
 - rodiny 31—32
- typologické modely osobnosti 207—213
 - psychopatologické aspekty 211—213

- učení 16
 - pravděpodobnostní 117
- variabilita 18—19, 23, 29
 - individuální 18
 - intraindividuální 18
 - vývojová 23
- vědomí
 - hodnotící (též hodnotové) 258—265
 - — úloha v suicidálním vývoji 282—285, 289
- věk 50—54, 66—67
- vlastnosti osobnosti 199—206
 - a hierarchický faktorový model 202—205
 - jako pojmy 200
 - operacionalizované 200
 - pojmová a behaviorální úroveň 201, 204—205
 - predikace 199
 - „přirozené“ a „umělé“ 203
 - rozdíl mezi populárním a odborně psychologickým pojetím 202
 - specifická realizace vzhledem k situacím 200
 - uplatnění jazykových hledisek 202—204
- výchova dítěte v rodině 30—32
- výslovnost 44
- výtvar kresebný 97
- vývoj 11—125
 - citový 59—67
 - dítěte 11—15, 25—29, 30—32, 59—62
 - kresebného procesu 95—98
 - osobnosti 11, 13 13
 - presuicidální 281
 - psychický 11, 14—15, 28
 - psychomotorický 26—27
 - spirálový 12
 - suicidální 281—287
 - tělesný a psychický (vztah) 12—13
- vývojová psychologie 11, 15, 29
- vývojové modely (viz modely vývojové)
- vývojové stupně 160
- výzkum
 - longitudinální 11—18, 21—24, 29, 99, 118, 160
 - — historie 11—14
 - — koncepce 15—18
 - — na dvojčatech 12
 - mezioborový 14
 - rodiny 30
- výzkumy průřezové 12, 13, 23
- význam 300—301
- vztah
 - rodičů k dětem 63—67
- vztahy
 - citové 27, 59—94

– ambivalentní 71–76
– kladné 62, 71–77
– v rodině 66–67, 81–85
– záporné 62, 71–77
vztahy interpersonální 68

zájmy 220–252
zaměření (též zaměřenost) 44, 220–221
záznamy autobiografické 12
zralost citová 59

Problems of Psychological Development and Personality

Summary

In this book, the Psychological Laboratory of the ČSAV (the Czechoslovak Academy of Sciences) in Brno puts forward part of the results obtained in the years 1971–1975 by working on several tasks of the State research plan. The three sections of the publication represent, at the same time, the aspects adopted by the Psychological Laboratory in solving its central theme — psychological problems of personality; they regard an observation of psychological development, of personality structure and dynamics, of creative activity and of some psychopathological personality traits.

The task of preparing this publication was set to the Psychological Laboratory by the Presidium of the ČSAV as one of those following from the July 1973 resolution of the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party, which dealt with questions referring to the youth in this country. Therefore, the majority of works in this publication pays special attention to the periods of childhood and youth and to the conditions offered by our socialist society for the development of the young generation.

The contents of the book are divided into three parts:

1. A long-termed investigation of psychological development.
2. A comparative study of psychic normality and abnormality.
3. Special psychological problems of personality.

The first part includes works from the field of the longitudinal research into psychological development carried out on a sample of children from Brno since 1961 by a team of psychologists working in the Psychological Laboratory of the ČSAV in collaboration with medical specialists and social workers.

In the introductory study entitled Theoretical and methodological problems of a long-termed investigation of psychological development, *J. Švancara* deals with basic questions of longitudinal research work. He evaluates the advantages and disadvantages of longitudinal projects, research organization, the possibilities of co-operation between branches, and is against the laboratory conception of such a longitudinal research which excludes consultations for parents about the peculiarities of development and education in children under examination. He touches upon the possibilities of registration and elaboration of results. On the basis of the artifacts arrived at by an onesided psychometric elaboration of data from longitudinal research, a transformation of the scores in the methods used is proposed in order to facilitate a reliable identification of developmental trends. The procedure is illustrated by the results of developmental and intelligence scores in children of early and pre-school age ($N=400$). Although a number of questions still remain to be solved in this field, the conclusion is reached which shows that a long-termed observation of the development in the same individuals represents a strategy capable of being prominent even in future because it is the most consistent application of the principle of development in the investigation of life activities. The importance of a long-termed observation of psychological development is, in the author's opinion, reinforced by the fact that the present generation of our children grows up in the perior of a fast scientific and technical development which brings along a number of changes in the economic, social and cultural sphere. If we assume that the far-reaching social changes are regularly reflected in the whole area of psychic processes, we cannot be satisfied with taking over the knowledge of psychological development which was obtained under different life conditions. The accumulation of information about the development of the present generation of children who grow up under the conditions of a developed socialist community is, besides the importance it has for a general theory of development, also significant for the solution of questions related to the psychological and educational practice: how to formulate adequate educational aims of the school and family, how to secure good conditions for a harmonious physical and mental development, how to lay foundations for the best professional orientation of adolescents, etc. It can be proved that a long-termed observation of the development in the same individuals is also in regular relation to new tasks in the contemporary social practice. Especially professional consultation has an increasing number of tasks

which demand an evaluation of the developmental trend in both healthy and disordered individuals. The problem of longitudinal research comes into the foreground also in connection with the world-wide phenomenon of secular acceleration. Theoretically important, too, are the problems of sensitive or critical periods of development and the consequences for the application of all forms of learning which follow from them.

The first section goes on to deal with questions concerning the development of children's social adjustment, the differentiation of children's feelings in the family environment, the development of drawing abilities, and the development of the ways of solving maze tasks.

J. Mazálková has examined the development of social adjustment in children who were longitudinally observed in the interval 6–10 years. The adjustment of 341 children was registered by means of a rating scale used in international longitudinal investigations. The family environment is understood as an independent variable which divides the set under examination into five groups: 1) Children from harmonious families ($n=117$), 2) from consolidated families ($n=140$), 3) from disharmonious families ($n=34$), 4) from incomplete families ($n=35$), and 5) from completed families ($n=15$). The *t*-test was used to work out statistical data referring to 31 dimensions of behaviour. The significant differences show that the factor of the family environment forms especially such ways of behaviour as the initial adjustment to the examination, the interest in the examination, neurosis, the number of positive feelings, the behaviour towards the examiner and conformity, activity, self-criticism, self-confidence, the maturity of verbal communication, the quality of work performances and initiative.

The question of feelings in six-year-old children in the family is illustrated by the results *A. Kolečková* obtained when she used the method of Anthony and Bene in 375 children during her longitudinal research. The investigation covers the intensity and differentiation of emotional relations of the children toward the members of the family (the parents, the brothers and sisters, the grandparents), and this is made dependent on some determinant factors of the family environment. The fact that an analogous investigation has been carried out in 360 children aged seven to eight years in Gdańsk allows to compare the results referring to population samples from two socialist countries and draw a conclusion as far as the characteristics of feelings in 6–8 year-old children in the family are concerned. It has been shown that 1) children at the age of 6–8 have a considerable individual variability in their relations to the members of the family, 2) there is a more prominent ambivalence of feelings at a pre-school age, 3) in both the samples compared the positive feelings outweigh the negative ones, 4) the feelings that the children under examination expected from the individual members of the family, especially from the mother, were more intensive than those they themselves demonstrated towards the members of the family, 5) in both the samples the most intensive positive feelings were directed to the mother, which was especially clear in the children from Gdansk, 6) the greatest number of negative feelings were aimed at the brother or sister, then at the father, the mother, the grandparents.

The investigation of the influence the family structure can have on the intensity and differentiation of emotional relations in six-year-old Brno children leads to the following conclusions: a) it may be assumed from the statistically significant differences between the emotional relations towards „nobody“ and towards „him- or herself“ that six-year-old boys have a lower ability to differentiate in their emotional lives than girls, and that six-year-old girls show a tendency to take over into their emotional self-evaluation the positive evaluating opinions their parents have about them; b) most statistically significant differences were ascertained when comparing groups of children divided according to the number of family members and, above all, according to the number of brothers and sisters; the only children were emotionally more dependent on the mother than children with one or more brothers or sisters; c) children of the youngest fathers and also of the youngest mothers had for and expected from their parents fewer positive and more negative feelings than children of older parents; d) second-born children, as significantly shown by the statistics, had more negative feelings towards their brothers or sisters than first-born ones; those who were third in order felt more positively towards the second-born than the first-born, but expected more negative emotional relations from them, too. More intensive feelings in children whose ages were less different can be explained by a higher degree of communication between them.

L. Švancarová has carried out a longitudinal research into the drawings at a pre-school and school age in a sample of 125 boys and 131 girls 4, 6, and 8 years old. Besides using the standard scoring procedure based on the criteria of the revised Goodenough-Harris scale, she made a qualitative analysis of the drawings in order to fix the fundamental representational schemes for each age-group. In view of the fact that the observation covers the development of the same children, it is also possible to say something about the age stability or variability of the representational schemes. It has been found that 1) the development of the representational process goes from a global, unstructured representation to a more differentiated drawing of a human figure, integrated along the vertical axis; 2) at the age of 6 the representational scheme is more firmly fixed in boys; 3) at the age of 8 girls sooner than boys arrive at the representation of a figure integrated along the vertical axis;

4) the representational schemes may be a criterion of the developmental level of representational abilities. It is suggested that to create a model of the development of representational abilities, analogous with Piaget's model of the development of thinking, would be possible, but not in harmony with the demand of paying due respect to social factors; a new solution is offered by the „étalon model“ which Venger works out in detail but which has so far been successfully used only in training the reproduction of geometrical forms.

The contribution by *J. Švancara*, called *The strategy of seven- and ten-year-old children in maze task*, is devoted to the investigation of the development of heuristic abilities. The investigation, carried out in 175 children, was based on a perceptual maze task; three variants of Elithorn's test were used. They proved a higher stability of the maze test score in girls, while boys had a significantly higher score than girls in the two compared age intervals. The comparison of contrast groups leads to the conclusion that the high ability of maze solving or a possible failure of this ability continues to increase in the interval of 7–10 years. Correlations ranging from slightly positive to high ones were ascertained between the result of the maze test and the intelligence tests (Terman-Merrill, Raven, WISC).

The second section of the book contains work from the sphere of comparative studies concerning normal and disordered mental activity.

The first of these works formulates the theoretical startingpoints of such studies. *R. Konečný* has tried for several years to present a conception of the new psychological branch, the comparative study of normal and disordered mental activity. He is convinced that only a detailed comparison of the same category of mental activity: normal and disordered, phenomenological, differential, progressive, developmental, and finally even causal, can offer a reliable insight into the structure and dynamism of personality.

The comparative study of normal and disordered mental activity, however, requires as a condition an explanation of the basic terms normality and abnormality. For that reason the principal theoretical study of this section is a paper by *R. Konečný*, entitled *On problems of normality and abnormality*. The author introduces it by a semantic analysis of the concepts and pays special attention to the concept of norm.

Normality and abnormality from the psychological point of view (from the standpoint of personality psychology) and from that of psychopathology appear to him not as a state but as an uninterrupted, continuous developmental process in which he sees personality as a biopsychological unity, as an organized and organizing (creative) entity (structure) of relatively constant properties (traits) which develop dynamically from the inborn dispositions of the individual in an interaction with the life environment. Personality makes then an effort, in relation to the internal and external conditions (environment) and in multiple forms, to achieve its functional optimum of preservation, development and self-assertion.

The position of personality on the continuum N–A (normality–abnormality) is determined by a) the changes of integrating abilities which secure the adequateness of perception, interpretation and reaction to the environment, b) the intensity, c) the extension, d) the depth, e) the duration, and f) the frequency of the changes which weaken, violate or break the integrating ability. The determination of this individual position on the N–A continuum calls for an application of detailed anamnestic procedures, questionnaires, tests, experiments, for finding out relations between partial changes of personality and comparing the results of these detailed examinations from the point of view of the statistical, functional and sociocultural norm. Any discrepancies concerning data or interpretation must be verified or completed by further data which make interpretation possible and verify it.

This section also includes a work on the development of the mental level of three- to eight-year-old children, studies on the differences in the drawing of a human figure in healthy and epileptic children, and a paper dealing with problems of personality in adolescent suicides.

The developmental point of view is characteristic of the longitudinal study by *R. Konečný* and *L. Osecká*, called *The development of the mental level (intelligence) in children at the age of 3–8 years and its individual variability*. The research was concentrated on the individual variability of IQ, the distribution of IQ in separate examinations, on averages and standard deviations in separate examinations and on trends of these averages, on the closeness of relation between examinations both by means of differences between subsequent examinations and by means of correlation; on the sources of IQ variability during the development by means of a factor analysis. The examinations were carried out longitudinally by two persons, a man and a woman, each of whom investigated one group of boys and one of girls during the whole research. Eight examinations by means of the Terman-Merrill test were carried out from 3 to 6,6 years in sixmonth intervals, at the age of 8 by means of the verbal part of the WISC test. The size of groups varied during the research; 38–47 in boys, 36–49 in girls.

The most important results of the research may be summarized as follows: The individual variability

of persons is very different; in 8 per cent of boys and 19 per cent of girls the individual standard deviation exceeds 10,01, the IQ mostly falling in girls. The age averages rise in boys, there is a significant linear trend (between two examinations that follow one after the other the average IQ rises by 0,71 point), the authors did not find any significant trend in girls; in the last two examinations the average of boys and girls differs statistically in a significant way (5 per cent) to favour boys. If the differences between two subsequent examinations are observed, it may be said that, on the whole, changes are more frequent in boys because of a greater number of points (whether there is an increase or a decrease); between the boundaries of -7 to +7 points two-thirds to three-fourths of persons are included in boys, as many as 80-90 per cent in girls (the quotient rises gradually during the research). The correlations between the examinations are always positive and never fall to zero (they are always statistically significant); they are higher in girls than in boys; the distance correlations between examinations decrease; the correlations between two subsequent examinations are the greater the higher the age of persons under examination.

The authors have found three factors: I. the factor as „intelligence“, and II. the factor as „the distance from the beginning of the examination“. Two sources of variability appear therefore: intelligence (common to the given age period — for this reason the loading at the beginning and at the end of the examination is lower) and time. The third factor is not interpreted because its course is different in boys and in girls and is responsible only for a low percentage of variance.

H. Kysilková's paper The drawing of a human figure in epileptic children and its comparison with that in healthy children, is the result of one of the investigations carried out by the Psychological Laboratory. It represents a research lasting several years into the child drawing of a human figure, which has brought valuable data especially for the diagnostics and psychotherapy of children who suffer from neurotic disturbances, depressive anxiety states, phobias and a psychopathic development (Konečný, 1967, 1974). The aim of the work was to ascertain the basic drawing parameters in a group of healthy and epileptic children, depending on the age and sex of the child, and at the same time to define the most important parameters of the drawing of a human figure which differentiate in a reliable way the drawing by an epileptic child from that made by a healthy child. The set consisted in all of 93 children aged 6-15 with the dg. epilepsy (the experimental group) and of the same number of healthy children at the same ages (the control group).

The results of the research show that in relation to the drawings made by both healthy and by epileptic children there are significant differences in individual drawing signs which depend on the sex and age. In the set of healthy children the differences correspond with the results of the investigations which have so far been carried out, and are in harmony with the normal developmental regularities of drawing, in the set of epileptic children the range of statistically significant differences is wider. In a number of parameters the drawing made by epileptic children differs from the drawings made by healthy children. By comparing both the groups the author arrived at a whole number of statistically significant values which enable to give reliable and detailed characteristics of drawing abilities in children with the dg. epilepsy.

The results obtained have confirmed in most cases the conclusions of the preceding studies, they have defined the parameters of drawing in epileptic children and determined the developmental conditions of some drawing qualities. It has also been confirmed that a drawing test differentiates far better at an early age (6-11 years) than at an older age (12-15 years), and this applies both to the group of healthy children and to the group of epileptic children.

The last contribution to this section by *R. Konečný* and *J. Kocourková*, called On problems of personality in adolescents who have tried to commit suicide, is also a comparative study based on an original conception of self-killing in contrast to suicidal activity that does not end with death. The category of self-killing contains, according to Konečný, self-murder, suicide and self-sacrifice, which kinds are specified in detail. He presents, too, the characteristics of the suicide successfully committed in contradistinction to the unsuccessful attempt to commit it, and pays attention to the methodological difficulties of the whole series of problems as well.

The examination regarded 20 adolescent suicides aged 16-19. These included only such adolescents (18 girls and 2 boys) in whom a real (not just a pretended) intention to die had been ascertained. The control group had also twenty members and was equally balanced as far as the sex, age and education were concerned. Use was made of Cattell's sixteen-factor questionnaire, Rosenzweig's test of frustration tolerance, Taylor's Manifest Anxiety Scale, the Purpose-in-Life Test (Crumbaugh and Maholick), and the verbal score of the W-B intelligence scale. Both the groups were compared by means of Student's t-test.

The results obtained from Cattell's sixteen-factor questionnaire confirm the view held by the majority of authors, namely that the structure of personality in adolescents who have tried to commit suicide shows certain differences from the structural properties of persons of the same age and education who have not

certain differences from the structural properties of persons of the same age and education who have not made such an attempt; this can be seen in: factor C- (unsatisfied emotionality), factors F- (desurgence), H- (threctia), which corresponds, on the whole, to „Pavlov's weak nervous type“, factor 0+ as the central component of anxiety, and factor Q+ (a high ergic tension). The high value of the 0 factor (anxiety and auto-accusing tendencies) is then in correlation both with the high values which are significant for anxiety in Taylor's MAS and with intro-punitivity in Rosenzweig's test as a typical reaction to frustration. It may be assumed that such individuals who find themselves in frustrating situations that provoke an increase of anxiety and tension (correlating again with Cattell's factor Q4) will tend to internalize aggression. This is also in harmony with the score of the existential frustration test in the PIL test. The result of Wechsler's test, too, which showed that there was no difference between the mental level of suicides and nonsuicides, corresponds to factor B of Cattell's questionnaire (general intelligence — mental defect) and, of course, to general experience as well.

Although the results of the tests surprisingly correlate with one another and create, on the whole, a unified picture of the personality structure in adolescent suicides, the authors must soberly draw attention to some facts which prevent them from generalizing the results on principle. They think, however, that their examination of the group of twenty suicides has confirmed the data found in the literature and the data concerning experience in the sense that the personality structure of adolescent suicides and some of its features show specific peculiarities from which, it is true, suicidal activity does not follow directly (at least not always), but which make it easier or create a favourable inciting ground for suicidal behaviour and acting.

The third section of the publication contains a selection of works from the sphere of special problems concerning the static and dynamic structure of personality. Five out of six studies are of theoretical and methodological character; they deal with the problem of consistency or inconsistency in personal properties, the psychopathological aspects of some personality patterns, the psychological problems of evaluation, the motivational value conception of suicide and the theoretical problems of creative fantasy. The sixth work is experimental and solves the question of interests depending on extraversion and on neuroticism in the personality structure.

O. Kolaříková has designed her study, entitled *On the problem of consistency in personality traits* as a theoretical contribution to the solution of the question whether properties function as the general characteristics of personality, or whether they are realized specifically with reference to the differentiation of situations. The authoress sees wider starting-points of approach to these problems in Nebylicyn's experimentally supported conception of general and partial qualities of the nervous system, and in the theory of predication with its distinction between disposition predicates and predicates related to an immediate observation. The aim of the study is to draw attention to a possible contribution of factor conceptions to the sphere of the given question.

The results of some experimental studies by foreign authors have led to the postulate of distinguishing between the concept and behaviour levels in personality traits, or, let us say, of distinguishing properties as personality attributes and as quantified values with interindividual variability. *Kolaříková* calls attention to the fact that the various meanings of the term „personality trait“ have already been introduced into a meaningful relation in the well-known model of the hierarchical factorial structure of personality; it is therefore possible to take it also for a model of the hierarchical factorial structure as far as an individual personal property is concerned. The quantifying point of view and the dimension general — specific used in this model enable in fact a connection between the behavioural level of personality properties and their operationally defined conceptual level. The authoress is of the opinion that the general form of the question whether personality properties are realized in the sense of the first or second alternative, i. e. generally or specifically according to situations, is inadequate with reference to this model. It is necessary to ask instead the question about the degree of realization of this or that property in different individuals with further respect to situation ranges of this realization.

The study is concluded by stating that the factor conception of personality may help to clarify the theoretical formulations of the problem concerning the consistent or inconsistent realization of personality traits and that it may also offer some methodological starting-points for an experimental approach to it.

In the introduction of her study *Psychopathological aspects of typological and factor models of personality*, *O. Kolaříková* says that many typological models and many factor models of the temperamental characteristics of personality are partly close in content to some nosographic units of psychopathological nature. New starting-points are thus created in the approach to the question whether the structure of normal and abnormal personality is identical, and whether it is possible to describe either of them by using the same

criteria. The answers to this question have so far been different and mainly on level of considerations. However, one of the solutions is in the authoress's opinion represented also by Eysenck's experimentally supported conception of neuroticism as a general dimension of personality.

Kolaříková pays attention to the circumstance that typological theories of personality from antiquity to the present time have shown relations to the field of medical pathology, especially psychopathology; at the same time they have been as a rule also theories of the temperamental properties of personality. So in this respect even the concept „temperament“ has a considerable affinity to some psychopathological symptoms and syndromes. But it is possible to find various content relations between some typological models and the factor models of the temperamental aspect of personality; consequently, psychopathological aspects have penetrated the factor models of temperament. In the authoress's opinion special attention should in this respect be given to the factor of neuroticism which is used in research not only in the clinical-psychiatric field but also — in many ways — in the basic psychological examination of the personality structure.

The authoress thinks that these facts call for the need of specifying or formulating in a new way the concept „temperament“; its definition should be amplified to include some signs from the sphere of psychopathological disposition of personality.

Questions of the static structure of personality are solved by O. Kolaříková experimentally in the work called Relations of interests to extraversion and to neuroticism and their differential characteristics. The question is asked here whether in extraversion a similar structure of relationships is formed between interests and neuroticism as in introversion, and whether instability (in the sense of neuroticism) creates a similar structure of relationships between interests and extraversion as stability does (in the sense of non-neuroticism).

Interests were measured by the authoress's original interest inventory, extraversion and neuroticism were measured by using Eysenck's MPI. Out of 763 university students of either sex the following groups were formed in respect of the low (0–14) or high (38–48) scores of both extraversion and neuroticism: extraverted men, introverted men, extraverted women, introverted women, unstable men, stable men, unstable women, stable women. For each of these so-called extreme groups data were obtained with 23 interest variables, for the extraverted and introverted groups additional data with 5 neuroticism variables (the total score and the score of its 4 components), and for the unstable and stable groups data with 4 extraversion variables (the total score and the score of its 3 components). In the extreme groups as regards extraversion all the interest variables were correlated with all the neuroticism variables, in the extreme groups as regards neuroticism all the interest variables were correlated with all the extraversion variables. Analysing the eight intercorrelations obtained, account was taken of significant interdependences at the level of $r = 0,300$.

It has been found that in introverted men there are more interdependences between interests and neuroticism variables than in extraverted men, and that also in introverted women these interdependences are more numerous than in extraverted women. The analysis of these interdependences points to the fact that they are to some extent mediated by the closeness of content between an interest in self-analysis, self-education and neuroticism. Further it has been found that in unstable women there are more interdependences between interests and extraversion variables than in unstable men, and that in stable women the interdependences are also more numerous than in stable men; in the case of stable groups the difference between sexes is more prominent in this respect. The analysis of these interdependences points to the fact that they are mediated by the closeness of content between an interest in social contact and extraversion; to some extent also by the closeness of content between an interest in controlling people and extraversion.

Taking into consideration the results obtained, it is possible to suppose that the extremes of extraversion-introversion facilitate in a different way the relations between the interests and neuroticism in the personality structure; introversion facilitates them in men and women more than extraversion. It may be assumed, too, that the extremes of neuroticism influence the interdependences between the interests and extraversion in the personality structure in collaboration with the sex factor: in the unstable group of women and in the stable group of women these interdependences are stronger than in the corresponding groups of men. Both these suppositions may be formulated as hypotheses subject to further experimental verification.

In his theoretical contribution, entitled The process of evaluation as a psychological problem, J. Viewegh analyses some themes which could become the starting-point for a psychological research into values and evaluation. Axiological problems belong fully to the psychological examination (especially to the sphere of personality psychology, social and experimental psychology). What is important for psychology is the elaboration of some theoretical and philosophical questions, for example, that of problems concerning the subject-object relationship as the starting-point for value activity or connections between evaluation and cognition.

A topical theme in the author's view is the conception of the so-called evaluating consciousness.

The relative autonomy of evaluating processes in the psychic life of man, the dynamizing influence of values on the development of personality, last but not least the cultural and social importance of values require even in psychology to conceive the value problems in a way which is far more complex („interdisciplinary“) than the hitherto used concepts „value attitude“, „value orientation“ or „value tendency“. As a summarizing indication the author proposes the term „evaluating consciousness“, which may be defined as a relatively autonomous summary (clearly discernible from the cognitive process) of activities which expresses a specific relation of the individual to reality. These activities (or their potential assumptions) are formed by social influences and the genetic factors of personality. Evaluating consciousness is in its substance a synthesizing expression of the self-asserting („self-evaluating“) tendencies of man; the individual thus understands the meaning of his natural and mainly social environment and the role he — the individual — plays in it. (The evaluating attitude is, on the contrary, defined more narrowly as the realized part of evaluating consciousness, i. e. a concrete evaluating act carried forth by a concrete object.) The highest factor of evaluating consciousness may be seen as the view-of-the-world attitude by means of which man exercises his specifically human tendencies directed to fullness of sense, and changes his knowledge of the world into a value experience of it.

Another important theme of the psychological investigation of values is the study of objectivation mechanisms. The phenomenon of subjectively objective permeability, as we meet it in the evaluating and cognitive process, has not yet been sufficiently analysed in psychology. The psychological study of objectivation enables us to understand better the psychosocial conditions of value activity, especially the regularities of the balance of values.

In the concluding part of his work the author also suggests the study of creative activity from the axiological point of view. A creative act is a striking manifestation of the self-realization of personality, therefore a creative work (especially in the field of art and philosophy) is at the same time an objectivation of the creator's values. The study considers some methodological consequences of the comparative analysis of biographical data, and the works of leading personalities as one of the methods to investigate evaluating consciousness.

The work wants to contribute to a systematic research into the value orientation of the socialist individual, especially into the social and personality conditions which form his consciousness of values. A thematic continuation of the paper is another contribution by the author, in which some theoretical starting-points are applied to concrete problems of suicide.

The aim of *J. Viewegh's* work, called *The value motivational conceptions of suicide*, is to explain the role of the motivation structure and mechanisms in suicidal development. The conception liberates the problems of suicide from the narrow biological or pathological views and enables to understand it in wide psychological connections.

In defining suicide the author emphasizes as essential components 1) the intention of the suicide to die of his own free will, 2) his purposeful effort to choose suitable means to this end. — This definition may be considered as primarily psychological because it emphasizes the motivational background of the act and the offender's attitude towards his own death. Only the knowledge of motivation and attitudes enables to classify the act as suicide and to distinguish suicide from other autodestructive forms (e. g. self-killing). Without the cooperation of psychology, therefore, the interdisciplinary problem of suicide is insoluble.

The psychological value motivational conception of suicide considers suicide as the conclusion of a long-termed development in which the decisive role is played by the value conditioned motivation (the specifically formed evaluating consciousness, its development and reconstruction). The suicidal development is mainly influenced in a social way. Some negative experiences and frustrating events, especially from the sphere of interpersonal relations, check or deform in the suicide the possibilities of realizing adequate purpose-in-life experiences and create conditions of suicidal development. (The study contains a detailed analysis of the individual phases of this development.) In the conception attention is paid to the mechanism of objectivation in the original concrete negative experience: a generalized and objectivated experience (or a series of experiences) gradually passes over to the nihilistic superstructure of values which in turn has a longterm influence on the instinct of self-preservation (it weakens it). The effect of this objectivation is, however, „alternative“: in certain cases it can even check the development of suicidal tendencies. This piece of knowledge may be considered important especially for a further elaboration of questions concerning the prevention and prophylaxis of suicide. From the aspect of development in evaluating consciousness an explanation is also given of mechanisms of suicidal autoaggression.

The author synthesizes in his contribution partial notions and approaches of the present research into suicide (especially from the fields of psychology, sociology and medicine) and also uses the results of his own investigations. From the point of view of the value motivational conception of suicide he then

explains various important problems of suicide: the suicidal attempt, diffused suicide, suicide in younger age-groups, pathological and non-pathological suicides, questions concerning examination and prevention.

The study is an attempt to approach in a complex, theoretically founded way the important social and pathological phenomenon of suicide from the standpoint of psychology based on Marxism.

The article by J. Viewegh, called A contribution to the theory of creative imagination, is dedicated to some theoretical problems of creative imagination. The author criticizes the epiphenomenal conception which sees in fantasy only an epiphenomenon of another psychic function. Imagination in this sense is reduced to an auxiliary component of the cognitive process especially, and it is then inserted in various ways into the line of perception — memory — image — thinking. J. Viewegh's conception overcomes this narrow point of view. In accordance with the theory of reflection, he considers imagination to be a psychic activity conditioned by personality. He distinguishes the primary function of imagination by defining it as a specific reaction of man to objective reality; the substance of this reaction lies in the ability of the individual to „become emancipated“ (in fantasy) from objective reality. The secondary (cognitive and creative) function follows the primary one and is in close dialectic relation to it.

In connection with such an outline of his conception, J. Viewegh works with the pattern idea of „imagination space“ which may be characterized as the degree of subjectively experienced „independence“ of the individual from the object. By a semantic and psychological analysis of some poetic devices (comparison, metaphor, and symbol) the author explains the structure and function of the „imagination space“ which is created and modified in these tropes by various ways of shifting meanings in the expression.

The outlined theoretical starting-points want to be a contribution to the theoretical and experimental examination of fantasy and the elaboration of some problems concerning the theory of reflection.

List of Figures and Tables

Part I, Chapter 1

Fig. 1. Comparison of the physical development in Prague boys (—), based on L. Lukášová's measurements in 1926, and of the active optic attention in Brno boys (---) according to V. Chmelař, 1937. From a study by J. Vaněk, 1959.

Fig. 3. Threedimensional model of interindividual and intraindividual differences and intra-individual changes according to Cattell.

Fig. 4. Classification of developmental changes (according to Buss, 1974).

Fig. 5. Plan of a long-termed longitudinal research.

Fig. 6. Schematic illustration of three directions in the elaboration of longitudinal research data.

Fig. 7. Standard and transformed values of the B-L developmental scale and of the T-M intelligence scale (based on the results of the Brno longitudinal research).

Fig. 8. Distribution of T-values of developmental and intelligence quotients at the age of 1, 3 and 5 years.

Tab. 1. T-values of developmental and intelligence quotients in boys.

Tab. 2. T-values of developmental and intelligence quotients in girls.

Tab. 3. Developmental trends based on 3 age gradients: 4—6—8 years for the score of the drawing test (G—H), and 3—5—7 years for the score of the intelligence test (T—M). N = 51, data in per cent.

Part I, Chapter 2

Fig. 1. Average values of behaviour and a comparison of children aged 6, 7, 8, 9, 10 from harmonious, normal, disharmonious and incomplete families by means of Student's t-test.

Fig. 2. Average values of behaviour and a comparison of boys and girls by means of Student's t-test.

Table 1a. Comparison of behaviour in children from harmonious, normal, disharmonious, incomplete and completed families by means of the t-test.

Table 1b. Comparison of behaviour in children from harmonious, normal, disharmonious, incomplete and completed families by means of the t-test.

Table 2a. Comparison of behaviour in children from harmonious, normal, disharmonious, incomplete and completed families by means of the t-test.

Table 2b. Comparison of behaviour in children from harmonious, normal, disharmonious, incomplete and completed families by means of the t-test.

Part I, Chapter 3

Table 2. Means and standard deviation of outgoing positive feelings towards the mother, the father, the brothers and sisters, the grandmother, the grandfather, the subject, and „nobody“.

Table 3. Means and standard deviations of incoming positive feelings towards the mother, the father, the brothers and sisters, the grandmother, the grandfather, the subject, and „nobody“.

Table 4. Means and standard deviations of outgoing negative feelings towards the mother, the father, the brothers and sisters, the grandmother, the grandfather, the subject, and „nobody“.

Table 5. Means and standard deviations of incoming negative feelings towards the mother, the father, the brothers and sisters, the grandmother, the grandfather, the subject, and „nobody“.

Table 9. Outgoing positive feelings. Outgoing negative feelings.

Table 10. Incoming positive feelings. Incoming negative feelings.

Fig. 1. Differences in the intensity of feelings in the family with the first pair of twins.

V+ = outgoing positive feelings

V- = outgoing negative feelings

P+ = incoming positive feelings

P- = incoming negative feelings

Fig. 2. Differences in the intensity of feelings in the family with the second pair of twins.

Fig. 3. Distribution of frequency in the score of outgoing and incoming positive feelings towards the mother and father.

Fig. 4. Distribution of frequency in the score of outgoing negative feelings towards the mother and father.

Fig. 5. Distribution of frequency in the score of outgoing positive and negative feelings in the family of the type: parents, grandparents, two children.

Fig. 6. Comparison of averages of feelings of a three-member family (mother, father, a child) with a six-member family (parents, grandparents and two children). I—the first group, II—the second group.

Fig. 7. Average values of feelings in the family of the whole set.

Fig. 8. Differences in averages of feelings both positive and negative, outgoing and incoming towards the mother according to the observed factors of the family structure. (The order of birth does not include the only children).

Fig. 9. Differences in means of feelings both positive and negative, outgoing and incoming towards the father according to the observed factors of the family structure.

Part I, Chapter 4

Fig. 1. Correlation between the results of a drawing and intelligence test in boys and girls.

Fig. 2. Representational schemes of a man's figure in 4-year-old children.

Fig. 3. Representational schemes of a man's figure in 6-year-old children.

Fig. 4. Representational schemes of a man's figure in 8-year-old children.

Fig. 5. Representational schemes in 8-year-old boys, following those at the age of 6 and 4.

Fig. 6. Representational schemes in 8-year-old girls, following those at the age of 6 and 4.

Fig. 7. Showing age changes in drawings from 4;0 to 14;0 years. Boy T. H., No. 121.

Fig. 8. Showing age changes in drawings from 4;0 to 14;0 years. Girl H. Z., No. 80.

Table 1. Frequency of items in the G-H drawing test at three age levels in longitudinally observed boys (n = 125) and girls (n = 131). Data in per cent.

Table 2. Rough score of the G-H drawing test at three age levels.

Table 3a. Comparison of values of the drawing and intelligence test from the standpoint of the scheme concerning the drawing of a human figure at the age of 4 in boys (n = 125).

Table 3b. Comparison of values of the drawing and intelligence test from the standpoint of the scheme concerning the drawing of a human figure at the age of 4 in girls (n = 131).

Table 4a. Comparison of values of the drawing and intelligence test from the standpoint of the scheme concerning the drawing of a human figure at the age of 6 in boys (n = 125).

Table 4b. Comparison of values of the drawing and intelligence test from the standpoint of the scheme concerning the drawing of a human figure at the age of 6 in girls (n = 131).

Table 5a. Comparison of values of the drawing and intelligence test from the standpoint of the scheme concerning the drawing of a human figure at the age of 8 in boys (n = 125).

Table 5b. Comparison of values of the drawing and intelligence test from the standpoint of the scheme concerning the drawing of a human figure at the age of 8 in girls (n = 131).

Table 6. Frequency of representational schemes in individual somatotypes of children.

Part I, Chapter 5

Table 1. Three versions of Elithorn's triangular Perception Maze Test used in 7 years and 10 years old boys and girls.

Table 2. Sex differences of Maze scores in comparison with intelligence scores.

Table 3. Comparison of converted Maze and intelligence scores in two contrast groups (the top 10 % and the bottom 10 %).

Fig. 1a, b. Showing two items of the Perceptual Maze Test.

Fig. 2. The relative difficulties of single items in both age gradients (procent of correct solutions).

Fig. 3. Distributions of correct maze solutions in 10 years old boys and girls.

Fig. 4. Illustration of developmental trends in both contrast groups (T-scores of maze solutions).

Part II, Chapter 2

Table 1.11. The table shows the results of nine intelligence examinations, individual means and standard deviations. A group of 11 (boys, a woman examiner).

Table 1.12. The table shows the results of nine intelligence examinations, individual means and standard deviations. A group of 12 (girls, a woman examiner).

Table 1.21. The table shows the results of nine intelligence examinations, individual means and standard deviations. A group of 21 (boys, a man examiner).

Table 1.22. The table shows the results of nine intelligence examinations, individual means and standard deviations. A group of 22 (girls, a man examiner).

Table 2.1. Distribution of IQ in individual examinations and the distribution of the mean IQ. Boys. In the interval only the upper limit is indicated. Relative frequencies are given in proportions, 0 and the decimal point have been left out to save space.

Table 2.2. Distribution of IQ in individual examinations and the distribution of the mean IQ. Girls. In the interval only the upper limit is indicated. Relative frequencies are given in proportions, 0 and the decimal point have been left out to save space.

Table 3. The table shows frequencies, means and standard deviations separately for boys and girls in individual examinations at the age of 3—8.

Table 4.1. The table shows differences between two consecutive examinations in absolute frequencies and proportions. Boys. In the proportions, zeros and decimal points have been left out.

Table 4.2. The table shows differences between two consecutive examinations in absolute frequencies and proportions. Girls. In the proportions, zeros and decimal points have been left out.

Table 5.1. Correlation between IQ in individual examinations. Boys. Zeros and decimal points have been left out to save space.

Table 5.2. Correlation between IQ in individual examinations. Girls. Zeros and decimal points have been left out to save space.

Table 6. The table shows the results of a factor analysis separately for boys and girls. In columns I, II and III there are the factor loadings of factors I, II and III (unrotated), in column h^2 the communality of individual examinations. The last line of the table gives the percentage of variance caused by individual factors (columns I, II and III) and by all of them together (the last column).

Fig. 1.1., 1.2., 1.3. Distribution of IQ in individual examinations (1.—3.).

Fig. 1.4., 1.5., 1.6. Distribution of IQ in individual examinations (4.—6.).

Fig. 1.7., 1.8., 1.9. Distribution of IQ in individual examinations (6.—9.).

Fig. 1.10. Distribution of individual means of IQ.

Fig. 2.1. The trend of IQ means in eight examinations in boys: ----

Fig. 2.2. The trend of IQ means in eight examinations in girls: ----

Fig. 3.1., 3.2., 3.3. The differences between the following examinations.

Fig. 3.4., 3.5., 3.6. The differences between the following examinations.

Fig. 3.7. The differences between the following examinations.

Fig. 4.1. Correlations between individual examinations of IQ in boys.

- Fig. 4.2. Correlations between individual examinations of IQ in girls
 Fig. 5.1. Frequency of unrotated factors in boys.
 Fig. 5.2. Frequency of unrotated factors in girls.
 Fig. 6.1., 6.2. Relations between unrotated factors I and II.
 Fig. 7.1., 7.2. Relations between unrotated factors I and III.
 Fig. 8.1. Relations between unrotated factors II and III in boys.
 Fig. 8.2. Relations between unrotated factors II and III in girls.

Part II, Chapter 3

Fig. 1. Drawing of the first figure identical (1) or opposit (2) sex in the age groups (M = younger, S = older), sex (Ch = boys, D = girls) and epileptical diseases (— health, ---- ill). The size of single groups:

MCH — n = 36 persons
 MCH ---- n = 36 persons
 SCH — n = 15 persons
 SCH ---- n = 15 persons
 MD — n = 28 persons
 MD ---- n = 27 persons
 SD — n = 14 persons
 SD ---- n = 15 persons

The distribution and formulation of groups is in all other figures identical.

- Fig. 2. Distinction (1) and indistinction (2), of sex in single groups.
 Fig. 3. Static (1) figure, dynamic figure (2), dynamic detail (3).
 Fig. 4. The size of figure till 30 mm (1), till 80 mm (2), till 130 mm (3).
 Fig. 5. The working out of the figure in the drawings of single groups. Conspicuously worked out drawing (2), standard drawing.
 Fig. 6. Location of figure. The left upper (1), middle (5), middle upper (6), middle low (7), middle left (8), middle right (9).
 Fig. 7. Position of the figure from left profile (1), from the front part (2), from the right profile (3).
 Fig. 8. Asymmetry to the left side (1), symmetry (2), assymetry to the right (3).
 Fig. 9. Proportional figur (1), disproportion between head and body (2), between hands and body (3), legs to body (4), other disproportions (5).
 Fig. 10. Bizarre figure (2), without bizarre factors (1).
 Fig. 11. Striping (1), without striping (2) whole figures in the single groups.
 Fig. 12. Drawing in full line (1), oscilating line (3), interrupting line (4).
 Fig. 13. Drawing of dress. Indication of dress (1), typical dress (2), standard dress (3), without dress (4).
 Fig. 14. Cospicuous narrow (1), wide (2), standard figure (3).
 Fig. 15. Drawing of hair expressive (1), standard (2) without hair (3).
 Fig. 16. Drawing of ears expressive (1), standard (2), without ears (3).
 Fig. 17. Drawing of eyes expressive (1), standard (2), without eyes (3).
 Fig. 18. Drawing of palms (2), without palms (3).
 Fig. 19. Drawing of fingers expressive (1), standard (2), without fingers (3).
 Fig. 20. Drawing of shoes expressive (1), standard (2), without shoes (3).
 Fig. 21. Drawing of blackened shoes (1), unblackened shoes (2).

Part III, Chapter 1

Fig. 1. Supposed and real relations of two behaviours (stealing, lying) to different personality traits (according to Allport, 1937).

Fig. 2. Vernon-Guilford-Eysenck's hierarchical factor model and its use as regards the internal structure of an individual personality trait.

Part III, Chapter 2

Fig. 1. Vernon-Guilford-Eysenck's hierarchical model of the factorial structure of personality (according to J. P. Guilford, 1959).

Fig. 2. Cattell's graphic representation of personality types (according to R. B. Cattell, 1965).

Fig. 3. Eysenck's representation of the dimension of neuroticism (according to H. J. Eysenck, 1952).

Fig. 4. Eysenck's model of relations between extraversion, neuroticism, neurosis and psychosis (according to K.-H. Wewetzer, 1968).

Fig. 5. Eysenck's model of relations between extraversion and neuroticism and the four classical temperaments (according to H. J. Eysenck, 1964).

Part III, Chapter 3

Table 1. Survey of extreme groups.

Table 2. Mean scores of 23 interests, extraversion and neuroticism and their standard deviations in unclassified groups.

Table 3. Mean scores of extraversion components and components of neuroticism and their standard deviations in unclassified groups.

Table 4. Mean scores of interests, neuroticism and neuroticism components and their standard deviations in extraverted ($n = 54$) and introverted men ($n = 87$).

Table 5. Mean scores of interests, neuroticism and neuroticism components and their deviations in extraverted ($n = 43$) and introverted women ($n = 69$).

Table 6. Mean scores of interests, extraversion and extraversion components and their standard deviations in unstable ($n = 83$) and stable men ($n = 100$).

Table 7. Mean scores of interests, extraversion and extraversion components and their standard deviations in unstable ($n = 71$) and stable women ($n = 43$).

Table 8. Coefficients of correlation of interests with extraversion and neuroticism in an unclassified group of men ($N = 465$) and an unclassified group of women ($N = 298$).

Table 9. Coefficients of correlation of interests with content components of neuroticism and extraversion in an unclassified group of men ($N = 465$).

Table 10. Coefficients of correlation of interests with content components of neuroticism and extraversion in an unclassified group of women ($N = 298$).

Table 11. Coefficients of correlation of interests with neuroticism and neuroticism components in extraverted men ($n = 54$).

Table 12. Coefficients of correlation of interests with neuroticism and neuroticism components in introverted men ($n = 87$).

Table 13. Coefficients of correlation of interests with neuroticism and neuroticism components in extraverted women ($n = 43$).

Table 14. Coefficients of correlation of interests with neuroticism and neuroticism components in introverted women ($n = 69$).

Table 15. Coefficients of correlation of interests with extraversion and extraversion components in unstable men ($n = 83$).

Table 16. Coefficients of correlation of interests with extraversion and extraversion components in stable men ($n = 100$).

Table 17. Coefficients of correlation of interests with extraversion and extraversion components in unstable women ($n = 71$).

Table 18. Coefficients of correlation of interests with extraversion and extraversion components in stable women ($n = 43$).

Fig. 1. Relations between interests and neuroticism variables in extraverted men.

Fig. 2. Relations between interests and neuroticism variables in introverted men.

Fig. 3. Relations between interests and neuroticism variables in extraverted women.

Fig. 4. Relations between interests and neuroticism variables in introverted women.

Fig. 5. Relations between interests and extraversion variables in unstable men.

Fig. 6. Relations between interests and extraversion variables in stable men.

Fig. 7. Relations between interests and extraversion variables in unstable women.

Fig. 8. Relations between interests and extraversion variables in stable women.

Contents

Introduction / 5

Part I. On Problems of Psychological Development (edited by J. Švancara) / 9

Chapter 1. Theoretical and methodological problems of a longterm investigation of psychological development (J. Švancara)

Chapter 2. The development of social adjustment in 6–10 year-old boys and girls, depending on the type of family (J. Mazálková) / 30

Chapter 3. On questions of feelings in six-year-old children in the family (A. Kolečková) / 59

Chapter 4. A longitudinal research into the development of drawing abilities at a pre-school and school age (L. Švancarová) / 95

Chapter 5. The strategy of seven- and ten-year-old children in maze tasks (J. Švancara) / 117

Part II. On Problems of Psychic Normality and Abnormality (edited by R. Konečný) / 125

Chapter 1. On problems of normality and abnormality (R. Konečný) / 127

Chapter 2. The development of the mental level (intelligence) in children at the age of 3–8 years and its individual variability (R. Konečný – L. Osecká) / 137

Chapter 3. The drawing of a human figure in epileptic children and its comparison with that in healthy children (H. Kysilková) / 159

Chapter 4. On problems of personality in adolescents who have tried to commit suicide (R. Konečný – J. Kocourková) / 181

Part III. Special Problems of Personality Psychology (edited by O. Kolaříková – J. Viewegh) / 197

Chapter 1. On problems of consistency in personality traits (O. Kolaříková) / 199

Chapter 2. Psychopathological aspects of the typological and factor models of personality (O. Kolaříková) / 207

Chapter 3. Relations of interests to extraversion and to neuroticism and their differential characteristics (O. Kolaříková) / 220

Chapter 4. The process of evaluation as a psychological problem (J. Viewegh) / 255

Chapter 5. The value motivational conception of suicide (J. Viewegh) / 266

Chapter 6. A contribution to the theory of creative imagination (J. Viewegh) / 295

Bibliography / 303

Index of Authors / 314

Index of Subjects / 320

Summary / 325

List of Figures and Tables / 333

Содержание

Введение / 5
Первая часть. К вопросу о психическом развитии (ред. Й. Шванцара) / 9
Глава 1. Теоретические и методологические проблемы долговременного исследования психического развития (Й. Шванцара) / 10
Глава 2. Развитие социальной адаптации 6–10 летних мальчиков и девочек в зависимости от типа семьи (Я. Мазалкова) / 30
Глава 3. К вопросу об эмоциональных взаимоотношениях шестилетних детей в семье (А. Колейкова) / 59
Глава 4. Лонгитудинальное исследование развития рисунка у детей в дошкольном возрасте (Л. Шванцарова) / 95
Глава 5. Стратегия семи- и восьмилетних детей при лабиринтовых заданиях (Й. Шванцара) / 117
Вторая часть. К вопросу о психической нормальности и анормальности (ред. Р. Конечны) / 125
Глава 1. К вопросу о понятии нормальности и анормальности (Р. Конечны) / 127
Глава 2. Развитие ментального уровня (интеллигенции) у детей в возрасте 3–8 лет и его индивидуальная изменчивость (Л. Осецка) / 137
Глава 3. Рисунок детской фигуры у детей-эпилептиков и его сравнение с рисунком человеческой фигуры у здоровых детей (Г. Кисилкова) / 159
Глава 4. К проблематике личности несовершеннолетних, совершивших попытку самоубийства (Р. Конечны – Я. Коцоуркова) / 181
Третья часть. Специальные проблемы личности (ред. О. Коларжикова – Й. Фивег) / 197
Глава 1. К проблематике устойчивости психических свойств личности (О. Коларжикова) / 199
Глава 2. Психопатологические аспекты типологических и факторных моделей личности (О. Коларжикова) / 207
Глава 3. Связи интересов с экстраверсией и невротизмом и их дифференцировочная характеристика (О. Коларжикова) / 220
Глава 4. Оценка как психологическая проблема (Й. Фивег) / 255
Глава 5. Самоубийство с точки зрения оценки его мотивации (Й. Фивег) / 266
Глава 6. К вопросу о теории творческой фантазии (Й. Фивег) / 295
Литература / 303
Именной указатель / 314
Предметный указатель / 320
Резюме / 325

Obsah

Předmluva / 5

Část I. K problémům psychického vývoje (red. J. Švancara) / 9

Kapitola 1. Teoretické a metodologické problémy dlouhodobého sledování psychického vývoje (J. Švancara) / 10

Kapitola 2. Vývoj sociální adaptace 6–10 letých hochů a děvčat v závislosti na typu rodiny (J. Mazálková) / 30

Kapitola 3. K otázce citových vztahů šestiletých dětí v rodině (A. Kolečková) / 59

Kapitola 4. Longitudinální sledování vývoje kresebných schopností v předškolním a školním věku (L. Švancarová) / 95

Kapitola 5. Strategie 7 letých a 10 letých dětí v bludišťových úkolech (J. Švancara) / 117

Část II. K problémům psychické normality a abnormality (red. R. Konečný) / 125

Kapitola 1. K problémům normality a abnormality (R. Konečný) / 127

Kapitola 2. Vývoj mentální úrovně (inteligence) dětí ve věku 3–8 let a její individuální variabilita (R. Konečný – L. Osecká) / 137

Kapitola 3. Kresba lidské postavy dětí epileptických a její srovnání s kresbou lidské postavy dětí zdravých (H. Kysilková) / 159

Kapitola 4. K problematice osobnosti mladistvých, pokusivších se o sebevraždu (R. Konečný – J. Kocourková) / 181

Část III. Speciální problémy psychologie osobnosti (red. O. Kolaříková – J. Viewegh) / 197

Kapitola 1. K problematice konzistence vlastností osobnosti (O. Kolaříková) / 199

Kapitola 2. Psychopatologické aspekty typologických a faktorových modelů osobnosti (O. Kolaříková) / 207

Kapitola 3. Vazby zájmů s extravertizací a s neuroticismem a jejich diferenční charakteristiky (O. Kolaříková) / 220

Kapitola 4. Hodnocení jako psychologický problém (J. Viewegh) / 255

Kapitola 5. Hodnotově motivační koncepce sebevraždy (J. Viewegh) / 266

Kapitola 6. Příspěvek k teorii tvůrčí fantazie (J. Viewegh) / 295

Literatura / 303

Rejstřík jmenný / 314

Rejstřík věcný / 320

Problems of Psychological Development and Personality (Summary) / 325

List of Figures and Tables / 333

Contents / 339

Содержание / 340

PROBLÉMY PSYCHICKÉHO VÝVOJE A OSOBNOSTI

*PhDr. Jana Kocourková, PhDr. Olga Kolaříková, CSc., PhDr. Alžběta Kolečková,
prof. PhDr. Robert Konečný, CSc., PhDr. Helena Kysilková, PhDr. Jana Mazálková,
PhDr. Liduška Osecká, PhDr. Josef Švancara, CSc., PhDr. Lea Švancarová,
PhDr. Josef Viewegh, CSc.*

Vydala Academia, nakladatelství Československé akademie věd,
Praha 1978

Přebal a vazbu navrhl Miroslav Wagner

Redaktorka publikace Jana Axamitová, prom. hist.

Technický redaktor Oldřich Müller

Vytiskla Polygrafia, n. p., závod 6

I. vydání - 344 str. - 107 obrázků

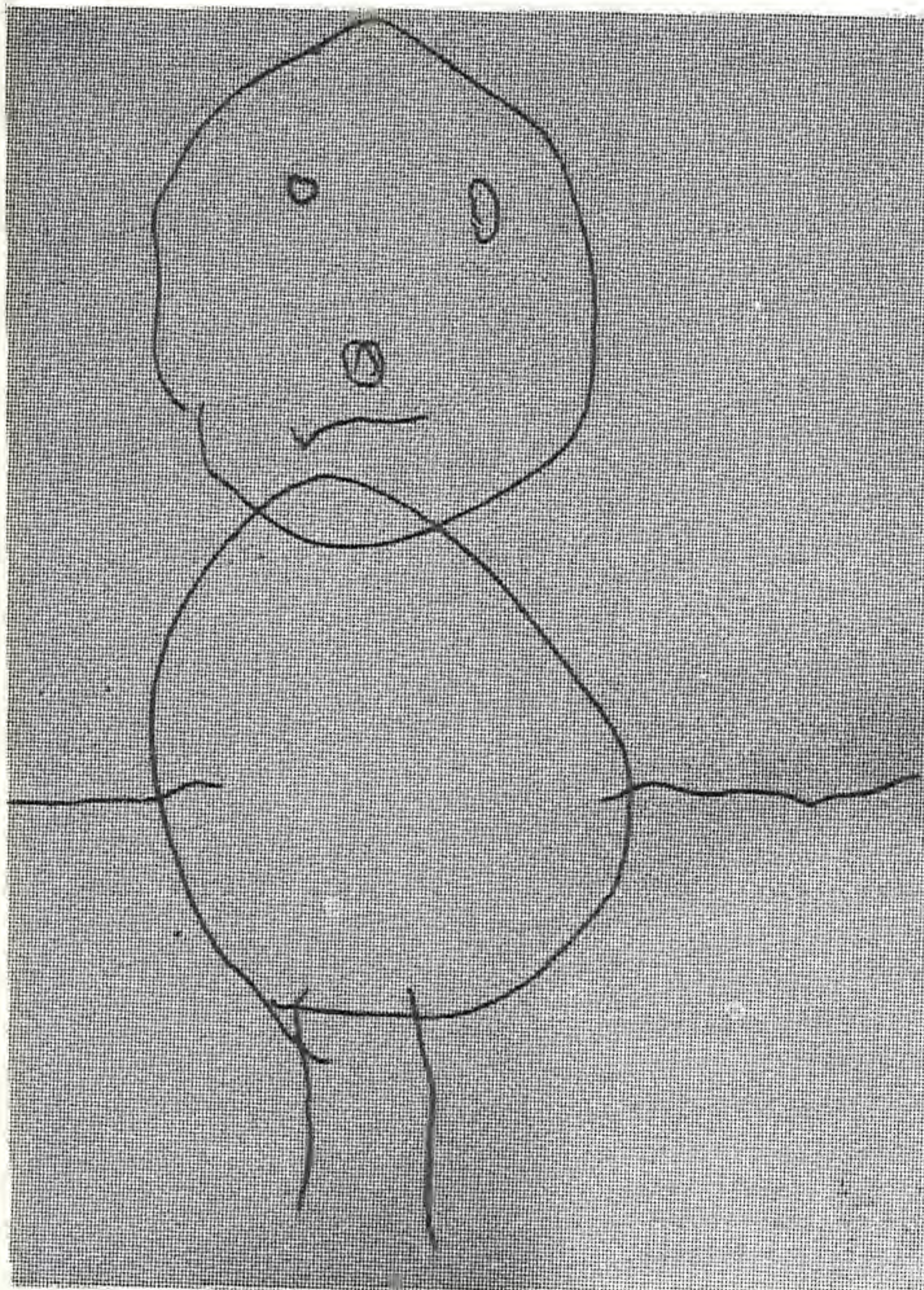
27,67 AA - 28,08 VA

Náklad 3 000 výtisků - 02/9 - 6482

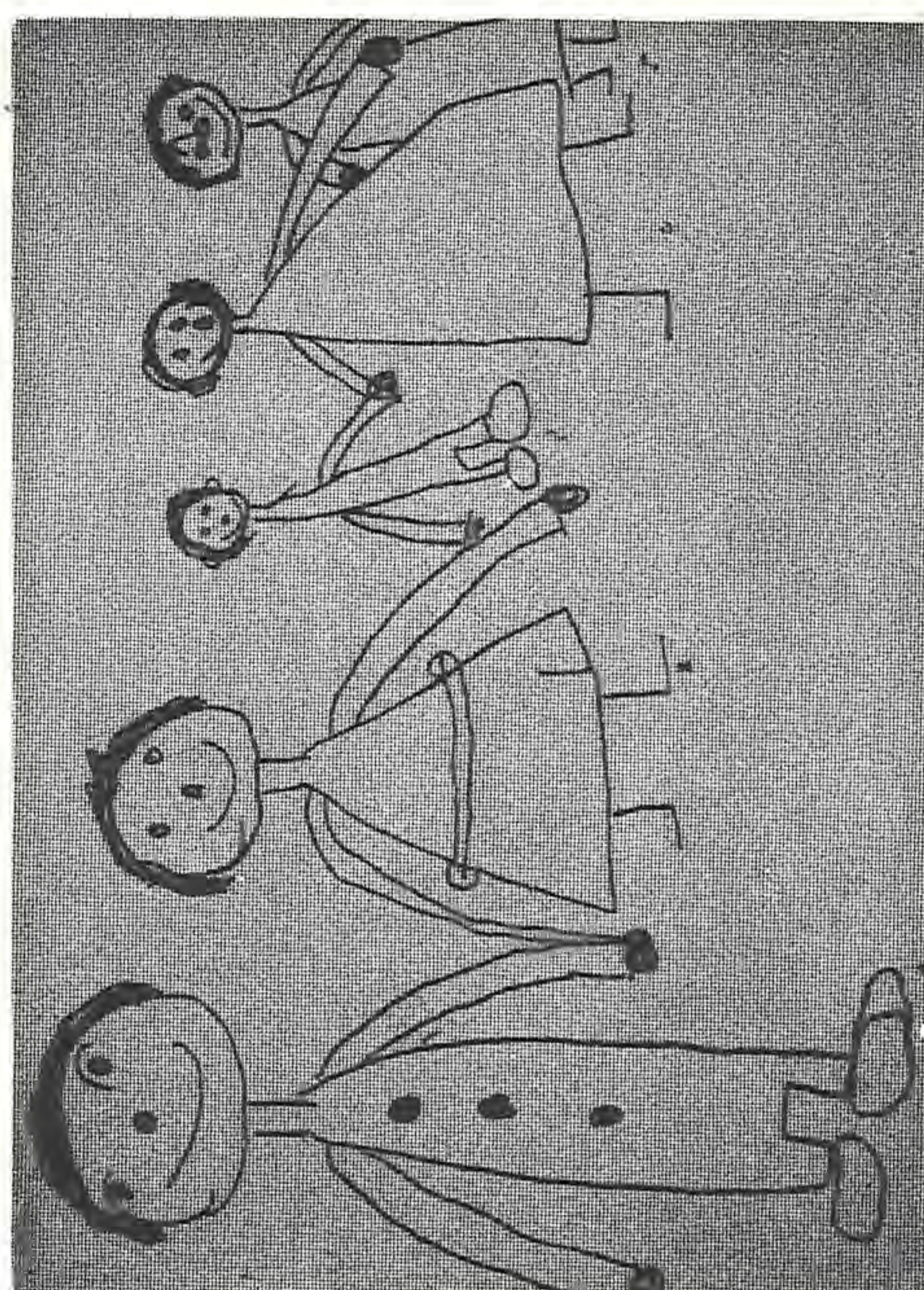
21-023-78

Cena brož. výt. Kčs 51,-

509-21-827

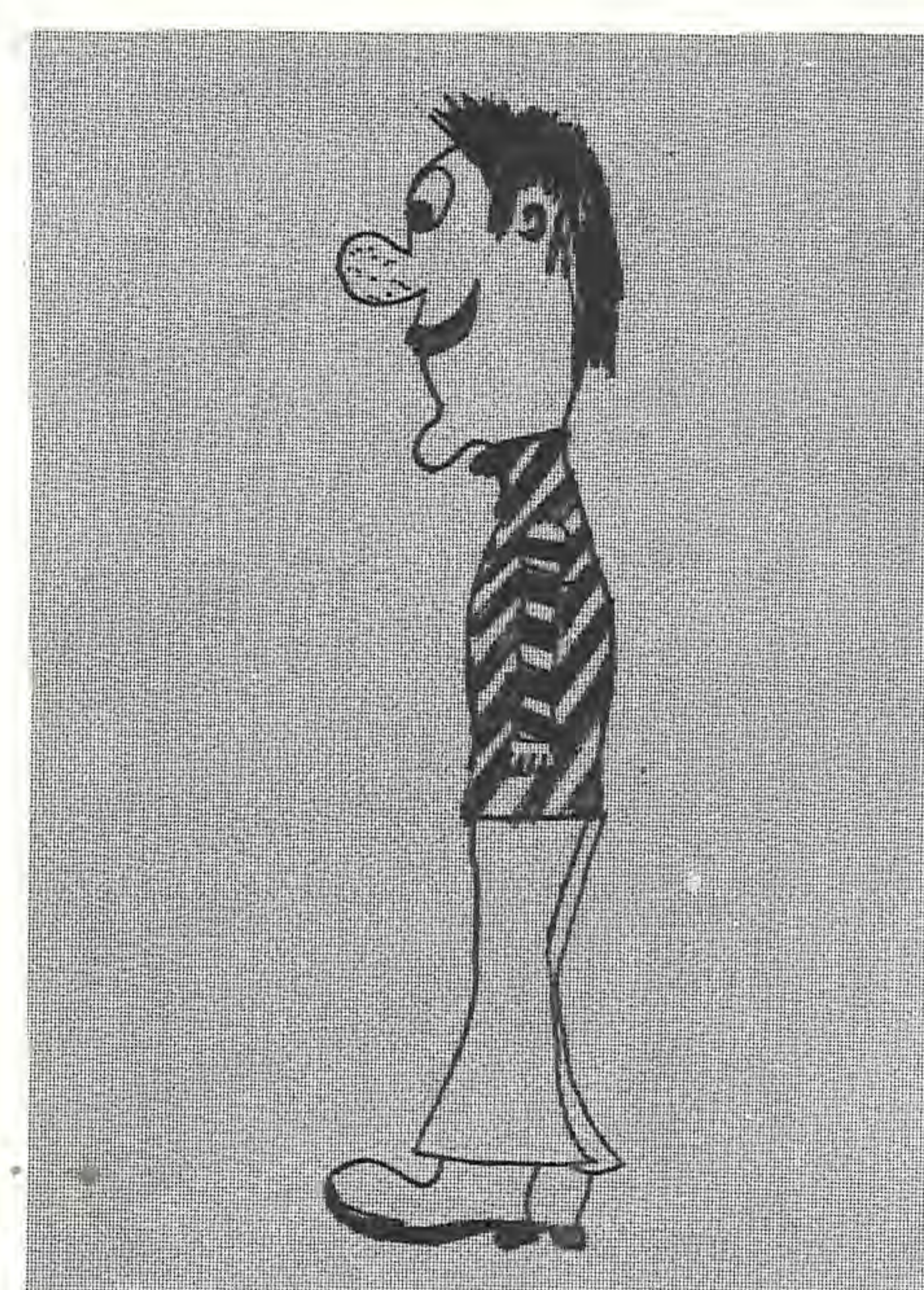
a 4;0

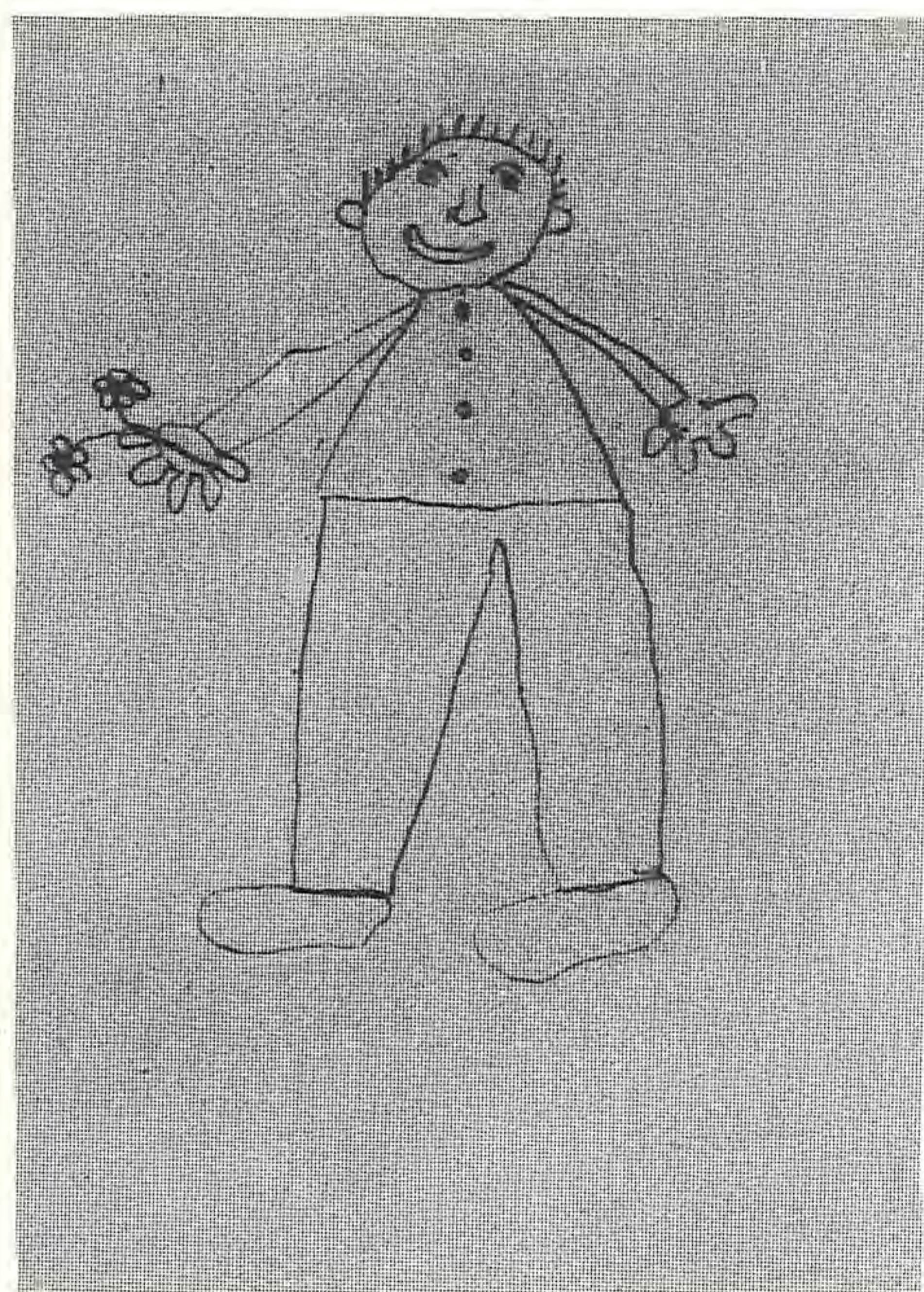
b 5;0

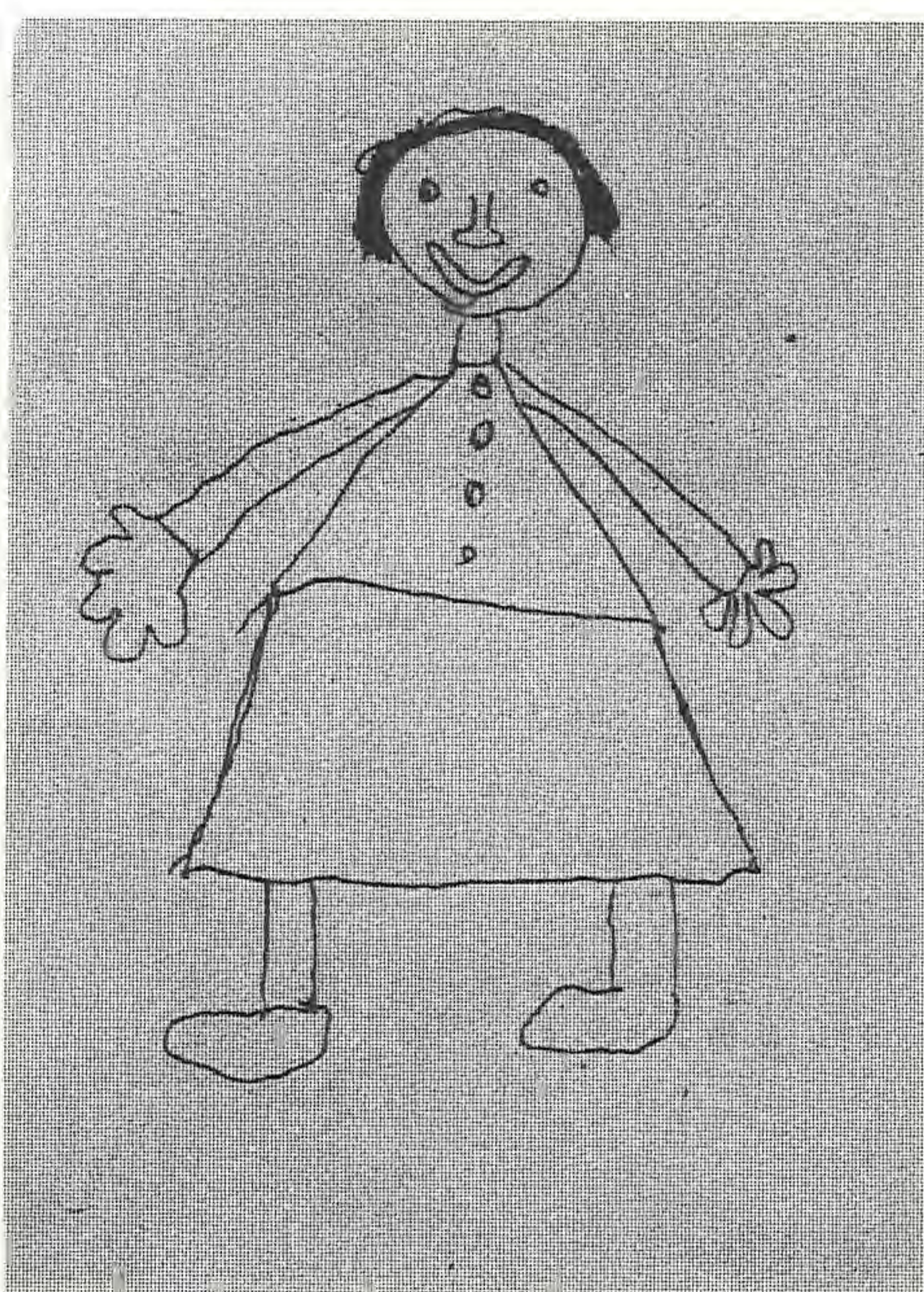
g 10;0

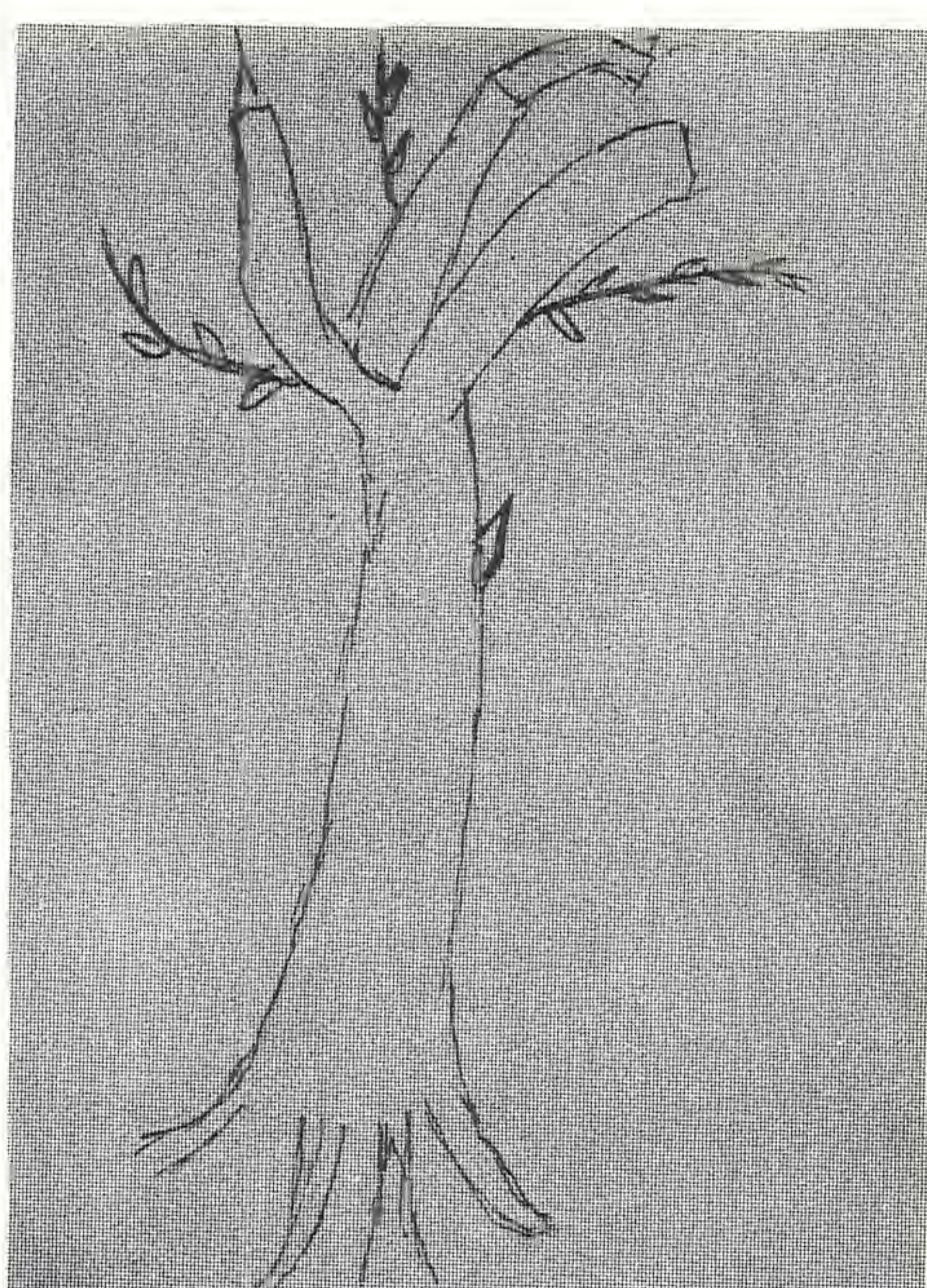
h 12;0

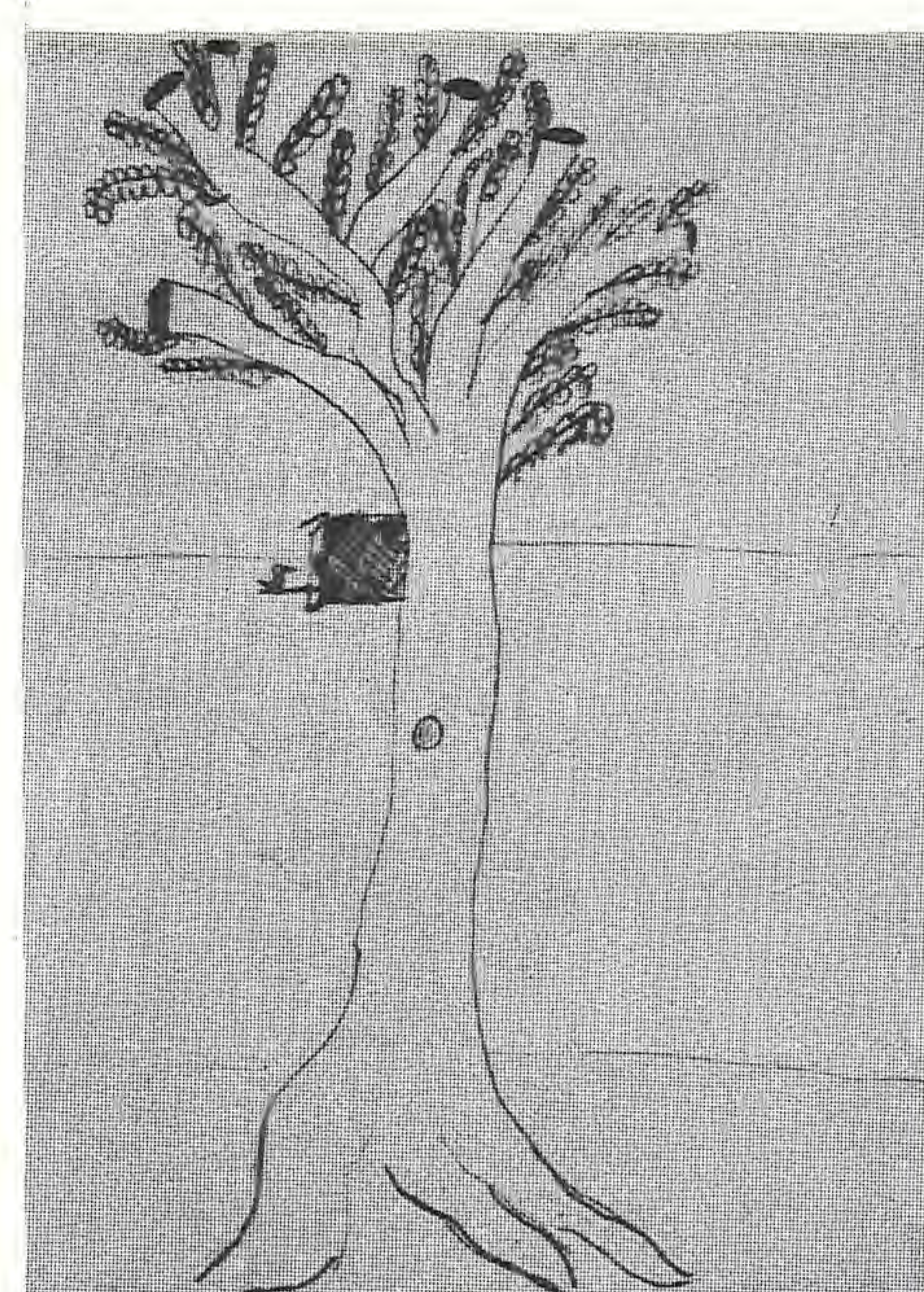
c 6;0

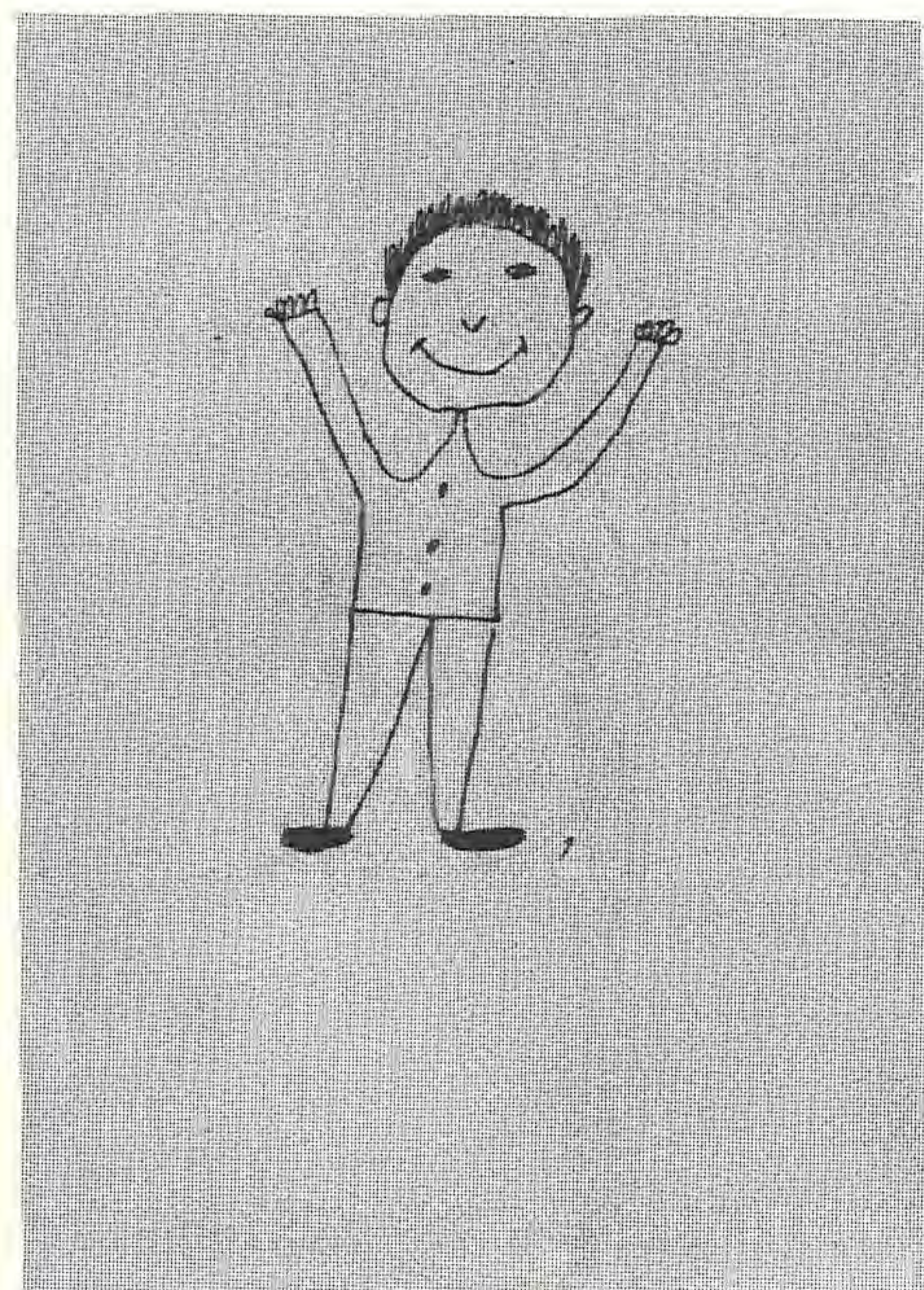
d 6;0

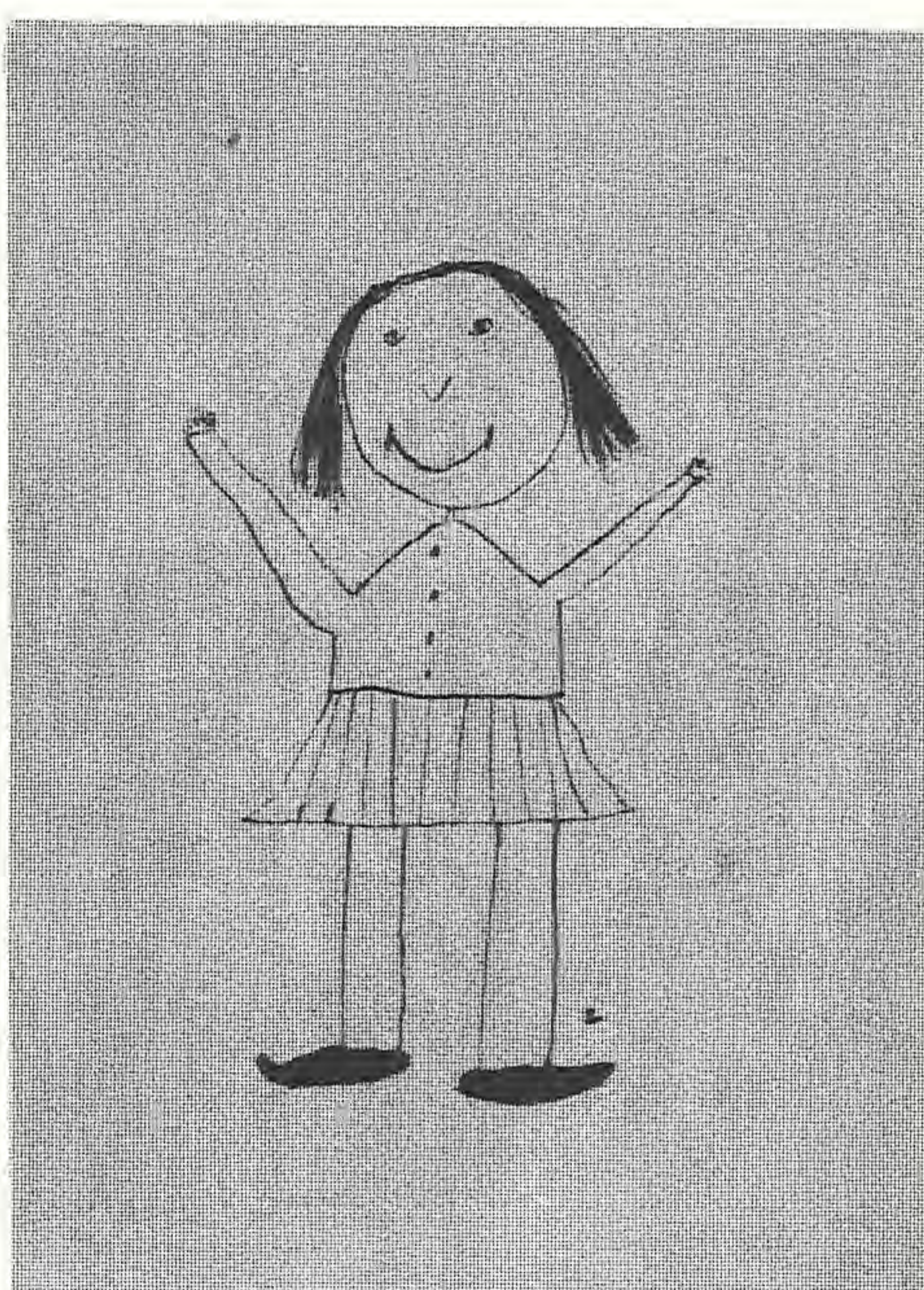
ch 10;0

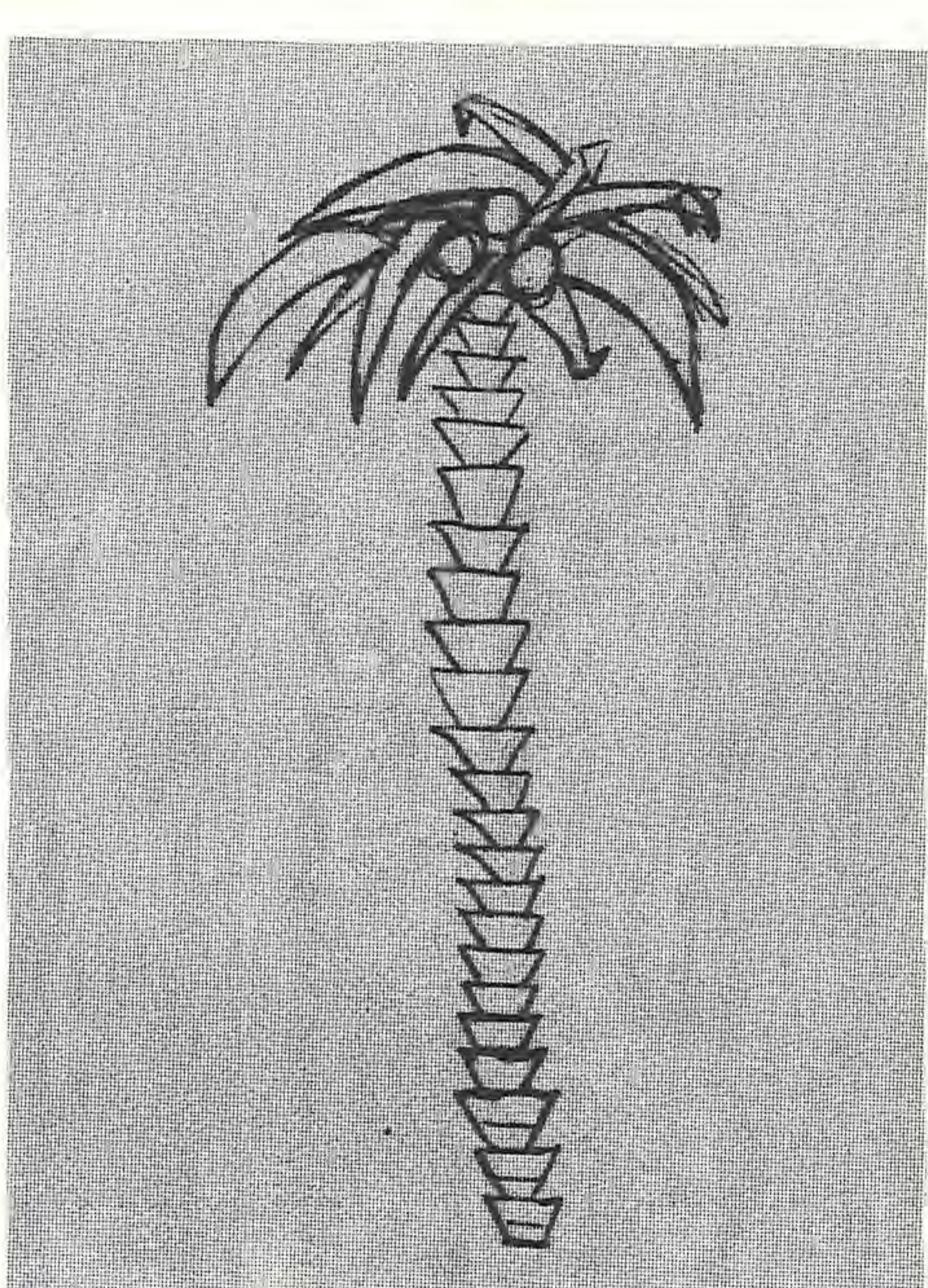
i 12;0

e 8;0

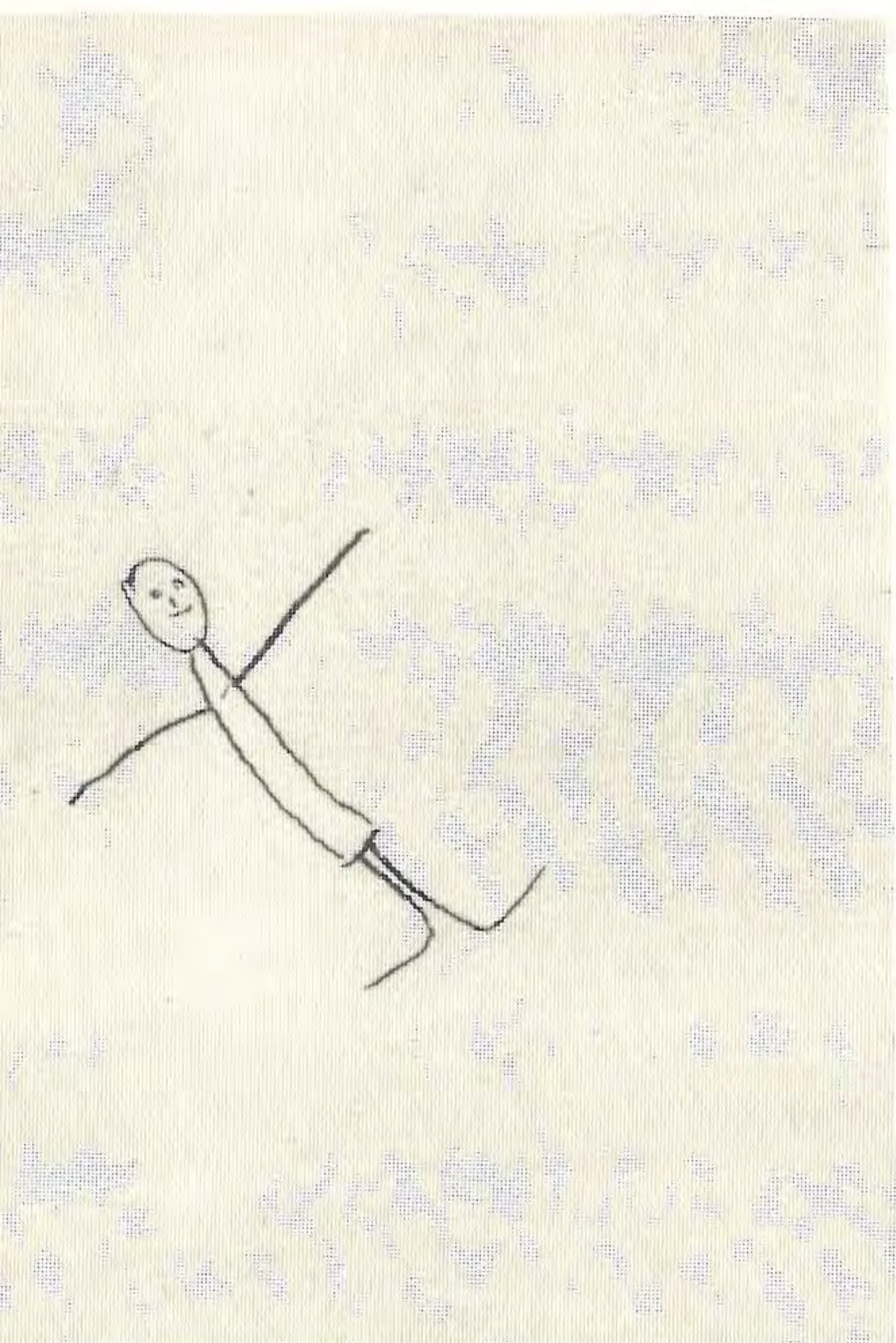

f 8;0

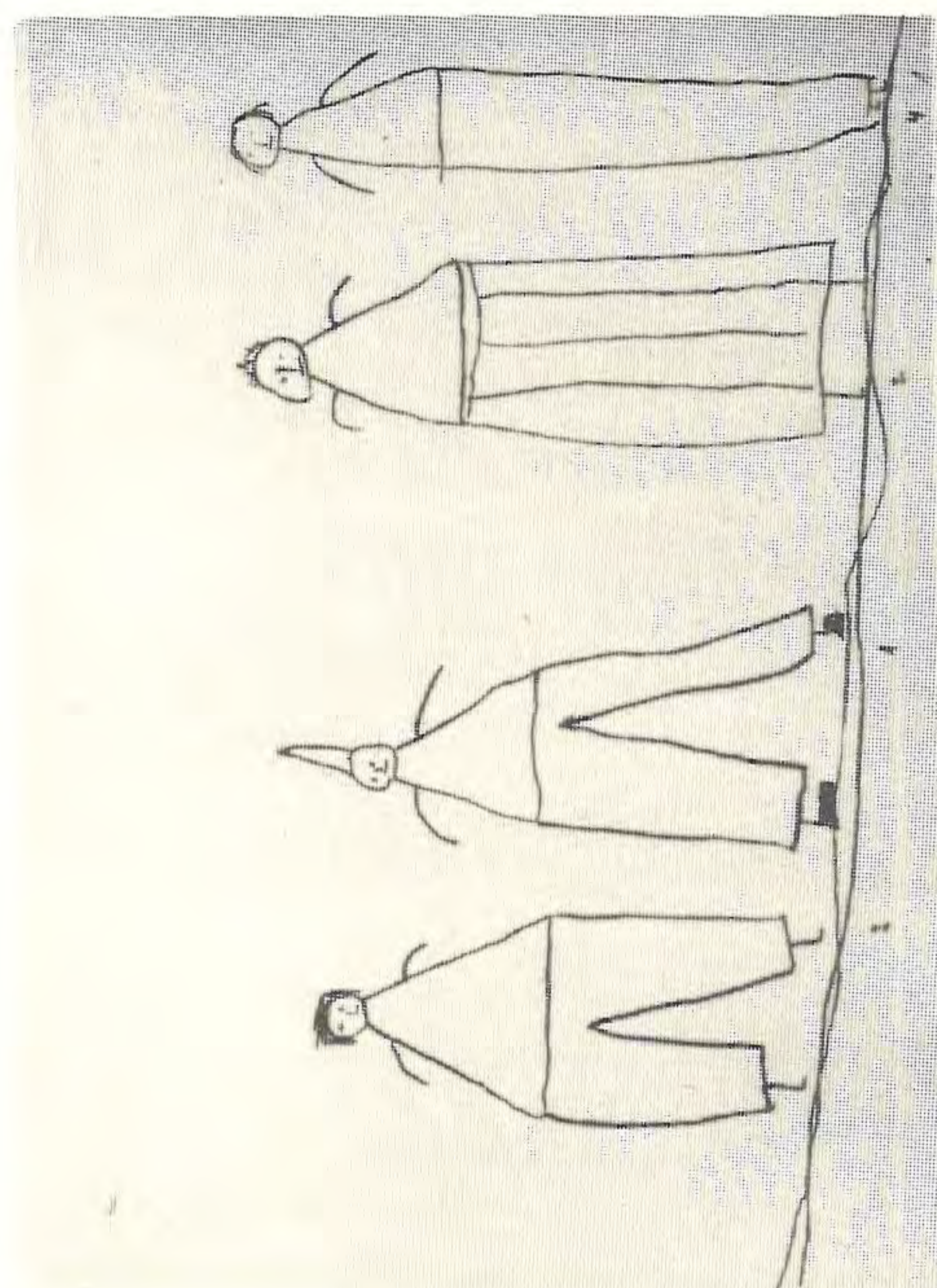

j 14;0

Obr. 7. Kresebný vývoj chlapce T. H., č. 121 od 4;0 do 14 roků.

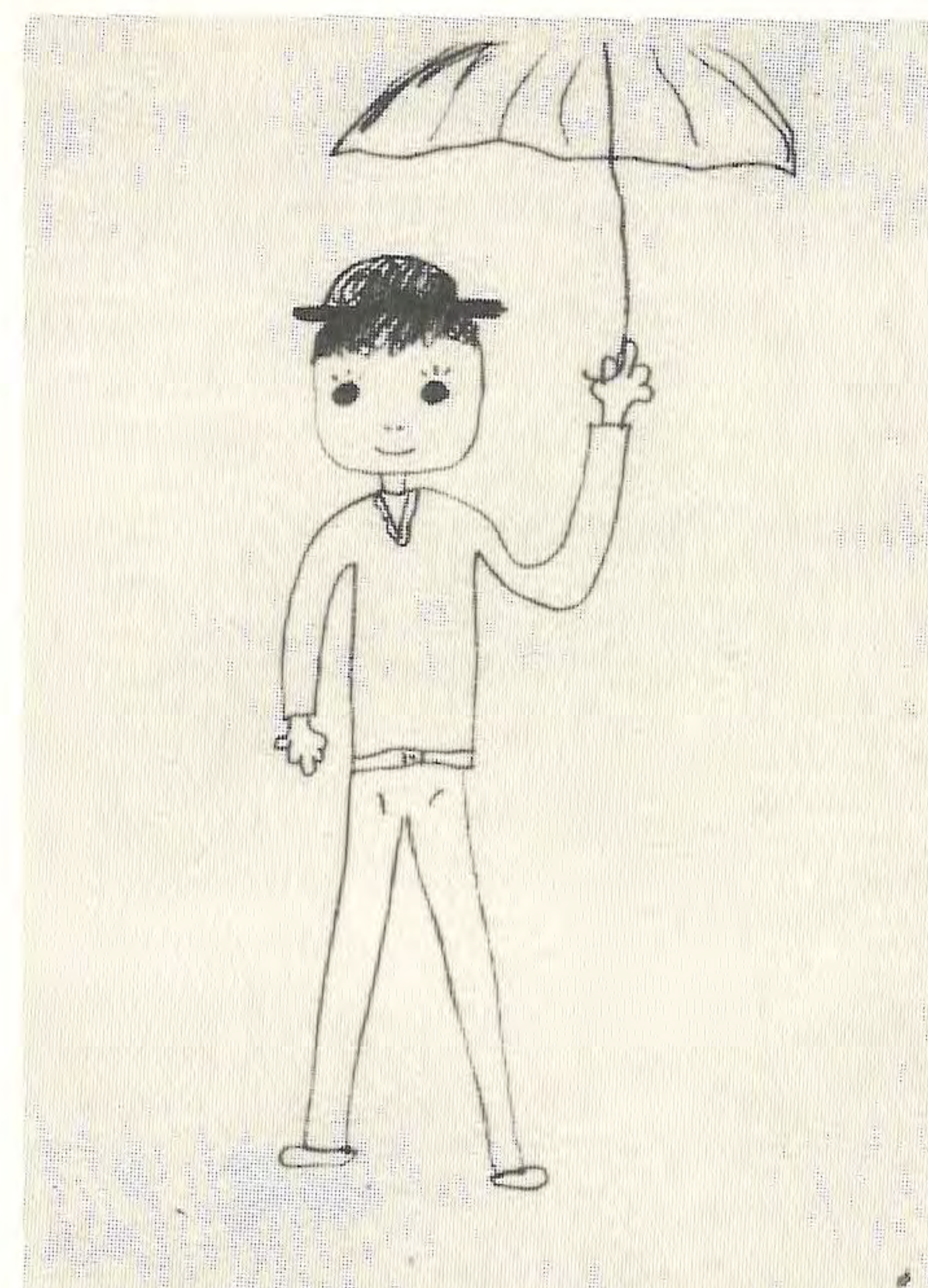

4;0

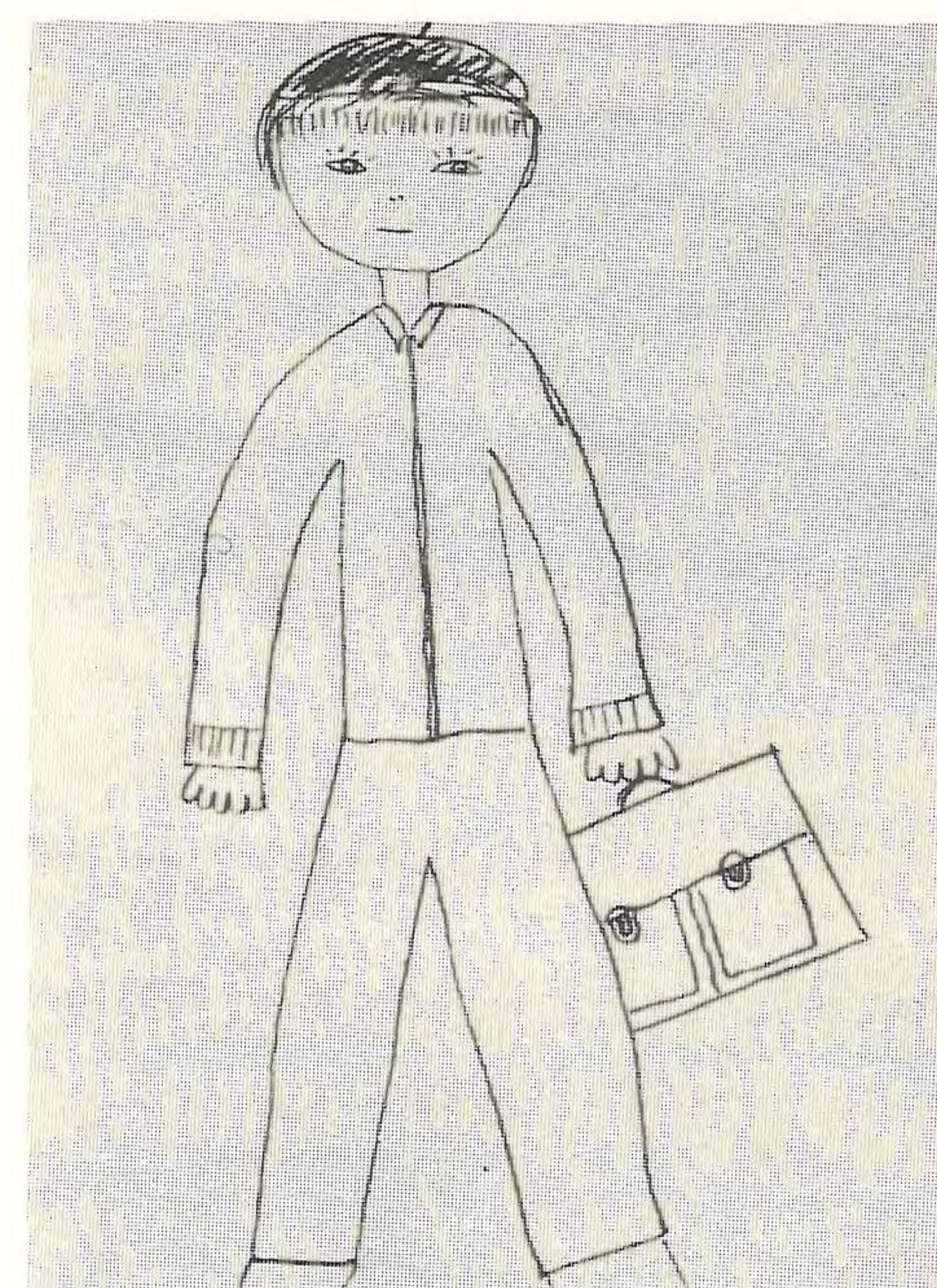
b

5;0

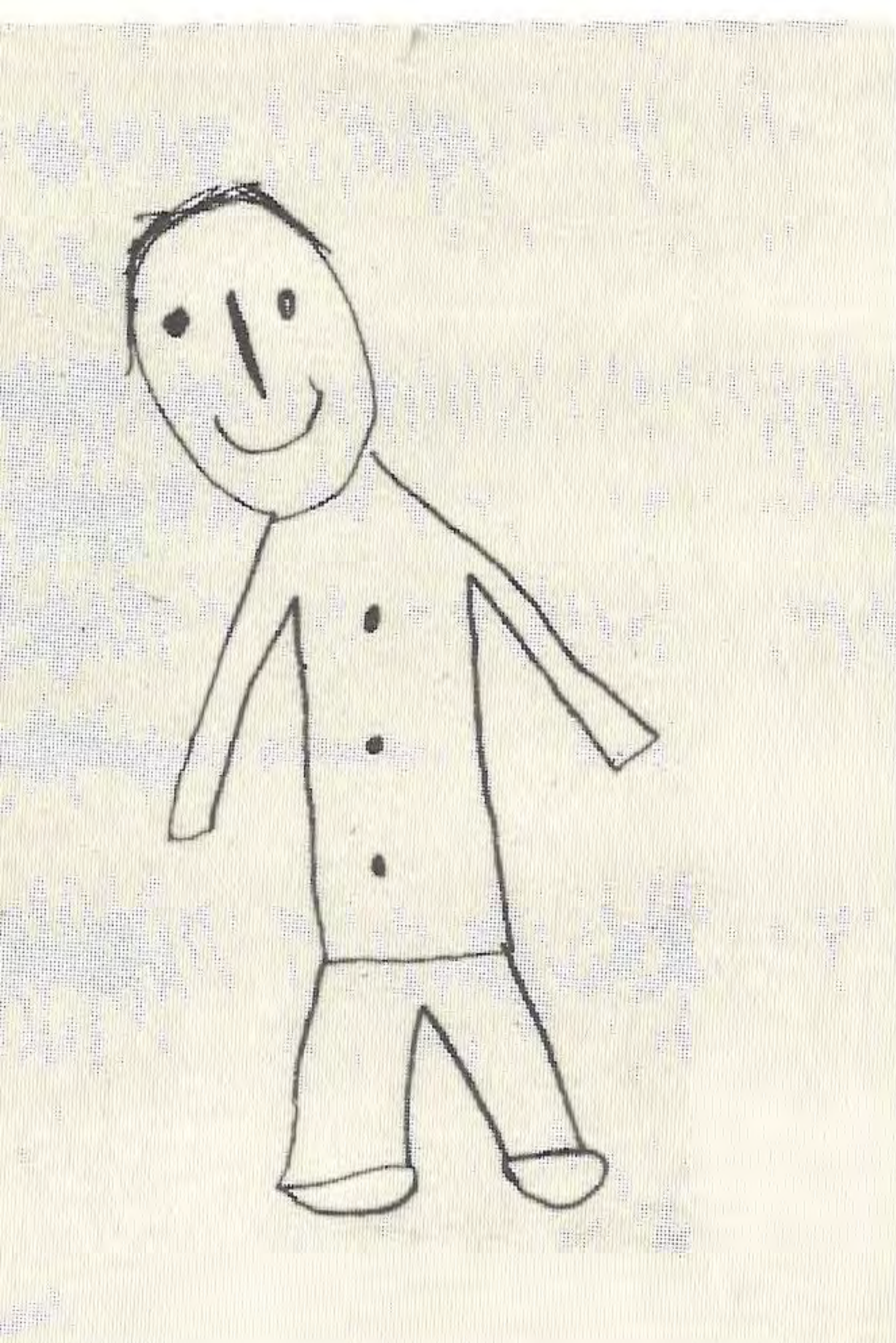
g

10;0

h

12;0

6;0

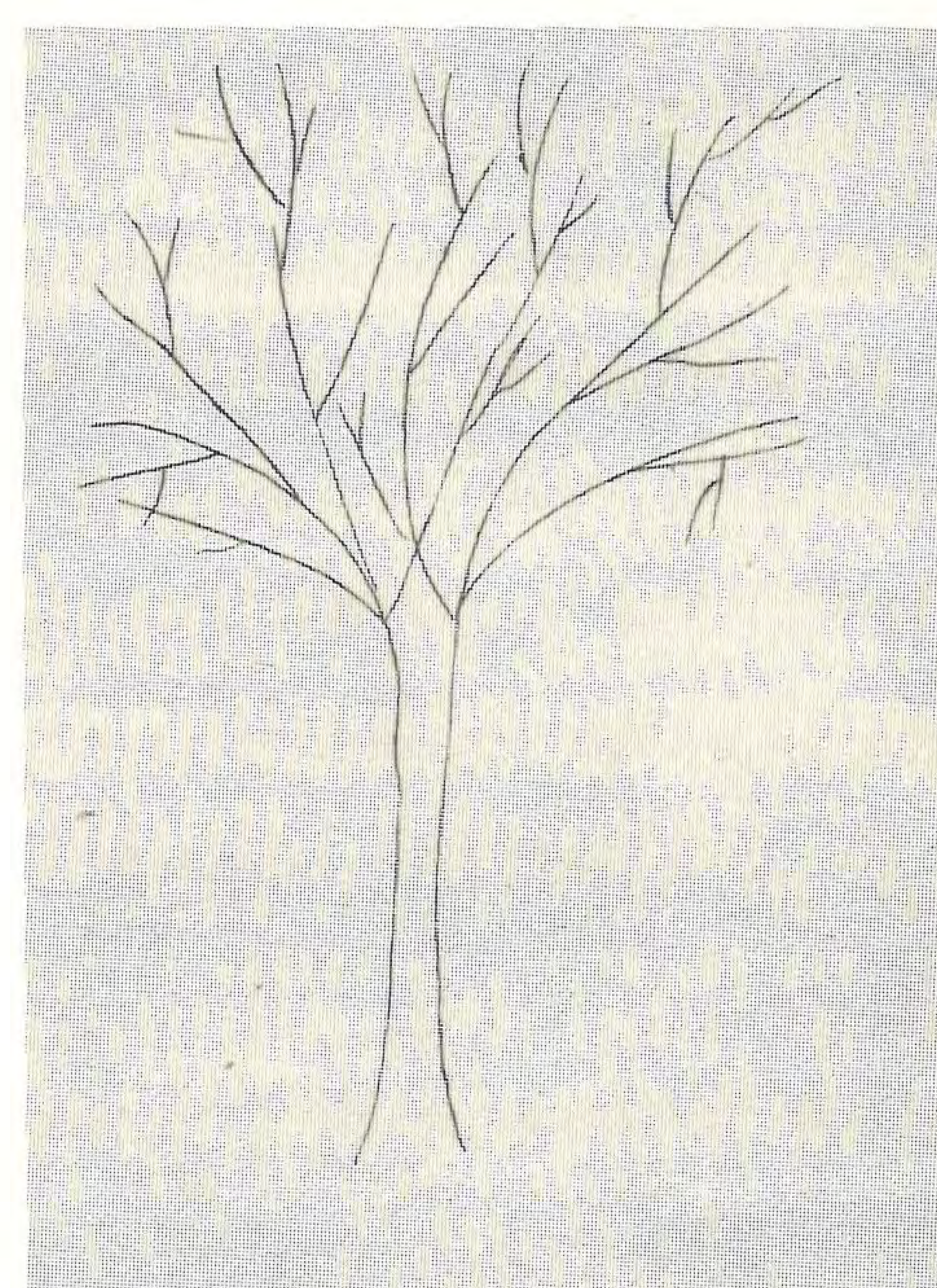
d

6;0

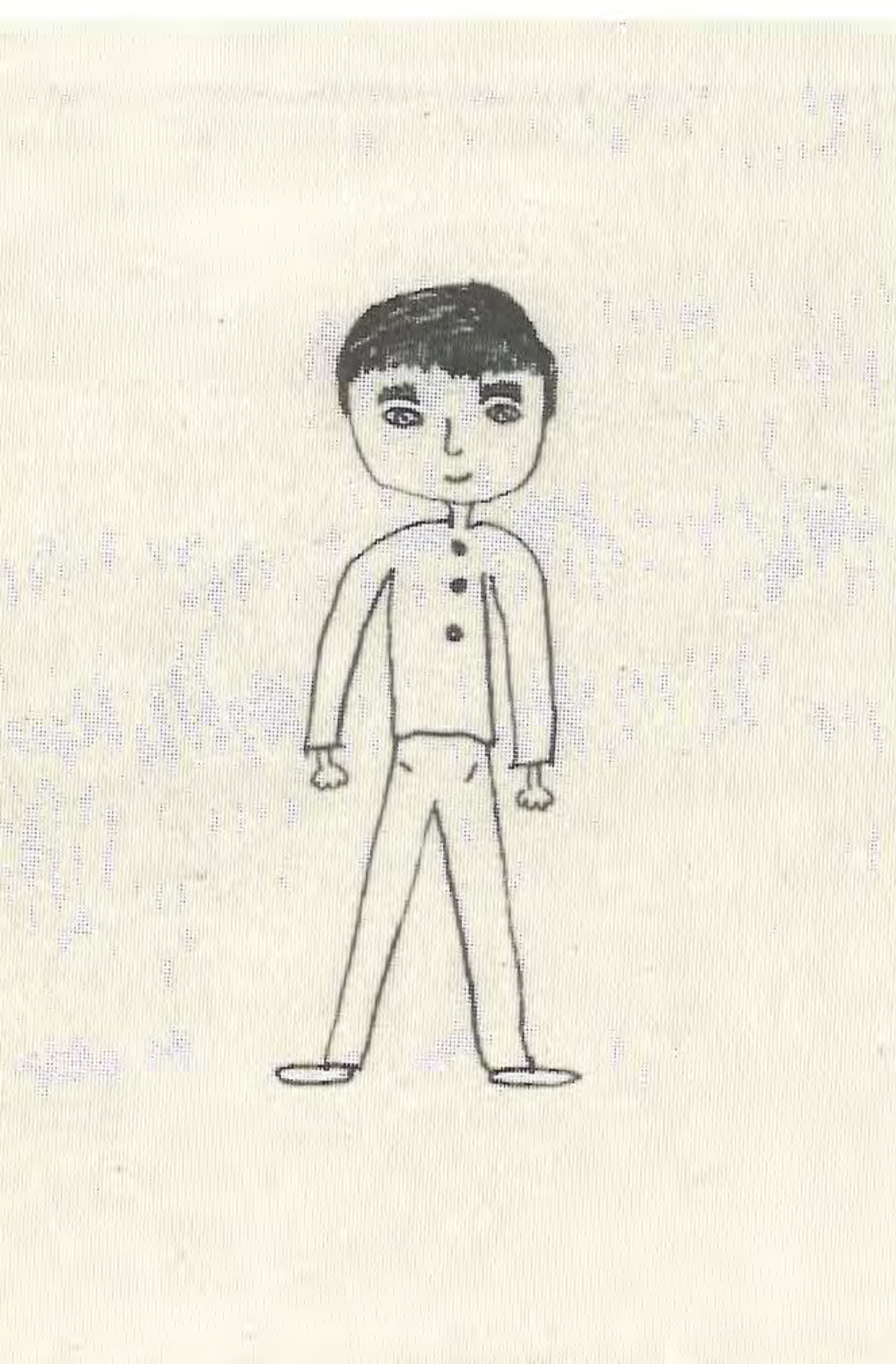
ch

10;0

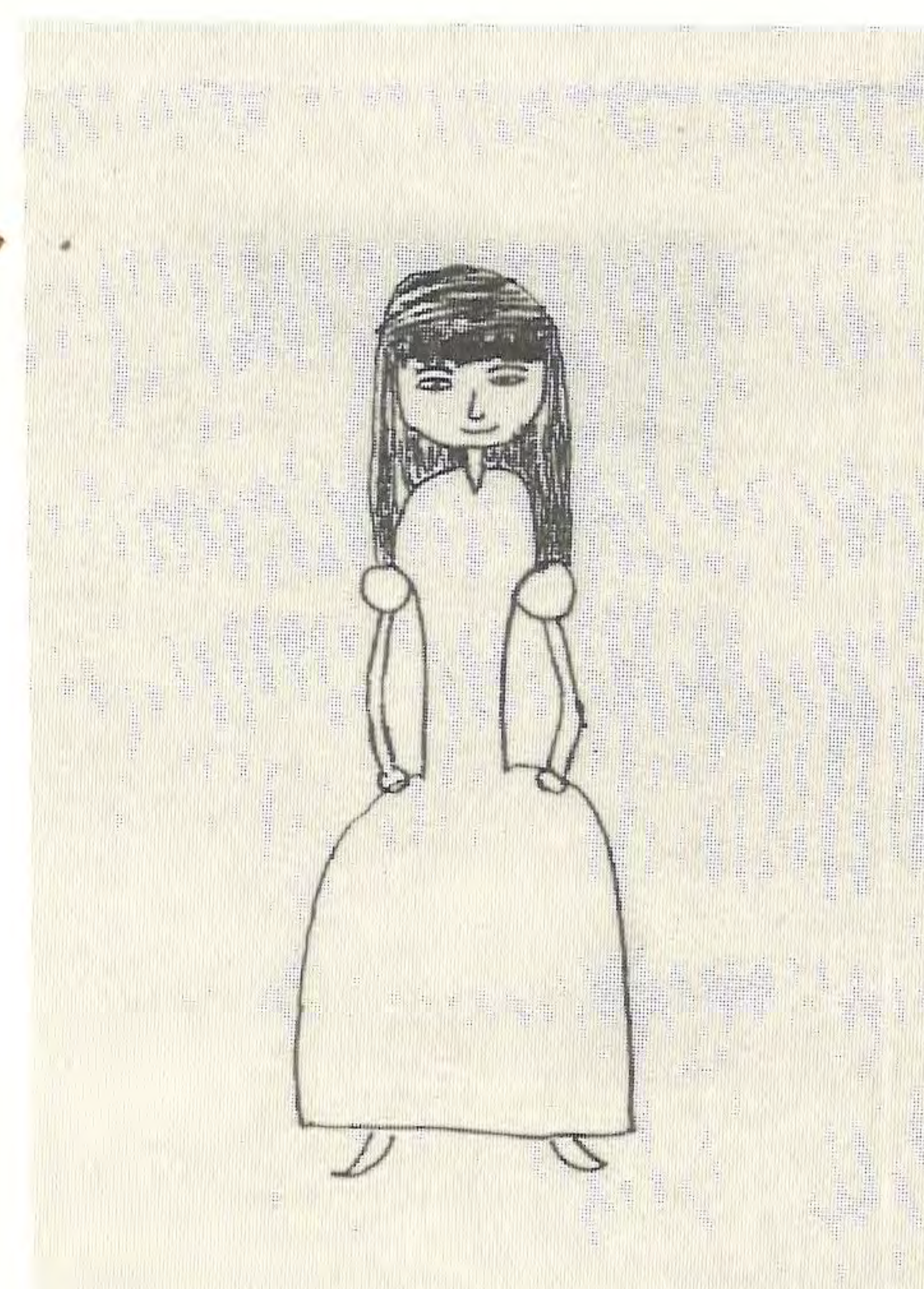

i

12;0

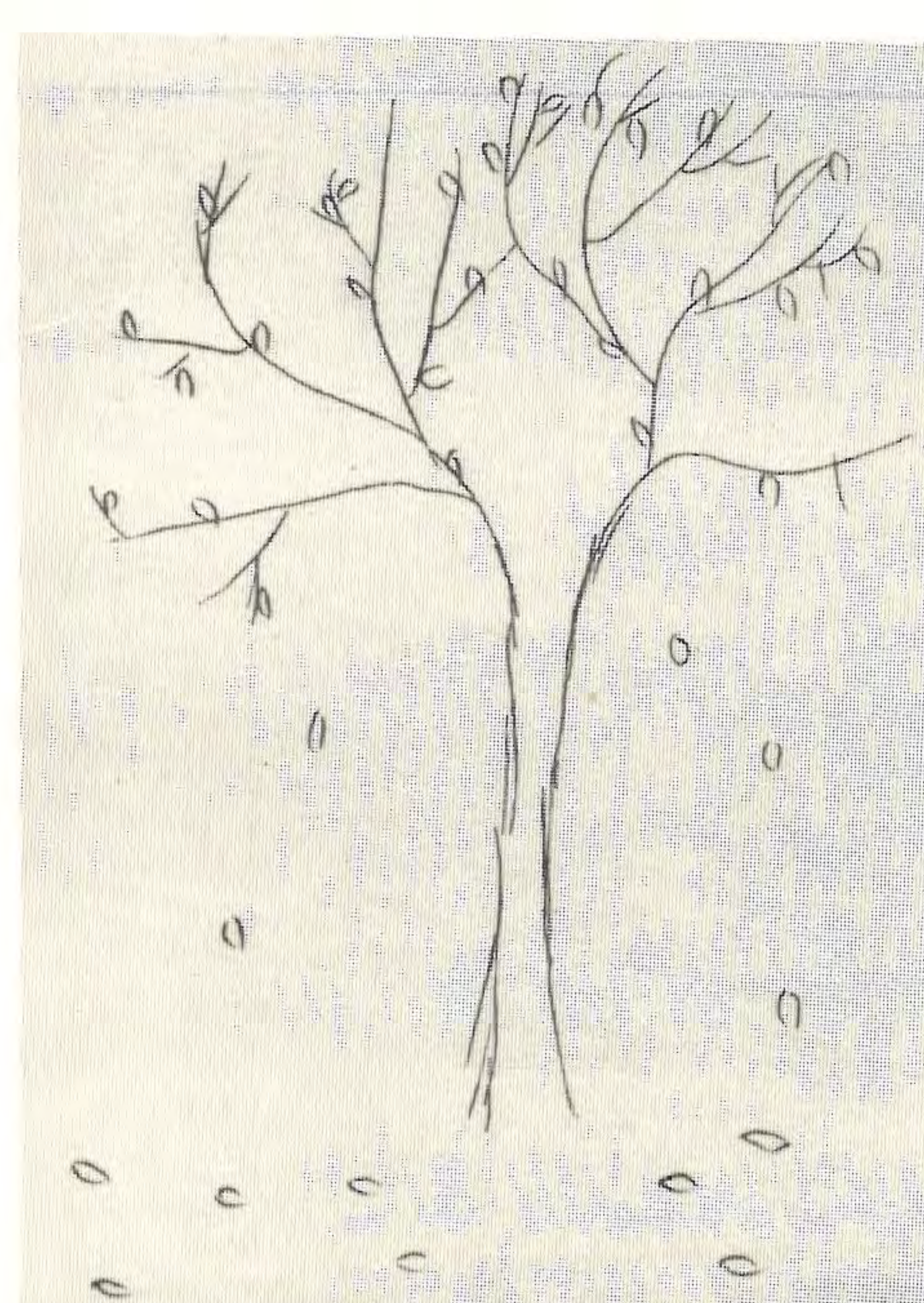

8;0

f

8;0

j

14;0

Obr. 8. Kresebný vývoj dívky H. Z., č. 80, od 4;0 do 14;0 roků.